ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ӨРКЕНИЕТТІК КЕҢІСТІГІ: ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАР»
XX Халықаралық Еуразия ғылыми форумының
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
XX Международного Евразийского научного форума
«ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ ПРОСТРАНСТВО ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И ЦЕННОСТИ»

MATERIALS
of the XX International Eurasian Scientific Forum
«CIVILIZATIONAL SPACE OF CENTRAL ASIA: HISTORICAL CONTINUITY AND VALUES»

Астана, 06 қазан 2023 ж.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ӨРКЕНИЕТТІК КЕҢІСТІГІ: ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАР»

XX Халықаралық Еуразия ғылыми форумының
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
XX Международного Евразийского научного форума
«ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ ПРОСТРАНСТВО ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И ЦЕННОСТИ»

MATERIALS
of the XX International Eurasian Scientific Forum
«CIVILIZATIONAL SPACE OF CENTRAL ASIA: HISTORICAL CONTINUITY AND VALUES"

Астана, 06 қазан 2023 ж.

ӘОЖ 94 (5)
КБЖ 63.3 (5)
О-29

Бас редактор
Л.Н. Гумилев ЕҰУ Басқарма төрағасы-Ректор, ҚР ҰҒА академигі – Сыдықов Е.Б.

Жауапты редактор
Л.Н. Гумилев ЕҰУ тарих факультетінің деканы, т.ғ.к., доцент – Бекмаганбетов У.Ж.

Редакция алқасы
Басқарма мүшесі – Ғылым, коммерциализация және интернационалдандыру жөніндегі проректор – Құрманғалиева Ж.Д.; Басқарма мүшесі – Стратегиялық даму жөніндегі проректор – Айтмагамбетов Д.Р.; деканның ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары, т.ғ.к., доцент – Ерменбаева Г.К.; деканның академиялық мәселелер жөніндегі орынбасары, т.ғ.к, доцент – Сейтказина К.О.; Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор – Кушенова Г.И.; т.ғ.д., профессор – Садықов Т.С.; т.ғ.д., профессор – Дүкенбаева З.О.; т.ғ.д., профессор – Мусабалина Г.Т.; т.ғ.д., профессор – Ковальская С.И.; т.ғ.д., профессор – Алпысбес М.А.; т.ғ.д., профессор – Мусагалиева А.С.; т.ғ.к., қауымдастырылған профессор – Жапекова Г.К.; т.ғ.к., доцент – Сайлаубаева Н.Е.; PhD, доцент м.а. – Кабылтаева С.К.; PhD – Ақпанбет Н.Н.; аға оқытушы – Мұратбекқызы Б.; аға оқытушы – Хасенова Ж.О.; аға оқытушы – Жылқыбаев К.Д.; аға оқытушы – Ерденбекова Ж.С.; тех. редактор – Бижанов А.С.; тех. редактор – Оразаев С.Б.

Редакция алқасының көзқарасы мақала авторларының пікірімен сәйкес келуі міндетті емес/Мнение автора публикаций не обязательно должно совпадать с мнением редакционной Коллегии.

Материалдар жинағына 2023 жылы 6 қазанда Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде (Астана қ., Қазақстан) өткен «Орталық Азияның өркениеттік кеңістігі: тарихи сабақтастық және құндылықтар» атты XX Халықаралық Еуразия ғылыми форумға ұсынылған мақалалар енгізілген. Мақалалар авторларының редакциясымен жарияланады.

В сборнике материалов представлены труды XX Международного Евразийского научного форума «Цивилизационное пространство Центральной Азии: историческая преемственность и ценности», прошедший в Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан) 6 октября 2023 г. статьи публикуются в авторской редакции.

ӘОЖ 94 (5)
КБЖ 63.3 (5)

ISBN ISBN 978-601-337-893-0

© Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2023

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Кіріспе сөз		
Сыдықов Е.Б.	*ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО РЕКТОРА*	8
Садықов Т.С.	*ТАРИХ КӨКЖИЕГІ (тарих факультетінің құрылғанына 10 жыл толуына орай)*	10
1 СЕКЦИЯ. ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ: ЖАҢА ҰСТАНЫМДАР МЕН ДЕРЕККӨЗДЕР		
Абдурахманов Х.И.	*ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ*	15
Акылбаева И.М.	*РАЗМЫШЛЕНИЕ ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ: ИДЕИ ЛЮСЬЕНА ФЕВРА*	19
Алпысбес М.А.	*ТАРИХИ ӨЛКЕТАНУДЫҢ ЗАМАНАУИ ПАРАДИГМАЛАРЫ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ*	22
Аманжолова Д.А.	*«РЫСКУЛОВСКОЕ СОВЕЩАНИЕ» 1926 Г. И ДИСКУССИИ О СОВЕТСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ*	31
Арслонзода Р.А.	*ОБЗОР ЕВРОПЕЙСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ О ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АМИРА ТИМУРА*	36
Әуезов Қ.Ж.	*«АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ШОЛУЛАРЫ» XIX - ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҰЛЫТАУ-ЖЕЗҚАЗҒАН ӨҢІРІНДЕГІ КЕН ІСІ МЕН МЕТАЛЛУРГИЯНЫҢ ЖАҒДАЙЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ*	39
Балчих А.Ө., Сейтказина К.О.	*ЖӘДИДШІЛДІК – РЕСЕЙ ОТАРШЫЛДЫҒЫНА ҚАРСЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕСТІҢ ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ*	45
Бейсекова Р.Т., Жолдасбек А.С., Султанова Н.Ж.	*ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ ДОСУГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ*	47
Бекмагамбетова М. Ж., Тулегенов Д.С.	*СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ В КАЗАХСТАНСКОМ СЕЛЕ (1970-1980 ГГ.)*	52
Джамолова Д.М., Базарбаев А.А.	*ПРОИЗВЕДЕНИЕ «СОВРЕМЕННЫЙ ТУРКЕСТАН И ЕГО НЕДАВНЯЯ ИСТОРИЯ» АХМЕТА-ЗАКИ ВАЛИДИ - КАК ВАЖНЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ*	56
Гладышева А.Г.	*ДЕТСКИЕ ВОСПОМИНАНИЯ О КАРЛАГЕ: МОРАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ПАМЯТИ*	61
Ералина А.Е.	*ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ТУРГАЙСКОГО УЕЗДА И МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ*	65
Жиембай Б.С.	*АРМЯН-ҚЫПШАҚ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ЖАНРЛЫҚ СИПАТТА ЗЕРТТЕЛУІ*	69
Исамиддинов М.Х.	*ИСТОКИ РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ*	77

Kenzhebekova Zh.K., Musabalina G.T.	*THE ORIGINS OF THE INSTITUTION OF MEDIATION IN KAZAKHSTAN: FROM THE PAST TO THE PRESENT*	83
Красовицкая Т.Ю.	*К ИСТОКАМ СОВРЕМЕННОГО НЕОКОЛОНИАЛИЗМА В ЦИВИЛИЗАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ 1920-Х ГОДОВ*	87
Қарағұл Б., Исмаилов С.С.	*ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ УЕЗІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ*	92
Қожабаев А.Е., Мусабалина Г.Т.	*СЕМЕЙ ОБЛЫСЫНЫҢ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖӘРМЕҢКЕЛЕРДІҢ РӨЛІ*	99
Мусабалина Г.Т.	*ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ И ГОЛОДА*	104
Мусабалина Г.Т., Ахметова М.Ж.	*ЖЕНСКАЯ И ГЕНДЕРНАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА*	108
Осипов А.Ю.	*НАЦИОНАЛЬНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В СРЕДНЕЙ АЗИИ В 1990–2020-Е ГГ.: ПОДХОДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ*	112
Осмонова С.К.	*ЭТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ СЕМЬЕ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)*	118
Расулов М.Ф.	*АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ПО ТУРКЕСТАНСКОЙ АВТОНОМИИ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (НА ПРИМЕРЕ ДОКУМЕНТОВ ФЕРГАНСКОГО ОБЛАСТНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА)*	125
Сактаганова З.Г.	*ЛАГЕРЯ ГУЛАГА В КАЗАХСТАНЕ: К ПРОБЛЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЯ*	132
Сақабай Т.Қ.	*ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1931-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ТАРИХЫ (АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)*	141
Сыздық С.Қ.	*МАХМҰД ӘЛ-ҚАШҚАРИ ШЫҒАРМАСЫНЫҢ МӘЛІМЕТІ НЕГІЗІНДЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ АУМАҚТЫҚ БӨЛІНУІ*	145
Тапалова А.А.	*БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫН СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНА БЕЙІМДЕП ҚАЙТА ҚҰРУДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ*	151
Тулеубаева С.А.	*ТРУД ЭМИРА РУКН АД-ДИНА БАЙБАРСА АЛЬ-МАНСУРИ АД-ДАУАДАРА «ЗУБДАТ АЛЬ-ФИКРА ФИ ТАРИХ АЛЬ-ХИДЖРА» КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ПРАВЛЕНИЯ СУЛТАНА БАЙБАРСА*	157
Тұрысбек Р.С.	*БАТЫРЛЫҚ БОЛМЫС БЕДЕРЛЕРІ: ЕЛДІК ПЕН ЕРЛІК ШЕЖІРЕСІ*	162
Хасанов М.	*РИТУАЛЬНЫЕ ЦЕРЕМОНИИ И ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ЭПОХИ БРОНЗЫ В ЗАРАФШАНСКОМ*	170

	ОАЗИСЕ	
Чыныкеева Г.Э.	*НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ КЫРГЫЗСТАНА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ*	177
Ыбырайхан М.Ы.	*1964-1985 ЖЖ. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ МЕН ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ*	182
2 СЕКЦИЯ. ДАЛА ОЙШЫЛДАРЫ: ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕН ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒА ДЕЙІН		
Абдильдина Р.	*ПРОБЛЕМА СМЫСЛА ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНИ В ТВОРЧЕСТВЕ ШАКАРИМА*	190
Абдрасилова Г.З., Еділбаева С.Ж., Жұматаева Ж.А., Айтеке К.А.	*МҰСЫЛМАНДЫҚ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ САЯСАТТАНУШЫЛЫҚ ОЙДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ*	194
Адырбекова Э.Т.	*МАҒЖАННЫҢ «ПЕДАГОГИКАСЫ»*	200
Ақтайлақ Б.Б.	*ИСМАИЛ ГАСПРАЛЫНЫҢ ӨМІРІ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІ*	202
Аюбай К.Қ.	*ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ОЙШЫЛЫ ЗАРАТУШТРА МҰРАЛАРЫ*	207
Байшов Б.Б., Дүйсенбин Қ.Ә.	*ҰЛЫ АПАТ ЖЫЛДАРЫ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ ЖАҒДАЙЫ («АҚТАБАН ШҰБЫРЫНДЫ» ОҚИҒАСЫНА-300 ЖЫЛ)*	217
Ганиева А.С., Бакытжанова К.Б.	*ПАЛЕОГЕОГРАФИЧЕСКИЕ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УРОЧИЩА ЖУМАКАЙ (БУРАБАЙСКИЙ РАЙОН АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ)*	223
Жакупова А.А.	*ТВОРЧЕСТВО ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВА И ДУХОВНОЕ БЫТИЕ НАРОДА*	227
Kabyltayeva S.K., Saduakas A.D.	*RABBAN BAR SAUMA: INFLUENCE OF THE PILGRIMS ON THE GREAT SILK ROAD*	230
Косанбаев К., Мулдахметова Ж.И., Шинтаева Ф.Е.	*ЛЕГЕНДАРНАЯ ЛИЧНОСТЬ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ КОРКЫТ*	235
Костяной И.А.	*«ЧЕЛОВЕК» И «ОБЩЕСТВО» В ФИЛОСОФИИ АЛЬ-ФАРАБИ*	240
Охасова Д.К., Дүкенбаева З.О.	*ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: 20-50-ЖЫЛДАРДЫҢ ТАРИХЫ МЕН ЖЕТІСТІКТЕРІ*	243
Садыков Т.С., Ильясова Г.С.	*ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА*	246
Сейтказина Қ.О	*XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ КЕЙБІР ӨҢІРЛЕРІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ*	251

3 СЕКЦИЯ. «ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ»: КӨП ТОМДЫҚ ЖАҢА АКАДЕМИЯЛЫҚ БАСЫЛЫМ;		
Абсеметов М.	*БЕСИК (ЛЮЛЬКА-КАЧАЛКА) – ВАЖНЫЙ АТРИБУТ КОЧЕВНИКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ. (О «БЕСИКОВОЙ» ДЕФОРМАЦИИ ГОЛОВЫ У КАЗАХОВ)*	256
Ақпанбет Н.Н.	*ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ ТАРИХЫ*	259
Алдабергенова Н.Г. Көшенова Ғ.И.	*АЛАШОРДА ҮКІМЕТІНІҢ СЫРТҚЫ БАЙЛАНЫСТАРЫ*	264
Алшыкенова А.Т. Мусабалина Г.Т.	*ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ХИМИЯ-ФАРМАЦЕВТИКА ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ*	268
Берікқызы Ә. Ерменбаева.Г.К	*Д.А.ҚОНАЕВТЫҢ ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ*	275
Дүйсенғалиұлы А. Ковальская С.И.	*СХОДСТВО И РАЗЛИЧИЯ СВАДЕБНЫХ ТРАДИЦИЙ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ И КАЗАХСКИХ РЕПАТРИАНТОВ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ*	283
Дүйсен С.Ж.	*ТАРИХИ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫ БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫНА ҚАТЫСТЫ ОЙ-ПІКІРЛЕР*	287
Ерменбаева Г.К.	*К ВОПРОСУ О РОЛИ БАЙСТВА В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ТОРГОВОЙ БУРЖУАЗИИ*	292
Жүрсінбаев Б.А.	*АЛАТАУ ОКРУГЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІНДЕГІ ОРЫС ӘСКЕРЛЕРІН ЖАБДЫҚТАУДАҒЫ РӨЛІ*	297
Ismoilova P. Kh.	*THE BANKING SYSTEM OF CENTRAL ASIA IN THE XIX - EARLY XX CENTURY ON THE EXAMPLE OF PETROPAVLOVSK*	303
Kaliaskarova G., Musabalina G.T.	*FORMATION OF THE URBAN POPULATION OF NORTHEASTERN KAZAKHSTAN IN THE 19th – EARLY 20TH CENTURIES (BASED ON THE EXAMPLE OF THE CITIES OF SEMIPALATINSK, UST-KAMENOGORSK AND PAVLODAR)*	306
Махамбетжанов Д., Сейтказина К.О.	*СЫРДАРИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚОҚАН ЖӘНЕ ХИУА ХАНДЫҚТАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ 30-40 ЖЖ.)*	309
Ныгметова Ж.Т.	*ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИЦИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ*	313
Сайлаубаева Н.Е	*ҚАЗАҚЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАҒИДАЛАР*	317
Толегенова С.Б.	*БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ІСІ*	321
4 СЕКЦИЯ. ЖОШЫ ҰЛЫСЫ ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ТАРИХИ ЖАДЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРАГЕРЛІК		
Бейсетаев Р.	*КЕҢГІРДЕГІ АЛАША ХАН МЕН ЖОШЫ ХАН*	329

	МАЗАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ САЛДЫРҒАН АЛШЫН ХАН ТУРАЛЫ	
Жаксыбаева А.А., Мухамадеева И.А.	*УЛУГ УЛУС В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ЕВРАЗИЙСКОГО ПРОСТРАНСТВА*	336
Кушкумбаев А.К.	*СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В КАЗАХСТАНЕ*	341
Нарымбет Г. Б., Байбосынова Г.Д.	*ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕГІ КӨПЕСТЕРДІҢ РӨЛІ*	346
Усманова Э. Р., Дмитриев Е. А., Макен А. Б., Паршин Ю. Е.	*РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС УЛУСА ДЖУЧИ НА ИСТОРИЧЕСКОЙ ТЕРРИТОРИИ УЛЫТАУ (К ВОПРОСУ ОБ ИССЛЕДОВАНИИ)*	353
Фадеева А.	*ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ УЛУСА ДЖУЧИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ*	358
5 СЕКЦИЯ. ШЕТЕЛ ТАРИХШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТАРИХЫ		
Абдрахманова К.К.	*ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ СОВЕТСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ*	361
Быков А.Ю.	*ТРАНСФОРМАЦИЯ ИНСТИТУТА БИЕВ В ИМПЕРСКИЙ ПЕРИОД (ПО МАТЕРИАЛАМ РУССКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ)*	367
Ковальская С.И.	*АНГЛОЯЗЫЧНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О РАЗВИТИИ СОВЕТСКОЙ НАУКИ*	375
Мария Тереза Джусти, Хасенова Ж.О.	*ИТАЛЬЯНСКИЙ ФАШИЗМ И «ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ВОЙНА» В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ (1941-1943)*	381
Мейрамбеков А.К.	*КУЛЬТУРА КАЗАХСТАНА СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА В АМЕРИКАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX-НАЧАЛА XXI ВВ.*	385
Ратько А.Ф.	*КАЗАХИ-РАЗВЕДЧИКИ В ПАРТИЗАНСКИХ ФОРМИРОВАНИЯХ БЕЛАРУСИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ*	393
Сергалиев М.Х.	*ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА ГЛАЗАМИ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ*	398
Хакимова С.Б.	*ИССЛЕДОВАНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ*	404
Шлюпиков М.В., Шлюпикова М.М.	*КЛИМАТИЧЕСКАЯ КАРТА СТЕПНОЙ, ЛЕСОСТЕПНОЙ И НИЗКОГОРНОЙ ЕВРАЗИИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ Л.Н. ГУМИЛЁВА*	410

КІРІСПЕ СӨЗ

Е.Б. Сыдықов, т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры, Тарихшылардың ұлттық конгресі басқармасының төрағасы

Уважаемые участники XX Международного Евразийского научного Форума «Цивилизационное пространство Центральной Азии: историческая преемственность и ценности»!

Уважаемые гости!

Мне чрезвычайно приятно быть сегодня здесь вместе с вами и иметь возможность приветствовать столь представительный Форум. Я убежден, что роль подобных мероприятий в развитии исторической науки является ключевой. Историческая наука периодически переживает сложнейшие периоды кризиса, смены теоретико-методологических парадигм, смены поколений ученых – все это как нельзя лучше демонстрирует нам сложнейший и весьма противоречивый путь развития отечественной исторической науки.

Каждая эпоха выдвигает те или иные исследовательские проблемы. Безусловно, на развитие исторической науки огромное влияние оказывает государственная политика.

В своем выступлении на втором заседании Национального курултая «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» Глава государства Касым-Жомарт Токаев подчеркнул ряд ключевых моментов, которым на предстоящем Форуме будет уделено особое внимание.

Во-первых, перед историческим сообществом стоит задача укрепления нашей государственности и исторического самосознания нации. В связи с чем предстоит серьезный разговор по подготовке многотомной истории Казахстана с древнейших времен до наших дней, в которой принимают участие ведущие ученые нашего университета. Работа над многотомным изданием должна быть завершена до середины следующего года, затем пройдет широкое обсуждение данного издания. История Казахстана остается одной из самых обсуждаемых тем не только научным сообществом, но и самой широкой общественностью.

Второй важной задачей, стоящей перед нами, является всесторонняя популяризация культурного наследия. Решению этой задачи посвящено такое направление работы Форума как «Мыслители степи: от древности до современности».

В этом году мы отмечаем целый ряд юбилейных дат. Еще весной в Бухар-Жырауском районе широко отметили 355-летие акына и общественного деятеля Бухар-жырау. Летом начались юбилейные мероприятия по поводу 165-летия со дня рождения Шакарима Кудайбердыулы. Шакарим оставил для нас тысячи заветов, таких, как «Умный человек может сдержать язык, но ничто не может сдержать его мысли», «Трудись для человечества», «Человек умирает, а добро остается». «Основой жизни хорошего человека должны стать честный труд, совестливый разум, искреннее сердце. Вот три качества, которые должны властвовать над всем. Без них не обрести в жизни мира и согласия», – писал Шакарим.

В Иртышско-Баянаульском крае – священной земле, давшей жизнь многим великим сынам казахского народа, оставившим неизгладимый след в судьбе и истории нации, были проведены юбилейные мероприятия, посвященные 165-летию со дня рождения казахского философа-мыслителя Машхур Жусуп Копеева.

Вы знаете, что в прошлом году наш университет и мировая общественность отметили 110-летний юбилей со дня рождения Л.Н. Гумилёва, имя которого носит наш университет. Разговор о «каторжном ученом», как он сам себя называл, остается актуальным всегда, а его жизнь и искреннее служение исторической науке является образцом для подражания не только молодым ученым, но и тем, кто уж состоялся в науке. Мы, как наследники кочевой

цивилизации, должны быть благодарны Льву Николаевичу Гумилёву, что он вернул не просто имя тюрков-кочевников в исторический нарратив, но восстановил историческую справедливость, глубоко изучив их историю, показав их роль в мировой истории, сделав её популярной для самого широкого читателя. Сегодня номадизм один из главных брендов нашего народа, известный всему миру.

Актуальным остается изучение целого ряда вопросов связанных с историей кочевых государств Евразии, их политического и культурного наследия. В том числе Улус Джучи, о котором разговор также пойдет в рамках нашего Форума. История средневековых государств сегодня активно изучается благодаря активному вводу огромного массива новых исторических документов, различных архивных материалов в исследовательский процесс.

Во многом помогает переосмыслить наше прошлое современные теоретико-методологические подходы, предлагаемые западными исследователями. Активный обмен мнениями, совместная работа в проектах, участие в работе различных научных мероприятий – все это взаимно обогащает как самих исследователей, так и историческую науку в целом. На мой взгляд, уникальной является судьба книги американского историка Сары Кэмерон, посвящённой голоду в Казахстане. Ведь практически вы не найдете авторов, чьи книги переведены с английского на русский и на казахский языки практически одновременно. Сара Кэмерон в своей работе синтезировала уникальные материалы наших архивов с новейшим теоретико-методологическим инструментарием, что также сделало эту книгу востребованной не только взыскательным научным сообществом, но и обычными читателями.

Все вышесказанное определило цель форума – проследить преемственность в истории народов Центральной Азии, выделить общее и особенное в системе культурных ценностей, проанализировать сходство и различие научных позиций по предложенной теме, обменяться исследовательским опытом.

Форум также приурочен к 10-летию исторического факультета, который был вновь открыт в стенах Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва в 2013 году. Факультет имеет давние традиции, в его истории как в капле воды отражаются все сложности и противоречия становления исторической науки Казахстана как в советский период, так и в постсоветское время, удивительно совпадая с периодами подъема или кризиса.

Еще в 1962 году был осуществлен первый прием студентов по специальности «История», но вскоре набор был прекращен. Второе рождение факультет получает в 1987 году, на волне перестройки и гласности, а также стремлении переосмыслить наше прошлое. Затем было открыто отделение «История и немецкий язык», что также было вызвано беспокойством со стороны государства по поводу усиливающейся миграции немецкого населения с территории КазССР и надеждами хоть как-то её притормозить.

В 1991 г. на факультете открывается отделение «История и казахский язык» и это также было велением времени и начавшимся процессом нациестроительства. С 1999 года исторический факультет был преобразован в факультет истории и международных отношений.

Преобразование Акмолинского педагогического университета им. С. Сейфуллина сначала в Акмолинский университет в 1996 году, а затем в Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева открыло новые возможности для развития исторического образования. Однако не миновало факультет и расформирование, после некоторого периода существования в рамках историко-филологического факультета. Кафедры истории продолжили свою работу в рамках факультета социальных наук и вот в 2013 году произошло новое рождение факультета.

Руководство университета уверено, что ресурсный потенциал кафедр исторического факультета является достаточным для того, чтобы достойно ответить на вызовы современности, а профессорско-преподавательский состав подготовит конкурентоспособную плеяду молодых ученых-историков, археологов и этнологов, за которыми будущее нашей науки.

Считаю, что Форум предоставляет уникальную дискуссионную площадку для обмена мнениями ведущих ученых Казахстана и наших зарубежных гостей. Приятно видеть среди участников также молодых ученых, тех, кто делает свои первые шаги в науке, и чья карьера еще только намечается. Надеюсь, что полученные результаты будут полезны всем участникам и, в первую очередь, исторической науке Казахстана, а предложенные рекомендации найдут своё применение в практической деятельности.

Выражаю благодарность всем участникам Форума. Надеюсь, что наши гости сумеют подробно познакомиться не только с Евразийским национальным университетом, но и с нашей красавицей столицей Астаной.

ТАРИХ КӨКЖИЕГІ

(тарих факультетінің құрылғанына 10 жыл толуына орай)

Садықов Т.С., т.ғ.д., профессор

Төл тарихымыздың тұғыры биіктеп, жаңа ғылыми-концептуалдық тұжырымдама негізінде қалыптаса бастағанына да отыз жылдан аста уақыт болып қалыпты. Әрине, кешегі кеңестік дәуірде үстемдік құрған коммунистік-тоталитарлық идеологияның қыспағынан арылып, ұлттық мүддеге негізделген отандық тарихты зерделеп, жүйелеу оңай болған жоқ. Бұл үдеріс әлі аяқталған жоқ, өзінің жалғасын табуда. Ең бастысы – біз таптық, сыңаржақ кеңестік көзқарас құрсауынан босап, ұлттық болмысты көздейтін, қазақ халқының төл тарихын, ешқандай бүркемелеуден, бұрмалаудан арылған жаңарған бағытта зерттеуге бетбұрыс жасадық.

Осындай түбегейлі өзгеріс еліміз көк байрағын желбіретіп, әлемдік қауымдастыққа терезесі тең, тәуелсіз мемлекет болып кірген алғашқы тарихи кезеңнен басталды. Келмеске кеткен кеңестік бұғаудан құтылған тәуелсіз Қазақстан үшін ұлттық мүддені ту еткен жаңа идеологияны, жас мемлекеттің, қоғамның шынайы болмысын қалыптастыру міндеті тұрды. Ал бұл міндетті шешу үшін тамыры тереңде жатқан тарихымызды бүгінгі күннің сұранысына сай, ұлт көзқарасы тұрғысынан қайта жаңғырту қажет еді. Себебі, мемлекеттік ұстаным, саяси идеология тек мемлекет құраушы, титулды ұлт-қазақ халқының ерлік пен елдікті көрсетіп, айқындайтын тарихи сара жолына негізделуі қажет еді.

Кешегі қилы тарихи кезеңдерден бастап бүгінгі заманға дейін Еуразия кеңестігін мекен еткен, осы ұлаңқайыр даланы білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғап, салиқалы, сындарлы ақыл-ойдың, дала демократиясының кемеңгер саясатын жетік меңгерген ата-бабаларымыздың, ел билеген хандарымыз бен аузы дуалы ақсақалдарымыз бен билеріміздің ақылгөйлігінің арқасында халқымыз мыңдаған жыл бойы жасампаз тарихын түзді, қазақ этносы мекендеген кең Сахараны сақтап қалды, елдің, жердің тұтастығын бекемдеді. Ендеше, бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үшін, жас құрақтай жайқалтып өсіп келе жатқан қазақ мемлекеті үшін осы Ұлы Дала тарихы, оның өркениеті, оның рухани тірегі, ұстанымы болары сөзсіз.

Тәуелсіздіктің бастапқы кезеңінде атқарылған ұлағатты іс – кешегі кеңестік идеологияның қыспағына ұшырап, әміршіл жүйенің құдалауына түсіп, құрбан болған қазақтың асыл азаматтарын, біртуар ұлдарын ақтап алу үшін үлкен жұмыс атқарылды,

мемлекеттік деңгейде арнайы құзырлы комиссия жұмыс жасады. Осындай тиянақты тіршіліктің нәтижесінде халқы үшін жанын пида еткен қазақтың зиялы қауым өкілдері – мемлекет, қоғам қайраткерлері ақталды, олардың есімдері төл тарихымыздан жарық жұлдыздай болып өз орындарын қайта тапты. Ал бір сол тұлғалардың бүгінгі ұрпақ алдында есімдерін қайта жаңғыру ісінде тарихшы ғалымдардың атқарған жұмысы ұшан теңіз еді. Осы қыруар жұмыстың барысында талай архив қопарылып, бұрын жасырын жатқан деректер табылып, жазықсыз жапа шегіп, құрбан болған ұлт зиялылары ақталды.

Өткен ғасырдың 80-90-шы жылдарының тоғысында ғылыми айналымға "тарихи зерттеудегі ақтаңдақтар" деген ұғым енді. Бұл ұғым нені меңзеп еді? Кеңестік тоталитарлық жүйенің қылышынан қаны тамып тұрған заманда тарих ғылымынан гөрі саяси биліктің құралына айналды. Тарихи шындық идеологияның қыспағымен аяусыз бұрмаланды. Осы саясаттың салдарынан тарихи зерттеуде бұрмаланып айтылған немесе мүлдем айтылмай жабулы күйінде қалған оқиғалар, фактілер көп кездесті. Міне, осы жағдайлар "ақтаңдақтар" деген атаумен аталып, тарихшылардың алдына үлкен міндет қойды. Ол міндет – осы олқылықты тың ғылыми деректермен толықтырып, жаңа концептуалдық тұжырымдама негізінде зерттеу еді. Сол бір айғақты тарихи кезеңде ұлы тарихшы ағаларымыз – Манаш Қозыбаев, Кеңес Нұрпейісов, Жанұзақ Қасымбаев сынды ғалымдар бастаған тарихшылар ел тарихын жаңа сипаттағы, ұлт мүддесін көздеген ғылым деңгейіне көтеруге күш салды. Манаш аға айтқандай мыңдаған жылдық белестерден өткен, "жауын шапқан ту байлап" қазақ үшін төл тарихын зерделеп, жаңғыртуға мүмкіндік туды. Осы іске белсене ат салысып, оның куәсі болған тарихшы ғалымдар үшін бұл бір айтулы кезең болды. "Тарих деген ғылым жоқ екен", "айтқандағы, жазғандары шындыққа жанаспайды екен" деген қоғамда қалыптаса бастаған алыпқашпа, субьективті көзқарасқа тойтарыс беретін кез келді. Бұрын қол жетімсіз, жабық архив құжаттары қопарыла бастады. Ол құжаттар халыққа, оның алдынғы шебінде болған ұлт зиялыларына жасалған қиянат, зорлық-зомбылық, құрбандық жасау қылмыстарының бетін алып, әкімшілдік-әміршілдік кеңестік саясатты әшкереледі.

Мысалы, қазақ халқында нәубет әкелген 20-шы, әсіресе 30-шы жылдардағы ашаршылық бұрын жартылай, бүркемелеп айтылып келсе, енді ащы шындық ашылды. Мақаш Тәтімов сынды демограф ғалымдарымыз қазақтың 3-миллионнан астамының ашаршылықтың құрбаны болғанын дәлелдеді. Большевиктік үкіметтің Голощекин сияқты қолшоқпарының жүргізген ұрда-жық саясатының зардабынан миллиондаған халық аштықтан қырылды. "Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын" жалаң ұранның неге әкеліп соқтырғанын өмір көрсетті. Осындай асыра сілтеушіліктің зардабын ашық айтқан Смағұл Сәдуақасов, Тұрар Рысқұлов, Сәкен Сейфуллин сынды ұлт зиялылары қуғынға ұшырап, өмірлерін пида етті. Кеңестік биліктің қанды қылышы болған НКВД, ОГПУ сияқты қанішер ұйымдардың жасырын архивтерінен әлі де болса тың деректер, құжаттардың табылатыны сөзсіз. Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтің тапсырмасымен жұмыс жасап жатқан мемлекеттік комиссия осы құжаттарды анықтап, жариялап жатқаны бүгінгі тарихи зерттеудің жаңа белесі екені сөзсіз. Осындай күрделі, әрі жауапты мемлекеттік тапсырманы жүзеге асыруда тарихшылар қауымы белсенділік танытып, республикалық, аймақтық комиссияларда ізденіс жұмыстарын атқаруда.

Гуманитарлық ғылымдар санатына енетін тарих ғылымының басты ерекшелігі, өзіндік ұстанымы – кез-келген зерттеу жұмысы нақты дереккөзіне, архив материалдарына, басқа да құжаттарға негізделіп жазылады. Сондықтан да ізденушілер үшін деректік базаның мол болуы өте маңызды.

Тәуелсіздік туы көгімізде желбіреп, қанат жайған кезден бастап мемлекетіміз ұлттық идеология, ұлттық сана-сезім, тарихи болмыс деген ұғымдарды қоғамда қалыптастыру үшін тиянақты жұмыстардың атқарылуын назарда ұстауда. Мемлекет тарапынан осы бағытта

қолдау көрсету мақсатында көлемді бағдарламалар жүзеге асыруда. Мысалы, 2004 жылы ауқымды ғылыми бағдарлама – "Мәдени мұра" қабылданып, мемлекет тарапынан көлемді қаржылай көмек көрсетілді. "Мәдени мұра" бағдарламасы аясында Қазақстанға алыс, жақын шетелдерден біздің төл тарихымызды куәландыратын қыруар құнды құжаттар мен жәдігерлер әкелінді. Осы тарихи құндылықтар отандық тарихымыздың олқы тұстарын толықтырып, тың материалдармен негіздеуге мүмкіндік берді. Әрине, мұндай мол мұраны толықтай пайдаланып, ғылыми айналысқа енгізу – уақыттың еншісі. Тарихшылардың бұл міндетті абыроймен атқаратынына күмән болмауы тиіс.

2013 жылы тағы бір үлкен жоба – "Халық тарих толқынында" бағдарламасы жүзеге асырыла бастады. Осы кешенді бағдарламаның аясында Отан тарихының жаңа методологиялық тұжырымдамасы жасалынды. Сонымен қатар тұрақты жарияланымдар, баспасөз құралдары арқылы отандық тарихи зерттеудегі жетістіктерді ғылыми ортаға, оқырмандарға үнемі насихаттап, жеткізу жүзеге асырылды.

Отандық тарихи ізденістерге ат салысып, өзіндік үлесін қосуда Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің тарихшы ғалымдарының үлесі қомақты. 2013 жылғы жүзеге асырыла бастаған "Халық тарих толқынында" мемлекеттік бағдарламасының аясында сол жылдың (2013 ж.) 3-қазанында университет ректоры, академик Е.Б. Сыдықовтың бұйрығымен тарих факультеті жеке отау тікті. Университет бойынша 13-ші факультет болып дербес шаңырақ көтерген тарих факультетінің құрамына 3 кафедра – Қазақстан тарихы, Археология және этнология, Еуразиялық зерттеулер кафедралары енді. Факультет екі білім бағдарламалары – тарих және археология, этнология бойынша, 3 деңгейлі оқу жүйесін – бакалавриат, магистратура, докторантураны дайындауды жүзеге асырды. Жеке бөлініп шыққан факультет алғашқы күннен бастап-ақ кадр даярлау ісінде, ғылыми зерттеу жұмыстарын жүзеге асыруда белсенді жұмыс бастап кетті. Бастапқы ауқымды шара – университетіміз атын алып отырған ұлы түрік танушы Л.Н. Гумилевтың туған күніне орай өткізілетін Халықаралық Ғылыми Форум – Еуразиялық Гумилев оқуларын ұйымдастыруды қолға алып, жыл сайын халықаралық деңгейде өтетін дәстүрлі ғылыми шара деңгейіне көтерді. Жыл сайын бұл форумға алыс-жақын шетелдерден аты белгілі, көрнекті тарихшы ғалымдар катысып, біздің университетіміздің әлемдік рейтингін көтеріп, беделін арттыруға септігін тигізіп отыр. Міне, биыл осындай жоғары мәртебе Форум 20-рет өтіп отыр.

"Халық тарих толқынында" мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырыла бастаған кезден-ақ тарих факультетінің ғалымдары бұл жобаға өздерінің үлесін қосып, белсене араласты. Университетіміздің ректоры Е.Б. Сыдықовтың бастамасымен ізденушілеріміз Отан тарихының өмір талабына сай өзекті мәселелерін жариялап, оқырман қауымын, қоғамды таныстыру бағытында елеулі еңбек атқарды. Сол жұмыстың айғағы – біздің ғалымдардың күшімен шығарылған 7 томнан тұратын көлемді ғылыми жинақ болды. Жинақтың әрбір томы белгілі бір тарихи кезеңге, маңызды оқиғаларға арналды. Мысалы, қазақ мемлекеттілігінің 550 жылдығына арнап шығарылған кітап ғылыми ортаның көңілінен шығып, оқырманның сұранысына ие болды. Аталмыш, ғылыми жинақтың жарық көруіне айрықша еңбек сіңірген тарих ғылымдарының докторы, профессор Ақмарал Ғосманқызы Ибраева мен Тұрсын Шаңбайды ерекше атап өткім келеді. Ал жинаққа қолдау көрсетіп "ФОЛИАНТ" баспасынан шығаруға мүмкіндік берген университетіміздің басшысы, тарихшы ғалым Ерлан Бәтташұлы Сыдықовтың еңбегін ерекше атаған жөн.

Факультеттің археолог ғалымдары да ауқымды зерттеулер жасап, айтарлықтай табыстарға жетуде. Факультет құрамындағы Кемал Ақышев атындағы ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары Елорда түбіндегі Бозоқ қалашығын зерттеуде елеулі ғылыми жетістіктерге қол жеткізді. Әлемге аты әйгілі археолог-ғалым, қазақ даласында алғашқы

Алтын адамды тапқан Кемал Ақышевтың көзі тірі кезінде бастаған қазба жұмысының нәтижесінде Астана қаласының тарихы сонау көне заманнан басталып, қазіргі уақытқа дейін жалғасын тапқан тарихи сабақтастық екені ғылыми дәлелденді. Ақышевтың еңбегі жоғары бағаланып, мемлекет басшысының деңгейінде атап өтілді. Бүгінде ұлы археолог ғалымның зерттеуін оның шәкірттері, ең алдымен, Кемел ағаның ісін жалғастырушы жұбайы, білікті ғалым Марал Қалымжанқызы Хабдулина жалғастыруда. Қазақстан Республикасы үкіметінің қаулысымен "Бозоқ" ашық ғылыми-мемориалдық кешенді салу жоспарланып отыр. Ол кешеннің болашақта ашылуы елордамыздың халықаралық мәртебесін көтеріп, шетелдік туристердің халқымыздың өткен тарихымен танысып, қазақ тарихына қызығушылығын тудыратыны сөзсіз.

Университеттің археолог ғалымдарының екінші зерттеу бағыты ұлы Абайдың кіндік қаны тамған Семей жерінде, өткен жылдан ұлт кемеңгерінің есімімен аталып, құрылған Абай облысында жүргізілуде. Археология, этнология кафедрасының меңгерушісі, жас ғалым Ұлан Үмітқалиұлының жетекшілігімен факультеттің студенттері, магистранттары, докоранттары соңғы 10 жылдан астам уақытта ауқымды ғылыми жаңалықтар ашты. Ізденістердің нәтижесінде қола дәуір тарихын сипаттайтын көптеген жәдігерлер табылып, Астана төрінде өткізілетін дәстүрлі көрмелерге қойылды. БАҚ құралдарында хабарлағандай көне дәуір кезеңін сипаттайтын алтын бұйымдар, еңбек құралдары тамыры тереңде жатқан тарихтың куәсіндей болуда. Археолог ғалымдар үшін осы жыл өте табысты болды. Биылғы жылы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде Еуразия даласында бұрын кездеспеген ірі көлемдегі біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңжылдықтың басы, яғни осыдан төрт мың жыл бұрынғы қола дәуірінің дала пирамидасы табылды. Дала пирамидасы аса дәлдікпен салынған, алты қырлы. Әрбір киыршық арасы он үш метр және сегіз қатар таспен қаланған. Ортасында бірнеше шеңберлері бар. Бұл – өте күрделі кешенді құрылыс. Осы кешенді жәдігердің сыртқы қабырғаларында әртүрлі жануарлардың, әсіресе жылқының суреттері басым бейнеленген. Сонымен бірге түйенің бейнелері бар. Қазбадан табылған қыш ыдыстар, әйел адамның алтын сырғасы және тағы басқа әшекей бұйымдар осы аймақта қола дәуірінің үлкен мәдени ошағы болғанын көрсетеді. Сонымен қатар, ғалым Ұлан Үмітқалиұлының пайымдауынша, пирамиданың айналасынан көптеп табылған жылқы сүйектері осы өңірде алғашқылардың бірі болып жылқыны қолға үйреткенін дәлелдейді. Қорыта айтқанда, бұл ғылыми жаңалық қазақ Сахарасында көне заманның өзінде-ақ дала өркениетінің қалыптаса бастағанына дәлел болмақ. Ендеше осы ғылыми құндылықты ашқан біздің ғалымдарымыздың еңбегі ерен.

Тарихшы ғалымдар, факультет ұстаздары жас буын мамандарды дайындауда айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді. Жыл сайын "тарих" және "археология, этнология" білім бағдарламалары бойынша дайындалған мамандар білім, ғылым саласындағы мекемелерде, ғылыми-зерттеу орталықтары мен институттарында, орта, жоғары оқу орындарында еңбек етіп, еліміздің өркендеуіне өзіндік үлестерін қосуда. Факультет шаңырақ көтеріп бөлініп шыққан 10 жылдың ішінде ұжымда ғылым докторларын дайындайтын Диссертациялық Кеңесте 37 PnD – философия докторылары диссертацияларын сәтті қорғап, ғылыми өмірге жолдама алды. Ұлт тарихының өзекті мәселелерін тиянақты зерттейтін зерттеушілер қатарының көбеюі бізді қуантады. Яғни, университеттің тарихшы ұстаздары ұрпақ тәрбиелеу, өздерінің ізбасарларын қалыптастыру сияқты ұлағатты іске қомақты үлестерін қосуда.

Қазіргі замандағы мемлекетаралық қарым-қатынастың, байланыстың қарыштап дамып тұрған уақытта университет тарихшылары да осы үдеріс талаптарына сай алыс, жақын шетелдік жоғары оқу орындарымен тығыз байланыс орнатты. Атап айтқанда, Ресей Федерациясының Томск, Алтай Федералдық университеттерімен, Якутияның Максим

Аммосов атындағы Сотүстік-Шығыс Федералды университетімен қос дипломды кадр дайындау бойынша қомақты іскерлік қатынас жүргізуде. Болашақ кәсіби тарихшылар – магистранттар, докторанттар шетелдік жоғарғы оқу орындарында ғылыми тағылымдардан өтуде. Олардың ішінде Түркияның Мимар-Синан, Едитепе университеттерін, Италияның Болонья университетін, Варшава университетін, Венгрияның университеттерін атауға болады. Біздің шәкірттерімізге дәріс оқып, ғылыми тәжірибелерімен бөлісуге келген шетелдік ғалымдармен тұрақты байланыс жалғасуда. Осы жылдың қыркүйек айында факультетке Италияның Пескара қаласынан келген тарих ғылымдарының докторы, профессор Мария Тереза Джусти осындай тағылымдық дәрістер оқып, кездесулер өткізді. Түркияның белгілі тарихшы ғалымдары Әбдіуақап Қара, Ахмет Ташағыл, словакиялық ғалым Михаил Шмигель сынды әріптестер біздің докторанттарымыздың шетелдік ғылыми кеңесшілері ретінде көмектерін көрсетуде.

Әрине, тарих факультетінің 10 жыл ішінде атқарған жұмысы үлкен бір кезең деп айтуға болмас. Дегенмен де, осы уақыт ішінде қол жеткізген жетістіктеріміз университетіміздің дамуына қосқан өзіндік үлес демекпіз.

1 СЕКЦИЯ.
СЕКЦИЯ 1.

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Абдурахманов Х.И.
Заведующий кафедрой социальных наук Ташкентского фармацевтического института (Phd)

Annotation

Central Asia has always been a fairly integral and unique cultural and historical space, formed due to the common historical destinies of the peoples inhabiting it, geographical conditions and the action of general cultural patterns. Moreover, a special role in this phenomenon was played not only by the unity of ethnocultural processes, but also by the absence of internal borders that determined constant large-scale contacts within the region. Central Asia was a kind of “meeting place” of world religions: Christianity, Islam and Buddhism, the mutual influence of the cultures of the Turkic-Mongolian, Indo-European, Finno-Ugric, Sino-Tibetan peoples. Ultimately, this determined the special mentality, cultural stereotypes and traditions of ethnic groups, as well as the multi-ethnic and multi-confessional nature of the region.

Keywords: Central Asia, culture, history, peoples, religion, traditions, cultural and historical heritage, East, Eurasia, oriental studies.

Аннотация

Орталық Азия әрқашанда оны мекендеген халықтардың ортақ тарихи тағдырлары, географиялық жағдайлары мен жалпы мәдени үлгілердің әрекеті нәтижесінде қалыптасқан жеткілікті біртұтас және бірегей мәдени-тарихи кеңістік болды. Оның үстіне, бұл құбылыста этномәдени үдерістердің бірлігі ғана емес, сонымен бірге аймақтағы тұрақты ауқымды байланыстарды анықтайтын ішкі шекаралардың жоқтығы да ерекше рөл атқарды. Орталық Азия әлемдік діндердің: христиандық, ислам және буддизм, түркі-моңғол, үнді-еуропалық, фин-угор, қытай-тибет халықтарының мәдениеттерінің өзара ықпалының өзіндік «кездесу орны» болды. Сайып келгенде, бұл этностардың ерекше менталитетін, мәдени стереотиптері мен дәстүрлерін, сондай-ақ аймақтың көпэтносты және көпконфессиялық сипатын анықтады.

Түйінді сөздер: Орталық Азия, мәдениет, тарих, халықтар, дін, дәстүр, мәдени-тарихи мұра, Шығыс, Еуразия, шығыстану.

Аннотация

Центральная Азия всегда представляла собой достаточно целостное и своеобразное культурно-историческое пространство, сформировавшееся благодаря общности исторических судеб населяющих его народов, географических условий и действия общих культурных закономерностей. Причем особую роль в этом феномене играло не только единство этнокультурных процессов, но и отсутствие внутренних границ, обусловливающих постоянные широкомасштабные контакты внутри региона. Центральная Азия была своеобразным «местом встречи» мировых религий: христианства, ислама и буддизма, взаимовлияния культур тюрко-монгольских, индоевропейских, угро-финских, сино-тибетских народов. В конечном счете это определило особый менталитет, культурные

стереотипы и традиции этносов, а также полиэтничность и многоконфессиональность данного региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, культура, история, народы, религия, традиции, культурно-историческое наследие, Восток, Евразия, востоковедение.

Введение. Этнокультурные процессы играли чрезвычайно важную роль в общеконтинентальных процессах этногенеза, в формировании языков многих древних, средневековых и современных народов Евразии. Таким образом, будучи этноконтактной зоной, Центральная Азия во многом определяла судьбы народов всего Евразийского континента. Общность исторических судеб, сложившаяся в течение трех четырех тысячелетий, прослеживается в многочисленных письменных источниках, засвидетельствована в известных исторических фактах, подтверждена археологическими открытиями. Это общность является очевидной константой всего исторического времени нашего региона. Образно говоря, именно тысячелетние корни истории питают сегодня идею евразийства и способствуют интеграционным процессам на современном постсоветском пространстве Центральной Азии.

Надо отметить, что на протяжении последнего столетия у нас в основном издавались учебники, в которых единый регион Центральной Азии был искусственно разделен либо по этническому, либо по государственно-политическому признаку. Поэтому в настоящее время мы имеем лишь отдельные Истории - Историю казахов, Историю узбеков, Историю кыргызов и так далее, но, к сожалению, у нас пока нет Истории всего культурно-исторического региона во всем ее многообразии и общности. Суверенизация независимых государств Центральной Азии усугубила разрыв единого культурно-исторического пространства, что привело к мистификации и этнизации нашего общего культурно-исторического наследия, преувеличению своей самобытности и исключительности вопреки историческим фактам и объективной реальности. Перед современной наукой стоят кардинальные проблемы, требующие новых подходов для решения, переосмысления исторического процесса, формирования объективного исторического мышления. Вопросы развития этнической идентичности и национальной идеи ставят проблему глубокого, разностороннего, свободного от спекулятивных, абстрактных и упрощенных подходов изучения истории и динамики развития государственности. Мифологизированные исследования, практикуемые в последний годы, либо носили идеологизированный характер, либо касались частных проблем вне контекста истории стран и народов Евразии, а если шире - то всего Востока. История и культура Центральной Азии на протяжении многих столетий развивались в тесном взаимодействии с восточными цивилизациями.

Основная часть.

Китайские, тюркские, монгольские, иранские и арабские древние и средневековые письменные памятники являются ценными источниками для изучения государственности и этнополитической истории на территории Центрально-Азиатского региона. В современную эпоху все большее значение для объективного понимания сложных исторических процессов, происходивших и происходящих в обширном регионе Евразии, имеет разработка проблем историко-культурных взаимосвязей народов с древности и до наших дней, их евразийского родства и самобытности. Для решения этой задачи необходим комплексный междисциплинарный подход, предполагающий введение в научный оборот новых письменных источников, исторических, этнографических, лингвистических данных и так далее. В связи с этим глубокое изучение рукописных материалов на восточных языках имеет большое научное и практическое значение. Совместная разработка многих проблем истории культуры с учеными соседних стран, проведенная на обширной источниковедческой базе,

является весьма актуальной и сложной задачей. Важные качественные изменения, происходящие в исторической науке, связаны с выработкой учеными принципиально нового объективного подхода к изучению проблем государственности, кочевниковедения, контактов кочевой и оседлой культур, историко-культурных взаимоотношений в Центральной Азии. В настоящее время сотрудниками Института востоковедения ведется определенная работа по сохранению и развитию одного из направлений академической ориенталистики - восточной археографии. Благодаря Государственной программе «Культурное наследие» представляется возможным пополнить и расширить казахстанскую источниковедческую базу, что в итоге станет большим подспорьем для возрождения научного востоковедения в Казахстане. В рамках этой программы учреждена Востоковедная археографическая экспедиция и разработаны маршруты в различные центры хранилищ рукописей. Задачей экспедиции является планомерное и систематическое обследование районов Казахстана, а также территорий, находящихся за его пределами. В ходе работы у населения выявляются и приобретаются восточные рукописи и старопечатные книги, проводится комплексное исследование, осуществляются научные переводы и анализ восточных письменных источников, хранящихся в основном в библиотеках, музеях и архивах за пределами Казахстана (в России, Центральной Азии, КНР, Монголии, Индии, Иране, Турции, Египте, Великобритании, Германии, Франции, Венгрии и других странах). Важность археографической работы нельзя переоценить: эти исследования целенаправленно расширяют источниковую базу, позволяют обозначить ряд новых научных проблем. Кроме того, впервые в научный оборот вводится определенный комплекс источников, отражающих все этапы исторического развития, традиции казахского народа. В дальнейшем материалы экспедиций станут основой «Свода востоковедных памятников истории и культуры Казахстана». Конкретные результаты работы отрядов Востоковедной археографической экспедиции - микрофильмы, ксерокопии восточных рукописей и других архивных материалов - позволят создать ценнейшую информационную базу Фонда рукописей при Институте востоковедения имени Р.В.Сулейменова. Этот фонд в дальнейшем будет непрерывно пополняться и послужит обширным источником для научных трудов, касающихся реконструкции древней и средневековой истории, культуры казахского народа, исследования места и роли Казахстана в системе историко-культурных взаимосвязей стран Востока. Сложившаяся ситуация требует новой оценки и анализа историко-культурного, современного и перспективного потенциала Казахстана. Это связано с параметрами цивилизационного процесса, происходящего в странах Востока и у региональных соседей, определением и прогнозированием геополитических, геокультурных и геоэкономических тенденций на континенте. Таким образом, равноправный диалог становится необходимостью мирового развития в новом столетии. Только объединив усилия, государства Центральной Азии получат возможность реализовать технологические и интеллектуальные достижения и органично войти в процесс общемирового человеческого развития. Для этого нужны политические компромиссы, толерантность, которые подразумевают создание баланса между региональными интересами и интересами отдельных государств.

Современные события, происходящие в странах Центральный Азии и других регионах мира, наглядно подтверждают закономерную связь вопросов религии и проблем укрепления национального и духовного единства любого государства, задач сохранения национальной безопасности. Для этого необходимо глубокое» доскональное изучение исторических корней, идеологических и политико-правовых основ религиозных движении и течений, особенностей религиозных систем стран Центральной Азии и Востока. Всестороннее изучение этих сложных явлений имеет первостепенное значение для понимания современной религиозной ситуации, составления научно обоснованного прогноза

дальнейшего развития ислама в странах региона. При рассмотрении проблемы мусульманских движений и течений необходимо изучать не только реальные процессы, проходящие в религиозной сфере, но и ранние исторические периоды развития религии и, основываясь на исследованиях, определять их современное состояние и тенденции развития. События в Афганистане, Ираке и других районах показали, что во многих случаях именно внутрирелигиозные разногласия служат основой конфликтов. Нередко религиозные направления, течения и движения становятся сетью, через которую распространяются радикальные идеи. Действующие в Центральной Азии различные религиозные движения вступают в противоречия друг с другом. К примеру, активизация суфийских орденов и тарикатов привела к усилению противостояния суфизма и фундаментализма. В случаях возможных конфликтов существующая внутренняя конфронтация может быть спровоцирована и станет действенным инструментом определенных сил, посредством которого они будут выстраивать свою политику. Распад Советского Союза и становление государственности в новых независимых странах Центрально-Азиатского региона привели к необходимости изменения подходов, формирования новых приоритетов в области исторической науки. К основным чертам, характеризовавшим процесс трансформации социо-гуманитарных наук в период перехода к рыночным отношениям, можно отнести следующие:

- отказ от старой методологии, сопровождавшийся идейным вакуумом и отсутствием теоретических разработок (как новейших, так и классических);
- отсутствие доступа к информационно-аналитическим ресурсам и взаимодействия как на институциональном, так и на личном уровнях;
- недостаток финансирования;
- так называемая «детская болезнь роста», связанная, как правило, с односторонним и потому необъективным рассмотрением событий и явлений.

Следствием этого явилось противоречие между распространением образования и одновременным снижением качества образовательных стандартов, однобоким, поверхностно-описательным характером работ. Сюда же можно отнести и проблемы увеличивающегося разрыва между теорией и практикой, исследованиями и прикладной политикой, трудности, связанные с лингвистическим выбором, отсутствием финансирования исследований и, как результат, снижение креативности и дефицит кадров - исследователей, преподавателей и аналитиков высокого уровня. В связи с резким сокращением объемов финансирования науки и образования, снижением качества трудовых ресурсов состояние данной сферы не отвечает требованиям постиндустриального общества и, по сути, представляет угрозу национальной безопасности стран Центральной Азии.

Заключение.

Вместе с тем положительный опыт развития науки и образования, заложенный в предыдущие периоды, не исчез бесследно, и, к счастью, у нас есть в наличии «золотой фонд» ученых, получивших фундаментальные знания, их желание и открытость к сотрудничеству на региональном и международном уровнях. Основываясь на этом феномене, развитие исторической науки в странах Центральной Азии должно быть направлено на повышение качества исследований и образование населения наших стран. Сегодня действительно необходим новый концептуальный подход, который объединил бы народы Центральной Азии. Наиболее целесообразным прежде всего представляется проведение центральноазиатскими государствами согласованной и взаимоприемлемой всеми сторонами стратегии решений самых сложных, конфликтных проблем, чреватых нарушением мира, региональной стабильности и безопасности.

Список использованной литературы и данных:
1. Аликберов А.К. Об актуальных проблемах методологии новейшей истории // Новейшая история Центральной Азии: проблемы теории и методологии. Под ред. А.К. Аликберова, М.А. Рахимова. - М.: ИВ РАН, 2018 - С. 3-9.
2. Барг М.А. Категории и методы исторической науки. М.: Наука, 1984 С. 8 См. также: Кукарцева М.А. Философия истории и историческая наука. М.: ИТК «Дашков и К», 2018.
3. М.Б. Мейтарчиян. Центральная Азия. Источники, история, культура. Международная конференция, посвященная 80-летию Е.А. Давидович и Б.А. Литвинского. Москва, 2003.
4. Савельева И.М. История и теория: “Return to the Real” // Диалог со временем. 2018 № 63. С-7.
5. Троянова, Е.В. Алтайский этап Центрально-Азиатской экспедиции Рерихов: историографический аспект / Е.В. Троянова // Актуальные вопросы истории Сибири. Десятые научные чтения памяти профессора А.П. Бородавкина. Материалы конференции. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2015 – С. 129–131.
6. Уроженко, О.А. Центрально-Азиатская экспедиция академика Н.К. Рериха: история и современность / О.А. Уроженко, Е.В. Троянова // Бюллютень. 1 Материалы конференции «Россия и Центральная Азия в контексте исторического взаимодействия». Екатеринбург, 21–22 мая 2010 г. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 2011 – С. 98–107.
7. Якубовский А.Ю. Проблема социальной истории народов Востока в трудах академика В.В. Бартольда // Вестник Ленинградского Университета. Ленинград, 1941.

РАЗМЫШЛЕНИЕ ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ: ИДЕИ ЛЮСЬЕНА ФЕВРА

Акылбаева И.М., к.и.н., teaching professor
MAQSUT NARIKBAYEV UNIVERSITY

В современном научном познании происходит переосмысление роли истории Центральной Азии как науки и ее методологических основ. Важным является обратить внимание на новые идеи, подходы, парадигмы в рамках дальнейшего развития мировой и национальной истории в XXI веке. В последние десятилетия актуализируется проблема возрождения и интереса к национальным историям, в том числе к истории Казахстана. Ее непростая судьба в предыдущем столетии в условиях политизированности и диктата советской идеологии способствовала кризису методов и способов изучения истории, однобокости оценивания и продвижения исторических фактов и событий, а также возможности использования альтернативных взглядов на развитие исторического процесса с позиций опыта и достижений, методов познания как мировой так и национальной исторической практики. Сегодня в нашей истории не в полной мере используются концепты междисциплинарного, цивилизационного подходов, не достаточно изучены вопросы роли индивидуального и массового мышления, ментальности, антропоцентризма, гуманизма.

Огромный потенциал родной истории открывается лишь в условиях государственного суверенитета Казахстана, когда происходит качественное переосмысление ее потенциала, отказ от периферийности, открываются для исследования «белые и темные пятна» в исторической науке, расширяются границы включения ее в мировую, глобальную историю. На современном этапе приходит понимание того, что ни одна страна и народ не могут существовать и развиваться без уважения и знания своего прошлого так и истории стран других народов [1, с.1179]. Сегодня актуализируется проблема использвания идей, взглядов на национальную историю ученых мировой исторической мысли в рамках дискурса, критического анализа событий и процессов.

Представления о сущности истории должны расширяться. Традиционно, с древнегреческих времен история воспринималась как рассказывание или повествование о прошлом. Так на протяжении развития глобального мира, человечество с древнейших времен было погружено в историческую социальную реальность, которая отражалась в событиях и

фактах, представлявшие жизненные ситуации в определенные исторические периоды развития различных цивилизаций. Но в тоже время история связана с добыванием, расспрашиванием, установлением и исследованием знаний, которые превращались в рассказы о случаях и событиях, они были вымышленными или достоверными.

На современном этапе в исторической науке восприятие категории времени меняется, а временные рамки истории расширяются. Прошлые исторические факты как опыт человеческой жизнедеятельности несут в себе огромный потенциал влияния на настоящее и будущее время. Человечество всегда желает заглянуть в перспективу. Поэтому история в XXI веке представляет науку, которая включает три времени – прошлое, настоящее и будущее, так называемый исторический опыт, на котором человечество должно учиться и историческую перспективу как умение прогнозировать дальнейшее развитие народов, обществ, государств и цивилизаций. Интерес вызывает рассмотрение национальной истории не только с позиции социального опыта прошлого, а как процесс конструирования социальной реальности в котором играют роль личности, люди, события, жизненные ситуации в условиях других временных рамок.

В этом смысле вызывают интерес идеи французского историка XX Люсьена Февра, который произвел качественный переворот в методологии изучения истории и создании «новой исторической науки», отраженные в книге «Бои за историю». Символично введение автором термина «битвы за историю» как стремление кардинального пересмотра историками ценностей к критическому восприятию исторической науки [2, с.121]. Он также вместе с Марком Блоком основал знаменитый журнал «Анналы экономической и социальной истории», заложив основы будущей школы «Анналов». Его идеи и восприятие истории отражены в таких трудах как «Судьба Мартина Лютера», «Проблема неверия в XVI: религия Рабле» и другие.

Французский историк по существу дал уроки истории, позволяющие возродить интерес к ней, потому что современное состояние мировой и отечественной истории, которое можно выразить словами формулой древнегреческой мудрости «Познай самого себя» в рамках исторической перспективы понимания сущности взаимосвязи времен прошлого, настоящего и будущего определяет те гражданские чувства, которые мы испытываем в поисках ответа на вопросы: «Кто я?» и «Где мои истоки?».

Он называл историю «аристократкой по рождению» так как впервые поднимал вопрос об объекте изучения истории, выявляя дихотомию исторического исследования, которая была направлена на изучение жизни знаменитых людей, но не «безымянных, человеческих масс», обреченных выполнять черную работу в истории. Его идея роли антропоцентризма представляло определенный качественный переворот о предназначении человека в истории или «науки о человеке» как стремление оживить и очеловечить историю. Сегодня антропоцентризм в истории Казахстана актуален, он позволяет понять исторические события и сюжеты с позиции такого явления как миссия человека и людей как созидателей человеческой жизни, а также ценностей человеческой жизни. История отличается от других гуманитарных дисциплин тем, что в ней нет абстрактного, беспредметного, но есть человек и люди, создающие ее. Он отмечал, что «история как наука о человеке, о прошлом человечества, а не о вещах или явлениях» [3, с.19].

Автор книги считал, что история является историей людей, то и человек как творение, которое обладает мыслями, чувствами, психикой должен быть в центре исследования ученого – историка. Поэтому человек в истории не пассивный участник событий, а его сознание и социальное поведение выступает важной частью жизнедеятельности социальных групп. Таким образом история является наукой о живых людях и коллективах. Умение историка заключается в том, чтобы понять людей, которые некогда были свидетелями

событий и объективно их объяснить. Именно люди выступают подлинными объектами истории, которые в процессе своей деятельности создают некий образ жизни «Modus vivendi». Л. Февр также ввел в историческую науку понимание человеческих текстов как отражение человеческой сущности со своей историей и эпохой. Он считал, необходимо найти подход и методы к источнику, чтобы он заговорил, раскрыл историку тайны минувших времен, где основным условием выступает исследовательская пытливость и умение задавать вопросы. Формула Февра в изучении исторических источников так и звучит: «Всегда в начале – пытливый дух» [3, с.521].

Именно он продвинул идею междисциплинарного подхода в истории, преодолевая преграды ее изолированности с другими научными направлениями, психологией, социологией, религией, лингвистикой, историей цивилизаций. История для Февра выступает чувствительным инструментарием глубинного понимания мироощущения человека и цивилизации. Поэтому он активно исследовал все стороны человеческой жизнедеятельности с позиции исторической психологии или исторической ментальности [4].

Огромное внимание Л. Февр уделял роли историка, поднимая вопрос: «В чем заключается смысл исторического ремесла?». На первой странице книги «Проблема неверия в XVI веке: религия Рабле» ученый отмечал, что «историк не тот, кто знает. Историк тот, кто ищет» [3, с.507]. Он критически относился к пониманию роли личностей в истории, предостерегая нас от анахронизма, где исторические события и люди рассматриваются в рамках искаженного, статичного восприятия исторического времени. Ученый писал, что судить об эпохе невозможно только на основе деяний и высказываний известных исторических персонажей. Историк должен подвергнуть глубинному критическому анализу навыки сознания и образы мироощущения, чтобы достичь глубины понимания изучаемого исторического времени, которое определяется социальным поведением людей, а значит «подслушать» то, о чем эти люди «проговаривались» независимо от своей воли, «заставить заговорить немые вещи, для того чтобы они рассказали своих создателях то, чего сами они о себе не рассказывали» [3, с.509]. Следовательно, поведение и мышление людей заключаются в образе жизни эпохи.

В своей книге «Бои за историю» Л. Февр рассматривал также категорию «цивилизация» в историческом познании, которая вызывает интерес в рамках переоценки методологии изучения истории Казахстана. Доминирование формационного подхода в исторической науке прошлого века не позволяло объективно оценить те события и факты, которые в ней происходили, мы не можем судить об эпохе только на основе заявлений ее идеологов, разрабатывавших «ложное сознание» [3, с.509]. Сегодня цивилизационный подход применяется в методологии изучения исторической науки, позволяющий рассматривать национальную историю как уникальную, своеобразную систему социального, политического, экономического, культурного опыта народа со своей формой ментальности и восприятия окружающего мира. Февр воспринимал цивилизацию как общность всех сторон духовной и материальной жизни, но при этом, каждая цивилизация качественно отличается, обладая неповторимым своеобразием и своей неповторимой системой миросозерцания.

В процессе исторического изучения цивилизации. важно понять ее своеобразие и поведение людей, таким образом реконструировать присущий только им способ восприятия действительности и возможностями постижения себя и окружающего мира, который Л. Февр назвал понятием «outillage mental» (духовное оснащение) человека [3, с.510]. Духовная жизнь, психология людей в историческую эпоху влияют на то, как ощущается ими окружающий мир, при этом материальные явления, как отмечал автор, например, труд, богатство выступают «психологическими феноменами» как «факты верований и убеждений» [3, с.512]. Каждая цивилизация имеет психологический аппарат. Л.Февр огромное значение

уделял сущности понимания культуры как творческого процесса в развитии цивилизации. Он продвигал ее элитарное осмысление, где культура выступает субстанцией, способствующей эволюции цивилизации от низших форм к высшим.

Интерес вызывает и понятие «outillage mental» (ментальность) Л. Февра, представлявший историзм, распространенный на область эмоций и миросозерцания. Для каждой цивилизации характерна своя ментальность, которая представляет индивидуальное и коллективное сознание – матрицу со своей культурой, традицией, языком, образом жизни и религиозности. Историческая эпоха отставляет неизгладимый след на мировосприятие, поведение и формы психических реакций в коллективном сознании социальных групп и толп, а также в индивидуальном сознании великих людей. По существу, ученый расширил предмет исследования ментальности, обращая внимание на массовое сознание и чувства людей в прошлом, где рассматривались интересные идеи представлений о сакральном, об окружающем мире, фобиях, предрассудках и т.д. Поэтому важно понимать, что исследование сменяющихся картин мира как в мировой так и национальной истории надо изучать не только в рамках внешнего объекта, а прежде всего рассматривать предмет истории в роли чувствующегося и мыслящего субъекта, участника диалога между прошлым и настоящим [3, с.532].

В целом «новая историческая наука» Люсьена Февра включает основные достижения западной исторической мысли, которые позволяют переосмыслить методологию изучения истории Центральной Азии, применить интересные идеи и способы критического анализа исторических свидетельств цивилизаций, по-новому понять роль человека и массы, их ментальность в исторической перспективе, а также исследовать образ жизни исторических эпох с позиций междисциплинарного подхода.

Список использованной литературы и данных:

1. Хасенова Ж.О., Садыков Т.С. Проблемы изучения истории Казахстана в контексте мировой истории//Молодой ученый. - №11(91). – Июнь 2015. - С.1179.
2.Трубникова Н.В. Анри Берр и «Журнал синтеза», Люсьен Февр и «Движение Анналов». Сходства и различия двух программ обновления гуманитарных наук//Известия Томского политехнического университета. - 2008. - Т. 313. - № 6. - С. 121.
3. Февр Л. Бои за историю. М.:Наука, 1991. - 632 с.
4. Александров О.А. Л. Февр – историк ментальности//Проза.ру 2017. https://proza.ru/2017/08/30/1147

ТАРИХИ ӨЛКЕТАНУДЫҢ ЗАМАНАУИ ПАРАДИГМАЛАРЫ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Алпысбес М.А. т.ғ.д., профессор
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дің Қазақстан тарихы кафедрасы

Елдің бүгінгі дамуы үшін шешуші роль атқарған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласының мазмұны «*көздеген жұмыстарымыздың бәрі дер уақытында және барынша тиімді жүзеге асарына сенімдімін*» деп, қазақ қоғамының бүгінгі өмірі үшін маңызды әлеуметтік саладағы модернизация процестерінің тарамдары жайында аманат етілді [1]. Себебі Қазақстанның Жаңғыруы аясында өтіп жатқан саяси реформа мен экономикалық жаңғырумен қатар өзекті мәселе – ұлттық рухани жаңғыру, қоғамдық сананың жаңаруы деп анық айтылды. Рухани Жаңғыру институты мекемесі жабылып, мемлекеттің қаржыландыру тоқтатылса да, қазақ қоғамының рухани даму процестері үздіксіз жалғаса беретін болады. Рухани Жаңғыру бастапқы алғышарты болып табылатын 2004 жылы жүзеге асырылған

«Мәдени мұра» жобасы Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштері мен нысандары жаңғыртылды, ал 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасының жоспарымен әлемнің төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі зерттеп, жинап берілді. Сондай-ақ, «Архив - 2025» мемлекеттік бағдарламасы бойынша ғылыми ізденіс жұмыстары жалғасын тауып, ауқымды, іргелі шаралар атқарды.

Мәні жоғары сол «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы «*Туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан қасиетті мекені, талай жанның өмір-бақи тұратын өлкесі*» екені жайында өлкетанулық істер үшін қажет ұстаным, басты парадигма қайта қойылып, өлкетану ізденістері, оқыту және өлке тарихын насихаттау қайта өзекті етілді. Қазақ жерлерінің өлкелері жайында – Қазақстанның «қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтаныштың қайнар бұлағы. Ол – ұлттық бірегейлік, біздің мәдени өзін өзі тану іргелі негіздерінің басты элементтерінің бірі. Сондықтан, мыңжылдық тарихымызда біз алғаш рет осындай ауқымды жобаны жасап, жүзеге асыруға тиіспіз» - деген бағыт берді.

«Тәуелсіздік бәрінен қымбат» тақырыбындағы мақаласында Президент Қ.К.Тоқаев «Бабалардан мұра болған қасиетті жеріміз – ең басты байлығымыз. Қазаққа осынау ұлан-ғайыр аумақты сырттан ешкім сыйға тартқан жоқ. Бүгінгі тарихымыз 1991 жылмен немесе 1936 жылмен өлшенбейді. Халқымыз Қазақ хандығы кезінде де, одан арғы Алтын Орда, Түрік қағанаты, Ғұн, Сақ дәуірінде осы жерде өмір сүрген, өсіп-өнген. Қысқаша айтқанда, ұлттық тарихымыздың терең тамырлары көне заманның өзегінде жатыр» деген қағида, ұсынымын айтты [2].

Мектеп бағдарламаларына енгізілген «Өлкетану» пәнінің жаңартылған мазмұндары жаңа міндеттерді атқарады. «Қазақстан тарихы» пәні осы елдің, жердің тарихи иесі қазақ халқы болған соң, «Қазақ тарихы деп аталуы тиіс» және оны толықтыруға кіріктірілген «Өлкетану» оқу курсы туған өлкенің жер-су атын, тарихын, мәдениетін оқуға ықпал етеді, оның мақсаты – туған өлкенің қалыптасуы мен дамуын кешенді сипаттайтын тарихи, мәдени, және басқа да ықпал етер факторлар туралы білім қалыптастыру, туған жерге, елге, ұлтқа сүйіспеншілік сезімге тәрбиелеу болып табылады.

Өлкетану пәні оқыту мәселесін құқықтық негіздерін реттейтін «Қазақстан Республикасында өлкетануды дамытудың тұжырымдамалық негіздері» әдістік ұсынымында елдегі өлкетану бастаулары Махмұт Қашқаридің «Диуани Луғат ат-түрік» еңбектерінен, «Оғыз-нама» дастандарынан, «Қорқыт ата кітабынан», Әбілғазы баһадүр ханның «Түрік шежіресінен», Асан Қайғының «Жерұйық» концепциясынан бастау алатыны жайлы айтылған [4].

Қазір жүзеге асырылып жатқан «Өлкетану» оқу курсы бойынша: 5-сыныпта – оқу жылында - 5; 6-сыныпта – оқу жылында - 7; 7-сыныпта – оқу жылында – 8, барлығы – 20 сағатты қамтиды. Бұл курстың материалдары 5-7-сыныптардағы «Қазақстан тарихы», «Қазақ әдебиеті» (қазақ тілді емес мектептерге «Қазақ тілі мен әдебиеті»), «География», «Музыка» оқу пәндерінің аясында оқытыла бастады. Осы сағат көлемі аясындағы мазмұн тақырыптарын дайындаған Ы. Алтынсарин ұлттық білім Академиясының тарихшылары өзекті өлкетанулық мәселелердің бәрін қамтыған.

«Өлкетану» курсын қазақ тарихы сабақтарында қосымша оқытуда қойылатын оқу пәнінің міндеттері - алынған білімдері мен дағдыларын кеңейту, тереңдету, ежелгі дәуірден бастап қазіргі уақытқа дейінгі туған жер аумағында болып жатқан тарихи процестердің негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері туралы білім қалыптастыру, туған өлкенің тарихи ескерткіштері және мәдени нысандары туралы білімдерін кеңейту, туған өлкенің дәстүрлі қолөнері, мәдени және әдеби мұралары мен өңір мақтанышына айналған адамдар туралы

білімдерін кеңейту, туған өлкенің тарихы мен мәдениетіне деген құрмет сезімдеріне тәрбиелеу, оларды қорғауға жауапкершіліктерін арттыруды көздейді.

«Оқулық» орталығында Қазақстанның облыстары бойынша «Өлкетану» оқулықтары сараптамадан өтіп, олардың мазмұнына қатысты ұсыныстар айтылып, орталықтың білікті ғалым мамандары мен мұғалімдері жасақталған сараптама тобы оқулық жобаларын «Қазақстан тарихы», «Музыка», «Қазақ әдебиеті», «География» пәндеріне кіріктіріп оқытуға арналған бөлімдерін жан-жақты талдаулар жасады. Пәнді кіріктіру мағынасы – мектеп оқушысына оқытудың басқа құралдары арқылы іргелес ғылымдардан қосымша ақпарат алуға көмектесу болды. Қазақстанның облыстары мен мегаполис-қалалары оқулық жобалары сараптамалардан соң айналымға түсті.

«Өлкетану» оқулықтарының жаңаша даярлануы үлкен еңбекті қажет етті, құрастырушылар мен авторлық ұжымдарға оқулық жобасы мәтіндері бойынша кемшіліктері туралы ескертпелер жасалды. Сын-пікірлер мен ескертпелер оның ішкі мазмұны мен рәсімделуін жетілдіру мәселесі туралы ұсыныстар келтірілді. Дайындалған «Өлкетану» оқулығы жобалары мазмұнының бекітілген үлгілік оқу бағдарлама мен жаңартылған заманауи оқулықтарға қойылатын талаптарға сәйкестігі, мектеп оқушыларының жас ерекшелігі ескерілуі, оқушыға берілетін, үйретілетін тарихи, мәдени, топонимикалық, географиялық жалпы өлкетанулық білімнің ұғынықты, ғылыми әрі айғақты баяндалуы, білім мазмұнының толық болуы, қисындылығы, патриоттық тәрбие, оқулықтың материалдарында ұлттық құндылықтардың дәріптелуі, ұлттық код мәселесінің ескерілуі, және тағы басқа мәселелер қаралды.

Пән оқулығын дайындаудағы авторлар тәжірибесі, ізденісі, біліктілігі, материалдарды дамыту деңгейі әртүрлі болғанымен, көбіне өлкетану ісімен шұғылдану тәжірибесі бар мектеп мұғалімдерінің осыған дейін жинаған материалдарды оқулыққа тоғыстыру, қалалық және облыстық білім беру бөлімдері әдіскер мамандары атсалысуымен іске асырылып жатты. Кейбір оқулықтардың авторлары тәжірибелі зерттеуші мамандар, есімі елге әйгілі тарихшы ғалымдар. Оқулықтарды дайындауға үлкенді-кіші авторлық топтар ұйымдастырылды. Жергілікті жерлерде оқулық жобаларына пікір білдірген жеке тұлғалар, авторлар ұжымында немесе оқулыққа басшылық ететін редакциялық алқадағы ғылыми кеңесші ретінде белгілі ғалым – тарихшылар, этнограф, археолог, географ, биолог, ботаник, мәдениеттанушы, музей, кітапхана, мұрағат өкілдері болуы құп шаруа болды. Ғалымдардың өзі бірі дәріс оқу, студенттердің өлкелік археологиялық-этнографиялық, музей-мұрағаттық практикадан өткізетін университет ұстазы ретінде үлкен тәжірибесі болса, енді бірі ғылыми мекеме, зерттеушілік институт қызметкері ретінде үлкен теория жағынан дайындығы бар мамандар. «Өлкетану» оқулық материалдары тарихи хронология ұстанымы, деректілік негізінде жүйелі берілуі керек болды [3].

«Орта білімнің сапасы – табысты ұлт болудың тағы бір маңызды шарты. Әрбір оқушының білім алып, жан-жақты дамуы үшін қолайлы жағдай жасалуға тиіс» деп «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Жолдауында Президент Қ.Тоқаев атап өтті [4]. Әсіресе, білім беру сапасына қатысы бар мәселе ол оқулықтың бағдарламалардың мазмұнына сай келетіндей дұрыс жазылуы. Мысалы, оқулық басылым кітаптарын, соның ішінде «Өлкетану» оқулықтарын даярлап жатқан қазіргі негізгі баспалар: Алматы қаласынан – «Білім» - 1, «Жазушы» - 2, «Атамұра» - 4, «Арман-ПВ» - 6, «Келешек - 2030» - 6, «Алматыкітап» - 14, барлығы - 32 кітап басылып шықты. Сонымен бірге, «Өлкетану (Қызылорда облысы)», «Өлкетану (Маңғыстау облысы)», «Өлкетану (Атырау облысы)».

Баспаханалар «Өлкетану» оқулығының сапалы басылуында үлкен үлесін қосты. Олардың талдауға ұсынған оқулық жобаларының дизайны жағынан әртүрлі болып, кейбірі брошюра түрінде, кейбірі қалың мұқабада жобалады, ал форматы жарнамалық брошюра,

альманах, дайджест, журналдық үлгіге келетін жасалды, бірақ мектеп оқулығы стандартына сай реттелді. Дизайн тұрғысынан осы уақытқа дейін жасалған бүкіл өлкетанулық оқулықтар ішінде Ақмола облысының өлкетану оқулығы жобасы үздік тұрды. Басты үш ерекшелігі: бірінші, оқулықтың 3 бөлімнен тұратын мектептің 5, 6, 7 сыныптарына жеке жазылуы, екінші – оқулықта қосымша Хрестоматия тарауы берілуі, оның өлкетану оқытуға қажет қосымша материалдардың жинақталуы, үшінші – оқу басылымының мәтіні, кітаптың мұқабасы мен суреттері сапалы болуы жақсы үлгіге тәжірибе болды.

Бірінші параграф «Туған өлкенің аңыз-ертегілері»: оқушы туған өлке туралы аңыз-ертегілерді білуі, аңыз-ертегілердің мән-мағанасын түсіну және талдау, өткен ұрпақтың тарихи-мәдени мұрасын сақтау, ұғынуы керек. «Өлкетану» оқулығы облыстардың жер аумағын толық қамтитын елдің үлкен әкімшілік-аумақтық іргелі бөліктерін, оның аудандық, ауылдық елді мекенді өлкелеріндегі жергілікті тарих, мәдениет, табиғат ескерткіштеріне байланысты қалыптасқан көптеген аңыздары бар. Өзен-су, тау-төбелері туралы айтылатын жерге, қоныстарға байланысты аңыз-әпсаналар мазмұнын жеткізді. «*Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*» мақаласында: «*Қазақ «туған жерге туыңды тік*» деп бекер айтпаған» деген ұстаным негізге алынды.

Сол сияқты Қазақстанның жер жерлерін, шекараларын, найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғаған батырлардың есіміне байланысты тарихи және батырлық жырлар мен аңыздар бар. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы «*прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу»* деді. Тарихи аңыздар, топономикалық әпсаналар, батырлар жыры, түркілік діни хикаялар, мифтер – осының барлығы да ұлттық байлығымыз, рухани қазынамыз. Сондықтан, олар оқулықтар мазмұнында қамтылды.

Екінші параграф «Біздің айналамыздағы тарихи ескерткіштер»: оқушы туған өлке ескерткіштерін білуі, маңызды тарихи ескерткіштердің тарихын түсіндіріп айта білуі, құндылығын түсінуі керек. Қазақстан жеріндегі ежелгі елді мекен тұрақ орындары, «дың» мұнара, қамал-қорымдар, қорған қоныстар, қалашық орындары тарихи екерткіштер ретінде айтылды. Облыс аумағындағы археологиялық ескерткіштердің ашылғаны, сәулет және қала құрылысы ескерткіштерінің ресми тіркелгені, олардың облыс аудандары бойынша нақты қай жерлерде орналасқаны, қашан, қалай және қандай жағдайда табылғаны, қашан зерттелгені туралы өлкетанулық ақпараттар және карталар келтірілді.

Соған сай, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы: «*жат идеологиялардың әсері туралы айтқанда, олардың артында басқа халықтардың белгілі бір құндылықтары мен мәдени символдары тұрғанын есте ұстауымыз керек*» деп атап өтті. Қазақ халқының тарихы мен мәдениеті көне заманнан өз атамекен жерінде сақа, ғұндар мен түркілік дәуірі сабақтастығымен жалғасқан. Облыстардың аумақтарындағы көптеп кездесетін таңбалы тастар, сынтастар, ізтастар – петроглифтер, түрік балбалдары, кейінгі заманда шымнан және тастан соғылған қазақ мазарларының көріністері тегі бір тұтас шөл, саһара - далалық мәдениетті көрсетеді, олардың мәліметтері мен суреттері қамтылуы мақсат етілген.

Үшінші параграфтың тақырыбы «Өңірдің тарихи тұлғалары: билер, батырлар, палуандар»: оқушыға туған өлке тарихына кірген билер, ақын, батырлар мен палуандарды, туған өлке тарихына олардың бекер кірмегенін дәлелдей білуі үшін керек. «Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру бағдарламасы» ұстанымы бойынша «біздің бабаларымыз ғасырлар бойы ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы тозатын ұлан-ғайыр аумақты ғана қорғаған жоқ, олар ұлттың болашағын, келер ұрпағын, бізді қорғады. Сан тараптан сұқтанған жат жұртқа атамекеннің қарыс қадамын да бермей, ұрпағына мирас етті» - деп «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында атап өтті. Тақырып атына сай тарихи ұстаным және бірізділік сақталды.

Бұл тарау ең алдымен Абылай хан және Кенесары хан заманында болған қазақ батырлары мен билері туралы айтылуы керек. Шоқанның еңбектерінде: «Қазақ жерінде Абылайдың даңқы аса зор. Абылай заманы оларда қазақта қазақтың ерлік заманы болып саналады» деп бағаланды. Бұл материалдардың толық болуы өте маңызды, яғни өлкеден шыққан әйгілі батырлардың есімдері ұмытылмауы керек, олардың ерлігі қай кезеңге тиесілі екені анық айтылып, жауға шапқан шайқастары, бақилық орын тапқан мекені, ерен ерлігі дәріптелетін батырлық жырлары, құрметіне тұрғызылған ескерткіштері, мазар орны, болса, күзет қылатын шырақшысы көрсетілді [5].

Батырлардың өмір сүрген жылдары көрсетіліп, бүгінгі ұрпақтарының шежірелері көрсетіліп, батырлардың ерліктері жайында тарихи тұрғыдағы мәліметтері жанжақты баяндалғаны қажет. Батырлар, беделді рубасылары мен билердің қазақ жерін, шекарасын қорғап, дұшпанмен ұстасқан жерлерін, шолу жасап жау қолынан күзеткен өлкелері аталғаны керек. Билердің шешендік сөз үлгілері оқулықта мысалға келтірілуі керек. Батырлар тарихын, олардың ерліктерін зерттеген жергілікті өлкетанушылар, шежіреші қариялар, олардың қолжазбалық мұралары, айтылған әңгімелері, баяндалған тарихы, қазақ қоғамындағы қазақша күрес палуандары туралы мағлұматтар қамтылады [6].

Төртінші параграф «Жәдігерлер сыр шертеді (өлкетану музейіне бару)»: оқушы тарихи жәдігердің не екендігін, оның тарихи мұраны жеткізудегі рөлін және жәдігерлер нақты нені білдіретінін түсіндіре білуі керек. Оқулықта музейдің қазақтың көне мәдениеті мен мемлекеттілігін сан ғасырлық тарихын айғақтайтын ұлттық қор екені, музей экспозициясы жайында тиянақты айтылған, жаңа буын жасөспірім оқушылардың тарихи санасына нық орнықтыратын, ұлттық рухты асқақтатын, ұлттық патриоттық сезім тәрбиелейтін баяндаулар болғаны қажет, сәулет ескерткіштері мен далалық ашық аспан астында археологиялық немесе әдеби музейлер мен галереялар туралы жан-жақты материалдар берілді.

«Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру бағдарламасы» көздегені «идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды» - деді [1].

Сол сияқты Есіл бойындағы Ботай мәдениеті, Қызылжардағы хан Абылай сарайы, Ертістегі Қалабалғасын кешені, Тобылдағы Екідың, Жайықтағы Сарайшық, Сыр бойындағы Жанкент, Жетісудағы Қойлық, Ұлытаудағы Орда-Базар, Басқамыр мен Аяққамыр, және т.б. әрбір облыстағы аса маңызды деп танылған тарихи-мәдени ескерткіштер жайында тарихи жады ескерткіштері айтылады [7].

Қазақстанның облыс орталықтарында орналасқан әдеби, тарихи-өлкетану музейінінің құрылуындағы өлкетанушылардың сіңірген еңбегі де айтылуы керек. Рухани мұралар құндылығы мағынасы мен маңызы мағынасында «Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру бағдарламасы» бағыт беруіне сай - «Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар қазақ халқының рухани мәдениетінің бір парасы ғана» - деген сөзіне «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы мағыналы сөзге назар аударылды.

«Өлкетану» оқулығы музейдің қазақтың көне мәдениеті мен мемлекеттілігін сан ғасырлық тарихын айғақтайтын ұлттық қор екені, музей экспозициясы жайында тиянақты айтылған, жаңа буын жасөспірім оқушылардың тарихи санасына нық орнықтыратын, ұлттық рухты асқақтатын, ұлттық патриоттық сезім тәрбиелейтін баяндаулар, сәулет ескерткіштері

мен далалық ашық аспан астында археологиялық немесе әдеби музейлер мен галереялар туралы жан-жақты материалдар берілді.

Алтыншы параграф тақырыбы «Топонимдер-өткен заманның куәгерлері (өлке тарихы атауларында)»: оқушылар жергілікті жер, қала, өзен, көл, таулар атаулар нені білдіретінін, бұл атаулардың пайда болу тарихын түсіндіре білуі қажет. «Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру бағдарламасы» сілтеген жол - «өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады, жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу, онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай, жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс» деген ұстанымына сай болды.

«Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасында ұлттық код сақтау айтылған: топонимика да сол ұлттық кодтың маңызды бір үлгісі! «Жердің аты – тарихтың хаты» деген халық даналығы, осы ақиқатқа орай, жер аты өшсе, ұмытылса, ол нәтижесінде ұлт тарихын халық жадынан өшуіне соқтырады. Қазақ халқының ономастикалық мәдени дәстүрінде жер аты әдетте жеке адам атымен аталмай, жер бедері, географиялық ерекшеліктеріне, топырақ сипатына қарай атау қалыптасқан. Бұл дәстүрді патшалық Ресей және Кеңес Одағы тұсында бұзылғандығы, көптеген жер атаулары сырттан келген жатжұрт тарапынан саналы түрде өзгертілді. Оның зардап тигізетіні жайында ұғындырылып, Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізген мезгілде тарихи шындық қалпына келтіріліп, қазақ халқының жер-су атаулары, елді мекен аттары дәстүрге сай байырғы мағыналы қалпына қайта келтіріліп жатқандығы туралы байыбымен түсіндіріліп, батыл айтылды.

Жер-су ономастикалық атауларына – топонимдерге байланысты өте мағыналы және жанжақты анықтамалар берілуі керек. Мысалы, қаланың өлкетануы (қалатану) оқулығы болғандықтан, оқулық өлкені емес, қаланы және оның айналасын сөйлетуіне қарай қалатану (градоведение, урбанистика) ретінде қарастыруы керек. Қала төңірегіне тиесілі барша археологиялық, тарихи, мәдени, этнографиялық, және т.б. құнды деректерді кешенді түрде тұтас қарастыруы тиіс. Бұл қалалық мектеп оқушыларына туған жерге байланысты отаншылдық сезім мен мемлекетшілдік елдік сана тәрбиелеу үшін аса маңызды.

Топонимикалық атауларды талдау, топонимдерді сыныптау мәселесінде, құрастырушылар өлкелердің топонимикасын жүйелеп, *хороним* – аймақ аттары, *гидроним* – өзен-су аттары, *ороним* – таулардың аты, *спелеоним* – үңгір аты, мәселесінде мұнда әсіресе урбанонимдерге назару аудару қажет, ал оның қала ономастикасы турасында - *ойконим* - қала жері аты*, годоимдер* – қаланың көше мен даңғыл аттары, *агороним* - алаңдар мен маркет, базар аттары, *хоронимдер* – жеке ғимараттар аттары, *эргоним, ойкодомоним прагматоним* – қалалық мекемелер, ұйымдар, жарнамалық кешендер аттары, және т.б. ескерілуі керек. Қала объектілері атауларының мәдениетін қалыптастыру мәселесі үшін бұл өте маңызды. Оқулықтарда облыстардың аудандарындағы көптеген елді мекен аттарының мысалдары тізімге келтіріліп, мағыналары толық ашылып, топонимикалық тізімдер мен карталар оқулық мәтінінде келтірілуі қажет.

Жетінші параграф «Мәдени-тарихи дәстүрді сақтаушылар: өлкенің ұлттық қолөнері»: оқушылар жергілікті жерге тән қандай дәстүрлі қолөнер түрі бар екенін, көркем мәдениет жандануына үлес қосқан ісмерлерді білулері керек. «Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру бағдарламасы»: «ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды», «ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді» деген тұжырымдарды «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында атады, «ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту» деген мәселені айтты. Оқулықта облыстар бойынша қазақ жерінде көнеден жалғасқан мәдени даму жолы, зергерлік өнері, тоқымашылық, ағашшылар туралы өте жақсы материалдар толық қамтылуы тиіс. Бүгінгі күнде дәстүр жолын сақтаған

қолөнер сақтаушылардың, ісмерлердің есімдері аталуы қажет. Сондай-ақ, мұнда ұсталық өнер, ұстаханалық, жазу, сызу, сурет пен ұлттық сәулет өнері туралы айтылуы керек. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс» деді. Ұлттық рухтың бір көрініс қазақтың ұлттық қолөнері, көркем мәдениетінде сақталған, жалғасқан.

Сегізінші параграфтың мазмұны «Бір ел – бір тағдыр (менің өлкемнің халықтары): оқушылар туған өлкенің тұрғылықты халқы қалыптасу тарихын, туған жерінде тұрып жатқан әртүрлі этнос өкілдерінің салт-дәстүрін білуі және құрметпен қабылдауы қажет. Қазақстанда бір халық бар – ол қазақстандық халық, яғни мемлекеттің иесі, құрамына диаспора өкілдерін бауырына басқан қазақ халқы. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «кез келген халықты әншейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі» деді. Қазақ халқының тарихи қалыптасуы ұзақ мерзім аралығында, басы сонау оғыз-ғұндардан бастап, одан көк түркілер, одан кейін Ұла Дала Елі – Алтын Орданың жұрты тоқсан баулы қыпшақ, отыз екі баулы өзбек болып, ноғайлы-қазақ болып, Алаш Мыңы артынан Қазақ хандығын жариялап, төрт ғасыр қазақ атын берік ұстанып келді. Осы тұрғыда қазақ халқының, оның этногенезі, шығу тегі, рулық туыс қауымдары негізіндегі тарихи қалыптасуы, ұлттық мәдениеті мен салт-дәстүрлері, руханияты туралы айтылуы өте маңызды.

Қазіргі заманда қазақ елі полиэтникалық құрамды қоғамы бар біртұтас ұлттық мемлекет болып табылады. Қазақ жерінде қазақ халқымен қатар көптеген этнос өкілдері, әртүрлі диаспоралар жасап жатыр. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында, халықтарда «өздеріне ғана тән қалыбы мен тәжірибесін басқа халықтар мен өркениеттердің ерекшеліктері» бар, «ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту» қажет деп, қазақ халқының дамуы керекті айтылды. Соның ішінде, мақалада: «жершілдікті алайық, туған жердің тарихын білген және оны мақтан еткен әрине дұрыс, бірақ, одан да маңыздырақ мәселе – өзіңнің біртұтас ұлы ұлттың перзенті екеніңді ұмытпау» керек деген ұстаным берілді.

Кеңестік кезеңде қалыптасқан идеологиялық ескі көзқарастар мен ұстанымдардан Тәуелсіз Қазақстанның Рухани Жалпыұлттық жаңғыру жолына түсу мәселесінде ұлттық құндылыққа бірте-бірте бетбұрыс жасалынуы тиіс. Қазіргі жастар үшін Ұлы Отан – Қазақстан екенін ескеру қажет. «Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру бағдарламасы» жариялаған Қазақстанның басты идеологиялық саясаты «Мәңгілік ел – Патриоттық Акт» құжаты аясында айшықталған, «Өлкетану» оқулығы сол ұстанымға сай болуы тиіс. Мұнда «Мәңгілік Ел – Патриоттық Акт» ұстанымдары көрініс табуы керек. Оның 8-ші тұғырында: "Мәңгілік Ел, бұл – Ұлттық қауіпсіздік және Қазақстанның жалпы әлемдік және өңірлік проблемаларды шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы. Біз өз жетістіктерімізді қорғауға тиіспіз. Ұлттық қауіпсіздікті нығайту әрбір азаматтың, өз елі патриотының қасиетті парызы болып саналады. Біз бейбітшілік пен келісім идеясын ілгерілете отырып, еліміздің халықаралық аренада мойындалған беделін нығайта түсетін боламыз» - деп айтылды.

Н. Назарбаев құрған Қазақстан халқы Ассамблеясының басты міндеті – советтік кезеңде жапа шеккен көптеген диаспора өкілдерінің жойылып кете жаздаған этностық бірегейлігін қалпына келтіру мәселесіне байланысты. Қазақстанға патша өкіметі тұсында отарлау саясаты саналы түрде жүргізілді, ол казачество күшімен жүргізілді, және артынан бұған «переселен крестьян» жаппай көші-қоны мен қоныстандырылуына ұласты. Қазақ халқы революция мен азаматтық соғыс жылдары аштық пен ақтар мен қызылдар халықты қынадай қырды, халықты зорлық-зомбылықтан қорғауға Алаш милициясы құрылды.

Сондықтан, қазақ халқының өткен ХХ-шы ғасыр басындағы көші-қон саясатына орай жүргізілген зомбылық қасіреті, өлке-өлкелер бойынша 1921, 1932 жылдардағы басынан өткерген ашаршылық тауқыметінің ауыр кезеңі туралы материалдар берілуі керек. «Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру» бағдарламасы «ұлтымызға адам айтқысыз демографиялық соққы жасалды, қазақтың тілі мен мәдениеті құрдымға кете жаздады, санасезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ» болмайды деді. Жаңа экономикалық саясат жылдарынан кейін кеңестендіру, колхоздастыру саясаты жүрді, кәмпеске науқаны орнады, аштық геноциді ұйымдастырылды, мен қуғын-сүргін, репрессиялар жүргізілді.

«Болашаққа бағдар: Рухани Жаңғыру бағдарламасы» бұл туралы: «ұлттық дамудың көнеден жалғасып келе жатқан өзімізге ғана тән жолы біржола күйретіліп, қоғамдық құрылымның бізге жат үлгісі еріксіз таңылды» деп жазды. Тоталитарлық кеңес өкіметі қазақ жеріне халықтың келісім ықыласын сұрамай-ақ көптеген халықтарды өздерінің тарихи мекендерінен қазақ жеріне жер аударды, күштеп депортация жасап, жер аударды, соның ішінде соғысқа дейін депортацияға ұшыраған поляктар болды [8].

Соғыс жылдары Еділ бойы немістері мен қалмақтар, қарашай-балкар, шешен-ингуш сияқты көптеген кавказ халықтары, ал Қырым мен Молдавиядан румын, венгрлер, итальяндар жер аударылды, ал соғыс жылдарынан кейін тың игеруге деп әртүрлі ұлт өкілдері әкелінді. Сондықтан, ашаршылық, депортация, қуғын-сүргін тарихына қатысты өлкетанушылық материалдар қамтылуы керек, олардың құрбандарын еске алу кешендері мен ескерткіштері туралы айтылады. Атылған алаштықтар мен қазақ зиялылары туралы материалдар қосылды [9].

«Невада-Семей» қозғалысы ядролық қарудан бас тартудағы елдің ерлігі көрсетілуі еді. «Өлкетану» мектеп оқулығында «Мәңгілік Ел – Патриоттық Акт» ұстанымдары көрініс тапты. Мысалы, Ақттың 7-ші тұғырында: «Мәңгілік Ел, бұл – Тарихтың, Мәдениет пен Тілдің ортақтығы. Біз ортақ тарихи мұрамызды мұқият сақтайтын боламыз. Біз Қазақстан халқының мәдени әралуандығын арттыра түсеміз. Біз мемлекеттік тілді қоғамды біріктірудің негізі, полиглот болу ұстанымы Елдің бәсекеге қабілеттілігінің басты шарты ретінде дамыту қағидатын ұсынады [10]. Біз – Үлкен Ел – Үлкен Отбасымыз» - деген қағида айтылған. Бұл сөз тәрбие құралына айналуы керек деген парадигмалық ұстанымын ұсынды [11].

Тоғызыншы параграф мазмұны «Туған өлке тарихының тірі куәгерлері: оқушыларға туған өлке тарихының тірі куәгерлері санатындағы соғыс, тыл, еңбек ардагерлерінің ерліктерін саралау, тың игерушілердің, еңбегін сіңірген педагогтер мен дәрігерлердің, құрметті тұрғындардың өлке тарихына жасаған еңбегін білуі оқытылуы керек. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыруда» - ұлт мақтанышы біздің бұрынғы өткен батыр бабаларымыз, данагөй билеріміз бен жырауларымызбен қатар, бүгін өзінің еңбегімен, білімімен, өнерімен озып шыққан қаншама замандастарымыз аталуы тиіс деді. Яғни, бұл жерде осы кейінгі Тәуелсіздік кезеңдегі жиырма бес жыл ішінде өлкенің дамуына үлес қосқан бүгінгі тірі ұрпақтың еңбегі еш болмауы керек, айтылуы керек, мысалдар келтіріліп тәрбие құралына айналдырылуы керек.

Он үшінші параграф «Туристік маршруттар»: оқушыларға туристік бағыт не екенін, сол туристтік маршрут құрастыру дағдыларын меңгеруге үйретуді көздеді. Оқулықта облыстар бойынша демалыс-саяхат жолдарына дайындақ жасау туралы жан-жақты материалдар беріледі. Туристік маршруттардың бірі спорттық мағынада, енді бірі мәдени-тарихи мазмұндағы маршруттар болуы тиіс, оның ішінде қазақ тарихы үшін құнды елді мекен, киелі жерлерге де қатысы бағыт болады. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу» жайында айтты. Өлкелік тарихты білу, мәдени және рухани жәдігерлерімен жақын

таныс, етене жақын болу, оларды білу, туған жерге деген іңкәрлік сезімді тәрбиелейтін маңызды құрал [12].

Он төртінші параграф «Жомарт жүрек»: оқушыларға демеушілік және меценаттық қызмет, қайырымдылық қасиеттер не екенін, нақты адамдардың істеген жақсылықтары, қайырымды істері туралы және өзінің туған жерін қолдау үшін не істеуге болатынын білуі керек. Оқулықтағы материалдарда облыстарда өңір бойынша тарихта болған «Жомарт Жүрек» қайырымды жандар туралы айтылуы керек. Қазақ жерінде қай заманда болмасын қайырымды жандар көп болғаны белгілі. Оқулықта жеке кәсіпкерлер мен бизнес өкілдерінің қайырымдылық істері мен жасаған изгілікті істері мен шаралары айтылуы керек, қайырымдылықтың қазақ халқында, мұсылмандық дәстүрде, адамзаттық құндылықтар жүйесіндегі орны мен маңызы түсіндірілуі керек. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншілік» жайында мәселе қозғады [1]. Меценаттар туралы біржақты жазылмай, тарауда қазақ халқына тән қайырымдылық дәстүр түрлері, мұсылмандық дәстүрдегі бұл мәселенің көрініс табуы, жалпы адамзаттық құндылықтар жүйесіндегі орны мен маңызы түсіндірілуі керек. Қазір бар тұлғаларды дәріптеуде этика мәселесі ескерілуі керек.

Он бесінші параграф «Туған өлкенің жылнамасы»: оқушылар деректер негізінде өлке дамуының маңызды тарихи кезеңдерін анықтауы, туған өлке шежіресін білуі, мұражай, мұрағат, кітапхана, интернеттен туған өлкеге ақпаратты табу, тарихи оқиғалардың хронологиясын құрастыра білуі қажет. Өлкелердің қалыптасуындағы сақалар, савромат, массагет дәуіріндегі тарихи мұралардан бастап, түркілік мәдени мирастар, қазақ дәуірі тарихи жәдігерлерінің маңызы көрсетілген. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыруда» бастысы «бізге инженерлер мен дәрігерлер ғана емес, қазіргі заманды және болашақты терең түсіне алатын білімді адамдар да ауадай қажет**».** Сондай тарих пен қоғам сырларын өткен заманнан бастап осы күнге дейін түсіне алатын азаматтарды тәрбиелеу мектеп іргесінен басталуы керек.

Он алтыншы параграф «Менің мектебімнің тарихы»: оқушыларды түрлі дерек көздерден қажетті ақпаратты табу, сұхбаттасуға қажетті сұрақтар қою мен сұхбат жүргізуге баулу, өз мектебінің тарихын әңгімелей білуге үйрету. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді». Білім салтанаты жобасында көзі ашық, сауатты және білімді ұрпақ мәселесі өзекті болып тұр.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, - 2017. - 12 сәуір.
2 Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан, - 2021. - 05 қаңтар / https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat
3 Мамирова К.Н., Киясова Л.Ш. Өлкетану. – Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2014. – 129 бет.
4 Тоқаев Қ.К. «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы // https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333
5 «Қазақстан Республикасында өлкетануды дамытудың тұжырымдамалық негіздері» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38925326&pos=16;-58#pos=16;-58
6 Алпысбес М.А. Тарихи білім мен қоғамдық сана қалыптастырудағы мәдени-өркениет жады қызмет мен орны // «Тұрақты даму мүддесіне сәйкес үздіксіз білім беру: жаңа міндеттер» / VII Халықар. ғыл.-практ. конф. матер. – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022 ж.– 1092 б.– Б.748-752.
7 Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу. – Астана: BG-Print, 2013. – 380 б.
8 Алпысбес М.А. Халықтарды Қазақстанға жер аудару: Нұр-Сұлтан қаласы архивінің кейбір деректері // Архив хабаршысы. - 1. - 2022.- Б. 24-29

9 Алпысбес М.А. Қуғын-сүргін, ашаршылық құрбандарын еске алуға жеке-жеке күндерді белгілеу керек // Архив хабаршысы. - 2022.- Б. 23-24.
10 Орта мектепте «Өлкетану» курсын оқытудың әдістемелік негіздері. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин Ұлттық білім академиясы, 2013. –44б.
11 Алпысбес М.А. Абайдың шығармашылық мұрасының тарихи-танымдық негіздері. Монография. – Нұр-Сұлтан, БиКА, 2021. – 351б.
12 Раимханова К. Тарихи өлкетану. – Алматы, 2004. -184б.
13 Алпысбес М.А., Еришева Т. Ұлттық ұжымдық жады феномені тұрғысындағы тарихи персоналистика мәселелері // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. - № 2. – 2020. – Б.154-159.

«РЫСКУЛОВСКОЕ СОВЕЩАНИЕ» 1926 Г. И ДИСКУССИИ О СОВЕТСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Аманжолова Д.А., д.и.н., профессор
Главный научный сотрудник Института российской истории РАН

Федерализация и нациестроительство в СССР и самой крупной ее республике – РСФСР – в 1920-е гг. сопровождались активными дебатами с участием органов власти и управления в центре и регионах. Для РСФСР, получавшей наиболее сложную иерархическую систему из губерний, областей, краев, автономных республик, областей, округов, районов и национальных сельсоветов, упорядочение управленческих связей, достижение баланса прав и обязанностей, оптимизация в распределении полномочий ведомств имели принципиальный смысл – без этого государственный механизм не мог работать достаточно результативно. Объективные обстоятельства, как и вынужденный компромисс с национальными элитами предопределили на долгое время сложный баланс отношений центра и национальных единиц. Позиция лидеров национально-государственных образований и их отношения с центральной властью в советской истории и современности представляют важнейшую часть комплекса мер по обеспечению целостности страны со сложным этносоциальным составом населения, устойчивости ее политической системы, эффективности внутренней и внешней политики, межкультурной интеграции и гражданской консолидации общества.

Большой интерес вызывает череда мероприятий и событий 1925-1926 гг., когда в процессе реорганизации административно-территориального формата страны, изменения статуса некоторых субъектов федерации и разработки конституций автономных республик, наряду с продолжавшимися коренизацией, хозяйственным строительством, этнополитические элиты предприняли ряд попыток реализовать собственные представления о существе и условиях функционирования самоопределившихся единиц. Создание разноуровневой системы управления с подчинявшимися союзному центру, общероссийским структурам и самим автономиям институтами наряду с масштабными социально-экономическими преобразованиями проходило достаточно сложно, а налаживание работы органов власти и управления и их взаимодействия повсеместно составляло одну из центральных задач. Весьма чувствительными оставались вопросы финансирования автономий, где развертывалось строительство новых объектов, велась подготовка кадров, требовалось радикально улучшать образование, медицинское обслуживание, инфраструктуру. Центр в то же время стремился наладить согласованную и управляемую разноуровневую государственную систему таким образом, чтобы обеспечить выполнение принятых программ социалистической модернизации национальных регионов и укрепить социально-политическое единство поликультурного общества трудящихся на классовой основе. Ряд важных аспектов этих процессов получил освещение [1], однако представляется

необходимым уточнить определенные детали, связанные с известным частным совещанием национальных работников 12 и 14 ноября 1926 г. [2, с.44-70].

К середине 1920-х гг. наладка механизма управления была далеко не завершена. 8 сентября 1925 г. при Оргбюро ЦК РКП(б) состоялось совещание комиссии по советскому строительству в национальных областях и республиках, которое констатировало сохранение существенных проблем в партийном руководстве советами и сильного влияния традиционных этносоциальных иерархий. На сессии ВЦИК XII созыва (октябрь 1925 г.) представители автономий попытались отстоять свои представления о советском типе управления в национальных регионах и укрепить полномочия при обсуждении проекта годового госбюджета. Главы ЦИК Дагестана Н.П. Самурский (Эфендиев) и правительства автономии немцев Поволжья В.А. Курц обратились в ЦК партии, его Секретариат и к И.В. Сталину с предложениями внести изменения в Положение о наркоматах РСФСР, касающиеся взаимоотношений союзных и автономных ведомств. Они протестовали против расширения полномочий Президиума ВЦИК и СНК РСФСР в этой области, пытаясь оставить ее в ведении съездов советов. Но 31 октября 1925 г. ВЦИК и СНК РСФСР приняли Общее положение о наркоматах РСФСР, обозначившее тенденцию к централизации. «Необъединенные народные комиссариаты РСФСР … непосредственно подчиняются ВЦИК, его президиуму и Совету народных комиссаров Российской Федерации и осуществляют в своей деятельности их постановления и директивы». ЦИКи автономных республик, краевые и облисполкомы могли в исключительных случаях под свою ответственность приостанавливать распоряжения наркоматов РСФСР, предварительно известив Президиум ВЦИК [3, 2.1-3; 4, с. 346-350].

2 января 1926 г. состоялось в ЦК ВКП(б) совещание под председательством секретаря ЦК партии В.М. Молотова, где руководители партийных организаций регионов с тюркоязычным населением – Казахстана, Средней Азии, в т.ч. Узбекистана, Киргизии и Туркмении, а также других автономий в составе РСФСР (Крыма, Башкирии, Татарстана и Дагестана) – обсуждали важные проблемы формирования национального политического класса в республиках с мусульманским коренным населением, а также реализации советской этнополитики, прежде всего, с точки зрения укрепления влияния власти в этносоциальных общностях на основе их классового расслоения [5].

Продолжавшиеся дискуссии, в том числе о полномочиях и компетенции субъектов РСФСР, привели к тому, что 12 и 14 ноября 1926 г. по инициативе Отдела национальностей ВЦИК и заместителя председателя СНК РСФСР Т.Р. Рыскулова в Москве состоялось «Частное совещание националов – членов ВЦИК и ЦИК СССР и других представителей национальных окраин» [2].

По итогам Рыскулову, председателю СНК автономии немцев Поволжья В.А. Курцу, председателю ЦИК Дагестана Н. Самурскому, наркому соцобеспечения РСФСР И.А. Наговицыну и С.Д. Асфендиарову было поручено встретиться со Сталиным и доложить о результатах работы. Указанные руководители подготовили свои предложения, Самурский и Наговицын, подписывая документ, оставили рукописные уточнения по отдельным пунктам. Асфендиаров и Самурский подготовили и свои предложения к совещанию, причем первый повторил в них идеи, высказанные в апреле 1926 г. Самурский был единственным, кто отстаивал интересы центра. Он считал невыгодным повышение статуса автономий до союзных республик, на чем настаивали другие руководители автономий. Он подчеркивал значение общероссийского фактора для борьбы с «великодержавным уклоном госаппарата», поскольку участие «представителей малых национальностей в управлении РСФСР» считал способом закрепить их влияние в законодательных и управляющих органах власти;

предлагал также отказаться от Отдела национальностей ВЦИК, с которым «в Центре никто не считается», и создать Совет национальностей.

В общих предложениях по итогам совещания констатировалось, что полное проведение в жизнь решений XII съезда и других постановлений по национальному вопросу «недостаточно обеспечено в повседневной практической работе руководящих Госорганов РСФСР». Особенно «отличились в этом плане Наркомюст и Наркомзем, что отразилось прежде всего в земельном вопросе, когда реакция центральных ведомств на «необоснованные» прошения ходоков не учитывала других важных местных обстоятельств. «Неурегулированность взаимоотношений центра с национальными окраинами по хозяйственно-финансовым вопросам и слабый учет по этим вопросам центральным аппаратом нужд и интересов этих окраин», воспринимавшихся в центре «рвачами», объяснялась отсутствием националов в составе центральных учреждений РСФСР и ничтожным представительством их на сессиях ВЦИК. В документе отвергалась идея выделения великорусской республики и предлагались практические меры по подъему национальных регионов по линиям хозяйственного и советского строительства, а также партийной линии. Выделим следующие: «установить определенную долю участия АССР в средствах, ассигнуемых на промышленность и капитальное строительство, определив эту долю в соответствии не только с количеством населения АССР с экономическими возможностями, но также с задачами преодоления, имеющего место, фактического материального неравенства», в т.ч. развитие национальной кооперации по решениям XIII съезда партии; «полное и реальное отражение в бюджете и в обще-хозяйственных планах РСФСР нужд и потребностей национальных окраин»; соблюдение правильной линии в земельной политике и завершение землеустройства в соответствующих национальных окраинах; «решительно приспособить Госплан и ЦСУ РСФСР к внимательному изучению экономической и культурно-социальной жизни автономных национальных объединений, динамики их развития, степени отсталости, выявления более точно коэффициента удельного веса каждой из автономии в составе РСФСР»; закрепление в конституциях РСФСР, АССР и Положении об автономных областях «автономных прав национальных объединений, с учетом необходимости расширения законодательных прав АССР для применения общих законов к местным условиям»; увеличение числа представителей автономий в составе членов ВЦИК и в Президиуме ВЦИК, с приданием им в Президиуме ВЦИК «определенного влияния в работе», а также установление «определенных расширенных функциональных прав» Отделу национальностей при Президиуме ВЦИК; «дальнейшее введение в управленческие, планирующие и руководящие хозяйственные органы РСФСР националов, по кандидатурам которых должно учитываться мнение всех местных национальных организаций партии» с созданием «особых секций» во всех объединенных наркоматах, планирующих и хозяйственных органах под руководством националов; а также «установление на ближайшие годы особого культурного фонда, который был бы в бюджете РСФСР постоянной величиной, пропорциональной росту бюджета». По партийной части самым важным было предложение об увеличении «количества националов в ЦК ВКП и ЦКК, с учетом положения нацобъединений в РСФСР, обеспечение участия секретарей национальных организаций на Пленуме ЦК и ЦКК с совещательным голосом, а также связи с ЦК выдвинутых в Президиум ВЦИК и СНК РСФСР националов по вопросам национальных окраин». Против этого пункта возражал Наговицын (запись при подписании документа). Участники совещания выступили и за созыв V совещания при ЦК партии по национальному вопросу. Самурский при подписании выступил против пункта о ненадобности великорусской республики [2].

Материалы совещания стали предметом обсуждения в Комиссии по строительству РСФСР, национальных республик и областей во главе с М.И. Калининым, а также

подкомиссий в ее составе под руководством главы Госплана России А.М. Лежавы и секретаря ЦК ВКП(б) Н.М. Шверника. Работала она с 22 июня 1926 г. до 11 марта 1927 г. Собственно, сама работа этой Комиссии послужила предлогом для созыва совещания, поскольку работала недостаточно активно, как считала часть националов.

История т.н. «рыскуловского совещания» привлекает внимание историков советских этноэлит. С.В. Плоских и С. Шилдебай почему-то считают, что оно было несанкционированным и «тайным», Плоских даже пишет о неком приказе И.В. Сталина немедленно осудить поведение националов, но не приводит ссылок на какой-либо источник [6, с. 98; 7, с. 57]. Конспирологическая версия не представляется убедительной. Известно, что совещание проводилось с ведома и согласия руководства страны.

Свою версию по поводу совещания представил И. Тагиров, отводя решающую роль в его инициировании московской группе татарских деятелей. Как и в других республиках, в Татарской АССР в начале января 1927 г. было проведено собрание партийного актива, осудившее позицию участников совещания. Тагиров привел типичные, как бы запрограммированные, доводы участников собрания: нелегитимность совещания, ошибочность и вредность их предложений, «наступательный характер» местного национализма в противовес «великорусскому, великодержавному шовинизму», несправедливый перенос ответственности за проблемы на местах исключительно на центр. Цель собрания – «дать отпор всем антипартийным настроениям», которые проявились на совещании, была достигнута. Тем не менее, как показал Тагиров, на собрании снова прозвучали наиболее чувствительные вопросы, звучавшие тогда нередко: о принципиальных основаниях для различных статусов национальных единиц в СССР и РСФСР, а также о распределении всегда недостаточных средств на нужды автономий [8].

Б.С. Сарсенбаев считает, что на совещании этнополитическая элита как одна из немногих сил сопротивлялась «активизации курса, направленного на централизацию власти и “выхолащиванию” федеративного характера СССР с “перетягиванием” полномочий и ресурсов в Москву, который проводился И.В. Сталиным с целью концентрации всей полноты власти в своих руках» [9, с. 27]. К сожалению, он не учел публикации В.Г. Чеботаревой, наиболее предметно исследовавшей историю совещания и связанный с этим круг проблем [2]. Сарсенбаев дополнил историю последствий совещания сведениями о попытках одного из его участников, заместителя председателя облисполкома Ю. Абдрахманова, уточнить и оправдать свою позицию постфактум, когда в конце 1926 – начале 1927 гг. в автономиях прошли специальные заседания руководства республик, осудившие созыв совещания и его инициативы.

В то же время стоит обратить внимание на существо проблем, которые автор подтверждает, независимо от мотивов своего обращения. К ним относятся и недоверие представителей центральных наркоматов РСФСР к выдвиженцам из республик, и признаваемые всеми, в т.ч. в руководстве России, неувязки в отношениях между разноуровневыми наркоматами, правовое оформление которых затягивалось и мешало как общероссийским, так и автономным органам управления в нормальной работе. Не менее интересна реакция Т.Р. Рыскулова на критические замечания Абдрахманова по поводу распределения средств на индустриализацию и повышения роли националов в центральных партийных органах. Как опытный аппаратчик, Рыскулов отверг эту критику. К тому же, взаимные обвинения участников совещания о необходимости увеличить поддержку индустриальных проектов в автономиях за счет более развитых промышленных регионов на деле не выдерживали критики. Зеленский же предложил Абдрахманову сделать акцент не только на неправильных решениях совещания в целом, но и, в частности, на противодействие попыткам «протащить федерирование руководящих парторганов нашей

партии» [9, с.29-30]. Это вполне соответствовало общему курсу руководства страны на обеспечение вертикали власти и управляемости поликультурным обществом посредством централизованного партийного механизма, способного регулировать деятельность сложно структурированной системы советской государственности. В Казахской АССР обсуждение «рыскуловского совещания» прошло 18 декабря 1926 г. на объединенном заседании бюро Казкрайкома, президиума краевой Контрольной Комиссии ВКП(б) и фракций СНК КАССР и КазЦИК. Как и в других автономиях, на этом заседании само совещание, как и речи участников от Казахской АССР, были осуждены за недостаточный учет реальных достижений советского нациестроительства, а статус автономии оставался неизменным до 1936 года.

Стоит отметить, что совещание проходило в дни работы 3 сессии ВЦИК XII созыва (5-19 ноября 1926 г.), при этом 12 ноября участники совещания не выступали, в субботу 13 ноября на сессии выступил В. Курц. 2-й день совещания 14 ноября пришелся на воскресенье. Сессия же своими решениями фактически ответила на претензии националов. На сессии были утверждены положения о ряде наркоматов, что упорядочивало такое взаимодействие после принятия Конституции РСФСР в 1925 г., принят проект нового Положения о судоустройстве РСФСР с учетом недавно прошедших дебатов. Подробно обсуждались вопросы социального развития автономий, местных финансов и другие, что отразило реальные проблемы формирования иерархической федеративной системы СССР, самой крупным субъектом в котором была РСФСР.

Череда проведенных после совещания собраний в автономиях, о которых удалось найти сведения, может рассматриваться как целенаправленная работы Центра по утверждению общей для всех руководителей российских автономий позиции, причем закреплялись они с помощью надежных сторонников на местах. К тому же принятые в последующем решения учитывали рациональные предложения националов, поскольку иначе напряжение между центром и регионами лишь вредило интересам всех сторон. Признание сложностей и противоречий в нациестроительстве не должно было перерастать в отрицание приоритета общегосударственных интересов и задач, а пути преодоления очевидных проблем на местах могли быть найдены лишь при централизованном управлении ресурсами, финансами и кадрами на основе политического единства. Пожалуй, проблема состояла не в том, как писал И. Тагиров, что надо было сделать автономии РСФСР «по-настоящему автономными» в соответствии с решениями XII съезда партии [8, с.40]. Толкование существа автономного статуса, как и других национально-государственных единиц в составе РСФСР, оставалось спорным, а его изменение в разных регионах СССР приносило неоднозначные результаты. Предшествующий опыт федерализации, как и события после «рыскуловского совещания», подтверждают – настройка федеративного организма РСФСР и всего Советского Союза продолжалась достаточно долго, и решениями названного съезда пути достижения равновесного состояния государственной машины совсем не ограничивались, они вырабатывались, уточнялись и изменялись на всем протяжении 1920-1930-х гг.

Исследование выполнено в рамках Программы научных исследований, связанных с изучением этнокультурного многообразия российского общества и направленных на укрепление общероссийской идентичности (2023-2025 гг.).

Список использованной литературы и данных:

1 Аманжолова Д.А. «РСФСР является центральной страной»: проблемы федерализации России в 1920-е гг. // Российская история. 2022. № 6. С. 15-27.

2 Чеботарева В.Г. Национальная политика Российской Федерации 1925-1938 гг. М.: Московский дом национальностей, 2008. 831 с.

3 Асфендиаров С.Д. Вопросы III сессии ВЦИК и национальные автономии //Власть Советов. 1926. № 41. С. 1-3.

4 ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. М., 2005. С. 346-350.
5 «Как вести руководство, на что ориентироваться?». Стенограмма совещания секретарей парторганизаций в ЦК ВКП(б) по вопросу о «большевизации национальных кадров». 1926 г. // Исторический архив. 2015. № 5. С.100-125.
6 Плоских С.В. Из истории первого противостояния интеллигенции и власти Кыргызстана (сер. 20-х – сер. 30-х годов XX в.) // Вестник КРСУ. 2008. Том 8. № 7. С. 96-101.
7 Сейткали Мендешев: сборник документов и материалов / Сост.-автор: С.Қ. Шілдебай; сост.: А.Б. Ордаханова. Алматы: «Полиграфия-сервис и К°», 2021. 590 с.
8 Тагиров И. «Рыскуловское совещание» и противоборство советского и партийного руководства Татарской республики // Гасырлар авазы - Эхо веков. 2006. № 1. С. 33-43.
9 Сарсенбаев Б.С. Новые сведения о «рыскуловском совещании националов» // Вестник КРСУ. 2015. Том 15. № 5. С. 27-31.

ОБЗОР ЕВРОПЕЙСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ О ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АМИРА ТИМУРА

Арслонзода Р.А. к.и.н. и.о. профессора
кафедры Всемирной истории Ферганского государственного университета

Аннотация

В статье дана общая характеристика созданных на европейских языках источников о жизни и деятельности Амира Тимура. Раскрыты исторические условия возникновения этих источников, приведены сведения об их авторах, показано своеобразие этих нарративов и их место в изучении истории Тамерлана – выдающегося государственного и военного деятеля Востока.

Ключевые слова: Амир Тимур, Иоанн Галинофонтибус, Паоле Зане, Белтрамус де Мигнанелли, Эммануил Пилоти, Хуан Эскамильо, де Клавихо, Шильтбергер, Фома Мецопский, “Повесть о Темире-Аксаке”, эпистолярные источники.

Введение. В начале XV века над Европой нависла угроза турецкого порабощения. Папа римский и короли Западной Европы не сумели организовать должный отпор экспансии Османской империи. Именно в это время и на Востоке, и на Западе широко распространилась молва о военной мощи и блестящих победах Тамерлана. В трудной ситуации Европа обратила свой взор на Восток – на Амира Тимура, надеясь найти в его лице союзника в борьбе против турецкого султана – Молниеносного Баязета. В этой связи возрос интерес европейцев к личности Тимура. Европейские послы, купцы и путешественники, ставшие свидетелями военных походов Тимура, или же имевшие аудиенцию с ним, написали о нем ряд книг и воспоминаний. Таким образом, в Европе появилось немало письменных источников, которые проливают свет на многие аспекты деятельности этого выдающейся личности.

Литература и методы. Первым европейцем, написавшим пространственный рассказ об Амире Тимуре, его государстве и существовавших в нем порядках был посланник папы римского, монах-доминиканец Иоанн Голинофонтибус (Жан Гринло). Он служил священником в одной из церквей в Нахичевани, а в августе 1398 г. по указу папы Бонифация IX был назначен архиепископом области Нахичевань. В августе 1401 г. Иоанн имел неоднократные встречи и беседы с Амиром Тимуром. Чуть позже он в качестве посланника Амира Тимура прибыл в Париж и Лондон.

Архиепископ Иоанн является автором книги «Воспоминания о Тимуре и его дворе». Книга была написана на французском языке, а затем переведена на латынь. Оригинальный

список этого сочинения хранится в Национальной библиотеке в Париже. "Воспоминания" состоят из 23-х глав. Автор постарался дать как можно больше сведений о жизни и деятельности Амира Тимура. В сочинении Иоанна освещены такие вопросы, как биография Тимура, его личные качества, приход к власти, военные походы и т. д. Однако, наряду с реальными историческими фактами, в "Воспоминаниях" встречаются сюжеты, созвучные с распространенными в странах Востока различными преданиями о Тимуре [7, с. 169-196].

Сведения об Амире Тимуре собирали его современники – итальянские купцы Паоле Зане, Белтрамус де Мигнанелли и Эммануил Пилоти, испанские послы Хуан Эскамильо и Руи Гонсалес де Клавихо, побывавший в плену у Тимура немецкий воин Йоханнес Шильтбергер. Некоторые из них непосредственно встречались с Тимуром и даже вели беседы с ним.

Эммануил Пилоти в совершенстве знал арабский язык. Он в течении 27 лет жил в Египте среди мамелюков и был приближенным человеком египетского султана Фараджа. Пилоти собрал материал о походе Амира Тимура на Дамаск. Этот материал ныне хранится в архиве Венеции. А Паоле Зане был консулом Венеции в Дамаске. По поручению Сената он также собрал сведения о Тимуре, которые хранятся в упомянутом архиве [2].

Необходимо отметить, что собранные европейскими послами и купцами сведения о Тимуре предназначались в основном для папы римского и правителей Европы, поэтому с самого начала они носили конфиденциальный характер, и по этой причине долгое время не были опубликованы.

Несколько иначе сложилась судьба сочинения Бельтрамуса де Мигнанелли «Жизнь Тамерлана». Мигнанелли проживал в Дамаске, когда город был осажден Амиром Тимуром. Он был очевидцем битвы при Анкаре и взятия Смирны. Бельтрамус написал свою книгу в 1416 г. на латинском языке. В 1764 г. на основе рукописного списка, находившегося в Национальной библиотеке в Вене, Стефан Базилкус впервые опубликовал ее. Хотя «Жизнь Тамерлана или развалины Дамаска» (таково полное название сочинения Мигнанелли) написана купцом, пострадавшим от нашествия Тимура, тем не менее, автор старается правдиво описать события и личность своего героя [2].

Важным источником по истории государства Тимура является воспоминания испанских послов Хуана Эскамильо и Руи Гонсалес де Клавихо. Отчет о Хуана Эскамильо о визите в резиденцию Амира Тимура хранится сегодня в Королевском музее в Мадриде.

Другой испанский посол, написавший книгу о своей миссии в Самарканд, – это Руи Гонсалес де Клавихо. По поручению короля Леона и Кастилии Генриха III в 1404 г. он прибыл в столицу государства Амира Тимура. Его сочинение называется «Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура в 1402–1404 гг.».

«Дневник» состоит из двух частей. В первой части описан путь послов до Самарканда. В ней приводятся сведения о странах, по которым пролегал маршрут миссии. Во второй части автор описывает государство Тимура, рассказывает о встречах с ним во дворцах Кеша и Самарканда. Посол приводит уникальные сведения о Мавераннахре, его населении и хозяйстве, войске. Заслуживают внимания сообщения де Клавихо об экономическом положении страны, изобилии товаров на базарах Самарканда, а также о товарах, привозимых сюда из других стран.

Заслуживают внимания сведения посла о довольно высоком статусе женщин во дворе Тимура. По его свидетельству, женщины принимали непосредственное участие в проводимых во дворце различных мероприятиях, вплоть до приема иностранных послов. Клавихо пишет, что на одном из таких приемов рядом с самим Тимуром сидели его старшая жена Сарай Мульк-ханум, младшая Чулпан Малик, а также старшая невестка Ханзаде бекайим [4; 6, с.11-168].

В Национальной библиотеке в Мадриде хранится два рукописных списка "Дневника" де Клавихо. Первый из них составлен в первой половине XIV в., еще при жизни автора и считается уникальным. Однако некоторые его страницы сильно обветшались, кроме того, отсутствуют начало и конец текста. Второй список относится к концу XV в. и сохранился относительно лучше, поэтому именно он лег в основу многих публикаций дневников испанского посла.

Воспоминания де Клавихо были впервые опубликованы в 1582 г. в Севилье Арготе де Молиной. В последующем «Дневник» был издан на многих языках мира, в том числе английском, французском, русском, турецком и персидском. В 2006 г. он был издан и на узбекском языке в Ташкенте У.Джураевым [6].

Заслуживают внимания и воспоминания Иоганна Шильтбергера об Амире Тимуре. Шильтбергер был родом из Мюнхена, служил оруженосцем у одного из немецких рыцарей, принимавших участие в роковой для европейцев битве при Никополе (1395). Как известно, в этой битве Баязет разгромил отборное войско европейских рицарей во главе с королем Венгрии Сигизмундом. Как и многие рицары, Шильтбергер попал в плен к туркам. Большая часть пленников была перебита, а Шильтбергера спасла его молодость: он был принят в личную охрану турецкого султана. Шильтбергер служил султану и во время битвы близ Анкары (1402), во время которой он вместе с султаном опять был захвачен в плен – на этот раз воинами Амира Тимура. Он шесть лет находился на службе сначала у самого Тимура, а после его смерти – у его сыновей Шахруха и Мираншаха. В последующем Шильтбергер служил и другим мусульманским правителям, и после 22-летнего скитания по Востоку вернулся домой.

По возвращению на родину, он написал свои воспоминания "У Тамерлана", где описал свои приключения во время службы Амиру Тимуру и его сыновьям. При написании своих мемуаров Шильтбергер использовал не только материал, собранные им самим в качестве очевидца и участника событий, но и различные мифы и предания о Тимуре, имевшие хождение среди разных народов Востока. Поэтому его произведение изобилуют сценами, отражающими "кровавые деяния" Тамерлана. Автор, сильно преувеличивает численность войска Амира Тимура. Так, он пишет, что в битве близ Анкары Амир Тимур противопоставил армии Баязета 1 миллион 600 тыс. воинов, а в походе на Алеппо его войско состояло якобы из 1 миллиона 200 тыс. человек. Далекие от истины эти цифры говорят о том, что, Шильтбергер, хотя и был современником и очевидцем многих описываемых событий, тем не менее, не обладал полной и достоверной информацией о численности войска Тимура [11].

Еще один письменный источник, написанный современником Амира Тимура, – это сочинение армянского историка Фомы Мецопского "История Тимур-Ланка и его преемников". Фома Мецопский был свидетелем похода Амира Тимура в страны Ближнего Востока. В своем произведении он не только описал то, что увидел сам, но и использовал сведения, предоставленные ему другими информаторами, а также различные предания и слухи о Тимуре. Автор, как представитель страны, пострадавшей от нашествия Тимура, отрицательно относился к его личности и деяниям, но в ряде случаев он признает его полководческий талант и свойственную ему толерантность по отношению к представителям христианской религии [10]. Сочинение Фомы Мецопского переведено на русский и азербайджанский языки и издано Т.И.Тер-Григорьяном и У.Бакихановым в Баку в 1957 г.

Один из памятников русской литературы конца XIV – начала XV века – это "Повесть о Темир Аксаке". Хотя повесть и была создана в эпоху Амира Тимура, но целиком основана на преданиях и слухах о "Железном Хромце", бытовавших на Руси и среди волжских татар. Основной идеей повести является мистический рассказ о том, что якобы Икона Божьей

матери, привезенная из Владимира в Москву, спасла город и всю Русскую землю от нашествия Амира Тимура. Большинство сведений, содержащихся в повести, недостоверно. «Повесть о Тимуре Аксаке» представляет собой, скорее всего, религиозное литературное произведение, нежели исторический источник [5].

Для исследования внешнеполитической стратегии Амира Тимура важное значение имеет его переписка с правителями европейских государств, в частности, наместником византийского императора в Константинополе Иоанном Палеологом, а также королями Франции Карлом VI и Англии Генрихом IV. Поскольку переписка Тимура с упомянутыми королями в достаточной степени освещена в литературе, мы не сочли целесообразным заострить на нем свое внимание [1; 3; 9].

Выводы. Краткий обзор европейских источников о жизни и деятельности Амира Тимура показывает, что их появление в начале XV века не было случайным. Военные успехи Амира Тимура на Востоке и желание найти в его лице надежного союзника в борьбе с Османской империей стали причиной возросшего интереса европейских правящих элит к личности Тамерлана. По этой причине европейские послы, купцы и путешественники, чьи пути каким-то образом пересеклись с деятельностью Тимура, оставили о нем свои записи и воспоминания, которые в определенной степени дополняют корпус нарративных источников об этой выдающейся личности. Положительным было то, что многие из авторов лично встречались с Амиром Тимуром, а некоторые из них даже имели возможность общаться с ним, что повышает степень достоверности приводимых ими сведений. В то же время следует отметить, что эти встречи были мимолетными, а авторы не обладали всей полнотой информации о жизни и деятельности Тамерлана. Как следствие этого, они восполняли имевшие место пробелы в своих сочинениях устными преданиями, которые не подтверждаются восточными письменными источниками. Это существенно снижает источниковедческую ценность сочинений европейских авторов, что непременно следует иметь ввиду при их использовании в научных целях.

Список использованной литературы и данных:

1. Амир Темурнинг Европа қироллари билан ёзишмаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. 28 май.
2. Исматуллаев Х. Амир Темур ва ташқи дунё // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994. 17, 24 июн.
3. Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Тошкент, 1996.
4. Клавихо Руи Гонсалес. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – Москва, 1990.
5. Повесть о Темир Аксаке // Памятники литературы Древней Руси XIV - XV века. – Москва, 1981.
6. Руи Гонсалес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи (1403-1406) / Испан тилидан У.Жўраев тарж. // Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. – Тошкент, 2007. – Б.11-168.
7. Султония архиепископи Иоанн. Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар / Француз тилидан Б.Эрматов тарж. // Амир Темур Европа элчилари нигоҳида. – Тошкент, 2007. – Б.169-196.
8. Тамерлан: Эпоха, личность, деяния / Сост., обр. и подг. текста Р.Рахманалиева. – Москва, 1992.
9. Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. – Москва, 1960.
10. Фома Мецопский. История Тимур-Ланка и его преемников / Перевод с древнеармянского языка. – Баку, 1957.
11. Шильтбергер И. Путешествие Иоганна Шильтбергера по Европе, Азии и Африке (с 1394 по 1427 г.) / Перевел с немецкого и снабдил примечаниями Ф.Брук. – Ташкент, 1997.

«АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ШОЛУЛАРЫ» XIX - ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҰЛЫТАУ-ЖЕЗҚАЗҒАН ӨҢІРІНДЕГІ КЕН ІСІ МЕН МЕТАЛЛУРГИЯНЫҢ ЖАҒДАЙЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ

Әуезов Қ.Ж. PhD докторант
Ө.А.Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті, "Қазақстан тарихы және экономика" кафедрасының аға оқытушысы

Аннотация

Мақала XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы Ұлытау-Жезқазған өңіріндегі кен ісі мен мен металлургияның жағдайын зерттеудің дерек көзі ретінде қарастырылған «Ақмола облысының шолулары» атты ақпараттық статистикалық есебі өлкенің экономикалық өмірі, саудасы, материалдық және рухани мәдениеті, халқының демографиясы, қоғамдық құрылымы, кен және өндіріс орындары туралы құнды материалдар береді. Сол уақытта Қазақстан аумағында әрекет еткен түсті және көмір өнеркәсібіндегі ірі акционерлік қоғамдар «Спасск мыс кендері акционерлік қоғамы» және «Атбасар мыс кеніштері» акционерлік қоғамына қарасты кеніш жұмыстары жайында әртүрлі деңгейдегі ақпарат бар. Орталық Қазақстанның кәсіпорындары мен бай кен орындарында өндірілген қазба байлықтары жайында нақты сипаттама топтастырылған.

Түйін сөздер: шолулар, кен ісі, металлургия, Ұлытау,Қарсақбай, Жезқазған

Аннотация

В статье представлен информационный статистический отчет «обзоры Акмолинской области», который рассматривается как источник изучения состояния горного дела и металлургии в Улытау-Жезказганском регионе в конце XIX - первой половине XX века, в котором представлены ценные материалы об экономической жизни, торговле, материальной и духовной культуре края, демографии населения, общественном строении, рудных и производственных объектах. Существует разный уровень информации о рудных работах, относящихся к акционерным обществам «Спасское акционерное общество медных руд» и «Атбасарские медные рудники», крупнейшим акционерным обществам цветной и угольной промышленности, действовавшим в то время на территории Казахстана. Обобщена конкретная характеристика ископаемых богатств, добываемых на предприятиях Центрального Казахстана и на богатых месторождениях.

Ключевые слова: обзоры, горное дело, металлургия, Улытау, Карсакбай, Жезказган.

Annotation

The article presents an informational statistical report «reviews of Akmola region», which is considered as a source of studying the state of mining and metallurgy in the Ulytau-Zhezkazgan region at the end of the XIX - first half of the XX century, which presents valuable materials on economic life, trade, material and spiritual culture of the region, demography of the population, social structure, ore and production facilities. There is a different level of information about ore operations related to the joint-stock companies «Spassky Joint-Stock Company of Copper Ores» and «Atbasar Copper Mines», the largest joint-stock companies of the non-ferrous and coal industries operating at that time in Kazakhstan. The specific characteristics of the mineral wealth extracted at the enterprises of Central Kazakhstan and at rich deposits are summarized.

Keywords: reviews, mining, metallurgy, Ulytau, Karsakbai, Zhezkazgan.

Біздің тарихымыздың жаңа кезеңі отаршылдық саясат негізінде Ресей империясының құрамына қазақ жүздерінің қосылуымен өзгеріске ұшырағаны белгілі. Бірте-бірте қазақ жұртының жерлері әртүрлі саяси әдістер мен әскери әдістер негізінде патшалық Ресейге сіңіп кетті. Ресей империясының ғылым академиясының негізін қалаушы I Петр патша: "Қазақ — Азияның кілті мен қақпасы", - деді. Осымен ол қазақ даласының сыртқы

саясаттағы маңыздылығын айқындап, басқыншылық саясатты одан әрі дамыту стратегиясын белгіледі.

Империя, мемлекеттік жүйе ретінде, тек жаңа жерлердің әскери қосылуы және оның жаңа отарларының табиғи және адами ресурстарын пайдалану арқылы дами алады. Романовтар әулеті Қазақ хандығына қатысты да осындай мақсатты көздеді. Қазақты егжей-тегжейлі зерделеп, қазақ жерлерін Ресей империясының құрамына біртіндеп қосуды көздеуі осының айғағы еді.

Бұл үшін Ғылым Академиясына шақырылған шетелдік ғалымдар жұмыс істеді, олар Оралда ауыр өнеркәсіптің дамуын жаңа деңгейге көтерді және жаңа тұрпаттағы ғалымдардың толқынының пайда болуына ықпал етті. Қазақ өлкесінде геологиялық, топографиялық, экономикалық, тарихи және этнографиялық зерттеуге үлкен мән берілді.

Ұлы даланың географиясы мен этнографиясын зерттеу барысында орыс ғалымдары қазақтың пайдалы қазбалардың сансыз байлығы бар қойма екендігіне көз жеткізді. Бұған 1627 жылы саяхатшылар мен елшілер жасаған "Үлкен сызба кітабы"дәлел бола алады,ол ғалымдардың алдына Қазақстанды одан әрі зерттеу үшін жаңа мүмкіндік ашты.

Далаға бірінен соң бірі әскери экспедициялар алғашқылардың болжамдарын растау мақсатында жіберілді. Айталық, князь А. Бекович-Черкасский, орыс картографы С. У. Ремезовтың экспедициялары Батыс Қазақстанның мәдениеті мен тарихын зерттеді. XVIII ғасырдың бірінші жартысында И. Д. Бухгольц, С. Лихарев, И. Унковский және басқалардың әскери экспедициялары Шығыс Қазақстанды зерттеді. Мұнда Т. Миллердің экспедициясы болды, оның нәтижелері бойынша 1759 жылы «Сібір патшалығының сипаттамасы» кітабы жарық көрді.

XVIII ғасырдың екінші жартысында И. Фальк, академик П. Паллас, ғалым И. Г. Георгийдің экспедициялары ұйымдастырылды. Ұлытауда қорғасын, мыс және алтын кен орындарының болуы туралы құнды мәліметтерді капитан Николай Рычков қалдырды, ол 1772 жылы «Капитан Н. Рычковтың 1771 жылы Қырғыз-қайсақ даласына саяхатының күндізгі жазбаларын» шығарды.

Ресейде Ұлытау тауларында мыс кенінің болуы туралы алғашқы ескертулер XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында генерал-майор Фон Траубенбергтің, полковник Бентамның, Орынбор шекара комиссиясының өкілі Г.Генстің хабарламаларынан алынды. 1771 жылы Қырғыз–Қайсақ даласындағы капитан Николай Рычковтың «Күндізгі жазбаларында...» Ұлытау тауларының маңында Жезді-Кеңгір өзенінің бойында «сол елдің ежелгі тұрғындары қазған көптеген мыс кендері табылды; алтын мен күміс кендерінің белгілері де кездеседі» деп хабарлайды.[1, с.14]

Жоғарыда аталған зерттеулердің негізінде әр түрлі гильдиялардың саудагерлері атынан орыс капиталистері қазақ жерінің қойнауында жатқан қазыналарды игеру мақсатында далаға толассыз ене бастады. Патша үкіметінің назарын аударғандардың арасында Жезқазған да болды, ол топонамикалық атымен мұнда «мыс қазылғанын» көрсетті.

Бірақ бұл байлықты алу оңай болған жоқ. Патшаның отаршылдық саясатына қарсы қазақтың рулық жерлерін, әсіресе шалғынды және жайылымдық жерлерді алып қоюға, бекіністер шекарасын салуға негізделген, отаршылдыққа қарсы қозғалыстар басталып, олар бірнеше жылға созылған ұлт-азаттық көтерілістерге жалғасты. Бұл метрополия мен оның отарлары арасындағы қалыпты және табиғи қарым-қатынас еді.

1891 жылғы 25 наурызда бекітілген Далалық жағдай бойынша Ақмола облысы әкімшілік жағынан бес уезге бөлінеді, атап айтқанда: үшеуі солтүстікте – Омбы, Петропавл, Көкшетауда және екеуі оңтүстікте - Атбасар (қазіргі Атбасар қаласы – Ақмола облысындағы аудан орталығы) және Ақмола, атаулы қалалары бар, облыстық орталығы бар Омбы қаласындағы басқармасы болды.

1906 жылы Лондонда құрылған Атбасар қоғамының негізгі капиталы 250 000 фунт стерлингкті (кейіннен 500 000 фунтқа дейін ұлғайтылды) құрады. Оның негізгі мақсаты Жезқазған мыс кен орнын игеру еді. 1912 жылдың басында Атбасар акцияларының 40% - ы Спасск компаниясының иелігінде болған. [2, с.17]

Сол кезде Қазақстан аумағында әрекет еткен түсті және көмір өнеркәсібіндегі ірі акционерлік қоғамдарға "Спасск мыс кендері акционерлік қоғамы" (the Spassky Copper Mine, Ltd) және "Атбасар мыс кеніштері" акционерлік қоғамы (the Atbasar Copper Fields, Ltd) жатады. Шын мәнінде, бұл сыртқы тәуелсіз компаниялардың екеуі де бір қаржылық топтардың қолында болды. Оларға Орталық Қазақстанның кәсіпорындары мен бай кен орындары өте аз қаржыға өткен. 1906 жылдан бастап оңтүстік-батыс Сібірде жұмыс істеген Гувер Герберт Кларк 1909 жылы "Atbasar Copper Fields" (Атбасар кен орны) компаниясына тау-кен инженері әрі халықаралық деңгейдегі өндіріс менеджері ретінде көмек көрсету үшін шақырылды.

1911 жылдың басында Атбасар кәсіпорнының 40% акциясы Спасск компаниясының қолында болды. 1913 жылы "Спасск мыс кендері АҚ" басқармасы "Атбасар мыс кеніштері акционерлік қоғамы" акцияларының бақылау пакетін сатып алды, осылайша Жезқазған шатқалындағы 21 мыс кеніштерінің орны, Есқұла шатқалындағы бір темір кеніші, 18 әк карьері, Байқоңырдағы ауданы 23 шаршы шақырым болатын және Қарсақпай кеніші салынып жатқан 20 көмір кенішінің меншік иесі болды. Сонымен қатар, мыс балқыту зауыты бар Спасск-Воскресенск мыс кенішінен басқа, Өспен мыс кеніші, Сары-судағы байыту фабрикасы, Саран және Қарағанды көмір кеніштері және екі Сасық-Қарасу темір кеніштері енді.

Төңкеріске дейінгі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, саяси және күнделікті өмірін зерттеудің құнды дерек көздеріне губернаторлық есептерге қосымша ретінде жарияланған "облыстардың шолулары" жатады. "Ақмола облысының шолулары" 1883 жылдан 1917 жылға дейін жарық көрді. [3, с.с.150–153]

"Шолуларда" өлкенің экономикалық өмірі, саудасы, материалдық және рухани мәдениеті, халқы, қоғамдық құрылымы, кен және өндіріс орындары туралы құнды материалдар болды. Мен Ақмола облысының 1896 және 1917 жылдардағы шолуларын талдай отырып Ұлытау-Жезқазған өңіріндегі кен ісі мен мен металлургияның дамуына назар аудардым.

1896 жылғы «Ақмола облысының шолуларында» топографиялық тұрғыдан Ақмола облысының аумағы екі негізгі бөлікке былай бөлінген: северо–западная, принадлежащую систему р. Ишима - внешнего обь-иртышского бассейна, и юго-западную, принадлежащую систему р. Сары-су, внутреннего бассейна арало-каспийской неизменности. Центральной водоразделы (развитление Тарабага-тау) ,проходящий в виде сопочных возвышений, близь 49 градусов паралелеи, разнообразить поверхность области, давая отруги гранитовых и слансовых возвышений как к северу-в пределах Кокчетавского уезда. Так и к югу-в пределах Акмолинского уезда и оканчиваясь на западе, в пределах Атбарского уезда скалистою гранитопарфировую группой арганатинских и улутавских гор, главная вершина «Уліә-ақ-мечеть» имеет абсолютную высоту 533 саженец (3.730 градусов). Означенный водораздел Чингиз-тау и Тарбага-тау на востоке ограничевали по всей вероятности, в третичную эпоху. С северо, пределы водного бассейна туранской неизменности. [4, с.1]

"Қырғыз (қазақ) даласына орыстардың отарлап енуінен бастап ондағы пайдалы қазбалардың көптігі туралы кең ақпарат тарады. Мұнда бай мыс, қорғасын және күміс кендері табылды. Құрамында алтын бар құмдар, магнитті темір, графит,көмір, тас глабир тұзы және түрлі-түсті тастар бар. Қазіргі уақытта Ақмола және Көкшетау уездерінде мәлімделген және игерілетін алаңдар саны 99-ға дейін, атап айтқанда: көмір кен орындарына

4, мыс кендерінің күмісіне 4, қорғасын кендерінің күмісіне 9 және алтын шөгінділеріне 82-ге дейін жетеді [4, с.42]

1897 жылы Ақмола, Омбы және Көкшетау уездерінде игерілетін жердің саны 104-ке дейін көбейді, атап айтқанда таскөмір кен орындарына 7, түрлі-түсті тастарға 1, алтын шөгінділеріне 82. 1898 жылы тас көмірі мен мыс кенін барлау жұмыстарына тек 9-ына ғана рұқсат етіліп жаңа куәлік берілсе, 7 жаңа жерлерді барлауға 1899 жылдан бастап иелерінің рұқсатымен берілетіні анықталды.[5, с.40]

1910 жылғы мәлімет бойынша, Ақмола облысының Ақмола уезінде орналасқан Спасск мыс кендерінің Акционерлік қоғамының кеніштерінде, Өспен кенішінде 886032 пұт мыс кендері өндірілді.

Ал бұрын Рязановқа тиесілі болған қазіргі кезде Ақмола облысының Атбасар уезінде орналасқан Атбасар мыс кендері акционерлік қоғамына тиесілі, бұрынғы Ұлытау бекінісінен 110 шақырым жердегі кеніштерде мыс кендері өндірілді:

Крестовоздвиженскіде	41200 п.
Покровскіде	37750 п.
Петропавловскіде	22000 п.
Никольскіде	20000 п.
Спасскіде	21000 п.
Златоустскіде	21500 п.
Барлығы	163450 п. [6, с. 21]

1913 жылы «Атбасар мыс кендерінің акционерлік қоғамына» тиесілі Атбасар шатқалында орналасқан төмендегі кеніштерде мыс кені өндірілді:

Надеждинскі кенішінде.	63 690
Покровскіде	250 450
Барлығы	314 140 [7, с.22]

Өспен кенішінен кейін, кен орындарының байлығы жағынан Атбасар қоғамына қарасты Жезқазған шатқалында орналасқан: Покровский, Петропавл, Мариньский, Надеждинский және Крестовоздвиженский кеніштерін атауға болады. Бұл кеніштерде, бронит фальбандтарының ең үлкен қуаты-8 фут, мыстың ең жоғары мөлшері - 31%. Фольбандтың орташа қуаты 3 фут, орташа мыс мөлшері 12 %.

1913 жылы Жезқазған кен орнын барлау әлі аяқталмады, қолда бар мәліметтерге сәйкес, мыстың жалпы көлемі кемінде 15-20 миллион пұт. Фальбандтардың таяз орналасуына байланысты кіші-гірім кеніштер мұнда шурфтардың сипатына ие болған.

Жалпы, Спасск және Атбасар қоғамының кәсіпорындарындағы кеніштерде техникалық жұмыс бөлігі нашар қойылған, бұл кемшілікті кәсіпорында қызмет ететін шетелдіктер арасында техникалық білімнің жоқтығынан көру қажет.

Қазіргі уақытта Спасск және Атбасар қоғамының кәсіпорындары әкімшілік-қаржылық жағынан біріктірілді: акциялардың көпшілігі лондондық банкир Эрлихтің қолында болды. 1912 жылы облыста мыс кендерін өндіру және мыс алу келесі кәсіпорындарда жүргізілді: Спасскіде 2.004.495 пұт кен өндірілді, 271.421 пұт мыс және Атбасарда 314.140 пұт кен өндірілді.[7, с.23-24]1914 жылы облыста 84 адам мыс кенін, тас көмірді іздестіріп барлау жұмыстарын жүргізді.[8,с.30]

Сол кезде, Қарсақбай шатқалында Атбасар мыс кеніштерінен батысқа қарай 55 шақырым жерде Қу-мола өзенінің жағасында 1913 жылы «Атбасар мыс кеніштері» акционерлік қоғамы мыс-балқыту зауытын орнатуға кірісті. 1913 жылы кәсіпорынның жалпы санынан: 1 мыс балқыту зауыты, 3 мыс кеніші, 1 көмір кеніші жұмыс істесе, 20 мыс кеніші және 4 тас көмір кеніші жұмыс істемеді.

1913 жылы облыста мыс кендерін өңдеу және мыс алу келесі кеніштерде жүргізілді; Өспен, Ақмола кеніштерінде 100,355 пұт кен өндіріліп, 306.692 пұт мыс алынды. Ақбар шатқалындағы Покровск кенішінде, 357 366 пұт кен және Надежнинскіде 26.882 пұт кен өндірілді. Барлық өндірілген мыс кені 2.484.600 пұт, өткен жылдан 165.965 пұт артық өндірілді.[8,с.31]1914 жылы Атбасар қоғамына қарасты жер Жезқазған шатқалында барлау жұмыстары жүргізіліп үш жерден кен орны табылды. Кен орындары генезисі бойынша бірдей және құмтасқа ұсақ қиылысқан борниттер мен халькоциттердің фальбайдтары болып табылады. [8,с.32]. Облыстағы тау-кен заводы Далалық солтүстік таулы округке қарасты. Жасалған өтінімдер санына қарай (1914 жылы 104 ке жеткен). Бұл аймақ пайдалы қазбаларға өте бай, бірақ кен орындарының теміржолдан қашықтығына байланысты игеру баяу жүруде. Негізгі кен байлықтары, көмір, алтын және өндірілетін глаубер тұзы оңтүстік бөлігінде (Ақмола және Атбасар уездерінде) кездеседі.

1915 жылы Атбасар акционерлік қоғамына тиесілі Қарсақбай мыс балқыту зауытының құрылысы әлі аяқталған жоқ, сонымен қатар Успен кенішінен 15 шақырым жерде орналасқан және Спасск акционерлік қоғамына тиесілі байыту зауыты да дайын емес. Зауыт облыстың оңтүстігінде Ақмола қаласынан 260 шақырым жерде орналасқан.

Мыс кенін өндіру жеті зауытта жүргізілді:

Өспен кенішінде	1.292 532 пұт.
Покровск кенішінде	67.518 пұт.
Надеждинск кенішінде	2.790 пұт.
Барлығы	1.362.840 пұт.

Төртеуінде тотыққан мыс кендері өндірілді. Олар:

Крестовоздвиженскіде	40.000 п.
Спасскіде	40.000 п.
Никольскіде	40.000 п.
Златоустовскіде	40.000 п.
Барлығы	160.000 п. [9, с.27]

Ресей империясындағы мемлекеттік төңкерістің алдында, Атбасар Акционерлік Қоғамының кеніштерін игеру жақында басталған жоқ және салыстырмалы түрде 25 саженнен аспайтын таяз тереңдікте жүргізілуде. Мұндағы мыстың жалпы қоры шамамен 3.008000 пұт. Мыстың бұл мөлшері Атбасар Акционерлік Қоғамын Жезқазған шатқалында орналасқан мыс балқыту зауытын ұзақ уақыт қамтамасыз ете алады. [9, с.28] деген деректен өлкенің өндірістік маңызын анық көруге болады.

Қорыта айтқанда, Ресей империясы Қазақстанды өз отарына айналдыру үшін хандық билікті, яғни, қазақ мемлекеттілігін жойып, орнына орыстың әкімшілік-территориялық басқару жүйесін енгізді. Жезқазған – Ұлытау өңіріндегі әртүрлі кедергілерге қарамастан патша үкіметі бай әрі мол қазба байлығын кешенді түрде игеруге о баста қызығушылық танытып қана қойған жоқ. Сонымен қатар, нақты қадамдарға да барды. Солардың ішінде, қазақ даласында өндіріс орындарын салуға әрекет етуін атауға болады. Жалпы, «Шолулардағы» құнды деректер мен мәліметтер Сарыарқа жеріндегі өндіріс пен тау-кен жұмыстарының жалпылама кей жерде нақты тынысын береді деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Рычков Н.П. Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в Киргиз-Кайсацкие степи 1771 г. СПб: Тип. Имп. АН., 1772. – 14 с.
2. Пазухин В.А. Металлургия в Киргизской степи. - М.; Л. : Промиздат, 1926.17 с.

3. Скопа В.А.Обзоры как исторический источник для изучения региона: механизм формирования сведений (по материалам Степного края последней трети XIX - начала XX в.) //Известия Алтайского государственного университета.2018. № 5 (103). С. 150–153.
4. Обзор Акмолинской области за 1896 год. Омск, «Типография Акмолинского Областного Правления» 1896. 1, 42 с.
5. Обзор Акмолинской области за 1900 год. Омск, «Типография Акмолинского Областного Правления» 1900.40 с.
6. Обзор Акмолинской области за 1910 год. Омск, «Типография Акмолинского Областного Правления» 1910. 21 с.
7. Обзор Акмолинской области за 1913 год. Омск, «Типография Акмолинского Областного Правления» 1913. 22-24 с.
8. Обзор Акмолинской области за 1914 год. Омск, «Типография Акмолинского Областного Правления» 1914. 30-32 с.
9. Обзор Акмолинской области за 1917 год. Омск, «Типография Акмолинского Областного Правления» 1917. 27-28 с.

ЖӘДИДШІЛДІК – РЕСЕЙ ОТАРШЫЛДЫҒЫНА ҚАРСЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕСТІҢ ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ

Балчих А.Ө.
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ 2 – курс докторанты, Астана, Қазақстан
Ғылыми кеңесші – т.ғ.к, доцент **Сейтказина К.О.**

Жәдидшілдік – қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық рухани жаңарған қозғалыс, Ресей империясының мұсылман халықтары арасында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында кең тарады. Қозғалыстың негізін салушы Қырым татарларынан шыққан атақты ағартушы Исмаил Гаспринский. Кеңестік тарихнамада жәдидшілдік «панисламизм», «пантүркизм» сияқты саяси белгілерге ие. Оташыл билік бастаған жәдидшілдік идеясына қарсы саяси қуғын-сүргін кеңестік тоталитарлық режимде жалғасып, қатаң идеологиялық сипатқа ие болды. Жәдидшілердің ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып туындаған білім беруді жаңғырту идеяларын кеңес өкіметі үзілді-кесілді қабылдамады және мойындамады.

XIX ғасырдың екінші жартысында Орталық Азияның қоғамдық-саяси және мәдени өмірінде белсенді рөлді көрнекті ағартушылар, әртүрлі әлеуметтік топ адамдары, бірақ ең алдымен зиялы қауым өкілдері атқарды. Жәдидшілер оқу-ағарту жүйесінде жаратылыстану және қоғамдық ғылымдардың кең ауқымын оқыту мен үйренуді талап етті, олар «интеллектуалдық ғылымдар» деген жалпы ұғымға біріктірілді. Олар тарихқа үлкен мән берді. Татарларда оқу орындары екіге бөлінетін, оның бірі – мектеп, екіншісі – медресе. «мектеп – это конфессиональное начальное училище, имеющееся при каждой мечети. Распорядителем мектеба был обыкновенно приходской мулла, но он редко занимался учением, поручая это своему ставленному, так называемому Хальфе. Типичный Хальфе – это полуграмотный шакирд». Міне, осындай мектептер мен медресселер қазақ даласында да ұйымдастырылды. Молданы ауыл тұрғындары бірлесіпұстайтын. Немесе бір бай өз балалары үшін жалдайтын. Орынбор, Троицк сияқты қалалардағы медреселерде оқып келген татар, башқұрттар болатын еді де, біразын жергілікті жерлердегі мектеп, медреселерде оқып шыққан қазақ молдалары оқытатын [1, 12].

Жәдидшілердің белсенді ағартушылық қызметі айтарлықтай нәтиже бере бастауының айқын көрінісі, мысалы, XIX ғасырдың аяғында Орталық Азияда жаңа әдістерге негізделген мектептер өте сирек болса, кейін 1911 жылға қарай олардың саны 60-тан асқан. Н. Остроумов: «Местная администрация не может полностью игнорировать такое важное явление в духовной жизни коренных народов, как факт открытия мактабов, основанных на

новых методах обучения, в различных населенных пунктах нашего региона наряду с государственными русско- школы коренных народов»- деп, жаңа әдісті мектептерге аса мән бері керектігін атап көрсеткен. Оның пікірінше, исламдық мектептер елеусіз қалса, қарқынды биліктен тәуелсіз болуға ұмтылуы мүмкін. Дәл осындай мазмұндағы сөздер билікті әрекет етуге мәжбүр етті [2, 48]. Мысалы, 1908 жылы Түркістан генерал-губернаторлығы мен Халық ағарту министрлігінің қарауына олар «Түркістан өлкесінің исламдық арнаулы мектептері туралы ережелердің» жаңа жобасын (алғашқысы 1906 жылы қабылданған) ұсынды, онда оларда оқытудың жаңа әдістеріне негізделген мектептерге қатысты бірнеше сұрақтары болған. Ақырында, Халық ағарту министрлігінің бөлімшелерінде үш жылдық келісімдерден кейін 1912 жылы 25 қаңтарда Түркістан генерал-губернаторы А.И. Самсонов бұл құжаттың негізгі пункттерін бекітті [3, 21]. Олар жаңа оқыту әдістеріне негізделген мектептерді ашуға Түркістан генерал-губернаторы мемлекеттік мамандандырылған мектептерді тексергеннен кейін рұқсат беру керектігін, мектеп ашуға рұқсат тек студенттердің азаматтығына сәйкес адамға берілуі керек. Татарларға мұғалім ретінде жаңа оқыту әдістеріне негізделген мектептерде жұмыс істеуге рұқсат етілмеді [4].

Алғашқы жаңа оқу орындарында Қырымдағы білім берудің жаңа формасының негізін салушы И.Гаспринскийдің пікірлестері, татар ұстаздары көп болғанын еске алсақ, соңғысы анық болады. Белгілі болғандай, патша әкімшілігі өлкеге «панисламизм» және «пантүркизм» деп аталатын идеялардың енуінен, халықтың ұлттық сана-сезімінің өсуінен қорықты. Сонымен қатар, олар оқу бағдарламасына орыс тілін енгізуді ұсынды [5]. 1912 жылғы «Түркістан өлкесінің исламдық арнаулы мектептері туралы ережелер» өлкенің полициясы мен әкімшілігінің жұмыс істеп тұрған мектептерді оқытудың жаңа әдістері негізінде қайта қарауына негіз болды [6]. Кез келген анықталған кемшіліктер, тіпті ең кішкентай болса да, жиі мектептердің жабылуына себеп болды. Осы кезеңде Түркістанда генерал-губернатордың бұйрығымен оқытудың жаңа әдістеріне негізделген жүзден астам мектеп жойылды. Жаңа оқыту әдістеріне негізделген үй мектептері қазақтың көшпелі бақуатты ауылдарында да орын алды. Даму үшін зиялы қауымның екінші ұрпағы ерекше ұмтылған білім беру идеяларын іс жүзінде біріктіру қажет болды. Жалпы, жәдидшілдік реформаторлық қозғалыс ретінде бастапқыда оқу-ағарту мәселелерін іс жүзінде шешуді басты міндет етіп қойды. Алайда, ең алдымен, жәдидшілер бұл идеяны білім, ғылым, дінді заңдастыруға және еуропалық білімнің артықшылығын дәлелдеуге негізделген теориялық тұжырымдамаға айналдырды [7, 9]. Интеллектуалды дамыған адамдар болғандықтан, олар шығыс және еуропалық мәдениетті жақсы меңгерген. Олар ортағасырлық шығыс данышпандарының философиялық трактаттарымен тәрбиеленген, бірақ олар шығыс пен еуропалық шетел әдебиетін өте жақсы білген. Бұл жәдидтердің реформаторлық қызметінде көрініс тапқан философиялық дүниетанымының ерекшеліктерін анықтады. Ұлттық озық тұлғаларды тәрбиелеу тұжырымдамасында Орталық Азия халықтарының мәдени-тарихи мұрасына үлкен рөл берілді. Жәдидшілердің пікірінше, Ибн Сина, Фараби, Мырза Ұлықбек және басқа да қоғамдық және ғылыми реформалардың бастамашыларының еңбектерін зерттеу халықтың ұлттық санасының қалыптасуына әсер етіп, өлке мен өлкенің прогрессивті дамуына ықпал ете алады [8]. Орталық Азия мен Батыс Еуропа арасындағы тарихи байланыстарды еске түсіре отырып, жәдидшілер оқу жүйесіндегі өзгерістер мен жаңа технологиялардың дамуының арқасында мүмкін болған еуропалық ортағасырлық Қайта өрлеу дәуірін мысалға ала отырып, білім беруді алға тартты. Жәдидшілер Ақмола жеріндегі орыс әкімшілігінің отаршылдық басқару жүйесі ұлттық қажеттіліктерді қанағаттандырмай қана қоймай, орасан зор әлеуметтік-экономикалық зиян келтіргенін түсінді. Сонымен, озық ойлылардың жаңа әдістерге, ұлттық болмыс пен мәдениетке негізделген зайырлы білім беруді қарқынды дамыту мақсаты ақырында саяси сипат алып, тәуелсіздік пен демократиялық басқару

нысандары үшін күреске айналды. Алайда жәдидшілдіктің ағартушылық қызметі бастапқы кезеңде орыс халықшыл қозғалысындағыдай тек мәдени сипатта ғана емес еді. Бұған ұлттық өзіндік сананы арттыру міндеті де кірді. Жәдидшілер қазақ жері ислам әлемінің бір бөлігі болғанымен, әлемдік тарихтағы қайталанбас құбылыс ретінде XX ғасырдың күрделі де қайшылықты келешекте өзінің лайықты орнын табатынына сенімді болды [9].

Қорытындылай келе, Ресей империясы Орталық Азияда да, басқа ұлттық аймақтарда да халық ағарту мәселелерін шеше алмады деп айту керек. Мұның басты себептері империялық саясаттың отаршылдық мүдделері болса, бұл мүдделердің басты мақсаты отарланған халықтардың мәдени ассимиляциясы болды. Осы мақсатқа жету үшін XX ғасырда жергілікті білім беру жүйесін жою шараларын қолға алып, оны мүлде назардан тыс қалдыра бастады. Халық ағарту ісінің отаршылдық үлгісіне балама ретінде қалыптасқан мәдени-ағарту қозғалысы – жәдидшілдік ұлт-азаттық қозғалысының қалыптасқан идеологиясына ие бола отырып, отаршылдық қысымға қарсы дәлелдерді дәлелдеп, саяси күреске серпін бере білді. Жәдидшілдік – ресей отаршылдығына қарсы ұлт-азаттық күрестің айқын формасы, сонымен қатар, халық ағарту ісінде бір белесті бағындырған.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Қалижанұлы Уәлихан «Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық (XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басы) Алматы «Білім» 1998. -256 бет.
2. Остроумов, Н. Что делать с новым методом макабама? Туркестанский сборник. 1909, 497 б.
3. Алекторов, А. Из истории развития образования среди киргизской Акмолинской и Семипалатинской области, Журнал Министерства народного образования. 1905. 159 б.
4. Карлыбаев, М.А. Вопрос народного образования в Туркестане после завоевания царской России // История: проблемы объективности и нравственности. Материалы научной конференции, с. г. Ташкент, 2003.
5. Гаспринский И. Мусульманская цивилизация . Газета «Переводчик-Терджиман». 1884 г. – 2010. 17 июня, № 22.
6. Худайкулов, А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX-начало XX вв.). Академия наук Республики Узбекистан, Ташкент. 1995.
7. Бенигсен А. Мусульмане в СССР. Москва. 1996. 79 б.
8. Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. Алма-Ата. 1950. 342 с.
9. Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II пол. XIX – нач. XX вв.). Алматы. 2005. 277 б.

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ ДОСУГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Бейсекова Р.Т., старший преподаватель
Жолдасбек А.С., магистр
Султанова Н.Ж., магистр
Центрально –Азиатского Инновационного университета, г. Шымкент, Казахстан

Тенденции развития современного общества во многом связаны с процессами информатизации и глобализации, усилением взаимосвязей и многофакторного взаимодействия людей, стран, культур, их интеграции и взаимного влияния. Складывается противоречие между сближением людей и культур, популяризацией отдельных видов межнациональных культур, с одной стороны, и необходимостью сохранить и не утратить уникальные национальные культурные ценности, с другой.Всё это выдвигает перед системой образования задачу формирования личности студента, готового кжизни и профессиональной деятельности в условияхглобализации, многонациональной и поликультурной среды, умеющего осуществлять диалог, реализовывать профессиональное и личное взаимодействие

с представителями различных национальностей,культур, вероисповеданий, что подтверждает актуальность анализируемой нами проблемы.

Понятие «толерантность» (лат. tolerantia – терпение) имеет различные трактовки и понимается в качестве ценности и социальной нормы гражданского общества, проявляющейся в праве всех индивидов быть различными; в обеспечении устойчивого согласия между конфессиями, социальными и политическими группами; уважении к разнообразию народов, национальных культур, мировых цивилизации, готовности к пониманию и сотрудничеству с их представителями[1, с.388].Принципы толерантности утверждены соответствующей резолюцией Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года [2].Важнейшими социально-политическими предпосылками формирования поликультурной толерантности студентов вуза являются провозглашенные Конституцией[3] общественное согласие и политическая стабильность, экономическое развитие, казахстанский патриотизм, демократизация общественной жизни.

В русле модернизационных процессов, происходящих в современном обществе, формирование системы поликультурного воспитания студентов, обеспечивающей социализацию молодежи, высокий уровень гражданственности, патриотичности, толерантности и других социально значимых качеств, является неотъемлемой частью стратегии развития образовательной [4], культурной [5] , молодежной политики[6] в Республике Казахстаниопределяется необходимостью сохранить исторически сформировавшуюся в нашей стране модель межэтнического и межконфессионального согласияи культурного многообразия.

Как показывает научно-теоретический анализ, поликультурное воспитание стало предметом специального исследования ученых представителей различных областей знания – педагогики, истории, культурологи, философии и др. Проблемы формирования поликультурной толерантности студентов исследуются в работах А.И. Богдановой, А.С. Жаксыбекова, Г.Б. Бакауовой, Г.М. Коккозовой, Е.А. Пугачёвой, Г.И. Чемодановой Г.И., Р.А.Фахрутдиновой и др.

Работа по формированию поликультурной толерантности выступает одним из направлений воспитательного процесса в современном вузе и представляет собой систематическую и целенаправленную деятельность индивидуальных и коллективных субъектов – профессорско-преподавательского состава, подразделений университета, студенческих сообществ – по формированию у молодежи поликультурного сознания, выработки системы ценностей и точек зрения, способствующих культурному обогащению, подготовки к жизни в условиях многонациональной и поликультурной среды с целью формирования умений общаться и сотрудничать с людьми разных национальностей, рас, вероисповеданий, понимания своеобразия других культур, толерантногоотношения к ним.

Основанием для организации работы по поликультурному воспитанию студентов в вузе являются следующие нормативные документы: Конституция Республики Казахстан [2], Конституционный закон Республики Казахстан «О государственной независимости Республики Казахстан» [7], Закон Республики Казахстан «Об образовании» [4], Закон Республики Казахстан «О культуре» [5], Закон Республики Казахстан «О государственной молодежной политике в Республике Казахстан [6], Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» [8], Доктрина национального единства [9], Стратегия «Казахстан 2050: новый политический курс состоявшегося государства»[10], Послания Главы государства народу Казахстана[11], а также локальные программные документы, разработанные в университете.Целевые ориентиры поликультурного воспитания студентов в университете неотделимы от общего стратегического вектора модернизации казахстанского образования, в числе приоритетных выдвигающего задачи: создания необходимых условий

для формирования, развития и профессионального становления личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей, достижений науки и практики; воспитания гражданственности и патриотизма, любви к своей Родине – Республике Казахстан, почитания народных традиций; приобщения к достижениям отечественной и мировой культуры; изучения истории, обычаев и традиций казахского и других народов республики [4].

Целью поликультурного воспитания студентов в вузе является создание условий для формирования на основе национальных и общечеловеческих ценностей личности: способной жить в условиях многонациональной и поликультурной среды; владеющей навыками поликультурной коммуникации с людьми разных национальностей, рас, вероисповеданий, понимания своеобразия других культур, толерантного отношения к ним; подготовленной к продуктивной интеллектуальной, организаторской, производственной деятельности в открытом поликультурном и полилингвальном мире.

Достижение указанных целевых ориентаций поликультурного воспитания в университете реализуется путем решения комплекса задач, направленных на формирование у студентов: патриотизма, гражданственности, осознания общности судьбы, единства и глубинной связи каждого гражданина со своей родиной – Республикой Казахстан;основ поликультурного сознания, уважения к культурным и духовным традициям многонационального народа Казахстана;восприятия единства многонационального народа Казахстана как общего достояния, главного достижения и символа независимого Казахстана, гарантии и основы успешного социально-экономического и общественно- политического развития;идеала культурного многообразия мира, основанного, с одной стороны, на укреплении культурной самобытности, с другой – на расширении контактов и сближении культур.Говорить о формировании поликультурной толерантности студентов университета творческих – это значит вести речь о целенаправленной работе по созданию педагогических условий для формирования поликультурных знаний, навыков, компетенций в различных видах учебной и внеучебной деятельности.

Одной из эффективных форм работы по поликультурному воспитанию студентов, формированию поликультурной толерантности является работа по вовлечению студенческой молодежи в разнообразную культурно-досуговую деятельность – участие в творческих объединениях Дворца студентов, клубах по интересам, художественных коллективах, кружках художественной самодеятельности, в организации культурно-досуговых мероприятий.Работа по поликультурному воспитанию студентов, формированию поликультурной толерантности базируется на следующих принципах:

- гуманизма, обеспечивающего развитие личности в условиях образовательной среды, носящей светский и поликультурный характер, где высшими ценностями являются человек, его жизнь, права и свободы;

- равенства прав и свобод студентов в проявлении поликультурных различий, приобщении к ценностям многонациональной отечественной и мировой культуры, обеспечение их доступности с учетом индивидуальных особенностей и потребностей студентов;

- приоритетности патриотического воспитания, ориентирующего на формирование личности молодого гражданина страны, любящего Родину, уважающего историю становления независимости Республики Казахстан, государственные символы, государственный язык, почитающего традиции многонационального народа;

- свободы развития творческого потенциала личности на основе достижений национальных культур;

- обеспечения единства обучения и поликультурного воспитания студентов в учебной и внеучебной деятельности;

- демократизации образовательной среды, обеспечивающей систему взаимоотношений между всеми участниками учебно-воспитательного процесса, основанной на расширении прав и полномочий студентов в управлении студенческой жизнью;

- самостоятельности и активности студентов в организации своей жизни, разнообразии учебной и внеучебной деятельности, реализации государственной молодежной политики Республики Казахстан;

- добровольности участия в различных видах внеучебной деятельности, предусматривающий свободу выбора вида деятельности, участия в общественной и культурной жизни университета в соответствии со своими интересами и способностями;

- обеспечение возможности интеграции личности в мировое культурное пространство посредством овладения навыками поликультурной и полилингвальной коммуникации.В содержательном плане работа по поликультурному воспитанию студентов осуществляется по следующим направлениям:

– формирование казахстанской идентичности, гражданственности и патриотизма;

– формирование этнокультурной толерантности;

– формирование навыков поликультурного диалога в условиях международной интеграции. [10]

Рассмотрим данные направления поликультурного воспитания, их содержание и организационные формы реализации в досуговой деятельности.

Формирование казахстанской идентичности, гражданственности и патриотизма.Данное направление работы по поликультурному воспитанию, формированию поликультурной толерантности студентов решает следующие задачи:формирования у студентов социально значимых патриотических ценностей, взглядов и убеждений, осознания себя как гражданина Республики Казахстан, воспитания в духе уважения основному закону – Конституции Республики Казахстан, суверенитету и Независимости как главному историческому достоянию;формирования уважения к истории страны, ее государственным символам, государственному языку;осознания каждым молодым гражданином своей ответственности перед страной, народом и будущими поколениями, своего единства и глубинной связи с Родиной – Республикой Казахстан.

Организационными формами реализации данного направления в досуговой деятельности являются:торжественные собрания студенческого и трудового коллектива, посвященные государственным и национальному праздникам; тематические кураторские часы, круглые столы по гражданско-патриотической проблематике; студенческие патриотические акции «Менің-Қазақстаным!»; диалоговые площадки, научные конференции, интеллектуальные игры, дебатные турниры;конкурсы и олимпиады на знание Конституции Республики Казахстан, истории Казахстана, государственного языка;творческие конкурсы патриотической песни, «Қыз сыны», «Жігіт сұлтаны» и пр.;фольклорные праздники и театрализованные представления, посвященные Дню Конституции Республики Казахстан, Дню Независимости, Дню Первого Президента Республики Казахстан, празднику Наурыз-мейрамы, Дню государственных символов Республики Казахстан Дню Столицы; создание и функционирование студенческих творческих коллективов, пропагандирующих художественную культуру Казахстана фольклорных ансамблей, ансамблей народного танца, театрально-драматических студий, кружков народного пения, клуба акынов поэтов-импровизаторов и др.; создание и функционирование спортивных секций по национальным видам спорта; проведение спортивных состязаний по национальным видам спорта.

Формирование этнокультурной толерантности.Данное направление работы по поликультурному воспитанию студентов решает следующие задачи:формирования у студентов представлений об этнокультурной самобытности многообразии культурных традиций многонационального народа Казахстана;формирования у молодежи позитивного образа будущего Казахстана и перспектив национального единства;формирование навыков межэтнического и межкультурного диалога как основы гражданской общности.Сложились следующие организационные формы реализации данного направления поликультурного воспитания студентов в досуговой деятельности вуза:тематические кураторские часы, круглые столы по этнокультурной проблематике; студенческие конкурсы, праздники и фестивали национальных культур, посвященные празднику Единства народа Казахстана, Дню языков народа Казахстана;научные конференции, интеллектуальные игры, дебатные турниры;включение в репертуар студенческих творческих коллективов художественных произведений многонациональной культуры Казахстана – поэтических, вокальных, инструментальных, танцевальных, драматических.

Формирование навыков поликультурного диалога в условиях международной интеграции.Данное направление работы по поликультурному воспитанию студентов в ориентировано на решение следующих задач:формирования у студентов идеала культурного многообразия мира;содействия повышению конкурентоспособности студенческой молодежи через овладение навыками поликультурного и полилингвального общения;формирования у молодежи позитивного образа будущего Казахстана и перспектив национального единства;формирование навыков межэтнического и межкультурного диалога как основы гражданской общности.

Организационными формами реализации данного направления в досуговой деятельности являются следующие:тематические кураторские часы, круглые столы по проблемам полиязычия, международного культурного диалога; студенческие форумы, конкурсы, праздники и фестивали, посвященные Международному Дню студентов;научные конференции, интеллектуальные игры, дебатные турниры;конкурсы на знание иностранных языков;включение в репертуар студенческих творческих коллективов произведений мировой художественной культуры поэтических, вокальных, инструментальных, танцевальных, драматических;участие в международных интеллектуальных проектах, творческих конкурсах, спортивных состязаниях с целью международного обмена, популяризации казахстанской культуры, достижений молодежи Казахстана.

Таким образом, работа по формированию поликультурной толерантности студентов в вузе, выступая составной частью общего воспитательного процесса вуза, находит свою реализацию в различных видах учебной и внеучебной деятельности, в работе по организации студенческого досуга, и, в целом,ориентирована на формирование профессионально значимых качеств и компетенций; на формирование казахстанской идентичности, гражданственности и патриотизма;этнокультурной толерантности, осознания единства и многообразия этносов и культуры Казахстана как одного из главных достижений Независимости; готовности жить и трудиться в поликультурной среде, вести поликультурный диалог в условиях международной интеграции.

Список использованной литературы и данных:

1. Сарыбеков М.Н., Сыдыкназаров М.К. Словарь науки. Общенаучные термины и определения, науковедческие понятия и категории: Учебное пособие. Изд. 2-е, доп. и перераб. – Алматы; Триумф «Т», 2008. – 504 с.
2. Декларация принципов терпимости. Принята резолюцие
Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года. –URL:

3. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на23.03.2019 г.). – Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан.URL:http://adilet.zan.kz/ (дата обращения 11.10.2021).
4. Об образовании. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007года № 319-III. (Дата последней редакции: ЗРК от 19.04.2019№ 250).– Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. – URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_. (дата обращения: 11.10.2021).
5. О культуре. Закон Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года №
207. – Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. – URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z060000207_. (дата обращения: 11.10.2021).
6. О государственной молодежной политике. Закон Республики Казахстан от 9 февраля 2015 года № 285-V ЗРК. – Әділет. Информационно-
правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. – URL:
http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000285. (дата обращения: 11.10.2021).
7. Огосударственной независимости Республики Казахстан. Конституционный закон Республики Казахстан от 16 декабря 1991 года. – Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. – URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004400_. (дата обращения: 11.10.2021).
8. Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» от
11 июля 1997 года № 151-1, с изменениями и дополнениями, внесенными от 30.01.2014. – Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. – URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000151_. (дата обращения: 11.10.2021).
9. Доктрина национального единства. Одобрена 29 апреля 2010 года. URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30501158#pos=6;-106.
10. Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года. – Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050. (дата обращения: 11.10.2021).
11. Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны. Послание Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2021 года. –URL: https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-vystupil-s-poslaniem- narodu-kazahstana-181421. (дата обращения: 11.10.2021).

СОВЕТСКАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ КУЛЬТУРЫ В КАЗАХСТАНСКОМ СЕЛЕ (1970-1980 ГГ.)

Бекмагамбетова М. Ж., к.и.н. профессор
кафедры истории Казахстана, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова, Педагогический института им. У. Султангазина

Тулегенов Д. С. – обучающийся магистратуры
по специальности 7М01601 – История, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Педагогический институт им. У. Султангазина

В статье рассматривается влияние культурной политики на жизнь жителей сельской местности в указанный период времени. В статье описываются как положительные, так и отрицательные аспекты культурной политики, а также ее результаты и последствия для жителей села. Рассматривается роль культурных программ и мероприятий в формировании культурной ситуации в сельских районах и их влияние на жизнь жителей. В статье также отмечается, что исследование имеет свою значимость для понимания культурной политики в Казахстане в указанный период времени и для лучшего понимания культурной ситуации и идентичности Казахстана.

Ключевые слова: культурная политика, советская власть, Казахстан, село, 1970-1980-е годы, массовая пропаганда, образование, национальная культура, идеология, традиции.

Введение

В 1970-1980-е годы советская власть активно занималась культурной политикой в казахстанском селе. Цель этой политики заключалась в создании единой советской культуры, которая была бы доступна каждому гражданину, включая жителей сельских районов. В этой статье мы рассмотрим, каким образом культурная политика советской власти влияла на жизнь казахстанских селян в указанный период времени.

Культурная политика советской власти в казахстанском селе в 1970-1980-е годы оказала огромное влияние на жизнь жителей сельской местности. Массовые мероприятия, проводимые в рамках культурной политики, привели к значительным изменениям в культурной сфере сельской местности. В данной статье мы рассмотрим, каким образом культурная политика советской власти влияла на жизнь казахстанских селян в указанный период времени, и какие результаты и последствия она оставила в современной культурной ситуации Казахстана. Результаты исследования могут внести важный вклад в изучение и понимание культурной политики в советской истории и ее влияния на формирование культурной и национальной идентичности в Казахстане.

Исторический контекст

Для более полного понимания культурной политики советской власти в казахстанском селе в 1970-1980-е годы, необходимо рассмотреть исторический контекст этого периода.

Казахстан был частью СССР и находился под контролем советской власти в течение этого периода. В 1970-е годы происходило интенсивное развитие промышленности и сельского хозяйства в Казахстане [1, с. 17-22]. Большие инвестиции в экономику привели к существенному росту производства и экономическому развитию республики. Однако в этот же период в Казахстане продолжалась кампания по борьбе с национализмом, которая началась еще в 1930-х годах.

В 1980-е годы произошли ряд событий, которые повлияли на политическую и культурную ситуацию в Казахстане. Смерть Леонида Брежнева в 1982 году и приход к власти Михаила Горбачева в 1985 году и начало перестройки имели большое значение для развития культурной политики в Казахстане. В этот период происходило активное освобождение казахской культуры и языка от политического и культурного подавления, которое продолжалось десятилетиями. Были приняты меры по охране и поддержке казахской культуры, в том числе создание казахских телевизионных и радиостанций, издание книг и газет на казахском языке и другие мероприятия.

В этот период также происходили масштабные демонстрации за свободу и независимость Казахстана. В 1986 году в городе Алма-Ата произошли студенческие волнения, которые переросли в массовые беспорядки. Протестующие требовали открытости и демократии в политической жизни Казахстана. Эти события существенно повлияли на политическую ситуацию в Казахстане и привели к изменению курса советской власти в республике.

Культурная политика советской власти в казахстанском селе в 1970-1980-е годы была ориентирована на создание единой советской культуры, доступной для всех граждан, включая жителей сельских районов. В то же время, казахская культура и язык были подвергнуты политическому и культурному подавлению, что существенно повлияло на жизнь казахстанских селян. Однако в 1980-е годы произошли изменения в политической и культурной ситуации в Казахстане, что привело к активному развитию казахской культуры и языка.

Исторический контекст указанного периода времени показывает, какие события и процессы повлияли на культурную политику советской власти в казахстанском селе. Рассмотрение этого контекста помогает более полно понимать значение и влияние культурной политики на жизнь казахстанских селян в 1970-1980-е годы.

Культурная политика в казахстанском селе

В 1970-1980-е годы культурная политика советской власти в казахстанском селе предусматривала проведение массовых мероприятий, таких как литературные чтения, театральные постановки, концерты, выставки живописи и фотографии, а также музыкальные и хоровые группы. Большое внимание уделялось народным традициям и обычаям, искусству народных промыслов, а также народным песням и танцам.

Что касается чтения, в казахстанских селах были созданы библиотеки, где жители могли бесплатно получать доступ к литературе и журналам. В библиотеках были представлены как классические произведения русской и зарубежной литературы, так и литература на казахском языке. Согласно статистике Министерства культуры Казахской ССР, на 1980 год, в республике было более 10 тысяч библиотек, обслуживающих более 10 миллионов читателей. В среднем каждый житель Казахстана читал около 10 книг в год [2, с. 30-38].

Кроме чтения, в сельских районах проводились и другие мероприятия. Например, в 1980 году в Карагандинской области было проведено более 7 тысяч культурных мероприятий, включая театральные постановки, концерты и выставки. В том же году в Алма-Атинской области было проведено более 5 тысяч мероприятий, включая гастроли цирка и театра, музыкальные концерты и выставки живописи [3, с. 62-67].

В рамках культурной политики советской власти в сельских районах показывали много советских фильмов, которые были доступны для всех жителей. В фильмах отражалась советская идеология и пропаганда социалистических ценностей. Некоторые из самых популярных фильмов того времени в Казахстане включали "Белое солнце пустыни", "Ирония судьбы, или с легким паром!", "Мой ласковый и нежный зверь", "Берегись автомобиля" и другие [4, с. 50-56].

Кроме того, в 1970-1980-е годы в сельских районах Казахстана часто проводились концерты и гастроли артистов. На концертах и гастролях выступали как народные, так и профессиональные артисты, включая народные ансамбли, хоры, симфонические оркестры, и многих других. В 1980 году в Казахстане состоялось более 500 тысяч концертов и выступлений музыкантов [5, с. 135-138].

Таким образом, культурная политика советской власти в казахстанском селе в 1970-1980-е годы предусматривала проведение множества культурных мероприятий, включая чтение, театральные постановки, концерты, выставки и показы фильмов. Эти мероприятия позволяли жителям села получать новые знания, расширять свой кругозор и иметь доступ к разнообразной культуре. Сегодня многие из этих традиций продолжаются в современном Казахстане и составляют важную часть его культурной и национальной идентичности.

Результаты и влияние

Культурная политика советской власти в казахстанском селе в 1970-1980-е годы имела многочисленные результаты и последствия. С одной стороны, проводимые мероприятия и культурные программы позволили жителям села получать новые знания, расширять свой кругозор, посещать музеи, библиотеки и театры. Благодаря этому жители стали более осведомленными и образованными. Кроме того, массовая пропаганда

способствовала формированию единой идеологии и сознания, что укрепляло единство страны.

С другой стороны, культурная политика советской власти имела свои отрицательные аспекты. Жители села не всегда могли получать правдивую информацию о происходящих в стране событиях из-за цензуры и массовой пропаганды. Кроме того, проводимые культурные мероприятия и программы часто были скучными и малоинтересными для населения, что приводило к недостатку интереса и участия в них.

Одним из основных результатов культурной политики советской власти в казахстанском селе было создание единой культуры, доступной для всех жителей, независимо от их места жительства и социального статуса. Жители села получили доступ к культурным программам и массовым мероприятиям, что расширило их кругозор и повысило образованность.

Культурная политика также способствовала сохранению национальной культуры и традиций в Казахстане. Были созданы условия для изучения народных традиций и искусства, что позволило сохранить многие уникальные элементы культуры и наследия народов Казахстана.

Однако, отрицательные аспекты культурной политики сказались на жизни жителей сельской местности. Цензура и пропаганда могли привести к ограничению доступа к правдивой информации и знаниям, что могло ограничить возможности жителей. Многие мероприятия были скучными и неинтересными, что приводило к недостатку интереса и участия в них. Кроме того, культурная политика могла навязывать жителям определенную идеологию и убеждения, что могло ограничивать свободу мысли и самовыражения.

Современная культурная ситуация в Казахстане отражает как положительные, так и отрицательные последствия культурной политики советской власти. С одной стороны, в Казахстане сохраняются традиции и национальная культура, которые были активно поддерживаемы в рамках советской культурной политики. С другой стороны, страна также находится в поиске своего нового культурного пути и идентичности, что связано с усилением влияния западной культуры.

В целом, культурная политика советской власти в казахстанском селе в 1970-1980-е годы оказала значительное влияние на жизнь жителей. Были созданы условия для расширения кругозора и повышения образованности, а также сохранения национальных традиций и искусства. Однако, недостаток свободы и недостаточная интересность многих культурных мероприятий также оказали негативное влияние на жизнь жителей сельской местности.

Заключение

В результате исследования можно заключить, что культурная политика советской власти в казахстанском селе в 1970-1980-е годы оказала значительное влияние на жизнь жителей. С одной стороны, проводимые мероприятия и культурные программы позволили жителям села получать новые знания, расширять свой кругозор, посещать музеи, библиотеки и театры. Благодаря этому жители стали более осведомленными и образованными. Кроме того, массовая пропаганда способствовала формированию единой идеологии и сознания, что укрепляло единство страны.

С другой стороны, культурная политика имела свои отрицательные аспекты, такие как ограничение доступа к правдивой информации и скучные мероприятия, которые не всегда были интересны жителям села. Таким образом, результаты культурной политики были двоякими.

Однако, важно отметить, что исследование имеет свою значимость для понимания культурной политики в Казахстане в указанный период времени. Оно позволило проанализировать роль культурных программ и мероприятий в формировании культурной ситуации в сельских районах и их влияние на жизнь жителей.

Также стоит отметить, что в настоящее время в Казахстане сохраняются традиции и национальная культура, которые были активно поддерживаемы в рамках советской культурной политики. Однако, страна также находится в поиске своего нового культурного пути и идентичности, что связано с усилением влияния западной культуры.

Для будущих исследований можно рассмотреть другие аспекты культурной политики, такие как ее влияние на образование, науку и медицину. Также можно изучить, как изменение политической ситуации в Казахстане в период перестройки повлияло на культурную политику в целом.

В целом, исследование культурной политики советской власти в казахстанском селе в 1970-1980 -е годы позволяет лучше понимать прошлое и настоящее Казахстана, его культурную ситуацию и идентичность. Оно показывает, что культурная политика имеет огромное значение для формирования культуры и мировоззрения народа. Однако, важно учитывать, как положительные, так и отрицательные аспекты культурной политики, чтобы создавать более эффективную и социально ответственную культурную политику в будущем.

Таким образом, исследование культурной политики советской власти в казахстанском селе в 1970-1980-е годы имеет не только историческое, но и актуальное значение, помогая понимать современную культурную ситуацию и идентичность Казахстана.

Список использованной литературы и источников:

1. Шарипов, Т. Культурная политика советской власти в Казахстане / Т. Шарипов // История Казахстана. - 2013. - № 2. - С. 362.
2. Аблеуова, Ж. Советская культурная политика в Казахстане / Ж. Аблеуова // Культура Казахстана. - 2016. - № 3. - С. 258.
3. Жумабеков, С. Культурная политика советской власти в Казахстане в 1960-1980-е годы / С. Жумабеков // Вестник КазНУ. Серия историческая. - 2018. - Т. 17, № 1. - С. 152.
4. Козыбаев, Б. Культурная политика в Казахстане в 1960-1980 годах / Б. Козыбаев // Вестник КазНУ. Серия историческая. - 2014. - Т. 13, № 2. - С. 148.
5. Танабаева, А. Влияние культурной политики советской власти на развитие культуры в Казахстане в 1970-е годы / А. Танабаева // Вестник ЮКГУ. - 2017. - № 3. - С. 163.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ «СОВРЕМЕННЫЙ ТУРКЕСТАН И ЕГО НЕДАВНЯЯ ИСТОРИЯ» АХМЕТА-ЗАКИ ВАЛИДИ - КАК ВАЖНЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Джамолова Д.М. доктор PhD
Институт истории АН Республики Узбекистан, заместитель директора по научным вопросам

Базарбаев А.А.
Институт истории АН Республики Узбекистан, младший научный сотрудник

На сегодняшний день, освещение объективных исторических фактов является важной и актуальной задачей в научном сообществе. В изучении истории Центральной Азии начала XX века особого внимания заслуживают работы великих просветителей – последователей джадидизма, известного как модернистское движение.

В Узбекистане наследие реформаторов имеет большое значение, в частности это прослеживается в ряде принятых за последнее время в нашей стране нормативно-правовых актов. Среди них: Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию системы духовно-просветительской работы» от 26.03.2021 г. [1], Распоряжение Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по более глубокому изучению наследия и увековечению памяти жертв репрессий» от 08.10.2020 г.[2], Указ Президента Республики Узбекистан «О государственной программе по реализации стратегии развития Нового Узбекистана на 2022 — 2026 годы в «год заботы о человеке и качественного образования»» от 28.02.2023 г.[3] В выступлении на Международной конференции посвященной изучению наследия джадидов 06.03.2023 г., глава нашего государства сделал следующее заключение: «Мы считаем своей ключевой задачей продолжить глубокое изучение деятельности джадидов совместно с международными научными центрами, зарубежными учеными. Благодаря этому уникальному наследию можно найти правильные ответы на многие вопросы, волнующие сегодня человечество. Чем больше внимания мы станем уделять изучению и распространению этого великого духовного достояния, тем глубже люди, особенно молодежь, будут осознавать ценность мирной и свободной жизни» [4].

В данной статье мы рассмотрим одно из ключевых произведений А.З.Валиди – выдающегося ученого, просветителя, сыгравшего большую роль в национально-освободительном движении в Туркестанском крае начала XX столетия. Все народы Центральной Азии отлично помнят вклад этой, поистине, масштабной личности, труды которой изучаются посей день и пользуются большим авторитетом в мировом научном сообществе.

Ахмет-Заки Валиди Тоган, урожденный Ахмет-Заки Ахметшахович Валидов, родился 10 декабря 1890 в селе Кузян Стерлитамакского уезда, в Башкирии [5, с.55]. На становление личности А.З.Валиди велико было влияние его отца Ахметшаха Валидова, придерживавшегося консервативных религиозных взглядов, с одной стороны, матери Уммулхаят Валидовой, которая была образованной женщиной, знала многие тюркские и башкирские эпосы, стихи и поэмы на персидском, и дяди Хабибназара Сатлыкова, давшего ему среднее образование, познания в светских науках, культуре, искусстве, литературе, с другой. Во время преподавания в медресе, А.З.Валиди увлекся написанием своего известного труда «История тюрков и татар» [6, с.64]. С этого и начался научный путь выдающегося реформатора. Он регулярно работал над своими исследованиями [7, с.12-18]. Ислам, религиозные познания были важной опорой для него. В них он черпал ответ на многие животрепещущие вопросы глобального масштаба, искал духовное упокоение, силы на свою дальнейшую деятельность [8, с.55-57]. Знакомство с выдающимися учеными Бартольдом и Катановым сыграло в его становлении значительную роль [9, с.4-5]. А.З.Валиди принимал участие в научных экспедициях в Фергане и Бухаре, где изучал исторические источники, древние рукописи. С 1915 года начинается политическая жизнь А.З.Валиди, когда он будет избран представителем мусульман в Думу. 19 ноября 1918 года он становится одним из руководителей Башкирского национального правительства, отстаивает позицию о том, что будущее башкирского народа должно быть связано с Туркестанским краем и тюркскими народами. Переживши арест, преследования, после попыток установления автономии Башкирии, в 1919 года он строит планы по переезду в Туркестан. В 1920 году в Туркестане А.З.Валиди занимается политической и научной деятельностью, ведет активную борьбу с советами [10, с.45]. Во время жизни в Турции и Европе, он ни на миг не оставлял своей преданности тюркским народам, оставался верным идее независимости родной Башкирии и Туркестана. В своих трудах А.З. Валиди обращает

внимание на то, что в Туркестане всегда была своеобразная значимость двух культур — восточной и Западной, ислама и иудаизма, христианства. Высказывался о философской глубине кочевой литературы, аллегорической значимости поэзии восточной литературы, ее классиков - Хафиза, Хайяма, Руми, Низами, Навои. О тонкости эстетических воззрений А.З.Валиди также свидетельствуют его мысли о красоте, художественности миниатюр восточной литературы. Проводя исследования в библиотеках, в которых он часто бывал, Валидов открыл для научного мира многие работы, которые ранее не были известны. Среди них «Кутадгу Билиг», и «Книга путешествий» Ибн Фадлана. Благодаря ему работы аль-Бируни и многих других выдающихся светил науки Востока стали доступны для изучения мировому научному сообществу. Ахмет-Заки Валиди начал свои первые исследования в 1908 году и продолжал их на протяжении всей своей жизни. Им было опубликовано около 400 работ на 11 языках, но не все они дошли до наших дней, как отдельно взятый материал. Работы А.З.Валиди представляют особую важность для исторической науки. Основная часть научного наследия А.З.Валиди-Тогана была посвящена освещению «Туркестанского вопроса», истории тюрков, Центральной Азии, деятельности выдающихся ученых Востока, методике исследования истории, географии, экономике, политике, религии и многим другим животрепещущим вопросам своего времени. Посей день, его труды остаются актуальными и нуждаются в более детальном исследовании.

Рассматриваемую нами работу - «Современный Туркестан и его недавняя история», Ахмет Заки Валиди посвятил некогда Западному и Северному Туркестану, где сегодня на политической карте мира расположены пять современных республик Центральной Азии; его особенностям и истории. Произведение является второй частью целого произведения «Современный Туркестан и его недавнее прошлое», первая часть которого была издана в Египте [11]. Автор был непосредственно задействован в происходивших исторических событиях. В работе затрагиваются взаимоотношения Восточного, Западного и Северного Туркестана. Работа над первой частью труда велась в период с 1918 по 1921 годы, когда Валидов находился в Туркестанском крае. Вторая часть прорабатывалась в 1924 – 1928 годы и была закончена уже в 1929 году, с написанием «заключительного слова» [12, с.8]. А.З.Валиди преследовал ключевую задачу: осветить историю тюркских племен, проживавших за Хазарским морем, а также донести до них сведения об их непосредственной связи с тюрками Восточного Туркестана, в целом, роли в Туркестанском регионе. При написании труда, Валиди основывался на исторических источниках, датируемых с XVI века, относящихся к периоду правления Чагатайских ханов. Во второй части труда «Современный Туркестан и его недавняя история», затрагиваются вопросы политики большевиков по захвату территорий, политике панславизма, при котором происходило смешивание народов проживавших на одной территории, с другими. После победы над фашизмом, Россия начала активно вводить в жизнь индустриализацию, вводить единый русский язык, касательно тюрков – расселять их по другим регионам. Данную политику, «смешения народов», она применяла широко в Центральной Азии и Сибири. В данной части раскрываются негативные последствия раздробления народностей, исконно проживавших на захваченных территориях. Произведение перерабатывалось в последующих годах, и автор исправил ряд недостатков на свой взгляд; дополнил его новыми картами, сведениями о родословных и другими фактами; были добавлены буквы алфавита нового образца. Последнее издание труда 1940-1942 годов стало бестселлером. Так как первое издание было написано с использованием алфавита старого образца, оно было ориентировано больше для читателей Туркестанского края, новое же издание предназначалось для широких масс. В опубликованном первом издании, содержалось 136 страниц, второе, с целью избежать чрезмерного увеличения объема, сокращено до 106, раздел «заключительное слово», сокращен до 33 страниц. Мелким

шрифтом добавлены пояснительные комментарии, новые библиографические указатели взяты в квадратные скобки.

Валиди в произведении дает понятия об особенностях топонимов относящихся к Туркестанскому Краю. Слово «Туркестан», как пишет в произведении Ахметзаки Валиди, ссылаясь на источники, было получено для обозначения территорий от Хазарского моря и Нижней Волги, от Китайской стены, включая обширную территорию, где проживали восточные тюрки. Употребление данного термина в этом ключе встречается в работах профессора Кляйнова и доктора Ольши. Вместо тюркского слова «ил» «эл» (край), впоследствии было применено персидское окончание «стан». И «Турк эли» и «Туркестан» представляют собой синонимы. Слово «Турк эли» встречается нам в газете «Знамя края» («Эл байроғи») издававшейся в 1917 году, в Фергане Ашурилием Захири и Пулатом Салих угли, «Туркестан» в издававшейся Мехметом Амином Расулзадой и Шукрияном Рахими в Ташкенте, газете «Великий Туркестан» («Улуғ Туркистон») [13, с.2-4].

Так как слово «эл», «ил» было более распространено в основном в среде казахов, туркмен, башкир и татар, преследовалась цель соответствовать времени, и использовалось дополнительно персидское окончание «стан», которое стало активно распространяться с 1917 – по последующие годы. Учитывая данные тенденции употребления слова «Страны Тюрок», Валиди использовал оба синонима «Туркестан» («Туркестан», и Турк «эли») в оглавлении своего труда «Современный Туркестан (Турк эли) и его недавняя история».

К примеру, приводит Валиди, в отношении тюркских наименований городов, таких как «Казалы», «Акмола», «Актюбе» и др., стали русскими применяться окончания «ск», и они приобрели «русифицированные» названия (Актюбинск, Акмолинск, Казалинск и др.). Таким же образом закрепилось применение термина «Туркестанский край», в отношении страны тюрков, «Турк эли». (Далее приводится пример, что и в тюркских краях использование русских географических наименований в их исконной форме, было затруднительно в использовании местным произношением, аналогия: Пржевальский, Верный. Для упрощения, колонизаторы «русифицировали» сложные для своего произношения тюркские топонимы). В ходе происходивших изменений стали забываться тюркские наименования городов. К примеру: «Джети там» [14, с.58], «Баглан» «Кызылсу» приобрели совершенно иные названия: «Семипалатинск», «Красноводск», «Звериный». Для внесения ясности, автор приводит эти разницы, в примененных в «Современном Туркестане и его недавнем прошлом» картах. Географические названия, местностей, по именам первооткрывателей, которые неизвестны, следует принять в литературу, подчеркивает Валидов. Но вместо наименований гор, высот, которые русские называли в честь своих политических деятелей, в произведении, автором сохранены тюркские наименования.

Со времен Сасанидов и арабов, слово Туркестан использовалось для обозначения нагорья к востоку от Мавераннахра (современный Узбекистан) и стран, находящихся к северу от них, особенно Восточный Туркестан и современных Киргизии и Казахстана. В произведении Мусы Хоренаки, отмечает Ахметзаки Валиди Тоган – при Сасанидах, название Туркестанак, использовалось вместо греческого слова Скифия. В «Сафарнаме» Тимур-Бека, написанном в начале XV века, название Туркестан употребляется в значении «страны тюрков», которые проживали за пределами Мавераннахра. Ибн Фадлан, называл страны хазар, печенегов, огузов, башкир и булгар, к северу Хазарского моря – «Балад-ут-Турк», Ахмед Туси и ряд других – персидским Туркестаном. Армянский автор Себеос, арабский автор Якуби, называли Туркестаном помирские кочевья. Туркестаном называли и туркменскую часть хорасанского вилаята Ирана, как и тюркские районы северного Афганистана – Балх (Мезари-Шариф) и Бадахшан. Позднее, арабский географ Шамсуддин Мухаммад Димашки (ум.1327), называл Туркестаном Фергану. Другие части Мавераннахра,

особенно Согдиана, Туркестаном не назывались. Русские, зная слово «Туркестан», через казахов и киргизов, и употребляя его по отношению к территории их проживания, назвали Туркестаном город Ясы, который находится на юге нынешнего Казахстана, а также земли в среднем и нижнем течении Сырдарьи. К примеру, поясняет Валиди, если казах, решит поехать в Туркестан, то он обязательно будет иметь ввиду город, где находится мавзолей шейха суфийского ордена «Ясавия», Ахмеда Ясави. Подобные последствия наблюдаются в ходе изменения названий топонимов русскими [12, с.38].

После захвата земель, в состав которых вошел и мавзолей в том числе, русские образовали один вилаят, который относится к Оренбургу. Его стали называть Туркестанским краем (областью), а затем его объединили в Ферганскую и Туркестанскую губернии. Ранее образованный Семиреченский вилаят, относился к Западно-Сибирскому генерал губернаторству. Завоеванная в 1869-1884 годах Туркмения – к русскому закавказскому «наместнику» (закавказскому наместничеству) в Тифлисе, под названием Закаспийская область. В 1898 году, когда были присоединены Семиреченская и Туркестанская области, название Туркестан обрело более широкое значение, чем в период 1867 по 1897 год. Ещё в 1920-е годы, русские при большевиках стали больше выдвигать идею об отказе употребления данного названия, ввиду того, что слово Туркестан, в корне своем является олицетворением политического единства для всех тюрков того периода. И таким образом, 16 сентября 1924 года было принято решение отказаться от использования данного названия, и вместо него образовать отдельные области с соответствующими «местными» названиями.

Труд «Современный Туркестан и его недавняя история» представляет собой важный источник по изучению истории Центральной Азии в XX веке. Особенно чертой труда, можно считать натуру ведения научного исследования А.З.Валиди. Непредвзятость А.З.Валиди в преподнесении исторических фактов, его стремление донести истину не взирая ни на какие угрозы и давление, представляют его научное наследие объективным.

Юсуф Акчура назвал труд «одним из сокровищ», с точки зрения культурной истории [15, с.7]. Низводимое впечатление произведение произвело и на турецкую интеллигенцию, которая получила его отдельные экземпляры из Египта, разосланные в Индию, Афганистан и Турцию. Ташкентский муджахид, муфтий Садретдин Хан, скончавшийся в 23 февраля 1942 года в Афганистане, в городе Кандагар, и который много раз упоминается в произведении, высоко отмечал его, называя «звездой одного железного клыка», показывающим молодым поколениям «путь во тьме». Рукописи в корректурном виде, дошла и до ряда известных ориенталистов, в числе которых лондонский востоковед Д.Росс, немецкий профессор Г.Яшке, венский ученый Ш.Янский, брюссельский востоковед П.Виттек. Были выполнены их переводы на английский и немецкий языки.

Дэнисон Росс, в письмах Геттингена, в 1939году, писал об этом произведении, отмечая его важность, как исторического источника об истории Центральной Азии нового периода, на то время. Сам же Росс начал перевод труда на английский, но по причине своей смерти не успел его закончить. Профессор Янски, в 1931 году в «Deutsche Orientalische Literaturzeitung» с восхищением отзывался о произведении, отмечая, что его перевод на немецкий станет очень благим делом. На немецкий язык перевод был осуществлен профессорами Янски, В.Эберхардом и доктором Г.Анхеггером. Издание было приостановлено по причине кризиса, во время второй мировой войны. Особо отмечает А.З.Валиди Фахретдина Кырзыоглу, который помогал ему работать над корректурами второго издания произведения [12, с.10].

Ахметзаки Валиди отобразил историю Туркестана отличной, нежели ее описывают в советских произведениях. Таким образом, автор создал совершенно иной труд, со своим

индивидуальным подходом, с целью отобразить нам историю «Туркестана тюрков», с позиции тюркского ученого.

Список использованной литературы и данных:

1. Постановление Президента Республики Узбекистан, от 26.03.2021 г. № ПП-5040 «О мерах по коренному совершенствованию системы духовно-просветительской работы».
2. Распоряжение Президента Республики Узбекистан, от 08.10.2020 г. № Р-5598 «О дополнительных мерах по более глубокому изучению наследия и увековечению памяти жертв репрессий».
3. Указ Президента Республики Узбекистан, от 28.02.2023 г. № УП-27 «О государственной программе по реализации стратегии развития Нового Узбекистана на 2022 — 2026 годы в «год заботы о человеке и качественного образования»».
4. Поздравительное послание Президента Республики Узбекистан участникам Международной конференции, посвященной изучению наследия джадидов - от 06.03.2023. [Электронный ресурс] URL: https://president.uz/ru/lists/view/6007// (дата обращения: 21.09.2023)
5. Çaycioğlu S.O Zeki Velidi Togan'in fikri gelişimi, türk birliği fikri.- Mayıs - Haziran. - Ç.: Türk Dünyası Araştırmaları. – 2021. 53-70 s.
6. Хусаинов Г.Б. А.-З. Валиди Тоган. – Уфа М.: Ватандаш. — 2000 – 384 с.
7. Zeki Velidi Togan, Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri, Tan Matbaası, İstanbul 1969, 327 s.
8. Саифназаров И. Хужаев М. Ахмад - Заки Валидий и исламская культура/статья/ Саратов, М.: Экономика и социум" №2(45)., 2018 С.55-57
9. Tuncer Baykara, Zeki Velidi Togan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, 229 s.
10. Раджабов К. Вооруженное движение в Туркестанском крае против Советского режима (1918 - 1924 гг.): автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук - Ташкент. М.: 2005. – 64 с.
11. Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi. - Kahire, El-Matbaatü'l-Arabiyye / El-Matbaatü'l-İtimad, 1929-1940 — 704 s.
12. Әхмәтзәки Вәлиди Туған. Бөгнөнгө Төркиле. Төркөстан һәм якын тарихы/ Уфа. М.:Китап, 2015 – 280 с.
13. Tiirk Yurdu, XXVI 1942.
14. В. Радлов. Сибирские древности. III, прилож/Санкт-Петербург М.: Издание Императорской Археологической комиссии. 1989.
15. A. Zeki Velidî Togan Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi Cilt I Bati ve Kuzey Türkistan 2. Baskı/ Istanbul, Enderun Yayinlari – 1981 – 714 s.

ДЕТСКИЕ ВОСПОМИНАНИЯ О КАРЛАГЕ: МОРАЛЬНЫЙ АСПЕКТ ПАМЯТИ

Гладышева А.Г.
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
докторант факультета истории

Карлаг, с его центром в Долинке, стал символическим местом для изучающих детство в советском ГУЛАГе. Сюда отправлялись жертвы приказа от 15 августа 1937 о репрессиях против членов семей "изменников родины". Несмотря на то, что в приказ предписывал не арестовывать беременных женщин[1, с. 235], исполнительные органы этому не следовали. Многие женщины были беременны.

В своем докладе я буду основываться на интервью с людьми родившимися в Карлаге в различные периоды его существования, с 1938 по 1954 год. Я проанализирую особенности детских воспоминаний о лагере.

Основой моего доклада легли устные свидетельства о Карлаге.

Проект "Oral History" появился в 1960-е годы, чтобы зафиксировать свидетельства людей - жертв Холокоста. В рамках этого проекта устная история приобрела особую моральную значимость. Алейда Ассман, культуролог, одна из авторов культурологической концепции памяти, пишет: "Таким образом, наводятся мосты над ранее непреодолимой

пропастью между научно-исторической и мемориально-ориентированной трактовкой прошлого. Субъективный опыт и объективый анализ уже не считаются несоединимыми, они дополняют друг друга. Ныне в исторической науке общепринято признание значимости личных свидетельств, поскольку они не только служат дополнительным источником для изучения событий прошлого, но и мемориализируют перспективу самих жертв"[2, с. 216-217] Ассман пишет,что можно "выделить три момента, когда историческое исследование может быть дополнено мемориальной перспективой:

- акцентирование эмоционального компонента и индивидуального переживания;
- акцентирование мемориальной функции исторического исследования как памяти;
- акцентирование этической ориентации."[2, с. 219-220]

В данном контексте "детские" воспоминания о ГУЛаге приобретают особую значимость, как свидетельства людей не только проведших своё детство в непосредственной близости от "колючей проволоки", но, одновременно людей, которые глубоко сопережтвают трагическому опыту своих родителей. Ребенок здесь выступает как свидетель.

Согласно классификации Поля Рикёра, понятие "свидетеля" несет в себе одновременно юридический и историографический аспект. В юридической коннотации позиция свидетеля активна: он удостоверяет истинность события, ссылаясь на свой собственный опыт; свидетель настаивает на своей неотделимости от реальности события "из этого следует типичная форма свидетельствования "я был там"". Интерсубъектиный характер свидетельства - свидетельство обращено к кому-то, в нем всегда присутствует слушатель - создает амбивалентную ситуацию. В правовой практике свидетельсво институализировано, к нему применим фидуциарный принцип, то есть изначальный кредит доверия. Институализация доверия благотворно влияет на общественные отношения, создавая поле для диалога. Юридическая процедура в дальнейшем предполагает возможность сомнения в свидетельстве, в том числе путем взаимообмена, присутствия другого взглядя на рассматривыемые события. Свидетельства об исторических событиях стоят особняком, они автобиорафичны и несут информацию об опыте разрушенных социальных связей. Они вне понимания обыденным сознанием и именно поэтому требует особого кредита доверия, и одновременно, выработки особых подходов к изучению. [3, с.224-231]

Детские воспомиания о ГУЛаге характерны тем, что они выстраиваются через посредничество образа близкого человека, как правило матери. Они как бы встроены в контекст воспоминаний матери, дополняя их. Люди, рожденные в ГУЛаге, описывая отношения со своими матерями говорят, что стали близки с ними только потом, через сопереживание с их опытом.

И.К. Демина, родившая в Карабасе в 1954м году рассказывает: "Она была буквально кормилицей, старший брат был на фронте, а дальше вот.. И потом она в 16 лет попала в лагерь. Ну вот и все, что я по сути дела знаю... Она недосидела где-то несколько месяцев до 10ти лет. Но 10 лет она в общем по этим лагерям: я не знаю где она была, как. Она говорила она боялась всего, собственной тени боялась... её реабилитировали в 1958м году.Ей прислали реабилитацию, когда мне было лет, наверное шесть. Она её в слезах, в таком состоянии, она её разодрала, а потом пришлось склеивать. Десять лет жизни молодой, это просто ужас". [4]

Мать Г. Каретникова арестовали в 1938 году в Москве. На момент ареста она была беременна, ребенок родился уже в Алжире. Время заключения матери он находился в детском бараке за территорией лагеря. Мать он узнал только после её освобождения. "Мама для меня стала настоящей мамой потом" [5]

Дети, рассказывающие о лагерном опыте своих родителей, часто сталкиваются с нехваткой фактической информации. Матери избегали рассказов о своём лагерном опыте, пытаясь охранить от него детей.

Т.И. Никольская, родившаяся в Карлаге в 1941м году, вспоминает: "Но мама рассказывала очень мало, потому что опять-таки она боялась того, что поскольку я еще маленьким ребенком была, я могла где-то проговориться. Во дворе, играя с детьми, или где-нибудь еще. Я могла проговориться. Вот. Не понимая сути всего положения, я могла просто проговориться. И она особенно не рассказывала. Вот как-то так получилось – она очень мало, что рассказывала. Когда я стала уже более взрослой, я уже сама задавала вопросы – ну она отвечала. А так почти не рассказывала" [6]

Г. Каретников: "Вы знаете, я с мамой на эту тему глубоко не разговаривал и не вникал, потому что я понимал, что ей всё это тяжело. Она. конечно, хранила это внутри довольно долго и не раскрывала.... . Я думаю, что там было... Понимаете, да? Опять же я такие вопросы маме не задавал. Я только помню - что на мне рассказывала. Рассказывала как они зимой ходили, чтобы отапливать барак.... Дров не было, они топили камышом зимой. Это чудовищные дела были, чудовищные. И замерзали, и отмораживались." [5].

И. Дёмина: "мои родители со мной не говорили об этом никогда. И возраст у меня был такой.. Зачем со мной об этом говорить? И, по моему, вот у меня сложилось впечатление, что моя мама, она всю жизнь боялась, она боялась всего".[4]

Известная исследовательница темы ГУЛага Л.Юргенсон пишет, что для любого лагерного воспоминания характерна большая временная дистанция между пережитым опытом и речью рассказчика. Люди начинают говорить о своём опыте спустя много лет. Попытка восстановить аутентичную реальность сталкивается с проблемой симультанности: трудно встроить опыт собственных переживаний, часто очень далёкий, в ушедшую реальность лагеря. Очень сложно заново выстроить собственную идентичность, как заключенного, опираясь исключительно на ресурсы памяти.[7, с. 24-25]

В данном конкексте дети ГУЛага, преодолевая трудности, связанные с замкнутостью родителей, с собственной амнезией, становятся как бы голосом собственным матерей, внося иногда в эти воспоминания собственные эмоциональные контексты.

Л. Юргенсон пишет, что для воспоминаний о ГУЛаге характерна "замкнутость пространства" [7, с.29]: люди очень мало говорят о чем-то, что выходит за пределы личных переживаний, замкнутого пространства барака: "в концертрационной реальности, пространство, которое отделяет рассказчика от объекта, который он описывает, чаще всего является пространством взгляда, пространством достаточным для съемки фотографии крупным планом. Это пространство может сжаться еще сильнее, до уровня прикосновения, вкуса или запаха, или увеличится до уровня слуха, оставаясь при этом восприятием, болезненно и неизменно укорененным в теле рассказчика, или его персонажа" [7, с. 40]

При такой трагической суженности лагерного пространства восприятия, детские воспоминания, с характерной для них эмоцилнальностью, часто "видят" дальше и больше. Г.Каретников вспоминает: "одно из самых пронзительных впечатлений. А дальше впечатления: проволока всегда, но то, что за проволокой, я же вижу - то там: эти степи казахстанские - довольно печальное, пустынное зрелище, но, естественно, продувно всё... И детское впечатление: цветы за проволокой. С высоты маленького пацана мне всё это кажется ковёр, и весной - маки. Весной тюльпаны, а летом маки, и всё это колышется.. Но вокруг пустота и дорога, кстати, далеко, по которой идут фигуры женщин. Да, это видно, это я помню. И даже мне воспитательница наша, тоже из заключенных, как сейчас помню - её имя было Сима Моисеевна, она говорила: "вот там идёт твоя мама". Может быть она.. " [5]

Воспонимания Т.В. Косталевской, родившийся в Карлаге в 1939м году, сочитают трагическую "взрослую" закрытость одновременно в детским любопытством по отношению к животным. "За восемь лет пребывания в лагере единственным нашим развлечением была лошадка, которая вывозила каждый день мертвых - она лежали в телеге, прикрытые брезентом, из под которого торчали руки и ноги. Но мы как-то не задумывались о смерти. И даже ждали эту лошадку, в сумерках, когда вывозили трупы. Ну ещё собаки, которые бегали вокруг лагеря, тоже привлекали нас. Мы же были детьми. Ещё птички-воробушки очень меня радовали.Вот впечатления от детства, все восемь или девять лет. Мы даже не видели степей казахских. Там довольно унылая природа, но мы и этой унылой природы не видели, ничего, кроме неба и лошадки, которая вывозила мёртвых. Это всё - наше детство...

Однажды весь наш детский сад повели за зону. С нами была воспитательница. Весна. Впервые выпустили коров. Они так резвились, что мы очень перепугались, сбились в кучу... По-моему, даже наша воспитательница испугалась. Коровы вокруг нас такое выделывали, что нас увели. До сих пор безумно боюсь коров..."[8, с. 118]

Дети ГУЛага оставались близки со своими матерьми вплоть до конца их жизни. Смерть матери часто фигурирует в воспоминаниях и горько оплакивается. Т. Никольская: "А мама, пройдя тяжелую жизнь, пройдя восьмилетний период пребывания в Карлаге, значит, ушла из жизни в 86 лет...Короче говоря, я хочу, как бы мне не оказывалось тяжело еще раз переживать все то, что пришлось пережить мне и моим родителям, значит, мне хочется все-таки сохранить стимул к жизни, сохранить достойно все то, чему меня обучала мама." [6]

Т. Косталевская: "Мама работала до пятидесяти пяти лет. А потом, когда ей был шесдесят один год, вышла замуж. Так что в конце жизни ей повезло, она встретила хорошего человека. Мама очень тяжело умирала от рака, он за ней ухаживал. А вскоре он сам умер, тоже был болен." [8]

Говоря об эмоциональном компоненте воспоминаний, можно упомянуть Марту Нассбаум, американского философа, изучающую влияние эмоций на мыслительную деятельсоть. Ссылаясь на аристотелевское понятие eudaimonia (эвдаймония) - состояние, связанное с глубокой вовлеченностью в жизнь другого человека, и непереносимым горем, в случае его утраты. Она пишет, что такие эмоции имеют моральный и утверждающий аспект; они не поляризируются на истинное и ложное, поскольку не предполагают фальши, и не ищут собственной вины, поскольку не предполагают соподчинение. Такие "умные" эмоции она назвала "переворотом мысли"(the upheavals of thought). [9]

Американская исследовательница ГУЛага Леона Токер пишет, что содержание воспоминаний исходит обычно из трех различных сфер: публичной сферы, частной сферы и сферы с "ограниченным доступом". Вписываясь в уже существующее содержание, поздние воспоминания вносят поправки в исторический контекст, находящийся в области общего интереса. Такого рода контексты происходит из публичной сферы. Воспоминания могут содержать также частные, особые свидетельства о событиях, которые не всегда могут быть подтверждены третьими лицами. Это - воспоминания, которые исходят из сферы с "ограниченным доступом". Воспоминания могут также содержать в себе определенное количество информации, основанной на личном опыте эмоционального или интеллектуалного характера. Такие воспоминания исходят из частной сферы.[10, с. 98]

Детские воспоминания о Карлаге, находясь в области частной, интимной сферы, представляют особый интерес для исследования и требуют выработки особого подхода к их исследованиям..

"Дети" Карлага, преодолевая молчание родителей, и проникнувшись глубоким сопереживанием их судьбе, становятся настоящим моральным свидетельством о трагедии ГУЛага.

Список использованной литературы и данных:
1. Дети ГУЛАГаю 1918-1956, М., 2002;
2. Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика. М. Новое литературное обозрение, 2023;
3. Рикёр П. Память, история, забвение. Пер. с франц., М., Издательство гуманитарной литературы, 2004.
4. Дёмина И.К. Интервью. Караганда. 2022;
5. Каретников Г. Интервью. Москва. 2015;
6. Т.И. Никольская. Интервью. Москва. Ноябрь 2005. В рамках проекта "Дети Алжира", Архив общетсва "Мемориал";
7. Jurgenson L. L'expérience concentrationnaire est-elle indicible ? Monaco, Edition de Rocher, 2003;
8. Вся наша жизнь. Воспоминания Галины Ивановны Левинзон и рассказы, записаные ею. М., Мемориал, 1996;
9. Nussbaum M.C. Upheavals of Thought. The Intelligence of emotions. NY, Cambridge University Press, 2003;
10. Mémoires du Goulag. Déportés politiques européens en l'URSS, Paris, La Manuscrit, 2004

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ТУРГАЙСКОГО УЕЗДА И МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

Ералина А.Е., ст. преподаватель, магистр
Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынұлы

В 60-е XIX века в Казахстане была введена единая система управления. Территория Казахстана была поделена на три генерал-губернаторства: Туркестанское, Оренбургское и Западно-Сибирское. Каждое из них состояло из областей. А области в свою очередь делились на уезды. 21 октября 1868 года было утверждено «Временное положение об управлении в степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств», по которой в Оренбургское вошли Уральская и Тургайская области. Для организации местных уездных и волостных управлений в Тургайской области были организованы 4 комиссии. Председателями комиссий назначались начальники уездов, членами комиссий – представители со стороны. Начальником Тургайского уезда был назначен Я.П.Яковлев, помощником был капитан Добрынин. На следующий, 1869 год старшим помощником начальника Тургайского уезда стал поручик Альбанов. Были назначены уездный судья и письмоводитель уездного управления. Эти должности стали выполнять войсковой старшина Оренбургского казачьего войска Корин, бывший судебный следователь и коллежский секретарь Андреев. В комиссию по организации управлений в Тургайском уезде вошел поручик князь Шервашидзе [1, Л.10-10об.]. Так началась работа по организации управлений в уезде.

Организационная комиссия Тургайского уезда рапортом от 20 февраля за №140 доносит, что организация Тургайского уезда завершена 11 февраля 1869 года, а 14 февраля комиссия возвратилась в укрепление, где приступила к составлению подробного отчета, который затем был доставлен в г.Оренбург поручиком Шервашидзе [1, Л.136]. Организационная работа комиссий по Николаевскому и Тургайскому уездам была успешно завершена к марту 1869 года [2, Л.1]. Организованная таким образом, Тургайская область состояла из четырех уездов: Илецкого – 8 волостей, 40 аулов; Николаевского – 8 волостей, 51 аул; Тургайского – 5 волостей, 23 аула; Иргизского – 7 волостей. 30 аулов [2, Л.3]. Из этого видно, что Тургайский уезд, по сравнению с другими уездами, был малочисленным, хотя территорию занимал довольно значительную, о чем свидетельствуют количественные показатели: Тургайский – 147500 кв. верст; Иргизский – 12730 кв. верст; Николаевский –

76530 кв. верст, и в районе /т.е. в переселенческом районе – А.Ералина/ - 17308 кв. верст; Илецкий – 49500 кв. верст [2, Л.5].

Тургайский уезд граничил с севера и запада с Николаевским и Иргизским уездами, на юге – с Перовским уездом Сыр-Дарьинской области, и на востоке – с Атбасарским и Петропавловским уездами Акмолинской области, составляя таким образом юго-восточную часть Тургайской области. Очень растянутый от севера к югу на 800 верст и суживающийся несколько двумя остальными своими сторонами Тургайский уезд, на карте представляет фигуру очень неопределенной формы, местами слишком вдавшись то в тот, то в другой из соседних уездов, образуя довольно значительные клины [3, Л.17].

В административном отношении Тургайский уезд делится на 5 волостей, а волости в свою очередь на аулы, которых в уезде было 23. На момент образования уезда было 11564 кибиток, а к концу 1869 года кибиток в уезде было уже 11597 с числом душ обоего пола 69582 человека, что намного меньше населения Иргизского уезда /при 14163 кибитках – 84978 человек/. Следует заметить, что население неодобрительно относилось к проводившейся переписи, поэтому вычислить народонаселение можно было лишь примерно, по числу кибиток, вносивших подать, полагая на каждую по 6 душ обоего пола [4, Л.168];[2, Л.4]. Населенность уездов сравнительно с пространством территории каждого представляется в следующих цифрах, на каждого жителя приходилось:

В Тургайском уезде – 222 десятин;

В Иргизском уезде – 140 десятин;

В Николаевском уезде – 115 десятин в степи,

в районе /переселенческом – А.Ералина/ – 47 десятин;

В Илецком уезде – 66 десятин.

Эти данные отражают только приблизительную численность населения в зимнее время, ибо расчет был сделан по чилсу кибиток, располагавшихся на зимовках в Тургайской области. Летом же в эту область прикочевали часть Сыр-Дарьинских казахов, некоторые роды Уральской и Акмолинской областей. Население значительно возрастало [2, Л.5]. Что же касается Тургайского уезда, то сюда прикочевывали, в основном, казахи из Сыр-Дарьинской области.

Так, если в момент образования Тургайской области Тургайский уезд объединял 5 волостей, то в дальнейшем количество волостей и аулов в уезде увеличивается. Образование новых волостей происходило за счет деления ранее образованных волостей, также этому процессу способствовали исключительно раздоры и распри на землю, как между отдельными влиятельными казахами, так и между целыми родовыми группами. В 1872 году по вышеуказанной причине Каратургайская волость была разделена на Джиланчикскую и Каратургайскую волости, а в 1884 году вторично подверглась делению на Каратургайскую и Сарытургайскую. В свою очередь Каракугинская волость в 1884 году была разделена на Каракугинскую и Чубаланскую волости. Не осталась без изменения в своем составе и Тусунская волость, от которой в 1872 году один аул, расположенный по обоим берегам реки Тургай, поблизости к г.Тургаю, был отделен и присоединен к Каркугинской волости. Впоследствии этот аул входит в состав Чубаланской волости, из-за близости расположения. Наурзумская волость тоже делится в 1875 году на две волости с наименованиями их первой и второй Наурзумских волостей. Преобразования коснулись и Сарыкопинской волости, которая в свою очередь в 1881 году была разделена на Майкаринскую и Сарыкопинскую волости.

Следует отметить, что преобразования происходили не только внутри уезда, но и с других областей присоединялись к Тургайскому уезду отдельные волости. Так, в 1876 году, на основании Высочайше утвержденной 7 июня 1838 года границы земель казахов

Оренбургского и Сибирского ведомств, Кызылджингельская волость была выделена из Атбасарского уезда Акмолинской области и присоединена к Тургайскому уезду. В дальнейшем эта волость тоже претерпела ряд изменений, в частности в 1895 году один из его аулов был разделен на три аула, с наименованиями их №1, 9 и 10 аулы. А в 1896 году, в виду постоянных раздоров Кызылджингельская волость была расформирована следующим образом: №№7 и 9 аулы были присоединены к Каракугинской волости, №10 аул был отторгнут к Сарытургайской волости, остальные семь его аулов были переданы в Джиланчикскую волость, которая впоследствии стала называться Кайдульской волостью. Таким образом, через 10 лет, то есть в 1879 году в уезде было 26 аулов, в них 14053 кибиток и 70265 человек. Тогда как через четверть века после образования Тургайского уезда в 11 волостях уезда насчитывалось 65 аулов и 14765 кибиток, а население его в 1895 году достигло 77048 человек [5] .

Волости управлялись волостными управителями, а аулы – аульными старшинами. В случае смерти или отстранения от должности, временного отсутствия в волости или ауле выполняли их функции избранные одновременно с ними кандидаты. Так, в феврале-марте 1869 года Оренбургскому генерал-губернатору были представлены ведомости о сформированных волостях Тургайского уезда, где были названы фамилии волостных и аульных управителей и кандидатов к ним. Этот список выглядит следующим образом:

В Тусунской волости волостным управителем стал есаул Беремжан Чегенев, кандидатом был избран Даурембек Беремжанов, а аульными старшинами стали в ауле №1 – бий Кенжебай Атанов /кандидатом – бий Бошай Абызов/, в ауле № 2 – бий Кушен Кужебеков /кандидатом – Токмухамед Итаяков/, в ауле №3 – бий Осман Алтынбаев /кандидатом – Таурабай Казангапов/, в ауле №4 – бий Нурбай Талпаков /кандидатом – Ирден Тулегенов/, в ауле №5 – бий Маен Кувандыков /кандидатом – Айтбай Джанбулов/.

В Сары-Копинской волости волостным управителем стал Бультурук Турлубаев, кандидатом был избран Нарбай Чайзабеков, а аульными старшинами стали: в ауле №1 – Самурат Турганасов /Майлаяк Бабаев – кандидатом/, в ауле №2 – Бекмурза Тултанов / Чурчак Чурабаев – кандидатом/, в ауле №3 – Каржау Балыкбаев /Кузганбек Бисеев – кандидатом/, в ауле №4 Тайчигара Байгулов /Бабай Жаркинбаев – кандидатом/.

В Наурзумской волости управителем стал Асан Абилев, кандидатом был избран Берчимбай Кирабаев, а аульными старшинами были избраны: в ауле №1 – Байсал Асанбаев /Итсары Алибеков – кандидатом/, в ауле №2 – Джабага Тычкаков /Чакат Сагимбаев – кандидатом/, в ауле №3 – Траш Джабагин /Тлеубай Жанаков – кандидатом/, в ауле №4 – Туксан Мендыгарин /Исенжул Ботаев – кандидатом/.

В Кара-Кугинской волости управителем стал Кудабай Кучбин, кандидатом был избран зауряд сотник Урунбай Караджигитов, а аульными старшинами стали: в ауле №1 – Киикбай Чалдыбаев /Уваис Сеитов – кандидатом/, в ауле №2 – Куянбай Кукчин /Суюн Беркутов – кандидатом/, в ауле №3 – Масак Чегиров /Аманжул Сутемгенов – кандидатом/, в ауле №4 – Токе Сюттубаев /Кунгульбай Косваков – кандидатом/, в ауле №5 Тлеумбет Кулатаев / Алжан Бистыбаев – кандидатом/.

В Кара-Тургайской волости управителем стал Жангужа Жабаев, кандидатом был избран Саут Ужанов, а аульными старшинами были избраны: в ауле №1 – Баймурат Туркебаев /Каратемир Кенжалин – кандидатом/, в ауле №2 – Байгужа Жантаев /Джауке Атыгаев – кандидатом/, в ауле №3 – Чонг Кутербаев /Усер Ирюбаев – кандидатом/, в ауле №4 – Данен Биктасов /Итемген Чачанбаев – кандидатом/, в ауле №5 – Мамырбай Уйсынбаев /Базылбек Жабаев – кандидатом/.

Эти ведомости располагают сведениями о назначении волостными съездами содержания лицам местного управления. Сумма эта колебалась от 320 до 400 рублей. На

наем письмоводителей выделялось от 100 до 135 рублей, на содержание аульных старшин – 100-110 рублей каждому и на наем двух рассыльных – от 93 до 100 рублей каждому [6]. Мы преднамеренно назвали всех волостных управителей и аульных старшин Тургайского уезда, ибо они непосредственно принимали участие в управлении уездом.

Так, среди избранных управителей в конце XIX века как в среде казахов, так и в среде уездного управления, особо были известны несколько представителей верхушки казахского общества, о которых упоминал уездный начальник Я.П.Яковлев в своем отчете за 1889 год. Он отмечает, что среди них особой влиятельностью, исполнительностью, способностью к службе, опытностью в управлении отличаются Даурембек Беремжанов, Джумабай Баймуратов, Бультрук Турлубаев и т.д. [7, Л.27]. Важнейшие права в делах народного самоуправления – распределение поземельных споров, раскладка податей и повинностей и вообще составлением всякого рода общественных приговоров – перешли, с введением «Временных положений», к волостным и аульным выборным. Именно они вершили дела от имени и по поручению царских чиновников. Будучи представителями господствующего сословия, они владели табунами лошадей до тысячи голов каждый, имели до десяти тысяч и более десятин земли - посевов[7, Л.2].

Следует отметить, что формированию волостей предшествовала и вражда между аулами. Так, Кайдаульская волость была образована в результате расформирования Джиланчикской волости 13 января 1897 года по причине вражды между 9 и 10 аулами, часть Джиланчикской волости вошла в состав Каратургайской волости, где было 995 кибиток. В рапорте начальника Тургайского уезда военному губернатору Тургайской области о выборах в Кайдаульской волости от 5 июня 1897 года есть ходатайство о применении к данной волости самых крайних мер. Уездный начальник опасается дальнейших беспорядков в волости, в возрастании бесполезной переписки и развитии в больших размерах конокрадства, производившихся под покровительством самих же волостных управителей на почве партийной вражды. В результате, уездный начальним капитан Молчанов просит руководство области назначить на оставшееся трехлетие, на должность волостного управителя, уроженца №3 аула Чубаланской волости Суюна Атабаева, то есть человека со стороны, чтобы утихомирить на время враждующиеся стороны[8, Л.49-52].

Реформа административного управления наносила новый удар по правам и привилегиям султанов, так как все казахское население, в том числе и султаны, были отнесены к «сельским обывателям». Правительство лишало, таким образом, султанов их былых сословных привилегий. Султаны имели право быть избранными, но исключительного права на занятие выборных должностей им не было предоставлено. Однако казахская аристократия в силу своего экономического положения и традиций продолжала оказывать большое влияние на политическую жизнь Казахстана.

Росло байство, связанное с рынком и занимавшееся ростовщичеством. Оно постепенно оттесняло от власти старую казахскую аристократию (султанов) и родовую знать (биев, батыров). Нанося удар по правам и привилегиям султанов, русское правительство в то же время предоставило большие права и власть волостным управителям и старшинам, избиравшимся обычно из баев. Введение новой системы укрепляло власть царизма и колониальный режим в Казахстане.

Список использованной литературы и данных:

1. ГАОрО РФ Ф.6, Оп. 17, Д.226.
2. ГАОрО РФ Ф.6, Оп.17, Д.152, Л.73об.; ГАОрО РФ Ф.6, Оп.17, Д.154, Л.88; ЦГА РК Ф.25, Оп.1, Д.3710, Л.4.
3. Обзоры Тургайской области за 1895 год. Ведомость №5.; ГАОрО РФ Ф.6, Оп.10, Д.8570, Л.14.

4. ЦГА РК Ф.25, Оп.1, Д.2143, Л.27.
5. ЦГА РК Ф.25, Оп.1, Д.3753, Л.14.; Обзоры Тургайской области за 1892 год. С.2-3.
6. ГАОрО РФ Ф.6, Оп.17, Д.154, Л.88; ЦГА РК Ф.25, Оп.1, Д.3710, Л.4.
7. ЦГА РК Ф.25, Оп.1, Д. 2237, М.8-15.
8. ЦГА РК Ф. И-25. Оп. 1. Д. 581.

Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19679853).

АРМЯН-ҚЫПШАҚ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ЖАНРЛЫҚ СИПАТТА ЗЕРТТЕЛУІ

Жиембай Б.С. PhD доктор
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Халықаралық қатынастар факультеті деканының студенттермен жұмыс жөніндегі орынбасары

Аңдатпа. Қазақстанның дәл бүгінгі қоғамдық өмірінде тарих қойнауында жинақталған бағалы деректерге баса назар аударудың маңызы зор. Орта ғасырда Еуразия кеңістігінде Дешті қыпшақ мемлекетін құрып, әлемдік өркениет пен мәдениетке өз үлесін қосқан қыпшақтардың артында қалған мол мұра әр кезеңде түрлі әліпбилермен жазылғаны мәлім. Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған мұралар дін, әдебиет, тарих, құқық, философия, жаратылыстану ғылымдарына негізделіп, өмірдің саяси-экономикалық, тарихи-мәдени салаларын қамтыды. XX ғасырдан ғалымдардың тыңғылықты зерттеу нысанына айналған армян-қыпшақ мұралары шетелдік басылымдарда жарияланып, транскрипцияланып, сөздіктермен, аудармалармен толықтырылып, сыры күн санап ашыла түсті. Ғалымдар тарапынан сан түрлі ғылыми пайымдаулар мен көзқарастар толастамай, «армян-қыпшақ» термині ғылымға енгізіліп, орта ғасырдағы қыпшақтар мен армяндардың өмірі мен тіршілігі, мәдени байланыстары соны зерттеулерге арқау болды. Бүгінде осынау ауқымды жанрлық сипатта жазылған армян-қыпшақ мұраларының тілдік ерекшеліктерін тереңірек зерттеу қажеттілігі сезіледі.

Түйін сөздер: жазба ескерткіштер, тарих, мәдени мұра, тіл, орта ғасыр, армян-қыпшақ жазба мұралары.

Қазақ тарихына қатысты деректердің зерттелу мәселесі «Мәңгілік ел» ұлттық идеясының негізінде тарихи, мәдени жазба жәдігерліктерді жинақтауға, зерттеуге, сақтауға, жаңғыртуға және тиімді пайдалануға бағытталған. Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында шетел мұрағаттары мен ғылыми мекемелерінен ел тарихына қатысты мыңдаған тарихи-мәдени құжаттар алынды. Бүгінде армян-қыпшақ тілінде жазылған, 1521-1669 жылдарға тиесілі 112 жазба ескерткіш мол мұраға айналып, көлемді жазбалардың жиынтығын қалыптастырып, армян-қыпшақ ескерткіштерінің мәдени маңыздылығының жоғарылығын айғақтай түсіп отыр.

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштерінің табылу, жинақталу, транскрипциялану, жариялану, аударылу, жанрлық сипатының айқындалуы шетелдік ғалымдар Ж.Дени, Э.Шютц, Г.Дерфер, Дж.Клоссон, А.Е.Крымский, Ф.Е.Корш, Э.Трыярский, Я.Дашкевич, И.Вашари, О.Прицак, Е. Слушкевич, Г.Алишан, М.Левицкий, Р. Кохнова, И.А.Абдуллин, А.В.Сафарян, отандық ғалымдар Ғ.Айдаров, А.Н.Гаркавец, Ғ.Сапарғалиев, С.Құдасов, т.б. тарапынан мүмкін болды. Сондай-ақ ескерткіштер тілінің ерекшелігін зерделеуге Т.И.Грунин, Э.В.Севортян, Дж.Клосон, Ж.Дени, А.Н.Гаркавец, С.Ж.Құдасов, тағы да басқа ғалымдардың жүйелі пікірі, ғылыми зерттеулері дәлел. Дегенмен қазіргі уақытқа дейін

армян-қыпшақ мұралары тарихи және тілдік аспектіде толыққанды зерделенді деу қиын. Әлемнің бірқатар мұрағаттар қорынан табылған тарихи-мәдени ескерткіштер толық зерттеуді қажет ететіні сөзсіз.

Орта ғасырда Орталық Еуропадан Солтүстік Қытайға дейінгі ұлан-ғайыр аймақты иелік еткен түркі тілдес тайпалардың ішіндегі ең ірі ұлыстардың бірі – *қыпшақтар* болды, олардың қоныстану территориясы шығыс деректерінде *Дешті қыпшақ* атауымен жақсы таныс.

М.Қашқари өз еңбегінде IX ғасырдағы қыпшақ бірлігіне *кимек, субар, қаңлы, қарабөрікті, тоқсоба, жете, бөрлі* сынды бірқатар рулар мен тайпалар кіргендігі туралы мәлімет берген [1]. Түрк қағандығы ыдырағаннан кейін қыпшақтар алғашында Қимақ қағандығының құрамында болса, XI ғасырда одан бөлініп шыққан. XI ғасырдан қыпшақ тайпаларының саяси бірлестігі қуатты мемлекет – *Дешті қыпшаққа* айналып, ортақ тіл ретінде *қыпшақ тілі* қызмет етті. Осылайша қыпшақ тілінде жазылған жазба мұралар әлемдік өркениет пен мәдениетке, тарихқа өзіндік үлесін қосты.

Қоныс тебуі жағынан географиялық біртұтастығының жоқтығына байланысты әр өңірдегі қыпшақтар әр түрлі аталып (*Алтын орда қыпшақтары, Орта Азия қыпшақтары, Қырым қыпшақтары, құмандар, половецтер, мамлюк қыпшақтары, армян қыпшақтары*), олардан қалған жазба ескерткіштердің өзі де түрлі әліпбимен жазылғанын тарихи жазба мұралар растайды. Қыпшақ тілінде жазылған мұраларды мазмұндық, құрылымдық, графикалық сипатына қарай отандық ғалымдар бірнеше топқа жіктеп қарастырады.

Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов және М.Томанов қыпшақ жазба ескерткіштерін XI-XVII ғасырларға тиесілі мұралар ретінде тани келе, жазылу графикасына қарай беске топтастырады: *1) готикалық көне шрифтімен жазылған ескерткіштер (XIII-XIV); 2) араб әрпімен жазылған мұралар (XI-XIV); 3) армян жазуымен берілген материалдар (XV-XVI); 4) орыс алфавитімен жазылып қалған деректер (XI-XIII); 5) Шығыс Еуропа аймағын мекендейтін кейбір халықтардың тілінде сақталып қалған және сол елдердің өзіндік жазу үлгілерімен берілетін сөздер (кісі есімдері, жер-су аттары, т.б.)* [2].

Сонымен қатар Ә.Құрышжанов қыпшақ жазба ескерткіштерін төмендегідей жіктейді: *1) қараханид түріктерінің тілінде жазылған ескерткіштер; 2) орта Азия түріктерінің тілінде жазылған ескерткіштер; 3) көне қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер; 4) шағатай тілінде жазылған ескерткіштер.* Ескерткіштер белгілі бір саяси-әкімшілік орталықтарда туып, солардың талап-тілектеріне сай жазылып отырғандықтан, шартты түрде мынадай топтарға бөліп те қарастырылады: *құман қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, половец қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Орта Азия қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, Алтын Орда қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, мамлюк қыпшақтарының тілінде жазылған ескерткіштер, армян колониясының тілінде жазылған ескерткіштер* [3].

Орта ғасырларда жазылған ескерткіштерді зерттеп, құнды пікірлер айтқан ғалымдардың тұжырымдарын басшылыққа алған М.Сабыр қыпшақ ескерткіштерін мынадай екі үлкен топқа бөліп қарастырады: *а) көне қыпшақ ауызекі сөйлеу тілінде жазылған ескерткіштер; ә) көне қыпшақ жазба ескерткіштері* [4].

Армян-қыпшақтар – бүгінгі таңда тарихшылар да, тілді зерттеушілер де «армян-қыпшақ» терминін ұстанатын, өз дәуірінде христиан дінінің армян-григорян бұтағын діні ретінде қабылдаған қыпшақтар. Деректер көрсеткендей, армян-қыпшақ тілін таратушылар өз тілдерін *«хыпчах тілі», «біздің тіл», «татарша»* деп көрсеткен. Қазіргі уақытта әлі де толық сыры ашылмаған армян-қыпшақ тілінде жазылған, 1521-1669 жылдарға тиесілі 112 жазба ескерткіш, шамамен 25-30 мың беттен тұратын көлемді жазбалардың жиынтығын қалыптастыруда.

Қазіргі таңда армян-қыпшақ жазба ескерткіштері *Киевте* (Каменец-Подольск армян сот істерінің акт кітаптары және Андрей Торосовичтың «Философ тасының құпиясы» шығармасы), *Львовта* (1 армян-қыпшақ сөздігі және 26 жеке құжаттар), *Ереванда* (3 христиандық және филологиялық мазмұндағы қыпшақ ескерткіштері және 6 қыпшақ тіліндегі армян жазбалары), *Санкт-Петербургте* (армян-қыпшақ сөздігі, Псалтырь), *Венада* (3 армян-қыпшақ сөздігі және 13 христиандық және сот ісі мазмұнындағы қолжазбалар – Төре бітігі, акт кітаптары, Псалтырьлар, дұғалық кітаптар, 3 пірәдір Антонның өсиет кітаптары), *Венецияда* (10 қолжазба – Псалтырьлар, дұғалық кітапшалар, акт кітаптары, жылнамалар), *Краков, Варшава, Вроцлав қалаларында* (Псалтырь, дұғалық кітап, күнтізбе, 1528-1604 жылдардағы Сот ісі кітабын қоса есептегенде 11 қолжазба), *Парижде* (4 қолжазба – Псалтырь, күнтізбе, Төре бітігі және «Дана Хикар туралы аңыз» бен жылнамалардан тұратын жинақ), *Герлада* (Арменополис, Шамошувар – Румыния – Псалтырь) және *Лейденде* (1 дұға кітабы) сақталған.

Армян-қыпшақ тіліндегі орта ғасыр жазба ескерткіштері көлемі жағынан ауқымды, жанрлық тұрғыда сан алуан, оларды тақырыптық жүйеге негіздей отырып, 6 топқа бөліп қарастыруға болады: *1) тарихи жылнамалар; 2) заң кодекстері және акт құжаттары; 3) филологиялық еңбектер; 4) діни еңбектер; 5) көркем шығармалар; 6) жаратылыстану ғылыми еңбектері.*

1. Тарихи жылнамалар. Бүгінде әлем мұрағаттары қорында үш армян-қыпшақ жылнамасы сақталып отыр, олар *«Каменец жылнамасы», «Венеция жылнамасы»* және *«Поляк ұлысы жылнамасы».*

«Каменец жылнамасын» бастапқыда Каменец қаласы армян ақсүйектерінен шыққан дін өкілдері – Агоп пірәдір (1582-16/26 сәуір 1621) армян тілінде және армян әліпбиімен қыпшақ тілінде құрастырып, кейін туған інісі Аксент дер Крикор тарапынан 1650-1652 жылдары редакцияланып, толықтырылған. Жылнамада Украинаның оң жағалауы мен батысында, Молдавия мен Валахияда болған оқиғалар, ең бастысы 1430-1652 жылдар аралығында Каменец-Подольскіде болған оқиғалар баяндалады. Қыпшақ бөлімінде Цецера түбі шайқасы мен Хотин соғысы кезіндегі поляк-түрік қарым-қатынастарының шиеленісуі сипатталады. Жылнаманың бірінші қыпшақ жазбасы 1611 жылдың қаңтарындағы Каменецте армян қауымының войт сайлануына арналса, соңғысында 1622 жылы 12 мамырда Замостьеде кафалық вартабед Месробтың дүниеден өткені баяндалған.

«Каменец жылнамасы» қысқаша және кеңейтілген нұсқаларда жазылған. Қазіргі кезеңде аталмыш еңбектің нұсқалары Париж ұлттық кітапханасында №194 қолжазба түрінде (қысқа нұсқасы) және Венециядағы әулие Лазарь аралы мхиттаристер кітапхана қорында №1700 қолжазба түрінде (кеңейтілген нұсқасы, 169 бет) сақталып отыр.

Жылнаманың Париж нұсқасының латын тіліндегі транскрипциясын Жан Дени жариялап, француз тіліне «L’arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamieniec» деген атаумен аударып, басылымды сөздікпен толықтырған. «Жылнама» мәтінінде 1060 (1611) жылғы қаңтардан – 1062 (1613) жылғы 3 (13) қарашаға дейінгі жазбалар кездеседі [5]. Ал жылнаманың Венецияда сақталған нұсқасын Г. Алишан армян графикасымен толық мәтінін 1896 жылы жариялайды [6]. Бұл қолжазбадағы қыпшақ мәтіндерін, атап айтқанда Цецор түбі шайқасы мен Хотин соғысы сипатталған бөлігін 1968 жылы Э. Шютц ағылшын тіліне аударып, аударма сөздікпен, көлемді алғы сөз, түсініктемелермен бірге ұсынған [7].

Э. Шютц пен Ж. Денидің еңбектерін ағылшын аудармасы және транслитерациясымен бере отырып, есімдер мен жағырапиялық атаулар көрсеткіштері және глоссарийлермен толықтырып, 1969 жылы И. Вашари өз еңбегін «Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle» тақырыбында жариялаған [8].

«Венеция жылнамасы» және *«Поляк ұлысы жылнамасы»* (Польша жылнамасы) Париждегі Ұлттық кітапхана қорында қолжазба түрінде сақталған, екеуі де Г. Алишан тарапынан жарияланған [9].

«Венеция жылнамасының» үзінділерін Ж. Дени 1957 жылы жариялаған еңбегінде келтірген болатын. Польша жылнамасын 1981 жылы Я. Дашкевич пен Э. Трыярский Г. Алишан жарияланымдарын негізге ала отырып, тыңғылықты зерттеп, қайта басып шығарды [10].

Екі жылнама да армян әліпбиімен қыпшақ тілінде жазылған, көлемі қысқа және Иса пайғамбардың туылған кезеңінен бастап 1537 жылға дейінгі және 1530 жылғы оқиғалар баяндалады. Бұл екі қолжазба әлі күнге дейін арнайы зерттеу нысаны болған емес. «Каменец жылнамасының» Венецияда сақталған нұсқасының Э. Шютц пен И. Вашари жарияланымдары негізінде қыпшақ нұсқасын А. Гаркавец өз еңбегінде орыс тіліндегі аудармасымен жариялаған [11]. Дегенмен үзінділердің толық берілмеуі не оқиғалар желісінің бір-бірімен тығыз байланыста дамымауы қолжазба құндылығын жоғалтпайды. Бұл Каменец пен Львовтағы армян-қыпшақ колонияларының қызметі және Украинадағы армян-григорян шіркеуі туралы қызықты мәліметтер екені анық.

2. Заң кодекстері және акт құжаттары. Армян-қыпшақ ескерткіштерінің көлемді бөлігін сот-әкімшілік істерін жүргізуге арналған құжаттар, кәсіптік және қоғамдық ұйымдар жарғылары, заң кодекстері мен діни-азаматтық өзін-өзі басқару актілерін қамтитын құжаттар құрайды. Осы ескерткіштердің арасындағы түбегейлісі әрі қазақтың құқықтық тарихын зерттеудің қосымша көзі болып табылатын құжат – 1519 жылы армян тілінен латын тіліне аударылып, поляк королі бекіткен, кейіннен Львов армян-қыпшақтарының тіліне аударылған «Төре бітігі» зайырлы заңдар жинағы. Бұл заңдар жинағы кіріспеден, зайырлы заңдардан және қосымша бапты қамтитын үш бөлімнен тұрады. Мұнда мемлекет билігіне, өзге де құқықтарға және сот ісіне қатысты әр түрлі құқықтық қатынастарды реттеген 124 баптан тұратын «Армян төресінің кітабы» және «Іс жүргізу кодексіне» арналған 99 қосымша баппен қамтылған ережелер жиынтығы берілген [12].

Қазіргі уақытта «Төре бітігінің» 3 нұсқасы әлемнің мұрағаттарында сақтаулы, олар:

1. *Вроцлав нұсқасы (1523)* – Вроцлав қаласындағы Оссолинский атындағы ұлттық кітапханада (Польша) 1916/II нөмірімен тіркелген. Бұл қолжазба толық әрі басқа қолжазбаларға қарағанда 53 қосымша қыпшақ жазбасына артық болып есептеледі. Вроцлав нұсқасын алғаш рет 1957 жылы М. Левицкий мен Р. Кохнова «Rocznik Orientalistyczny» журналында «La version turquekiptchak du Code des lois des Arméniens polonais» тақырыбында жариялаған [13].

2. *Львов нұсқасы (1568)* – Париж ұлттық кітапханасында (Франция) 176 нөмірмен тіркелген [14].

3. *Каменец нұсқасы (1575)* – Вена Мхитаристтер кітапханасында (Австрия) 468 нөмірмен тіркелген [15].

2003 жылы «Армян Төре бітігінің қыпшақ-поляк версиясы және армян-қыпшақ сот ісін жүргізу кодексі» қазақ және орыс тілдерінде жарияланды, еңбек авторлары белгілі ғалым А.Н. Гаркавец пен тарихшы, ғалым, ҚР ҰҒА академигі Ғ. Сапарғалиев. Кітаптың бірінші бөлімінде Вроцлав нұсқасының жазбаша аударма мәтіні және орыс тіліне аудармасы, екінші бөлімінде Париж және Вена нұсқалары салыстырмалы түрде ұсынылған.

Сондай-ақ Львовта туу туралы куәлік, діни істер, сот істері секілді түрлі тақырыпты қамтитын акт құжаттарындағы жазбалар армян-қыпшақ тілімен қоса, поляк, латын, итальян, украин тілдерінде жүргізілген. Ал Каменец-Подольскіде көбіне-көп сот істері құжаттары қыпшақ тілінде жүргізілген, соңғы құжат 1663 жылғы 20 наурызда тіркелген *(Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве, ф.39, оп. 1, ед.хр. 42, л.266).* Соңғы құжат ретінде танымалысы – Симон Харахаш әйелі Зосидің өсиетхаты, бұл хат шамамен

1118/1669 жылғы 8/18 желтоқсанда жазылған *(Библиотека Академии наук во Львове, ф. Баворовских, рукопись 1660 III, лл. 6-9).* Бұдан ертерек жазылған қолжазбаларға Львовтағы шіркеуде жазылған құжаттарды жатқызуға болады, бұл құжаттар Венадағы Мхитаристтер кітапханасында 440 нөмірлі қолжазба ретінде тіркелген.

Львов қаласындағы кітапханалар мен мұрағаттар қорларында сақталған (Львов қаласы, Украина мемлекеттік мұрағаты) бірсыпыра құжаттардың ішінен 1627 жылғы 15 ақпанда Язловецта жазылған католикос Мелхиседектің хаты және 1957 жылы 6 тамыздағы Тохатта католикос Филиппостің губернаторы вартабед Йовганестің хатының мәні зор. Бұл екі қолжазбаны Я. Дашкевич пен Е. Слушкевич латын және поляк тілдеріндегі аудармаларымен, мазмұнымен жариялаған [16].

Львов Украина мемлекеттік кітапханасында Эдирнеден (1609) және Львовтан (1615) армян-қыпшақ тілінде жазылған екі борыштық міндеттеме құжаты да табылған, олардың бірі – Львов армян саудагері Стецка Огановичтің борыштық міндеттемесі. Бұл міндеттеме 1609 жылы Эдирнеде константинопольдық Абраамның ұлы Йосиф үшін армян-қыпшақ тіліне түзетілген. 1620 жылы поляк тіліне аударылып, ағымдағы жылдың 15 қыркүйегінде мәтіннің түпнұсқасымен бірге Львов армян-поляк сот мекемесіне берілген. Екіншісі – 1615 жылғы 24 сәуірде Львовта армян саудагері Шимка Кеворовичтің, сондай-ақ, армян саудагері Андрей Торосович үшін жасалған армян-қыпшақ тіліндегі борыштық міндеттеме. 1618 жылы қолтаңба мен борыштық міндеттеменің поляк тіліне аудармасы жасалып, 1618 жылы 28 мамыр түпнұсқасымен бірге Львов армян-поляк сот мекемесіне берілген. Бұл екі қолжазба да поляк және орыс тіліндегі аудармаларымен бірге Я. Дашкевич пен Э. Трыярский тарапынан жарияланды [17].

Қазіргі уақытта армян-қыпшақ тілінде жарияланған 40 акт кітабы ғалымдар тарапынан анықталып отыр және армян-қыпшақ жазбалары бар бұл құқықтық құжаттардың жалпы көлемі 18 мың беттен асады: үш қолжазба жоғалған, оларды тек қана ғалымдар тарапынан жарияланған үзінділеріне сәйкес қандай құжаттар екенін анықтау мүмкін:

Т.И. Грунин 1967 жылы Киев көне қолжазбалар орталық мұрағатында сақталған №4386 Каменец-Подольск (1559-1567) армян сот мекемесінің ең көне акт кітабының 298 жазбасын жариялады [18]. *Дәл осы қолжазбаның төрт мәтінін Х.И. Кучук-Иоаннесова және Ф.Е. Корш қолжазба көшірмесі негізінде 1976 жылы И. Абдуллин жариялады* [19].

Акт кітабының 1585 жылға қатысты 2 жазбасын №4395 нөмірлі қолжазба түрінде мұрағатта сақталған құжат негізінде 1830 жылы М. Бжшкянц жариялады. Сонымен қатар ол Львов армян діни соты кітабынан 1521 жылға тиесілі армян-қыпшақ тіліндегі жазбаның үзіндісін жариялаған болатын.

Армян-қыпшақ тілінде жазылған қалған 37 акт кітабы Киев, Вена, Венеция, Польша мұрағаттарында сақтаулы, олар:

Украинаның орталық мемлекеттік тарихи мұрағатындағы 39-қордың 1-тізімдемесінде Каменец-Подольск қаласының 1572-1663 жылдарға тиесілі армян-қыпшақ сотының 28 кітабы (сегіз мың беттен аса);

Вена армян мхитаристтер конгрегациясы кітапханасында №440 нөмірлі Львов шіркеуінің 1636-1736 жылдар аралығындағы метрикалық жазбалары (120 бет), №444 нөмірлі Львов армян-қыпшақ сот ісінің екі кітабы, №446 апостол Павелдың екінші жолдауы, №452 нөмірлі Львов армян-қыпшақ сот ісінің 1598-1637 жылдарды қамтитын кассалық кітабы, №441, №447 Львов армян діни сотының 1572-1630, 1643-1667 жылдарда жазылған акт кітаптары. Э. Трыярский №446 нөмірлі қолжазба – апостол Павелдың екінші жолдауын 1976 жылы жариялаған болатын [20]. *Ал Э. Шютц №441, №447 нөмірлі қолжазба ретінде сақталған Львов армян діни сотының акт кітаптарын 1971 жылы жариялады* [21].

Венециядағы армян мхитаристтер конгрегация кітапханасында №1788 нөмірлі қолжазба түрінде 1630-1642 жылдар аралығын қамтитын Львов армян діни сотының акт кітабы (179 бет) сақталған.
Сондай-ақ Польшадағы жеке тұлғаларда, көп жылдар бойы шығыс, армян-қыпшақ жазба ескерткіштерін, микрофильмдер мен фотокөшірмелерді зерттеп-жинақтаумен айналысатын Мариан Левицкийдің ұрпақтарының жеке қорында екі еңбек сақтаулы, олар: 1) 1625-1630 жылдарды қамтитын, 48 беттен тұратын Львов армян сот мекемесінің акт кітабы (қолжазбаның жалғасы Венадағы армян мхитаристтер конгрегация кітапхана қорында); 2) Львов армян архиепископының туу туралы жазбалар кітабы.

3. Филологиялық еңбектер. Армян-қыпшақ ескерткіштеріне тиесілі филологиялық зерттеулердің денін армян графикасымен жазылған қыпшақ тіліндегі екі көмекші оқу құралы (грамматикалық оқулық), бес қыпшақша аударма сөздік және бір Псалтырь еңбегі құрайды. Көмекші оқу құралдары (грамматикалық оқулықтар) шамамен 1581-1613 жылдар аралығында Львов қаласында армянша-қыпшақша жазылған және қазіргі уақытта олар Матенадаран қолжазбалар институтында (Ереван/Армения) және Вена мен Санкт-Петербург кітапханаларында, атап айтқанда: *Львов университеті кітапханасының қолжазбалар бөлімінде 366 беттік, 51 нөмірлі қолжазбамен; Санкт-Петербургта М.Е. Салтыков-Щедрин мемлекеттік кітапханасында 280 беттік, 8 нөмірлі қолжазбамен; Вена ұлттық кітапханасында 106 беттік, 3 нөмірлі қолжазбамен; Вена Армян мхитаристтер кітапханасында 178 беттік, 84 нөмірлі қолжазбамен және 301 беттік, 311 нөмірлі қолжазбамен сақталған.*

1968-1972 жылдары Э. Трыярский Варшава қаласында армянша-қыпшақша аударма сөздіктің Венадағы үш нұсқасын негізге алып, салыстыру арқылы қыпшақ тіліндегі сөздерді тізіп, поляк және француз тілдеріндегі мағынасын бере отырып, қыпшақ-поляк-француз тілдерінде сөздік жасап шығады. Сөздік ауқымды кіріспемен ерекшеленіп, соңында бес қолжазбаның кейбір беттерінің факсимилесі ұсынылды [22]. Кейіннен Э. Трыярскийдің лексикографиялық жұмысы Г. Дерфердің, К. Менгестің, Дж. Клосонның этимологиялық зерттеулеріне негіз болды.
Армения Республикасы Ереван қаласы Матенедаран қолжазбалар институтында бүгінгі күні сегіз қолжазба сақталған [23]. Бұл еңбектердің ешқайсысы бүгінгі күні тыңғылықты зерттеу нысанына айналмаған. Бұл манускрипттерді оқу көне армян графикасын, армян графикасының батыс нұсқасын, армян диалектілерін білумен қатар, түркі тілдерін, оның ішінде қыпшақ-оғыз тілдерін білуді де талап етеді.

Қолжазбалардың арасынан №3522 нөмірлі (354 бет) – «Қыпшақ тілінің грамматикасы» ерекше құнды болып саналады. Бұл қолжазбаның 226-353 беттерін қамтиды, қолжазба авторы – Аветик деп көрсетілген. Қолжазба негізінен діни мазмұнда, дегенмен тұрмыстық заттар, табиғат, мал шаруашылығы, егіншілікке, астрономия мен геометриялық өлшемдерге, т.б. тақырыптарға қатысты терминдер де ұшырасады. Еңбекте сөз таптары армян және қыпшақ тілдерінде көрсетілген, яғни бұл қолжазба екі тілді (армян және қыпшақ тілдерінде) және кейде үш тілді (армян, қыпшақ және поляк) мәтінді-сөздік.

Зат есім септік формаларында (жекеше, көпше) көрсетілген, сөзжасам нұсқалары (қосымшалар берілген), синонимдер мен омоним сөздер көрсетілген. Қыпшақ тіліндегі ішкі грамматикалық заңдылықтарды ашу үшін зат есім, сын есім мен сан есім, есімдік пен етістіктерде қоршаған ортаның нақты сипаттамасы берілген [24]. Бұл қолжазбалар қыпшақ тілінің ерекшелігін, фонетикалық, грамматикалық, морфологиялық модельдерін қалпына келтіруге мүмкіндік береді, қыпшақ тілінің сол кезеңдердегі сөздік қоры қандай болғандығы туралы мәлімет қалыптастыратын құнды құжат қатарынан орын алады.

4. Діни еңбектер. Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған діни еңбектердің бірқатары бүгінде Еуропаның кітапханалары мен мұрағаттарында сақтаулы, олардың қатарынан Псалтырь, апостол Павелдің жинағы, дұға кітаптары, теолог Антонның уағыз жинақтары ерекше орын алады. Сонымен қатар бұл санаттағы еңбектердің қатарынан бір Пасха күнтізбесі және 18 жылдық күнтізбе мен армян және көне түрк тілінде аталған 12 жылдық жануарлар күнтізбесінің тізімі де табылып отыр.

Псалтырьдің алғашқы аудармасы 1575 жылы Львов қаласында жасалған. А.Н. Гаркавецтің көрсетуінше, бұл аударма Львовтық діндар (диакон) Лусигке тиесілі [11, с. 17]. Қыпшақ тілінде жазылған Псалтырь еңбегінің нұсқалары: *1. Краков қаласындағы Чарториский мұражайында (Польша) 3646 нөмірмен (Краков нұсқасы). 2. Вена ұлттық кітапханасында (Австрия) 13 нөмірде тіркелінген (Вена нұсқасы).* Лусигтің Псалтырь кітабына дайындалған армянша-қыпшақша сөздігі Ереван қаласында Матенедаран қолжазбалар институтында 2267 нөмірмен сақталынған. Сонымен қатар Париж, Венеция, Санкт-Петербург қалаларында сақталынған Псалтырьдің үш жазбасы белгілі. Аталмыш еңбектің екі нұсқасын (Краков және Вена нұсқаларын) және оған арналған армянша-қыпшаққа сөздік А.Н. Гаркавец пен Э. Хуршудян тарапынан жарияланды [25].

Армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған діни қолжазбалардың бірі – 1618 жылы Львов қаласында жазылған «Алғыш бітігі» дұға кітабы. Бұл еңбек әлем ғылымында ең алғаш түрк тілінде басылған қолжазба ретінде танылған, қолжазбаның жалғыз нұсқасы Нидерланды қаласындағы Лейден университетінің кітапхана қорында сақталған. Еңбек ең алғаш рет 1961 жылы Э. Шютц тарапынан жарияланған [26].

Діни қолжазбалардың қатарына Санкт-Петербург қаласында М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапханада сақталған, көне армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған «Житий святых», «Хайсмавурке» қолжазбалары да толықтыра түседі. Ғылымда бұл қолжазбалар 1971 жылы И.А. Абдуллин тарапынан жарияланған болатын [27].

5. Көркем шығармалар. Көркем шығармалар санатынан бүгінгі таңда армян графикасымен қыпшақ тілінде жазылған көркем-дидактикалық жанрдағы «Дана Хикар сөзі» атты еңбек табылған. Бұл қолжазба қазіргі таңда Венадағы Армян мхитаристтер конгрегациясы кітапханасында №468 нөмірмен сақтаулы. Алғаш рет бұл қолжазбаға қатысты жарияланымды Ж. Дени мен Э. Трыярский жасаған [28]. Мұрада Ассирия елі, ондағы Ниневия қаласы, Синахериб, Ассархаддон патшалардың аттары аталуына және б.з.д. V ғасырда арамей тілінде папирусқа жазылған, қазірде Берлинде сақтаулы үзінді табылуына сәйкес бұл шығарма әуел баста Ассирияда, Вавилонияда пайда болған деп шамаланады. Синахерибтің ақылды, тапқыр, дана кеңесшісі Ахикар өмірінің кейбір тұсы мен асырап алған баласына айтқан өсиеттері толық болмаса да, сақталып, араб, армян, грек, орыс, парсы, румын, т.б. тілдерде әр елге тарап, әр кезде жинақталып басылған. Бұлардың бірі Львов маңайын мекендеген қыпшақтарға жетіп, армян әліпбиімен қыпшақ тіліне көшірілген.

Отандық ғалым С. Құдасов 1990 жылы «Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің тілі» еңбегін жариялап, қолжазбаны қазіргі қазақ тіліне транскрипциялап, алғаш рет қазақ тіліне аударып, ескерткіш тілінің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық жүйесін талдап көрсетеді. Шығарманың армян жазуымен қыпшақ тілінде бізге сәл қысқартылып, тек өсиеттері жеткен. Онда дүние, өмір, тіршілік, адам қасиеттері, әділдік, жақсылық, жамандық туралы қысқаша сипаттамалар, ой-түйіндер, теңеу, эпитет, әсірелеу, мақал-мәтелдер тәрізді көркем тәсілдермен бейнеленген. «Дана Хикар сөзінде», мысалы, мынадай тәлім-тәрбиелік, үгіт-өсиеттер молынан кездеседі: «Дүниеде не тәтті? Хикар айтты: Беттің ұяты. Кімнің жүзінің ұяты болса, ол сүйкімді, өйткені барша жаман нәрсе арсыздықтан туады»; «Ұяттан тәңірден қорыққандай қорық»; «Тіліңді жаман сөзден сақта»,

«Ұлым жығылған дұшпаныңды көрсең, оны күліп, масқара етпе, тұрса саған жамандық жасар», «Ұлым садақа бергенде жарлыны ашындырма, бергенің тәңріге қабыл болмас» [29].

6.Жаратылыстану ғылыми еңбектері. Жаратылыстану ғылымдарының санатынан көрінетін армян-қыпшақ ескерткіштерінің бірі, құнды қолжазба – 1626-1631 жылдары жазылған Львовтық Андрей Торосовичтің «Философия тасының құпиялары (Тайны философского камня)» еңбегі. Бұл қолжазба қазіргі таңда Киев қаласындағы Украина мемлекеттік мұрағат қорында №250 нөмірмен сақтаулы. Еңбектік поляк нұсқасында Сократ, Аристотель, Авиценна, Демокрит, Платон және өзге де философтардың шығармаларынан үзінді берілген және алхимия жөнінде Гермес Трисмегист, Скайд Гебер, Арнольдо де Вилланов, Альберт секілді ғалымдардың тәжірибесі кеңінен сипатталған. Еңбек Андрей Торосович тарапынан еңбекке армян-қыпшақ тілінде бірқатар түсініктемелердің жазылғанымен де құнды саналады. Қолжазбаның қыпшақ нұсқасында бағбандық туралы жеке талдамалар, тәжірибелер кеңінен сөз болады, шөптік дәрілердің де таптырмайтын сызбасы көрсетіледі, мәселен бас ауырған кездегі жақпа май компрестерінің рецебі былайша ұсынылады: *«Baš ahrïχïna hakimlik: al 2 lot temyan, 2 lot mira, 2 lot burč, 2 lot šalviya, 4 lot sïrkä, 4 lot oliva. Bu barčanï ezip igi sïrkä bilä olivaga qatïštïrma da biširmä igi, ki mast kibik bolgay. Soŋra čöpräk üsnä kendin sïlama da anïŋ bilä basin čürgämä kečär ahrïma baš».* Бұл қолжазбада көптеген ғалымдардың химия бойынша, жеміс-жидек өсіру, будандастыру (селекция) жайындағы тәжірибелері, сонымен қатар көне және орта ғасырлардағы көрнекті ғалымдардың туындыларынан үзінділер мен жазба ескертпелер келтірілгендігімен құнды болып саналады [11, с. 18].

Байқап отырғанымыздай, орта ғасыр туындылары саналатын армян-қыпшақ жазба мұраларының жанр алуандылығы ерекше, көлемі жағынан мейлінше көп. Бүгінде әлем мұрағаттарында сақтаулы, түрлі жанрда жазылып, тарихи, сот ісі, діни, филологиялық еңбектер, көркем әдеби, жаратылыстану сынды әр алуан тақырыпты қамтитын армян-қыпшақ қолжазбаларының мәдени құндылығы жоғары. Аталған мақала AP13068438 «Армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі әмбебаптық пен ерекшелік» жобасы аясында дайындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Кашкари М. Девану луғат ит-турк. – Ташкент: Фан, 1960. – Т. 1. – 270 с.

2 Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 277 б.

3 Құрышжанов Ә. Ескі қыпшақ тілі. – Алматы: Мектеп, 2007. – 316 б.

4 Сабыр М.Б. Көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілі. – Орал, 2009. – 152 б.

5 Deny J. L'arméno coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613). – Wiesbaden, 1957. – 96 p.

6 Алишан Г. История армян Польши и Румынии с приложением первоисточников. – Венеция, 1896. – 228 с.

7 Schütz E. An Armeno-Kipchak chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-1621. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968. – 215 p.

8 Vásáry S. Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle // Acta Orientalia Hungarica. – 1969. – T. 22, fasc 2. – P. 139-189.

9 Алішан Г. Каменіц: Тарегірк hайоц` Лehастані йеу Руменіой hауастч`еай йауелуацовк`. – Венетік, 1896. – 221 p.

10 Dachkevytch Ya., Tryjarski E. «La Chronique de Pologne» - un monument armeno-kiptchak de premiere moitie du XVII siècle // Rocznik Orientalistyczny. – 1981. – T. 42, z. 1. – S. 5-26.

11 Гаркавец А.Н. Кыпчакское письменное наследие. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. – Т. 1. – 1084 с.

12 Гаркавец А., Сапаргалиев Г., Капраль М., Цимбал М. Төре бітігі: армяно-кыпчакский судебник 1519-1594 гг. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур, 2003. – 792 с.

13 Lewicki M., Kohnowa R. La version turque-kiptchak du "Code des lois des Arméniens polonais" d'après le ms: 1916 de la bibliothèque Ossolineum // Rocznik Orientalistyczny. – 1957. – T. 21. – P. 153-300.

14 Macler F. Catalogue des manuscrits armeniens et georgiens de la Bibliotheque Nationale. – Paris: Imprimerie nationale, 1908. – 203 p.

15 Dashian Ja. Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitaristen-Bibliothek zu Wien. – Wien, 1895. – 1541 p.
16 Дашкевич Я., Слушкевич Э. Два армянских документа XVII в. из львовских коллекций // Rocznik orientalistyczny. – 1972. – Т. 35, №1. – С. 77-110.
17 Дашкевич Я., Трыярский Э. Армяно-кыпчакские долговые обязательства из Эдирне (1609) и Львова (1615) // Rocznik Orientalistyczny. – 1974. – Т. 37, №1. – С. 47-58.
18 Документы на половецком языке XVI в. / сост. Т.И. Грунин. – М.: Наука, 1967. – 430 с.
19 Абдуллин И.А. Армяно-кыпчакские тексты из архива Ф.Е. Корша // Татар теле һәм әдәбияты: сб. – Казань, 1976. – С. 5-23.
20 Tryjarski E. Der zweite Brief des Paulus an die Korinther in armeno-kiptschakischer Version und seine Sprache // Im Buch: Altaica Collecta. – Wiesbaden, 1976. – P. 267-279.
21 Schütz E. Armeno-kiptschakische Ehekontrakte und Testamente // Acta Orientalia Hungarica. – 1971. – T. 24, f. 3. – S. 265-300.
22 Tryjarski E. Dictionnaire Arméno-Kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises. – Warszawa: Polish Academy of Sciences, 1968. – T. 1. – 283 p.
23 Сафарян А., Саакян Л. О филологической ценности армяно-кыпчакских рукописей XVII века, хранящихся в Матенадаране (Ереван) // Тез. междунар. тюрколог. симпоз. «Тюркский мир: история и современность». – Астана: ЕНУ, 2011. – С. 103.
24 Грамматика кыпчакского языка / АрхФИДР Матенадаран имени М. Маштоца // Рукопись. – Ереван, 2013. – №3522. – С. 226-264.
25 Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580 / ed. by A. Garkavets, E. Khurshudian. – Almaty: Desht-i-Qypchaq, 2001. – 656 p.
26 Schuts E. An Armeno-Kipchak Print from Lvov // Acta Orientalia Hungarica. – 1961. – T. 13. – P. 123-130.
27 Абдуллин И.А. «Памятная записка» Агопа на армяно-кыпчакском языке (1620) // Советская тюркология. – 1971. – №3.– С. 118-129.
28 Deny J., Tryjarski E. "Histoire du sage Hikar" dans la version arménokiptchak // Rocznik Orientalistyczny. – 1964. – T. 27, №2. – P. 7-61.
29 Құдасов С. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар» сөзінің тілі: оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 120 б.

ИСТОКИ РАННЕЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Исамиддинов М.Х. д.и.н., профессор
ФерГУ, Республика Узбекистан

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы проникновения в Ферганскую долину древнеземледельческих племен типа саразмской культуры и целый пласт культуры, свидетельствующих о наличии в этом регионе находок, которых можно датировать с эпохи позднего энеолита и ранней бронзы, ставших в дальнейшем основой чустской культуры.

Abstract: The article discusses the penetration of ancient agricultural tribes such as the Sarazm culture into the Fergana Valley and a whole layer of culture, indicating the presence in this region of finds that can be dated back to the Late Eneolithic and Early Bronze Ages, which later became the basis of the Chust culture.

В 1975 г. А.И. Исаков обнаружил поселение древних земледельцев эпохи позднего энеолита и ранней бронзы. В те же годы он смог датировать поселение эпохи энеолита и ранней бронзы и считал, что в создании саразмской культуры непосредственное участие принимали носители культуры расписной керамики южных районов Средней Азии типа

Анау времени энеолита [9.с. 152-167; 10]. По его наблюдениям, жизнь на этом поселении продолжалась до середины II тыс. до н.э., после чего она прекратилась.

Однако, подробно изучив керамику поселения Саразм, ряд исследователей эпохи бронзы и раннего железа, в частности Ю.А.Заднепровский, А.А. Аскаров и Б. Лионе допускали наличие среди материалов Саразма фрагментов лепной расписной керамики, которые могли бы быть ранним прототипом для керамики РЖВ. По мнению Б. Лионе эти материалы в какой-то мере были схожи с керамикой чустской культуры. Кроме того, среди этих материалов она смогла увидеть керамику кельтаминарской культуры. Позднее М. Туребеков во время раскопов юго-восточной части оборонительной стены Афрасиаба обнаружил фрагменты лепной-расписной керамики раннежелезного века [19.Рис.25.1], аналогичные переотложенные фрагменты керамики были обнаружены на разных частях городища, также всего Самаркандского Согда. Обнаружен также многослойный городище Коктепа, с мощными пластами эпохи РЖВ [11]. Изучая каменные скульптуры, найденные в районе реки Ишим Акмолинской области Казахстана, В.Г. Шкода обнаруживает их сходство с каменными скульптурами из Саразма [7.с.32-34]. Это явное доказательство того, что еще с эпохи палеометалла, несмотря на тысячекилометровое расстояние и очень тяжелый путь, древние племена имели тесные контакты с земледельцами долины Зарафшана.

В целом, налицо сосуществование на одном памятнике совершенно полярных по своему происхождению и облику культур–земледельческой-саразмской и андроновской-степной. Анализ материальной культуры позволил Н.А. Аванесовой синхронизировать комплекс с заключительным этапом Саразма [1.с.82-84]. Это первое вещественное доказательство проникновения раннеандроидного населения на территорию Зарафшана, показывающее на пути и направление проникновения значительного по количеству населения со стороны Приуралья [11].

Сосредоточение племен в верхнем течении реки Зарафшан невозможно объяснить иными причинами, кроме наличия полезных ископаемых, и с такой-же целью видимо проникали раннеандроидные племена в предгорные и горные районы Центральной Азии. Однако, исследование последних лет археологии эпохи бронзы и раннежелезного века, дали возможность в значительной степени по-другому рассмотреть вопросы проникновения земледельческой населении из южных и юго-западных районов в центральные районы Центральной Азии.

Что касается изучения проблемы перехода первобытных, присвающих хозяйств к производящему, экономику племен Ферганской долины, конечно эти вопросы оставались несколько малоизученным в современной нашей археологической науке. Эта проблема тесно связана совершенным отсутствием в Ферганской долине остатков наземных поселений эпохи энеолита и ранней бронзы. Изучая мезолитических и неолитических памятников Ферганской долины У.И.Исламов и В.И.Тимофеев пришли к такому общему выводу, что “каким-то образом материальная культура неолитических племен больше тяготеют к материальной культуре эпохи мезолита” [12].

Для изучения этого вопроса необходимо рассмотреть наличие археологических памятников эпохи энеолита и ранней бронзы. Однако, самые ранные поселения на территории Ферганской долине относятся к эпохе поздней бронзы и раннежелезного века. Вместе с тем, отдельные находки относящейся к эпохе энеолита и ранней бронзы были обнаружены в достаточном количестве. К таким находкам относятся «Сохский культовый предмет» с изображениями двухголовой змеи [13; 6], общеизвестный «Хакский клад» и «Афлатунский клад»[8], «Карасуйский гирья»[17] и в Ошском музейном комплексе Сулеймантоу представлены 2 «гирьи», дату которых можно отнести к концу эпохи энеолита и первой половины эпохи бронзы.

«Сохский культовый предмет» был обнаружен в конце XIX века во время рытья большого арыка, видимо в верхних, предгорных частях Сохского оазиса. Г. Кастанье в 1913 г. впервые написал научную статью об этой находке. Он попытался раскрыть некоторые семантические аспекты культа змеи, которые могли бы иметь место в Средней Азии. С обычаем офилатрии (приношение жертв змее) он связал уникальное глиняное скульптурное изображение пятнистой двухголовой змеи, найденное под Ташкентом в начале XX в. [13] Однако, пятнистая змея, которое была обнаружена под Ташкентом, видимо уже потеряна, но благодаря статье Г.Кастанье мы имеем некоторое представление о его пятнистости. Именно Сохская каменная двухголовая змея тоже изображена как пятнистая змея. Такая же каменная змея из Хаваджа (Мессопотамия) изображена аналогично к Сохской – двухголовой, открытыми ртами, пятнистыми. М.Э. Воронец в изображении Сохского культового предмета видит широко распространенной в Средней Азии змей – эфы, главной отличительной особенностью которой является пятнистость. Внимательно изучив аналогии к Сохскому предмету, он отметил его близкие аналогии с Месопотамскими. Кроме того, по его мнению в качестве изобразительного искусства змея характерна для искусства оседлого населения.[6] Действительно, связи Сохского культового предмета указывают на Древний Восток, к центрам древнеземледельческой культуры и особенно связи населения были с Месопотамскими древнеземледельческими населениями.

Кроме того, наличие в большом количестве наскальных изображений разных животных, в том числе лошадей и особенно изображения двухголовой змеи имеются на горе Айримачтау на окраине территории города Ош, который датируются с эпохой неолита.[5. с.79; 7. с. 126] Сохский культовый предмет тоже был изготовлен в виде двухголовой змеи. Аналогичный культовый предмет был найден и на территории Ирака, где способ изготовления, даже сюжет двухголовой змеи передан в позе нападения, с открытыми ртами и один к одному повторяет Сохский амулет. В условиях Средней Азии образ змеи являлся священным с древнейших времен, из-за этого даже с эпохи неолита и мезолита к нему видимо молились, почитали везде и всюду. Наиболее древним следует признать изображения змей на наскальных памятниках Зараутсая, Саймалиташа [2.с.62.рис.12] и Илансая [18; 14].

Как отмечали А.М. Беленицкий и В.А. Мешкерис «общий фонд памятников искусства различных категорий, на которых изображены змеи или усложненные змеевидные образы, прежде всего драконы, достаточно велик: он включает памятники каменного века, эпохи бронзы и вплоть до раннего средневековья»[3.с.13-27]. Как видно по вышесказанному, культ змеи в древней и средневековой культуре Средней Азии был достаточно велик, она была велика у древнейших племен Ферганской долины.

Змеи и драконы олицетворяют идею плодородия и являются существенным атрибутом иконографии женского божества юга Средней Азии. Этот аспект змеи нашел отражение и среднеазиатском фольклоре. Змея-молния – понятие, хорошо известное древнеарийским воззрениям. Символика образа змеи связана с космогоническим началом, с представлением о «бесконечности времени». Она нашла отражение в иконографии Зрвана – важнейшего персонажа пантеона митраизма [3.с.25].

Чем связано наличие в большом количестве изображений разных животных, дата которых, безусловно относятся к эпохе энеолита и ранней бронзы? Это говорит о том, что племена, которые жили на территории Ферганской долины в эпоху энеолита и бронзы жили видимо в тесном контакте с древнеземледельческими племенами южного Туркменистана и Древнего Востока. Приводим ряд примеров, доказывающих что на территории Ферганской долины жили земледельческие племена, материальная культура которых очень близка к материалам Ближнего Востока. В частности, весной 1894 году в местности Хак Багышской волости Наманганского уезда Ферганской области Магамед – Али Бековым и Курбан-Али

Туевым был найден клад состоящих из бронзовых и медных предметов. Ю.А.Заднепровский приводит список находок, состоящих из шести предметов: бронзовый кувшин, трех булавок разной формы, обломок ножа и стамески.[8. с.52]

В свое время об этих находках были опубликованы ряд статей. В частности, С.Пиготти и Гордон Чайльд высказали свои точки зрения относительно Хакского клада. По их мнениям булавки со спиральными завитками характерны не только эпохе бронзы Средней Азии, но также они были характерным по всем районам Передней Азии, Кавказа, Ирана и северо-западной Индии. Найдены они также и в поселении Анау, в южном Туркменистане. Гордон Чайльдом и С.Пиготтом установлены также ареал и время их бытования. Для этого они применяли сопоставительный метод. Сопоставления произведена тремя путями: 1) Устанавливаемой с Пиготтом хронологии булавок зооморфных форм со спиральными завитками, 2) с находками на тепе Гиссар в Иране, 3) с материалами Анау в Южной Туркмении. Пиготт считает, что булавки рассматриваемых типов появились около 2600 г. до н.э., но наибольшее распространение они получили около 2000 г. до н.э., с возможным переживанием до 1500 г. до н. э.[8.с.32-33]

В Гиссаре булавки со спиральными завитками появляются в II период и доживают до периода Гиссар III А, причем в III периоде здесь появляются навершия – «жезлы военоначалников». Сосуществование обоих типов булавок в Гиссаре приходится на ранние этапы периода Гиссар III. Учитывая значительные колебания в датировке Гиссара, особенно Гиссара III все же можно датировать булавки первой половиной II тыс. до н. э.

В Анау булавки со спиральными завитками найдены в южном холме, отнесенных исследователями к культуре Анау III. Согласно пересмотренной периодизации Анау, эти слои должны относиться к периоду Намазга V. В.М.Массон датирует этот период первой половиной II тыс. до н.э. Учитывая все эти ситуации Ю.А.Заднепровский датирует «Хакский клад» таким же периодом - первой половиной II тысячелетием до н.э.

Имеются ли такие же археологические комплексы в других регионах Ферганской долины? К таким находкам Ю.А.Заднепровский приводит клад Калун-Чата (Афлатунский), найденный в 1924 г. при земляных работах в урочище Калун-чат в сае Итокар, в притоке р. Афлатун. В 1927 г. эти находки видел М.Е,Массон и опубликовал сведение об этой находке. В 1930 г. этих находок видел Б.А.Латынин. По описаниям этих ученых Ю.А.Заднепровский приводит список находок с описанием: 1. Бронзовый браслет с несомкнутыми концами (диаметром 5 см), кольца, двух колоколовидных полых подвесок с ушком, круглых пастовых бус, со следами раскраски и нескольких литых бронзовых фигурок человека. «Восемь штук с остроконечными головными уборами», вышедшие из одной формы, «слепые», а одна фигурка из другой формочки отлита с примитивным показом носа и глаз. У каждой фигурки по два отверстия, которые подчеркивают изогнутость рук в логтях». Длина фигурок 2,5-2,8 см. Сходства этих фигур с такими же фигурками Гиссар III. Находки свидетельствуют о тесных культурных связях в первой половине II тыс. до н.э. культурных связях между такими отдаленными районами, как Фергана и район Анау и Гиссара.[8.с.58]

Возле городища Шурабашат в 1955 г. был найден бронзовый двух лезвийный нож-кинжал листовидной формы и обломок бронзовой пластинки неопределенной формы. Этот нож похож на ножей катакомбного типа. Судя по этим находкам ножи катакомбного типа в Фергане были довольно широко распространенными. По мнению О.А. Кравцовой-Граковой ножи этой формы происходит из северного Кавказа, т.е. она ищет центр распространения ножей катакомбного типа из Малой Азии и датируют этот комплекс первой половиной II тыс. до н.э.

Совершенно иную точку зрения, по этому поводу приводит Ю.А.Заднепровский. Он ищет местный центр происхождения таких ножей. По его мнению на северном холме

Анаудепе имеется медное орудие с широким листовидным лезвием с утолщением в середине, ромбической в сечении формы и с плоской длинной рукоятью. Оно обнаружено в верхнем слое траншеи VII из слоев Анау II и с учетом пересмотра датировок IV тыс. до н.э., а второй нож, который был найден в слоях Намазга V, следует, по всей вероятности, отнести к первой половине II тыс. до н.э.

Появление ножей листовидной формы в Ферганской долине, принимая во внимание ее географическое положение, следует связать с южно-туркменистанскими культурами эпохи энеолита и бронзового века.[8.с.57]

Анализ археологических комплексов и изучение сопоставительных материалов показали, что ранние археологические материалы находят достойное место среди раннеземледельческих племен. Население, в доме которого сохранился сохский культовый предмет по происхождению был связан с ближневосточными, южнотуркменистанскими цивилизациями. Эти памятники: юго-западный Иран, Мессопотамия, Белуджистан и археологические памятники Мундигака и Харраппы.

Самые ранние земледельческие племена Ферганы имели тесные связи с культурой Саразма в Зерафшанской долине. Особенно культовые предметы «гири» были широко распространены как в саразмской культуре, так и в разных частях Ферганской долины.[17] В большом количестве представлены они в Ошском музее Сулеймантоу. Такие культовые предметы не были характерными для чустской культуры Ферганской долины, но они были широко распространены в более раннее время по всему Древнему Востоку и самое главное они никак не должны были быть привозными. Что касается назначения этих предметов, то они по-разному истолковываются разными учеными. В частности, по мнению А.Исакова «эти культовые предметы» в саразмской культуре являлись настоящими «гирями» для определения весов.[10] География распространения «каменных культовых предметов» очень широка. Это в первую очередь Анаудепе, Карадепе,[20.с.181,Табл.XII. 7] иранского Хорасана (тепе Гиссара) [21. p, 153, fig. 241, 247] и южного Афганистана (Мундигак) [15. с.370, с.379, табл. XV, 5, 8] и они были широко распространены в ряде других памятников Древнего Востока.

Что касается самих археологических памятников эпохи энеолита и ранней бронзы, то на территории Ферганской долины они вообще не были известны. Но судя по месту находок древнейших предметов в Ферганской долине, то исследователи ранее не обращали свое внимание, они в основном были обнаружены в горных областях, на высоте от 1000 м. до 2500 м. над уровнем моря.

Такие горные районы были пригодными к богарным земледелиям. По мнению Н.И.Вавилова по земному шару имеются шесть центров происхождения земледелия [4], а по мнению В.М.Массона земледельческие центры были в четырех местах.[16] Одним из самых древних очагов, где могло бы возникнуть земледелие, является переднеазиатский. В этом регионе были обнаружены поселки оседлой культуры, относящиеся к VII-VI тысячелетиям до н.э., жители которых возделывали ячмень и пшеницу-однозернянку.[23] Он также отметил что на территории Древнего Востока самое раннее земледелие произошло в горных районах рек Тигра и Ефрата. Выращивания зерновых культур, особенно ячменя и пшеницы, были в горных районах Мессопотамии. Если посмотреть на ареал распространения основных мест самых ранних находок, с признаками земледельческой культуры Ферганской долины, то здесь тоже вырисовываются только горные районы долины, высотой от 1000 метров до 2500 м. над уровнем моря. Это «Сохский культовый предмет», высота которого более 1000 м. над уровнем моря, «Хакский клад» и «Афлатунский клад» найдены на высоте около 2000 м над уровнем моря в горном оазисе Итокарсай и Калунчат на северной Фергане. В этот список можно добавить и наскальных изображений двухголовой змеи Айримачтау, также

каменных культовых предметов, хранящегося в музейном комплексе Сулеймантоу на окраине г. Ош.

Природно-климатические условии Ферганской долины, как отмечали выше, были не худшими, чем верхние горные районы рек Тигра и Ефрата. Особенно влажность воздуха в жаркое время года, дожди и почвенное условия благоприятно содействовали росту богарного земледелия в межгорных впадинах. Как мы знаем, в горных районах Ферганской долины до сих пор растет дикий вид ячменя и это на прямую указывает на то, что с древнейших времен климатические условия долины были пригодными для выращивание этих злаков. Из-за этого мы еще раз подчеркиваем, что судя по природно-климатическим условиям горных районов Средней Азии и в том числе Ферганской долины, где с древнейших времен в самой природе рос как дикий вид пшеницы, так и дикий ячмень, могли бы стать районом возникновения самого раннего земледелия. Не исключено и то, что именно этот район входил в район культивирования дикого ячменя и дикой пшеницы. Культуру этих первых земледельцев мы пока не знаем, особенно их поселения. Как известно, французские палеоботаники исследуя состав земледельческих продуктов саразмских племен отметили, что эти земледельцы имели большой опыт по выращиванию этих культур. Возможно, тогда эти злаки были еще дикими.

На территории верхнего Зарафшана зарождалась саразмская древнеземледельческая культура - во второй четверти IV тысячелетии до н.э., при участии культуры расписной керамики племен юга Туркмении и севера Ирана. Поскольку на территории долины Зарафшана не были неолитические племена типа «джейтунской культуры», соответственно специалисты всегда считали, что первые земледельческие племена пришли в долину Зарафшана с юга Туркмении.[10.с.137] Специалисты стали уверенными что материальная культура Саразм-I были совершенно идентичными с материалами Геоксюрской культуры, особенно когда в Саразме открыли комнаты с круглыми алтарями, напоминающими один к одному южнотуркменистанских алтарей.

Французские палеоботаники исследуя условия выращивания разных растений отмечали, что первые саразмские земледельцы были многолетними специалистами по выращиванию культур орошаемого земледелия.[23. 75-76 б]

Изучая стратиграфию и керамику обнаруженную из грота Актанги Б.Лионе заметила, что чустская керамика имеет местный древнейший корень. Вместе с тем, М.Исамиддинов заметил, что способ изготовления лепной-расписной керамики чустской культуры, особенно способ его обжига, напоминает саразмскую культуру, и он предполагал, что в истоках происхождения чустской культуры имеются влияния традиции культур, подобных саразмской.[11. с. 177-180]

Таким образом, в возникновении чустской культуры большое влияние оказали традиции культур, которые были в Ферганской долине, синхронно с саразмской культурой. Влияние саразмской культуры к Ферганским земледельческим племенам произошла гораздо раньше, чем чустская культура.[11. с. 177-183] В связи с вышеотмеченным, мы можем предположить, что земледельческая культура которого мы наблюдаем в «Сохском культовом предмете», «Хакском кладе», «Афлатунском кладе», изображениях двухголовых змей Айримачтау и двух «каменных гир» в музее Сулеймантоу г. Ош, «каменных гир» в музеях Карасуйском, Наманганском, Андижанском музеях каменном гире позволяют высказать, что населения, оставившее вышеотмеченные предметы, были земледельцами на уровне саразмской культуры долины Зарафшана. Кроме того, в одном из дворов дома селении Беккишлак Пахтаабадского района Андижанской области в глубине 4,5 м. был обнаружен еще одна «каменная гирья» Саразмского типа. Соответственно саразмское население с территории южного Туркменистана двигалось на верхнюю часть долины Зерафшана в последней четверти IV тысячелетии до н.э. Не исключено и то, что они действительно были

древнеземледельческими племенами юга Туркмении и что они прибили в эти районы не ради освоения новых земель и для добычи полезных ископаемых, а для поиска более прохладных районов чем районы юга Туркмении, Месопотамии и юго-западный Иран, где ксеротермическая жаркая температура была на самом высоком уровне, и она двигала населения этих мест. Эти земледельческие племена освоили не только долину верхнего Зарафшана, но возможно и огромные пространства Ферганской долины и даже Ташкентского оазиса.

Остатки сапаллинской культуры, обнаруженные вблизи Узгена являются уже вторым этапом вторжения древнеземледельческих племен южных районов Узбекистана и Таджикистана к северо-восточным районам Средней Азии. Движение племен сапаллинской культуры ранее были известны на территории юга России и севера Казахстана. По нашему мнению эти древнеземледельческие культуры, характерные для юга Средней Азии сами по себе не должны были быть столь далеким местом, какими являются Ферганская долина или север Казахстана, они являлись торговыми факториями между отдаленными пунктами.

Список использованной литературы и данных:

1. Аванесова Н.А. Новое о проникновении пастушеских племен бронзового века в земледельческие оазисы на юге Узбекистана // Изучение культурных взаимодействий и новые археологические открытия. Материалы пленума ИИМК 11-14 апреля 1995 г. Спб., 1995
2. Бернштам А.Н. Наскальные изображения Саймалы-таш. СЭ, №2. 1952
3. Беленицкий А.М., Мешкерис В.А. Змеи-драконы в древнем искусстве Средней Азии. // СА, №3. М.: 1986
4. Вавилов Н.И. Проблема происхождения мирового земледелия в свете современных исследований. М.: 1932
5. Воронец М.Э. Наскальные изображения Южной Киргизии. «Труды Кирг. пединститута», серия историческая, вып.2, 1950
6. Воронец М.Э. Каменное изображение змей из кишлака Сох Ферганской области // КСИИМК, вып. 61.1956
7. Две каменные скульптуры эпохи палеометалла. СГЭ. Вып. LVII. Спб. 1997
8. Заднепровский Ю.А. Наскальные изображения лошадей в урочище Айримачтау (Фергана) // СЭ, №55, М. 1962
9. Исаков А.И. Саразм – новый раннеземледельческий памятник Средней Азии // СА. №1. М.: 1986
10. Исаков А.И. Саразм (к вопросу становления раннеземледельческой культуры Зерафшанской долины (раскопки 1977-1983 гг.). Душанбе.: Дониш, 1991
11. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннежелезного века и в период античности). Самарканд. 2002
12. Исламов У.И., Тимофеев В.И. Культура каменного века Центральной Ферганы. Ташкент: «Фан», 1980
13. Кастанье Г. Культ змей у различных народов и следы его в Туркестане. – ПТКЛА. Год семнадцатый. Ташкент. 1913
14. Маджи А.Е. Наскальные рисунки в горах Могултау. – // ИООН АН Тадж.ССР, Душанбе. Вып. 14. 1957
15. Массон В.М. Карадепе у Артыка // Тр. ЮТАКЭ. –Т. 10, Ашхабад.: 1961
16. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М.-Л. 1964
17. Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З. Древний и средневековый Андижан. Ташкент. Шарқ, 2011
18. Сухарев И.А. Наскальные изображения Илансая // Социалистическая наука и техника. №3, Ташкент. 1938
19. Туребеков М. Оборонительные сооружения древних поселений и городов Согда (VII-VI вв. до н.э. – VII в. н. э.). Каракалпакстан. Нукус. 1990
20. Хлопин И.Н. Дашлиджыдепе и энеолитические земледельцы Южного Туркменистана. С. 181, табл. XII, 7.
21. Pampelly R. Prehistorie civilizations of Anau. Expedition of 1904, vol. II
22. Yelbaek H. Domestication of Food Plants in the Old World. Science. – 3372
23. Lionnet B. Le peuplement local du Zerafshan au cors des periodes pre-achemenides, propositions pour une identification // Марказий Осиёда урбанизация жараёнининг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичларига бағишланган конференциянинг маърузалар матни. Самарқанд. 1995

THE ORIGINS OF THE INSTITUTION OF MEDIATION IN KAZAKHSTAN: FROM THE PAST TO THE PRESENT

Kenzhebekova Zh.K. Master of Humanities
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Doctoral Candidate

Musabalina G.T., Doctor of Historical Sciences, Professor
L.N. Gumilyov Eurasian National University

Mediation (from Latin Mediare – mediate) is a specific legal institution for out–of-court settlement of disputes in civil cases, when a mediator participates in the settlement - a party not interested in the outcome of the dispute, helping the parties to the dispute to work out a specific agreement on the dispute, make their own decisions on settlement, organize negotiations, etc. Mediation is currently considered as one of the technologies of alternative dispute resolution.

Quite a lot of works and research have been devoted to the formation and development of the mediation institute since the XVI century in Kazakhstan. So, the following studies in this direction can be noted.There are quite fundamental studies devoted to the study of the Institute of biys, the courts of biys in Kazakhstan in the period before the arrival of the Russian Empire. The authors of such works include, in particular, Zh.M. Dzhampeisova, T.M. Kulteleeva, M.S. Narikbayev. There are also newer scientific articles devoted to the development of the institute of mediation in Kazakhstan, linking modern mediation institutions with the foundations that appeared during the existence of the courts of the Kazakh Khanate and even in the Soviet period (the existence of friendly courts and other institutions). Such authors include G.M. Baymukhametova, A.M. Bakirova, I.J. Bakhtybaeva, S.P. Varenikova, S.I. Ibraeva, A.S. Ibraeva, Sh.T. Myrzakhanov, M.A. Nazarova and Z.M. Sadvakasov, A.B. Shaimenova and G.A. Ilyasov. The study also uses historical sources, which also describe the legal traditions of the Kazakhs, the courts of Biys, such authors as V.V. Radlov (1870), G. Zagryazhsky (1876).

In general, most authors consider the beginning of the formation of mediation in Kazakhstan with the Institute of Biys. Biys are peculiar elders who have judicial and intermediary powers, who "should have had individual virtues - wisdom, courage, reputation, honesty, not always "biological seniority", be authoritative in their kind, socially active, and, as a rule, far from poor" [3, p. 412]. In scientific sources, the Biy court is also called a state institution in the traditional Kazakh society. At the same time, even before the adoption of the "Zhety Jargy" laws of Tauke Khan (1680-1718), the life of Kazakhs was regulated by traditional norms drawn up in the codes "The Bright Path of Kasym Khan", "Yesimkhannyn eski Zholy". Most researchers point to the emergence of Biys as institutions of the court, as well as prototypes of institutions of arbitration and mediation are attributed to this ancient period. As a rule, Biy in the Kazakh steppes were people who were distinguished by intelligence and "impeccable morality, extensive experience in legal proceedings and knowledge of customs" [7, p. 93]. Researchers describe their special status in the steppe. Biy had four powers at the same time: a military commander, an administrative person, a judge and a representative of the steppe aristocracy. They formed the basis of the national aristocracy. And the term "biy" itself appeared before the XV century, as can be seen from the titles of the Uysun rulers, which included the prefix "bi" (Shyn bi, Onkai bi, etc.). V.V. Radlov claims that the term "bi" is connected with the ancient Turkic word "biik" – tall, omnipotent, great - and assumed the status of an adviser to the ruler" [6, p. 21]. The role of biys was in the administration of courts on the basis of steppe Kazakh law. S.Z. Zimanov noted that the criteria for the high level of biys and their courts were "independence, professionalism, philosophical reflection, oratory, extreme justice and honesty, free-thinking and populist ideals, mastery of the wealth of turnover and style of folk eloquence, polemical abilities, prudence and resourcefulness in search of a way out of the conflict situations being analyzed" [8, p. 33].

In general, many authors write about the role of biys in mediation and reconciliation of the parties to conflicts. In addition to the legal resolution of conflicts, there was such a function of biys as "maintaining a reasonable balance between the institutions of the tribal structure and the state organization", "in the use of compromise in the best sense of the word" [3, p. 413] that is, here we are talking about the mediation and conciliation role, the role of promoting alternative dispute resolution, with Sh.T. Myrzakhanova also points out that the Biy court partly became an institution of mediation formed during the Kazakh Khanate, and its peculiarity was democracy, the right of Kazakhs to choose a judge. Considering that the biy had to be an authoritative, respected and experienced aksakal, whose competence cannot be doubted, hence the confidence in the fairness of his decision, the fairness of his advice on achieving reconciliation. Failure to comply with the principles of independence, disinterest, justice in the future could lead to the loss of public confidence in him, his candidacy would become controversial, hence the activity of biys was based on a very responsible approach to dispute resolution [5, p. 87].

The emergence of the judicial system of Kazakhstan and the emergence of alternative dispute resolution technologies such as arbitration and mediation are associated with the institutions of biy. Thus, it is possible to note the works of J.M. Dzhampeisova on the institute of judicial oath [4, p. 25], which acted as a separate regulatory mechanism when considering cases to end internal strife of Kazakhs. As a result, the Biy court was a court of high morality, its principles on which the resolution of cases was based: justice, integrity and independence of the judge, lack of his personal interest in the outcome of the case, moral orientation in making decisions, accessibility of the court and publicity of the decision, possession of oratory by the judge as a means of proving the decision. And what is important – "the court's focus on reconciliation of the parties and full compensation for the damage caused by the offense" [1, p. 40].

Considering the listed features of the Institute of biys in the Kazakh Khanate, it can be said that for several centuries, until the end of the XVIII century, this institution significantly influenced not only the strengthening of legal traditions and justice in Kazakh society, but also the development of alternative dispute resolution technologies, which became the prototypes of arbitration and mediation. That is why R. Oskinbayev and N. Kairova rightly claim that the institute of biys is a historical prerequisite for turning to mediation in our country [9, p. 3]. Also, B. Beknazarov, being the Chairman of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan in 2012, pointed out the similarity of the mediation institute with the Biy court, confirmed that "there are historical prerequisites for applying to the mediation institute in Kazakhstan. It is possible to draw an analogy between mediation and the court of biys, who settled disputes in the Kazakh steppe for many centuries. Like mediators, biy acted as intermediaries in disputes that arose, while there was no formal appointment to this position".

In the post-Soviet period, the formation of a new judicial system began in independent Kazakhstan, taking into account the norms and principles inherent in a rule-of-law democratic state. At the same time, ADR mechanisms began to be created in the first years of the existence of the new system. Thus, in 1993, the first arbitration and arbitration courts were established, which were abolished only with the adoption of the CPC RoK in 1999. However, on December 28, 2004, Kazakhstan adopted the law "On International Arbitration", "On Arbitration Courts", from where arbitration and arbitration proceedings became possible again. At the same time, mediation as one of the ADR mechanisms and the prospects for its implementation in the legal system of Kazakhstan began to be actively discussed only in the late 1990s.

The adoption of the law on mediation was preceded by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On the Concept of legal Policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020" dated August 24, 2009 No. 858, on the basis of which the draft law on mediation was developed in 2010, and in 2011 the Law of the Republic of Kazakhstan "On

Mediation" No. 401-IV dated January 28 2011 was adopted and entered into force. It can be said that the adoption of such a law pursued the following goals:

1) reduction of conflict and tension of disputes;
2) reducing the burden on the judiciary;
3) acceleration and simplification of criminal proceedings;
4) Development of alternative dispute resolution methods [2, p. 12].

At the same time, currently 6 organizations of mediators are officially registered in the country, and each of these organizations maintains a register of professional mediators. These organizations also train mediators, conduct seminars, and professional development.

Modern mediation in Kazakhstan is based on international norms. The parties decide for themselves whether to contact the mediator or not, and the mediator, unlike the court, is chosen. If the judge makes a decision strictly in accordance with the law, then the mediator – within the law, but taking into account the interests of the parties. Mediation, unlike the court, is not public, it is confidential. Within the framework of mediation in Kazakhstan, internal and intercorporate disputes, disputes in the banking and insurance sector, labor, family, some types of civil disputes (including in the field of education, copyright) are currently being considered, in some cases, criminal cases of private prosecution. It is noted that in 2021 alone, up to 10.2% of criminal cases were completed by reconciliation of the parties through mediation procedures [2, p. 13].

In general, we can say that the origin of mediation as one of the tools of alternative dispute resolution (ADR) is associated with the activities of the institute of biys – "people's" judges, nominated taking into account their experience, reputation and authority to resolve conflict situations, claims. The biy court differed from the classical court: the biy was chosen by the parties themselves, the court was held only on the basis of a claim by one of the parties, the court was aimed primarily at smoothing out the conflict, compensation for damage, reconciliation of the parties. Proposals for reconciliation were also made before the start of the trial, and could be applied later. There is a connection between the Institute of biys in the Kazakh Khanate and modern mediators, taking into account the fact that Article 15 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Mediation" of January 28, 2011 has requirements for public (non-professional) mediators: having extensive life experience, authority and impeccable reputation. Also, the parties choose a professional mediator independently. The differences are due to the fact that the biy used to perform the function of an arbitrator, a judge whose decisions had to be executed, and only from a part – a mediator, an initiator of reconciliation. Currently, mediation as an alternative dispute settlement procedure in Kazakhstan has quite great prospects for development. It is important to develop professional communities of mediators, improve legislation in this direction.

The list of references and sources:

1. Akimbekova S.A. Pravovoy status sud'i v Respublike Kazakhstan [Legal status of a judge in the Republic of Kazakhstan] // Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan. 2017. No. 4 (49). pp.35-43.[in Russian].
2. Baymukhametova G.M. Periodizatsiya razvitiya predstavleniy o printsipakh mediatsii v natsional'nom ugolovno-protsessual'nom prave: istoricheskiy ekskurs [Periodization of the development of ideas about the principles of mediation in national criminal procedure law: a historical digression] // Bulletin of the Ural Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2022. No. 3. pp. 10-14. [in Russian].
3. Bakirova A.M. Rol' instituta biyev kak organa po uregulirovaniyu i razresheniyu konfliktov pravovogo kharaktera [The role of the institute of biys as a body for the settlement and resolution of legal conflicts] // Uchenye zapiski Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky. Legal Sciences. 2019. No. 4. pp.409-426. [in Russian].
4. Dzhampeisova Zh.M. Kazakhskoye obshchestvo i pravo v poreformennoy stepi [Kazakh society and law in the post-reform steppe]: Scientific publication. Astana: ENU im. L.N. Gumilev, 2006. 269 p. [in Russian].
5. Myrzakhanova Sh.T. Sud biyev v istorii kazakhov i mediatsiya v sovremennom mire [Court of biys in the history of Kazakhs and mediation in the modern world] // Legal science in the XXI century: current problems and prospects for

their solutions: a collection of scientific articles on the results of the fourth round table with All-Russian and international participation. Volume Part 2. Don State Technical University. Shakhty, 2020. pp. 86-88. [in Russian].
6. Radlov V.V. Obraztsy narodnoy literatury tyurkskikh plemen, zhivushchikh v Yuzhnoy Sibiri i Dzungarskoy stepi [Samples of folk literature of the Turkic tribes living in Southern Siberia and the Dzungar steppe]. SPb., 1870. Part 3: Kyrgyz dialect. 411 p. URL: https://elib.rgo.ru/handle/123456789/217649 [in Russian].
7. Zagryazhsky G. Yuridicheskiy obychay kirgiz [The Kyrgyz legal custom] // Materials for statistics of the Turkestan region. 1876. Issue IV. With. 91-99. URL: https://www.academia.edu/37694428/ [in Russian].
8. Zimanov S.Z. Sud biyev – unikal'naya sudebnaya sistema [The court of biys is a unique judicial system]. Almaty, 2009. 233 p. [in Russian].
9. Oskinbaev R., Kairova N.I. Retrospektiva razvitiya instituta mediatsii v Kazakhstane [Retrospective of the development of the institution of mediation in Kazakhstan] // Bulletin of the Kazakh-Russian International University. 2017. URL: https://articlekz.com/article/20427 [in Russian].

К ИСТОКАМ СОВРЕМЕННОГО НЕОКОЛОНИАЛИЗМА В ЦИВИЛИЗАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ 1920-Х ГОДОВ

Т.Ю. Красовицкая, д.и.н., профессор
Главный научный сотрудник института Российской истории РАН

Дискурс неоколониализма занимает в последние годы все большее внимание в историографиях бывших советских республик, не только центрально-азиатских, кавказских и др. Пост(нео)колониальные теории изобретаются и в других странах имперского и постимперского мира, захватывая разные тематические сферы, сосредоточиваясь на размывании традиционного суверенитета в разных хронологических этапах и периодах. Процессы советской модернизации в молодых государствах объясняются идеологическими мотивами «взаимозависимости» и «взаимодополняемости», другими неоколониалистскими формулами конструирования образа, например, «наказанного народа» или народа-жертвы, «интеллектуального» террора и пр. При анализе нарративов видно: неоколониальная идентичность — это конструкт. И как любой конструкт, понятие страдает некоторым упрощенчеством, унификацией и не всегда оправданным стремлением к обобщению. Не идет ли речь о попытке увести спор от осмысления новых аспектов конкретно-исторических проблем советской модели, забыть голоса тех, кто перестал существовать для мира извне с уходом последней «великой» социальной утопии XX века?

Неоколониальную «констатацию нашего общего человеческого удела, его специфическую конфигурацию, - утверждает М.Тлостанова, - мы не в силах изменить» [1,2]. Это вряд ли, в наших возможностях продолжать искать ответы в непростом опыте советской модерности, ее нелинейном процессе, ее определенных правах, благах, уровне модернизации, распределении ролей — интеллектуальных, культурных, художественных. Тлостанова видит «человеческий удел тех, кто принадлежит к колониальной стороне модерности», опирается на ценный анализ А.Эткинда, который подробно рассмотрел границы применения западных понятий колониализма и ориентализма к русской культуре, формирования языка самоколонизации у российских историков [3]. Пострадавших от сталинских репрессий джадидов и алашистов как колониальных интеллектуалов порицает А.Бисенова с соавторами за сведение их многоплановой сложной истории к «ложным дихотомиям» прогресса / регресса, модернизации / отсталости, за их колониальную конфигурацию в силу полученного образования в российских университетах и своего вклада как колониальной элиты в сохранение, по сути, колониального общества [4].

Но фактически насыщенная интересная история людей XX века, полная драматизма, ошибок и побед на разнообразных этнокультурных пространствах бывшего СССР требует

беспристрастного и объективного разбора. Этот опыт российских народов, результат их модернизации, касается не только полезных ископаемых, но и культуры, языков, традиционных космологий, вариантов борьбы с неравенством в ситуациях, всегда практически по-разному отчаянных. В нем зияют колоссальные лакуны, нераскрытые ответы на загадки и вызовы современности [5, 6, 7, 8, 9].

Этот опыт критически осмысляется на основе ранее недоступных источников, новых теорий и исследовательских технологий. В последнее время деконструкция базовых идей империи с помощью модной ныне археологии знания о них позволяет отчетливей видеть результаты успехов в заимствовании политических практик. Принцип свободной организации обществ, дающий возможность быть «на равных», археология знания позволяет использовать как инструмент борьбы за ту или иную политику, программу, проект и пр. Так концепция евразийства, феноменальных проектов интеллектуалов русского зарубежья первой половины XX века, специфического движения общественно-политической мысли, возникнув в 1920-е гг. прежде всего как ответ на экспансию западных держав и попытки навязать этническим культурам либеральные ценности и стереотипы мировосприятия, на самом деле является неоколониальным дискурсом эмигрантских элит. Притязаний на их удел – на этнокультурное российское множество, которым после 1917 года распоряжались, считалось, новые советские хозяева. С укреплением советского режима и разработкой советского метаязыка евразийство предприняло попытку занять на пространстве этой культурной сложности идеологическую нишу, причем не всегда безуспешно. Евразийцы, настаивая на равенстве народов Евразии, провозглашали участие неславянских народов в общей государственной и политической жизни Евразии чтобы повернуть Россию на путь современного мультикультурализма в целях сохранения единого государственного пространства. Но современная оценка алашевцев «брокерами» и «производителями знаний о степи» субъективно-обидна. На Северном Кавказе имеются аналогичные факты сформулированных в ранние сроки оценок вернувшихся в горы «гостей в пиджаках, принесшие гостинцы горцам». Речь шла о всех, кто не понял неотвратимости сделать судьбоносный выбор: их ожидает то, что «лоно матери» забудет их. Их ждет «хаос без просвета», «гроб, уготованный историей», «могила» с «трупным запахом» и пр. [10].

Культурные нарративы играют огромную конститутивную роль, но вклад в антиколониальные подходы не более чем побочные эффекты рядом с первостепенной задачей: создавать и укреплять доказательные точки зрения на историю цивилизационного развития на просторах в данном случае Центральной Азии.

Постколониальная теория и ее базовые нарративы могут упрощать сложные истории, требующие альтернативных прочтений. Постколониалистская модель, созданная для исследования отношений угнетения и сопротивления (или их гибридного взаимодействия) не предоставляет аналитических инструментов для интерпретации более сложных мотиваций. Высказывается мысль об обоюдном недоверии языка и репрезентации, неизбежном в ситуации, когда политическая (включая постколониальную) риторика и идеологические дискурсы оказываются бесконечно далеки от личного травматического опыта отдельных людей и целых народов.

Постколониализм превращается в своего рода интеллектуальное поветрие, становится расхожим модным словом, а сработанные нарративы находят путь к сердцу современных брокеров научной биржи, терминология быстро проделывает путь от специфической научной (политологической и культурологической, далеких от конкретно-исторических) до популярной нехудожественной литературы, медиа и массовой культуры — нередко в донельзя упрощенном виде, теоретический вокабуляр распространяется и семантически расширяется.

Научная интеграция постколониальной теории в евразийские конкретно-исторические исследования еще не породила сопоставимых по сложности дискуссий. На данный момент мы пользуемся этим дискурсом без должной строгой самокритичности. Общий консенсус сводится к тому, что постколониальная теория потенциально продуктивна для нашей области, но только в том случае, если воспринимать ее критически и адаптировать к специфике материала.

В частности, Илья Кукулин предположил, что величайший риск внедрения постколониальной методологии может заключаться в повторной ориентализации бывших российских колоний, на сей раз при помощи нового и якобы заслуживающего доверия методологического аппарата [11]. Клавдия Смола описывает постколониализм как «мультидискурсивный и порой противоречивый академический нарратив, в рамках которого атрибут "постколониальный" часто используется как троп политического и культурного неравенства и тем самым как категория чистой риторики» [12]. Преувеличенное внимание к постколониальному дискурсу в постсоветском Казахстане показывает: постколониальная риторика больше используется политическими элитами.

«Синкретизм» евразийства своим смешением практик различных школ мысли умножал стремление к целостности имперского пространства. Неоколониальный мотив своей исторической миссии в строительстве Новой России евразийцы видели во включении происшедшего в революции — в рамки русской и евразийской исторической традиции, не будучи консерваторами, поскольку мыслили в категориях прежде всего народов как живых существ, а не «элит», иногда заинтересованных и даже пытающихся «остановить историю».

«Мы, - справедливо указывает В.Тишков, оценивая неоколониалистские подходы, - привыкли говорить о пользе истории, но редко, когда - о злоупотреблении историческими аргументами». Он разбирает пример с Чечней, неадекватное и амбициозное обращение с историей и этнографией как «кардинальное расхождение с тезисом о "российской интервенции как об ошибке колониальной этнографии", под которой Анатоль Ливен имеет в виду прежде всего незнание, непонимание или игнорирование культурной природы чеченского общества» [13]. Неоколониальная по своей сути «симпатизирующая этнография» делает плохую услугу народу, который становился предметом демонстративной любви внешних сил.

В настоящей статье попробуем увидеть новые нюансы практик лидеров общефедерального уровня, рассмотреть причины, побудившие большевиков привлечь опыт авангардистских практик, использовать их мощный протест против имперских проектов колонизации нерусских этносов. Любопытно, что историки стыдливо обходят как имперский колониальный российский опыт, так и авангардизм культурной политики первых революционных лет, обходясь и в том, и в другом случае разными эвфемизмами. Российское общественное сознание к 1917 году представляло собой духовно-интеллектуальный сплав идей разной степени радикализма: символистской «третьей духовной революции», «нового религиозного сознания» Д.Мережковского, богостроительства А.Луначарского и М.Горького, философии «общего дела» Н.Федорова, теософии Е.Блаватской, христианского социализма С.Булгакова, экуменизма В.Соловьева, космогонических фантазий Э.Циолковского, христианского анархизма Л.Толстого и, конечно, марксизма в разных изводах его исповедовавших. Немало разнообразных идей накопили теоретики джадидизма в тюркском сообществе. Авангардизм впитывал идеи, которыми жила культура того времени, ее веру в особую миссию и предназначение России, которая была в равной степени свойственна как представителям культуры Серебряного века, так и леворадикальным политикам во главе с В.Лениным. Широкое культурное движение авангарда захватило все искусства, философию, богословие и науку, затронув и социальную жизнь, и ноаое

государственное устройство. Большевики и деятели русского авангарда разными путями шли к одной цели: к кардинальному разрушению старого (общества, искусства), чтобы на его руинах строить новый мир. Авангардизм представлял собой совокупность движений в культуре, для которой характерны разрыв с предшествующей традицией, экспериментальный поиск новых форм и путей.

Конечно, авангардизм вышел из той общественно-политической и художественной ситуации, которая сложилась в конце XIX века. Из плавильного котла Великих реформ 1860-х годов, в котором имперство доживало последние дни. Доминировавшее до них утверждение об унифицирующей и репрессивной имперской колониальной стратегии этнокультурных практик на окраинах создавало ложное представление о привилегированной метрополии и неизбежно ущемленной в правах периферии. Установка на эксперимент и новизну, оригинальность - одна из отличительных черт авангарда. В нем отсутствовала выстроенная система эстетических постулатов (правил, законов), но была характерна подвижность границ и плюрализм, множественность подходов к осмыслению сути бытия, картин мира, притязание на уникальность предложенного пути. Все эти постулаты, правила и законы давали в руки средства борьбы с колониальным прошлым.

Осмелев к 1917 году, авангард нес в себе жажду жизнестроительства, бескомпромиссность, пафос борьбы, устремленность к новому в образе гордого пророка-творца. Большевикам нравилась мессианская роль, они выступали посредником между наднациональной целью коммунистической революции (областью трансцендентного) и потребностью в локальной, привычной культуре (наличной действительностью). Этот род творческой деятельности, являлся и искусством, и политикой, и философией, и публицистикой, и наукой, и религией и еще много чем. Цель ее – построить новое общество путем радикального изменения мира, для чего нужно радикально изменить сознание населения. Движение стремилось к борьбе за свободу в реальности, за право свободно мыслить.

Требовался концептуальный аппарат для перевода конструкций пространства, времени, вещного фона, point of view (точек зрения), ролевой структуры героев, норм репрезентации реальности — в практики, на которые можно опираться. Национальные и партийные лозунги и темы: «человек с творческим потенциалом», новое общество, нации, национальная идентичность преобладали. Это политическое поле после 1917 года занял Наркомнац И.Сталина, за «организационные» его плоды в культуре отвечал Наркомпрос А.Луначарского.

Опыт двух стратегий советских наркомов: по просвещению (А.В.Луначарского) и по национальным делам (И.В.Сталина) важен для понимания использования авангарда в исследуемом контексте, тем более он лишь по традиции называется русским (определение появилось в 1950-х годах). Авангард открывался политикам, если смотреть на него не только как на искусство, как совсем не на искусство, а как на практики людей, работающих в суровом политическом жанре. От руководителей советских наркоматов, призванных упорядочить и освоить «проблемные» поля, за которые они несли ответственность, требовалась огромная эрудиция, знание исторических, ментально-культурных, языковых и религиозных подоплек и причин формирования или отказа от тех или иных управленческих конструкций. Должностные обязанности наркомов, отвечающих за стратегию развития государства, пересекались в поле сложных этнокультурных проблем. Через кабинеты возглавляемых и Сталиным, и Луначарским наркоматов проходили разнообразные сотрудники, прибывавшие со всех концов разрушаемого (в том числе и ими самими или их соплеменниками) государства. Среди них были как образованные и умные, так и те, у которых на лбу написана святая наивность.

После Октябрьской революции российский авангард состоял из радикальных представителей культурной элиты разных этносов, резко политизированной. «Левые» деятели культуры шли на службу новой власти, становясь ее сообщающимися сосудами, наполняя их содержание даровитостью, талантом политических практик в атмосфере бурного развития этнокультурных процессов, их авангардных импульсов.

С первых лет советской политической риторики освобождение угнетенных народов служило одним из главных тропов новой власти. В 1917 году Совнарком опубликовал ряд деклараций и обращений, например, Декларацию прав народов России, «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока», в последней говорилось: «…Отныне ваши верования и обычаи, ваши национальные и культурные учреждения объявляются свободными и неприкосновенными. Устраивайте свою национальную жизнь свободно и беспрепятственно». Власти появлявшихся республик провозглашали право угнетенных народов на самоопределение своим безусловным приоритетом: «Вы сами должны быть хозяевами вашей страны! Вы сами должны устроить свою жизнь по образу своему и подобию! Вы имеете на это право, ибо ваша судьба в собственных руках».

Национализм и интернационализм - две версии западнической прогрессистской парадигмы модерна - противостояли друг другу, активно обсуждались в кругах партийных и этнических элит, представлений народов о себе и о других. Национальную политику "отец народов" (это название в данном контексте далеко не случайно) мыслил именно в категориях прав народов, хотя декреты большевиков не считались окончательными или даже долговременными — они содержали больше вопросов, чем ответов.

Механизм успеха взаимодействия с этнокультурными пространствами и их ресурсами коренился в многослойном комплексе идентичностей. Большевики с энтузиазмом подхватили знамя российского континентального экспансионизма, придав ему коммунистическую окраску и глобальный масштаб. Менялись системы коммуникаций, очертания административных и государственных границ, ареалы расселения, ментальные ориентиры и поведенческие стратегии народов и их элит. Заявленное право самоопределения наций вовсе не прекрасный лозунг, но границы цивилизации были довольно размытыми. Казалось, на глазах стремительно стирались границы между «цивилизованным» и «нецивилизованным» мирами, но каждый в 1920-е годы оставался странным и многоукладным в переходном, подвешенном состоянии. Люди вне зависимости от конкретных судеб и политических убеждений, были уроженцами старого мира.

Для наркома просвещения А.Луначарского важным было наполнить новыми ресурсами политическую модернизацию сложного этнокультурного пространства. Ему предстояло «перекроить» амбициозные традиционные ресурсы и, перекроив их, встроить в вариант европоцентристской культурно-образовательной модели. За границей он видел: широкое движение авангарда захватило все сферы искусства, философии, даже богословия, науки, высшей школы, педагогики школы, затронуло и социальную жизнь.

У каждой этнической группы элит имелись представления и проекты встраивания своих интересов в обновляемое не только государственное пространство, в новую картину мира. Но повсеместно элиты выдвигали требования сохранить локальную самобытность народов. Идеологическим обоснованием служил тезис (усилен революционными движениями 1917 года) о том, что только народ страны образует законный источник суверенной власти, его решения являются приоритетными. Этой позиции соответствовала форма федерации как союз государств. Авангардисты, их ресурсы меняли мировой канон главным требованием: во-первых, изменить историческую динамику (лозунг авангарда: «Время, вперед!»), предъявить современные продукты, во-вторых, изменить язык времени, отразить в нем новые вызовы. Авангард предложил себя инструментом, при помощи

которого можно менять общество. Деятелей авангарда сближала с политиками общая цель, но разными путями шли они к ней.

Список использованной литературы и данных:

1. Тлостанова М. Деколониальный проект: от политической деколонизации к деколонизации мышления и сознания // Личность. Культура. Общество. 2008. Т. X, № 5—6.
2. Тлостанова М. Постколониальный удел и деколониальный выбор: постсоциалистическая медиация // НЛО. 2020. № 1.
3. Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. М.: НЛО, 2013.
4. Бисенова А., Мукашева А. Колониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью // НЛО. 2020. № 6.
5. Красовицкая Т.Ю. Этнокультурный дискурс в революционном контексте февраля — октября 1917 г. М.: Новый хронограф, 2015.
6. Красовицкая Т.Ю. Идеи и практики в советской национально-культурной политике. 1917—1929 гг. М.: Кучково поле, Музеон. 2023.
7. Аманжолова Д.А., Красовицкая Т.Ю. Культурная сложность Советской России. Идеология и практики управления 1917—1941 гг. — М.: Новый хронограф, 2020.
8. Аманжолова Д. А., Дроздов К. С., Красовицкая Т.Ю., Тихонов В.В. Советский национальный проект в 1920–1940-е гг.: идеология и практика. — М.: Новый хронограф, 2021.
9. Аманжолова Д.А., Дроздов К.С., Костырченко Г.В., Красовицкая Т.Ю. Советская федерация: от империи к модерности, 1917—1941 гг. — М.: Центр гуманитарных инициатив, 2022.
10. Алаг Ирский. Путь горской интеллигенции: беглые очерки анализа // Горская мысль. 1922. № 2.
11. Кукулин И. Внутренняя постколонизация: Формирование постколониального сознания в русской литературе 1970—2000-х годов // Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. М.: Новое литературное обозрение, 2012.
12. Смола К., Уффельманн Д. Постколониальность постсоветских литератур: конструкции этнического / Новое литературное обозрение. 2017. № 2.
13. Тишков В. Конструирование чеченцев из этнографического мусора / Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны). М.: Наука. 2001.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ УЕЗІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Қарағұл Б., 2 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: **Исмаилов С.С.**, т.ғ.к.
А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті

XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуында XIX ғасырдың екінші жартысымен салыстырғанда едәуір өзгерістер болды. Халықтың демографиялық өсуі мен құрамында да айтарлықтай өзгерістер болып өтті. Ғасыр басында Қазақстан аумағы алты облыстан тұрды. Орталығы Ташкент болған Түркістан генерал-губернаторларына Сырдария және Жетісу облыстары, орталығы Омбы қаласы болған Дала генерал-губернаторлығына Ақмола, Семей, Торғай, Орал облыстары енді. Бөкей Ордасының аумағы Астрахань губерниясына, Маңғыстау Закаспий облысына қарады.

Патша өкіметі өзінің ең қиын түйінді мәселелерінің бірі аграрлық саясатын орталық губерниялардан Қазақстанға орыс шаруаларын қоныстандыру арқылы шешуге тырысты. Қазақтардың артық, бос жерлерін алу деген сылтаумен патша өкіметі олардың ғасырлар бойы көшіп қонған жерлерін, ата қоныстарын, жайылымдарын басып алды. Бұл жағдай, әсіресе XX ғасырдың басында әлдеқайда күшейе түсті.

XIX ғасырдың соңғы он жылдығы мен XX ғасырдың басында Қазақстан шаруашылығының бүкілресейлік жүйеге енуі күшейе түсті. Өлкенің табиғи байлықтарын тағылықпен тонау, халықтың отарлық езгіге ұшырауы және әлеуметтік қайшылықтар

тереңдей түсті. Экономикалық өмірдегі жаңа құбылыс қазақ өлкесіне сыртқы капиталдың енуі болды. Сыртқы капитал, әсіресе, өндірістің шикізат азық-түлік өнімдерін елдің орталық аудандарына әкетуге мүмкіндік беретін салаларына көбірек жұмсалды.

Орыс және шетел капиталы негізінен тау-кен өнеркәсібіне салынды. Қазақстанның кең байтақ аумағы, табиғи байлықтарының молдығы, арзан жұмыс күші, темір жол салу мүмкіндігі және тағы басқалар капитал салуға өте қолайлы еді. Сондықтан да ірі империалистік мемлекеттерге қарызға белшесінен батқан патша өкіметі Қазақстанға шетел капиталының еркін енуіне мүмкіндік берді. Шетел капиталы негізінен пайда көбірек түсетін тау-кен өнекәсібіне ұмтылды. Оларды әсіресе түсті металл, алтын, көмір, мұнай салалары көбірек қызықтырды.

Түсті металл, көмір, мұнай, кен орындары шетел кәсіпкерлеріне арзан бағаға сатылды. 1896 жылы Зырян кен орны француз кәсіпкерлеріне берілді. 1904 жылы Австрия князі Тури-Такма Алтай кен орнын пайдалануға алды. Успен мыс кеншісі мен Спасск мыс балқыту зауыты француздарға, Риддер қорғасын кеншісі американдықтарға пайдалануға берілді. Сонымен бірге ағылшындар, немістер, шведтер де Қазақстанның ер байлығынан үлес алудан қалыспады. Қостанай уезінде түсті металл, көмір кендері зерттелді.

XX ғасырдың бас кезіндегі тау-кен өнеркәсібінің басты салаларының бірі мыс және алтын өндіру болды. Қарағандыда, Екібастұзда, Саранда көмір кен орындары жұмыс істеді. Қазақстанның батыс және солтүстік-шығысаймақтарында жұмыс істеген тұз өндіру кәсіпшіліктерінің маңызы зор болды. Тұз жергілікті рынокпен қатар сыртқа шығару үшін де өндірілді. Қостанай өлкесінде Орқаш, Ебелей көлдерінде тұз өндірілді. С.Бобылев көпестің өз өндірісі болды. Қазақтарды мерзімдік жұмысқа пайдаланып, С.Бобылев тұзды сырт жақтарға саудаға шығарып, қазақтардың қздеріне тұзды бір пұты 4-5 сомға сатып отырды [1].

Дегенмен, XX ғасырдың бас кезінде өлке өнеркәсібінде ауыл шаруашылық шикізаттарын өңдейтін былғары жасау, сабын қайнату, май шайқау, арақ-шарап жасайтын және тағы басқа кәсіпорындар басым болды. Оңтүстік Қазақстанда мақта тазарту өнеркәсібі дамыды. Бұл кезде Шымкентте төрт, Түркістанда екі мақта тазартатын зауыт жұмыс істейді.

Өлкедегі жұмысшылар саны 1913 жылы 75 мыңға дейін жетті. Оның 20 мыңы ірі кәсіпорындарда жұмыс істеді. Барлық жұмысшылардың 60-70 % қазақтар болды, алтын өндіру, тұз шығару кәсіпорындары мен шахталар және кен орындарындағы олардың үлес салмағы 90 % дейін жетті. Теміржол және су транспортында 25 мыңнан астам адам жұмыс істесе, олардың 20 % қазақтар құрады. Қазақтар негізінен ауыр және лас жұмыстарды атқарды. Жоғары біліктілікті қажет ететін арнайы мамандықтарға қазақтар жіберілмейді. Бұндай мамандықтар негізінен орыстарға тапсырылады.

Жұмысшылардың, әсіресе, қазақ жұмысшыларының жағдайы өте ауыр болды. Жұмыс уақыты 14-16 сағатқа дейін созылды және қауіпсіздік ережелері сақталына бермеді. Жұмыс орнында жұмысшылардың мертігуі және қаза болуы көбірек ұшырасты. Жұмысшылар жалақысы Ресейдің орталық аудандарына қарағанда 3-4 есе кем төленді. Сонымен бірге, жалақаның бір бөлігі азық-түлікпен және тауарлармен берген кезде алдаумен және кем есептеуден одан сайын кеміп отырды.

Кейбір кәсіпорындарда тендей жұмыс атқарғандарға қарамастан, қазақ жұмысшыларына орыстарға қарағанда жалақы әлдеқайда аз төленді. Құрастырмалы лашықтарда, зауыт барақтарында тұрған жұмысшылардың көпшілігінң тұрғын үйлері, баспанасы болмады. Дәрігерлік көмектің жоқтығынан және санитарлық-тазалық жағдайының сақталмауынан жұмысшылар мен олардың отбасыларында жұқпалы аурулар жиі ұшырасып тұрды.

Ресей мемлекетінің осал және қайшылығы мол тұстарының бірі аграрлық мәселе еді. 1861 жылғы реформа жер мәселесін түпкілікті шеше алмады. Помещиктің жер иелену жойылмады, жерсіз шаруалардың саны жылдан жылға арта түсті. Шаруалар наразылығы ментолқулары патша өкіметін үнемі алаңдатуда болды. Сондықтан да патша өкіметі жер мәселесін Сібір мен Қазақстандағы отарлық саясаты арқылы шешуге тырысты.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы он жылдығында орталық губерниялардан Қазақстанға қоныс аударушылар легі көбейе түсті. 1901 жылы патша өкіметі қазына жерлерінен жеке тұлғаларға жер бөліп беру туралы заң қабылданды. 1867-1868 жылдардағы реформалар бойынша бүкіл қазақ елінің жері де мемлекеттік меншік болып жарияланған еді. 1904 жылы Ресейдің орталық аудандарынан шеткері аймақтарға қоныс аударатын шаруалар ісін басқаратын қоныс аудару басқармасы құрылды. Жаңадан құрылған қоныс аудару басқармасының басты міндеті қазақтардың шұрайлы жерлерін тартып алып қоныс аудару қорына аудару арқылы келімсек шаруаларға бөліп беру еді.

XX ғасырдың алғағқы жылдарында қазақтарды ғасырлар бойы қоныстанған жерлерінен, жайылымдарынан ығыстыру саясаты жаңа белсенділікпен жүргізіле бастады. 1870 жылдан 1906 жылға дейін Ресейдің орталық аудандарынан Қазақстанға қоныс аударғандардың саны 521 мың адам болса, 1907 жылдан 1914 жылға дейін, яғни тоғыз жылдан қоныс аударғандар саны 714 мың адамға жетті. Патша өкіметі қазақ жерлерін жеделдетіп отарлауға ерекше мән берді. Үкімет жерге орналастыру және егіншілік туралы бас басқармада қазақ даласын отарлауды тездетудің әдістері мен мүмкіндіктерін үнемі талқылап отырды[2].

1905-1907 жылдардағы орыс революциясының басты міндеттерінің бірі аграрлық мәселе болатын. Жеңіліске ұшыраған орыс революциясы бұл мәселені түпкілікті шеше алмады. Сондықтан да, патша өкіметі бұл мәселені реформа жасау арқылы шешуге ұмытылды. Помещиктік жер иеленуді сақтай отырып, аграрлық мәселедегі дағдарыстың есептерін жою мақсатында Ресейдің ауыл шаруашылығы министрі Столыпиннің аграрлық реформасы қабылданды.

Столыпин реформасы селолық қауымды ыдыратуға және патша өкіметінің деревнядағы тірегі болып табылатын жаңа қауым-кулактарды қалыптастыруға бағытталды. Помещиктік жер иеленудің мұртын да бұзбай бұл шараны жүзеге асыру үшін жаңа жерлер қажет болды. Сондықтан да Столыпин реформасын жүзеге асыру үшін қазақ өлкесіне орыс және украин шаруаларының қоныс аударуының жаңа толқыны басталды.

1906 жылдан 1913 жылға дейін Ақмола, Торғай, Орал, Семей облыстарына 430 мың шаруашылық қоныстанды. Столыпиннің аграрлық саясаты орталық аудандарындағы шаруалар толқуын болдырмауды және шығыс аудандарға әсіресе, Қазақстанға қоныс аударған шаруалар арасынан өзінің жер саясатын және отарлық мүддесін одан әрі тереңдету үшін кулак топтары арқылы тірек табуды да ойлады. 1917 жылға қазан төңкерісінің қарсаңында Қазақстанда жергілікті халықтан тартып алынған жалпы жер көлемі 45 млн. десятинадан асты. Патша өкіметінің қоныс аудару саясатының нәтижесінде қазақ шаруаларының күйзелісі мен отарлық езгі саясатының нәтижесінде қазақ шаруаларының күйзелісі мен отарлық езгі бұрынғыдан да күшейіп, жер мәселесінің дағдарысы тереңдей түсті.

1904 жылы Қостанай уезінде жаппай экспедициялық зерттей жүргізілді. 14190 қоныс аударған шаруашылық анықталды, оның 13342 поселкелерде орналасқан, ал 848 хуторларда мекендеген еді. Қоныс аудару партиясы материалдарының деректері бойынша 1905 жылдың 1 қаңтарына қарай жоғарыда аталғандардың 11000 жанұясы өкімет басшыларының рұқсаты бойынша, ал қалған 2342 шаруашылық өз еркімен келіп орналасқан болды. Сол деректер бойынша тек 1906 жылы өзінде 999 жанұя, ал 1907 жылы- 1178 жанұя келіп орналасты. Бұл

деректерге өз еркімен келіп орналасқан жаңұя қосылмаған, бірақ олар уезге келгендердің 30% құрастырғанын білеміз [3, 190-б]

Ішкі істер министрлігі 1902 жылдың 5 қазанында шаруалар мекендеген жер иеліктерінде шаруа қожалықтарын құру жөнінде бұйрық шығарды. Осы бұйрық бойынша Торғай облысында, соның ішінде Қостанай уезінде де шаруалар бастығы институты (лауазымы) енгізілді.

Министр жарлығы бойынша уезде 4 шаруа жер иеліктері құрылып, оларға бастықтар тағайындалды.

І-ші шаруа жер иелігі (бастығы Лихачев, Қостанай қаласында тұрды) келесі болыстардан құрылды: Арақарағай, Обаған, Боровской, Александровский, Затобольский (44000 адам);

ІІ-ші жер иелік – (бастығы уезден шет мекенде, Троицкіде тұрды) құрамында Сарной, Шұбар, Кенарал, Мендіқара, Қарабалық болыстары болды (41000 адам);

ІІІ-ші жер иелік (бастығы п.Семиозерный тұрды) құрамында Аманқарағай, Дамбар, Аят, Бестөбе, Семиозер болыстары болды (33000 адам);

ІV-ші жер иелік (бастығы Харченко уезден шет аймақта Орск қаласында тұрды) құрамына Жетіғара, Құмақ, Жылқуар, Сүйіндік болыстары кірді. Сонымен қатар Қостанай уезі 6 (алты) аудан- аймақтарға бөлінді. Оларды құру барысында тарихи-табиғи жағдай ескерілсе, сонымен қатар 75-100 шақырым көлемді аймақ және 5-7 мың адам сыйымдылығы да айқындалып ескерілді. Аудан- аймақтардың басшылығы Қостанай қаласында мекендеді. [3, 191-б.].

Болыстарды құру барысында көптеген қайшылықтар туындап отырды. Әсіресе болыстардың орталығын таңдау барысында, орталықтың экономикалық жағдайы мен оның сырт қалпы ескерілді, ал ондай жағдай «ескі», яғни бұрын келі орналасқан келімсектер поселкелерінде болған. Соның салдарынан Чернигов земства қызметкері А.Свечиннің айтқанындай жаңа поселкелер «ескі» селолардың «құлы, салықшысы» болғысы келмеді.

Аудан-аймақтарды игеру бірнеше кезең өтті, кейбіреулерінде тек зерттеу жүргізілсе, басқаларында жерді бөлу және иелікке беру қоныс аударушыларды орналастырумен ұштасып жатты, ал үшіншілерде тек қана келімсектерді орналастыру белгіленіп отырды. В.Купчновтың пікірі бойынша аудан-аймақ «міндетті түрде қоныс аударушымен байланысты: ол қоныс аудару ісінде маңызды өміршеңдік байланыс жүйесі болып табылады»[3, 195-196-бб.].

Қонысаударушы шаруалар мен қазақ шаруаларының бой көрсетулерін басып-жаныштау үшін гарнизондардан қазақтардың жазалау отрядтары жіберілді. Мәселен, 1909 жылдың сәуірінде телеграф арқылы сұрау салу бойынша Пермьнен Қостанайға патша өкіметінің қоныс аудару саясатына қарсы шыққан қазақтардың наразылығын басып тұншықтыру үшін қазақтар жүздігі жіберілді [2, 623-б.]

Реформаны жүргізудің алғашқы жылдарында Ресейдің еуропалық бөлігі шаруаларының бірқатары өздерінің тұрмыс жағдайларын жақсартуға деген үміттерін Қазақстанға көшумен байланыстырғаны көрінеді. Қоныс аударушылар санының қысқаруы реформаның сәтсіз қортындысын көрсетеді. Қоныс аударушылардың едәуір кері қайтуы да нақ осы білдіреді. Мәселен, 1906-1915 жылдарда жыл сайын қоныс аударушылардың 20%-ынан 34%-ына дейін кері қайтып кеткен.

П.А.Столыпин реформасының бірі де сәтсіздікке ұшырады. Елде фермерлік шаруашылықты дамыту туралы ой дұрыс айтылған болатын. Бірақ Қазақстан жағдайларында, игерілмеген жерлерде шаруалар арасында, керісінше, тірі қалу кепілі ретінде қауымдардың рөлі арта түсті.

Қазақ халқының жаппай жерсіз қалуы, қайыршылануы және соның салдары ретінде әлеуметтік шиеленістің өсуі реформаның күйініште қорытындысы болды. Қарсылықтың стихиялық көріністері қожайындарды, өкімет өкілдерін соққыға жығудан, салықтар төлеуден бас тартудан, малды айдап әкетуден, егістіктерді аптаудан және басқаларынан көрінді. Ежелгі жерінен айырылған байырғы тұрғындар өз құқықтарын заңды әдістермен-өтініштер беру арқылы қорғауға тырысты, оларды көп мөлшерде мұрағат қорларында кездестіруге болады. 1913 жылдың қаңтарында Есімболат Досбаев пен Ғали Оспанов өз ауылының атынан Торғай-Орал ауданы қоныс аудару ісінің меңгерушісіне «Шыңғырлау болысының № 4 ауылы қырғыздарының ең жақсы шұрайлы жерлері қоныс аудару қорына тартып алынды, ал бізге жарамсыз жерлер ғана қалдырылды» деп шағым жасап, учаскелер кесіп беруді сұрады. Іс жүзінде қалған өтініштер сияқты, бұл өтінішке де бас тартылған жауап қайтарылды [2, 590-б.].

Қорыта келгенде, жер пайдалану үшін қоныс аударушылар мен қазақтар арасында да, жергілікті халық арасында да даулар мен қақтығыстар пайда болды. Мәселен, Белоярск және Каменск поселкелерінің шаруалары Қостанай уезінің Кенарал болысы қазақтарының жерлеріне өз бетімен қоныстанып алып, бастапқыда олардан жерді жалға алды, ал сонан соң 1905-1907 жылдар кезеңінде Ресейде шаруалардың жерді басы алуы жөнінде естіп, жергілікті тұрғындардан өздері ұнатқан учаскелерді күштеп басып алуға тырысты. Олар Луганск поселкесі қазақтарының жерлеріне де осындай ниетте болды. Бұл мақсаттарын жүзеге асыру үшін олар Ресейден әлі де бір «өте батыл адамдардың» келуін күтті.

Жерін тартып алып қысым көрсету және дәстүрлі көшу жолдарынан айыру көшпелі халық арасында да толып жатқан жанжалдар туғызды. Олар көбінесе қайғылы аяқталып отырды, мысалы, 1907 жылы Торғай облысының Ырғыз уезінде солай болды, онда күзеу ретінде пайдаланылатын Қаракөл алқабы үшін даудың салдарынан екі адам қаза тапты.

Қазақстан қалалары отырықшы және көшпелі халықтың тұрақты өзара байланыс орталықтары бола отырып және әлбетте, айналасындағы ауылдық өмірге әсер етіп, малмен тікелей сауда жасаудың және осы тірі тауарды сыртқа шығарудың, дұрысырақ айтқанда, шектес аудандарға жіберудің объективті түрде орталықтарына айналды. Мұндай орталық ретінде Қостанай қаласын айтуға болды қалада сатып алынған мал мен шикізат Камышин, Шадрин, Троицкий, Исецкий, Орал, Орск уездеріне, Екатеринбург губерниясына, Мәскеуге, Қазанға, Ревелге, Берлинге, Венаға жіберіп отырды [4].

Өмір біртіндеп өз дегенін істеді және жекелеген уездер жөнінде кешегі көшпелілердің егіншіктегі табыстары айтарлықтай болды: мысалы, 1897-1901 жылдар ішінде қазақтардың пайдаланған жері Қостанай уезінде -84490 бесятина болған. Әрине, егіншілік үшін қолайлы мүмкіндіктері бар уездерде табиғи-географиялық жағдайлар кең жол ашып берді. Мысалы, Торғай облысына қатысты, егіс алқабының мөлшері бір ғана Қостанай уезінде «түгелдей дерлік» егіншілікке байланысты болды: 217749 десятинадан, яғни қазақтардың өңдейтін жері жалпы алаңның 97 пайызына жуығы келді [5, 47-б.]

1904 жылы құрылған Қоныс аудару басқармасы қазақтардың жерін тартып алып, қоныс аудару жер қорын осылайша толықтырды. 1899 жылдан 1902 жылға дейін Қостанай уезінде 98 қоныс аудару учаскелер құрылып, оларда 91 700 ерлер тіркелгені ресми тұрғында бекітілген еді. Айта кету қажет, Қостанай уезі кірген Торғай облысы қоныс аударушыларды орналастыру үшін ресми түрде тек 1904 жылы ғана ашылған еді және Торғай облысының екі уезінде (Қостанай және Ақтөбе) ғана қоныс аударушылар басымырақ болды.

1907 жылы Қостанай уезіне 64600 адам, 1908 жылы- 11900 адам, 1909 жылы-18300 адам, 1910 жылы- 34100 адам, 1911 жылы-44000 адам, 1912 жылы-10500 адам қоныс аударды. Неюәрі 6 жыл ішінде- 183300 адам келген екен. Бұл оқиғалардың салдары ретінде аймақтағы әлеуметтік-демографикалық жағдайдың өзгерісін айқындаймыз. Орыстар мен

укараиндердің халықтың арасындағы үлес салмаңы көбейді. Мысалы, 1917 жылы Қостанай уезінде 80100 орыс (21,2 %), 126900 украиндер (33,53 %), 133900 қазақтар (35,1 %) тұрып жатты. Айта кетерлік жағдай, 1897 жылы Қостанай уезіндегі халықтың арасындағы қазақтардың үлес салмағы 77 % болғандығын айқындай отырып, небәрі он ішінде үлкен өзгеріс болғандығын айғақтаймыз [6].

Алайда егіс алқаптарының көлемі- уездердегі егіншілік дамуы деңгейінің айқындаушы факторы бола алмайды. Мәселен, Торғай облысының уездері бойынша қазақ және орыс отбасыларының жеке қожалықтарына қатысты орташа деректерді салыстырар болсақ, жер қоры едәуір ауқымды болған автономдық тұрғындар қоныстаушы отбасыларынан едәуір кем түсіп отырған: 1900 жылы орыс егістіктерінде пұт есебімен алғанда 184451 пұт дәнді дақыл, қазақтарда- 371297 пұт себілген және орыс халқының бір отбасына орта есеппен 30,3 пұт дәнді дақыл егілген, ал қазақтарда ол 5,3 пұт[7].

Қазақстанның экономикалық дамуының айқындаушы факторларының құрамдас бөлігі жәрмеңкелер болды. XX ғасырдың басында олар көшпелілер мен отырықшылар арасындағы делдалдық міндеттері жүзеге асырды. Жәрменкелік сауданың тұрақтылығын немен түсіндіруге болады. Ең алдымен рынокты малмен қамтамасыз етуші-қазақтар мен малмен сауда жасаушылар арасында неғұрлым тұрақты сауда байланыстарын орнатуға кедергі жасаған қатынас жолдарының жеткілікті дамытылмауымен түсіндіруге болады; екіншіден, бұл- жәрмеңке саудасының қалыптасқан дәстүрлері талаптарымен көшпелілердің жеткілікті түрде таныс болуымен; үшіншіден, сол кездегі статистикада атап өтілгеніндей даладағы байырғы мекендеушілердің көшпелі тұрмыс-салтымен түсіндіріледі; төртіншіден, жәрмеңкеде көшпелі халыққа өте қажетті күнделікті тұтынатын тауарларды сатып алуға болатын еді.

Жәрмеңкеге көпестер әкелетін тауарлардың сипатын зерттегенде сауда жасалатын заттарды мынадай санаттарға бөлуге болады; мал, шикізат, жергілікті жерде өңделген мал «өнімдері-тері, қой терісі, жүн, қыл, киіз және т.б.»; еуропалық үлгідегі тауарлар-ағаш ыдыстар, ұн, шай, қант, балауыз, сабын, фарфор және темір бұйымдар; азиялық тауарлар-шапандар, кілемдер, жібек және мақта маталар, ер-тұрман әбзелдері, кептірілген жемістер.

Жәрмеңкелердің жұмыс істеу уақыты туралы айтқанда, олардың қызметінің іс жүзінде басталуы мен аяқталуының әрдайым сәйкес келуі сирек кездесетінін ескеру керек, ол толып жатқан факторларға және негізінен алғанда малдың қысты қандай жағдайларда өткізгеніне және қыстаудан кейін қолданып үлгіруіне байланысты болды.

П.Хворостанский «Қазақ шаруашылығына отарлаудың әсері» атты кітапбында келесі деректер келтірілді: «Қостанай уезінінің Арақарағай болысындағы қазақтар басқаларға қарағанда жиі шағымданды, өйткені 1898 жылдың өзінде егін шаруашылығы бар 72 % қоныс аудару учаскелеріне тәркіленсе, 1905 жылы 94,4 % жетіп, әрбіршаруашылыққа 8,5 десятина бұйырды». Осы кітапта Қостанай уезі бойынша 100 адамға келетін дәнді-дақылдар көлемдері белгіленді [8, 50-б.].

% дән-дақыл егетін шаруашылық		Бидай десятинасы		Тары десятинасы	
1898-1899 жж	1909-1910 жж	1898-1899 жж	1909-1910 жж	1898-1899 жж	1909-1910 жж
78	87,6	34	64	8	23

1912 жылы Қостанай уезінде 129 ауыл және 228 село болған және оларда 148958 көшпелі мен 212822 отырықшы халық өмір сүрді. Қостанай қаласында 28299 адам тұрды. Қостанай және Торғай уездерінде осы жылы 73782 шаруа қожалықтаы болды, олардың 60 % мал шаруашылығымен айналысқан көшпелілер болды.

1912 жылы Қостанай уезінің егін алқабының көлемі 296,8 мың гектар еді, оның 234,1 мың га отырықшы халық, ал 61,7 мың га көшпелі халық игерді. 222 мың га жерде бидай өсіріліп, қалғанына басқа дән-дақыл өсірілді.

1911 және 1912 жылдары егін салуға жайсыз жылдарда болғандығын ескерсек, Қостанай Ақтөбе уездерінде 1912 жылы жарық көрген № 21 «Верхнеуральский вестник» келесі деректерді жазған еді: «Қостанай және Ақтөбе уездерінде орын алған құрғақшылықтың арқасында астық шықпай қалып, отырықшы халықпен бірге көшпелі қазақ жұртта азап шегуде, өйткені қосымша егіншілікпен оларда айналысуда. Екі уез бойынша 113072 жан адамы бар 23700 түтін иесі зардап шекті. Басқаша айтқанда, аштық осы уездерде жаппай орын алған.

Өнеркәсіп саласына келсек, негізін ауыл шаруашылық өнімдерін өңдейтін салалары дамып, шикізат орындары ғана кеңінен дамыған. 1912 жылы Торғай облысында 569 өнеркәсіп орындары болды, оның 80 % диірмендер, ал қалғандары тері илейтін, жүн және т.б. шикізат өңдейтін өнеркәсіп орталықтары болды. Мұнда небәрі 839 жұмысшы болды, бір кәсіпорынға 1,5 жұмысшы есебінен келген. Әрбір кәсіпорын 472 сомға жетерлік өнім өндірген. Бір сөзбен айтқанда төмен деңгейдегі өнеркәсіп.

Қостанай уезінде «Ресей» атты Оңтүстік- Орал серіктестігі қазіргі Жетіғара ауданында алтын өндірді, ал Орқаш, Әбелей көлдерінде троицк көпесі өз кәсіпорынын ашып, мол өнім алып отырды. Алтын өндіру кәсіпорында 191 жұмысшы қызмет атқарды, олар сырттан жалданды. Ал тұз кәсіпорында көбінесе мерзімдік жұмысшылар тартылды. Сонымен, Қостанай уезінде өндірістің даму қарқыны баяу болды.

Революцияға дейінгі Қостанайда қолөнершілер тобы көп болғандығы жөнінде архив деректері мәлімдеді, әсіресе құрылысшылар көп болған екен. 1912 жылғы дерек бойынша Қостанайда 170 ағаш ұстасы, 75 арамен кесушілер, 56 столяр, 36 айна ұстасы, 20 кірпішші, 16 сылақшы, 35 пеш ұстасы болған екен. Тігіншілер, етікшілер, пима жасаушылардың өнімі үнемі сұранысы жоғары болған. Әдетте, жанұямен жұмыс істеген, ал байығандар жұмысшы жалдаған. Қаланың ең көп халқы-мещандар еді, олар бүкіл қала халқының 2/3 болған. Олар азды-көпті саудамен айналысып, егін салды, үй кәсіпшілігімен айналысты.

XX ғасырдың басында жәрмеңке жақсы дамыды тек Қостанай уезінің өзінде бір жылда 2-7 күндей өтетін 140 жәрмеңке өтеді екен. Тек 1913 жылдың өзінде Торғай облысының төрт негізгі жәрмеңкесінде мал өнімдерін 2,9 млн. сомға, ал тірідей малды- 4,8 млн.сомға, сонымен қатар егін өнімдерін- 5,9 млн.сомға сатылған екен. Мал мен ет өнімдері Мәскеу мен Петербургке іш майы (сало)- Ревель мен Владимирге, ішек-қарындар Берлин мен Венаға дейін жіберілген. XX ғасырда алғашқы он жылдың ішінде малдың өзі 14 млн.сомға сыртқа сатылды. Ал астық өнімдері Ресей губерниялары мен шет елдерге жіберіліп отырды.

Тұрақты сауда Қостанайда Боровое, Семиозерное, Денисовка поселкелерде болған. 1914 жылдың басында уезде 917 тұрақты сауда орындары болды. Қостанайдағы Яушевтер мен Стахеевтердің ірі «пассаждарын» есептемегенде, басқалары кішігірім сауда нүктелері еді. Осы сауда орталықтардың 125 сыраханалар мен трактирлер еді[9].

Сонымен, Қостанай уезінің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі сан-салалы болды. Аграрлық мәселелердің шиеленісуі қоныс аудару процесінің үрдісі қазақтардың шаруашылығын өзгеріске ұшыратты. Қолайлы географиялық аймақ, пайдалы қазбалары, сауда-саттықтың дамуы Ресейдің ішкі аймақтарының маңызды экономикалық орталығына айналдырды.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Обзоры Тургайской области. 1912 ж. Ведомость.- Оренбург, 1913
2. Қазақстан тарихы.- Алматы, 2003, 152-153-б

3. Костанайская область: прошлое и настоящее. – Костанай, 2003, 190-б
4. Қосымбаев Ж.Қ. О торговых взаимосвязах городов северо-восточного Казахстана с русскими крестьянскими селениями и казахским аулам /60-90-е годы XIX в/ XXIV съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР.- Уфа, 1984, 313-б
5. Район железной дороги: Петропавловск- Спасский завод в экономическом отношении,- СПб., 1913, 47-бү
6. Костанайская область, Энциклопедия.- 45-б
7. Тургайские областные ведомости. 18,28. IV 1901, Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последний трети XIX- начала XX веков.- А., 1963.
8. Черныш П.М. Очерки истории Кустанайской области.- Кустанай, 1995. 50-б
9. Полферов Я.Я. Земледелие в Тургайской области.- Оренбург, 1896. 10-12-б

УДК 947

СЕМЕЙ ОБЛЫСЫНЫҢ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖӘРМЕҢКЕЛЕРДІҢ РӨЛІ

Қожабаев А.Е.
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ 2-курс магистранты

Мусабалина Г.Т., т.ғ.д., профессор
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Семей облысының коммерциялық өмірінде жәрмеңкелер ерекше орын алды. Жәрмеңкелердің аздап кездесуі жол торабтарының жеткіліксіздігі, сонымен қатар халықтың көп бөлігінің көшпенді өмір сүруіне байланысты болды. Бұл жәрмеңкелер әдетте керуендік жолдарда және даланың әртүрлі шеткі бөліктерінен жиналған жазғы жайылымдарда орналасты. Жәрмеңкелік сауданың дамуына сонымен қатар Ресейдің орталық аймақтарының малшаруашылық шикізатта өсіп жатқан қажеттілік көмектесті. Жәрмеңкелер Ресейден қырдың терең жерлеріне тауарларды жіберетін пункттер ретінде үлкен маңызға ие болды. Сауданың бұл түрінің дамуына тағы бір маңызды жағдай көмектесті - бұл Ертіс өңірінің территориясы бойынша мал айдайтын жолдардың өтуі болды. Ең бастысы жәрмеңкелер алыс сапарларсыз қалалық және ауылдық халыққа жергілікті өндірістің өнімдерін сатуға және қажет нәрселердің барлығын арзан сатып алуға мүмкіндік берді. Егер болыстық саудагер қымбатқа сатқан жағдайда шепке өз тауарын сату үшін бару керек емес еді немесе өтіп жатқан керуенге көтерме сатып алуды жасау үшін бару керек емес еді, себебі оның жанында жаңа нарық ашылды. Бұнда ол сатып алмаса да, қазіргі жағдайдағы тауардың бағасын біле отырып, болыстық саудагерімен айырбас жасап, жаңсаққа түспейтін [1, с.24].

Жәрмеңкелік сауда ұзақ уақыт бойы XIX ғасырдың екінші жартысында өлкенің шеткі аймақтарында сақталып айырбас сипатқа ие болды. Қазақтар «сатын қой» деп, ал орыстар «сатовка» деп атайтын ақшасыз сауда және онда 1 жылдық қой жалпы эквивалент рөлін атқаратын сауда XIX ғасырдың I жартысында Ертіс шебінің бүкіл жерінде кең тарады. «Сатовка» барысында тауарды несиеге 1-4 жылға және одан да көпке берді. «Сатовкаларды» жасауға тек сұлтандар, бай қазақтар және кейбір беделді билер жасай алды [1, с.25].

Уақыт өткеннен кейін бұндай айырбас сауданың маңызы құлады, оның орнына жәрмеңкелік сауда дамыды. Жәрмеңкелерде әртүрлі тауарларды кездестіруге болады. Негізінен жәрмеңкелерге болыстардан өткен кезде сатылмаған транзиттік тауардың қалғаны түсті. Жәрмеңкелік айналымның 4/5 қазақ малшаруашылығының өнімдерне және 1/5 өндірістің өнімдеріне тиді. Тауарлық айналымдардың барлық жұмыс істеп жатқан жәрмеңкелерде бірдей болған жоқ. Олардың кейбіреулері жәрмеңке түрінде мәнге ие болса, басқалары керісінше, біртіндеп дамып және күшейіп, олардың бір ауданның шекараларын

басатын ықпалға ие болады. Ірі жәрмеңкелерге тек жергілікті саудагерлер ғана емес, сонымен қатар Ресей мен Орта Азияның ішкі губернияларының көпестері келді. Ертіс өңіріндегі бүкіл ірі жәрмеңкелердің іс-әрекеті Нижегородтықпен (15 маусымнан 10 қыркүйекке дейін) және Ірбіттік (25 қаңтардан басталды, 35 күн жалғасты) жәрмеңкелермен байланысты болды. Бізге белгілі, жылына 25-30 млн. рубль айналымы бар Ірбіт сияқты ірі жәрмеңкеде «Ірбіт Шапкан» деп аталған қазақтар да қатысты. Солтүстік-Шығыс Қазақстанда жұмыс істеген ірі жәрмеңкелердің айналымдары он млн.-дық руб. болды [2, с.49] .

Өлкелік жәрмеңкелердің қатарына Қарқаралы уезінің Қоянды ауылының маңындағы Ботов-Қоянды жәрмеңкесі жатты. Бұл Семей Ертіс өңірінің ең ірі жәрмеңкесі болды. Оның айналымдары әдетте 1,5 млн. руб. жетті, яғни облыс айналымының 4/5 құрады. Мұнда уақытша мемлекеттік банктің бөлімшесі ашылды, ортаазиялық және орыс саудагерлер мен мәскеулік фирмалардың өкілдері жиналды. Ялуторлық көпес В. Ботов Петропавлға қарағанда арзан бағамен малды сатып алып, бұл ауданда бірінші болып айырбас сауданы енгізген болатын [3, с.57].

Қоянды жәрмеңкесінің басты тауары мал болды. 25 мамырдан 25 маусымға дейін 1 айдың ішінде жыл сайын жарты млн-нан аса қойларды және 200 мыңға дейін ірі қара малды сатты. Қасымов пен Маманов сияқты байлар жыл сайын жәрмеңкеге 50 мыңнан -100 мыңға дейін мал басын әкелді. Малдан басқа бұл жәрмеңкеде 117,5 мың пұт былғарылар, 53 мың пұт қой терісі мен ешкі терісі, 110 мың пұт жүндер және 30 мың пұт басқа мал өнімдері сатып алынды. Ботовтың көрсетуінше жәрмеңкеде 200 мың мануфактура, 50 мың пұт шәй, 10 мың пұт былғары тауарлар, 100 мың пұт темір, азиаттық тауарлар 20 мың пұтты құрады. Жәрмеңке территориясында 300-ге жуық құрылыстар орналасты, ең маңызды объектісі 30-35 дүкеннен (лавка) тұратын құрылыс ошақтары. Мысалға, мұнда павлодарлық көпес Деровтың, Омбылық Козьмина, ағайынды Волковтардың, ағайынды Петропавлдық Акчуриндердің, Қарқаралық Халиұлы Бекметевтің, Семейлік – Кәрімованың дүкендері (лавка) орналасты. Жергілікті қазақтар болса өз бизнесін киіз үйлерді жәрмеңкеге келген саудагерлерге жалға берумен айналысты. Киіз үйлер Ақсары болысының қазақтарынан жалға алынды, олар өз монопольді жағдайын жасау үшін бағаларды көтеруден бастады. Ең арзан киіз үй 1 айға 3 руб., ал 4 керегелі асхана ретінде пайдалануға келетін киіз үй - 8-12 руб. Киіз үйге бағалардың өсуі кереге санына байланысты болды. Ең қымбат киіз үйлердің бағасы 25 руб. жетті.

Қоянды жәрмеңкесінің айналымдары жылдан жылға ұлғайды. Егер 1880 ж. олар 1368 мың. руб. құраса, онда 1913 ж. – 4953 мың руб. болды. Сауда айналымдары бойынша екінші орынды Семей облысында Қарамола маңында орналасқан Шар жәрмеңкесі алды. Бұл жәрмеңкеде сауданың басты тауары: мал және май өнімдері болды. Мұнда жергілікті тұрғындардан басқа Семей, Павлодар, Омбы және Бийск қалаларының саудагерлері мануфактуралық тауарларды әкеліп, қайтарда ірі қара малдарды сатып алды. Маңызы бойынша келесі жәрмеңкелер орын алды: Өскемен уезінде Алтай станциясындағы Никольская (154115 р.), Павлодар уезінің Песчаная станциясындағы Златоусовская (152470 р.), Семей уезінің Семияр станциясындағы Екатерининская (133440 р.), Павлодар уезінің Ямышев ауылында Спиридоновская (119400 р.). Қалған жәрмеңкелердің айналымдары 200-ден 57535 руб. дейін жетті [2, с.36] .

Көптеген орыстар және қазақтар шаруашылық өнімдерінің айырбасын жергілікті жәрмеңкелерде жүргізді, олар сонымен қатар казактық станицалар мен ауылдарда жүрді. Ертістің оң жағында Семейден 154 ½ верстте және Павлодардан 184 ½ верст жерде орналасқан Семиярлық станицалық қоныста, яғни бұл қалаларды біріктіретін пошта жолының ортасында 24 қараша мен 9 желтоқсан аралығында 130-170 рубль айналымы бар жәрмеңке өтеді. 2 жәрмеңкесі бар Мешіт сауда қонысы ірі нарықтық пункт болды. Бірінші

жәрмеңке көктемде мамыр айынан маусым айына дейін және қысқы қарашадан желтоқсанға дейін өтті. Бұдан бөлек Өскемен уезінде Ботинск станицасында тағы Рождественская жәрмеңкесі (25.12-нан 7.01-ға дейін) болды. Алтайск станицасы мен Большенарым станицасында (21.11-нан 4.12-ға дейін), Никольская жәрмеңкесі (6.12.-нан 20.12-ға дейін) өтті. Бұл жәрмеңкелердің барлығында үлкен көлемде мал және малшаруашылық өнімдері көп мөлшерде әртүрлі қалалардан келген саудагерлерге сатылды [3, с.75].

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап Семей облысында тау-кен өнеркәсібі дами бастады. Сондай-ақ, Александровский күміс балқыту зауытының (1849), Богославский (1857), Николаевский (1859) және Спасский мыс балқыту зауытының іске қосылуы дала саудасының дамуын жеделдетті.

1855-1862 жылдары Қазақстанда мал басының азаюына қарамастан, Қоянды жәрмеңкесінің сауда айналымы 1869 жылы жарты миллион рубльден асты.

Көрші елдермен сауданы дамыту мақсатында Патша үкіметінің қадамдары Қазақстандағы сауданың дамуына да әсер етті. Мысалы, Сібір желісіндегі салықтарды жою азиялық саудагерлерге өз тауарларын Сібірде куәліксіз сатуға мүмкіндік берді. Алдымен 1852 жылы бес жыл, содан кейін 1857 жылы 7 жылға дейін ұзартылды, осындай жеңілдіктер Қоянды жәрмеңкесінің дамуына әсер етті [4, с. 89] .

1869 жылы Семей губернаторлығының әскери губернаторы Полтарацкий мен Қарқаралы уезінің штабс-капитаны Тихонов Қояндығы ресми түрде жәрмеңке деп санауға бұйрық шығарды. 1868 жылы 12 қыркүйекте Батыс Сібір Бас басқармасының кеңесі жыл сайын Қояндыда 15 мамырдан 15 шілдеге дейін жәрмеңке ұйымдастыруға шешім қабылдады. Жәрмеңке орыс көпесінің, оның негізін қалаушының құрметіне Ботов деп аталды. Қоянды жәрмеңкесі жыл сайын кеңейе түсті. Әр маусымда жәрмеңкеге әкелінген малдың саны өсті. Осыған байланысты 1871 ж. Батыс Сібір генерал-губернаторының бұйрығымен жәрмеңкеде мал жаю үшін 55 шаршы шақырым бөлінді . Жәрмеңкенің бірнеше жылдық есептерін қарап, жергілікті тұрғындар тарапынан мал мен одан жасалған бұйымдар (терілер, қой жүні, ешкі жүні) және басқа да заттар сатылымға шығарылғанына көз жеткізуге болады. Мал шаруашылығы өнімдерінің маңыздылығы соншалық, жыл сайын тек 700 мыңнан 1 250 мың рубльге дейін мал әкелінді. Жәрмеңкенің 40-60 пайызын ірі қара, ешкі және қой иеленді. Екінші орынды мал шаруашылығы өнімдері, өңделмеген терілер, ешкі жүні, жылқы жалы айналымның 8-22 пайызын құрады [1, с.41].

Семей облысының сауда балансында маңызды орынды Петропавлск және Омск иеленді. Бұл қалалардың сауда орталықтары сияқты маңызы жайлы олардың теміржол станцияларының тауар айналымынан білуге болады. Кейбір ірі сауда фирмаларының филиалы Семейде болды, бұл жыл сайынғы стационарлы сауданы жүргізуге және фабрикалық-зауыттық өндірістің тауарларын - мақта-маталарын, металдан жасалған бұйымдарды және т.б. көп көлемде сатуға мүмкіндік берді. Тұрақты түрде саудагерлер арасында бәсекелестіктің дамуына байланысты, олар өз тауарын нарықтағы бағасынан 10 - 15 % арзан сатты. XX ғасырдың басында көпестік қала саудасына деген құштарлық өсе түсті, үлкен қоймалары және тауар түрлері бар әмбебап дүкендерін сала бастады. Бұндай сауда мекемелердің мысалы ретінде Павлодар қаласындағы Жексен Бекжігіттің, Өскемендегі Савва Семеновтың дүкендері бола алады [4, с.43].

Үлкен дүкендер, әдетте қала территориясы бойынша шашылған жоқ, керісінше орталық бөлікке жиналды. Дүкендердің ассортиментінде маталар және киім, шаруашылық тауарлар және ауылшаруашылық техника, зергерлік бұйымдар және жиһаз болды. Дүкендердің әмбебап сипаты халықтың қажеттіліктеріне жауап берді, сонымен қатар олардың қожайындарының бәсекелестік мүмкіндігін қамтамасыз етті. Ертіс өңірінің көп қалаларында «Зингер» компаниясының және мұнай өнімдерін сататын «Нобель»

фирмасының дүкендері болды. Қалалардағы сауда компанияларының ықпалы саласында ірі ауылдық аймақтар болатын. Мысалға, Өскемен қаласы Алтай халқы үшін сауда орталығы болып саналды. XX ғасырдың басында экономикалық өмірдің жанданған жаңа орталықтары Ақмола, Павлодар, Қарқаралы және т.б. болды, бұнда XIX ғасырдың ортасына дейін айырбас саудасы қаланың өзінде емес, қалалардан тысқары жатты. Мысалға, Ақмолада мал саудасы қаладан 1-2 верст жерінде орналасты [1, с.45].

Стационарлы сауданың кең таралған түрі бидайды таратын пунктерд болды. Павлодарда бидай сату мен сатып алумен көпестер Гусев, Жернаков, «А.А. Агафонов жәнекомпания», ағайынды Ефремовтер, С.Я. Охапкин және т.б. айналысты. Бұл уақытта аймақтың экономикасында маңызды рөлді Қарқаралы атқарды, оның маңында Қоянды жәрмеңкесі орналасты. Сауданың тұрақты айналымдары болған жерлер: Петропавл–4 млн. руб. жуық, Омбы– 3,5 млн. руб. жуық, Семей–1,5 млн. руб.. 1910 ж. Петропавлда 21750 адам халқы бар айналымы 4 млн құрайтын 446 сауда мекемелері болды [3, с.124].

Семей облысының барлық жәрмеңкелері тығыз байланыста болды. Қоянды сатылған мал, сатып алынған терілер, жүн, басқа да тауарлар Семей, Павлодар, Петропавл қалаларына, сол жерден Ресейдің ішкі нарығына жеткізілді.

Қояндаңың 1905 жылғы есептерін қарасақ келесі фактілерді көруге болады: Жәрмеңке 1 маусымда басталады, ашылу салтанатына өндірістік, азық-түлік және басқа да тауарлар сатушылары алғашқы жылдарға қарағанда аз келеді. Мал өте аз, оны 5 маусымнан бастап әкеле бастайды, 14-күні сауда өршіп, мал көп болады. Бұл қарқын 21 маусымнан кейін баяулайды, 28-і сауда тоқтап, 30 маусымда жәрмеңке жабылады.

Жәрмеңкенің басында қойлардың бағасы жоғары, ортасына қарай ол аздап төмендейді. Соңында Түркістаннан саудагерлердің кеш келуіне байланысты бағалар қайтадан көтеріледі [4, с.96]

Кесте 1. 1887 жылы Ботов-Қоянды жәрмеңкесіндегі сауда айналымы

Отарлық, бакалеялық, ұсақ тауарлар	550569 р
Өңделген терілер	39724 р
Ұн және бидай	47194 р
Май және ет майы	35024 р
Өңделмеген тері	140732
Текемет және армянчиндер	26184 р
Қыл, түйе жүні, ешкі жүні, елтері және т.б.	52210 р
Түйе (142 бас)	3754 р
Жылқы (1333 бас)	23190 р
Ірі қара (4 991 бас)	115106
Қой (284 750 бас)	647211

1905 жылы жәрмеңкеде Ташкент саудагерлерінің болмауына байланысты азиялық тауарлар өткен жылмен салыстырғанда әлдеқайда аз болды.

Қоянды жәрмеңкесінің арқасында дала халқы өз өнімдерін тапсырып, қажетті заттарды сатып алып, тауар алмасу үдерісі жүріп отырды.

Семей облысының жәрмеңкелерінің ерекшелігі келесідей болды: бір жағынан олар Ресей губернияларының елді мекендеріне, екінші жағынан Орта Азия далаларына іргелес болды, нәтижесінде олар қазақ халқы мен орыс фабрика - зауыт өнеркәсібі өндірген тауарлар

үшін өткізу пункттері болды, сонымен бірге әртүрлі шикізат тауарлары мен малдардың едәуір қорын ұсынды.

Аталған ірі жәрмеңкелер Орталық Азиядан Ресейге баратын керуендердің келуін ескере отырып өткізілді. Осылайша, Қазақстанның жәрмеңке саудасы Орта Азияның транзиттік саудасымен байланысты болды [4, с.98] .

XX ғасырдың басында стационарлық сауда желісінің қалыптасуына байланысты жәрмеңкелердің рөлі төмендейді, олардың тауар айналымы құлайды. Негізгі импорттық заттар ауылшаруашылық машиналары, ресейлік зауыттардың маталары болды,

Тауарлардың ассортиментін 2-кестеге сәйкес қарастыруға болады. Революциялық процестердің орын алуымен сату көлемін және тауарлар ассортиментін одан әрі қысқарту тұрғысынан жағдайды өзгертті.

Кесте. 2 XX ғасырдың басындағы тауар ассортименттері

№	Тауарлар	Қызмет түрі	Белгілі бір жылдарда әкелінген және сатылған тауарлар (рубль)		
			1914 жыл	1917 жыл	1918 жыл
1	Мануфактура өнімдері	Әкелінді	1 592 100	80 000	7 000
		Сатылды	1 251 300	70 000	7 000
2	Галантереялық тауарлар	Әкелінді	55 100	27 000	3 000
		Сатылды	48 900	27 000	3 000
3	Азияттық тауарлар	Әкелінді	95 000	45 000	2 500
		Сатылды	75 000	45 000	2 500
4	Шай, қант	Әкелінді	63 000	35 000	Болған жоқ
		Сатылды	63 000	35 000	
5	Ұн және бидай	Әкелінді	55 000	45 500	2 500
		Сатылды	45 000	45 000	1 500
6	Ауыл-шаруашылық өнімдері	Әкелінді	4 500	2 500	Болған жоқ
		Сатылды	4 500	2 500	
7	Алтын мен күміс	Әкелінді	5000	4500	Болған жоқ
		Сатылды	4000	4500	

Осылайша, Кеңес өкіметі орнаған жылдары алу-сату операциялары дағдарысқа ұшырады. Әкелінген тауарлар мөлшері азайып қана қоймай, сатып алу қызметі біртіндеп төмендеді.

Барлық сауда салалары регрессия кезеңін бастан өткерді, сонымен қатар кейбір жылдары әкелінген тауарлар сату орындарында сұраныс таппады. Бір жағынан, бұл халық тарапынан ұсыныстың жоқтығының, екінші жағынан, пайда болған саяси жағдайға байланысты тауарларды сатып алу мүмкінсіздігінің дәлелі.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. XIX ғасырдың екінші жартысы - XX ғасырдың басындағы Ертіс өңіріндегі кәсіпкерліктің даму тарихы : оқу құралы / С.Н. Мамытова. – Павлодар : Кереку, 2009. – 114 б.
2. Касымбаев Ж.К. История город. Семипалатинска (1718-1917).- Алматы, Олке, 1998. -275 с.
3. Торговые связи Семипалатинского Прииртышья (18 - начало 20 в.в.) Сборник документов. -Семипалатинск, 2004.- 350 с.
4. Касымбаев Ж.К. Казахстан-Китай: караванная торговля в XIX – начале XX веков. – Алматы, 1996. – 234 с.

ДОКУМЕНТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ И ГОЛОДА

Мусабалина Г.Т., д.и.н.,
профессор кафедры истории Казахстана ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва

XX век - время жесточайших испытаний и лишений для Казахстана. С обретением независимости одним из первых вопросов, поднятых учеными-историками и казахстанской общественностью, были проблемы политических репрессий и голода 20-30 –х годов XX столетия.

В 1993 году принят Закон «О реабилитации жертв политических репрессий». В 1997 году 31 мая объявлен Днем памяти жертв политических репрессий. За годы репрессий в Казахстан, в том числе и в Павлодарскую область, были сосланы миллионы человек со всех регионов Советского Союза.

Павлодарская область как самостоятельная административно-территориальная единица была образована 15 января 1938 года. До 17 сентября 1928 года существовал Павлодарский уезд. С ликвидацией уезда из его волостей были образованы девять районов, вошедших в состав созданного 17 января 1928 года Павлодарского округа.17 декабря 1930 года Павлодарский округ был ликвидирован и введено районное деление. 20 февраля 1932 годы 11 районов вошли в состав Восточно-Казахстанской области с центром г Семипалатинск. Именно в этот период, руководство архивным делом на территории, занимаемой современной Павлодарской областью, и документы учреждений, действовавших на названной территории, были переданы Восточно-Казахстанскому областному архивному бюро.

В мае 1938 года после образования Павлодарской области, на базе действовавшего с 1935 г. при Павлодарском райисполкоме архивного бюро были созданы областное архивное управление при Оргкомитете КазЦИК по Павлодарской области. Позднее – Оргкомитет Президиума Верховного Совета КазССР по Павлодарской области и Государственный архив Павлодарской области (ГАПО).

По состоянию на 1 января 2018 г. в Павлодарском областном архиве хранятся 610974 ед. хр. на бумажной основе, в том числе 493934 единиц хранения управленческой документации, 18744 ед. хр. документов личного происхождения, 12654 ед. хр. научно-технической документации, 85642 ед. хр. документов по личному составу; кроме того, в облгосархиве хранились 344 ед. хр. кинодокументов, 6844 ед. хр. фотодокументов, 217 ед. хр. фонодокументов, 75 ед. хр. видеодокументов. Основной массив документов архивного фонда Павлодарского облгосархива относится к советскому периоду и периоду независимости Республики Казахстан [1,с.27].

На территории Павлодарского Прииртышья репрессивная политика прошла через те же формы и стадии, что и в других областях Казахстана. Репрессии 30-х годов затронули практически все советские, партийные и государственные структуры, а также учреждения культуры и просвещения. Репрессии постигли практически каждую семью, поглотив своей жестокой махиной представителей всех народностей, проживающих в области. Комплексные исследования репрессии на территории данной области еще впереди. Точно назвать число жертв репрессий на территории Павлодарской области в настоящее время проблематично.

Историография по избранной теме весьма обширна и включает довольно большое количество отечественных работ, основанных на различной по объёму и полноте документальной базе.

В областных газетах «Кызыл ТУ» и «Звезда Прииртышья» в 1989-1991 годах публиковались отдельные списки необоснованно репрессированных. В связи с процессами рассекречивания и обеспечения доступа к ранее закрытым архивным документам, начавшимся в массовом порядке с начала 1990 годов, значительно расширилась источниковая база исследований. Это привело к появлению целого ряда сборников документов о репрессивной политике советского государства.

В 1997 Управлением архивами Павлодарской области была издана книга «Забвению не подлежит» [2]. Это трагическая книга, основанная на документах ГАПО, явилась первым изданием области, где были раскрыты ужасающие картины страданий и унижений безвинно пострадавших от произвола тоталитарного режима, в большинстве своем бессудно расстрелянных или заточенных в многочисленные лагеря.

Огромного внимания заслуживает «Книга скорби»[3], раскрывающая историческую правду и позволяющая восстановить справедливость по отношению к оклеветанным и оболганным безвинным жертвам. В этот выпуск вошли имена кулаков, крестьян-единоличников, колхозников, рабочих служащих, представителей интеллигенции, священнослужителей, руководителей госучреждений и предприятий, партийных и комсомольских работников, военнослужащих, трудармейцев, ссыльных и депортированных монахинь и домохозяек. В том числе – русские, казахи, немцы, украинцы, корейцы, поляки, татары, белорусы и т.д.

Имя каждого человека сопровождается краткими биографическими сведениями: дата, место рождения, национальность, профессия, место работы, приводятся дата ареста, дата приговора, дата расстрела, наименование и дата документа и органа, реабилитировавшего безвинно расстрелянных.

Для завершения работы по восстановлению исторической справедливости 24 ноября 2020 года Президент РК К. Токаев подписал Указ «О государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий». С момента опубликования указа в Павлодарской области была организована Региональная комиссия по вопросам реабилитации жертв политических репрессий, в состав которой вошли ученые-историки, работники архивов и музеев, общественные деятели и служители конфессий. Результатом деятельности региональной комиссии стало издание «Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века) Т.17: Политические репрессии в Павлодарском регионе: трагедия народа» [4]. В этом издании представлены материалы из открытых источников Государственного архива Павлодарской области, в том числе документы, ранее находившиеся под грифом «Совершенно секретно» и документы из фондов Архива Президента РК, Государственного Российской Федерации, Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области, Государственного архива Новосибирской области, а также материалы периодической печати, выявленные членами комиссии. Сборник, на основе архивных документов, позволит исследователям изучить историю раскулачивания 1920-е годы, голода, свирепствующего в степи в начале 1930-х годов, заключений по политическим мотивам в 1930 годы, депортации народов в 1940-е годы и осуждения населения Павлодарской области.

Освещению истории репрессии и голода на региональном уровне были посвящены сборники документов и материалов «Из истории массового голода в Павлодарском Прииртышье. 20-30-е годы XX века» [5], изданные ГАПО в 2021 году.

В 2022 году был издан сборник документов «Насильственные политические кампании советской власти в отношении крестьянства в Павлодарском Прииртышье. 1920-1930г.г.»[6], который содержит документы реабилитации кулаков, баев, середняков, крестьян-шаруа, казахстанских беженцев, вынужденных покинуть пределы Казахстана в 1916-1930 годах в результате карательных акций советского государства и репрессий власти в ходе проведения различных насильственных кампаний и голода.

Введение в научный оборот документов данных сборников позволит ученым-историкам ярче представить картину общенационального бедствия в региональном аспекте . Большой интерес для изучения истории политических репрессий в данном регионе представляют документы личного происхождения. Они являются важнейшими историческими источниками, представляющие собой неотъемлемую часть историко-культурного наследия Павлодарского Прииртышья. Они несут в себе уникальную историческую информацию, преломленную через призму личностного восприятия, и дополняют ретроспективную информацию, содержащуюся в фондах учреждений, организаций и предприятий. В фонд 513 личного происхождения ГАПО входят документы необоснованно репрессированных в 1930-х – 1940-х, начале 1950-х гг. На основе документов этого фонда можно проследить подробности репрессивной политики в этом регионе в отношении ученых, учителей, инженеров и т.д.

Документы по политическим репрессиям и голоду расположены в следующих фондах ГАПО: Фонд 1-п – Павлодарский районный комитет Всесоюзной Коммунистической партии Казахстана; фонд 5 – Павлодарский районный Совет народных депутатов и его исполнительный комитет; фонд 8-п – Павлодарский окружной комитет Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) (окружком ВКП (б)); фонд 6 – Павлодарская районная инспектура статистики; фонд 12 - Исполнительный комитет Павлодарского уездного рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (уисполком); фонд 17 – Павлодарский городской Советов народных депутатов (горсовет); фонд 20 – Павлодарский союз коллективных хозяйств (окрколхозсоюз); фонд 30 –Павлодарское окружное земельное управление Павлодарского окружного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ОКРЗУ); фонд 91 – Павлодарский окружной суд Народного комиссариата юстиции Казахской АССР (окрсуд); фонд 104 – Верненский сельский Совет Качирского района (сельсовет); фонд 105 - Исполнительный комитет Совета депутатов трудящихся Максимо-Горьковского района (сельсовет); фонд 106 – Береговой сельский Совет Качирского района (сельсовет); фонд 233 - Павлодарская окружная прокуратура Народного комиссариата юстиции Казахской АССР (окрпрокуратура); фонд 234 – Прокуратура Павлодарского района; фонд 267 – Народный суд Иртышского района; фонд 283 – Народный суд 9-го участка Иртышского района; фонд 427 – Управление архивов и документации Павлодарской области и Государственный архив Павлодарской области; фонд 486 – Цюрупинский районный Совет народных депутатов и его исполнительный комитет; фонд 969 - Цюрупинская районная прокуратура; фонд 1038 – Долбинский волостной революционный комитет (волревком); фонд 20 Отдела Аккулы Государственного архива Павлодарской области – Ямышевский сельский Совет Лебяжинского района (сельсовет).

Результаты анализа фондов Государственного архива Павлодарской области свидетельствуют о том, что ценность архивных фондов очевидна, так как они являются единственным письменным свидетельством об истории репрессий, голода и дают возможность исследователю существенно расширить представление о происходящих событиях. Но необходимо заметить, что тексты некоторых документов даны в сокращении. Опущенные части документов обозначены многоточием. В документах имеются географические наименования, названия учреждений, организаций, предприятий, имена и

фамилии людей. В некоторых документах неразборчива подпись или фамилия лица, подписавшего документ. Таких документов достаточно много встречаются в областном архиве.

Первый документ, рассматриваемый нами - «Телеграмма секретаря Павлодарского райкома ВКП (Б) А.А. Розыбакиева полномочному представителю ОГПУ по КАССР С.Н.Миронову о катастрофической ситуации в охваченных голодом аулах Павлодарского района» от 20 февраля 1932 года. Из документа мы узнаем, что в Павлодарском районе 4000 голодающих, в том числе 1200 казахов; нуждающихся -1900, в том числе 1200 казахов. В городе Павлодар организован детский изолятор на 200 человек, питательный пункт на 150 человек для пребывающих из аулов, сел голодающих. Всего потребность в продовольственной помощи на 6250 человек на один месяц 69 т до нового урожая, [всего] 416 т, исходя из нормы голодающим 400 граммов, нуждающимся 300. По архивным данным, а также материалам Райкома, зафиксировано с 1 декабря по 15 февраля 496 случаев голодной смерти, в том числе среди европейского населения 38 случаев за тот же период. По неполным данным откочевало 2197 хозяйств, в том числе европейцев 909 хозяйств. В связи с организацией в наиболее пораженных голодом местах питательных пунктов откочевка несколько снизилась, имеются единичные случаи возвращения в колхоз ранее укочевавших. Серьёзность положения требует оказания реальной продовольственной помощи. Из-за отсутствия хлеба хищнический убой скота во всех колхозах, как в казахских, так и в европейских, принимает катастрофический характер, то же наблюдается в совхозах в силу совершенной недостаточности хлебных ресурсов, отпускаемых совхозтрестами. В интересах сохранения поголовья скота, а также стимулирования скотозаготовок необходимо провести хлебное отоваривание скотозаготовок в Павлодарском районе [7, л.6].

Следующий интересный документ «Постановление уполномоченного Иртышского районного отдела ОГПУ Серватко о привлечении Котлярова в качестве обвиняемого» от 19 января 1931 года свидетельствует о преступлении, совершенном данным гражданином. Гражданин Котляров проживал в поселке Котельниково и являлся по социально-имущественному положению кулаком. В 1929 году Котлярову был назначен налог в количестве 600 пудов. Данное лицо отказалось выполнять и ночью сбежал в Донскую область, предварительно, разбазарив свое имущество. Вернулся в поселок Котельниково через 8 месяцев, в марте 1930 года. Во время собрания бедняков Котляров выступил против, выкрикивая «Где мы возьмем хлеба, если он у нас не родился , и самим жрать нечего. Этот план принимать не будем, т.к. он является неправильным, и голосовать за таковое я собранию не советую». Несмотря на агитацию Котлярова, план был принят, но с большим напряжением. По окончании собрания Котляров при встрече с активистами Чувакиным и Донесенковым кулак Котляров угрожал словами «Это голосование вам даром не пройдет, вы-нищета, знаете только принимать, а выполнять приходиться нам, а вы остаетесь в стороне». Руководствуясь статьей 129 УПК, рассмотрев заведенное дело, было постановлено привлечь Котлярова Василия Филипповича в качестве обвиняемого, предъявив ему обвинение по статье 58-10УК [8,л.26]. И таких документов огромное множества в фондах ГАПО, которые свидетельствуют.

Таким образом, рассмотрев документы Государственного архива Павлодарской области по теме политических репрессий, голода можно сказать следующее. В фондах данного архива хранится чрезвычайно большой массив источников.

Документы, хранящиеся в областном государственном архиве, являются составной частью национального архивного фонда РК, частью историко-культурного наследия Казахстана. Задача исследователя воссоздать историческое прошлое (репрессии, голод) с вовлечением новых фактических данных, почерпнутых из архивных документов.

Список использованной литературы и данных:
1. Государственный архив Павлодарской области. Путеводитель.-Т.1.- Шымкент, 2021. - 648с.
2. Забвению не подлежит.- Павлодар: ЭКО, 1997. - 287с.
3. Книга скорби. Выпуск 1. - Павлодар, 1999 -227с.
4. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века) Т.17: Политические репрессии в Павлодарском регионе: трагедия народа - Астана.- 2022. - 336с.
5. Из истории массового голода в Павлодарском Прииртышье. 20-30-е годы XX века: Сборник документов и материалов./ГУ " Управление культуры, развития языков и архивного дела Павлодарской области"; ред. В. Д. Болтина [и др.]; сост.: Ш.К Айтимова, В.А Белова, К.Г Макажанова, [б. м.], 2021. - 380 с.
6. Насильственные политические кампании советской власти в отношении крестьянства в Павлодарском Прииртышье. 1920-1930г.г. – Павлодар, 2022. - 322с.
7. ГАПО. Ф.1-п. Оп.1. Д. 70. Л.6.
8. ГАПО. Ф 267. Оп..1.Д.39.Л.26.

ЖЕНСКАЯ И ГЕНДЕРНАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Мусабалина Г.Т. д.и.н.,
профессор исторического факультета ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

Ахметова М.Ж. студент 4 курса
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

Долгое время роль женщин и многие гендерные аспекты опускались во всей истории человечества, выдвигая на первый план чисто мужской нарратив истории. Однако в настоящий момент изучение женской и гендерной истории помогает нам широко исследовать историю, включая в нее женские голоса и их вклад в общественно-политические и социальные процессы. Именно поэтому изучение данной проблематики остается актуальным и важным на данный момент по нескольким причинам, в первую очередь исследование направлено на то, что бы заполнить пробелы в историческом знании. Изучая период первой половины XX века, когда на территории Казахстана происходили различные политические перемены, мы можем проследить как изменения в политическом и социальном устройстве могли повлиять на статус и отношения к женщинам, а также в целом на гендерную историю.

Исследование данной проблематики и историографический аспект положения женщин в Казахстане было мало изучено и осталось недостаточно освещено в период с начала 20-х годов по середину 50-х годов XX века. Сама концепция и термин «женской истории» только начинало свое зарождение как направления, поэтому его дальнейшее активное развитие пришлось на последующие десятилетия. Толчком для обособления такого нового направления как женская история в исторической науке послужило произведение Симоны Де Бовуар «Второй пол», а сами исследования наиболее активно стали появляться в 60-х годах прошлого века.

Говоря о женской истории, стоит упомянуть возникшее позже направление как реакция на женскую и мужскую истории, объединившее векторы исследования и оформившее новые проблематики - гендерная история. Направление на данный момент наравне с женской историей является одним из актуальных направлений в современной исторической науке по всему миру. Гендерная история базировалась на междисциплинарности, а также стремилась преодолеть крайности, вносимые политикой в

науку и дать объективное представление о взаимоотношениях полов. Сам термин был внедрен в 80-х годах XX века Джоан Скотт в статье "Гендер-полезная категория исторического анализа", где были обозначены содержание, территория, объект и предмет понятия. В своей статье исследовательница выделила несколько направлений в плане которых может развиваться гендерная история: символы, которые характеризуют "мужское" и "женское"; понятия символов утверждённые в правовых, религиозных и политических догматах; образованные и управляемые гендерами социальные институты; и последнее это субъективная гендерная идентичность. Отчасти данное направление возникло благодаря переопределению понятий "мужского" и "женского", а также окончательно оформилось после разработки термина "гендер" [1,с. 68-69].

В настоящий момент на рубеже XX и XXI веков интерес к женской истории стремительно возрос, так как вопросы и проблематика по женской истории начали изучаться во множествах гендерных исследованиях [2, с. 2].

Изучая историографию направления гендерной истории, можно отметить, что в зарубежной исторической науке она довольно обширна, помимо Дж. Скотт к исследователям данного направления относят Гизель Блок, Г.Ф. Будде, С. Людесдорф, Р. Хоф, Л.Д. Николсон, У. Фреверт. В своих работах они изучают историю появления и развития гендерного направления и его исследования в исторической науке. На территориях бывших стран советского союза данное направление сложилось гораздо позже, чем за рубежом, однако список исследователей, занимающихся изучением данного направления уже достаточно большое количество. К ним относится Н. Л. Пушкарева, И. В. Пинчукова, Л. П. Репина, О. А. Воронина [3, с. 1-2].

Главной отличительной чертой между зарубежными исследованиями и исследованиями на постсоветском пространстве является наличие наибольшего уклона в сторону женской истории. Множество работ посвящено проблеме женщины в истории, нежели истории мужчин и взаимодействию полов, как это подразумевает под собой гендерная история. Причина этому кроется в том, что в отечественное науке нужно заполнить обширные «белые пятна», связанные с ничтожным количеством исследований в женской истории, изученных самими женщинами. До XX века в науке, как и в других отраслях господствовал патриархат, где все направления в исторической науке создавались мужчинами. Для исторической науки гораздо важнее было изучение других вопросов нежели изучение женщин и их деятельности, не говоря уже о самих женщинах-профессорах.

Стоит упомянуть, что в современный период авторы исследуют широкий спектр тематик в направлении женской и гендерной истории различных периодов и территорий. Однако современные отечественные авторы предпочитают рассмотрение проблематик женской и гендерной истории современного периода начиная с 1990-х годов. Среди российских исследователей также имеются заинтересованные в изучении женских и гендерных проблем первой половины XX века на территории Казахстана. Так, О. И. Брусина современная российская исследовательница опубликовала ряд статей посвящённые конкретному вопросу жизнедеятельности женщины в кочевых и оседлых обществах и гендерной политике на примере Туркестана в период колониальной политики царского правительства, представляют собой важный вклад в историю гендерных аспектов конца XIX и начала XX века. Ее статьи оказываются важнейшим источником и звеном в истории для понимания семейных и брачных отношений, а также роли женщин в данном контексте. В одной из своих статей посвящённой институту брака в Туркестане, автор на основе архивных документов, прослеживает деятельность народных судов, также правил адата и шариата по отношению к брачным делам во второй половине XIX в [4, с. 153-154].

Также стоит отметить, что историография семейного права у казахов берет свое начало с 1920-х годов, большая часть работ до данного периода были обобщающими результатами научных российских экспедиций в различные регионы Казахстана, целью которых зачастую являлось исследование географических, природных, а так же социо-культурных аспектов жизнедеятельности местного населения. Одной из таких стала работа Б. А. Куфтина под названием «Киргиз-казаки. Культура и быт». Здесь автор отмечает роль женщин в семейных отношениях «…несмотря на часто встречающееся многоженство, настроение чаще всего мирное и женщина пользуется значительной свободой, а у богатых старшая жена – и уважением, хотя внешне и ограниченным в известной мере обычаями. Голос женщины нередко имеет влияние на родовых собраниях. На ней лежит и большая часть тяжелой работы по хозяйству и во время перекочевок» [5, с. 10-11].

К изучению вопроса семейных отношений первой половины XX века свои работы посвятили казахские исследователи А. Б. Калыш и Х. А. Аргынбаев. В статье «Свадьба и свадебные обряды у казахов в прошлом и настоящем» Х.А. Аргынбаева содержится обширный материал о формах брака у казахов и связанные с этим обычаи, рассматриваются такие обряды того периода как калым, левиратный брак (әменгерлік), сватовство с несовершеннолетними, очень часто невесты состоящие в похожих неравных браках искали правосудия в народных судах и только после смены власти советами, в институте брака начали постепенно происходить подвижки. Однако брачно-семейные отношения изменились не сразу. Так в 20-х годах еще проводилось сватовство с соблюдением множества старинных обычаев. Калым и женитьба молодых по воле родителей были отменены законом, но их пережитки в свадебной обрядности ещё встречались до тех пор [6, с. 74].

Как показывает историографический аспект, информацию по периоду 20-х и 30-х годов можно найти в личных и семейных архивах. На данный момент архивами публикуются все больше документов из личных или семейных фондов, посвященных проблемам казахских женщин в истории Казахстана. Один из таких документов содержит в себе биографию казашки-коммунистки Алмы Уразбаевой. Документ раскрывает политическую деятельность женщин в партии и их вклад в образование, об этом пишет А.Биляшев «Алма собирает женщин-коммунисток и обсуждает о политической учебе коммунисток, организует совместно политпросвет с отделом Губкома политкружок для женщин-коммунисток, организует секции по оказанию помощи младенчеству и материнству, организует женщин для оказания помощи воинам Красной Армии. Под руководством Алмы идет усиленная подготовка к празднованию I-го мая. Женщины и молодежь готовят и ставят три спектакля на русском, казахском, татарском языках» [7, с. 2]. Алма также была одним из авторов проекта закона об отмене калыма и запрещения многоженства. Веками длилось неравноправное, подчиненное положение всех женщин, особенно тяжелое положение было женщин восточных национальностей. Только Великая Октябрьская революция дала полное равное право женщинам всех национальностей СССР и приобщила их к социалистическому строительству, к высокой культуре [7, с. 3]. После установления власти большевиками была начата борьба со старыми традиционными обычаями, а именно в институте семейно-брачных отношений. В связи с этим были приняты следующие законодательные акты, соответствующие установкам советское власти: Декрет ЦИК и СНК КАССР об отмене калыма (1920 г.), декрет СНК КАССР О брачном праве киргизов от 17 января 1921 г., закон от 1921 г. «О наказуемости многоженства». К середине 1920-х годов было на законодательном уровне запрещено принуждать женщин выходить замуж (1922 г.), было предусмотрено наказание за двоеженство и многоженство (1924 г.), за брак с малолетними и аменгерство (1925 г.) [8, с. 20].

Еще одна работа по материалам 20-х и 30-х годов принадлежит А.Д. Ажибаевой, в которой она сквозь документы тех годов исследует положение женщин в социуме Казахской ССР, сдвигая фокус повествования в сторону гендерных факторов [9, с.47]. Эти исследования по данному периоду придают значимость женской и гендерной истории Казахстана, раскрывая роль женщин в общественных процессах и подчеркивая их вклад в формирование социума.

Период советской модернизации оказал существенное воздействие на общественные структуры, образы жизни и социально-культурные аспекты казахского общества и действительность. О влиянии советской власти на поведение казахской женщины и разработке нового проекта по созданию «идеальной советской женщины» пишет Ж. Кундакбаева в своей работе «Модернизация ранней советской эпохи в судьбах женщин Казахстана, 1920–1930 годы: монография». Так в данной работе указывается о создании специализированных отделов для проведения работы среди женщин, таким образом были образованы «женотделы». К 1922 г. были определены функция и структура аппаратов женотдела и взаимоотношения с другими отделами парткомов. Было определено, что отдел по работе с женщинами должен руководить работой губернских, уездных и районных женотделов как письменно, так и через инструкторов, созывать совещание женотделов, вести работу с государственными органами. А главной деятельностью и задачей женотделов является «…вовлечение в общее революционное движение, в строительство советской власти самую угнетенную часть трудящихся женщин Востока, в частности женщин-киргизок. Далее конкретизировалось, как собираются этого достичь: «привести в жизнь декреты советской власти об многоженстве и калыме», для пробуждения классового сознания партии отсталых в культурном и политическом отношении киргизок открыть специальные школы грамоты среди женщин, женские клубы, организовать женщин в кустарные артели (обработки шерсти, пуховых вещей), детские дома, ясли» [10, с. 24].

Таким образом в данной статье было рассмотрено насколько важны исследования по женской истории для виденья полной картины исторических процессов, в том числе политических и социальных в которых участие и роль женщин было не замечено или опущено по каким либо причинам, закрытие обширных пробелов с помощью новых обособившихся направлений, а также более глубокого понимания сложных гендерных вопросов и аспектов. Исследование семейно-брачных отношений казахов, деятельность казахской женщины в политической системе государства и влияние советской власти на поведение казахской женщины является одним из важных шагов в прослеживании динамики развития исторической науки в Казахстане первой половины XX века, а также помогает глубже вникнуть в судьбы и жизнь женщин-казашек, на основе некоторых примеров исторических личностей.

Наконец смена власти, политические перемены и советская модернизация также не оставляет поведение женщин без изменений, так или иначе они, как и все становились участницами данных процессов, одновременно с этим сталкиваясь с вызовами со стороны новых политических сторон и постоянно адаптируясь к новым реалиям мира. В статье можно проследить как приход большевиков повлиял не только на поведение казашек, но и точно так же на формы семейных и брачных отношений, благодаря внедрению различных законодательств.

В заключении стоит отметить, что в проведенном исследовании аспектов казахской истории мы можем проследить и более глубоко понять сложные преобразования, произошедшие в жизни и в роли казахских женщин в первой половине XX века. Статья также показывает важность дальнейшего исследования гендерных аспектов в истории

Казахстана и вклада женщин в разных областях наук, в том числе исторической для полного освещения их роли в формировании нашего современного общества.

Список использованной литературы и данных:

1. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / отв. Ред. А. О. Чубарьян — М.: Аквилон, 2014. — 576 с.
2. Карпыкова С.С. Женщины Казахстана: проблемы историографии (20-е – 80-е годы XX века): автореф. … канд. ист. наук: 07.00.09. – Алматы, 1997. – 26 с.
3. Пинчукова Ирина Валентиновна Гендерный подход в исторической науке // Известия -АлтГУ.- 2007.- №4–2.
4. Брусина О.И. Брак и развод в народных судах Туркестана: взаимодействие адата и шариата при российском управлении //Этнографическое обозрение. – 2012.-№2. С. 151–166.; Стасевич И.В. Социальный статус казахской женщины. Традиции и современность // Центральная Азия: Традиция в условиях перемен. Спб., Вып.1. С.189-223.; Она же. Брак и семья у казахов в конце 19-начале 21 вв. // Центральная Азия: Традиция в условиях перемен. -Спб..- 2009.- Вып.2.- С.93-111.
5. Куфтин Б.А. Киргиз-казаки. Культура и быт. Этнологические очерки. – М., 1926. – 87 с
6. Аргынбаев Х. А. Свадьба и свадебные обряды у казахов в прошлом и настоящем // Советская этнография. - 1974. - №№6. - С. 69–77.
7. Коллекция документов личного происхождения ветеранов войн и труда. Борьба за установление и упрочнение Советской власти, гражданская война (1917–1920 г.г). Биография Алмы Уразбаевой. Воспоминание о ней. Автор неизвестен. ОГАСПИ Оренбург. Ф. 6002 о. 1 д. 313
8. Рахымжан, А. А. Роль и статус женщины в традиционном казахском обществе / А. А. Рахымжан, Ш. Р. Сыдыкова. — Текст: непосредственный // Юный ученый. — 2022. — № 10 (62). — С. 19–22.
9. Абдыкулова Г., Мусабалина Г.Т. К вопросу об историографии женской истории в науке Казахстана // Материалы международной научной конференции. Том 1. Отв. редактор В.А. Временко. "ВЫЗОВ" В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ РОССИИ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ. - Санкт-Петербург: Ленинградский государственный университет имени А.С. Пушкина, 2021. - С. 46-50.
10. Кундакбаева Ж. Модернизация ранней советской эпохи в судьбах женщин Казахстана, 1920–1930 годы: монография / Ж. Кундакбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 412 с.

НАЦИОНАЛЬНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В СРЕДНЕЙ АЗИИ В 1990–2020-Е ГГ.: ПОДХОДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Осипов А.Ю., PhD
Университет Восточной Финляндии, Карельский институт, исследователь

В 2016 году британские исследователи Рико Айзекс и Абель Полесе выступили редакторами сборника «Национальное строительство и идентичность на постсоветском пространстве: новые инструменты и подходы», в котором были представлены различные аспекты национального строительства в бывших республиках СССР. Подводя некоторые итоги изучения национального строительства в регионе, авторы сделали ряд важных наблюдений, среди которых оказался и поворот от политического или макрополитического измерения к исследованию повседневной жизни людей, то есть обращение к тому влиянию, которое оказывают подгруппы, меньшинства и классы на национальное строительство [1, с. 1–2].

Тема национального строительства на постсоветском пространстве действительно остается одной из самых востребованных среди широкого круга исследователей, как в самом регионе, так и за его пределами. Сотни новых публикаций, изданных после сборника Айзекса и Полесе, ставят вопросы о том, какие еще подходы к изучению национального строительства появились за последнее время и насколько исчерпала себя традиционная макрополитическая перспектива. Эта статья не претендует на роль полноценного историографического обзора; задача автора, ограничивая географические рамки этой

публикации Центральной Азией, показать тенденции в изучении национального строительства на постсоветском пространстве на примере наиболее интересных и значимых исследований нескольких последних лет.

Первое, на чем необходимо остановиться, это сам термин «национальное строительство», вынесенный в заголовок статьи. Большинство авторов, пишущих о национальном строительстве, используют английский термин «nation-building», предпочитая его термину «state-building». В первом случае речь идет о нации или народе, его идентичности, корнях, языке и истории, а во втором – о государстве и высших институтах управления. Впрочем, эти термины часто замещают друг друга и используются как синонимы [2, с. 34]. Более того, переведенный на русский язык термин «nation-building» является не совсем точным, поскольку в русском языке нация связывается скорее с национальностью, а не с государством [3, с. 148].

Более четкое различие существует между государственным и/или национальным строительством с одной стороны и формированием государства с другой, где первое – это управляемое сверху действие властей, а второе скорее исторический процесс; где первое, следуя идеям французского философа Мишеля де Серто и несколько упрощая их, – стратегия, институциональная воля организации или города, а второе – тактика местного социального агента, которая возникает как противовес первому или в его отсутствие [4, с. 5]. Спорность термина «национальное строительство», особенно в его русской версии, не отменяет актуальности его использования, поэтому и в этой публикации автор следует устоявшейся традиции.

Основные подходы к изучению национального строительства в Средней Азии можно уместить в понятия власти, конфликта и культуры, где последнее рассматривается максимально широко и включает в себя религию, язык и традиции. Примером классической работы, сочетающей в себе три вышеупомянутых понятия, является монография французского историка и политолога Марлен Ларюэль [19]. Основываясь на не менее классических трудах Бенедикта Андерсона, Майкла Биллига, Роджерса Брубейкера и Энтони Смита [5; 6; 7; 8; 9], Ларюэль рассматривает как социально-политические предпосылки, так и роль культурно-исторического мифотворчества в создании нации. Основной инструмент автора – это сравнительный анализ, хорошо зарекомендовавший себя в изучении государств среднеазиатского региона. Этот подход, а также сама структура книги, демонстрируют еще одну важную тенденцию в современной историографии, а именно неравномерное внимание ученых к странам региона. Как в работе Ларюэль, так и в целом, Казахстан оказывается наиболее востребованным полем для исследований, в то время как Туркменистан был и остается одним из малоизученных государств в Средней Азии. Эту лакуну отчасти восполняет монография американского историка Виктории Клемент, которая исследует национальное строительство в Туркменистане через традиционные понятия языка, этничности, власти, а также через фигуру Сапармурата Ниязова [10].

Упоминание экс-лидера Туркменистана обращает внимание на тот факт, что популярный жанр политической биографии дополняется изучением лиц, стоящих за главами государства или противостоящих им. Речь идет о политических элитах, на которые постепенно смещается фокус исследований. Тема элит, кланов и роли родства во властных структурах в Азии не является новаторской, однако некоторые современные подходы заслуживают более детального рассмотрения. Так, например, Диана Кудайбергенова (Кембриджский университет, Великобритания) рассматривает национальное строительство в Казахстане через призму элит, а сравнение этих процессов в Казахстане и Латвии дает неожиданно схожие результаты [11]. Аксана Исмаилбекова (Лейбниц-центр современного Востока, Германия) в своей монографии пишет о том, что вопрос национального

строительства и создания новой политической идеологии в Кыргызстане был уделом элит [12, с. 36–37] и говорит о роли кланов и родства на примере конкретного человека и его истории, спускаясь тем самым на микроуровень исследования.

Сюжеты, связанные с ролью кланов или отдельных людей, являются частью большой и едва ли не главной темы национального строительства – власти или управления, которую так или иначе затрагивает большинство исследователей. Например, Филипп Лотхольц (Марбургский университет, Германия) предлагает отойти от таких бинарных противопоставлений, как авторитаризм и демократия и пишет о сосуществовании и даже слиянии либеральных концепций управления с иерархическими и принудительными механизмами, что, по его мнению, более уместно описать термином «постлиберализм» [13, с. 3–4, 6]. Схожий призыв звучит в работе британского исследователя Ника Мегорана, который утверждает, что противопоставление демократии и авторитаризма в трудах исследователей преодолено и осталось в трудах 1990-х гг. и обращается к проблеме кланов и родства [14, с. 79].

Работа Мегорана интересна прежде всего с другой точки зрения: автор сравнивает национальное строительство в Узбекистане и Кыргызстане через призму общей границы. Указывая на то, что существующие проблемы на этой границе имеют корни в имперской и советской истории, Мегоран демонстрирует, как понятие границы стало ключевым для Узбекистана и его лидера Ислама Каримова. Автор пишет, что граница виделась фактором спокойствия для властей Узбекистана, которые оперировали целым рядом бинарных дуализмов таких как порядок и беспорядок, прогресс и отсталость, стабильность и хаос, богатство и бедность, разделяя тем самым два государства не только географически [14, с. 31–34, 41–43]. Схожая риторика звучала со стороны оппозиции Кыргызстана, хотя правительство Аскара Акаева подчеркивало дружественные отношения с Узбекистаном и выстраивало национальную идеологию не вокруг границы, а через национальный эпос Манас [15, с. 82–91, 102–104].

Проблема границы и конфликтов, разделение на своих и чужих является благодатной почвой для национализма и национальных проектов. Британский исследователь Дэвид Льюис пишет о проблеме мира в государствах Средней Азии, называя ее «спорным миром» и раскрывая ее через призму противостояния центра и оппозиции. По его мнению, идея единства как основы нации, продвигаемая многими лидерами стран региона, делегитимизирует оппозиционные силы, которые связываются с конфликтом и нестабильностью [16, с. 391–392]. Тема конфликта доминирует и в исследованиях, посвященных национальному строительству в Таджикистане. Так уже упоминавшийся Филипп Лотхольц применяет довольно спорный метод исследования, основанный на одном интервью, и показывает, как опыт гражданской войны в Таджикистане, страх голода и опасности вызывает у местного жителя принятие авторитаризма [17, с. 101–104].

В отличие от тем власти, управления и конфликта в национальном строительстве, культурное измерение гораздо более вариативно, что подтверждают и некоторые исследования последних лет. Так, Жанна Фео де ла Круа (университет Тюбингена, Германия) предлагает отойти от традиционных сфер политики и экономики и обратиться к роли пастбищ, плотин гидроэлектростанций и мест паломничества в Кыргызстане. В своей монографии, основанной на докторской диссертации, она пытается связать эти три концепта, которые сакрализируют местные жители и помещает их в категорию «моральных ландшафтов». Особенность монографии в том, что автор не говорит напрямую о национальном строительстве, а рассуждает о роли моральных ландшафтов для местных жителей через призму их повседневной жизни и повседневных практик [18].

Своеобразным мостиком, связывающим темы власти и культуры, является сборник публикаций «Поколение Назарбаева: молодежь в Казахстане», изданный на английском языке под редакцией Марлен Ларюэль в 2019 году. Коллектив авторов исследует восприятие национальной идеологию и национального строительства молодежью Казахстана. Проводя серии интервью, авторы показывают отношение к казахстанскому национальному проекту через религию, культуру, образование, социальные сети и СМИ. В итоге разрыв с постсоветским прошлым оказывается неизбежным, хотя сам термин «постсоветское» нуждается в уточнении [19].

Проблема постсоветского вынесена в заголовок монографии Мадины Тлостановой из университета Линчепинга (Швеция). В своей работе автор обращается к вопросу о том, что значит быть постсоветским и к теме деколонизации, которая оказывается популярной не только в академической среде, но и в искусстве. Тлостанова опирается на многочисленные примеры из бывших республик СССР (не только среднеазиатских) и рассуждает, в частности о том, можно ли считать деколонизацией работы узбекского художника Вячеслава Ахунова. Тлостанова показывает, как в работах Ахунова переплетается имперское/колониальное прошлого и неоимперское/колониальное настоящего, Восток и Запад. Она приводит примеры и других художников и артистов, чьи работы не вписываются в рамки национальной идеологии, призывают к рефлексии и переосмыслению этой идеологии, к критическому мышлению, что оказывается для самих стран довольно болезненным [20, с. 44–49, 120]. Монографию дополняют пространные интервью с Ахуновым и двумя другими главными героями.

Важная часть любого национального проекта, и страны Средней Азии не исключение, – это память о прошлом. Поиск национальных корней и основ государственности в прошлом, переосмысление истории и как следствие переписывание учебников является общим для государств региона, а одним из водоразделов выступает отношение к советскому периоду и его ключевым событиям [14, с. 81]. В своей недавней публикации американский исследователь Кристофер Рис показывает разное значение Второй мировой войны для государств Средней Азии: например, в Казахстане память о войне является важной частью национального строительства [21, с. 446–449; 15, с. 159]. Обращаясь к теме памяти, Рис анализирует факты установления памятников девушке-снайперу Алие Молдагуловой и приходит к выводу, что подчеркивание роли женщин на войне всегда было частью казахстанской истории. С одной стороны эта практика следует советским традициям, а с другой – отличает Казахстан от других стран региона, где национальные герои – это как правило «сыны нации» [21, с. 454–456].

Исследование Риса связано с традицией и гендерным фактором, которые оказываются в фокусе внимания Джудит Бейер, Айжаркын Кожобековой и Петера Финке [22; 23; 24]. В своих публикациях они показывают роль гендера в национальном строительстве, который во многом основывается на многолетних традициях и разных ролях мужчины и женщины в Средней Азии. Бейер и Финке рассматривают традицию как важную часть среднеазиатского общества и исследуют три пересекающихся темы – гендерное неравенство, авторитет и религию. В их представлении традиция выступает и как институт и как культурный феномен, при этом не всегда четкий и часто меняющийся [24, с. 313–320].

Неотъемлемая часть национального строительства – это строительство в прямом смысле слова, визуальное отображение национальных идей и проектов в различных сооружениях, но прежде всего в столицах государств Средней Азии. Тема переноса столицы Казахстана из Алматы в Астану не раз становилась предметом внимания исследователей, а монография Натальи Кох (Гейдельбергский университет, Германия) дополняет эту проблему некоторыми точными наблюдениями. В частности, она пишет не только о важной роли

Астаны в национальном проекте Казахстана, но и о скорости строительства города и, как следствие, скорости трансформации государства, а также о важной экономической роли новой столицы для привлечения иностранного капитала [25, с. 61–62]. Впрочем, столичная архитектура играет важную роль не только в Казахстане, но и в других среднеазиатских государствах [15, с. 36, 43, 116].

Продолжая тему памятников и архитектуры, британский историк Кэтрин Хьюз обращает внимание на то, что строительство величественных сооружений в Душанбе было не только частью национального строительства, но и запросом местных элит, а также способом отмывания денег. По ее наблюдениям, посещение национальных памятников в Душанбе является также в некотором роде паломничеством, поощряемым государством [26, с. 514–517]. Наконец, Кульшат Медеуова (Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева), анализируя мемориальные комплексы, появившиеся в Казахстане после распада СССР, демонстрирует переход от гибридных меморативных практик 1990-х гг., связанных с советским наследием, к контрпамятным местам, отсылающим к досоветскому периоду страны [27, с. 270–272].

Подводя итоги, нетрудно заметить, что тема национального строительства в Средней Азии по-прежнему остается востребованной, правда, прежде всего среди англоязычных исследователей. Подчеркнем еще раз, что представленная в этой публикации выборка монографий и статей ограничена объемом самой статьи, а приведенные исследования отражают общие тенденции и подходы к проблеме национального строительства. Одним из таких подходов остается сравнительный метод: при этом выход за рамки региона, обращение не только к соседним государствам, но и к странам Восточной Европы оказывается достаточно эффективным инструментом. Еще одна тенденция последних лет – это переход на микроуровень будь то изучение отдельных территорий, ландшафтов, городов, зданий, людей и их наследия. Некоторые исследователи добавляют к этому списку уже ставшую традиционной междисциплинарность, поскольку дисциплинарные подходы имеют тенденцию к преувеличению роли одного или другого аспектов национального строительства [28, 253; 29, 577–581].

Такие традиционные составляющие в изучении национальных проектов как этничность, язык, религия и преемственность советским методам управления постепенно уступают роль культурным особенностям. Интерес исследователей к культурному измерению в национальном строительстве, включая спорт и кино, литературу и живопись открывает новые возможности для анализа проблемы, а обращение к повседневным практикам позволяет говорить о взгляде «снизу». Огромный пласт современной научной литературы вместе с более чем 30-летним опытом изучения национального строительства на постсоветском пространстве заставляет пересмотреть базовую терминологию, используемую и в этом предложении. Очевидно, что термины «национальное строительство», «постсоветский», «деколонизация» нуждаются в уточнении.

Возвращаясь к работе Айзекса и Полесе, которая стала отправной точкой для этой публикации, стоит согласиться с мнением авторов о том, что процесс национального строительства не завершен и не может быть завершен. Авторы указывают, что национальное строительство зависит от конкретного контекста, в котором способы и инструменты постоянно адаптируются и изобретаются, а также дополняются теми инструментами, которые изначально не были задуманы таковыми [1, с. 2; 28, с. 250]. Следуя логике авторов, сброс хронологических рамок открывает бескрайнее поле для исследований.

Список использованной литературы и данных:

1. Isaacs, R and Polese, A. Introduction: Nation-Building in the Post-Soviet Space. Old, New and Changing Tools. Isaacs, R and Polese, A. (eds.) Nation Building and Identity in the Post-Soviet Space: New Tools and Approaches. Routledge, 2016, 1–23.
2. Lemay-Hébert, N. Statebuilding without Nation-building? Legitimacy, State Failure and the Limits of the Institutionalist Approach // Journal of Intervention and Statebuilding, 2009, Vol. 3, No 1, 21–45.
3. Khan, V. Nation-Building in Central Asia Towards a New Ethnic Policy. Owen, C., Juraev, S., Lewis, D., Megoran, N. and Heathershaw, J. (eds) Interrogating Illiberal Peace in Eurasia: Critical Perspectives on Peace and Conflict. New York: Rowman & Littlefield, 2018, 145–172.
4. Bliesemann de Guevara, B. Statebuilding and state-formation the political sociology of intervention. New York: Routledge, 2012.
5. Anderson, B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. New York: Verso, 1983.
6. Billig, M. Banal Nationalism. London: SAGE Publications, 1995.
7. Brubaker, R. Nationalizing States Revisited: Projects and Processes of Nationalization in Post-Soviet States // Ethnic and Racial Studies, 2011, Vol. 34, No. 11 (November), 1785–1814.
8. Smith, A. National Identity. London: Penguin, 1991.
9. Smith, A. Nations and Nationalism in a Global Era. Cambridge: Polity Press, 1995.
10. Clement, V. Learning to become Turkmen: literacy, language, and power, 1914–2014. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018.
11. Kudaibergenova, D. Toward nationalizing regimes: conceptualizing power and identity in the post-Soviet realm. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2020.
12. Ismailbekova, A. Blood Ties and the Native Sons: Poetics of Patronage in Kyrgyzstan. Bloomington: Indiana University Press, 2017.
13. Lottholz, P. Post-Liberal Statebuilding in Central Asia: Imaginaries, Discourses and Practices of Social Ordering. Bristol University Press, 2022.
14. Megoran, N. Nationalism in Central Asia: A Biography of the Uzbekistan-Kyrgyzstan Boundary. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017.
15. Laruelle, M. Central Peripheries: Nationhood in Central Asia. London: UCL Press, 2021.
16. Lewis, D. Central Asia: Contested Peace. Richmond, O.P., Pogodda, S. and Ramovic, J. (eds) The Palgrave Handbook of Disciplinary and Regional Approaches to Peace. Palgrave Macmillan, 2016, 387–397.
17. Lottholz, P. A Negative Post-Liberal Peace? Inquiring the Embeddedness of Everyday Forms of Peace in Central Asia. Owen, C., Juraev, S., Lewis, D., Megoran, N. and Heathershaw, J. (eds) Interrogating Illiberal Peace in Eurasia: Critical Perspectives on Peace and Conflict. New York: Rowman & Littlefield, 2018, 97–119.
18. Croix, Feaux de la, J. Iconic Places in Central Asia: The Moral Geography of Dams, Pastures and Holy Sites. Bielefeld: Transcript Verlag, 2016.
19. The Nazarbayev Generation: Youth in Kazakhstan. Laruelle, M. (ed.). Lanham: Lexington, 2019.
20. Tlostanova, M. What Does It Mean to Be Post-Soviet? Decolonial Art from the Ruins of the Soviet Empire. Cambridge: Duke University Press, 2018.
21. Rees, K.M. Recasting the nation: transforming heroes of the Soviet Union into symbols of Kazakhstani patriotism // Central Asian Survey, 2020, Vol. 39, No 4, 445–462.
22. Beyer, J. The Force of Custom: Law and the Ordering of Everyday Life in Kyrgyzstan. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2016.
23. Beyer, J. and Kojobekova, A. Women of protest, men of applause: political activism, gender and tradition in Kyrgyzstan // Central Asian Survey, 2019, Vol. 38, No. 3, 329–345.
24. Beyer, J. and Finke, P. Practices of traditionalization in Central Asia // Central Asian Survey, 2019, Vol. 38, No. 3, 310–328.
25. Koch, N. The geopolitics of spectacle: space, synecdoche, and the new capitals of Asia. Ithaca: Cornell University Press, 2018.
26. Hughes, K. From the Achaemenids to Somoni: national identity and iconicity in the landscape of Dushanbe's capitol complex // Central Asian survey, 2017, Vol. 36, No. 4, 511–533.
27. Медеуова, К. Затянувшаяся «советскость» и трансформации коллективной памяти: советские и постсоветские мемориальные комплексы в Казахстане // Новое литературное обозрение, 2020, No. 1, 256–274.
28. Isaacs, R and Polese, A. Conclusion: (Re)imagining or Imagined. Isaacs, R and Polese, A. (eds.) Nation Building and Identity in the Post-Soviet Space: New Tools and Approaches. Routledge, 2016, 250–254.
29. Markowitz, L.P. and Radnitz, S. Studying states and regimes in Central Asia: contributions to comparative politics and future challenges // Central Asian Survey, 2021, Vol. 40, No. 4, 576–591.

ЭТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ СЕМЬЕ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

Осмонова С.К. к.и.н., доцент
кафедры истории Кыргызстана и археологии, этнологии
Ошского государственного университета. г. Ош. Кыргызстан,

Актуальность исследования. Этические ценности, относительно тесно связанные и переплетенные с другими сторонами культуры, являются важной основой для многих представлений, действий и взаимоотношений в социуме. Уважительное и заботливое отношение к старшим и детям, стремление морально и материально помочь нуждающимся, милосердие в самых разных его проявлениях, помощь и взаимопомощь по отношению к соседям и родственникам, понятие чести и долга, выполнение тех или иных обязательств, взятых на себя, т.е. ответственность за данное слово, трудолюбие и многое другое – все это следует считать основой нравственной культуры кыргызов.

Культурное наследие всегда служило и служит фундаментом духовного развития поколений. В нем собраны и сосредоточены те гуманистические ценности, которые не подвержены старению. Мировое культурное богатство, накопленное на протяжении тысячелетий благодаря труду и творчеству разных народов, должно иметь и имеет непреходящее культурно-историческое и нравственно-эстетическое значение. Это же положение следует отнести и к культурному наследию кыргызов.

В истории никогда не прерывается «времен связующая нить», благодаря чему постепенно накапливается мировой культурный запас, передающийся от поколения к поколению.

Как отмечают исследователи, «история – это последовательная смена поколений, каждое из которых берет из прошлого: материалы, капиталы, производительные силы, которые созданы предшествующими поколениями; в силу этого данное поколение, с одной стороны, продолжает унаследованную деятельность при совершенно новых условиях, а с другой – видоизменяет старые условия посредством совершенно измененной деятельности». Все это говорит, на наш взгляд, о сути объективного закона исторической преемственности культуры, в том числе и нравственности как ее составной части. Известно, что каждое поколение использует накопленный опыт, осваивает достижения и движется вперед, к созданию новых культурных ценностей.

Чем выше образованность и духовная воспитанность человека, тем шире диапазон его интересов, тем глубже стремление проникнуть в тайны наследия народов. И наоборот, бедность духовного мира, примитивность запросов, узость кругозора чаще всего сопровождаются неуважением к истории, желанием стереть память о прошлом, как о чем-то устаревшем.

Известно, что историческая культурная среда окружает человека с детства, в ней он обретает нравственную силу, учится достоинству и благородству, приобщается к истории своего народа, города, села и т.п. Культурная среда становится неотъемлемой частью его жизни, источником воспоминаний о событиях и встречах, необходимым условием возникновения чувства духовной «оседлости», привязанности к разным местам, в некоторой степени живительной основой патриотизма и любви к Отечеству. Если человек равнодушен к истории своего народа, к истории своей семьи, не дорожит семейными реликвиями, не гордится своим домом, не знает истории своего города, улицы, семьи, значит, что-то упустили в детстве, и вряд ли в нем будут сильны патриотические чувства, нравственные черты.

Методологическую основу данной работы составили сравнительный анализ материалов и принцип историзма по рассматриваемой проблеме. Исследование основано на системном подходе в изучении системы традиционного воспитания, в частности связанные с нравственностью и этикой, то есть на комплексном применении методов структурного, стационарного, функционального и сравнительно-исторического анализа. Кроме того, при работе над данным исследованием проведены следуюшие методологические работы:

- анализ этнографических материалов по традиционному нравственному и этическому воспитанию;
- опрос и беседы-интервью с информаторами старшего поколения;
- сопоставительный анализ для определения общего и особенного в традиционном воспитании детей кыргызов.

Цели исследования. Исследование проблем нравственного и эстетического воспитания в кыргызской семье позволит всесторонне изучть культуру и быт данного региона, раскрыть механизмы передачи этнокультурных традиций в процессе воспитания детей. Нравственное воспитание – процесс многогранный. В данной статье рассматриваются лишь некоторые аспекты этой важной и сложной проблемы. Нравственное и эстетическое воспитание детей кыргызов исследуется нами, исходя из исторического опыта народа.

Объектом исследования являются нравственное воспитания детей в кыргызской семье.

Практическая значимость. Содержащиеся в нем теоретические положения и выводы создают предпосылки для реализации этнокультурной направленности современного образования. Результаты исследования обогащают теорию и практику воспитания нынешнего поколения новым фактуальным знанием, расширяющим научные представления о единстве социального и этнического в содержании и организации образовательного процесса.

Исследователь Б. Апыш справедливо пишет, что воспитание совершенной личности настоящего кыргыза требовало продуманного применения совокупности средств для всестороннего влияния, избрания народными педагогами более эффективных средств воздействия на личность. [2. с. 130, 131 Как считает ученый, наиболее эффективными средствами, которые воздействовали на сознание и чувства детей, были эпос, загадки, пословицы, песни и сказки, т.е. устное народное творчество. Цель эпоса и загадок – умственное воспитание, пословиц и песен – нравственное и эстетическое воспитание. Одной из важных задач являлось воспитание правильного восприятия общественно значимых ценностей. В силу этого кыргызы резко осуждали безделье, потребительское отношение к общественному мнению, которое имело большое значение в культуре кыргызов. Другой задачей, или, точнее, заповедью воспитания можно считать необходимость закладывать основу, фундамент направленного поведения уже в детском возрасте. Адамдын башкы милдети – ыймандуулук, Адамдын жаман – жакшысы туулгандан эмес, көргөн тарбиясынан, – говорили кыргызы. Наиболее важными заповедями считались: «не лги», «не укради», «не обижай ближнего», которые усваивались кыргызскими детьми вместе с молоком матери.

Основу культуры любого народа составляет национальный характер, являющийся значительным компонентом национальной психологии, и без учета этого и многих других факторов невозможно рассматривать хозяйственную, экономическую и политическую жизнь и управлять главными направлениями жизни и деятельности любого народа.

Кыргызы большое внимание уделяли нравственному воспитанию подрастающего поколения. С общепринятыми нормами морали, правилами поведения ребенок прежде всего встречался в семье. Главную роль в этом играло поведение старших, их пример. Подрастая, дети постепенно входили в ту систему взаимоотношений, которая существовала в семье, и

она становилась для них непреложным законом взаимоотношений между старшими и младшими, правилами поведения по отношению к родственникам, соседям и т.д.

Передаваемые из поколения в поколение традиционные нормы поведения практически имели отношение ко всем сторонам социальной жизни общества: от рождения и свадьбы до трудовой деятельности, повседневного общения в семейном быту и труде, общественных форм проведения досуга и др. Как правило, они не регулировались никакими конкретными юридическими установлениями, но являлись порой более прочными, чем последние, базируясь в своей основе на общественной морали и общественном мнении.

Вся совокупность нравственных и эстетических норм поведения у любого народа строится на воззрениях этого народа о некоем положительном образе «идеального представителя» своего общества в определенное время, в определенной обстановке и в определенной роли. И этот собирательный, исторически сложившийся образ «идеального», «мифологизированного человека» того или иного этнического сообщества как бы навсегда запечатлен в сознании каждого члена данного сообщества. У каждого народа исторически складывается и существует свой определенный и только ему присущий эталон поведения, а нормы национального этикета предписывают члену этого сообщества следовать заданному эталону в каждой конкретной ситуации. Все это в совокупности можно назвать «правилами хорошего тона». Естественно, у разных народов, как и у кыргызов в том числе, этот эталон чем-то отличен, проистекая из образа жизни, господствующего уклада, моральных и нравственных представлений, понятий об отношении к противоположному полу, старшим и младшим, друг к другу, о добре и зле, хорошем и плохом, мужестве, героизме, честности, их антиподах и т.д. У любого народа, как известно, исторически складываются как бы писаные и неписаные нормы «достойного поведения», несоблюдение которых встречает осуждение со стороны других членов общества.

Несмотря на то, что нарушение норм такого «идеального поведения» или «идеальной модели» поведения напрямую юридически не наказывалось и не наказывается, они, тем не менее, устойчиво существовали и существуют на протяжении длительных периодов времени в той или иной этнической общности, будучи взаимообусловленными элементами социального, этнического и конфессионального характера.

В кыргызской семье в воспитательном процессе традиционно приоритет отдавался воспитанию таких нравственных качеств, как честность, правдивость, скромность, вежливость, уважение к родителям, к старшему, гостеприимство.

Простота, достоинство, общительность, верность родственникам и близким считались ярко выраженными чертами характера кыргызского народа. Большое значение придавалось становлению высоконравственных отношений и повседневному их соблюдению.

Старинная кыргызская поговорка гласит: «Адамдын көркү – адеп, Адамдын көркү – адилеттүүлүктө, жигиттин көркү – адептүүлүктө, Адептүү киши - азаптан алыс,» – «Нравственность – украшает человека», “справедливость -украшает человека, нравственность украшает мужчину ”, “Нравственный человек – далеко от несчастья”. Так что же такое «Адеп-ахлак» – это этикет, нормы поведения, этика, эстетика. «Адеп-ахлак» – это целый комплекс, или система этических норм. Кыргызы, будучи в прошлом долгое время бесписьменным народом, создали интересную, глубоко и тонко продуманную систему неписаных нравственных норм поведения, касающихся практически всех сторон жизни и деятельности, характеризующих сложные взаимоотношения в семье, в быту, в обществе и даже на уровне государственных деятелей. «Адеп-ахлак» можно определить как комплекс этикетных правил поведения, касающихся внешнего проявления отношения к людям: обхождение с окружающими, формы обращения, приветствий, поведения в общественных

местах, манеры поведения, одежды и др. Этикет – составная часть «внешней культуры общества», культура поведения[5.].

Культура поведения, нормы поведения, этикет – это часть мировой культуры. Известно, что кыргызы никогда не жили замкнуто, изолированно, без общения с другими народами. С древних времен кыргызы общались не только с ближайшими соседями – узбеками, казахами, таджиками, но и с другими близкими и дальними народами. Об этих связях свидетельствуют как археологические памятники, письменные источники, так и фольклорные и полевые этнографические материалы. Следует отметить и такие основы развития мировой культуры, как взаимообогащение, взаимовлияние и взаимообмен. Известно и то, что в таких случаях любой народ, в том числе и кыргызский, воспринимает и привносит в свою культуру в основном то, что ему близко по психологии, образу жизни.

Нравственное воспитание можно считать важной, существенной основой становления характера, морально-этического облика человека на протяжении всей его жизни, его взаимоотношений с обществом; оно во многом определяет реальный статус человека в социальной среде. Большое внимание кыргызы уделяли воспитанию у детей таких нравственных категорий, как дисциплинированность, чувство коллективизма, послушание и уважение к родителям и старшим, верность в дружбе, любовь к родине и др. В мальчиках воспитывали храбрость, верность, стойкость, самоотверженность, в девочках – терпение, вежливость, послушание старшим, а в будущем – мужу. Все это соответствовало идеалу нравственного и эстетического совершенства той эпохи, когда критерии воспитания подрастающего поколения у кыргызов были тесно связаны с историческими условиями их жизни.

Одним из важных и главных постулатов нравственного воспитания были: выработка и закрепление у детей таких качеств, как уважение к старшим, к родителям, к лицам противоположного пола, чувство долга и чести, честность, скромность, чувство собственного достоинства и т.д. Важным требованием было, чтобы дети росли, стыдясь своих неправильных поступков, чтобы они были совестливыми – «намысту».

В рассматриваемое нами время кыргызы воспитывали своих детей на моральных ценностях Ислама, старались передать им также и соответствующие хозяйственные и ремесленные навыки. Знания вообще очень высоко ценились, и любая возможность научить или научиться чему-либо никогда не упускалась. [3. с. 99]

Взрослые и старшие члены семьи несли ответственность за младших, прививали им навыки, которые могли пригодиться тем в жизни.

Анализ наших полевых материалов дает возможность говорить о том, что традиции уважительного отношения к родителям, родственникам, старшим и гостям дети усваивали в каждодневном общении с ними. Примечательно, что маленькие дети были обычно очень привязаны именно к старшим членам семьи (бабушкам, дедушкам, тетям и т.д.). Один из информантов сказал нам, что в старину «малые дети и 70–80-летние старики выходили и садились, где им было удобно во дворе. Старшие при этом вели, как правило, мирные беседы между собой, при этом не выпускали из поля зрения играющихся детей». Наш информант вспоминал, как он с удовольствием слушал рассказы, сказки деда Калча, который обладал талантом сказочника и знатока детских душ. [4.]

Кыргызы, в силу происходивших исторических процессов, утратили массу культурных ценностей вместе со своей «исконной письменностью», о которой нам известно только из народных преданий. Нам представляется, что кыргызский языковый пласт также претерпел массу перемен, как и изменявшийся с каждым новым потрясением социальный уклад. Новая жизнь вносила свои коррективы, навязывала свою идеологию. Тем не менее в

сокровищницах народной памяти сохранились глубоко и тонко продуманные системы нравственных норм, касающиеся всех сторон жизни и деятельности людей.

Эти нормы характеризовали сложные взаимоотношения в семье, быту, в социуме. Они, как многовековые башни-исполины, молча стоящие, хранят в своем величии красу и любовь своих современников – наших предков, сотворивших их, и кажется, говорят с достоинством: «Не глухонемые строили нас, а гордые многогранные предки ваши. И писать, и читать, и считать умели они, и говорить на языках своих соседей, и дружить, и торговать с миром». Система общественных отношений, сложившаяся в жизни старшего поколения, развивалась духовно, вместе с тем изменяя и совершенствуя ее.

Множество людей включается в созданные прошлым развитием контуры общественных отношений, обретая запрограммированные в них духовные качества, совершенствуя их в разных сферах жизни; уходя из жизни, они оставляют для новых поколений воплощенный в них более высокий уровень нравственного развития личности. Независимо от того, как долго система общественных отношений сохраняет свои контуры и сколь резко новая система отличается от старой, процесс преемственности поколений не прерывается никогда. Общеизвестно, что необходимым условием общественного прогресса является именно преемственность поколений, которая существует во всех областях жизни: производственно-политической, экономической, в области правовых, нравственных, эстетических, социальных отношений.

Одним из методов нравственного воспитания детей в кыргызской семье являлось поощрение за хорошие дела, которое должно было способствовать развитию положительных черт в поведении детей и пробуждению у них желания вести себя достойно. Часто в воспитании использовались похвала, выражение удовлетворения определенными поступками детей. За хорошее поведение ребенка в присутствии других детей хвалили, ставили его им в пример. Действенной формой поощрения детей считалось одобрение их поступков не только родителями, но и соседями, знакомыми. Согласно нашим полевым материалам, самой действенной формой поощрения для детей было одобрение их поступков со стороны отца.

Характерными чертами семейно-бытовых отношении кыргызов с древнейших времен являются глубокое почитание детьми родителей, уважение к старшим, благородное поведение по отношению к окружающим людям независимо от их национальной принадлежности, пола, образования, положения в обществе и т.д. Обычай побуждал уважать людей преклонного возраста.

Старший во всех случаях говорил первым, молодой человек уступал свое место и стоял, подавал еду, слушал его советы и т.д. Считалось в высшей степени неприличным вмешиваться в разговор старших, громко смеяться в их присутствии, говорить то, что неприлично полу и возрасту, совершать какой-либо невежественный поступок в присутствии старших, в том числе в присутствии родителей (..... оговариваться и т.д.).

Детям постепенно прививались элементарные навыки: навыки обращения к взрослым, поведения во время трапезы, при гостях, в гостях и т.д. Кыргызы, особенно женщины, были спокойны и ласковы в семье, никогда не говорили на повышенных тонах и не применяли суровых наказаний к детям. Дети приучались исполнять наставления, советы, просьбы родителей, старших. По обычаю полагалось: в случае, если посланный родителями по делу мальчик встречал на улице старика и тот просил его что-либо сделать, то сначала выполнялась эта просьба, а потом уже поручение родителей. Если при встрече друг с другом младший ехал верхом на лошади, а старший следовал пешком, младший должен был спешиться, подойти к старшему и предложить ему свою лошадь. С раннего возраста детям

внушалась мысль, что они в неоплатном долгу перед матерью, перед родителями. «Нет выше долга, чем долг перед матерью», – гласит кыргызская пословица.

Если подросток видел, что женщина рубит дрова, несет тяжелый груз, то он должен был помочь ей, независимо от того, родственница она ему или нет. Дети кыргызов действительно считают себя в неоплатном долгу перед родителями, особенно перед матерью.

Следует отметить, что эту мысль настойчиво внедряло в сознание молодежи на протяжении столетий старшее поколение, подкрепляя ее целым рядом установлений и обычаев, которые диктовались необходимостью в условиях, когда общество материально не обеспечивало старость, когда родители могли рассчитывать только на своих детей и видели в них единственную опору и кормильцев в старости.

Поэтому воспитание детей в младенческом возрасте до возмужания не исключало насилие над их волей и сознанием.

Первым, т.е. старикам, полагались почет и уважение, тогда как обязанностью молодых является послушание старшим. Из сказанного следует, что кыргызы всегда уделяли большое внимание воспитанию у подрастающего поколения уважительного отношения к старшим.[1. с. 182]

С общепринятыми нормами морали, правилами поведения ребенка знакомили прежде всего в семье. Главную роль в этом, как было сказано, играло поведение старших, их пример. Началом этой системы воспитания являлась семья, ее микросреда, прежде всего ласковое отношение матери к своим детям.

Для характеристики этого приведем некоторые фольклорные произведения. Вот, например, песня-напутствие:

Өмүрүң узун болсун,
Ден соолугуң чың болсун!
Өрүшүң толгон малдуу бол,
Кампаң толгон дандуу бол.
Короо толо малдуу бол,
Үйүң толо балалуу бол.

Желаю долгой жизни,
Крепкого здоровья!
Пусть пастбища будет наполнена скотом,
А склад наполнен уражаем.
Пусть двор твой будет наполнен скотом,
А дом наполнен детьми. [5.]

Это одно основных напутсвий и желаний ребенку, которое необходимо в его жизне.

К детям в кыргызской семье относились, да и сейчас относятся, с большим вниманием, лаской, заботой и любовью. Детей, особенно самых маленьких, часто баловали. Этикет, этика кыргызов предписывали обращаться с детьми мягко, терпеливо, сдержанно. На детей старались не кричать, на них не сердились. Все члены семьи стремились привить детям с раннего возраста добродушие, добронравие, почтение и уважение к старшим, женщинам, доброе отношение ко всему живому. Эмоциональный тонус отношения родителей к детям постепенно менялся по мере взросления ребенка: от мягкого всепрощения в раннем детстве к требовательной строгости в отрочестве и дружеской опеке в юности.

С детства особое отношение воспитывалось к матери. Ее ни в коем случае нельзя было обидеть даже плохими мыслями, нельзя было грубить ей, повышать на нее голос, главное в отношении к матери – это любовь, забота о ней. В традиционной культуре кыргызов материнство было всегда центральным понятием женской судьбы, и традиционные

ритуалы формировали непреложные законы, согласно которым детство девочки было лишь приготовлением к материнству. В некоторых семьях женщине приходилось терпеливо сносить обиды со стороны мужа и других его родственников, чтобы сохранить семью ради детей.

Дети во всех своих делах советовались с отцом, получали его благословение: «Аллага аманат, Кудай сактасын» – «Бог в помощь, Бог сохрани».

И только в очень и очень редких случаях отец прибегала к силе проклятия. По представлению кыргызов, проклятие отца было чрезвычайно действенным. Кыргызы говорили – “ата каргышы – ок”, “Проклятие отца - стрела”

Человек, заслуживший проклятие отца, ожидал для себя тяжелых бедствий и несчастья. Проклятый родителями становился отверженным, и все смотрели на него, как на отверженного.

Народная нравственность и основанные на ней нормы поведения требовали безусловного уважения к родителям на протяжении всей их жизни. Дети обязаны были повиноваться родителям во всем, а также содержать их в старости.

Уважение к старости – это не просто знак уважения к его годам, к семейному статусу – если она бабушка или дедушка. Это уважение к ихнему багажу знаний, жизненному опыту, всему тому, что они видели, слышали, пронесли достойно через годы и лишения; это песни, которые они слышали; жизнь, которую видели; обряды, в которых принимали участие; это руки, которые пряли, вышивали, ласкали внуков, пекли; с лаской встречали и обнимали гостей.

«Садага болуп кетеин, балекетиңди алайын» – эти выражения не имеют буквального перевода на русский язык, но означают женскую жертвенность, готовность отдать свои силы, свою жизнь за ребенка (то ли за своего, то ли за внуков), – «Чтобы я взяла твои беды на свою голову, чтобы я умерла за тебя». Таков смысл этих слов[5.].

Религиозно-нравственная основа взаимоотношений между поколениями в семье особенно четко проявлялась в народном представлении о значении родительского благословения и родительского проклятия.

Высокие моральные качества, считали кыргызы, были предначертаны людям богом. Правильным, этичным считалось, если сын следовал заветам отца; непослушные дети рассматривались как неблагодарные и были наказанием для родителей. “Абиир тапса баласы, атасына бак конот”, “Если сын совестливый, то отец счастивый”. Этикетные, нравственные установки видоизменялись, приспосабливаясь к новым условиям, продолжали свою жизнь. Известно, что мусульманская культура по своей природе синкретична: тяжелые условия хозяйствования, малоземелье, не всегда ровные отношения с соседями и многое другое давали повод для проявления темперамента. В значительной степени на сдерживание его и была направлена вся система нравственного воспитания.

Результаты исследования. Подводя итог сказанному о нравственном и этическом воспитании, добавим, что кыргызы придавали, как было отмечено, большое значение этикету – соблюдению правил поведения дома, в гостях, на улице, в общественных местах.

Существовал определенный порядок почитания старших по возрасту. Этикет у кыргызов предусматривал все: речь, лексику, позу говорящего и многое другое.

По этикету младший должен был всегда приветствовать старшего и, кроме того, оказывать все знаки внимания. Нравственная культура по-своему есть непрерывный процесс превращения существующих нравственных требований во внутренний мир человека.

Исследование народной этики дает возможность выделить некоторые ее аспекты, практическое обращение к которым в современных условиях особенно необходимо.

Основанные на непреходящих нравственных ценностях и длительном коллективном опыте, этические нормы были приспособлены к образу жизни кыргызов. Нравственность в большей степени, чем любая другая сфера внутреннего мира человека, обеспечивала его социальную устойчивость, его связи с обществом.

Для культуры современного общества характерен комплекс культурно-бытовых норм этикета, призванных практически решать нравственные проблемы. Они являются важнейшей составной частью культуры общества.

Для кыргызов важно было знать и соблюдать установленные правила поведения, для приобретения их норм, правил поведения служили повседневная жизнь, пример родителей, старших и др. Кыргызы считали, что высокие нравственные и моральные качества человеку предписаны Богом, основная задача человека – следовать этим предначертаниям. Считалось правильным этичным, если сын следовал заветам отца: непослушные дети рассматривались как неблагодарные и наказание для родителей от Бога. Этикетные установки видоизменялись и продолжали свою жизнь, приспосабливаясь к новым условиям.

Вежливость, аккуратность, послушание, самообладание, терпимость, доброжелательность, желание быть приятным, уважительное отношение к старшим по возрасту достаточно высоко ценились в прошлом и во многом определяют принципы социального поведения кыргызов сегодня. Уважение и почитание старших, а также субординация в общественных и семейных отношениях по возрасту, полу, социальному статусу являются одними из важных принципов. Это проявляется во всех аспектах вербального и невербального коммуникативного поведения в ритуалах знакомства, обращения и приветствия, в правилах приема и проводов гостей, в порядке рассаживания гостей за трапезой, ведения беседы, разговора, в жестах, позах и т.д.

Список использованной литературы и данных:

1. Абрамзон. С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б., 1999. с-182 общий 896 бет
2. Апыш. Б.Тарбия жараяны. Б., 2008. 230 б.
3. Апыш. Б. Т. Козукулов. Мухамед пайгамбардын таалим-тарбия жөнүндөгү даанышман ойлору Б., 2005. оющий 99 б.
4. ПМА. Информант Калча уулу Пират, 1936 г.р.
5. ПМА. Информант Абдуллаева Салима., 1938 г.р.

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ПО ТУРКЕСТАНСКОЙ АВТОНОМИИ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (НА ПРИМЕРЕ ДОКУМЕНТОВ ФЕРГАНСКОГО ОБЛАСТНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА)

Расулов М.Ф. доктор PhD
Доцент кафедры Всемирной истории Ферганского государственного университета, доктор философии по историческим наукам (PhD)

Туркестанская Автономия и ее деятельность играют важную роль в истории борьбы Туркестана за независимость и национальную государственность. Исследование проблем, связанных с Туркестанской Автономией и ее деятельностью, ведется с момента распада автономии и по настоящее время.

В качестве предварительных исследований, связанных с Туркестанской Автономией, можно назвать работы Г.Сафарова, Э.Федорова, Т.Рискулова и Т.Галузо [18]. Труды этих историков отличаются объективным подходом к вопросу Туркестанской Автономии.

В 1931 году вышла в свет работа П.Алексеенкова под названием «Кокандская автономия» [1.]. В 40-50-х годах XX века исследования событий февраля и октября 1917 года вновь активизировались. Работы И.К.Дадонова, К.Е.Житова, Х.Ш.Иноятова, А.А.Гордиенко непосредственно освещали события того времени [5.]. В своих работах эти историки в той или иной степени затрагивали вопрос Туркестанской Автономии.

В советской историографии вопросу Туркестанской Автономии не была дана объективная оценка, она была фальсифицирована. Однако события 1917 года достаточно объективно освещались нашими соотечественниками, жившими в эмиграции даже в годы советской власти. В частности, по вопросу Туркестанской автономии можно привести работы Мустафы Чокая, Ахмада Заки Валиди, Боймирзы Хайита [22.].

После обретения Узбекистаном независимости в исторической науке произошли коренные изменения, в том числе и в подходе к вопросу Туркестанской Автономии. В научных исследованиях М.Хасанова, Ш.Дониёрова, С.Аъзамходжаева, Н.Норкулова, Х.Садикова, Н.Каримова, Р.Арсланзода события, связанные с Туркестанской Автономией, были объективны [3.]. В этих исследованиях также было показано отношение местного населения и большевиков к автономистам. Много документов по этому поводу имеется в фондах Ферганского областного государственного архива (позже – ФОГА). В документах отражены свидетельства, освещающие события, непосредственно связанные с Туркестанской Автономией и ее деятельностью. В этих документах содержатся ценные сведения об отношениях органов управления Ферганской области, заводских и фабричных рабочих, местного населения с автономистами, а так же события связанные с разгромом Автономии и его последствия.

Документальные материалы по истории Туркестанской Автономии, хранящиеся в ФОГА, можно разделить на следующие группы:

- документы отразившие отношении различных политических организаций и социальных групп к провозглашению Туркестанской автономии;
- документы, связанные с разгромом автономного правительства, его политическими и социально-экономическими последствиями.

В большинстве документов, относящихся к первой группе, отражено положительное отношение населения края, и, что особенно важно, представителей русской диаспоры, к факту объявления Автономия Туркестана. Многие либерально настроенные представители европейского населения края видели в ней демократическую альтернативу радикально-большевистскому режиму. Лишь в нескольких документах высказано негативное отношение русскоязычного населения к правительству Автономного Туркестана.

Вторая группа документов связано с разгромом автономного правительства отрядами Красной гвардии и дашнаков, и его политическими и социально-экономическими последствиями. Знакомство с документами дает основание утверждать, что свержение Туркестанской Автономии привело к небывалому обострение национального и религиозного противостояния, оттоку русского населения из сельских мест в города, из Ферганской области – в другие регионы, усилению голода во многих городах и селах. Под давлением этих и других обстоятельств советский режим был вынужден предоставить Туркестану статус автономной республики в составе Российской Федеративной Республики, и объявить амнистию лицам, участвовавшим в движении автономистов. Хотя советская форма автономии была далека от той модели, о которой мечтали и к которой стремились туркестанские джадиды, тем не менее, сам факт предоставления краю статуса автономной республики был следствием популярности среди масс автономной Туркестана [2. С. 5.]

Как известно, на втором заседании IV Краевого мусульманского съезда страны речь шла о вступлении в Юго-Восточный Союз. Это было экономически выгодно для страны.

Потому что хлебные продукты в страну привозили с Северного Кавказа и Оренбурга. Эти районы находились под контролем армии атамана А.И.Дутова. Кроме того, не исключено, что автономное правительство имело намерение получить военную помощь от этого союза в случае необходимости. Исходя из этих обстоятельств, съезд решает присоединиться к этому союзу.

Казачьи войска, в свою очередь, признали Туркестанскую Автономию единственным законным правительством в стране. Не говоря уже о признании Совнаркома Туркестана (в следующих местах – СНК), они называли их «преступной бандой, грабителями и демагогами, бессовестно захватившими власть в стране»: «Товарищи и граждане! Вот уже три месяца как шайка уголовных преступников, открытых грабителей и беззастенчивых демагогов захватила власть в крае. Эта шайка, состоящая из колесовых, полторацких, ценд[ов], синициных, фроловых и им подобных, прикрываясь большевизмом, совершила целый ряд убийств, грабежей и экспроприации, преступную свою деятельность, вытянуло бессознательную часть граждан, рабочих и солдат, опошлив и опозорив нашу светлую, благородную революцию в глазах всех мирных граждан, особенно мусульман. Казаки продолжали: «...Мы идем домой, устраивать свою собственную жизнь, и мы хотим, чтобы неотделимый от России Туркестанский край мог также свободно и спокойно устраивать себя...» Этот призыв заканчивается следующими словами: «Да здравствует революционный народ, революционная армия и Автономный Туркестан!» [4.].

Есть еще один важный документ, признающий Туркестанскую Автономию единственным законным правительством в крае. Это прошение от начальника австро-венгерских и германских военнопленных офицеров в Скобелеве (Фергане) (в Туркестане содержалась 41 тыс. 285 военнопленных Первой мировой войны [6: 161]. Число пленных в Скобелеве составило 3200) во Временный Правительство Туркестанской Автономии [9.] . В этом письме начальник военнопленных обратился к Коканду к Временному правительству, как законное правительство, разрешить свои вопросы [в четырёх пунктах]. А, не в Скобелевской городской думы и Ферганского Совета, именно автономистам. Потому что они тоже признали правительство автономии и выразили ему доверие.

17 января 1918 года на объединенном экстренном собрании общественных организаций Ферганской области, проходившем в Скобелеве обсужден вопрос “Отношение к Автономии Туркестана”. По данному вопросу участники собрания приняли соответствующее постановление: «Приветствуя и признавая права народов на самоопределение, просить Советы рабочих и солдатских депутатов пойти на путь признание Автономного правительство и прекратить тем [самым] борьбу за власть» [13.].

Вывод из вышеупомянутых документов состоит в том, что основная часть народных масс, казачьи войска, различные общественные организации и даже военнопленные в крае признали автономную правительству и доверяли ему. На протяжении многих лет сказаные большевиками: «националисты-автономисты не получали поддержки народных масс», «основная часть народных масс боролась на стороне большевиков против автономистов», – эти сведения доказывают, что они необъективны и исторические события были фальсифицированы.

Теперь обратимся к документу совершенно иного отношения к Туркестанской автономии. Этот документ интересен тем, что был «подготовлен» в ответ на письмо № 938 от 12 декабря 1917 года Совета солдатских, рабочих и крестьянских депутатов Ферганской области, для определения отношения к автономии Туркестана. Этот документ был специально сфабрикован против автономии.

21 декабря 1917 года состоялось общее собрание с участием 15 русских домохозяек, проживавших в Мариинской посёлке Базар-Курганской волости Андижанского уезда, под

председательством наркома Павла Григорьевича Туртова. В связи с этим по Туркестанской автономии принимается следующее решение:

1. Слово “автономия” для многих из нас без разъяснения его значение малопонятное.
2. Для некоторых из нас автономия Туркестана имеет значение, как к привычной к дому корове новое ворота.
3. Истинное отношение наше к автономии Туркестана заключается в следующем:

- идейные главари, объявившие самовольно Туркестанскую автономию, не спрашивая о нем жителей Туркестана, не пользуются нашим доверием как бывшие чиновники старого режима или бывшие баи [и] переводчики, эксплуатирующие свой народ до сего времени;
- народ Туркестана, [его] подавляющее большинство по своему невежеству и умственной отсталости, не только не имеет понятие о[б] автономии Туркестана, а, напротив, поймет ее во вред себе и в смысле антагонизма к русскому населению и использует свое понятие в проявлении кровавых эксцессов к русскому христианскому населению, против которого начиная с самодержавия и до сего времени натравливали и натравливают все возможные иностранные шпионы и туземные авантюристы, получающие от народного невежества обильную жатву;
- Наше искреннее желание заключается в том, что никакой автономии Туркестану до его умственного и нравственного подъема дано быть не может, Туркестан должен управляться законам Российской Республики, ... мы требуям немедленно арестовать и судить их революционным судом как узурпаторов власти и как изменников Российской Демократической Республики.

Подписи (всего 15, в основном женщины-домохозяйки)

За неграмотных расписалась Е.Титова [11.].

В телеграмме, отправленной из Андижана в ответ на письмо № 938 Ферганского областного совета, говорится следующее: «население гарнизона Гульчи находит Автономию Туркестана гибельной, а особенно для русского населения» [20.]. Эту телеграмму отправил большевик Рогозников.

При анализе этих двух документов решения, принятые в первом документе, были подписаны 4 русскими мужиками и 11 русскими женщинами. Интересно отметить, что только 6 из них грамотны, а остальные неграмотны. Однако русские люди, даже не умеющие подписывать, судят местных жителей как невежественных и малодушных и выносят приговор автономистам.

Примечательны также хранящиеся в архиве протокол Ферганского областного съезда Советов солдатских, рабочих и мусульманских депутатов и профессиональных организаций и заводских комитетов [14]. На съезде будут подняты для обсуждения два вопроса:

1. об отношении к Туркестанской Автономии.
2. о реорганизации областной администрации.

Поднятие вопроса об автономии на съезде вызывает различные споры. Например, депутат Ферганского областного совета В.Дориомедов возрожает против постановки на повестку вопроса об автономии. Депутат Ферганского областного совета М.И.Подоляк также говорит, что этот вопрос может обсуждаться только вместе с автономистами. Депутат Скобелевского горсовета К.П.Осипов предлагает обсуждать вопрос, так как съезду необходимо выяснить свою отношению к автономии. Таким образом, после долгих дебатов на повестку дня был поставлен вопрос о автономии.

В съезде высказываются разные мнения по поводу автономии. Например, депутат Андижанского Совета Брызгайлов высказал следующее мнение по вопросу об автономии:

«Принципиально вопрос об автономии не возражения, но необходимо обратить внимание [на то], кем и как совершено провозглашение. В Туркестане, после революции, власть оказалась в руках европейцев, составлявших 2 процента [населения], и объявление автономии, можно понимать, как выход, хотя и неправильный, из создавшегося для большинства населения положения. В объявлении автономии не принимали участие трудовые массы, она провозглашена лишь мусульманской и европейской буржуазией, представляющей серьезную угрозу революции. Задача демократии – принять участие и спасти положение, привлекшие мусульманскую демократию к активной работе» [14.].

Депутат В.Дориомедов: «Вчера была получена телеграмма Совета Народных Комиссаров, предоставляющую народностям право на совершенно самостоятельное определение свою судьбу. Для нас же – с.-д. (совет солдатских и рабочих депутатов – Р.М.), автономия может быть объявлена только с согласия центрального общегосударственного органа. Телеграмма эта создает безвыходное положение: если признать Петроградскую власть, мы должны подчиниться Ташкентским Народным Комиссарам; телеграмма же обязывает нас признать власть правительства Автономного Туркестана. К данному вопросу надо отнестись серьезно, пока инициаторы относятся дружелюбно, но не серьезное отношение может вызвать обострение. Фразы «буржуазия» и «пролетариат» ничего не объясняют. Кокандский Съезд состоит из таких же, кто выбран всеобщим голосованием в Учредительное Собрание, это не реакционеры. Коли мы не достигаем соглашения, нам может угрожать истребление» [14.].

Урюпин, депутат Андижанского Совета: «Автономию надо признать, но во главе ее теперь стоят кучка капиталистов, вчера еще ненавидивших автономию. Мы должны отгонять эту кучку и, объединившись с мусульманской демократией, самим встать во главе ее» [14.].

Сугробов, депутат Скобелевской городской думы: «Автономию принципиально мы должны признать, но Учредительное Собрание, если оно будет состоять на точке зрение пролетариата, никогда не признает Кокандской власти, а утвердит Ташкентскую. Ташкентские рабочие на баррикадах завоевали власть, и она должна у них остаться за» [14.].

Депутат М.И.Подоляк заявил: «Я признаю право на самоопределение за всеми нациями, а, следовательно, и за мусульманами. Ташкентская власть не представляет интересы трудящихся масс Туркестана. Оскорбляя мусульман, она становится опасной не только для Туркестана, но и для всей страны, и может привести к тому, что мы окажемся выброшенными из края. В органах власти должны быть мусульманские массы» [14.].

Итак, заседание прошло в рамках различных дискуссий и рассуждений по вопросу автономии. Ее результаты нашли отражение в следующих постановлениях: фракция социал-демократов приняла следующую резолюцию, внесенную депутатом Скобелевской городской думы Павлюченко: «Признавая неотъемлемое право мусульманского народа на автономию, считая безусловно необходимой для Туркестана, Съезд находит, что практическое осуществление этого права принадлежит Всероссийскому Учредительному Собранию, которое выражает волю всей демократии в соответствии с общепролетарскими задачами». ... [14.].

Если обратить внимание на этот документ, то депутаты Ферганского областного совета, по-разному реагируя на автономию, не полностью доверяют Ташкентскому правительству. Скобелевская городская дума и Комитет общественных организаций провели заседание 7 (20) февраля 1918 года и вынесли следующее решение: «Комитет общественных организаций считают требование[м] момента немедленно передать власть Автономному Правительству Туркестанского края, а до сконструирования власти на местах растворить штаб посылкой туда делегатов от городской думы и общественных организации с правом

решающего голоса. Сейчас же оповестить туземные массы о состоящемся решении с указанием необходимости скорейшего сконструирования власти» [17.].

В этом решении указывается состав Временного Совета, а Дума выражает уверенность, что правительство автономии немедленно создаст свои органы управления в крае и прибавит к ним свои полномочия.

Из этого документа можно делать вывод, что Скобелевская городская дума и общественные организации города признали правительству автономии и просили сконструировать власть в регионе.

Ферганской областной совет не очень хорошо отнесся к правительству автономии. Однако городская дума поддержала автономистов и выступила на их позиции. Например, Маргиланской городской суд направляет на рассмотрение в гордуму дела арестованных из старой части города. Дума принимает по этому делу следующее решение: «Скобелевская городская дума считает необходимым войти в состав следственной комиссии по этому делу, чтобы гарантировать справедливость арестованных в старом городе Маргилане. С точки зрения Туркестанской Автономии, считает, что следствие в отношении указанных лиц основано на законах, признанных Февральской революцией, и должно проводиться с участием городской думы и представителей мусульман» [12.].

Скобелевская городская дума принимает еще одно решение, непосредственно связанное с автономией: «... . Дума просит своих делегатов немедленно осведомить членов правительства Автономного Туркестана об отношении Думы к Автономии Туркестана и о желании выслушать доклады членов правительства в своей среде» [10.].

Как видно из приведенных выше решений Скобелевской думы, они полностью поддержали Автономию Туркестана и признали законным правительством Туркестана Кокандское Временное правительство.

В ночь на 31 января (13 февраля) в Коканд из Скобелева прибыл отряд из 120 хорошо вооруженных солдат, 4 пулеметов и 5 пушек во главе с К.Осиповым. Документом, подтверждающим это, является решение рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Ферганской области [15.]. В этом решении сказано, что в Коканд будет отправлен отряд из 250 человек. Однако в литературе отмечается, что было отправлено 120 человек. В день прибытия воинского отряда в Коканд было проведено совещание, на котором автономистам был написан запрос следующего содержания:

- Оружие должно быть доставлен на Воскресенскую площадь завтра к 3 часам и передать;
- Правительство Автономии должно сдастся и признать Советскую власть [6: с.164].

Автономисты отвергают требованию большевиков. После этого красноармейцы начинают стрелять из пушек по старому городу. Таким образом, время от времени происходят сражения, а между ними несколько раз ведётся переговоры.

В распоряжении ФОГА также есть документы, связанные с прекращением Туркестанской Автономии и февральскими событиями в Коканде. Например, в город Скобелев была отправлена телеграмма о событиях, произошедших в ночь на 30 января (11 февраля) в Коканде [21.]. В этом документе изложены подробности этих событий. Важным документом является также решение К.Осипова о командировке командира отделения в Коканд (о нем говорилось выше) [15.].

Следующий документ доказывает о жестокости и грабежах армянских дашнаков: «Юсуфа Фарзи-оглы, проживающий в городе Коканд, сообщил о себе следующее: что он живет 3 года в Коканде, где и занимался известным промыслом (имеет 3арбы). Во время бывших в Коканде беспорядков повергся со стороны армян ограблению и вынужден был

бежать, оставив дома свой паспорт. В городе Коканде были убиты его родной брат Абдуллы Али Фарзи-оглы и работник Кузыбай» [16.]. Об этом говорится в записке помощника начальника полиции г орода Маргилана А.Семенова. Таких документов в архиве немало. После событий Коканда в Ферганской долине вспыхнули недоверие и массовые аресты, включая ножевые ранения и тюремное заключение многих невинных людей. В это время в Коканде и Скобелеве были созданы революционные полевые суды. Любой, кто покажется подозрительным, будет взят под стражу и доставлен в военный трибунал.

В другом документе содержится следующая информация: «Отовсюду поступают успокоивающие сведения, в частности из Коканда сообщают, что крепость держится достойно и Автономное правительство свергнуто народом, и командующий войсками Автономного правительства вызывает мирную делегацию для переговоров» [21.].

Данный документ был направлен организациям и учреждениям Ферганским областным советом. Возможно, это результат большевистской пропаганды. Большевики обманули народ без всякого стыда и совести на пути достижения к своим целям. Этот документ решительно опровергает приведенное выше сведении: «30 января (12 февраля) в 5:30 утра были сожжены два моста по линии 164 и 166. Вооруженная банда действовала от имени Правительства Туркестанской автономии» [21.].

Значимым является и постановление о ликвидации Туркестанской Автономии и передаче власти Советов:

1. Временное Правительство должно быть заключено под стражу до выяснения всех обстоятельств Советами в крае;

2. Советам солдатских, рабочих и мусульманских дехкан захватить всю власть [18.].

Это же решение послужило основой для ликвидации Туркестанской Автономии и кровопролития в городе Коканде. Один из людей, видевший своими глазами эти страшные события истории советской эпохи, написал такие слова: «Наш край был покрыт телами своих детей и пропитан их кровью. Тысячи юношей Туркестана погибли в борьбе со старыми колонизаторами в новой маске. Таким образом, революция, которую ждали с радостью и надеждой, приняла форму нашей национальной трагедии» [7: с. 119].

Правительство Автономии было свергнуто, но его последствия сказывались на протяжении многих лет и остаеться актуальным до сих пор. Правда, на V Государственном съезде Туркестанских Советов (апрель 1918 г.) была объявлена амнистия “в пределах Туркестана объявлена полная амнистия лицам, неправильно понимавшим и привлеченным за участие в буржуазно-автономном движении Туркестана” [8.]. Но было ли это прощение совершено и каковы были его результаты? – неизвестно. Но общеизвестно, что многие постановлении и законы, принятые большевиками (а позже и коммунистами), не были выполнены.

Выше были проанализированы некоторые документы, связанные с ликвидацием Туркестанской Автономии и его последствиями. В фондах 121, описи 1, 64, 65, 68 Ферганского областного государственного архива имеется множество документов, непосредственно связанных с этими событиями. Эти документы следует исследовать более подробнее. Они служат важным источником в изучении Туркестанской Автономии.

В заключение можно сказать, что Туркестанская Автономия была попыткой, направленной на реализацию желаний местных народов и национальной демократии. Это движение было остановлено большевиками. Жестоко были убиты мирные жители, разрушен древний культурный и богатый торговый город Коканд. С первых дней Советской власти было известно, что большевистское правительство построено на основе авторитарной системы, агрессивной шовинистической политики, а решения, отраженные в юридических

документах о предоставлении независимости национальным территориям, были ложным обещанием.

Список использованной литературы и данных:

1. Алексеенков П. Кокандская автономия. Ташкент. Узгосиздат. 193.
2. Арслонзода Р.А. история Туркестанской Автономии в архивных документах. Фергана: “Classic”, 2022.
3. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. Тошкент. Фан. 1996.; Ўша муаллиф. Туркистон Мухторияти: миллий давлатчилик қурилиши тажрибаси. Тошкент. «Маънавият». 2000.; Ўша муаллиф. Из истории движения за автономию Туркестана // Обшественные науки в Узбекистане. 1996. № 1-2-3. С.40-48.; Дониёров Ш. Мухторият қисмати // Шарқ юлдузи. 1991. 2-сон. Б. 159-173.; Н.Норқулов. Мухториятнинг тугатилиши // Фан ва турмуш. 1990. 9-сон. Б. 8-9.; Содиқов Х. Туркистон уч инқилоб даврида // Фан ва турмуш. 1991. 1-сон. Б. 1-23.; Ҳасанов М. «Кокандская автономия» и её некоторие уроки // Обшественные науки в Узбекистане. 1990. № 2. С. 41-52.; Ўша муаллиф. Альтернатива: из истории Кокандской автономии // Звезда Востока. 1990. № 7. С. 105-120. Каримов Н. Қимматга тушган тўлов // Тафаккур. 1996. 3-сон. Б. 108-119.
4. Всему населению Туркестанского Края солдатам, рабочим и гражданам ВОЗЗВАНИЕ Сибирского, Уральского, Семиречинского, Оренбургского казачьего войска. ФОГА. Ф. 121. О. 1. Ед.хр. 68. Л. 1-2.
5. Дадонов И.К. Национально-освободительное движение в Узбекистане после свержение власти царизма (апрель – октябрь 1917 г.). Ташкент.
6. Дониёров Ш. Мухторият қисмати // Шарқ юлдузи. 1990. 12-сон.
7. Каримов Н. Қимматга тушган тўлов // Тафаккур. 1996. 3-сон.
8. Копия телеграммы Совнаркома. № 1688. 1918 г. 1 май. ФОГА. Ф. 121. О. 1. Ед.хр. 37. Л. 9.
9. Письмо от начальника в.пл. Офицеров Временному Правительству Автономного Туркестана. Скобелев 23 (10) февраль 1918 г. ФОГА. Ф.121. О. 1. Ед.хр. 68. Л. 43.
10. Постоновление Думы. 20/7 февраля 1918 года. ФОГА. Ф. 121. О. 1. Ед.хр. 64. Л. 69.
11. Приговор № 26. ФОГА. Ф. 121. О. 1. Ед.хр. 1. Л. 17-18.
12. Предложение Штаба войск городской Управе от 18/5 февраля 1918 года, за № 364. ФОГА. Ф. 121. О. 1. Ед.хр. 64. Л. 68.
13. Протоколь объединенного экстренного собрания представителей обществнных организаций города Скобелева, созванного Ферганском областном «Союзом союзов» 17/4 февраль 1918 г. ФОГА. Ф. 121. О. 1. Ед.хр. 68. Л. 40.
14. Протокол Ферганского областного съезда солдатских, рабочих и мусулманских рабочих депутатов и представителей профессиональных организаций и заводских комитетов, 6 и 7 декабря, 1917 года. ФОГА. Ф. 121. О. 1. Ед.хр. 23. Л. 248, 251, 253, 255.
15. Протокол № 49 Ферганского областного совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. ФОГА. Ф. 121. О. 1. Ед.хр. 6. Л. 51.
16. Протокол помошника начальника милиции города Маргилана А.Семёнова. ФОГА. Ф.121. О. 1. Ед.хр. 64. Л. 2.
17. Резолюция Скоблевской городской Думы и Комитета Общественных организаций города Скобелева 7 (20) февраль 1918г. ФОГА. Ф 121. О. 1. Ед.хр. 68. Л. 46.
18. Резолюция. ФОГА. Ф. 121. О. 1. Ед.хр. 65. Л. 48.
19. Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). Москва. Госиздат. 1921.; Федоров Е. Очерки национально-освободительного движении в Ср.Азии. Ташкент. Узгосиздат. 1925. ; Рискулов Т. Революция и коренное население Туркестана. Ташкент. Узгосиздат. 1926.; Галузо П. Туркестан – колония. Москва. КУТВ. 1929.
20. Телеграмма областному совету. ФОГА. Ф.121. О. 1. Ед.хр. 9. Л. 20.
21. Телефонограмма. Военная. ФОГА. Ф. 121. О. 1. Ед.хр. 64. Л. 32, 41, 65.
22. Чўқаев М. Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт. 1992.; Валидий А.З. Хотиралар // Шарқ юлдузи. 1993. 3-4, 5-6, 7-8-сонлари.

Источники и литературы

ЛАГЕРЯ ГУЛАГА В КАЗАХСТАНЕ: К ПРОБЛЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Сактаганова З.Г., д.и.н., профессор

Карагандинский университет им. Е.А.Букетова,

директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований

Репрессивная политика советского государства требовала ряда инструментов/механизмов для ее системной реализации. Система ГУЛАГа, созданная в 1930 г. была одним из таких механизмов для реализации политики масштабных политических репрессий. 25 апреля 1930 г. для руководства лагерной системой во исполнение постановления СНК СССР от 7 апреля 1930 г. было организовано Управление лагерей ОГПУ (УЛАГ ОГПУ), менее чем через год получившее статус главного управления (ГУЛАГ ОГПУ) [1, с.27]. ГУЛАГ стал одним из подразделений огромной лагерно-тюремной системы СССР. Но карательно-репрессивная система лагерей начала формироваться ранее, с первых же лет возникновения советского государства. В целом, места заключения были рассредоточены за период их существования с 1918 по 1960 гг. по трем ведомствам: ВЧК, ОГПУ-НКВД-МВД и НКЮ.

В ходе изучения проблемы «Казахстанские лагеря ГУЛАГа» нами были выделены ряд ключевых аспектов/вопросов, которые, на наш взгляд, требовали обязательного авторского уточнения, поскольку неопределенность в данных вопросах вызывала еще большую неоднозначность многих других аспектов проблемы. Именно они на теоретическом уровне не всегда однозначно решались разными исследователями, имели множество различных вариантов трактовки, вызывая все новые вопросы.

Вопрос 1. Когда возник термин «лагерь» в пенитенциарной системе советского государства?

Этот вопрос в историографии, действительно достаточно неоднозначен. Российскими исследователями, занимавшимися проблемами ГУЛАГа (изучение ГУЛАГа в РФ началось несколько раньше, чем в Казахстане и уже имеет определенные сложившиеся историографические тенденции), отмечается, что «даже базовый термин «лагеря» до сих пор употребляется крайне расплывчато, соответствуя в различных описаниях объектам самого разного уровня – от отдельного лагерного пункта до региональной лагерной агломерации» [1, с. 6]. В 1990-х гг. публиковались работы с картографированием лагерей ГУЛАГа, но российские авторы утверждали, что такое смешение разноуровневых объектов особенно тяжело отражалось на попытках картографирования лагерей СССР [1, с. 6]. С 2001 г. в г. Москва (РФ) функционирует Музей ГУЛАГа, посвященный памяти жертв сталинских репрессий. Заместителем директора данного музея является д.и.н. Г.М. Иванова, автор одной из первых докторских диссертаций в РФ по истории ГУЛАГа и ряда монографий по данной проблеме [2]. Именно в этом музея создана наиболее точная карта почти 500 лагерей ГУЛАГа в СССР, позволяющая отследить их создание по хронологии. К сожалению, подобной интерактивной карты еще нет в Республике Казахстан. Но решением данной проблемы исследователи начали заниматься.

Первые созданные в советском государстве лагеря назывались концентрационными. Самые первые концентрационные лагеря в РСФСР были созданы в 1918 г. Именно тогда выходит ряд приказов о создании концентрационных лагерей, в частности, приказ наркома по военным делам Л.Д. Троцкого от 8 августа 1918 г., приказ ВЧК от 2 сентября 1918 г. «О красном терроре». В приказе ВЧК при СНК РСФСР «О красном терроре» за подписью председателя ВЧК Ф. Дзержинского в пункте 2 обозначено: «Арестовать, как заложников, крупных представителей буржуазии, помещиков, фабрикантов, торговцев, контрреволюционных попов, всех враждебных советской власти офицеров и заключить всю эту публику в *концентрационные лагеря*, установив самый надежный караул, заставляя этих господ под конвоем работать» [3]. В 1919 г. постановлением ВЦИК №235 «О лагерях принудительных работ» была озвучена необходимость создавать *лагеря принудительных работ* в ведении НКВД. В документах НКВД термины «лагерь принудительных работ» и

«концентрационный лагерь» использовали часто как синонимы; встречается и название «концентрационные трудовые лагеря», это разделение на типы, считают российские историки, во многом было формальным. [1, с. 12]

Уже в 1930-х гг. в СССР были созданы *исправительно-трудовые лагеря* (ИТЛ), наименование ИТЛ было озвучено 27 июня 1929 на заседании Политбюро ЦК ВКП(б). 11 июля 1929 г. постановлением Совета Народных Комиссаров СССР «Об использовании труда уголовно-заключённых» создавались две параллельные структуры мест лишения свободы: в ведении ОГПУ СССР и в ведении республиканских НКВД. Основу первой структуры составляли исправительно-трудовые лагеря для осужденных к лишению свободы на срок свыше 3 лет. А вторая структура включала места лишения свободы для лиц, осужденных на срок до 3 лет, для их содержания организовали сельскохозяйственные и промышленные колонии – исправительно-трудовые колонии (ИТК), поэтому в подчинении республиканских НКВД находились не лагеря, а исправительно-трудовые колонии. [4, с. 4-5] Созданные с 1929 г. ИТЛ имели лишь союзное подчинение.

В СССР действовало 2 типа учреждений: исправительно-трудовые лагеря и исправительно-трудовые колонии (без учета тюрем). Между ними была значительная разница: а) по срокам содержания; б) по степени ужесточения режима; в) по статейно-уголовному признаку; г) по производственной деятельности. В лагерях находились, как уже отмечалось выше, осужденные на сроки от 3-х до 25-ти лет, режим определялся наиболее жесткий. В исправительно-трудовых лагерях находились как осужденные по уголовным статьям (сроки более 3 лет), так и «политические». Контингент из политзаключенных был представлен осужденными по ст. 58 – «Контрреволюционные преступления» – одна из самых тяжелых из всего Уголовного Кодекса РСФСР 1926 г. Абсолютное большинство репрессированных проходили по статье 58 и 59 УК РСФСР. В редакции 1926 г. в особенной части УК РСФСР к государственным преступлениям относят контрреволюционные преступления, где они выделены в отдельную главу (статья 58.1-18) [5]. Из 17 подпунктов 58-й статьи (58.2-58.18) в 13 подпунктах (76%) (кроме 58.12, 58.15, 58.17) предусматривалась высшая мера наказания – расстрел.

Производственная деятельность в ИТЛ планировалась на самых тяжелых работах, где ни вольнонаемные, ни колонисты использоваться не могли. Главными функциями ИТЛ определялись: исправительная и трудовая: «исправлять трудом» – цель и одновременно задача, которые были поставлены советским законодательством перед лагерной системой. Изнурительным сверхтяжелым трудом, во-первых, первую очередь наказывали, во-вторых, заключенных заставляли в короткие сроки выполнять масштабные государственные задачи. [4, с. 4-5]

В 1998 г. обществом «Мемориал» и Государственным архивом РФ был опубликован справочник с систематизированными материалами по системе исправительно-трудовых лагерей в СССР в 1923-1960 годы. В него включены 476 исправительно-трудовых и особых лагерей сталинского периода. Причем составители отмечают, что за границами исследования остались многие другие формы принудительной концентрации и принудительного трудового использования населения, не исключены в данном труде пробелы в составленной системе лагерей [1, с. 6-7].

Вопрос 2. Какие лагеря входили в систему ГУЛАГа и какие еще структуры включали в себя эти лагеря?

В систему ГУЛАГа входили исправительно-трудовые лагеря, в состав ИТЛ входили: управление лагеря, а также (если лагерь был разбросан по большой территории и включал значительное число осужденных) лагерные отделения (ЛО) и более мелкие лагерные пункты (ЛП). Число лагерных отделений, как и лагерных пунктов, часто менялось в зависимости от

количества заключенных. Например, в отдельные годы количество отделений Карагандинского ИТЛ было: в 1941 г. – 22 отделения, 1951 – 24, 1955 г. – 28 отделений [6, с. 252].

Также создавались лагерные отделения (в частности, в Казахской ССР), которые непосредственно подчинялись Главному Управлению – ГУЛАГу. Такие лагерные отделения не являлись частью другого ИТЛ, их исследователи нередко называют просто лагерями (такая тенденция нами отслежена и в архивных документах). Например, Степнякское ЛО (Акмолинская область, г. Степняк, 1947-1953 гг.), Майкаинское ЛО (Павлодарская область, Баян-Аульский р-н, р.п. Майкаин, 1947-1953 гг.) Ермаковское ЛО или Ермаковлаг (г. Усть-Каменогорск, ст. Аврора Туркестано-Сибирской ж/д, 1953 г.). Эти лагерные отделения были отдельной структурой и нередко в делопроизводственной гулаговской документации (ГАРФ, фонд Р-9414) их называли лагерями.

А вот широко известный АЛЖИР – Акмолинский лагерь жен изменников родины, несмотря на частое обозначение его, как лагеря, на самом деле являлся лишь одним из отделений Карлага. В 1938 г. на базе 26-го трудпоселка было открыто Акмолинское женское спецотделение, входившее в структуру Карагандинского исправительно-трудового лагеря (Карлага) – Акмолинский лагерь жен изменников Родины на основании приказа НКВД СССР № 00758 от 3 декабря 1937 г. и приказа по Управлению Карлага НКВД № 0043 от 16 декабря 1937 г. [7, л. 43]. АЛЖИР официально являлся 17-м Акмолинским лагерным отделением Карлага, на баланс Карлага был принят в 1939 г. Но во многих документах этих лет он именовался как исправительно-трудовой лагерь «Р-17» («Р» – всесоюзный шифр Карлага, «17» – порядковый номер отделения в рамках Карлага). Нередко исследователи называют АЛЖИР не лагерным отделением, а отдельным лагерем по ряду причин: АЛЖИР фактически являлся самостоятельной хозяйственной единицей, имел свой отдельный расчетный счет; значительный по количеству контингент (более 5 тысяч заключенных); длительное время находился в непосредственном подчинении ГУЛАГа; был отдален от центра и всех отделений Карлага; в документах руководство ГУЛАГа нередко обращалось к начальнику Акмолинского отделения как к начальнику Акмолинского лагеря или ИТЛ «Р-17» [8, с. 83], хотя официально он был 17-м отделением Карлага.

Другие лагеря, например, лагеря для военнопленных не относились к системе ГУЛАГа, а для них была создано отдельное Главное управление, называвшееся кратко ГУПВИ – Главное управление по делам военнопленных и интернированных. Оно также относилось к НКВД, но было параллельной системой с ГУЛАГом, где содержались взятые в плен солдаты противника и также интернированные иностранцы, принудительно репатриированные в СССР советские граждане.

Вопрос 3. Сколько лагерей ГУЛАГа было в Казахстане?

Вопрос о количестве лагерей ГУЛАГа в Казахстане в целом до сих пор остается открытым. В публикациях разных лет указывается различное количество лагерей, дислоцировавшихся в Казахской ССР.

Например, в самой первой казахстанской монографии д.и.н., профессора Д.А. Шаймуханова и к.и.н. С.Д. Шаймухановой 1997 года издания по истории Карлага обозначены 24 исправительно-трудовых лагеря в Казахстане и приведен список этих лагерей. Причем стоит отметить, что этот перечень лагерей, единственный, который был представлен авторами в их труде [9, с. 166]. Многие исследователи до 2019 г. лишь указывали лишь количество ИТЛ. В списке, представленном авторами как казахстанские лагеря, содержатся некоторые неточности. Например, наряду с Карлагом под номером 2 указан в качестве отдельного лагеря АЛЖИР, не являвшийся отдельным ИТЛ, такая же неточность прослеживается в отношении Балхашлага, Кенгира – это лагерные отделения Карлага (не

лагерные пункты), и они не были отдельными лагерями. Под номером 11 указан Камышлаг, хотя он не был казахстанским лагерем, а его центр находился в Кемеровской области, а часть его отделений находились в Омской области РСФСР. Некоторые ИТЛ названы лагерными пунктами (ЛП), например, Актюбинский ИТЛ. Из 24 наименований 17 – это названия населенных пунктов (месторасположение некоторых ИТЛ или лагерных отделений), а не названия лагерей, хотя список называется «Сталинские лагеря Казахстана». Но данные неточности имеют объективное объяснение. В 1997 г. практически все архивы лагерей были засекречены, так что найти перечень казахстанских ИТЛ было почти невозможно. И появление в республике данной работы было значительным прорывом в казахстанской «лагерной» историографии. В России в 1990-х уже шла полным ходом «архивная революция», появились сборники рассекреченных документов. В Казахстане данный процесс активно стал продвигаться лишь с 2020 г. после создания Государственной комиссии и республиканских групп по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Академик М.К. Козыбаев в одной из своих публикаций обозначает следующие данные: «на территории Казахстана находились 27 лагерей ГУЛАГа, 70 лагерей, принадлежавших Главному управлению исправительно-трудовых лагерей НКВД республики» [10, с. 31].

В работе профессора С.Д. Дильманова 2002 года издания не указано количество лагерей ГУЛАГа в Казахской ССР, в целом он отмечает, что на территории Казахстана с 1930 года по 1960 гг. были дислоцированы более 60 лагерей и колоний, а также лагерных подразделений ОГПУ-НКВД-МВД СССР. Автор в монографии приводит краткий обзор 14 лагерей ГУЛАГа в республике [11, с. 166]. В другой монографии, изданной в 2019 г., автор указывает, что «на территории Казахстана в 30-50-е гг. XX века дислоцированы 28 Исправительно-трудовых лагеря, лагерные отделения подразделения ОГПУ-НКВД-МВД СССР, из них 14 исправительно-трудовых лагеря, 1 лагерное отделение (самостоятельное) и 13 лагерных пунктов с общей численностью более 200 тыс. человек» [7; 110]. В приложении №5 «Исправительно-трудовые лагеря, лагерные отделения и пункты ОГПУ-НКВД-МВД СССР дислоцированные на территории Казахстана в 30-е-50-е XX века» автор приводит список из 28 наименований, из которого выпали ряд казахстанских ИТЛ [12, с. 583-584]. В частности, Казакстанский (Казахстанский) ИТЛ (Казлаг, Казулон) – это был самый первый ИТЛ, созданный в КазССР, и хотя в тексте монографии на 89 странице автор рассказывает о создании Казлага, в свой список автор данный лагерь не включил по неизвестным нам причинам. Не указаны также лагеря и лагерные отделения, подчинявшиеся непосредственно ГУЛАГу: Прорвинский ИТЛ (Прорвлаг), Панинское ЛО (Панинлаг), Ермаковское ЛО (Ермаковлаг) и др. Из 28 наименований 13 также представляют названия населенных пунктов, обозначенные как «лагерные пункты республиканского подчинения» [12, с. 584].

Есть еще одна и проблем, ни в одном из вышеперечисленных трудов не даны ссылки на источники, поэтому непонятно из каких публикаций, исследований, архивных или иных сводных материалов приведены эти данные по лагерям КазССР. В казахстанских исследованиях системных данных о лагерях ГУЛАГа, дислоцировавшихся в республике, карт и таблиц по всем лагерям, обобщающих справочных пособий, к сожалению, не было опубликовано до 2022 г. Авторы десятков опубликованных монографий, диссертационных работ, научных статей объектом изучения выбирали либо историю отдельных лагерей, либо небольшой части казахстанского островка архипелага ГУЛАГ. Таким образом, можно сделать вывод, что в казахстанских сведениях, как и в союзных данных, к сожалению, до сих пор имеются разночтения и пробелы в материалах по вопросу количества лагерей, местам их дислокации и т.д., что, безусловно, требует новых системных, глубоких, многолетних и кропотливых исследований. Основная причина данных разночтений нам видится в

следующем: на союзном уровне были созданы Главные управления по производственным направлениям, и каждый лагерь в зависимости от специфики подчинялся различным Главным управлениям (ГУЖДС – Главное управление железнодорожного стоительства, ГУЛГМП – Главное управление лагерей горно-металлургических предприятий (промышленности), ГУЛПС – Главное управление лагерей промышленного строительства и др.). Среди лагерей достаточно распространенным было двойное подчинение: в вопросам производства лагерь подчинялся производственному главку, а по лагерным делам – территориальному управлению или непосредственно ГУЛАГу МВД [1, с. 84].

Нами в процессе исследования и сопоставления материалов по данным российского справочника по ГУЛАГу в период с 1930 по 1956 гг. [1], а также трехлетней работы в Государственном архиве Российской Федерации [13] выявлено, что в Казахстане находились 22 ИТЛ ГУЛАГА НКВД-МВД СССР (Таблица 1). Речь идет о лагерях и лагерных отделениях, подчинявшихся непосредственно и напрямую ГУЛАГу (не республиканским силовым структурам). Причем 1 из них – Прорвинский ИТЛ (Прорвлаг) за годы своего существования (1932-1940 гг.) дважды передавался из казахстанского в российские силовые ведомства, а Астраханский ИТЛ лишь во время эвакуации в 1942-1943 гг. находился в Казахской ССР, Гурьевской области, г. Гурьеве. Созданный в 1943 г. Гурьевский ИТЛ фактически не был реально создан в связи с изменением планов строительства трубопровода (мы вносим его в список, поскольку были приказы о его создании и др.). Значительная часть лагерей функционировали всего от нескольких месяцев до 2-3 лет. Дольше всех функционировал самый крупный в республике и один из крупнейших в Союзе Карагандинский ИТЛ – 48 лет, с 1931 по 1959 гг., через Карлаг за все годы его существования прошло около 1 миллиона заключенных.

Не исключено, что в ходе дальнейших исследований при изучении ведомственных и спецархивов, более масштабного рассекречивания документов архивов силовых структур (МВД, КНБ РК), небольшая часть которых только начинает рассекречиваться, данные по количеству лагерей будут уточняться и дополняться.

Таблица 1 – Список казахстанских лагерей/лагерный отделений ГУЛАГА НКВД-МВД СССР

№	Лагеря ГУЛАГа	Место нахождения	Время существования	Численность заключенных, чел. (год)
1	**Актюбинский ИТЛ**	Г. Актюбинск	27.02.1940 - 24.04.1946.	4500 (1940), 4553 (1945)
2	**Астраханский ИТЛ (Астраханлаг)**	Общий период существования: 17.04. 1940 - 09.02.1950. Сталинградская обл., г. Астрахань с 17.04.40 по 09.42; с 03.43 по 9.02.50; Казахская ССР, г. Гурьев.	В КазССР в эвакуации 09.1942-03.1943.	5353 (1940) 3920 (1950)
3	**Ермаковское ЛО (Ермаковлаг)**	г.Усть-Каменогорск, ст. Аврора Туркестано-Сибирской ж/д.	14.05.1953 - 21.08.1953	2715 (1953)
4	**Гурьевский ИТЛ**	г. Гурьев. Фактически	07.01.1943	

	(Гурлаг)	организован не был.	- 24.03.1943.	
5	**Джезказганский ИТЛ, (Джезказганлаг).**	Карагандинская область, пос. Новый Джезказган.	16.04.1940. - 07.04.1943	6444 (1940) 11859 (1943).
6	**ИТЛ и строительство совхозов и зерноскладов (Атбасарский ИТЛ)***	Акмолинская область, г. Атбасар	10.02.1955 - 6.09.1956	Не найдены данные
7	**ИТЛ и строительство 4-го углеразреза Карагандинской области**	г. Караганда	24.04.1943 - 03.1944	882 (1943) 340 (1944)
8	**Казахстанский ИТЛ (Казлаг, Казулон)**	г. Алма-Ата	1930 - 17.09.1931	5000 (1930), 15500 (1931)
9	**Карагандажилстрой ИТЛ** (ИТЛ Карагандажилстроя), передан в состав Карлага	г. Караганда	04.09.1946 - 15.09.1948	59 (1947) 3165 (1948)
10	**Карагандинский ИТЛ (Карлаг)**	Карагандинская область, с. Долинское (Долинка)	17.09.1931 - 01.01.1959	От 10400 (1932), 65673 (1949), 16957 (1959)
11	**Кимперсайский ИТЛ (Кимперсайлаг)**	Актюбинская область, пос. Кимперсай	31.07.1941 - 04.1942	537 (1941), 2500 (1941).
12	**Майкаинское ЛО**	Павлодарская область, Баян-Аульский р-н, р.п.Майкаин	14.07.1947 - 29.04.1953	517 (03.1952)
13	**Павлодарский ИТЛ (Павлодарлаг),** организовано на базе Панинского ЛО	Павлодарская область, г. Павлодар	28.05.1955 - 03.09.1956	4948 (1955), 8680 (1957)
14	**Панинское ЛО (Панинлаг)**	Г. Павлодар	13.12.1954 - 28.05.1955	3674 (1955 г.)
15	**Прорвинский ИТЛ (Прорвлаг),** переименован в Астраханский ИТЛ	Казахская ССР, о. Прорва, г. Гурьев - 1932-1935, 1936-1939 гг. РСФСР, г. Астрахань - 1935-1936, 1939 гг.	05.09.1932 - 17.04.1940	2000 (1932), 7524 (1933)
16	**Саранский ИТЛ и строительство ГУЛЖДС**	г. Караганда.	06.04.1945 - 22.09.1945	385 (1945), 368 (1946)
17	**Степнякское ЛО**	Акмолинская область, г. Степняк	14.07.1947 -	1700 (1947),

			29.04.1953	1351 (1952)
18	**Строительство 790 и ИТЛ.** Переименован в Ермаковское ЛО	Восточно-Казахстанская область, Г. Усть-Каменогорск. Дисклокация ст. Аврора Туркестано-Сибирской ж/д.	31.05.1951 - 14.05.1953.	?
Особые лагеря в КССР				
18	**Дальний лагерь** (Особый лагерь №11, Особлаг №11, Дальлаг).	Павлодарская область, пос. Экибастуз	24.04.1952 - 08.04.1954	3071 (1952), 2388 (1954)
19	**Луговой лагерь** (Особый лагерь № 9)	Карагандинская область, пос. Долинское, пос. Саранский	10.10.1949 - 01.09.1951	1100 (1950), 12717 (1951)
21	**Песчаный лагерь** (Особый лагерь №8)	г. Караганда	05.09.1949 - 24.08.1955	6682 (1950), 10822 (1955).
22	**Степной лагерь** (Особлаг №4, Степлаг)	Карагандинская область, г. Караганда, пос. Джезказган, г. Джезказган	28.02.1948 - 24.04.1956	5713 (1948), 7603 (1956)

Вопрос 4. Каковы этапы создания лагерей ГУЛАГа в Казахстане?

Изучая историю и хронологию создания лагерей Казахстане, мы в большей степени склонны согласиться с критериями и вариантом периодизации российских историков [1] с некоторой коррекцией на специфику республики. Нами в публикациях предлагался подобный вариант этапов истории ИТЛ в Казахской ССР, мы его начинали с 1930 г., с создания ГУЛАГа [14]. Однако мы в настоящем варианте мы несколько расширяем границы периодизации и начинаем с 1920 г., со времени создания первых концентрационных лагерей в Казахстане. В истории казахстанской лагерной системы мы выделяем 5 этапов: 1920-1929 гг.; 1930-1940 гг.; 1941-1948 гг.; 1948-1952 гг.; 1954-1960 гг. Для каждого этапа характерны определенные тенденции развития системы лагерей. Нами составлена таблица казахстанских ИТЛ, существовавших хронологически параллельно в республике (Таблица 2). Она позволяет отследить, что минимальное число ИТЛ было в 1930 и в 1957-1959 гг.; максимальное же количество лагерей – 7 ИТЛ было в 1951-1952 гг.

Таблица 2 - Казахстанские лагеря ГУЛАГа, функционировавшие параллельно в 1930-1959 гг.

годы, кол-во ИТЛ	Казахстанские ИТЛ ГУЛАГа
1930 - 1	Казахстанский ИТЛ (Казлаг, Казулон)
1931 - 2	Казахстанский ИТЛ (Казлаг, Казулон), Карагандинский ИТЛ (Карлаг)
1932– 1934 - 2	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Прорвинский ИТЛ (Прорвлаг)
1935 - 1	Карагандинский ИТЛ (Карлаг)
1936– 1938 - 2	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Прорвинский ИТЛ (Прорвлаг)
1939 - 2	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Прорвинский ИТЛ (Прорвлаг)
1940 - 3	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Актюбинский ИТЛ, Джезказганский ИТЛ, (Джезказганлаг)
1941 - 4	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Актюбинский ИТЛ, Джезказганский ИТЛ, (Джезказганлаг), Кимперсайский ИТЛ (Кимперсайлаг)
1942 - 6	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Актюбинский ИТЛ, Астраханский ИТЛ (Астраханлаг), Джезказганский ИТЛ, (Джезказганлаг), Кимперсайский ИТЛ (Кимперсайлаг),), Прорвинский ИТЛ (Прорвлаг)
1943 - 6	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Актюбинский ИТЛ, Астраханский ИТЛ (Астраханлаг), Гурьевский ИТЛ (Гурлаг), Джезказганский ИТЛ, (Джезказганлаг), ИТЛ и строительство 4-го углеразреза Карагандинской области
1944 - 3	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Актюбинский ИТЛ, ИТЛ и строительство 4-го углеразреза Карагандинской области
1945 - 3	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Актюбинский ИТЛ, Саранский ИТЛ и строительство ГУЛЖДС
1946 - 3	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Актюбинский ИТЛ, Карагандажилстрой ИТЛ (ИТЛ Карагандажилстроя)
1947- 4	Карагандинский ИГЛ (Карлаг), Карагандажилстрой ИТЛ (ИТЛ Карагандажилстроя), Майкаинское ЛО, Степнякское ЛО
1948 - 5	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Карагандажилстрой ИТЛ (ИТЛ Карагандажилстроя), Майкаинское ЛО, Степнякское ЛО, Степной лагерь
1949 – 1950 - 6	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Майкаинское ЛО, Степнякское ЛО, Луговой лагерь, Песчаный лагерь, Степной лагерь
1951 - 7	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Майкаинское ЛО, Степнякское ЛО, Строительство 790 и ИТЛ, Луговой лагерь, Песчаный лагерь, Степной лагерь
1952 - 7	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Майкаинское ЛО, Степнякское ЛО, Строительство 790 и ИТЛ, Дальний лагерь, Песчаный лагерь, Степной лагерь
1953 - 6	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Майкаинское ЛО, Ермаковское ЛО (Ермаковлаг)/ Строительство 790 и ИТЛ, Дальний лагерь, Песчаный лагерь, Степной лагерь
1954 - 5	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), Панинское ЛО (Панинлаг), Дальний лагерь, Песчаный лагерь, Степной лагерь
1955 - 5	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), ИТЛ и строительство совхозов и зерноскладов (Атбасарский ИТЛ), Панинское ЛО/Павлодарский ИТЛ (Павлодарлаг), Песчаный лагерь, Степной лагерь
1956 - 4	Карагандинский ИТЛ (Карлаг), ИТЛ и строительство совхозов и зерноскладов (Атбасарский ИТЛ), Павлодарский ИТЛ (Павлодарлаг), Степной лагерь
1957- 1959 - 1	Карагандинский ИТЛ (Карлаг),

Авторский вариант периодизации: этапы истории лагерной системы (ГУЛАГа) в Казахстане.

Первый этап – 1920 – 1929 гг. – этап создания и функционирования концентрационных лагерей и лагерей принудительного труда. В составе НКВД КАССР в 1920-х гг. имелось четыре концентрационных лагеря в Акмолинской, Уральской, Петропавловской и Семипалатинской губерниях [15, с. 14]. В Казахстане концентрационные лагеря на территории республики, их история создания и функционирования так и не стали объектом специального изучения и представлена единичными исследованиями по данной проблеме [16]. Один из них Петропавловский лагерь принудительных работ (в архивных документах его называли концентрационным лагерем) был создан 25 мая 1920 г., пополнявшийся за счет лиц, уклонявшихся от трудовой повинности в годы военного коммунизма.

Второй этап – 1930 – 1940 гг.– этап «создания первой серии» казахстанских ИТЛ ГУЛАГа, время становления казахстанской лагерной системы. В КССР в этот период созданы 5 лагерей.

Третий этап – 1941 – 1948 гг. – «этап формирования лагерно-производственного комплекса». В данный период были созданы 7 лагерей и еще 1 лагерь около года находился в КазССР в эвакуации.

Четвертый этап – 1948 – 1953 гг. – этап создания «особых» лагерей в Казахстане. В республике было создано всего 6 лагерей: из них 4 особлагеря (Стпной, Луговой, Песчаный, Дальний), они были одними из самых крупных ИТЛ. Также возникли еще 1 ИТЛ и 1 ЛО.

Пятый этап – 1954 – 1960 гг. – этап «деградации» сталинской лагерной системы. В эти годы в КазССР было создано 3 лагеря.

Таким образом, советская карательная система формировалась с первых годов установления советской власти и стала одним из главных инструментов и механизмов репрессивной политики. Отличительными чертами карательной системы стал принудительный труд и преимущественное содержание заключенных не в тюрьмах, а в лагерях [17]. В них кроме заключенных по уголовным статьям находились осужденные по политическим мотивам, составлявшим определенную/значительную часть лагерных заключенных.

Список использованной литературы и данных:
1 Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923-1960: Справочник / Общ-во «Мемориал», ГАРФ. Состав. М.Б. Смирнов. Под ред. Н.Г. Охотина, А.Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1998. – 600 с.
2 Иванова Г.М. История ГУЛАГа: 1918-1958. – М.: РОСПЭН, 2015. – 415 с.
3 Приказ ВЧК при СНК ВЧК при СНК РСФСР от 2 сентября 1918 года О Красном терроре. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki. Дата обращения: 24.05.2021 г.
4 Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е – 50-е годы XX- века).– Алматы: 2002.– 344 стр.
5 Уголовный кодекс РСФСР в редакции 1926 г.// http://museumreforms.ru/node/13973
6 Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ-НКВД-МВД СССР (1931-1959). – Караганда: Карагандинский университет «Болашак», 2012. – 831 с.
7 Архив Управления Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной Прокуратуры (УКПСи СУ ГП) РК по Карагандинской области. Ф.16. Д.249. Л.43.
8 Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников Родины»: история и судьбы. Караганда: без изд-ва, 2008. 248 с.
9 Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. – Караганда, 1997. – 175 с.
10 Козыбаев М.К. Правоохранительные органы и общество//Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В двух книгах. Книг вторая. – Алматы: Ғылым, 2000. – 388 с.
11 Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е -50-е годы XX- века).– Алматы: 2002.– 344 стр.
12 Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря и лагеря военнопленных НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е - 50-е годы XX века). Специальные лагеря НКВД МВД СССР в 40-е XX века. – Астана: Национальный университет обороны им. Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы, 2019. – 644 стр.
13 Государственный архив Российской Федерации. Фонд Р-9414 – Главное Управление мест заключения МВД СССР.
14 Сактаганова З.Г. Лагеря ГУЛАГа в Казахстане: об этапах истории создания и функционирования// Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия, 2022, №1 (105). – С.144-154. DOI 10.31489/2022HPh1/144-154
15 Панасенко В.З. Из истории становления и развития исправительно-трудовых учреждений Министерства внутренних дел Казахской ССР (1920-1985 гг.). – Алма-Ата, 1987.
156 Гривенная Л.А. К вопросу о репрессивной политике большевиков в Северном Казахсане в период «военного коммунизма» (о деятельности Петропавловского концентрационного лагеря в конце 1920 – начале 1921 гг.)// Материалы научной конференции молодых ученых, студентов и школьников «V Сатпаевские чтения». Том 14. – Павлодар: ПГУ им. С.Торайгырова, 2015. – С.35-41.
17 История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. Т.2. Карательная система: структура и кадры/ М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира, отв. ред. и сост. Н.В. Петров, отв. сост. Н.И. Владимирцев. – М.: РОССПЭН, 2004. – С.23.

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1931-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ТАРИХЫ (АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Сақабай Т.Қ. 1 оқу жылы докторанты
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Президент Қ. К. Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында: «Тарихымыздың осы ақтаңдақ беттері әлі күнге дейін жан-жақты зерттелмей келеді. Тіпті, ғалымдардың арасында ашаршылық құрбандарының нақты саны туралы ортақ пайым жоқ. Ала-құла деректер және оның себеп-салдары жайлы әртүрлі көзқарастар қоғамды адастырады. Тиісті тарихи құжаттарды, жиналған мәліметтерді аса мұқият зерделеу керек»-деп атап өткен болатын [1]. Мемлекет басшысының осы мақаласынан кейін ашаршылық проблемасын зерттеу одан әрі жандана түскен болатын. Бұған «Ашаршылық. Голод 1928-1934» атты көп томдық құжаттар жинағы дәлел бола алады. Жинақта ашаршылыққа қатысты

1928-1934 жылдар аралығын қамтитын нақты құжаттар мен деректер жинақталған. Ендігі біздердің тарихшылардың алдында тұрған міндеттердің бірі осы жарияланған деректер мен архивтық құжаттар негізінде ашаршылық тарихын зерттеп, зерделеп объективті түрде бағасын беру болып табылады. Осы тұрғыда диссертациялық зерттеу тақырыбы аясында Қарағанды облыстық мемлекеттік архивы мен Қарқаралы аудандық мемлекеттік архивы қорларында жұмыс жасау барысында жинақталған архивтық материалдар негізінде Орталық Қазақстан өңіріндегі ашаршылықтың кейбір себептерін ашуға көмектесетін бірқатар құжаттарды ұсындық.

Қарағанды облыстық мемлекеттік архивы қорында 1930-шы жылдрдағы ашаршылық тарихына қатысты құжаттар жинақталған. Архив материалдарында партия қорларынан ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, азық-түлік, жем-шөп дайындау, байларды тәркілеу және т.б. туралы аудандық кеңестердің партиялық отырыстар хаттамаларының үзінділерінен, жергілікті партиялық шешімдері мен қарарлары бар материалдар қарастырылды. Облыстық және аудандық архивта ауылдардағы ұжымдастыру, астық, ет дайындау, ауылдардағы байларды анықтау, оларды тәркілеу туралы құжаттар анықталды. Осы құжаттардың ішіндегі кейбір ақпараттық есептер, баяндама жазбалардан өңірдегі қолхоз құрылысын іске асырушы уәкілдердің қызметіндегі кейбір асыра сілтеушілік, заң бұзу фактілерін көруге болады. Архивтерде жиналған Қазақстанның кеңестік, партиялық және әкімшілік органдарының республика аумағындағы орын алған ашаршылық мәселелеріне қатысты іс жүргізу құжаттары одан әрі терең зерделеуді және түсінуді талап етеді.

1920-1930-шы жылдардың аяғына дейінгі кезеңде әкімшілік бөлініс бойынша Орталық Қазақстан аумағы бірнеше рет өзгерді. БОАК 1928 жылғы қыркүйектегі Қаулысы бойынша Семей және Ақмола губерниялары жойылып, осы округтардың аудандары негізінде кейін Орталық Қазақстан аумағы қалыптасты. 1932 жылы 20 наурызда орталығы Петропавл қаласы болған Қарағанды облысы құрылды. 1936 жылға дейін облыс ішіндегі әкімшілік бөлініс тұрақсыз болды. 1936 жылы Қарағанды облысының құрамына Семей губерниясының Қарқаралы уезі енген еді. Оның құрамында 44 болыс болды [2,165].

1929 жылы желтоқсанда Қазақстан Өлкелік комитетінің пленумы БКП (б) ОК Пленумының шешімдерін орындау жолдарын талқылады және көшпенділердің отырықшы өмір салтына көшуі ұжымдастырудың қажетті шарты болып табылатынын шешті. Қазақстан Өлкелік комитетінің қаулысына сәйкес 1930 жылдың қаңтарына қарай 566 мың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтардың 544 мыңы отырықшы болуға тиіс болды [3,46]. Ұжымдастыру идеясы мал шаруашылығын егіншілікке немесе стационарлық мал шаруашылығына айналдырумен байланысты болды. Көшпелі мал шаруашылығы артта қалған нәрсе ретінде қарастырылды.

БКП (б) ОК-нің 1930 жылғы 5 қаңтардағы шешіміне сәйкес Қазақстанда ұжымдастыру күш қолдану әдістерімен жүргізілді. Бұл фактілерге архив қорларында сақталған құжаттардан көреміз. 1930 жылы 5 қаңтарда БКП (б) ОК және КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің «Ұжымдастыру қарқыны және мемлекеттің колхоз құрылысына көмек көрсету шаралары туралы» қаулысы шықты. Колхоздарға адамдарды жинау және мәжбүрлеу басталды. Үру-соғу, қоқан-лоққы көрсету мен жазықсыз жазалау шаралары жиі қолданылды. Мысалы, БКП(б) Қарқаралы округтық комитетінің 1930 жылғы 14 сәуірдегі қорытындысында былай деп хабарланады, бұл «...Берқара ауданындағы колхоз құрылысына жауапты уәкілетті өкіл колхозға адамдардың еркінен тыс, күштеп енгізді. Шет ауданында да осындай жағдай байқалады бұнда ОАК уәкілі Баибеков халықты егер сіз колхозға кірмесеңіз, Кеңес өкіметіне қарсы боласыз деп қорқытып-үркіткен, ал кедей Нұрмағамбетовке колхозға енгісі келмейді деп хаттама толтырған» [4,26]. Бұл фактілерден сол кездегі түрлі органдардың тарпынан жіберілген уәкілдердің асыра сілтеушіліктері, қазақтың дәстүрлі

көшпелі шаруашылық жүйесін түсінбеуі, жүргізіліп отырған шараның мәнін түсінбеулерін көруге болады.

ҚОМА сақталған 76 қорындағы аудандық атқару комитеті құжатында кеңестік құрылыс бойынша 1931 жылға берілген мәліметтерінің ауданда колхоздарды ұжымдастыру бойынша жасалып жатқан жұмыстарды айта келе, осы жұмыс нәтижелері ретінде келесі цифрлық мәліметтер келтіреді:

01.06.1930ж. - 8%

01.10.1930 ж. -27.7%

01.11.1930 ж. - 34.4%

01.01. 1931 ж. -54.4%

«1931 жылдың 1 шілдесінде 143 колхоз, оның ішінде 9184 шаруашылық болса, осы жылы 2 қазанда 138 колхоз 9522 шаруашылық болған. Бұл ауыл тұрғындарының ұжымдастырудың 95% құрайды. Аудандық жоспар бойынша 1931 жылдың аяғында тек халықтың 70% ұжымдастыру көзделген болатын». - деп баяндалған [5,170]. Бұдан ұжымдастырудың қандай қарқынмен жүргенін байқауға болады. Бар болғаны 1 жылдың ішінде жоспарды артығымен орындаған.

Бұл ауданда ұжымдастыру стихиялы түрде жүргізілген, халықтың арасында түсіндіру жұмыстары жүргізілмеген. Көптеген колхоздарда өндірістік жоспар болмаған.

«Тәркілеу нәтижесінде алынған малдарды колхоз не істеу керектігі туралы нақты нұсқаулар жоқ, ал колхоздағы малдар күзетілмейді, өліп жатыр . Колхозға кірер алдында малды ысырап ету жағдайлары барлық аудандарда бар, мал 60-65 пайызға ысырап болуда, колхоздардың көпшілігінде жұмысқа жарамды мал басы дұрыс азықтанбағандықтан көтерем болған Кәмпескеленіп, колхозға берген малдарда күтім, күзет жоқ, өліп жатыр» [6,26] деген фактілер келтіріледі. Бұл материалдардан көшпелі шаруашылықпен айналысатын халықты бірден отырықшыландырудың неге әкеліп соққанын және билік органдарының көшпелі өмір салтын ұстанатын шауашылықтың ерекшеліктерін түсінбегендігін байқауға болады.

1930 жылғы 24 сәуірдегі мына бір архивтық құжатта ұйымдастырылған колхоздар туралы былай баяндайды: «нәтижесінде екі колхоз ұйымдастырылды, бұл ретте Егінді колхозында 49 шаруашылық, 247 жан басы бар, ірі 86 жылқы, ұсақ 82 жылқы, 72 сиыр, 81 түйе, 877 қой, 269 ешкі және бірде-бір ауыл шаруашылығы құралы жоқ. Колхоз не істейтінін білмей отыр. Колхоздың басқарма төрағасы Акимбеков халықтың колхозға қорыққанын кіргенін айтады. біз бір жерде отыра алмаймыз, айналамыз шөл дала, егістік жер жоқ, су жоқ... колхозшылар малды жаппай соя бастады.....Енді аштан өлмеу үшін қалай өмір сүру керектігін ойлау керек.... Абралы ауданында малдың толық ортақтастырылуына байланысты колхоздың кедейлері аштыққа ұшырауда»- деп жазылған [7,32-35]. Бұл сол кездегі халықтың шарасыз күйін көрсетеді. Колхоздар ұйымдастырылып, нақты жұмысты әрі қарай жүргізу керектігі туралы нұсқаулар берілмеген. Халықтың арасында түсіндіру жұмыстары жүргізілмеген.

Сонымен қатар колхоз ұйымдастыру кезінде жекелеген азаматтардың да асыра сілтеушілік фактілерін көрсететін құжаттар да бар. Мысалы Қарқаралы аудандық архивы қорындағы Қарқаралы ОГПУ бөлімінің аудандық прокурорына жазған хаттарында мына бір құжатты кездестірдік: «Қарқаралыдағы ОГПУ бөлімінің қолда бар мәліметтері бойынша Бидайық кентінің колхозында масқара болып жатыр. Колхоз төрағасы Захаров Николай колхозға алынған барлық өнімдер мен тауарларды дұрыс бөлмейді, өзіне көбірек алады, колхозшылардың колхозда қанша ақша бар деген сұрағына Захаров «счетовод жалдаңыз және санаңыз» деп жауап береді, осы уақытқа дейін колхозда тексеру болған жоқ. Захаров азық-түлік ұрлаумен айналысады, колхоз мүшелеріне бермейді. Колхоз қоймасында колхозға тиесілі қосымша нан көп, бірақ Захаров өз пайдасын көреді. Захаровтың төзімсіз мінез-

құлқына колхозшылар риза емес, бірақ үндемейді. Себебі, колхозшы Бекшоинов Джаптен Захаровтың іс-әрекетіне қарсы болғандықтан, соңғысы оны колхоздан шығарғысы келеді»- делінген [8,54]. Қорқыту, колхоз шаруашылығын өз пайдасына қолдану, халыққа берілген көмекті дұрыс бөліп бермеу сияқты оқиғалар да халықтың ашаршылыққа ұшырауына тікелей болмаса да ішінара өзіндік әсерін тигізген.

Қарқаралы аудандық архивының қорындағы 1932 жылғы қаңтардағы құжатта жұмысқа жегілетін малдарға дұрыс қарамау, оларды етке сойып жеу, дұрыс бағып-қақпау нәтижесінде малдардың ауруы, көтерем болу фактілері туралы мәліметтер келіп түсіп жатқандығы туралы айта келе, осындай жағдайларға жол берген азаматтардың жауапқа тартылатындығы туралы айтылады. Осындай қылмыс жасағандардың істері сотта қаралып, олар ҚК 79 бабының 1 тармағы бойынша жауапқа тартылатындығы туралы баяндалған.

«Ұжымдастыруды шараларын ұйымдастырушылардың өзі колхоздардың әрі қарай не істеу керектігін білмеді. Малдарды ортақтастыру, астық, ет дайындау науқанының нәтижесінде шаруалар малдарды аштан қырылмау немесе астыққа айырбастау үшін оларды сойып алуына алып келді». Бұл туралы Қарқаралы аудандық халық соты құжаттарында фактілер кездеседі [9,52]. Малды сою фактісі бойынша Макенбаев Аукетай, Якупов Ахматулла, Баяндин Егимбай, Манаков Федор, Ынтықпаев Омар, Байжанов Кенже және т.б азаматтардың Қылмыстық кодекстің 79 бабы 1 тармағы бойынша айыпталып, жауапқа тартылу үшін істері Қарқаралы аудандық прокуратурасына жіберілген. Жауап алу хаттамаларында бұл азаматтар өз қол астындағы малдарды азық-түлік болмағандықтан сойып жегендігі туралы мәліметтер келтіріледі. Прокуратура құжаттарында осындай еріксіз аштықтан малды сойып жегені үшін айыптау құжаттары кездеседі.

Әрине, заң жүзінде малды сойып жеуге тосқауыл қойылғанмен де малдардың қырылу фактісі тоқтамады. Оларды тек сойып жеу ғана емес, ортақтастыру мақсатында айдап әкетіп, барған жерде оларды жем-шөппен қамтамасыз етпей, ақырында ортақтастырылған малдардың өзі аштықтан қырылған фактілер бар. Оған мысал ретінде Қарқаралы аудандық архиві құжатында «Хорошевск ауданы бойынша 60 ірі қара мал, 100 қой дайындалды, Союзмясо ұйымына 5 рет осы малдары алуы туралы өтініш еткенде олар бас тартты. Малдар өз салмағын жоғалтып жатыр. 5 бас мал аурудан өлді. Хорошевскіде Союзмясо үшін дайындалған тағы да 150 бас мал бар, одан да бас тартып отыр. Малдың қырылуы жалғасып жатыр. Малды азықтандыруға шөп те, қора да жоқ»- деген мәлімет келтіріледі [10,81].

Осындай ұжымдастырудың стихиялы түрде жүруі, ет дайындау науқандарының нәтижесінде 1930-1933 жылдар кезеңінде Қазақстанда мал шаруашылығы шығынның 90% -ға жуық зиян шеккен. Қазақстандық зерттеушілердің деректері бойынша ұжымдастыру кезеңінде мал саны 40,5 млн.мал басынан 4,5 млн. мал басына дейін қысқарған. Қазақ халқының негізгі күнкөріс көзі малдың қырылуы өз кезегінде қазақ халқының жаппай босып, қырылуына әкелген болатын.

Мал басының қысқаруы туралы мәліметтерге бірқатар тарихшылардың еңбектерінде салыстырмалы талдаулар жасалған. Соның ішінде Орталық Қазақстандағы көшпелі аумақтың бірі - Қарқаралы ауданындағы малдың түрлері бойынша шығын қаншалықты деңгейде болғанын түсінуге 1 кесте мүмкіндік береді [11, 212].

Кесте 1

Қарағанды облысы Қарқаралы ауданындағы мал басы саны 1928-1934 жж. (мың.бас)

Мал басы	1929 ж. 100%	1930 ж.	%	1931 ж.	%	1932 ж.	%	1933 ж.	%	1934 ж.	%
Жылқы	112,246	42,246	37,6	28,378	25,3	3,646	3,2	1,001	0,9	1,286	1,1
Өгіз	54,728	51,728	94,5	22,506	41,1	5,047	9,2	2,492	4,5	2,918	5,3

Түйе	2,609	2,603	99,7	1,877	71,9	0,312	11,9	0,074	2,8	0,124	4,7
Қой, ешкі	146,875	146,375	99,6	57,737	39,3	8,260	5,6	2,253	1,5	11,375	7,7
Барлығы	316,458	242,952	76,7	110,488	34,9	17,265	5,4	5,82	1,8	15,703	4,9

Кестеде келтірілген мәліметтерге сәйкес Қарағанды облысының Қарқаралы ауданында 1929 жылдан 1933 жылға дейін мал басы 54 есеге жуық азайған, егер мал түрлері бойынша қарайтын болсақ: жылқы - 112 есеге; ірі қара мал-22 есеге жуық; түйе - 35 есеге; қой - 65 есеге жуық азайған екен [12, 122]. Негізгі тіршілік көзі мен өмір салты мал шаруашылығына негізделген Қарқаралы ауданында мал басының осыншама деңгейде қысқаруының салдары жаппай аштық пен халықтың қырылуына алып келді.

Көп жағдайда архив құжаттары 1931-1933 жылдардағы Орталық Қазақстанда орын алған қайғылы оқиғаның, сонымен қатар аштыққа ұшыраған аудандардағы партиялық және әкімшілік ұйымдары өткізген іс-шаралардың түрлі жақтарын ашып көрсетеді.

Сонымен қорыта айтатын болсақ, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық мәселелері бойынша Қарағанды облыстық мемлекеттік архивы мен Қарақаралы аудандық мемлекеттік архивы қорларындағы құжаттар осы тарихи оқиғаны егжей-тегжейлі талдауға мүмкіндік береді. Демек, жоғарыда аталған архив қорлары мен істерін одан әрі анықтау, зерделеу және ғылыми айналымға енгізу Қазақстан аумағындағы оның ішіндегі Орталық Қазақстан аудандарындағы 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың өңірлік ерекшеліктерін неғұрлым егжей-тегжейлі талдауға, сондай-ақ осы апатқа қарсы күресте жергілікті партиялық және әкімшілік ұйымдардың қызметінің әдістері мен нысандарын сипаттауға ықпал етеді. Осы архив құжаттары бізге 1931-33 жылдардағы Орталық Қазақстан өңірін шарпыған ашаршылықтың себептері, барысы, зардаптарын жою амалдары бойынша жасалған шаралардың толыққанды картинасын береді деген ойдамыз.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Тоқаев Қ. К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. [Электронный ресурс] - Режим доступа:// https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat

2 ГАКО. Путеводитель. Ч. 1. – Караганда, 1998. – С. 165.

3 Страницы истории коллективизации Центрального Казахстана [Электронный ресурс] - Режим доступа:// https://cyberleninka.ru/article/n/stranitsy-istorii-kollektivizatsii-tsentralnogo-kazahstana

4 ГАКО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 92. Л. 26.

5 ГАКО. Ф. 76 Оп. 1 Д. 4. Л.170.

6 ГАКО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 92. Л. 26.

7 ГАКО. Ф. 9. Оп. 1. Д. 92. Л. 32-35.

8 ГАКР. Ф.17. Оп. 4. Д. 3а. Л. 54.

9 ГАКО. Ф 98. Оп.1. Д. 3. Л. 52.

10 ГАКР. Ф 17. Оп. 4. Д. 3а. Л. 81.

11 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения(1928–1945 гг.) / И. Огайон. — Алма-Ата: Санат, 2009. — 368 с.

12 Сактаганова З.Г. «Ашаршылық - Великий джут» 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане: к постановке проблемы//Вестник Карагандинского университета Серия История. Философия. – 2021 – № 2 (102). – С. 117-128.

МАХМҰД ӘЛ-ҚАШҚАРИ ШЫҒАРМАСЫНЫҢ МӘЛІМЕТІ НЕГІЗІНДЕ ТҮРКІЛЕРДІҢ АУМАҚТЫҚ БӨЛІНУІ

Сыздық С.Қ., гуманитарлық ғылымдар магистрі
Астана қ. НЗМ, тарих мұғалімі

Түркі мемлекеттілігінің тарихын тануда ортағасырлық карталардың алатын орны зор. Бұл кезеңдегі карталар бүгінгі біз білетіндей нақты географиялық бейнені бере алмаса да, олар түркілердің ортағасырлық кезеңдегі саяси, мәдени және аумақтық аспектілері туралы құнды мәліметтер береді. Махмұд әл-Қашқари еңбегінің ажырамас бөлігі оның дөңгелек картасы болып табылады. IX-XI ғғ. араб географтарының карталарынан өзгешелігі географиялық және этнонимиялық объектілердің атауларын түркі тілінде беруі және түркілердің төл туындысы болуы. Осы ерекшеліктері оны Орталық және Орта Азияны, атап айтқанда осы аумақтағы түркі тайпалары туралы зерттеулер үшін құнды еңбектер қатарына қосады. Әлемнің дөңгелек пішінді картасын беру арқылы Махмұд әл-Қашқари өз кезеңіндегі түркілердің жайғасқан аймағы мен Шығыс Түркістандағы мұсылман иеліктерінің шекарасын көрсетеді. Автор мағлұматы түркі тайпаларының шекаралары мен ірі қалаларын көрсетіп, түркі әлемінің геосаяси динамикасы мен биліктің ауысуын талдауға мүмкіндік береді. Осы кезеңнің технологиялық және картографиялық шектеулеріне байланысты әл-Қашқари картасының дәлдігі мен көлемі жағынан шектеулер болуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Дегенмен, олар түркі мемлекеттілігінің тарихи контексті мен динамикасына құнды түсінік береді.

Махмұд әл-Қашқаридың картасы еңбектің бізге жеткен нұсқасының 22-23 беттерінде орналасқан [1, 68-69 бб.]. Бұл нұсқа Савада туылып Шамда өмір сүрген Мухаммед ибн Аби Бакр ибн Аби-л-Фатхас-Савидың (кейін ад-Димашки) тарапынан көшірілген. Көшірме 1266 жылы 1 тамызда аяқталған. Бұл мәліметтер ад-Димашки көшірмесінің колофонында берілген. Бізге жеткен осы көшірме Түркия Республикасы Стамбул қаласында орналасқан Ұлттық қолжазба кітапханасының қорында сақтаулы. Бір том, 319 парақ, 638 беттен тұрады. Мәтін мен картаның жазу стилі бірдей. Картадағы жазбалар харакатсыз жазылған. Карта дөңгелек қалыпта сызылған. Картада сары түспен құмдар, қызыл түспен таулар, жасыл түспен теңіздер, көк түспен өзендер белгіленген. Қалалар мен елдер дөңгелекпен көрсетілген. Бағдарлар солдан оңға қарай дөңгелектің бойымен араб тілінде жазылған. Жоғарыда – шығыс, төменде – батыс, сол жағында – солтүстік, оң жағында – оңтүстік белгіленген. Түркі дүниетанымының белгісі ретінде бағдарлардың көрсетілуі ортағасырлық араб картография дәстүрінен ерекше болып табылады. Орхон жазбаларында да түркілер иелігінің шекарасы мен жорықтарын көрсеткенде бағдарлар осылай қойылған. Бұдан түркілік дүниетанымның сабақтастығын байқаймыз. Карта Орталық Азияда жасалған ең көне әрі жалғыз түркілік картографиялық ескерткіш болып табылады. Сонымен де құнды.

Картаға алғаш рет неміс шығыстанушысы Жозев Маркварт назар аударды. Оның ұсынысымен картаға Конрад Миллер зерттеу жұмысын жүргізді. Махмұд әл-Қашқаридың картасы алғаш рет сол қалпында «Қытайдың коммерциялық атласында» жарияланады. Кейін осы карта 1931 жылы «Mappae Arabica» сериясының бесінші томында Конрад Миллер және Генрих Ханслер тарапынан «Türkische Weltkarte von al-Kasc'hgari» деген атпен аз түсіндірмемен бірге жарық көреді. Әлемнің түркі картасын алғаш толыққанды зерттеген Германн Альберт болды. Ол 1935 жылы «Die Aelteste Türkische Weltkarte» деген мақаласын жазды [2, 101 б.].

Одан соң картаға қатысты талдау жасап, онда берілген географиялық нысандарды мәтінмен салыстырып, арасындағы айырмашылықтарды анықтап үлкен зерттеу жүргізген И.Умняков болды. Ол өзінің 1940 жылы жарияланған мақаласында картаға ортағасырлық түркі картографиясының құнды әрі жалғыз ескерткіші ретінде баға берді. Махмұд әл-Қашқари мәтінінде берілген тайпалардың картада толық көрсетілмеуі (солтүстік топтардан Йабаку мен қыргыз, оңтүстік топтардан жумул мен уйгур ғана көрсетілген) және де мәтінде бірнеше рет айтылған Румның белгіленбеуі салдарынан И.Умняков карта түспнұсқадан көшіруші тарапынан өзгертуге ұшыраған деп анықтады. Картада берілген нысандарды

мәтінмен салыстыра келе, И. Умняков Махмұд әл-Қашқари шығармасының мәтінімен қоса, картасы да қолжазбадан көшірілгендігін, және де көшіру барысында алынған және толықтырылған деген пікірге келді. Алайда оған қарамастан Махмұд әл-Қашқари картасы Орталық Азияда жасалған жеке картографиялық шығарма ретінде үлкен маңызға ие деп бағалады [3].

Картаға қатысты келесі бір жан-жақты талдау неміс ғалымы Андреас Каплониға тиесілі. Мәтін мен картадағы географиялық атауларды салыстыра келе, көшіруші тарапынан ақпараттың қосылғанын да, қалдырылғанын да нақтылайды. Сонымен қоса, араб географтарының еңбектерінен басты ерекшеліктерін де көрсетеді [4].

Әлемнің түркілік картасын зерттеу нәтижесінде ортағасырлық мұсылман картографиясында өзіндік орны бар екені анықталады. Себебі картаның жасалуы барысында араб, қытай, үнді картографиясының әсері өте қатты байқалмайды. Дегенмен Сейлондағы «Адамның шыңы» (Пик Адама) және «Зұл-Қарнайн қабырғасы», «Йаджудж және Маджудж елдері» көрсетілуінде араб географиялық әдебиетінің ықпалы көрінеді [3, 106-107 бб.]. Әл-Қашқаридың картасы ортағасырлық әлемді және оның географиясын түсінуге көмектеседі. Ол сол кезеңдегі белгілі әлемді, оның ішінде Таяу Шығыс, Орталық Азия, Үндістан, Қытай, Жапония және Еуропаның бөліктері сияқты аймақтарды бейнелейді. Бұл ақпараттар сол дәуірдің географиялық түсінігі мен алыс жерлер туралы білімінің көлемі туралы көрсетеді. Әлемнің түркі картасының батысында Андалусия, оңтүстік батысында өте қатты ыстықтан адамдар тұра алмайтын жер көрсетіледі. Оңтүстігі Эфиопия, шығысында Йажудж бен Мажудж, Жапония, солтүстігінде күннің суық болуына байланысты адамдар тұрмайтын жер ретінде белгіленген. Және де әлемнің әр тарапы теңіз суымен қоршалған. Міне, ортағасырлық түркі дүниесі үшін әлемнің географиялық бейнесі осылай болатын. Картаның жартысынан көп бөлігін түркілердің қоныстанған аумағы алып жатыр. Карта XI ғ. өмір сүрген мемлекеттердің аумағын көрсету арқылы ортағасырлық саяси ландшафтты ұсынады. Бұл осы кезеңдегі биліктің динамикасын, саяси шекараларды және әртүрлі басқарушы субъектілердің таралуын түсінуге көмектеседі. Бұл мәліметтер аймақтың саяси тарихын зерделеу үшін өте маңызды.

Карта дөңгелек қалыпта сызылған. Картада бағдарлар сағат тіліне кері ретпен солдан оңға қарай дөңгелектің бойына араб тілінде жазылған. Жоғарыда Шығыс, төменде – батыс, сол жағында – солтүстік, оң жағында – оңтүстік белгіленген. Түркі дүниетанымының белгісі ретінде бағдарлар орналасуының ерекшелігі бар. Бұл ортағасырлық араб картография дәстүрінен өзгеше. Түркілік дәстүр негізінде жоғарыда Шығыс орналасқан. Орхон жазбаларында да түркілер иелігінің шекарасы мен жорықтарын көрсеткенде бағдарлар осылай қойылған. Бұдан түркілік дүниетанымның сабақтастығын байқаймыз. Картада сары түспен құмдар, қызыл түспен таулар, жасыл түспен теңіздер, көк түспен өзендер белгіленген. Қалалар мен елдер дөңгелекпен көрсетілген.

Картада ерекше атап өтілетін жайт, алғаш рет әлемдік карта тарихында Жапонияның көрсетілуі болатын. Бұл факті де Махмұд әл-Қашқари картасының ортағасырлық түркі картографиясының мұрасы ретінде құнын арттырады. Картада Жабарка деген атаумен шығыста орналасқан, және де мәтінде Жабарканың тілі алыста орналасуына және Масинмен арасындағы Ұлы теңіздің кедергі болуына байланысты бізге белгісіз деген мәлімет берілген. Бізге жеткен нұсқадағы мәтін мен картаның жазу стилі бір болғандықтан, екеуінің де түпнұсқадан көшірме екені анық. Бірақ Махмұд әл-Қашғаридың өз жазбасы әлі күнге дейін табылмағандығынан көшіру барысында қаншалықты өзгерістер енгізілгенін дәл айту қиын. Әлемнің түркілік картасын зерттеу нәтижесінде ортағасырлық мұсылман картографиясында өзіндік орны бар екені анықталады. Себебі картаның жасалуы барысында араб, тіпті қытай, үнді картографиясының да әсері байқалмайтыны анық. Дегенмен Сейлондағы «Адамның

шыңы» (Пик Адама) және «Зұл-Қарнайн қабырғасы», «Йаджудж және Маджудж елдері» көрсетілуінде араб әдебиетінің ықпалы көрінеді.

Әл-Қашқаридың еңбекті жазудағы түпкі мақсаты барлық түркі тайпаларының тілін,, яғни барлық түркі диалектілерін біріктіру болып табылады. Ол еңбектегі барлық мысалдарды жаттап, ережелерді қолданған оқырман кез келген түркі тілін түсіне алатынын баса айтады. Сондықтан ережелерді түсінуге және оларды қолдануға шақырады. Ал белгілі бір тайпаның мүшелеріне жүгіну үшін оқырман тиісті сөздер мен сөз тіркестерін үйренуі керек, сондықтан әл-Қашқари толық ережелерді меңгеруді талап етеді. Осыған орай картадағы сары нүктелердің мақсаты – барлық түркі тілдерінің географиялық таралуын көрсету. Әл-Қашқари мәтіні мен картасы бір-біріне сәйкес келетін тілдік белгілердің таралуын көрсететін қазіргі диалект атласымен бірдей ақпаратты береді. Араб-мұсылман географтары сызбалық карталарында ислам әлемінің қалаларын жинақтаса, әл-Қашқари еңбегінде түркі тайпаларын басты назарға алған. Оның картасының басты мақсаты тілдік ерекшеліктердің таралуын көрсету, сол арқылы оқырман өзіне қажетті түркі диалектін оқи алады [4, 5 б.].

Еңбек мәліметтеріне сүйенсек, автор түркі әлемін Баласағұн маңына орналасқан Қарахан әулеті және Бағдад билеушілеріне жақын болып жүрген түркімендер мен оғыздар тілі деп тілдік негізде бөледі. Қарахандарды және олардың тілін (Хакан тілі) ең көркем деп көрсетеді де картаның орталығына Қарахандар әулетінің астанасы болған Баласағұн, Барсхан қалалары орналастырған. Алайда Баласағұн қаласының ортада орналасуы жердің орталығы деген мағынаны бермейді. Картаның негізгі мақсаты арабтардың түркі тілін меңгеруіне қолайлы болу үшін мұсылман түркілердің қоныстанған аймағымен көрсету болған. Кітап мазмұнына сәйкес бұл өлкелер түркі тайпаларының мекендеген ортасы болған. Карта түркілерге, онымен шекараласатын өлкелерге арналғандықтан Түркілердің мекені картаның орталығына орналасқан. Автор еңбегінде түркі тайпаларын тізіп жазғаннан соң, оларды дөңгелек картада көрсеткенін айтады [1, 70 б.].

Тау, шөл, өзен, көл мен тоғандардан Ислам аумағында орналасқандарын ғана келтірген. Өйткені олар өте жиі айтылады және танымал. Көпқұдайшылық аумақтардан тек кейбірін ғана атап өттім.

Сонымен қоса түркілердің шығу тегін көрсетеді. Және олардың жиырма тайпадан екенін атап өтеді. Тайпалардың үлкендеріне тоқталып, кішілерін қалдырамын. Тек қана оғыз-түрікмендердің бұтақтары мен малға салатын таңбасымен көрсетеді. Өйткені оны адамдар білуі қажет.

Әрбір түркі тайпасының орналасуын батыстан, Румнан Машрикқа дейін орналасқан пұтқа табынушы мен мұсылмандарын қоса белгілеп көрсетемін. Олар Бажанақ, сосын Кифжақ, Угуз, Йамақ, Башгирт, Йасмил, Кай, Йабаку, Татар, Киркиз. Соңғысы Синге жақын. Осы тайпалардың бәрі де Румнан шығысқа қарай созылып жатыр.

Арымен қарай, Жикил, Тухси, Йагма, Уграк, Жарук, Жумул, Уйгур, Таңут, Хитай – бұл Син, сосын Тавгаж – бұл Масин. Бұл тайпалар оңтүстік пен солтүстік арасында орналасқан. Олардың әрқайсысын осы дөңгелекте көрсеттім делінген. Бұл мәтіндегі алғаш карта туралы айтылған жазба. Келесі карта туралы мәлімет түркі тайпаларының қоныстанған аумағының көлемін көрсеткенде айтылады. Румнан Масинге дейін алып жатқан түркі жерлерінің негізгі бөлігі ұзындығы бес мың фарсах, ені үш мың фарсахты, жалпы сегіз мың фарсахты алып жатыр. Осының бәрін түсінікті болу үшін Жердің формасы секілді дөңгелекке түсірдім дейді. Ғалым еңбегінде карта мағынасында дөңгелек сөзін қолданады. Әл-Қашқаридың мәліметіне сәйкес XI ғ. түркілердің саяси ландшафты көптеген тайпалық одақтар негізінде ұйымдасуымен сипатталады.

Әл-Қашқари картада Ұйғыр, Оғыз, Қыпшақ сияқты сол кезеңдегі ірі саяси құрылымдарды белгілеген. Еңбектің мәліметіне сәйкес бұлар өз билеушілері мен әкімшілігі

бар күшті саяси құрылымдар болды. Картада осы мемлекеттерден басқа, әрқайсысының өз территориясы мен басшылығы бар әртүрлі түркі тайпалары мен рулары да бейнеленген.

Қыпшақ тайпасы жөнінде әл-Қашқари мәтінінде түркі тайпасы екені айтылады. Картада қыпшақтар оғыздармен бірге Арал теңізімен теңестірілген су бассейнінің шығысында, және де Еділ өзенінің батыс аумағында, оған қоса қыпшақтардың бір бөлігі Мұғалжар тауымен сәйкестендірілген аумақта орналастырылған. Мәтінде қыпшақтардың орналасуына қатысты негізгі мәлімет Еділ өзеніне қатысты түсіндірмеде кездеседі. Әл-Қашқари ақпараты бойынша Еділ – қыпшақтардың жерінде ағатын және Бұлғар теңізіне құятын өзен [1, 106 б.].

Оғыз тайпалары жөніндегі Махмұд әл-Қашқари мәліметі маңызды деректер қатарына жатады. Оған себеп осы дәуірде оғыздардың саяси белсенділігінің өсуінде болып тұр. Әл-Қашқари оғыз тайпасының жиырма екі ру-тайпасын атап өтеді. Және де әр рудың малына соғатын таңбасымен қоса берген. Тек қана жаруқлуқ тайпасының таңбасы берілмеген. Олар аз және таңбасы белгісіз деп түсіндірген. Оның ішінде ең маңыздысы қынық, себебі сұлтандар осы тайпадан шығатыны айтылған. Бұл тайпалардың атаулары моңғол дәуірінде жазылған Рашид ад-Диннің мәліметтерімен ұқсас [5, 88]. Тек Махмұд әл-Қашқарида берілген оғыз тайпаларының атаулары ескі нұсқаларында беріледі. Мәселен, сұлтандар шыққан «қайығ» тайпасы, «йазғир» тайпасының атаулары.

Бұл рулардың атауы мен таңбасын беру себебі, адамдар мұны білуі қажет деп есептейді. Берілген рулар негізгілері және олардың тармақтары да бар. Алайда қысқа жазу үшін тармақтарын жазбайды. Атаулары рулардың қалыптасуының бастамасында тұрған ата-бабаларының есімімен байланысты екенін атап өтеді. Және де еңбек араб тілді оқырманға бағытталуы себепті, арабтардың «Бану Сүлейм, Бану Хафаж» сынды тіркестерімен ұқсастық келтіреді [1, 75 б.].

Картада оғыз қалалары деген географиялық белгі берілген. Олар Арал теңізімен теңестірілген су бассейнінің оңтүстігіне қарай, Қаражук тауының батысына қарай орналасқан. Махмұд әл-Қашқари мәтінде Сабран, Ситкун, Суғнақ, Қарнақ сынды оғыз қалаларының атауын келтіреді, және де Қаражуқ – Фараб қаласының атауы деген мәлімет береді. Сондай-ақ картада Арал теңізі деп сәйкестендірілген су бассейнінің шығысында оғыз-қыпшақ қыстақтары белгіленген. Және де картада қыпшақтар мен оғыздардың қонысы Арал теңізімен сәйкестендірілген су көзінің шығысында, басмыл даласының батысына қарай орналасқан. Оғыздар ағынды өзен мағынасындағы укуз сөзін Вади Банакат өзеніне қатысты қолданады. Бұл өзеннің бойында олардың қалалары орналасқан, ал көшпелілері оның жағасына қоныстанады деп мәлімет береді. Соған сәйкес Вади Банакат бұл Сырдария өзенімен сәйкестендірілген. Және де картада оғыз қалалары деген географиялық белгілер мәтіндегі мәліметпен сәйкес келеді. Араб географтарының мәліметінше оғыздар Маңғышлақ түбегін мекен еткенін айтады. Бұл XI ғ. әл-Қашқари дерегімен расталады. Себебі ман қишлағ – оғыздардың аумағындағы жердің атауы деп берілген. Бұл XI ғ. оғыздардың батысқа және ішінара оңтүстікке көш етуі салдарынан болуы мүмкін [4, 94 б.].

Сондай-ақ әл-Қашқари түркімендерді оғыздар деп мәлімет береді. Түркімендердің бұлай аталу себебін түсіндіретін оқиғаны баяндайды. Алайда әл-Қашқари өзінің ақпарат берушісін келтірмейді. Зу-л-Қарнайынның түркі еліне шабуылы кезінде түркілерді Шу есімді жас жігіт басқарған. Мәтінде берілген оғыздардың жиырма екі тайпасы осы Зу-л-Қарнайынмен болған шайқаста шығысқа көш етпей қалып қойған тайпалар болып табылады. Осы орайда араб географтарында кездесетін Амударияның оңтүстігіндегі алғашқы түркі тайпалары калачтар болып есептеледі. Бұл атаудың шығу төркіні туралы Рашид ад-Дин жазбасындағы әңгіме әл-Қашқарида да айтылады. Рашид ад-Дин оғыздардың жиырма төрт тайпасын айтса, Махмұд әл-Қашқари оғыздардың басында жиырма төрт болғанын, кейін

халажд атпен белгілі болған екі тайпаның өзгешеленуіне орай бөлініп кеткенін айтып, жиырма екі тайпа туралы айтады. Жоғарыдағы Зу-л-Қарнайынмен шайқас Алтун хан тауы (бүгінгі күні Алтай тауымен теңестіріледі) маңында болып, Шу бастаған әскер жеңіске жетеді. Кейін ол Баласағұн маңындағы Шу бекінісін салады. Ал араб және қытай деректерінде Шу өзені алқабында басты қала ретінде Суяб айтылады. Ал Баласағұн тек қана Ал-Макдисиде (X ғ.) кездеседі. Алайда нақты орналасқан жері көрсетілмеген. Туманский жазбасында, не Гардизиде ол туралы мәлімет бермейді [4, 69 б.].

Кимек тайпасы туралы әл-Қашқари мәтінінде түркі тайпаларының бірі ретінде мәлімет береді. Автор мәліметінше олар қыпшақтарға жатады, алайда түркі-қыпшақтар өздерін басқа топқа жатқызатынын айтқан. Бұл VIII-X ғғ. қыпшақтар тарихының кимектар тарихымен тығыз болуына байланысты. Қыпшақтар кимектердің саяси тәуелділігінде болған. Бастапқыда тайпалық одаққа кірген, содан соң кимак мемлекетінің құрамында болады. Кейіннен қыпшақтар кимектердан жеке дара бөлініп шығады [10, 5 б.]. Әл-Қашқарида кимектар «йамак» деп берілген. П.Пеллиот түркі тілдерінде (қыпшақ тілінде де) «К» әрпінің түсіріліп айтылуы, немесе «й» әрпімен айтылу заңдылығын дәлелдеді. Содан былай әл-Қашқари еңбегіндегі йамактар кимектермен сәйкестендірілген. Картада Ертіс өзенінің оңтүстік-батысы кимек даласы деп көрсетіледі. Оған қоса, мәтінде Ертіс өзені кимек даласында ағатын өзен деп берілген. Ал араб географтары Ертіс маңын кимектер мекен етеді деп көрсетеді. Сондай-ақ әл-Қашқари ержүрек, намысқой адамды сипаттағанда «Ертісті мекен ететін кимектер білектерін түрген, ержүрек әрі мықты. Олар бізге келгелі жатыр» деген мәлімет ұсынған [1, 127 б.]. Бұл мәліметтер XI ғасырда кимектердің географиялық таралу аумағын анықтауға мүмкіндік береді.

Әл-Қашқари мәліметінше ұйғыр бес қаладан тұратын аймақтың атауы. Бұл қалалардың салынуы Зұл-Қарнайынмен байланысты. Түркі ханымен келісімге келіп, Сулма, Кужу, Жанбалық, Бишбалық және Йаңибалық қалаларын салған. Бұл бес қаланың тұрғындары ержүрек және дінсіздер болған. Осы тұста автор өзінің ақпарат берушісін атап өтеді. Бұл мәліметтерді оған Мұхаммад Жақир Тунқа Ханның баласы Низам ад-Дин Исрафил Туған Тикин берген. Оның айтуынша Зу-л-Қарнайын Ұйғыр аумағына жақындағанда, түркі қағаны оған қарсы төрт мың әскер жібереді. Олар артқа қарай да, алдыға да оқ ататын мерген болған. Оны көріп Зу-л-Қарнайын таңданып, түркілерге ешкімнің көмегі, тамағы қажет емес екендігін айтқан (парсы тілінде «инан хуз хуранд»). Содан бұл аумақ «Хузхур» аталып кеткен. Алайда уақыт өте келе, «х» әріпі «а»-ға ауысады. Бұл әріптердің дыбысталуына қатысты заңдылықты түсіндіргенде әл-Қашқари тағы да бір қажетті мағлұмат береді. Осы заңдылыққа сәйкес, біздің «амир» ата-бабаларымызды «хамир» деп атаған. Мәселен, Саманидтерден түркі жерлерін жаулап алған әл-Қашқаридың бабасын Амир Бухра Тикин деп атайды, мұнда «а»-ның алдына «х» жалғанған. Бұдан біз ғалымның жеке басына қатысты, яғни оның шығу тегіне қатысты мәліметпен қоса, Саманидтердің билігінде болған Бұхараны жаулап алған Бұғра Хан Харун ал-Хасан жайында ақпарат алып отырмыз. Картада ұйғырларға қатысты географиялық белгілер мәтіннің мәліметімен сәйкес келеді. Жапониямен теңестірілген Жабарканың, Қытайдың (Масин) батысына қарай Ұйғыр елі деп көрсетілген. Және де Сулма, Кужу, Жанбалик, Биш Балик қалалары Тянь-Шань тау желісін бойлай солтүстік-шығысқа қарай орналасқан.

Әл-Қашқари еңбек мәтінінде қарлұқтарды оғыздарға жатпайтын, бірақ түркімендерге жататын көшпелі түркі тайпасы ретінде сипаттайды. Алайда мәтінде де, картада да қарлұқтардың орналасуына қатысты мәлімет берілмеген. Бұл қарлұқтардың XI ғ. саяси рөлінің бәсеңдеуінен болу керек. Туманский жазбасы мен Гардизи мәліметіне сәйкес, қарлұқтар мұсылман иеліктеріне жақын, Тараздың шығысына қарай орналасқан. Сондай-ақ Туманскийдің қолжазбасында Шығыс Түркістандағы қалалар (Пенчул қ.) қарлұқтардың

иелігінде болғанын жазады. Әл-Қашқари мәтінінде қарлұқтар түркімендердің бір тайпасы екені айтылады. Бұл олардың ислам дінін қабылдағанға дейін парсы ықпалына түскенін аңғартады. Себебі түркімендер түркілерден басқаша, парсыларға жақынырақ болған [4, 66 б.]. Дегенмен, әл-Қашқари қарлұқтардың басқару жүйесіне қатысты маңызды терминдер ұсынады. Мәселен, «иркин» сөзінің мағынасы бір жерде жинақталған су қорын білдіреді. Сәйкесінше ақыл-ойы терең деген мағынаға сәйкес, қарлұқтардың көсемін «күл еркін» деп атайды. Сондай-ақ «сағун» термині де қарлұқтардың көсеміне қолданылатын титул деген мағлұмат берілген. Және де қарлұқ көсемдері иеленген жуғлан атауын ұсынады. Алайда Туманский жазбасында кездестін қарлұқтардың билеушілеріне қатысты жабғу термині туралы әл-Қашқари мәлімет бермеген. Бұл да жоғарыда айтқанымыздай, қарлұқтардың XI ғ. саяси маңыздылығын жоғалтуы себепті.

Қорыта айтқанда әл-Қашқари еңбегі негізінен түркі тілі мен диалектісіне арналған болса да, сол дәуірдегі түркі қоғамдарындағы мемлекеттілік белгілері туралы біршама түсінік береді. Әл-Қашқари еңбегінде түркі тайпалары мекендеген әртүрлі аймақтар жиі айтылады. Белгілі бір аумаққа бақылауды жүзеге асыру мүмкіндігі мемлекеттіліктің маңызды сипаты болып табылады. Түркі тайпаларының нақты белгіленген аумағының болуы шекаралардың әлеуетті белгіленуі мен жерге иелік етудің немесе бақылаудың ұйымдасқан жүйесін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-Турк // Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой. Индексы составлены Р.Эрмерсом. Алматы: Дайк-пресс, 2005. С. 1081.
2. M. Şakir Ülkütaşır. Büyük türk dilçisi Kaşgarlı Mahmut. Ankara üniversitesi basımevi – Ankara, 1972 s.222.
3. Умняков И.И. Самая старая турецкая карта мира (XI в.) [Журнал] // Труды Сам. ГПИ. - Самарканд : [б.н.], 1940 г.. - 1 : Т. 1
4. Kaplony Andreas. Comparing Al-Kashgari's map to his text: on the visiual language, purpose, and transmission of arabic-islamic maps [Book Section] // The journey of Maps and Images on the Silk Road / book auth. Philippe Foret Kaplony Andreas. - Leiden, The Netherlands. : Koninklijke Brill NV, 2008
5. Бартольд В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории тюркских народов Средней Азии [Книга]. - Москва : Ломоносовъ, 2017. - стр. 240.
6. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. T.IY. Арабская географическая литература. Москва-Ленинград. Издательство Академии Наук СССР, 1957. С.268.
7. Тоқтабай Ахмет. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы: «Алматыкітап» баспасы, 2010. -496 б., суретті.
8. Faruk Sumer. Oguzlar (Turkmenlar). Turk dunyasi arastirmalari vakfi. Istanbul. 19997 -484 s.
9. Reşat Genç. Kaşgarlı Mahmuda göre XI yüzyılda Türk dünyası. Türk Kültürü Araştırma Merkezi. Ankara. 1997. - 412 s.
10. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 39-40;

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫН СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНА БЕЙІМДЕП ҚАЙТА ҚҰРУДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ РӨЛІ

Тапалова А.А.

Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты

Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Коммерцияландыру және шағын гранттар басқармасының бас сарапшысы

Отан соғысының бастапқы күндерінен-ақ КСРО-ға басып кірген Фашистік Германия оның маңызды экономикалық өлкелері болып табылатын Украина, Белоруссия, Прибалтика, Молдова және Ресейдің басым бөлігін жаулап алады. Соның салдарынан Кеңестік билік жауға қарсы екпінді қарсылық көрсету мақсатында елдің барлық күшін біртұтас әскери елге

айналдыруға тырысты. Әсіресе, майданның тылыңдағы экономика мен шаруашылықты соғыс қажетілігіне лайықтап қайта жасақтауды ең басты мәселе етіп қойды. Өйткені майдан даласына негізінен азаматтардың ең жастары қабілетті бөлігі жіберілгендіктен, 1941 жылының маусым айынан бастап жылдың аяғына дейін елдің шаруашылығында еңбек еткендердің саны 31,8 миллион адамнан 22,8 миллионға дейін кеміп кетеді де, майданның тылыңдағы жұмыс күшіне зор тапшылық туғызады [1, с.108]. Өз кезегінде осы мәселені өз уақытында шешпеген жағдайда ол Кеңес Одағының алып экономикасын мүлдем жойып жіберер еді. Осыған байланысты Кеңес билігі ерлердің негізгі бөлігі соғысқа кетіп, тыл жұмысында негізінен қыз-келіншектер қауымы қалғандықтан, экономиканы қайта жасаудағы басты рөлді негізінен осы әйелдер жүзеге асыратынын соғыс басталған кезден-ақ жақсы ұғынды. Соғыстың бастапқы күні маусымның 22-сі күні Кеңес Одағының Халық Комисарлар Кеңесінің Төрағасы орынбасары В.М. Молотов таратқан радиодағы мәлімдемесінде «еліміздің барлық халқы, соның ішінде қыз-келіншектер Қызыл Армия және флот пен авиацияның бүкіл мұқтажын қамтамасыз етуде өздерінің еңбектеріне ерекше түрде саналылықпен қарайды» деп айтқан сөздерінен, майдан тылыңдағы экономиканы жасақтаудың барлық қиыншылықты тікелей әйелдердің күшіне түсетінін меңзегеннен байқай аламыз [2].

Көп кешікпей Молотовтың жасаған мәлімдемесінің негізінде КСРО-ның басты баспасөзі «Правда» газетінің 1941 жылғы 29 маусымындағы нөмірінде: «Әйелдеріміз халқымыздың 200 миллионнан астамының жартысын құрап, Отан соғысы кезінде әрбір отаның сүйетін әйелдің өз күшіне сәйкес жұмыстар жоспарлы түрде жасалуы тиіс, мұндай істерде мүмкіндіктер зор», - делініп әйелдердің соғысқа деген бейімделген экономикаының міндеттері және мақсаттарын нақты көрсетсе, 1941 жылғы қараша айының 6-шы күнінде Қазан революциясының 24 жылдығына арнаған салтанатты жиналыста Кеңес Одағының басшысы И.В. Сталиннің сөйлеген сөзінде, - «...Біздің еңбекшілеріміз мен қызметкерлеріміз, еркектер пен әйелдер өндіріс орындарында бел шешпестен еңбек жасаулары керек, соғысқа танктер, танктерді қирататын атқыштар мен қарулардың түрлерін, ұшақтар мен минометтер, пулеметтер мен винтовкалар, оқтарды неғұрлым көбірек жасаулары қажет. Біздің еңбеккерлер, ерлер мен әйелдер колхоздың далаларында екпінді жұмыс жасап, майдан мен өндіріс орындарын шикізатпен, астық және ет өнімдерімен қамтамасыз жасаулары керек», - деп Кеңес Одағының біріншісі басшысы нақты түрде өз тапсырмаларын береді [3, с.35]. Сталиннің мұндай нұсқауын негіздеген Кеңес басшылығы мемлекеттің экономикасын соғыс мүддесіне сай қайта құруда нұсқаулар таратып, өз тапсырмаларын берумен шектелген жоқ, сондай-ақ, азамат соғысының кезіндегі және 20-30 жылдары қолданылған аяусыз әдістерді одан әрі күшейтіп, тылдағы жұмысшыларға еңбектен жалтарғандары үшін қатал шараларды қолдануға жаппай көшеді. Мәселен, 1941 жылы 26 маусымда «Еңбекшілер мен қызметкерлердің соғыс уақытындағы жұмыс уақытының тәртібі» мен 1941 жылы 26 желтоқсанда «Әскери өндіріс орындарының еңбекшілері және қызметкерлерінің кәсіпорындарды еш себепсіз тастағандары үшін жауапкершіліктері» атты КСРО Жоғары Кеңесінің Президиумы шығарған жарлықтары күшіне енеді. Еңбек және демалыс күндері тоқтатылып, қосымша жұмыс күндері енгізіледі.

Мұндай қатал заңдардан соң жаппай еңбекшілердің мобилизациясы жүзеге асып, жұмыс орындарын өз еріктерімен тастағандарға қатал қылмыстық істерге қолданылды. Колхоздар, совхоздар, өнеркәсіп орындары және теміржол салаларында бұрыңғы саяси бөлімдер қайта ашылады. КСРО Жоғары Кеңесінің Президиумы «Соғыс уақытында еңбекке жарамдыі тұрғындарды кәсіпорындар мен құрылыстарға жұмысқа жұмылдыру» атты Жарлығы бойынша 16 мен 45 жастардағы қыз – келіншектер міндетті түрде еңбекке жұмылдырылып, одан бас тартқандар тікелей қылмыстық істерге тартылды. 1942 жылы қыркүйектен бастап, жұмысқа жұмылдырылған әйелдердің жасы 50 жасқа дейін өсіп, еңбектен жалтарғандар сотталды [4, с.68-70].

Соғыс жағдайы кезінде Кеңес билігі барлық саяси және көпшілік жұмыстарды түпкілікті өзгертіп, оған тәртіптің қатал түрін орнатуға мәжбүрленді. Майдан мен тылдың тығыз байланыста қимыл көрсетудің барлық тетіктерін іске қосты, соның ішінде қоғамдық ұйымдар арқылы еңбекшіл әйелдердің арасында саяси жұмыстар жедел жүргізіліп, олардың барлық күш-мүмкіндіктерін Отанды қорғауға жұмылдырды.

Жоғарғы билік тылдағы еңбеккерлерге қатаң тәртіп орнатумен ғана шектелмей, Кеңес әйелдерінің майдан үшін жасайтын қызметтерін жан-жақты насихаттап, оған қолдау көрсетіп те отырған. Осы мақсатта соғыстың алғашқы айларынан бастап Кеңес еліндегі барлық мерзімді баспасөз басылымдарының әр номерінде әйелдердің өнеркәсіпке келуінің мысалдары, фотосуреттері мен сандық көрсеткіштері тұрақты жариялауларға көшіп, тіпті газеттерде арнайы рубрикалар да енгізіледі. Мәселен БК(б)П ОК 1942 жылғы 8 наурыз Халықаралық әйелдер күні туралы Қаулысында, - «Майданға көмектесу әрбір кеңес әйелінің қасиетті парызы болып табылады. Қалада болсын, ауылда болсын әрбір әйел қоғамдық пайдалы істен тыс болмауы тиіс», - деп атап көрсетті [5].

Жасалып жатқан жанкешті еңбегінің жауды жоюда зор көмек беріп жатқанын жақсы ұғынған Кеңестік әйелдердің басым бөлігі мұны дұрыс қабылдап, Отанды, отбасы мен балаларының тәуелсіздігі үшін күреске дайын екендіктерін көрсетіп, шаруашылық өндірістерге жаппай қызметке келді. Олар майданға аттанған еркектердің бейбіт кезеңде атқарған жұмыстарынан да артық еңбектенуге тырысты және қиыншылдық пен өте ауыр кезеңдерді бастан өткізгеніне қарамастан, 1941 жылы маусымнан бастап еш тынбастан жұмыс жасады. Уақытында тамақ ішпей, демалысты мүлдем ұмытқан қыз-келіншектер өндірістегі ерлерінің, әке мен ағаларының орнына барды. 1941 жылдың 29 маусымында партиялық, кеңес ұйымдары және бүкіл халыққа жасаған қабылдаған БК(б)П ОК мен Кеңес Одағының ХКК арнайы Директивасыында «немқұрайлық және жалқаулықты толығымен жоюымыз қажет, еліміздің барлық ұйымдарымыз мен халықтың барлық күш-қуатын жауды жоюға жұмылдыруымыз керек» деген ұрадар жасалады. Осы ұранның шеңберінде тұтастай кеңестік халық, солардың ішінде Батыс Қазақстандық еңбекшілердің ұжымдары да митингілер жасап, үкіметтің кез-келген тапсырмаларын жүзеге асыруда қашанда дайындығын білдіріп, «өздерінің зор дауыстарын бүкіл Кеңестік халықтың үніне қосады» [6].

Бұған ерекше үндерін қосқан Батыс Қазақстан облысының ауылдың әйелдері: «Ендігі кезекте, біздің тарапынан әйелдерге деген бұрынғыдан да жақсы жұмыс жасауымыз керек», - деген мәлімдемелер жібереді [7]. Соның жалғасы ретінде соғыстың алғашқы айларында Жәнібек ауданында өткен 400-ден астам әйелдердің митингісінде бірінші болып жарыссөзге шығып сөйлеген Еркина: «Әйел жолдастар, жауынгерлеріміз соғыста қандай ерлік көрсетіп жүрген болса, біздер де өз жұмыстарымызда сондай ерлік көрсете білуіміз керек, машинист, комбайншы, трактортшы болып істеп, Армия мен флотымызға тылдан керек заттың бәрін де жеткізіп тұруымыз керек», - десе, одан кейін сөйлеген Едилова Ақзилаш: «Бүгінгі таңда, еліміздің әйелдері мен қыздары әскерге кеткен туысқандарына және жақын-жуықтарының орнына жұмыс істеумен герман фашистерінің шабуылына жауап береді.

Қазірдің өзінде-ақ, бұрын үй шаруасында болған әйелдердің, жас оқушылардың комбайн, трактор сияқты ауыл шаруашылық машиналарын жүргізуді меңгеріп, онымен колхоздарымыздың пішен шабу, егін ору жұмыстарында жұмысты қызу түрде істеп жүргенін көреміз. Бүгін біздер талқылап отырған үндеуге бірауыздан қосылумен қатар, ауылшаруашылық жұмыстарының әр алуан салаларында жұмыс істеп, сапалы өнімді мол алуға көмектесуіміз керек», - деп өз үнін жеткізеді. Митингіде бұлардан басқада Лантаева, Бейғалиева және тағы басқа да белсенді қыз-келіншектер сөз сөйлеп, облыстағы барлық ауданның еңбекші әйелдерін үн қосуға шақыратын қаулы қабылдайды [8].

Бұдан басқа Тасқала ауданының бір совхозында, 29 колхозында және 2 МТС-сында жиналыстар өткізіліп, мемлекеттік тапсырмаларды асыра орындау, өнімді еңбек етуді қамтамасыз жасау жөнінде шешімдер шығарады. Элеваторға жаңа өнімнің астығын тиеген колхоздардың көлік арбалары топ-тобымен келіп, ауданда мемлекетке ет, май, басқа да ауылшаруашылығы өнімдерін тапсыру қарқын алған. Жәнібек ауданында да сол жылы мемлекетке ет тапсырудың көтеріңкі тапсырмасын 1 қазанға дейін 107 пайызға орындап шықса, Жәнібек стансасы соғысқа дейін тәулігіне 12 эшелон өткізсе, соғыс жылдарында олардың санын екі есеге дейін арттырады [9].

Мұндай үндеулер бойынша Ұлы Отан соғысы басталған бойда-ақ Батыс Қазақстан облыстық ауданның партия комитеттерінің бүкіл белсенділері жиналып майдандағы әскерге көмектесу мақсатында тылдағы ұмысты шебер ұйымдастыру үшін штабтарды құрайды [10]. Солардың күшінің негізінде кезінде тек бейбітшілікке бейімделген майданның тылындағы экономика соғыстың қажеттілігіне сай қайта жасақталады. Өңірдегі шаруашылық байланыстары да осы процесстің жүйесіне толыққанды енгізіліп, облыстың әйелдері соғыстың бастапқы кезінен-ақ өндірістік пен әртүрлі шаруашылық міндеттерді зор абыроймен орындап, жанкешті жұмыстарымен майданға барынша көмек беруге ұмтылды. Облыстағы басшылардың жоғары жаққа жіберген мәлімдемелері бойынша өнеркәсіп орындары «ең алғашқы кезекте қыз-келіншектерімен толығуда» екендігін әрдайым атап тұрған.

Соғыстың басталған жылының соңына қарай бүкіл Одақ бойынша әйелдер жұмыс істемеген бірде – бір еңбек саласы, әйелдер игермеген бірде – бір кәсіп қалмады. Мұның аяғы халық шаруашылығында еңбек еткен ерлер мен әйелдердің арасалмағын күрт өзгертіп, әйелдер үлкен басымдықты иеленеді. Отан соғысына белсенді түрде араласқан Батыс Қазақстанның мыңдаған отансүйгіш әйелдері жеңістің жолында, тылдағы санитарлық жасақтарда, мейірбикелік топтарда, әуеге қарсы қорғаныстарда өз-өздерін көрсетіп қана қоймай ерен еңбектерімен тылды күшейтіп, кез-келген өндірісте немесе заводтардың барлық цехтарында, фабрикаларда, деполар мен паровоздарда, фермалар мен егін шаруашылығында жұмыстар атқарып, өте қиын да ауыр кәсіптерді игерді. Әйелдер еңбегінің арқасында майдан қару-жарақ, азық-түлік, киім-кешектермен тоқтаусыз қамтамасыз етілді.

Қыз-келіншектердің күшімен 1941 жылғы маусым-шілдесінде майдандағы әскерлерге азық-түлік түрлерін шығару мақсатында облыстың аудандарында жұмыс жасаған өндіріс комбинаттарының 7-і жаңадан ашылса, 4-і қайтадан жасақталып, кейіннен тағы да 3 сабын қайнату, 3 киім, 7 темекі фабрикасы, 7 шұжық, 8 нан-кондитерлік, 5 ағаш өңдейтін, сондай-ақ бірнеше аяқ-киім тігетін өндіріс орындары секілді жаңадан цехтар өз жұмысын бастап, өнімдерін бере бастайды. Сол мезгілде облыстағы қыз-келіншектердің күшімен 37 тоннадан астам шұжық, 868 гектолитрге жуық алкоголсыз сусындар, 12 центнерден астам шаруашылық сабынды өндіреді.

Бұл өнімдерді өндіруде қыз-келіншектер 1941 жылы маусым айынан бастап-ақ еңбек күндерін күнделікті уақыттан 2-3 сағатқа дейін өсіріп қана қоймай, демалыссыз мен қосымша ауысымға көшеді. Соның арқасында олар берілген жоспарды артығымен орындайды. Мәселен, Орда ауданының өндіріс комбинатындағы әйелдер жылдық жоспарды артығымен аяқтаса, Тайпақ, Каменск, Чапаев және тағы басқа аудандарындағы әйел жұмысшылар желтоқсандағы жоспарды қиыншылықтарға бой берместен артығымен орындаған. Оралдағы ет-консерві комбинатындағы жұмыс істейтін Ермұқанова, Абдулова, Шурыгина, Лызлова, Рубцова, Мұқашова, Курышкина, Садықова, Санкереева, және Брухнова сияқты жұмысшылар бекітілген жоспарды 110-140 пайызға жеткізеді [11].

Негізінен еркектер атқаратын жұмыстарға араласқан облыстың қыз-келіншектері соғыс басталған кезде-ақ арба жасайтын кәсіпті жолға қойып, жылдың соңына дейін 269 шана мен 216 фургонды жасап шығарады. Облыстың әйелдері 1941 жылы жиһаз шығаратын фабриканың

ішінен күкірт жасайтын цехты да жүзеге асырады [12]. Оралдағы мия шығаратын зауыттың емдік сығынды цехында әйелдер ұжымының жұмыстары да өте қарқынды жүреді. «Отанымыз қанша сұраса да, соған лайық өнім береміз» деген ұранның негізінде ортақ мақсатқа еңбек еткен бұл цехтың қыз-келіншек жұмысшылары уақыт өткен сайын өнімділікті арттырып, жоспарды артығымен орындайды және сегіз айлық жоспарды 112 пайызбен орындап тастайды. Дегенмен қыз-келіншектердің күшін барынша пайдалануды ойлаған басшылық бұл табысқа тоқтамай, тамыз айында жоспарды одан әрі тағы да 17 пайызға көбейтеп тастайды. Жергіліктің билігіне асыра сілтеуіне мойынсынбаған қыз-келіншектер жоспарды тағы да толығымен жүзеге асырып шығады. Орал мия зауытының жастары мен комсомол қыздары да белгіленген жоспарды артығымен орындау туралы міндеттеме алған. Мысалға, И.Козлова белгіленген жоспар бойынша орындалатын мөлшерді 150 пайызға дейін көбейтсе, ал А.Косарева болса көптеген комсомолдардың басын қосып, өндірілген заттардың сапасын күшейтіп, өндірісті жылдам жұмыс жасауына күш салады [13].

Осы зауыттағы жұмыстардың бәрі де қыз-келіншектердің күшімен үзеге асқаны соншалықты, ер адамдардың соғысқа кеткендіктен агрегаттардың бәрі де әйелдер жүргізеді. Әсіресе әйелдер екі ауысымда еңбек жасап, оны табысты түрде атқарады. Жоспарды жүйелі түрде жүзеге асыруда ерекшелік танытқан А. Маслова, Т. Елисеева, Е. Рытова және басқа да әйелдер жоғары табыстарға жетеді. Тіпті, күйеуі соғысқа аттанғандықтан оның орнына келіп, вакуум аппаратының ауа соратын машинистік қызметті атқарған А. Маслова мен С.Кузнецова арнайы техникалық білімдері болмаса да сальниктерды тығындауға, ваккумды-соруға, белдіктерді тігу және сол сияқты басқа да аппараттарды жөндеген. Мұнымен қатар зауыттағы қыз-келіншектер өндірісті дұрыс жолға қоюда аз энергия шығаруға қол жеткізеді. Егер шілде айында сығынды өнімдерді шығару үшін 223 сағатты жұмсаса, тамыз айында одан көп өнімді жасауға 144 машиналық сағатты шығындаған. Зауыттағы қорғаныс іс-шаралары да дұрыс жолға қойылып, бүкіл қыз-келіншектер әуе шабуылынан қорғанатын нормаларды тапсырады [14].

Отан соғысының мұқтажы үшін тыл майданындағы шаруашылықтың бүкіл салалары қыз-келіншектердің күшімен бейімдеу арқылы қайта құрған партия мен комсомолдың бастауыш ұйымдары өңірдің аумағына жау басып алған аймақтардан көшірілген өнеркәсіптерге басты назарын аударады. Оларды орналастыруда және оларды іске қосуда да тағы да әйелдердің күш-қуатын пайдаланады. Мәселен, Оралға көшіп келген Усмань механикалық зауытында қайта қалпына келтіруде де әйелдер жүзеге асырған. Өкінішке орай, бастапқы кезде әйелдердің шамасы келмегендіктен зауытты жедел қалпына келтіру және оны пайдалануға берілу уақыты кешіктіріле берген. Зауыттың толық іске қосылу уақыты келген кезде механикалық цех бойынша монтаждалуы тиіс 46 станоктың тек 19-ы жөнделсе, ал зауыттағы барлық металл кесетін 81 станоктың 39-ы ғана толық қалпына келтіріліп, қалған жабдықтардың зауыт ауласында шашылып жатуы көп нәрсені аңғартса керек. Орын алған кемшілікті жоюда басшылық қыз келіншектерден құралған қосымша жұмысшы күшін жақын маңайдағы колхоз пен совхоздардан зауытқа алдырады. Зауыттың қорғаныс саласы үшін маңызды болып табылатын өніміне үлкен мән бергені соншалықтыр ҚК(б)П Батыс Қазақстан облыстық комитеті елде орын алған қиыншылықтарға қарамастан, зауыттың басшылығына тез арада жұмысшы қызметкерлерін, қыз-келіншектерді тұрғын үймен қамтамасыз етуге және зооветтехникум директорына Усмань зауытындағы жатақханаға тұрып жатқан қыз-келіншектер үшін 100 керуерт пен 100 төсек-орын жабдығын бөлуге нұсқауларын берсе, облыстық сауда мекемесіне зауыттың жұмысшылары мен қызметкерлеріне арнайы асхана ашып, оны қажетті құрал-жабдықпен қамтамасыз етуді тапсырады [15, 126-128 пп].

Майдан жанындағы өңірден әкелінген малдарды қабылдап, оларды орналастыру да әйелдердің ерен еңбектерін қажет еткен. Өйткені басқа өңірден көшірілген малдар және облыстың өзіндегі малдарды өсіру арқылы майданды толыққанды ет, тамақ, киім сияқты

заттармен қамтамасыз ете алатын. Сондықтан сол кездегі Кеңес үкіметі шаруашылықтың осы саласына ерекше назар аударды. Бұл маңызды жұмыстың барлық ауыртпалығын да Батыс Қазақстанның қыз-келіншектері көтерді.

Көшірілген малдарды қабылдаған аудандар әйелдердің күшімен жаңа мал қораларын салды және қосымша шөп шабуды ұйымдастырды. Мәселен, Жақсыбай ауыл советіне қарасты «Свердлов» колхозының мүшелері эвакуациядан келген малдардың хал-жағдайын жақсарта беру ісіне ерекше көңіл қойып, оның өнімділігін арттырып, бірде-бір малды шығынға ұшыратпау жолында күрескен. Соның ішінде, колхоздың шаруашылық меңгерушісі Садықова жұмысты жан-тәнімен істеп, малды уақытымен суарып, тамақтандырып, бірде-бір мал басының шығын болмауына қамқорлық жасап, өзінің істерімен басқа колхозшыларға үлгілі ісін көрсеткен [16].

Өз міндеттеріне адал және жауапкершілікпен қараған Батыс Қазақстан облысының әйелдері азық-түліктің, киім-кешектің қорын жасауда дайындық түрінің барлық жоспарларын асыра орындап отырды. Өйткені, соғыс басталысымен-ақ және оның аяғына дейін халық шаруашылығында аянбай еңбек еткен әйелдердің ең басты міндеттерінің бірі майданды азық-түлікпен қамтамасыз ету болып қала берді. Тіпті жаңа егіннің өнімінен майданға үздіксіз азық-түлік аттандыру облыстағы әйел еңбеккерлерінің дағдылы ісіне айналды. Еңбеккерлер арасында күндік тапсырмаларын орындамайтындар болған емес. Рекордтық көрсеткіштерге жеткендер де аз болмады. «Ұмтыл» колхозында еңбек еткен В.Жолобованың еңбектегі табыстары ауыздан-ауызға тарап, дәнді-дақылдар егістігінің әр гектарынан 15 центнерден өнім алу арқылы мемлекеттік жоспарды асыра орындаған. Әйелдердің күшімен облыстағы қажетті тұқым қоры толық жасақталып, егін ысырапсыз жиналып алынған. Колхозшы әйелдер егін ору аяқтаған бойда-ақ, еш демалыссыз мал азығын дайындауға кірісіп, таңның атысынан күннің батысына дейін тынымсыз еңбекті бір-біріне жалғастырған. Соның нәтижесінде облыстарда мал азығының жеткілікті қоры да жасақталып, мемлекетке тапсырылатын ет өнімдерінің жоспары асыра жөнетілген [17].

Ауыл шаруашылығы науқандарын бір сәт те тоқтатпаған аудандардың комсомол комитеті да өз жұмыстарын осы бағытта жүргізеді. Қолы бос жастар мен мектеп оқушыларын жинап колхоздарға шөп шабуға, масақ теруге жіберілсе, ал, сенбі, жексенбі күндері аудан орталықтарындағы мекемелерде істейтіндерді ауыл шаруашылығына көмекке жіберу игі дәстүрге айналады. Демалыс күндері аудандық комсомол комитетінің жауапты қызметкерлері де сенбіліктер мен жексенбіліктерге шығып, жүздеген центнер шөп үйісетін. Аудандардағы комсомол қыздар эшелон-эшелон жаралыларды қабылдап, оларды госпитальға жеткізумен айналысқан және күтімге алған. Комсомол қыздар госпитальдерды жабдықтап қана қоймай ыдыс-аяқтарға дейін өз үйлерінен тасыған. Солардың ішінен «Тегісшіл» колхозынан Қапиза Исқақованың, «Бірінші Май» колхозынан Катя Сахарованың, «Ұмтыл» колхозынан Минаш Есімованың, «Ленин жолы» колхозынан Клара Бекованың есімдері ерекше аталды. Олар қандай жұмыс болса да бас тартып көрген емес. Трактормен жер жыртты, шөп шапты, егін піскен кезде комбайн штурвалына отырған. «Свердлов» колхозы жанындағы бастауыш комсомол ұйымының комсомолдары түгелдей колхоздың өндіріс жұмысында қолдап еңбек еткен. Арыстанова мен Батталова сияқты комсомолдар өздерінің күнделікті жұмыс нормасын 150 пайызға орындаған. Сонымен қатар, комсомолдар большевиктік үгіт жұмысын колхозшылар арасында үзбестен және жұмыс нормасының орындалуына байланысты жүргізеді [18]. Жалпы алғанда аудандардағы комсомол комитеттері көптеген қиыншылықтарды ойдағыдай шешіп, жастар мен комсомолецтердің ұйымдастырушы және жетекшісі бола білді. Сөйтіп, олар Ұлы Отан соғысы кезінде ұлы жеңіске өздерінің барынша үлестерін қосады. Сонымен, Ұлы Отан соғысы уақытында қыз-келіншектер ерлерге ғана тән күрделі де маңызды кәсіптерді игеру арқылы еңбек етудің жарқын беттерін үлгі етті. Ұлы Отан соғысы кезінде өңір әйелдерінің

табысқа жетуінің келесі басты себебі – олардың соғыстың алғашқы күндерінен-ақ патриоттық сезімдерінің күшеюінде жатты. Бұл бір жағынан отбасын, туған жерін қорғаудың ғасырлар бойы қалыптасқан сезімінің айғағы болса, екінші жағынан Кеңес өкіметі жылдарында жүргізілген идеологиялық іс-шаралардың жемісі еді. Сондықтан әйелдерді еңбекке тартудың бұрын-соңды болмаған үрдісі Кеңес Одағында басталды. Жалпы қыз-келіншектерді қоғамдық жұмысқа жаппай тарту процесі көлемі бойынша да, құрылымдық жағынан да маңызды кезеңдерден тұрды. Оған еңбекші әйелдердің патриоттық қозғалысы, қоғамдық ұйымдарды қолдау, мәжбүрлі еңбек, еңбек тәртібі, мақсатты идеологиялық жұмыс, жұмысшылар арасындағы бәсекелестік енді. Әйелдер өздерінің неге қабілетті екенін соғыста айқын дәлелдеп, өздерін көрсете білді.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М.: Госполитиздат, 1948. - 192 с.

2 КСРО ХКК Председательнің орынбасары және Сыртқы істер Халық комиссары В.М.Молотов жолдастың радио арқылы сөйлеген сөзі // Коммунист, 1941. - 27 маусым.

3 Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. - М., 1947. - 207 с.

4 Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне. Москва: Воениздат, 1958. - 238 с.

5 О международном женском дне - 8 Марта: Постановление ЦК ВКП(б) от 7 марта 1942 года // Правда, 1942. - 7 марта.

6 Екпінді құрылыс, 1941. - 24 маусым.

7 Голос труда, 1941. -28 июня.

8 Әйелдер митингісінде // 1941 жыл Коммунист, 1941. - 29 шілде.

9 Құсайынов А. Аудан соғыс жылдарында // Шұғыла, 2005. – 21сәуір.

10 Ұ.О.С. жылдарында. Аудан аты-Жәнібек // Октябрь туы, 1987. - 1 қазан.

11 Приуральская правда, 1942. - 30 января.

12 Пороскурин П. Усиленно развивать местную промышленность // Приуральская правда, 1941. - 9 января

13 Приуральская правда, 1941. - 20 января.

14 Приуральская правда, 1941. - 5 сентября.

15 БҚОММ. 37-қ., 11-т., 6-іс.

16 Бимашев Н. Эвакуациядан келген малдарға қамқорлық күшейтіле бастады // Коммунист, 1942. - 2 ақпан.

17 Ауданымыз ҰОС жылдарында // Октябрь туы, 1984. – 25 қыркүйек.

18 Молдағалиев С. Комсомолдықтар өндірісте // Коммунист, 1941. – 16 қыркүйек.

ТРУД ЭМИРА РУКН АД-ДИНА БАЙБАРСА АЛЬ-МАНСУРИ АД-ДАУАДАРА «ЗУБДАТ АЛЬ-ФИКРА ФИ ТАРИХ АЛЬ-ХИДЖРА» КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ПРАВЛЕНИЯ СУЛТАНА БАЙБАРСА

Тулеубаева С.А.

профессор кафедры востоковедения, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Аннотация. В статье предпринимается попытка представить труд яркого представителя мамлюкской эпохи – эмира Рукн ад-Дина Байбарса аль-Мансури ад-Дауадара (умер в 1325 г.) «Зубдат аль-фикра фи тарих аль-хиджра» («Сливки мыслей по летоисчислению хиджры»), важную историческую хронику XIV в. по раннемамлюкскому периоду. Ценность сочинения заключается в том, что автор сам является очевидцем многих событий. Занимая высокие посты в мамлюкском государстве, он владел складывающейся ситуацией на внутренней и внешней арене, имел прямой доступ к информации.

Сочинение имеет широкое хождение среди мамлюковедов различных стран и служит одним из основных источников по мамлюкской эпохе. Как следует из названия, излагаемые сведения расположены в хронологическом порядке и основываются на мусульманском календаре – хиджре. Они включают известия о смерти известных личностей мусульманского мира, ключевых событиях, имевших место в описываемый период в регионе Северной Африки, Ближнего Востока, а также кратко охватывают историю Хулагуидов, Золотой Орды и др.

Ключевые слова: историческая хроника, мамлюки, раннебахритский период, средневековье.

В становлении и развитии средневековой арабо-мусульманской государственности, науки, культуры и образования принимали участие представители самых различных этносов (в том числе – персы, греки, сирийцы, сабии, евреи, курды, черкесы, индийцы и др.) и конфессий (иудеи, христиане разных толков, зороастрийцы и др.) [1, с. 342-365]. Тюрки, или тюркоязычные народы также заняли достойное место в различных сферах жизни халифата. После проникновения ислама на земли тюрков этот регион вовлекается в орбиту влияния арабо-мусульманской цивилизации и становится ее неотъемлемой частью. Тюрки сыграли важную роль в деле защиты и распространения ислама, как в качестве отважных воинов, так и ярких представителей мусульманской истории, науки, культуры и образования.

Возможно, определенные контакты между исконными землями тюрков и арабским миром имели место и до ислама. Вместе с тем, это взаимодействие определяется, прежде всего, религиозным аспектом. Переломным моментом в определении будущего духовного и цивилизационного развития региона стала Атлахская, или Таласская битва, которая произошла в 751 г.

С VIII-IX вв., тюркский мир, находясь на периферии мусульманского мира, продолжает свое духовное развитие в лоне ислама и его ценностей. До начала XX в. все его наследие, традиции, обычаи, культура, наука и литература получали претворение либо на арабском языке, либо с использованием арабской графики. Более того, из региона современной Центральной Азии вышли многочисленные ученые, внесшие большой вклад в развитие арабо-мусульманской цивилизации. Одна лишь казахская земля подарила таких выдающихся личностей, как «Второй учитель» аль-Фараби, аль-Джаухари, автор словаря «ас-Сыхах» и мн. др. Имеется еще большое количество имен, канувших в лету и которые предстоит вновь «открывать» будущим поколениям.

Тюркское присутствие в халифате усиливается с эпохи правления Аббасидов. Подобно другим народам и государствам (Китай, Киевская Русь, Византийская империя, Персия и др.), арабы также формировали свои воинские подразделения из числа представителей тюркского этноса, которых называли «гулямами», «мамлюками» и др. К.Э. Босворт отмечает, что к началу XI в. тюрки проникли в военные и государственные институты почти всех мусульманских стран к востоку от Египта [2, с. 238]. О повсеместном господстве тюрков пишет и Ибн Халдун. Именно тюрки смогли противостоять крестоносцам и монгольскому нашествию и спасти мусульманский мир. В этой связи особо следует отметить достижения Султана Захира Байбарса (1223-1277), 800-летие которого отмечается в текущем году.

Тюрки, испокон веков отличающиеся воинственным духом, имеющие богатый опыт военного искусства, постепенно начали входить в наемную гвардию арабов (гулямы, мамлюки). Со временем укрепив свои позиции, они стали создавать целые династии, существовавшие за пределами традиционной территории расселения тюрков, и править в различных частях мусульманского мира, как в Северной Африке, так и на Ближнем Востоке (в т.ч. династии Тулунидов, Ихшидидов, Караманидов, Газневидов, Ильдегизидов, Ша-Арменидов, Салгуридов, Астраханских, Казанских, Касимовских, Крымских ханов,

Сельджукидов, мамлюков, Ак Коюнлу, Кара Коюнлу, Кызылбашей, Расулидов, Зангидов, Артукидов, Афшаридов, Сефевидов, Делийских султанов, Османов, Аргунов, Кутб-шахов, Великих Моголов, Каджаров, Ногайская Орда и др.).

Важную роль в укреплении тюркского элемента в истории мусульманской цивилизации сыграли мамлюки.

Однако задолго до этого присутствие тюрков в арабо-мусульманской цивилизации началось с духовной сферы – на поприще науки и знаний, с деятельности так называемых «людей пера». Ввиду сложившейся исторической ситуации, когда каждый, независимо от происхождения и вероисповедания, мог созидать на поприще науки, культуры и знаний, появилась целая плеяда ученых из числа завоеванных народов, которые в совершенстве освоили арабский язык, ставший к тому времени государственным, более того превратившийся в язык науки: «Когда язык арабской поэзии, религии и государственности обрел статус языка науки, его престиж поднялся еще выше, воплощенные в нем знания увеличили его привлекательность для изучающих; тем успешнее он конкурировал с другими языками» [3, с. 72-73].

После эпохи Абу Насра аль-Фараби тюркский элемент постепенно начнет укрепляться в военной сфере и политике. Таким образом, «люди пера» из числа выходцев из Средней Азии и Казахстана хронологически предшествовали появлению «людей меча» в исламской цивилизации. Сначала тюрки войдут в состав наемной гвардии халифата, затем их позиции усилятся, и они станут регулировать политическую ситуацию, сами приводить к власти и свергать халифов, которые часто превращались в марионеток в их руках. Так, в результате дворцового переворота к власти в Египте в 1250 г. придут мамлюки, которые распространят свою власть на большую часть Ближнего Востока и Северной Африки.

Через 310 лет после смерти «Второго учителя», похороненого в Дамаске на кладбище «аль-Баб ас-Сагир» («Малые ворота»), в Сирии вновь зазвучит тюркское имя, но уже на другом поприще – Султан аз-Захир Байбарс осенью 1260 г. в решительной схватке нанесет сокрушительное поражение монголам, что позволит мамлюкам утвердиться в Шаме, где они подчинят себе многие города, включая Алеппо. Султан Байбарс Рукн ад-Дин завоевал себе славу не только многочисленными победами над армиями монголов и крестоносцев (1250, 1260 и 1277 гг.), но и как мудрый правитель и дипломат. Считается, что ему принадлежит большая роль в изменении военной и политической карты Средиземноморья. Также он провел ряд реформ на подвластных ему территориях, создал новые административные системы. Ему удалось подавить имевшие место бунты, смуты и междоусобицы, повысить благосостояние народа путем развития торговли и земледелия. Он укрепил все города и крепости на пути между Египтом и Сирией, в том числе знаменитую крепость в г. Карак, создал регулярную армию, военный флот (начал кампанию по строительству военных судов), суд для рассмотрения жалоб – «Дар аль-адль», почтовую службу с использованием лошадей. В его бытность началась реставрация многих святынь исламского мира – Мечети аль-Азхар в Каире, Мечети Пророка в Медине, Мечети Ибрахима в Халиле, Мечети Купола скалы в Иерусалиме и др. Его правление отмечено большим подъемом и в области строительства: были возведены новые мечети, здания, мосты и стены, прорыты каналы и заливы, построен купол над «нилометром» и др.

Что же касается собственно Сирии, то здесь по его приказу было осуществлено расширение Мечети сподвижника Пророка – Халида Ибн Уалида в г. Хомс. Султан Байбарс уделял большое внимание развитию науки и образования. Среди многочисленных школ и объектов образования, созданных в его правление, особо следует отметить исламскую школу (медресе) и библиотеку «аз-Захирия» в Дамаске. Этот научно-образовательный проект,

инициатором которого выступил Султан Байбарс, был реализован после его смерти его сыновьями, в частности, Саидом. Комплекс сохранился по сей день, находится в старой части Дамаска и является одним из важных и замечательных памятников истории и архитектуры средневековой Сирии. На его территории и возведен мавзолей, где похоронен Султан Байбарс и его сыновья. Сейчас в Захирии находится филиал Национальной библиотеки Министерства вакуфов. Не одно поколение сирийцев было воспитано на традициях медресе и библиотеки комплекса «Захирия», который выполнял функции культурно-просветительского учреждения. Его духом пронизана жизнь многих представителей интеллигенции Сирии. В 1878 г. на его базе была открыта первая публичная библиотека Сирии, под тем же названием, получившая в 1880 г. статус национальной. В ее фонде в настоящее время находится более 100 тысяч печатных изданий по различным отраслям науки, 13 тысяч рукописей на восточных языках и 50 тысяч периодических изданий.

Так имя Султана Байбарса на века было увековечено в Шам, продолжая служить его жителям, которые когда-то приняли его в качестве завоевателя и правителя.

Место тюрков в мусульманской цивилизации не ограничивается лишь интеллектуальной и военной сферой, а также славой защитников ислама. Так, в правление мамлюков на территории Египта и Машрика был возведен ряд архитектурных сооружений, сохранившихся до наших дней. По большей части, это были целые комплексы социального и культурно-просветительского назначения (многочисленные памятники мамлюкской эпохи в старой части Каира, архитектурный комплекс султана Калауна, включающий в себя мечети, мавзолеи, маристан (больница) и медресе; цитадель Кайтбая в г. Александрия, караван-сараи, бани и др.).

Эпоха правления мамлюков в Египте и на Ближнем Востоке продолжает привлекать к себе внимание представителей академических кругов различных стран в силу своей временной протяженности и сопричастности к истории многих народов. Тем более, если учесть то обстоятельство, что мамлюки в период своего правления играли решающую роль в ключевых событиях в мировом и региональном масштабе (отпор монгольским войскам, борьба с крестоносцами). Мамлюки определили последующий ход развития как мусульманского, так и отчасти христианского мира.

К мамлюкской теме обращаются в самых различных аспектах (политический, военный, дипломатический, социально-экономический, культурный и др.). При этом исследователи опираются на первичные и вторичные источники. Первые, несомненно, представляют особую важность. Среди них – труд яркого представителя мамлюкской эпохи – эмира Рукн ад-Дина Байбарса аль-Мансури ад-Дауадара (умер в 1325 г.) «Зубдат аль-фикра фи тарих аль-хиджра» («Сливки мыслей по летоисчислению хиджры»), важная историческая хроника XIV в. по раннемамлюкскому периоду. Ценность сочинения заключается в том, что сам автор является очевидцем многих описываемых событий. Занимая высокие посты в мамлюкском государстве, он владел складывающейся ситуацией на внутренней и внешней арене, имел прямой доступ к информации.

Полное имя автора – Рукн ад-Дин Байбарс аль-Мансури ан-Насыри альХата’и ад-Дауадар аль-Мисри (ركن الدين المنصوري الناصري الخطائي الدوادار المصري). Родился около 645 г. по хиджре (1247 г. по григорианскому летоисчислению). Еще ребенком в 659 г. по хиджре (1261 г. по григорианскому летоисчислению) он попал в Египет вместе с евнухом Муджахид ад-Дином Каймазом аль-Маусыли, который был слугой у правителя Мосула Бадр ад-Дина Лю’лю’. Там его определили к мамлюкам эмира Каляуна аль-Альфи, и он жил в каирском районе аль-Бундуканиййин. В 666 г. по хиджре (1272 г. по григорианскому летоисчислению) он возвышается от мамлюка, получающего жалование (***аль-джамикия***), до мамлюка,

наделенного ***икта‘***. Позже он был назначен ответственным за «***шарабхану***» во дворце эмира Зейн ад-Дина Кетбуги. В 681 г./1283 г. он был удостоен чина эмира, а через год поднялся до «***эмира табльханы***» (эмир второй степени, у ворот которого бьют в барабаны и дуют в трубы). Затем он был назначен заместителем султана в аль-Караке.

Во время правления султана ан-Насыра Мухаммада он становится эмиром высшей инстанции – эмиром первой степени (эмир сотников и один из предводителей тысячников). В его подчинении находились сто или тысяча всадников из числа эмиров ниже чином. В это же время он назначается смотрителем делопроизводства (***назыр диуан аль-инша’***). Полагаем, что такого авторитета он достиг благодаря своим достижениям на военном поприще, стретегическому видению и аналитическому складу ума. В указе о его назначении также упоминались его выдающиеся литературные способности как человека пера.

Так укреплялись позиции аль-Мансури на государственной службе, он привлекался к принятию важных политических решений. Не случайно, что ему было доверено стать мамлюкским историком и вести хронику происходящих событий внутри государства, а также освещать то, что происходило в близлежащих странах. Как отмечалось выше, для этого имелась благодатная почва – правление мамлюков пришлось на весьма богатый историей период, когда вершились судьбы целых регионов и различных народов, когда шла борьба между религиями, цивилизациями, разворачивалось ожесточенное противостояние за гегемонию на Ближнем Востоке.

Аль-Мансури за свое относительно долгое пребывание во дворце мамлюков стал свидетелем многочисленных событий.

В 1311 г. он занимает самый высокий пост в государстве после султана – должность заместителя султана (***наиб ас-сальтана***). Он пользуется любовью и большим почетом у правителя ан-Насыра, однако последний в августе 1312 г. приказывает схватить его вместе с другими эмирами по обвинению в причастности к эмиру Кара Сункуру, который поднял бунт в Шаме, и заключает его под стражу в крепости аль-Джабаль. Затем он отправляет его в тюрьму в аль-Караке, где он проводит около пяти лет. После этого он был освобожден и возвращен во дворец в 1318 г. Аль-Мансури прожил довольно долгую жизнь и умер в 725 г. по хиджре (1325 г. по григорианскому летоисчислению), в возрасте около восьмидесяти лет [4].

Что касается труда Б. ад-Дауадара «Зубдат аль-фикра фи тарих аль-хиджра», то он служит важным достоверным источником для историков последующих поколений, которые основываясь на нем, могли интерпретировать события прошлых лет и веков. Все они отмечают высокий слог автора, выдающиеся языковые способности, его мастерство историка в подаче материала. Ад-Дауадар был современником девяти султанов, лично принимал участие в многочисленных войнах и битвах, что позволяет рассматривать его как живого очевидца тех дней. По мнению крупнейшего мамлюкского историка Ибн Тугри, труд «Зубдат аль-фикра фи тарих аль-хиджра» считается лучшим источником по эпохе правления Султана аз-Захира Бейбарса.

«Сливки мысли» включают 11 частей и охватывают период с 650 по 709 гг. по хиджре. Автор писал свой труд до самой своей смерти. Исследователи отмечают, что он резко обрывается. Рукопись сочинения хранится в Британской библиотеке в Лондоне.

Труд «Зубдат аль-фикра фи тарих аль-хиджра» впервые был отредактирован известным востоковедом Д.С. Ричардзом и издан Ассоциацией немецких востоковедов в полном объеме в оригинале на арабском языке в 1998 г. [5]. На данный момент он практически не переведен на другие языки мира. Осуществлен перевод отдельных его фрагментов на русский язык. Так, в конце XIX в. вышел перевод его последних частей, осуществленный В.Г. Тизенгаузеном [6]. В сети Интернет можно обнаружить и другие

анонимные переводы, возможно, осуществленные посредством различных электронных служб перевода, но все они носят незавершенный характер. Несмотря на данное обстоятельство, сочинение имеет широкое хождение среди мамлюковедов различных стран и служит одним из основных источников по мамлюкской эпохе. Как следует из названия, излагаемые сведения расположены в хронологическом порядке и основываются на мусульманском календаре – хиджре. Они включают известия о смерти известных личностей мусульманского мира, ключевых событиях, имевших место в описываемый период в регионе Северной Африки, Ближнего Востока, а также кратко охватывают историю Хулагуидов, Золотой Орды и др.

К «Сливкам мысли» в своих исследованиях обращаются все современные мамлюковеды. Сегодня источник введен в научный оборот и на постсоветском пространстве. Его упоминание мы находим в трудах казахстанских, российских, украинских и беларусских авторов. А. Филиппов, давая оценку сочинению, отмечает: «Данный источник занимает особое место, так как это единственная историческая хроника по раннебахритскому периоду, написанная представителем мамлюкской элиты, занимавшим высшие посты в государственном аппарате… хроника описывает значительный временной период… Вместе с тем описываемый в «Сливках мысли» хронологический период практически полностью соответствует времени жизни автора, что существенно снижает искажения, которые возникают в мамлюкских хрониках при переносе реалий времени автора на отдаленные от его жизни исторические события» [7, с. 13-14].

В Казахстане в текущем году планируется подготовить и издать перевод «Зубдат аль-фикра фи тарих аль-хиджра» на казахском и русском языках, что, несомненно, позволит глубже понять события и реалии мамлюкского периода, прежде всего – эпоху правления Султана аз-Захира Байбарса.

Список использованной литературы и источников:

1. Фильштинский И.М. История арабов и халифата (750-1517 гг.) – М., 1999. – 384 с.
2. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Пер. с англ. П.А. Грязневича. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1971. – 324 с.
3. Очерки истории арабской культуры V – XV вв. – М., 1982. – 440 с.
4. Байбарс ад-Дауадар (на ар.яз.) // https://ar.wikipedia.org/wiki/بيبرس_الدوادار [Дата обращения: 10.01.2022]
5. аль-Амир Рукн ад-Дин Байбарс аль-Мансури ад-Дауадар. Зубдат аль-фикра фи тарих аль-хиджра (на ар.яз.). – Издание первое: Д.С. Ричардз. – Бейрут, 1998. – 509 с.
6. Рукн эд-Дин Бейбарс аль-Мансури аль-Масри. Сливки размышления по части летописания хиждры. V. Из летописи Рукнеддина Бейбарса. Перевод В.Г. Тизенгаузена // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, том I. Извлечения из сочинений арабских. – СПб, 1884. // http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Baibars_al_mansuri/text1.phtml?id=12577 [Дата обращения: 15.02.2023]
7. Филиппов А. Становление государства мамлюков в Египте во второй половине XIII века. – Минск, 2021. – 352 с.

БАТЫРЛЫҚ БОЛМЫС БЕДЕРЛЕРІ: ЕЛДІК ПЕН ЕРЛІК ШЕЖІРЕСІ

Тұрысбек Р.С. ф.ғ.д., профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аңдатпа. Мақалада Қыпшақ династиясының негізін қалаушы Байбарыс сұлтанның өмір-тарихы, күрделі де сындарлы күрес жолы кең түрде сөз етіледі. Әсіресе, Байбарыс батырдың Мысыр сұлтаны ТураншаҺты, Кетбұқа ноянның түмендерін, Хулагу ханның қосындарын біржола тізе бүктіргені, кресшілерге қарсы жорық-шайқастары, мәмлүк

билігіндегі қаһармандық даңқы, елдік һәм ерлік шежіресі жан-жақты қарастырылады. Мұсылман тарихында ислам дінін насихаттап, бұл бағытта көптеген мешіт-медреселер салып, керуен сарайлар тұрғызған. Зиярат орындарын айқындап, еңселі ескерткіштер қойып, мәмлүк құндылықтарына маңыз береді. Алтын Ордамен дипломатиялық, мәдени-сауда ісін жолға қойып, дәстүр мен дүниетаным, дін мен діл, тарих пен таным арналарының кең өріс алып, жүйелі дамуына өлшеусіз үлес қосуымен де жұрт жадында қалады. Автор, негізінен осы жайттарды дипломат, шығыстанушы-ғалым Қ. Сәкидің «Сұлтан Байбарыс» (2022) кітабы арқылы байытып, жан-жақты зерттеп-зерделейді. Кеше мен бүгін байланысына, біліми-ғылыми қырларына жіті назар аударады.

Түйін сөздер: мәмлүк, елші, тархан, сұлтан, түркі, кресші, шежіре

Рельефы героического бытия: летопись страны и мужества.

Аннотация. В статье подробно рассказывается об истории жизни Султана Бейбарса, основателя кыпчакской династии, его сложной и конструктивной борьбе. Особенно подробно рассматриваются разгром Бейбарыс-батыром египетского султана Тураншаха, Кетбука Нояна, войска Хулагу-хана, его походы против крестоносцев, героическая слава султана Бейбарса во время правления мамлюков, история героизма народа.

В мусульманской истории, пропагандируя исламскую религию, он построил множество мечетей-медресе и построил караванные дворцы.Определяя места паломничества, воздвигая памятники, придавал значение мамлюкским ценностям. Султан Бейбаоыс останется в памяти народа за его неоценимый вклад в укрепление дипломатических, культурно-торговых взаимосвязей с Алтын Ордой, планомерное развитие традиций и мировоззрения, религии и менталитета, истории и знания. Авторразвивает и всесторонне изучает эти нюансы,в основном, через книгу дипломата, ученого-востоковеда К. Саки «Султан Байбарыс " (2022). Пристальное внимание он уделяет взаимосвязям прошлого и настоящего, образовательному и научному аспектам.

Ключевые слова: мамлюк, посол, тархан, султан, тюрк, кресси, генеалогия.

Embosses of heroic existence: nationhood and the heroism genealogy

Annotation. In the article, the life history of Baibarys Sultan, the founder of the Kypchak dynasty and the complex and constructive struggle are discussed in details. Especially Baibarys Batyr's defeat of the Egyptian sultan Turanshah, Ketbuka Noyan's districts, Hulagu Khan's forces, his campaigns against the Crusaders, his heroic glory during the Mamluk rule, and the history of the heroism of the nation are considered in detail. In Muslim history he propagated the Islamic religion, built many mosques, madrasahs and caravan palaces in this direction. Places of pilgrimage are determined, monuments are erected, and Mamluk values are greatlyemphasized.

He will be remembered by the people for his immeasurable contribution to the systematic development of the channels of tradition and worldview, religion and world knowledge, history and knowledge. The author, mainly diplomat, orientalist-scientist K. Saki'sthrough the book "Sultan Baibarys" (2022), he enriches it and studies it comprehensively. He pays close attention to the connection between yesterday and today, educational and scientific aspects.

Key words: Mamluk, ambassador, tarkhan, sultan, Turk, Kresshi, genealogy

Отандық тарихнамада елдік пен ерлік шежіресі кең орын алады. Халық әдебиеті нұсқаларынан бастап, елдік шежіренің арғы-бергі кезеңдерінде даңқты тұлғалар шоғыры көптеп кездеседі. Ел-жерді қорғап, азаттық аңсаған елбасылар мен қолбасылар, батырлық болмысымен жұрт жадында қалған танымал тұлғалар – елдік пен ерлік шежіресіне адалдық танытты. Осы орайда, ұлт руханияты тарихнамасында – Мысырдағы мәмлүктер мемлекетінің негізін қалаған, Дешті Қыпшақ даласының даңқты тұлғасы – Сұлтан Байбарыс есімі мен ерлігі айрықша аталады. Биылғы жылдың мерейтойлық жылнамасының бастапқы тұсында – сұлтан Байбарыстың 800 жылдығының ұлттық маңызы, әдеби-тарихи һәм мәдени-рухани мәні айрықша болып табылады [1].

Алғашқы басқосу-жиындар, мәдени-рухани іс-шаралар алыс-жақын елдерде жүйелі түрде аталып, елдік мүдде, руханият өрісі тұрғысынан мәнді сипат ала бастады [2].

Байбарыс сұлтанның Дешті Қыпшақ пен Алтын Ордаға қатысты тұстары, крестшілерге қарсы күресі, Кіші Армения мен Кіші Азия селжүктеріне бағытталған жорықтары, Хулағу әулеті үстемдігіне тойтарыс беруі, бұдан басқа Мысыр мен Қыпшақ даласы арасындағы қарым-қатнас, сыйластық сипаттары да жүйелі сөз етіліп келеді [3].

Бұдан басқа, Сұлтан Байбарыс туралы арнаулы еңбектер мен анықтамалықтарда да орын берілген. Еске алсақ, «Шәкәрім» энциклопедиясында: «Байбарыс – түркі тектес мәмлүктер арасынан шыққан, Мысырды билеген сұлтан, ортағасырлық Мысырдың аса ірі әскери және мемлекет қайраткері...Медреселер салуға көп күш жұмсады. Оның билік еткен тұсында елдің әлеум.-экон. жағдайы ілгері басты»,-деп жазды [4, 229 б]. «Бейбарыс сұлтан» көркемфильмі түсіріліп (сценарий авторлары – М. Симашко, Б. Мансұров; Бейбарыс бейнесінде – Н. Жантөрин ойнайды), онда билік мәні мен өлшемі, құлдық пен махаббаттың, сатқындық пен опасыздықтың айырмасы, қыр-сыры айқындалады [5, 140 б].

Жазушы-драматург Р. Отарбаевтың «Сұлтан Бейбарыс» спектаклінен дәуір дидары, кезең құбылыстары мен заман шындығы, басты тұлғаның билік пен халық арасындағы көшбасшылық орны, елдік мүдденің сыр-сипаттары, батырлық болмысы мен қабілет-қарымы, қасиет-көзқарасы мен ар-намысы, ұстаным жүйесі кеңінен көрінеді [6, 247 б].

Осы орайда, дипломат, шығыстанушы-ғалым Қ. Сакидің «Сұлтан Байбарыс» атты зерттеу еңбегі - Қыпшақ династиясының негізін қалаушы Байбарыстың өмір жолы мен қилы тарихын, талайлы тағдырын, әскери бағыттағы әрекет-қимылдарын, ел-жерге құрметі мен сағыныш-сүйіспеншілігін, мәдени-рухани һәм имандылық қырларын кең түрде сөз етеді [7, 352 б]. Бұл бағытта, әсіресе құлдық шеңберінен шығып, сұлтандық кеңістіктегі жаңа бағыт, кең өрісті әрекет-қимылдары назар аудартады. Мәселен, Мысыр сұлтаны ТураншаһТы тізе бүктіріп, кіресшілердің басшысы Франция корольдігін тұтқынға алып, Кетбұқа нояннның түменін талқандап, Хулагу ханның қаһарлы қосындарының бетін қайтарып, Батыс пен Шығыс билеушілері – асасиндерді жан-жақты қыспаққа алып, тығырыққа тіреген көрнекті қолбасшы һәм қайраткер Сұлтан Байбарыстың ерен ерлігі мен өшпес рухы, үлгі-ғибраттық қырлары жан-жақты ашылып, кең көлемде сөз етіледі. Оның өзі, көбінде алуан дереккөздері, көптеген тарихи мәліметтер, түпнұсқалық құжаттар мен құнды кітаптар, шежірелік жазбалар арқылы анық-қанық қарастырылып, өз ара салыстыру-салғастырулар жасалып, нақтылы талдау-зерделеулер негізінде жұртқа жетеді. Баһадүр һәм біртуар Байбарыстың құлдықтан – сұлтандыққа көтерілген кезеңі, қиын уақыт, сындарлы сәттердегі жауапкершілік жүгі, елдік-ерлік шежірелері, даналығы мен даралығы, өнеге өрнектері де әр алуан әрекет-қимыл, елдік-отандық қабілет-қасиеттерімен көрініс тауып, жаңа бағыт, кең өріс, мәнді орын алады. Бұл, әсіресе кітаптың – «Алғы сөзі» мен «Кіріспе» бөлігінде кең түрде айтылып, Көне Мысыр мен Каир қаласындағы арғытарихтан жеткен, тастан қашалып жасалған сансыз ескерткіш, бірқатар мазарлар мен мешіт-медресе, түркі тайпаларын құраған – жалайыр, қыпшақ, найман, қоңырат, қораластармен сабақтастықта сөз етіледі. Әсіресе, қыпшақтардың арасындағы мәмлүктердің көсемі – Байбарыстың өмір жолы, есею-өсу кезеңдері, белгілі һәм беймәлім мағлұматтар мәні, Мысыр мен Шамдағы биліктің бел-белестері, құл базарына қатысты қилы көзқарас, мың сан танымтүсініктер жүйесі талайлы тарих, тағдырлар тартысы мен талқысы арқылы кең арна алып, мәнді-нәрлі сипаттармен беріледі. Әрі қазіргі қыпшақ мәмлүктер тарихы – Қазақстан мен Мысыр арасындағы қарым-қатнастың басым бағыттарын, маңызды бөліктерін құрайтыны да кеше-бүгін байланысы арқылы өз ара сабақтастықта кең өріс алады. Каир қаласындағы сұлтан Байбарыстың мешітін қайта қалпына келтіру ісіндегі батыл қадамдар мен ұнамды көріністер төңірегіндегі әрекет-қимылдар да жүйелі жеткізіледі. Бастысы, Египеттің (Мысыр) астанасы – Каир мен Көне Мысырдың кеше мен бүгінгі тынысы, арғы-бергі тарихы мәмлүктердің табиғаты мен тағылымын кең түрде ашып, жан-жақты біліп-тануға, зерттеп-зерделеу ісіне кең жол ашады. Ақын һәм қайраткер О.

Сүлейменовтың Мысырға сапары тұсында (1999) қыпшақ мәмлүктер тақырыбын кең көлемде қозғауы, бұл бағыттағы ізденіс пен зерттеу жүйесіне жаңа жол ашты. Бастысы, «Алғы сөз» мәйегінде айтылғанындай, автор: «...Кітапта ұлы қолбасшы хақында жан-жақты, толық әрі ең керекті мәлімет жинақталып берілген. Зерттеуші кез-келгеннің қолына түсе бермейтін, түссе де тісі бата бермейтін сирек, том-том ауыр кітаптарды тауып, парақтап, бағалы мәліметтерді қалауынша ой елегінде екшеп алған. Әрі осы салада қалам тартып жүрген араб ғалымдарымен жолығып, пікірлесіп, Байбарысқа қатысты тарихи жерлерді, Каирде әлі күнге дейін сақталған өткеннің белгісіндей ескерткіш жәдігерліктерді емін-еркін аралап көрген» (5 бет). Оның үстіне: «Автор араб жылнамашыларының шежірелік жазбалары мен батыс ориенталистерінің тұжырымдарын мол келтіріп, пайдаланса да, тілге тиек етілген мәмлүктерге қатысты факті мен толғамдарға түркілік, көшпелілік сынды өмір салтынан туындаған мінез, қасиеттерді, белгі-нышандарды, тілдік айғақтарды қатар алып, сабақтастыра пайымдайды, ой түйеді» (6 бет). Байбарыс әлемінің мың қыры, батырлық болмысқа тән әр алуан әрекет-қимылы, жан құбылысы, сан салалы сыры да осында.

«Кіріспе» бөліктің бастапқы тұсында: «Египеттің (Мысыр) астанасы Каир қаласын күн астындағы ашық мұражай десе де болады. Көне Мысыр заманынан қалған тастан қашалып жасалған сансыз ескерткіштерді айтпағанның өзінде, мұсылман, оның ішінде мәмлүк дәуірінен қалған жәдігерлерден көз сүрінеді. Каир қаласы мұсылман дәуірінің ескерткіштеріне ең бай қалалар саналатын Стамбұл, Алеппо қалаларының алдында тұр. Ескі Каирдың әртүрлі бөліктерінде орналасқан мешіт, медресе, мазар, көше және аудандардың Байбарыс, Бұлақ, Лашын, Санжар және басқа да түркі есімдерімен аталуы адамды елең еткізіп, көз алдыңа түркі заманының айбарлы елесін әкеледі"- деп қыпшақ мәмлүктерінің айбынды қолбасшысы, даңқты тұғырлы тұлғасы – Байбарыстың өмір жолының басым бағыттарының елдікке негізделген, ерлік шежіресіне толы маңызды қырларына байыпты барлау, терең талдау жасайды (7 бет). Анығында, осы кезеңдегі: «...Қыпшақтардың бір бөлігі әскери қызметке жастай алынған жас құлдар, келесі бір бөлігі халифа мен бай тұрғындардың жеке шаруашылығында қызмет ететін құл базарлары арқылы түскен еріксіздер еді. Соған қарамастан, олардың аттары тарихта өшпестей жазылып қалды», - дегенді де батыл айтып, арғы арналардың қыр-сырын ашады (8 бет).

Кітап құрылымы бірнеше бөліктер мен қосымшадан тұрады («Сұлтан Байбарыс өмірінің зерттелуі туралы», «Пирамида үстіндегі киіз үй», «Мәмлүктер», «Байбарыс Аюб әулеті сұлтандарының кезінде», «Биліктің мәмлүктерге көшуі», «Байбарыс сұлтандығы», «Сұлтан Байбарыстың қазасы», «Сұлтан Байбарыс мемлекетінің құрылымы», «Сұлтан Байбарыс мемлекетінің әскери жүйесі», «Байбарыс билігі кезіндегі әлеуметтік өмір», «Байбарыс мұрасы» т.т.). Әр бөлікте - Байбарыс бейнесі мен өмір-тарихының өрнекті жолы, елдік мүддесі мен ерлік шежіресі, адами мұраттары мен азаматтық Һәм қайраткерлік қырлары, қысқасы батырлық болмысы кең көлемде айқындала түседі.

«Сұлтан Байбарыс өмірінің зерттелуі туралы» атты алғашқы материалдан қыпшақ мәмлүктерінің дәуіріне қатысты арғы-бергі тарихтың жиынтығы төңірегінде бірқатар зерттеушілердің еңбектері аталып, белгі-ерекшеліктері, маңыз-мәні көрсетіледі (В. Тизенгаузен «Алтын Орданың тарихына қатысты материалдардың жинағы», М. Симашко «Емшан» повесі, Б. Көмеков «Государство кимаков IX-XI в.в. по арабским источникам», С. Ақынжанов «Ортағасырлық Қазақстан тарихындағы қыпшақтар», Б. Батыршаұлы «Мысыр Мәмлүк мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен байланыстары» т.с.с.). Әсіресе, 1890-1904 жылдары жарық көрген «Брокгауз мен Ефронның энциклопедиялық сөздігінен» орын алған Байбарыс сұлтан төңірегіндегі қысқа мағлұматтардың кең мағынасы, терең тарихы, маңыз-мәні айқындалады. Бұдан басқа, Ортағасырлық қыпшақтардың тарихнамасы төңірегіндегі араб-парсы тілдеріндегі қолжазбалар мәні (10 бет), Қыпшақ тақырыбына қатысты бұрынғы-соңғы

жазбалар жөніндегі ақпараттық-танымдық материалдар жүйесі (11 бет) зерттеу бағытын, маңызды тұстарын, өзекті қырларын айқындай түседі. Таяу Шығыс елдеріндегі (Каир, Стамбұл, Бағдат, Дамаск) және Еуропа елдеріндегі кітапханалар жүйесіндегі қолжазбалар, құжат-материалдар топтамасы да жүйелі беріледі. Ислам тарихнамасындағы Байбарыс туралы еңбектер, елхан мен кресшілер жорығына қатысты материалдар жиынтығы, сондай-ақ саяси-әскери һәм әлеуметтік бағыттағы тарихшылардың ізденіс-зерттеулерінен де даңқты тұлғаның адами мұраттары, елдік-ерлік бағытындағы іргелі істері кең түрде орын алады. Естелік-әңгіме, оқиғалар желісінен де Байбарыс бейнесі, қоғамдық һәм қайраткерлік қырлары, жұртқа жақындығы, қарапайым істері сөз етіледі. Бұдан бөлек, Ы. Палтөре бастаған отандық мамандар тобы дайындаған – «Сұлтан Захир Байбарыстың өмірбаяны» атты араб тілінен тікелей қазақ тіліне аударылған еңбек мәні, мәмлүк тарихы мен Байбарыстың сұлтандығы туралы Ибн Шаддад, Ибн Абдузахир, Ибн Уасил, Ибн Шафиғ, Ибн Айбек, Ибн Шакир, Ибн Касир т.б. дерек, қолжазбаларының маңызы атап өтіледі (13 бет). Атап өткен жөн, Байбарыс заманында өмір сүріп, оның өмірбаянын, мәмлүк мемлекетінің жүйесінде қызмет еткен – Ибн Абдузаһир, Ибн Шаддад, Ибн Уасилдер бөлекше сөз етіледі. Анығында: "Олар мәмлүктер, кресшілер мен елхандар арасындағы текетірес барынша шиеленіскен кезде сұлтан Байбарыстың қасында еңбек етті» (14 бет). Кресшілердің қасиетті жерлерге жорықтары тұсындағы хроникалық материалдар, Дамаскідегі арнаулы институттардағы жүйелі зерттеулер мазмұнынан, мұрағаттық дереккөздерінен түркі, мәмлүк тақырыбы кең орын алады. Өмірбаяндық һәм оқиғалық желілер негізіндегі туындылар табиғатынан да Байбарыс сұлтанның адами әлемі, елмен байланысы, саяси-әскери ұстанымы, қарапайым қағидаттары, тұлғалық қырлары кеңінен көрініс береді. Сондай-ақ, арғы-бергі тарих мәні, әсіресе: «Осы заманғы араб тарихшылары да мәмлүк тарихын зерттеуді жалғастырып отыр. С. Ашур, М. Сурур секілді мысырлық тарихшылардың сұлтан Байбарыс туралы зерттеу кітаптары жоғарыда аталған ортағасырлық тарихшылардың еңбектерінің негізінде жазылған. Даңқты тұлға туралы 2019 жылы жарық көрген А. Абдулуахид деген мысырлықтың кітабы да сол санатқа жатады», - деген зерттеу жүйесі мен көзқарастар нәтижесіндегі мәнді тұстар, зейінді зерделеу жайы, пайымды-орамды ойлар тоғысы да маңызды екендігі анық (17 бет).

Бұдан басқа, Ортағасырлық тарихшылардың Байбарыс туралы айтып-жазғандары, әсіресе жеңімпаз тұлға, ержүрек батыр, қарапайым да қайырымды, қайсар да өжет, өршіл рух иесі, аңыз-адам болғаны дереккөздері мен жазбалар, естелік-әңгімелер негізінде беріледі (40-45 беттер). Ал, Мәмлүк мемлекеті тұсындағы – қыпшақ тілінің қолданыс аясы, ғылыми-лингвистикалық мәні (45-47 беттер), Ислам тарихнамасындағы – мәмлүктердің мән-мағынасы мен мемлекеттік құрылымы, сұлтандар жүйесі мен құл базарларының өзіндік қыр-сырлары айқындалады (50-51 бет). Автор бұл тұстарда да арғы-бергі кезең материалдарына жіті назар аударып, Мәмлүк мемлекеті тарихнамасына, Қыпшақ жұртының қоғамдық-әлеуметтік жайына, дәуір дидарына, өмір-тұрмыс сырларына, заманауи мәселелерге көп көңіл бөледі. Байбарыстың адами мұраттарын, батырлық болмысын, даңқты жорық пен жеңістерін жүйелі сөз етіп, байыпты баяндайды.

«Дүние анасы – Мысыр» атты бөлікте түркі мәмлүктері, талайлы тарихы, дәстүрі мен діні, кәсіп-дағдысы мен дүниетаным арналары, мешіт-медресе, сәулет ескерткіштері, табиғаты мен жыл мезгілдері кең орын алады. Сондай-ақ, Аюб әулеті, Крест жорықтары, Мансура шайқасы, Байбарыс жеңісі мен сұлтан Тұраншах өлімі (78-80 беттер) кезең кестелерін, елдік-ерлік шежіресін нақты сөз етеді. Дәуір дидары, заман шындығы, уақыт рухы мәнді-нәрлі сипаттарымен, дәйек-дерек көздерімен назар аудартады.

«Байбарыс сұлтандығы» тұсында салық жүйесі өзгереді, мемлекеттік мансап-дәрежелер айқындалады. Ішкі-сыртқы жағдайларға, келіссөздерге, жаңа халифатқа, Алтын

Ордамен дипломатиялық байланыс орнатуға, Еуропа патшалығымен қарым-қатнас мәселелеріне мән беріледі. Байбарыстың кресшілерге қарсы жорығы (158-191 беттер), Елхан-селжүк қолын талқандауы (189-191 беттер), Қайсария қаласын басып алуы әр алуан жорық, шайқастар негізінде нанымды сөз етіліп, мәнді-нәрлі әсер қалдырады.

«Пирамида үстіндегі киіз үй» - Мәмлүктер тарихы, Байбарысқа қатысты жазбалар, жалпы пирамидалардың арғы-бергі дәуірлердегі орын-үлесі, ақпарат-материалдары көптеп келтіріледі. Қыпшақ мәмлүктер құрған мемлекет – Түркі мемлекеті болғандықтан, осы жолдағы сұлтан Байбарыстың мемлекет басқарудағы басым бағыттары, қабілет-қасиеттері, елдік қызметі мен қайраткерлігі, елмен байланысы, жорықтары әр қырынан көрініс береді. Әсіресе, Каир қаласының қарсы бетіндегі Нілдің батыс жағына орналасқан Гиза пирамидалар тобының өзіндік ерекшелігі бар-ды. Қорғандардың маңызды бөлігі – Хеопс, Хефрен, Микерин пирамидалары. Ең биігі – Хеопс пирамидасы назар аудартады. Оның ұшар басында он екі қанат киіз үй орнатуға болатын алаңша бар-ды. «...дәл сол жерге қыпшақтар киіз үй орнатып, биіктіктен жан-жақты тамашалаған» (19 бет). Бұл кезең елдік істерге, ерлік шежіресіне толы болғанын айтқан жөн. Кресшілер жорығы, Мансура шайқасы, Туранша̀тың билігінен құлату, Кетбұқа ноянның түменін талқандау, Хулагу ханның қосындарын қирату сынды жағдаяттар осы тұста орын алды (20 бет). Алтын Ордамен дипломатиялық, сауда байланыстарына кең өріс ашылды. Он жеті жыл сұлтандық құрған – Ұлы даланың қа̀рман перзенті Байбарыстың даңқты жолы, батырлық болмысы, адами мұраттары кең түрде айқындалады (20 бет).

Автор қыпшақ мәмлүктер құрған мемлекет – Түркі мемлекеті дегенге басымдық береді (21 бет). Мысыр тарихшыларының дереккөздері, маңызды материалдары назарға алынады (21 бет). Негізінен: «...түркі мемлекеті мәмлүк билігін құқықтық жағынан негіздеуге бағытталған саяси идеологиялық жұмыстар жүргізіп отырған. Оны біз Байбарыстың құл базарларынан қыпшақ, түркі жастарын сатып алуынан және алпыс мың түрікменге Палестинаның шырайлы да шұрайлы жерлерін мырзалықпен кесіп бергенінен көреміз»,- деген тұжырымдары нақты беріледі (22 бет). Оның үстіне тарихшы Ибн Тәңірбердінің: «Байбарыс мемлекет басқару ісінде Шыңғыс ханның «Ясасын» және түркінің «Турасын» басшылыққа алатын. Тура түрікше жол, бағыт дегенді білдіреді», -дегенін тілге тиек етеді (22 бет). Осының негізінде, мемлекет пен оны басқару жайына да кең орын береді. Түркі Турасын Орхон ескерткіштеріндегі бірқатар жазбалармен де дәйектейді. Анығында: «Күлтегін жәдігерінде «Қағандыққа отырып, олар түркі елін құрды, Турасын орнатты»,- деген жолдармен тиянақтай түседі (23 бет). Бұл тұстардан бірқатар ізденіс, батыл болжам, ұстаным танылады. Азаттық жолы, мұраттары көрінеді.

Ал, «Байбарыстың шыққан тегі» - Қыпшақ даласы, Түркі тайпасы деп көрсетіледі. Арғы-бергі кезеңдердегі құжат, материалдар жүйесі талдау, салыстырулар өзегі етіледі. Айталық, тарихшы Ибн Йияс Қыпшақ даласында өмірге келген, түркі нәсілді, десе (23 бет), қыпшақтанушы Б. Көмеков «XII-XIII ғасырдың басындағы Батыс Дешті-Қыпшақ қыпшақ конфедерациясының этнонимиясы туралы» мақаласында: «...Бөрілі тайпасы Шығыс Дешті-Қыпшақта, яғни қазіргі Қазақстанның жерінде, барынша биік мәртебені иеленген. Қыпшақ хандары олардан шығатын»,-деп жазады (23 бет). Басқа да тарихшылар мен дереккөздері, бірқатар жазбаларда: Байбарыс – түркі, қыпшақ екенін бекітіп, зерттеп-зерделеп, тереңдете түседі. Біліми-ғылыми арналар мәні де кеңінен көрініс береді.

«Байбарыстың құлдыққа түсуі» - құл базарына қатысты өріс алады. Оның өзі көптеген дереккөздері, бірқатар жазбалар негізінде нанымды беріледі. Бір жазбада – Хама қаласы көрсетілсе, келесісінде – Дамаск құл базары аталады. Туған жылы, титульдары (қа̀жир, аз-за̀жир, рукнуддин, айбатты арыстан т.т.) туралы да әр алуан талдау-салыстырулар орын алады. Жауынгер-жѝангер, дін тірегі, халық қамқоры ретіндегі орын-үлесі де тиісінше жан-

жақты көрсетіледі. Арғы-бергі тарихнамаларға ден қояды. Байбарыстың қарапайым отбасында өмірге келгені, әр алуан жанама мәлімет, деректер бола тұра, ғылыми айналыстағы нақты уақыты – 1223 жылы деп көрсетіледі (27 бет).

«Байбарыс па, Бейбарыс па?» деген бөліктен адам есімі мен мәніне ден қойылады. Байбарыс есімінің көп уақыттар бойы – Бейбарыс аталуының мән-жайы, қыр-сыры айқындалады. Ал, Байбарыс ретінде мәмлүктер арасында кең тарағаны, тарихшылар еңбектерінде де тиісінше орын алуына назар аударылады. Бірнеше нұсқалары, айтылуы мен жазылуы, естілуі сынды басқа да мән-сыры айқындалады (Байбарыс, Бейбарыс, Бибарс т.т.). Анықтамалық пен сөздіктер жүйесіндегі орын-үлесі де назарға алынады. Тіпті: «...Он төрт жасында Үрімге сатылған Байбарыс, ислам дініне өткенде әке-шешесі берген атты сақтап қалған» (35 бет). Оның үстіне, ағылшын, неміс, француз тілдеріндегі еңбектерде – Байбарыс атауы қабылданған (36 бет). Еуропа, орыс тілдеріндегі әдебиеттердегі аталуы, араб әліппесіндегі кірме сөздер жүйесі, этимологиялық мәні мен сипаты да назарға алынады (38 бет). Бастысы, Байбарыс атын дұрыс атап, жазу қажеттілігіне назар аударылады (192 бет). Түйінді тұста: «...сұлтанның дұрыс аты Байбарыс деп санаймыз»,-деп батыл байлам, берік қорытындыға келеді (38 бет).

Бұдан басқа, «Ортағасырлық тарихшылар сұлтан Байбарыс туралы», «Байбарыстың тілі туралы»,-деген бөліктерден бірқатар тарихшылар ізденістері мен зерттеулері кең орын алып, онда мәмлүк мемлекеті, қыпшақ тілі төңірегінде жаңашыл бағыттар, көзқарастар беріледі. «Қыпшақ тілі – мәмлүк мемлекетінің түркілерін біріктіруші үстем тіл»,-дегенді анық-қанық айтып, әдеби Һәм ғылыми әдебиеттер жарық көріп, басқа да іс-қағаздары осы тілде жүзеге асып отырғаны бірқатар дәлелдермен кең түрде көрініс береді (45-47 беттер).

«Мәмлүктер» атты көлемді бөліктен ислам тарихнамасы, арғы-бергі кезеңі кең орын алады. Ал, ақиқатында: «Мәмлүктер – ислам тарихында өшпес із қалдырған, негізінен, түркілерден тұрған әскери билеуші топ»,-делініп мән-мағынасы, құрылымдық жүйесі, ресми титульдары кең орын алады (48 бет). Сондай-ақ, Шейх сұлтан көріпкелдігі, Байбарыс өмірі мен қазасына қатысты болжаулары (199 бет), Қайсария қаласын алуы (204 бет), бес рет үйлену (211 бет), он перзент көруі (212 бет), Дамаск қаласында жерленуі (205 бет), келесі кезекте Байбарысұлы Беркеханның сұлтандығы мен басты ұстанымы (207 бет) т.т. тарихшылар еңбектері мен шежірелік жазбалар негізінде кеңінен көрініс тауып, мәнді сипатымен өріс алады. Әдеби-тарихи Һәм мәдени-рухани әсері, өрісі айқындалады.

«Сұлтан Байбарыс мемлекетінің құрылымы», алдымен сұлтан, сосын – мыңбасы, бектер мен онбасы, бесбасылар, қатардағы мәмлүктер ретінде жүйе құрайды (218 бет). Мәжіліс бегі, қару-жарақ бегі сынды жауапты қызметтер мәні, одан кейінгі санат-сатылар өлшемдері айқындалады. Әсіресе, Байбарыс өмірінің басым бөлігі ат үстінде, алапат айқас пен жойқын жорықтар ортасында өтуі, негізінен мәмлүктердің елхандар мен кіресшілерге қарсы соғысы, басқа да ішкі-сыртқы жағдаяттар мәні – мемлекет басқару ісімен сабақтастықта өріс алады. Ал, Мәмлүк династиясы тұсындағы – сұлтан орны, билік иесі ретіндегі қызметі, арнайы таңбасы болатыны, басқа да билік рәмізі, алтыннан жасалған тоқымы мен арнайы байрағы, өзге де тиісті титульдары кезең-заман шындығы тұрғысынан байыпты сараланып, нақтылы айтылып, жүйелі сөз етіледі (215-217 беттер).

Сұлтанның таққа отыруы (238 бет), балаларды сүндетке отырғызу (239 бет), саят құру (240 бет) ісіне айрықша мән беріледі. Сот және жазалау жүйесі (243 бет), соғыс пен оның қырлары, тәртібі, қару-жарақ жайы (266 бет), барлау мен байланыс мәні (273 бет), киім үлгісі (278 бет), әйел орны мен сипаты, жылқыға қатысты тұжырымдар т.т. кең орын алады. Ал, «Сұлтан Байбарыс мемлекетінің әскери жүйесі» бастапқы дайындықтан көрініс тауып, кейінгі кезекте бас қолбасшы - сұлтанның байрақты берік қолға алып, дауылпаздар үнін жаңғыртып, түмендерді бастауынан анық аңғарылады. Мәмлүк әскерін – онбасы, жүзбасы,

мыңбасы және атабек басқарады (253 бет). Жас мәмлүктер дайындығы – атқа міну, садақ ату, найзаласу, қылышпен шабу, шоқпарды қолдану ісіне де мән беріледі (254 бет). Бірқатар ұтымды тактика мен әскери тәртіп, тәрбие мәселесі де басты назарға алынады. Маңызды қырларына ден қояды. Бұдан бөлек, анығында: «...Мәмлүк әскері шайқас алдында бес бөліктен тұратын. Бірінші бөлігі – жалыш, яғни авангард, екінші бөлігі – арьергард, яғни әскердің соңы. Үшінші бөлігі – маймана, оң жағы, төртінші бөлігі –майсара, сол жағы және бесінші бөлігі – әскердің ортасы, есауыл» (260 бет).

«Байбарыс мұрасы» атты бөлікте Мысыр мен Шамдағы мәдени-рухани орындар мәніне, Каир қаласындағы – аз-Заһирдің маңызды қырларына, материалдық игіліктердің сыр-сипатына кең түрде тоқталады. Байбарыс салдырған – мешіт, ғибадатхана, дабылхана, монша, салтанат сарайлары, күмбез, білім-ғылым һәм зиярат орындары, каллиграфия өнері, кілем орталықтары, металдан бұйым жасау т.т. мәнді сипат алады. Бұл, әсіресе Мысыр мен Шам арасындағы ауыл мен қала көріністерінен, бекініс пен қамалдардың қырлы-сырлы сипаттарынан да жан-жақты танылады (296 бет). Каир қаласының сыртына орналасқан - Байбарыс мешіті, медресе мәні мен күмбездер сипаты да арғы-бергі тарихтан терең сыр ашады. Байбарыстың ықпалымен салынған – Египет жеріндегі Алтын үй, қызыл мұнара, күмбездер жүйесі, Беркеханға арнап салынған мұнаралы күмбездер, сәулетті сарайлар, арнаулы залдар, зиярат орындары, дабылхана мен монша т.т. өзіндік өзгешеліктері бары анық. Атап өтер жайт: «...Байбарыс сұлтан, жалпы алғанда, түркі мәмлүктері артына бір белгі қалдыруға ұмтылып отырған. Әрине, Мысыр мен Шам елдерінде шашырай орналасқан мәмлүк дәуірінің ескерткіштері мәдениеттің түрлі салаларына жататын қисапсыз мұра. Сұлтандармен қатар бас бектер, мыңбасылар, жүзбасылар да кем дегенде мешіт салып немесе өз басына, Байбарыстың сөзімен айтқанда: «алыс замандарға жететін белгі қоюға» тырысқан» (315 бет). Бастысы, автор ізденісінен, әсіресе түркі мәмлүктері мен Байбарысқа қатысты арғы-бергі кезеңнің дерек көздері, материалдар жүйесінен айқындық пен тереңдік, қорыту мұраттары айқын.

Бұдан басқа, Байбарыс сұлтан дәуіріндегі мәмлүктердің өмірі, дәстүрі мен тұрмысы, тарихы мен танымы, кәсіп-дағдылары, қарым-қатнас жүйесі т.т. кең орын алады.

Кітаптың соңғы бөлігінен орын алған – «Қосымша», «Мәмлүк дәуірінде қолданылған сөздердің және діни ұғымдардың түсіндірме сөздігі», «Қыпшақ мәмлүк мемлекетінің сұлтандары» (1250-1382), «Библиографиялық тізім» т.т. аталған еңбектің табиғатын, Байбарыстың өмір-тарихы мен кезеңдерін, заман шындығына қатысты белесті тұстарды, қоғам мен дәуір дидарын жіті зерделеп, терең тануға оңды әсер-ықпал етеді.

Жинақтап айтқанда, қыпшақ мәмлүктердің арғы-бергі тарихы, әсіресе кресшілер мен елхандар арасындағы қилы қақтығыс, мың сан жорық, шешуші шайқастар – XIII ғасырдың екінші жартысындағы күрделі кезеңді, сол тұстағы даңқты тұлға Байбарыстың елшіл-отаншыл қасиеті мен қырларын кең түрде көрсетеді. Оның өзі, әсіресе ортағасырлық тарихшылардың еңбектері мен қолжазба, шежірелік мұралары негізінде жұртшылыққа жетті. Мәмлүктер тарихнамасы мен Байбарыс сұлтанға қатысты дереккөздері мен материалдар жиынтығы – зерттеу еңбектің нрегізін құрайды. Байбарыстың Дамаск қаласындағы мазары мен Каирдегі мешітіне жөндеу жұмыстары – 2008 жылдан басталған-ды. Осы мәселе де назарға алынады. Бұдан басқа, автордың «Қыпшақ мәмлүктер» (2006), «Бағдаттағы Жалайыр билігі» (2007), «Мәмлүктер – соғыс өнері» (2015), «Ер қаруы – бес қару»(2020) т.т. еңбектерінде де Мәмлүктер әлемі, сұлтандар бағыты мен ұстанымы, осы тұстағы өмір-тұрмыс сырлары айқын аңғарылады.

Сайып келгенде, дипломат, шығыстанушы-ғалым Қ. Сакидің «Сұлтан Байбарыс» атты зерттеу еңбегі - Мәмлүк қыпшақтардың тарихнамасы мен Байбарыстың батырлық

болмысын, даңқты жолын, елдік Һәм ерлік қасиеттерін, дәстүрі мен дүниетанымын, тәлімдік қырларын, өмір тағылымын кең көлемде көрсетуімен маңызды болып табылады.

Тұтастай алғанда, Байбарыс сұлтанның өмір-тарихы мен жүріп өткен жолы, адами мұраттары мен адамгершілік қасиет-қырлары, батырлық болмыс бедерлері, елдік мүдде тұрғысынан атқарған игілікті де ізгілікті әрекет-қимылдары, мешіт-медреселер салдырып, Алла елшісінің ақиқат жолына адалдық танытуы, ататарих пен дәстүрге берілгендік пен шынайылық көрсетуі, сөз жоқ даңқты тұлғаның бейнесін биіктете түседі. Мұның, әсіресе Қазақстан мен Мысыр арасындағы қарым-қатнастың беки түсуіне де айрықша әсері бар.

Байбарыс сұлтанның өмір-тарихы мен тағылымы, елдік Һәм ерлік өнегесі осы.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Есалы А. Сұлтан Бейбарыстың 800жылдығы тойланады.- «Егемен Қазақстан», 2022, 18 қазан
2. Сәрсенхан Б. Бейбарыс сұлтан есімі ұлықталды. – «Егемен Қазақстан», 2023, 27 ақпан; Есалы А. Мысыр елінен мың сәлем. – «Егемен Қазақстан», 2023, 1 наурыз
3. Әлімгерейұлы Ө. Байбарыс және Алтын Орда. – «Егемен Қазақстан», 2023, 6 ақпан
4. Шәкәрім. Энциклопедия. – Семей, 2008.- 229 бет
5. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005.- 140 бет
6. Қазақстан Жазушылары: XX ғасыр. Анықтамалық. – Алматы: Ана тілі, 2004.- 247 бет
7. Саки Қ. Ұ. Сұлтан Байбарыс.-Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 352 бет

РИТУАЛЬНЫЕ ЦЕРЕМОНИИ И ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ЭПОХИ БРОНЗЫ В ЗАРАФШАНСКОМ ОАЗИСЕ

Хасанов М.

Ферганский государственный университет

Аннотация

В статье впервые выводится в научный оборот новые археологические материалы эпохи бронзы, найденные при разведке Зарафшанской долины. На основе современного радиоуглеродного анализа уточнена хронологическая дата захоронений андроновской культуры. Отмечено, что у скотоводов Афанесовской и Андроновской степей и носителей оседло-земледельческой культуры существовали давние культурно–хозяйственные связи в погребальном обряде.

Annotation

The article for the first time brings into scientific circulation new archaeological materials of the Bronze Age, found during the exploration of the Zarafshan Valley. On the basis of modern radiocarbon analysis, the chronological date of the burials of the Andronovo culture has been clarified. It is noted that the pastoralists of the Afanesovskaya and Andronovskaya steppes and the bearers of the settled agricultural culture had long-standing cultural and economic ties in the funeral rite.

Ключевые слова: Зарафшанский оазис, эпоха бронзы, Афанесеово, Андроново, погребение, Средняя Азия, Бактрия, сапаллинская культура.

Key words; Zarafshan oasis, Bronze Age, Afaneseovo, Andronovo, burial, Central Asia, Bactria, Sapallin culture.

В Средней Азии ранний бронзовый век (IV - III тысячелетия до н.э.) считается периодом большого социального роста, образования первых этнических общностей, производства и изобретения новых технологий.

Скотоводческие общины Тазабагьябской и Андроновой культуры, входившие в систему евразийских культурных единиц, между двумя реками Амударьей и Сырдарьей, были строго разделены на две историко-культурные области: степные пустынные районы Тянь-Шаня: в южных районах Средней Азии, у подножия ручьев, берущих начало с гор Копетдаг, Таджен. В оазисах, на территориях Южного Узбекистана и Таджикистана формировались древние земледельческие культуры.

Ранние находки эпохи бронзы Зарафшанского оазиса, Южного и Центрального Таджикистана впервые обследованы А.И. Тереножкиным. Он выделил особенности и специфические признаки оазиса [35. стр. 127-135; 36. С. 90-100]. Открытие городище Саразма был крупным шагом по изучению эпохи бронзы всего Средней Азии [13. стр. 248]. На самом в Саразме и его окрестностях, были обнаружены погребения андроновской культуры. И определены характерные особенности Зарафшанской долины [16. стр. 117-130; 17. с. 146-158; 19. С. 150-167].

По географическому положению и типологическим характеристикам памятники Зарафшанского оазиса А.Н. Аванесова выделяет 7 типов. По ее мнению, Саразмское погребение и священное место Жукова считаются сезонными поселениями афанасьевской культуры, первыми степными скотоводческими хозяйствами, памятниками Сиёб-2, Лявлакан, Аякагетма [3. с. 13-33; 27. с. 47-55; 5. с. 27-34].

В изучении погребального обряда или культуры бронзового века Зарафшанской долины, большое значение в прояснении вопроса имеют археологические работы древнемаргианской археологической экспедиции, такие как Тоголок 21, Гонур, в Мургобском оазисе [28. с. 319–329; 29. С. 125–127; 30. с. 6-150].

Важное место хозяйственного земледелия в оазисе дало возможность развитию скотоводства в горно-предгорных и пустынных районах. Гармония этих двух экономических систем в оазисах является естественным историческим моментом. С древнейших времен Зарафшанский оазис был подвержен освоением полезных ископаемых, планомерному развитию производства и увеличению спроса на полезные ископаемые в соседних районах, что, в свою очередь, приводило к освоению новых регионов. Объяснить эти миграции можно только изучением смешения культур на основе археологических материалов, особенно как этнический признак по их погребальным обрядам.

В Зарафшанском оазисе собираются сведения о методах ведения хозяйства и религиозных молитвах первых общин. В 1985 году были завершены раскопки четвертого раскопа Саразма, и окончательно определили, что гробницы относятся к эпохе энеолита и ранней бронзы. Сохранившаяся высота каменной стены 0,70-0,75 м, диаметр 15 м. Всего в каменном ограде вскрыто и изучено 5 могил. Периодическое датирование Саразма на основе нового радиоуглеродного датирования; Период А — средний энеолит (3400—3200 гг. до н. э.), период А1 — поздний энеолит, период В — ранний бронзовый век (3200—2900 гг. до н. э.), период V — поздний бронзовый век (2900—2900 гг. до н. э.). 2700 г. до н.э.).

В могиле были погребены лицом друг к другу два трупа. Гробница 5 также овальной формы в ней 3 коллективных трупа. Женщин хоронили левым плечом, мужчин – правым. Могила овальной формы, диаметром 2 м. Все трупы, независимо от пола, были захоронены головой на юг. Медный браслет, костяное ожерелье, статуэтка и амулет, а также 49 золотых бусин были найдены в могиле только одной женщины [16. 117-130; 17. с. 85-99].

В помещениях 2 и 3 раскопа наблюдаются два слоя пола. Могила мальчика 10-11 лет была раскопана и изучена после разрушения домов. Труп был закопан вокруг могилы с вытянутыми на спине ногами и руками.

С целью изучения курганов саразмского периода были сформированные специальные группы и проведены поисковые работы. Однако наблюдения не дали ожидаемого результата [18. стр. 155-171; 11. стр.78-84].

О традиции погребального обряда на древнем Саразме среди специалистов имеются две точки зрения. А.И. Исаков могилы внутри каменного кольцо отнес к андроновской культуре а, Н.А. Аванесова считает, что погребенные принадлежат афанасьевской культуры. Главным доказательством, позволяющим ученому прийти к такому выводу, является круглый каменный вал, окружавший гробницу [33.с.34-42].

Священное место Жукова. В 1987 году студенты кафедры археологии Самаркандского государственного университета под руководством Н.А. Аванесовой продолжили полевые исследование между селениями Тугайли и Жукова Тайлакского района. Памятник расположен в 16 км к востоку от Самарканда по левой стороне автодороги Самарканд-Пенджикент. Земляные работы проводились на площади 18х2 м. При первых исследованиях на глубине 5 м от уровня земли наблюдалась круглая каменная насыпь и элементы культа на ее внутренней стороне. Каменная крепость имеет диаметр 5 м, толщину 30-35 см и высоту в два ряда камней. Внутри каменной крепости обнаружена площадка красной охры, два алтаря с углублением посередине, кости принесенных в жертву животных (коза, черный скот, олень, кулон), каменные орудия труда, мелкие тарелки и фрагменты глиняной посуды и бронзовые предметы вокруг них. Самое примечательное, что в середине насыпи был замечен особый вертикальный камень, выступающий над уровнем земли на 45 см. Н.А. Аванесова географию распространения каменных столбов с точки зрения «небесного столба», известного в афанесьеовской культуре, Южной Сибири [3. с. 13-33].

1. Основной причиной распространения афанесьеовской культуры в Зарафшанском оазисе является его богатство природными ресурсами.

2. Культурная близость с евразийским регионом закладывает основу для формирования и развития производства в оазисе;

3. Традиционное происхождение круглой святыни, обнаруженной в селение Жукова, и могил внутри круглого сооружения в раскопах Саразм 2 рассматриваются носителями афанасьевской культуры как сохранившиеся типы неолитической культуры Калтаминора. Одновременное наблюдение этого процесса на южносибирских землях позволяет предположить, что он формировался в период постоянного культурного контакта, а не в результате миграции.

Внедрение афанасьеовской культуры, первой скотоводческой культуры, на территорию Средней Азии, служит первоисточником для восстановления здесь этнокультурных связей, можно судить только на основе известий полученные из памятников, которые будут обнаружены и изучены в будущем [3. с. 13-33].

Гробницы андроновского периода. В 1975 году Зарафшанская группа Института истории и археологии АН Таджикистана вскрыла и изучила погребение, характерное для андроновской культуры, под средневековым памятником, расположенным на территории села Чарбаг. На основании сохранившихся костей трупа был сделан вывод, что погребальная часть находилась в западно-восточном направлении. Два медных браслета муминабадского типа держали в одной руке и три медных браслета в другой руке. Кроме того, в погребальной камере могил были медные бусы и один серебряный амулет [33. С. 167-178].

Могила Дашти Кази расположена в 50 км к востоку от города Пенджикент, в одноименном селе, на второй и третьей террасах левого берега реки Зарафшан [12. стр. 165-167].

Всего в 1983-86 годы на территории памятника вскрыто и изучено 27 могил. Большинство могил вырыто по традиции степняков. Разжигание костра, окропление красной

охрой, резьба по камню – неотъемлемая часть похоронной церемонии. Для могильника Даши-Кази характерно оставление костей животных для жертвоприношения в могиле. Хотя на кладбище смешаны андроновские и средиземноморские антропологические типы людей, хоронят их обычно одинаково.

Большинство археологических находок, обнаруженных на могильнике, характеризуются своей близостью к культуре степняков-скотоводов. Наличие глиняных сосудов в погребениях земледельческой культуры характерное явление, но на кладбище Дашти-Кази все наоборот. Наблюдались в основном женские украшения, связанные с культурой земледелия.

Согласно анализам образцов почвы, взятых из кургана Дашти-Кази в природной лаборатории ФАИ СССР, в середине II тыс. до н.э. стояла прохладная погода, и шли сильные дожди. На пастбищах, как и в Южной Сибири, корма, травы были высокими и питательными [12. стр. 165].

В Тепайском арочном кургане близ городища Саразм раскопано и изучено пять могил. Двоих похоронили поодиночке, троих попарно. Во многих могилах, несмотря на переломы, конечности трупов вздуты, а голова направлена на юг, запад или юго-запад. В то время керамические и металлические изделия относятся к раннему и позднему алукскому периоду, XIII-XI вв. до н. э. [13. с.117-130].

Новые археологические находки. В последние годы в ходе разведочных работ в долине Зарафшан нами выявлены новые археологические материалы эпохи бронзы. К сожалению, все археологические находки найдены местными жильцами при хозяйственной деятельности.

Географическая топография селение Сазаган предгорной зоной с большими пастбищами по этому, до сих пор скотоводство остается основным традиционным занятием [4. с. 334-363].

Две древние могилы были замечены при вырубке земли местными жители на территории селение Сазаган. Могилы прямоугольной формы, один из трупов захоронен с правой, другой с левой стороны. Ноги первого скелета были согнуты в коленях, а руки вытянуты вперед от локтей. Большинство находок в гробнице близки к гончарной посуде сапаллинской культуре, а вокруг бронзового зеркала - украшения, характерные для андроновской культуры [4. с. 334-363].

В 2014 году в южной части селение Зинак Ургутского района при хозяйственных работ разрушили могильник, из которого был найден браслет муминабадского типа [6.56-62]. По сохранившимся костям определена возраст девочки 7-10 лет. Найденный браслет круглой, в середине выпуклая, концы полукруглой формы, диаметр 6,8 см, ширина 2,7 см, толщина 0,1 см, вес 4,72 г. (рис. 1,1).

В селе Бахмалсой Джизакской области местные жители наткнулись на человеческие кости, когда копали 60-80 см на месте фундамента дома. Здесь было найдено 7 бронзовых браслетов, подобных найденным на Муминабадском кладбище. Диаметр серег 7,1 см, ширина 4,6 см, толщина меди 0,4 см (1 - рис. 2). Медные браслеты, найденные в Муминабадской гробнице Н.А. Аванесова считает, что характерной для культуры абашовских и большереченских оленеводов Южной Сибири [1. с. 113]. Серьги относятся к типу найденных в курганах Муминабад, Дашти – Кози.

Глиняный сосуд ручной работы кубковидной формы с длинным горлышком, плоским дном и добавлением в глину молотого кварца. На плече три ряда горизонтальных линий. Диаметр емкости 12,5 см, дно и высота 16 см (1 – фото, 3). Подобный керамический сосуд обнаружен и в кургане Дашти-Кази [12. рис. 5. 11] свидетельствует об их периодической близости.

Среди бахмальсайских находок найден фрагмент медное зеркало. На обратной выпуклой стороне имеется петля. Диаметр зеркала 5,6 см, глубина выпуклости посередине 0,4 см (1 – рис. 4).

По характеру находок в могиле была погребена женщина, о форме могилы и состоянии, в котором был захоронен труп, сведений нет. Общий вид находок, особенно браслетов, такой же, как и в могильнике Муминабад. По типологии Н.А. Аванесовой бронзовых изделий Южной Сибири и Казахстана найденные из погребения селение Бахмалсой, относятся к федоровской группе андроновской культуры [1.с. 118]. Подобное по форме зеркало, найдено также на памятнике Дашти Кози [10. Рис. 5.1]. По кругу лицевой стороны зеркало царапин нет. Аналогичный тип бронзового зеркало найдено в Япаги, селение Водил, Ферганской области характерным для андроновской культуры [11. С. 13-30].

В 1964 году в селе Муминабад Ургутского района Самаркандской области при расширении виноградника местными жителями были получены некоторые археологические находки [17. с. 101-104].

Проведенными обширными археологическими работами, вскрыто 5 могил. Могилы овальной формы, скелет захоронен с левой стороны. Голова трупа была найдена на западной стороне погребальной камеры и указывает направление трупа. В головной части черепа обнаружены две медные палочки и мелкие медные бусины (бисеры). Находки остальных могил также относятся к федоровскому этапу андроновской культуры Казахстана. Хотя большинство специалисты считают, что такие находки относятся к середине второго тысячелетия до нашей эры, могильник Муминабад датирован XII-XI вв. до н. э. [6. С. 56-62].

Н.А. Аванесова к изучению курганов обнаруженных в селениях Галашерик и Джам подошла по-современному методу [2. с. 12-33]. Общая площадь поселения Галашерик составляет 3 га, а высота 18 м. Всего было обнаружено 5 могил на глубине 180-200 см от поверхности земли. Одним из примечательных находок является каменный топор и обоюдоострый бронзовый наконечник лука, найденный в селе Бешбулок, и другой каменный топор из селение Каразов. Одним из основных особенностей микроазиса Джам является открытие древней бирюзовой шахты бронзового века. Бешбулак располагается в 2,5 км к востоку от деревни Каратепа. В ходе исследования удалось найти мелкие кусочки бирюзы и фрагменты керамики, характерной для андроновской культуры [4. с. 334-363].

Много палеометаллических находок получено из села Джам и его окрестностей. В частности, в основу положен тот факт, что конусовидная керамическая культура хумчи соответствует Джаркутанскому этапу, или медное зеркало близок древнеземледельческой, а его копченый декор относится к андроновской культуре.

При поэтапному наблюдению за традицией погребения Зарафшанского оазиса можно проследить, что в периоды среднего и позднего энеолита трупы захоронили в могилу, без определенного направления головы. Самое примечательное, что в одной каменной насыпи закопали три-четыре могилы. Даже у святыни Жуково внутри каменной крепости есть два алтаря и молельни. Некоторые религиозные обряды, сформировавшиеся в период среднего энеолита Саразма, наблюдаются и в эпоху поздней бронзы. Например, выстланные из камня места для молитв указывают на то, что проводились такие ритуалы, как поклонение огню.

По наблюдениям Н.А. Аванесовой, второй этап развития погребальной обрядности наблюдается в курганах Сазагон, Джом, Дашти-Кази и Зардча-Халифа. По ее мнению, Зарафшанский оазис останется в сфере влияние БМАК ненадолго. Этот период соответствует Джаркутанскому этапу культуры сапалли эпохи бронзы Южного Узбекистана [7; 8].

Характерные черты следующего этапа погребального обряда Зарафшанского оазиса отчетливо прослеживаются в Муминабадском кургане. Когда мы смотрим на этот период с

археологической точки зрения, то мы видим развитие экономических и культурных связей земледельцев с степняками Южной Сибири и Казахстана. Кроме месторождений металлов Зарафшанский оазис богат ценными полезными ископаемыми, привлекавшими металлургов степи. Бирюза, лазурит и медь экспортируются на рынок Евразии. В этот период покойника хоронят в погребальном обряде с раскинутыми руками. Рядом с трупом положили мясо мелкого рогатого скота и другие предметы. Тело было погребено головой больше на запад. В более поздних этапах сапаллинской культурные связи между степняками или с разными вариантами андроновской культурой усилились. Могилам этого периода относятся Сиябча, Муминабад, Чак-Чак, Чарбог [33. С. 167-178] и бронзовые браслеты, найденные нами в селениях Ходжайдук–Зинак и Бахмалсай, тому подтверждение. Погребальные обряд в период финальной бронзы в Южных регионах, как бешкентская культура или комплекс Бостан VI в Зарафшанском оазисе или Ферганской долине не прослеживается или еще не раскопаны. Разнотипность погребального обряда на территории Средней Азии характерное явление еще с эпохи бронза и прослеживается до раннего средневековье.

Как не отделимая часть религиозных мероприятие являются платформы с выстылкой гравиями или ямы на дне с камнями, традиционно прослеживается с средненеолитических периодов Саразм и святилище Жуково в Зарафшанской долине [13. Рис. 55; 15. Рис. 3; 4. С. 334-363].

С образованием общественных святилищ эпохи бронзы прослеживается алтари в середине с ямами, по наблюдению В.М.Массона и Н.Н. Негматова они известны с эпохи энеолита и бронзы в Геоксюрского [22.47: 23. с.80]. Они стали традиционно продолжаются с поздних периодов. Например, на раннем этапе сапаллинской культуры на храме Джаркутан [20. с. 209-213; 33], у входном портале городищах Коктепа, Кызылтепа общественных храмах раннего железного века [29; 30] и в семейном святилище античной городище Дабусия [9. рис. 1]. Второй важный артефакт, который синхронно развивается с алтарями в середине с ямой это культовые площадки с выстилкой гравием или камнями. Ранняя площадка выявлена на священном месте Тугайная. По нашим наблюдениям, каменные площадки, или ямы с каменными выстилками, являющиеся неотъемлемой частью культовой церемонии в Средней Азии из среднеэнеолитического поселение Саразма [13. рис. 55; 15. рис. 3] и в святилище Жуково [4. 334–с. 363]. В «доме со святилищем» в помещения 30 вскрыт алтарь диаметром 70 см в середине с центральным углубление. Традиция такой формы алтарей прослеживаются с энеолитических слоев Алтын-Депа [22. с. 47]. Географию распространение алтарей с ложбинкой по середине Н.Н. Негматов прослеживает с эпохи энеолита и бронзы долины Геоксюр [22. с. 80]. Алтари в середине с лункой далее развиваются на некрополе Бостан VI и на могильнике раннего железного века Джаркутан [19; 20. 209-213; 21. 195-201], на общественном храме Коктепа, Сангиртепа и Кызыл-тепа [28; 29; 31; 32] и в античной время в семейном храме Дабусия [9. Рис. 1]. Ритуальные церемонии возле алтарей проводились на площадке с каменной выстилкой.

Список использованной литературы и данных:

1. Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР. Ташкент: Фан, 1991
2. Аванесова Н.А., Шайдуллаев Ш.Б., Еркулов А. К вопросу о культурной принадлежности Джамских древностей эпохи палеометалла // Цивилизации скотоводов и земледельцев Центральной Азии. Самарканд - Бишкек. 2005
3. Аванесова Н.А., Джуракулова Д.М. Древнейшие номады Зеравшана // Культура номадов Центральной Азии. Материалы Международной конференции. Самарканд, 22-24 ноября 2007 г. Самарканд. 2008
4. Аванесова Н.А. Зерафшанская культурная провинция Бактрийско-Маргианской цивилизации // На пути открытия цивилизации. Труды Маргианской археологической экспедиции. Санкт-Петербург. АЛЕТЕЙЯ 2010

5. Аванесова Н. Погребальный обряд некрополя Бустон VI как отражения межкультурных взаимодействий // Культурный трансфер на перекрестках Центральной Азии: до, вовремя и после Шелкового пути. Париж-Самарканд. МИЦАИ. 2013
6. Аскаров А.А., Аванесова Н.А. Сапаллинская культура в системе евразийских древностей: контакты и культурные взаимодействия / Международной научно-практической конференции «Культурное наследие народов Евразии: Современные исследования, проблемы и методы изучения». Часть1. Джизак, Узбекистан 20 октябрь 2022
7. Аскаров А.А. Раскопки могильника эпохи бронзы в Муминабаде // ИМКУ, вып. 8. Ташкент. 1969
8. Аскаров А.А. Сапаллитепа. Ташкент. 1973
9. Аскаров А.А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. Ташкент. 1983
10. Бердимурадов А.Э., Уно Такао, Богомолов Г.И., Рахимов К.А. Археологические исследования городища Дабусия // АИ., вып. 9. Самарканд. 2013
11. Бобомулоев С., Виноградова Н.М., Бобомуллоев Б., Худжагелдиева Т. У. Исследования курганов на массиве Саразм-2 в долине р. Зарафшан (раскопки 2020 года) // Культуры Азиатской части Евроазии в древности и средневековье / Под ред. Н.А. Аванесовой. Самарканд. 2021
12. Виноградова Н.М., Кутимов Ю. Г. Погребальные памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане (могильники Гелота и Дарнайчи) / Ответ. ред. Е. В. Антонова. М., 2018
13. Горбунова Н.Г. О культуре степной бронзы Ферганы // АСГЭ. вып. 32. / Под общ. ред. Б.Б. Пиотровского. Санкт-Петербург. 1995
14. Исаков А.И. Некрополь Соразма и развитие раннеземледельческой культуры на верхнем Зеравшане / Технологический и культурный прогресс в раннеземледельческую эпоху. Тезисы докладов Республиканского совещания. с. 55-56. Ашхабад-1987
15. Исаков А.И., Потемкина Т.М. Могильник племен эпохи бронзы в Таджикистане // СА № 1. М., 1989
16. Исаков А. Саразм (К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зерафшанской долины (раскопки 1977-1983 гг.). / Отв. Ред. Массон В.М., Негматов Н.Н. Душанбе. 1991
17. Исаков А.И. Исследования Саразмского отряда в 1984 г. // АРТ вып. XIV. Душанбе. 1993
18. Исаков А.И. О работе международной археологической экспедиции на поселений Саразм в 1985 г. // АРТ, вып., XXV. Душанбе 1994
19. Исаков А.И., Бобомуллоев С.Г., Виноградова Н., Отчет о работе Даштикозинского отряда в 1998 году // АРТ., вып., XXVII. Душанбе 2000
20. Исаков А.И., Безенваль Р.М., Раззоков А.Р., Бобомуллоев С.Г. Работы Советско–Французской экспедиции в 1990 году //АРТ., вып., XXVIII. Душанбе. 2003
21. Лев Д.Н. Погребение бронзовой эпохи близ г. Самарканда // КСИА АН СССР, вып. 108. 1966
22. Массон В.М. Алтын – депе // Труды ЮТАКЭ вып., 18. /Отв. ред. Окладников А.П. Л. 1981
23. Мустафакулов С., Бендезу–Сарменьто, Рахмонов У., Хасанов М., Люилье Ж., Люне Э. Полевые работы Узбекско-Французской (MAFOUZ) экспедиции на Джаркутане в 2009–2011 гг. // АИ, вып. 8. – Самарканд 2012
24. Мустафакулов С., Рахманов У., Хасанов М. Жилища эпохи раннего железа на Джаркутане (Бактрийско-ферганские параллели) // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда мавзусидаги иккинчи республика илмий анжумани – Фарғона 2012
25. Мустафакулов С., Бендезу-Сармьенто Х., Рахмонов У., Люилье Ж., Искандерова А., Рахимов К., Кервен М., Сармьенто Д. Результаты работ на памятнике Джаркутан в 2012 году // АИ, вып. 9. – Самарканд 2013
26. Негматов Н.Н. Таджикистан на пути к урбанизации // Культура первобытной эпохи Таджикистана (от мезолита до бронзы). Душанбе 1982
27. Обельченко О.В. Культура античного Согда (по археологическим данным VII в. до н.э.-VII в. н.э.) М., 1992
28. Рахманов У. Зооморфные изображения на керамике памятника эпохи бронзы Бустан 4 // ИМКУ, вып., 16. Ташкент 1981
29. Рахманов У. Керамическое производство эпохи бронзы Южного Узбекистана // Автореф. канд. дисс. Самарканд 1987
30. Сарианиди В.И. Происхождение иранских храмов огня // La Persia e LAsia Centrale da Alessandro al X secolo (Romo, 9-12 novembre 1994).
31. Сарианиди В.И. Культурные ценности. Международный ежегодник. Санкт–Петербург–2004
32. Сарианиди В.И. Гонурдепе. Город царей и богов / Под ред. Н. Бубновой Ашгабат. 2005
33. Сверчков Л. М., У Син, Бороффка Н. Городище Кызылтепа (VI–IV вв. до н.э.): новые данные // Scripta Antiqua. Вопросы древней истории и материальной культуры. Альманах. Том третий. – М., 2013
34. Сверчков Л. М., У Син. Храм огня V–IV вв. до н. э. // Scripta Antiqua/ вып. 8. – М., 2019
35. Тереножкин А.И. Археологическая рекогносцировка в западной части Узбекистана // ВДИ, №2, 1947
36. Тереножкин А.И. Согд и Чач. КСИИМК, вып. 33. М-Л. 1950

37. Заднепровский Ю. А., Матбабаев Б. Х. Основные итоги изучения Чустского поселения в Фергане (1950–1982) // ИМКУ, вып.19. – Ташкент, 1984
38. Bendezu-Sarmiento J., Lhuillier J. Funerary Practices of the Iron Age in Southern Central Asia: Recent Work, old Data, and new Hypotheses // Sine Sepulchro cultural complex of Transoxiana (between 1500 and the middle of the 1st Millennium BCE).
39. Henri-Paul Francfort. In Zeravshan And Oxus Valleys: When Civilizations Met In protohistory // Культуры Азиатской части Евразии в древности и средневековье / Ответ. ред. Н.А. Аванесова Самарканд. 2021
40. Vikas Kumar, E. Andrew Bennett, Dongyue Zhao, Yun Liang, Yunpeng Tang, Meng Ren,3 Qinyan Dai, Xiaotian Feng, Peng Cao, Ruowei Yang, Feng Liu, Wanjing Ping, Ming Zhang, Manyu Ding, Melinda A. Yang, Berdimurodov Amridin, Hasanov Muttalib, Jianxin Wang, and Qiaomei Fu // Genetic Continuity of Bronze Age Ancestry with Increased Steppe-Related Ancestry in Late Iron Age Uzbekistan. 2021.

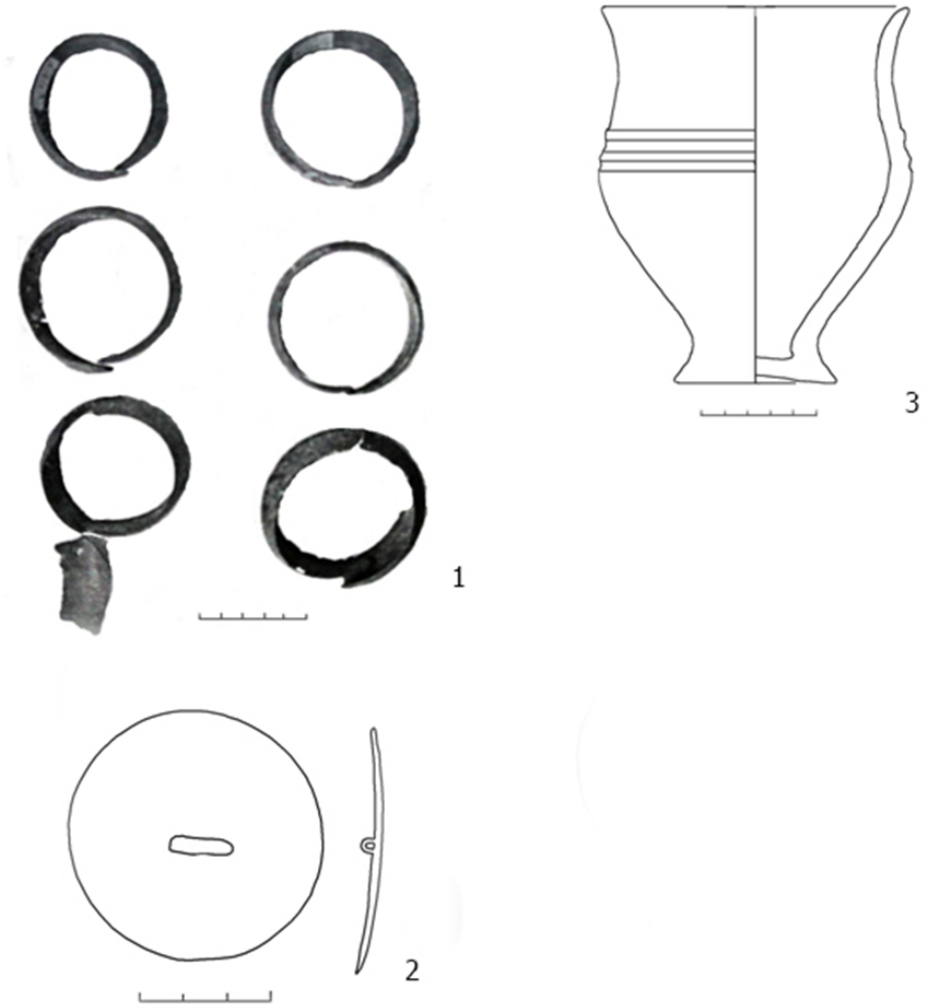

Рис. 1. Новые археологические находки эпохи бронзы Заравшанской долины

НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ КЫРГЫЗСТАНА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Чыныкеева Г.Э. к.и.н., доцент
Ошский государственный университет (Кыргызстан)

Приобретение независимости Кыргызской Республики привело к укреплению национального сознания и были предприняты усилия по решению многих экономических проблем на национальной основе. События в Кыргызстане 1990-х годов имели характерные черты, т.е. в ходе политических и экономических реформ многие социальные проблемы приобрели этнический характер. Этнический конфликт июня 2010 г. В городе Ош требует изучения этнодемографических процессов в этом регионе. Административно-территориальное устройство имеет также большое значение при учете численности населения и изучении ее изменений.

Невозможно самостоятельно изучать этнические процессы и национальные явления, не отделяя их от прошлой и настоящей истории того или иного народа. Поэтому история, этнография, культура, обычаи, традиции и т. д. всех ныне живущих народов. необходимо уделять больше внимания углубленному исследованию, изучению ситуаций, служащих примером их сближения и родства, а не ситуаций разделения и противостояния наций.

Национальный психологический образ жизни и исторические условия народов Кыргызстана, проживающих в регионе, существенно отличаются друг от друга. Для выявления этих особенностей проведем небольшой анализ историю миграции, этнического состава, урбанизации населения регионов, в области языка.

Народности, проживающие в Кыргызстане, различаются по численности, языку, религии, культурно-антропологическому составу, традициям и обычаям. По антропологическому составу население республики состоит из двух рас: монголоидной и европеоидной. В основном говорят и пишут на кыргызском и русском языках. В республике проживают представители не только ближнего зарубежья, но и стран дальнего зарубежья. Например, тюрки, евреи, эстонцы, молдоване, грузины, чехи, иранцы, курды, словаки, американцы, арабы, венгры, албанцы, французы, китайцы и т. д.

Кыргызы, как один из древних народов тюркоязычной группы Центральной Азии, являются местным населением республики.

По переписи 1999 года кыргызы составляли большую часть населения – 64,9%. По численности населения узбеки находятся на втором месте – 13,8%, русские – на третьем месте – 12,5%. По статистическим данным за 2020 год киргизы - 73,7%, узбеки - 14,8%, русские - 5,3%, дунгане - 1,1%, уйгуры - 0,9%, другие национальности – составили 4,2% [1].

По итогам Всероссийской переписи населения 1897 года кыргызы насчитывали всего около 600 тысяч человек. Кыргызский язык является государственным языком Кыргызской Республики. Кыргызы проживают во всех регионах республики. Однако, более плотное их расположение можно наблюдать в западном районе Нарынской области. Также более плотно расположены восточной части Иссык-Куля, Таласской и Чуйской областей и в предгорьях Ферганской долины.

В районах Чуйской, Таласской и Иссык-Кульской областей кыргызы проживают совместно с представителями других национальностей и этносов. По данным переписи населения, в 1999 году численность кыргызов в республике составляла 3128,1 тыс. человек, а в 2020 году – 4804,4 тыс. человек. В текущей ситуации необходимо подчеркнуть увеличение количества кыргызов в городах за счет внутренней миграции.

Таблица №1. Национальный состав населения Кыргызстана (оценка на начало года, чел.) [2].

Название показателей	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Всего населения	**5 477 620**	**5 551 888**	**5 663 133**	**5 776 570**	**5 895 062**	**6 019 480**	**6 140 200**	**6 256 730**	**6 389 500**	**6 523 529**	**6 636 803**
Из них:											
Кыргызы	3 928 796	4 006 009	4 099 433	4 193 850	4 292 062	4 393 057	4 492 667	4 587 430	4 695 646	4 804 369	4 896 182

Русские	394 680	381 562	375 438	369 939	364 571	360 580	356 637	352 960	348 935	344 950	341 351
Узбеки	785 977	796 291	816 219	836 065	856 987	878 615	898 363	918 262	940 628	964 379	985 358
Украины	18 433	16 657	15 527	14 485	13 501	12 691	11 915	11 252	10 600	9 943	9 243
Немцы	9 035	8 766	8 645	8 563	8 453	8 403	8 340	8 269	8 201	8 179	8 132
Татары	29 639	28 656	28 334	28 059	27 688	27 454	27 341	27 200	26 992	26 732	26 507
Казахи	32 900	32 981	33 368	33 701	34 122	34 615	35 087	35 541	36 022	36 396	36 706
Армяне	834	807	810	799	797	810	801	797	793	788	778
Таджики	47 325	48 033	49 046	50 174	51 411	52 729	53 848	54 976	56 219	57 612	58 913
Азербайжанцы	17 823	18 046	18 516	18 946	19 309	19 630	20 010	20 406	20 771	21 153	21 389
Чеченцы	1 784	1 740	1 737	1 719	1 701	1 705	1 684	1 690	1 701	1 707	1 708
Белорусы	1 186	1 109	1 070	1 029	978	944	897	851	816	768	736
Грузины	583	571	578	585	582	575	568	570	569	574	575
Литовцы	137	138	142	151	152	153	145	144	148	148	144
Молдаване	453	430	414	407	393	387	382	374	369	361	362
Латыши	60	62	72	88	86	81	77	75	74	75	74
Туркмены	2 028	2 037	2 051	2 083	2 116	2 121	2 128	2 139	2 142	2 150	2 150
Эстонцы	101	104	104	110	107	104	102	98	96	95	93
Евреи	539	508	501	491	486	472	457	455	447	445	433
Уйгуры	49 721	50 346	51 389	52 456	53 525	54 810	56 015	57 002	58 168	59 367	60 210
Дунгане	59 994	61 372	62 966	64 565	66 140	67 622	69 093	70 534	72 240	73 977	75 437
Корейцы	16 938	16 711	16 753	16 807	16 828	16 957	17 015	17 074	17 105	17 124	17 094
Турки	39 534	39 913	40 443	40 953	41 556	42 255	42 829	43 411	44 112	44 773	45 322
Другие национальности	39 120	39 039	39 577	40 545	41 511	42 710	43 799	45 220	46 706	47 464	47 906

Русских можно встретить в регионах всей республики. Русские компактно проживают в Чуйской, Иссык-Кульской и Таласской областях, причем большая часть из них расположена практически во всех городах республики, особенно в Бишкеке.

Узбеки живут на юго-западе Ферганской долины. Они расселились в регионах, граничащих с Баткенской, Ошской и Джалал-Абадской областями Кыргызстана, а также приграничных регионах Узбекистана. Узбеки в основном занимаются сельским хозяйством.

Украинцы приехали в Кыргызстан вместе с россиянами. Большинство из них – мигранты с окраин России и Украины. Украинцы проживают преимущественно в Чуйской области и городах Кыргызстана, их численность составляет 9 943 человек.

Татары переселились в Кыргызстан в начале XX века. Они были одними из первых просветителей, открывших школы на территории республики и обучавших кыргызскую молодежь грамоте. Большинство татар живут в городах. Среди татар много рабочих, интеллигенции и работников торговли. В 2020 году татар в республике проживало 26 732 человек.

Дунгане пришли в Кыргызстан в конце XIX века из северо-западного Китая. Из-за участия в восстании Цинь они подверглись преследованиям и в результате были вынуждены покинуть родину. Дунгане расселились преимущественно в Чуйской долине (села в Токмоке: Александровка, Милианфан, Кен-Булунг), Иссык-Кульском районе (Каракол, село Ырдык). А на юге Кыргызстана они поселились в селе Таширов сельсовета Савай Кара-Суйского района. Они говорят на дунганском языке и исповедуют мусульманскую религию. Дунгане северной части Кыргызстана сохранили и используют свои традиции и язык больше, чем дунгане южного Кыргызстана. Однако можно заметить, что следующие поколения дунгане северной части Кыргызстана говорят на русском языке, а дунгане на юге более склонны к

узбекскому языку. В основном они занимаются сельским хозяйством и торговлей. В 2020 году в республике проживало 73977 человек.

Уйгуры переселились в Кыргызстан в 1920-х годах. В 50-е годы зафиксирован второй этап их переселения. В результате «Культурной революции» они были вынуждены покинуть родину. Они расселились в основном в сельскохозяйственных районах Бишкека, Токмака, Каракола.

Казахи издревле проживали с киргизами в соседних районах, расположенных во всех регионах Кыргызстана. Большинство из них проживает в Чуйской и Таласской областях. В основном они занимаются животноводством и торговлей. В 2020 году в республике проживало 36 396 человек.

Меньшинствами, проживающими на территории республики, являются следующие национальности и по переписи 1999 года проживают: азербайджанцы (14 тысяч), белорусы (3,2), евреи (1,6), калмыки (5,8), армяне (1,4), башкиры (2,0), грузины (0,7), корейцы (19,8), немцы (21,5), таджики (42,6), турки (33,3), чуваши (0,8), греки (0,7), молдаване (0,8), поляки (0,8), цыгане (1,0) и другие национальности (0,2 тыс. человек).

Нетрудно представить, что этнический состав населения может резко измениться в последние годы из-за миграции представителей малых народов. Эксперты Национального статистического комитета прогнозируют, что вместо известных нам со времен Советского Союза эстонцев, латышей, молдаван и греков их место могут занять индийцы, афганцы, турки, иранцы и китайцы. Есть основания предполагать, что представители этих конкретных сообществ осядут в Кыргызстане, займутся бизнесом и приживутся.

По данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики с 2016 года в отделе «по национальному составу населения» зарегистрированы представители всего 30 этносов, часть остальных этносов, численность населения которых составляет менее 500 человек, определяется как «прочие», их общая численность по данным 2020 года составляет 47 тыс. 464 человек [3].

Наименьшими этническими общностями являются немцы (около 9000 человек), армяне (свыше 800 человек), чеченцы (1705 человек), белорусы (около 800 человека), грузины (574 человек), литовцы (148 человека) и молдаване (около 400 человек), латыши (около 80 человек), туркмены (более 2 тысяч человек), эстонцы (около 100 человека) и евреи (около 500 человека) [4].

По статистическим данным, в Кыргызстане меньше всего детей: эстонцев, литовцев и латышей. Их количество с каждым годом уменьшается. В основном по объективным причинам: люди переезжают в Прибалтику или Россию, потому что большинство из них, несмотря на прибалтийское происхождение, выросли в русскоязычной среде и фактически не говорят на родном языке. Почти все они являются потомками эстонцев, насильственно депортированных из Эстонии в бывшие среднеазиатские республики, в том числе в Кыргызстан.

За последние годы количество украинцев значительно сократилось. С 2011 года население Украины сократилось почти вдвое и тогда если составило 18 433 человек, то 2020 году их осталось 9 943 человек. Такая же тенденция существует и в белорусской общине. Здесь следует отметить, что из-за смешения славянских семей в русской, белорусской и украинской общинах идентичность часто носила плавающий характер, и подавляющее большинство украинцев и белорусов стали регистрироваться как русские.

То же самое можно сказать и о курдской, тюрко-месхетинской общинах. Поскольку в советский период идентификация этих национальностей особо не поощрялась, многие представители этих общин зарегистрировались и представились азербайджанцами в силу одинакового географического происхождения и объединяющей их общей религии.

Если проанализировать динамику изменения национального состава населения страны за последние 20 лет, то можно увидеть, что доля тех наций и народностей, которые были насильственно переселены в Кыргызстан в советское время, снижается. Большинство этих этнических общин уменшились, и в стране осталось лишь несколько семей. Некоторые из этих сообществ ассимилировались и почти полностью утратили свою идентичность. Для большинства из них русский язык стал родным. Если кто-то и знал свой родной язык, то только устно.

Можно отметить еще одно положение: количество этнических общностей, использующих русский язык как инструмент межэтнического общения, постепенно сокращается. Их заменяют другие страны. Возможно, английский язык заменит русский язык, или кыргызский язык станет языком международного общения.

По состоянию на 2020 год население нашей республики составляет 6 140 200 человек, из них зарегистрировано 898 363 узбека, уступая только кыргызам. Например, в Баткенской области зарегистрировано 73 650 узбеков, в Джалал-Абадской области - 296 064, в Ошской области - 370 519 узбеков, на юге Кыргызстана - 622 484 узбека.

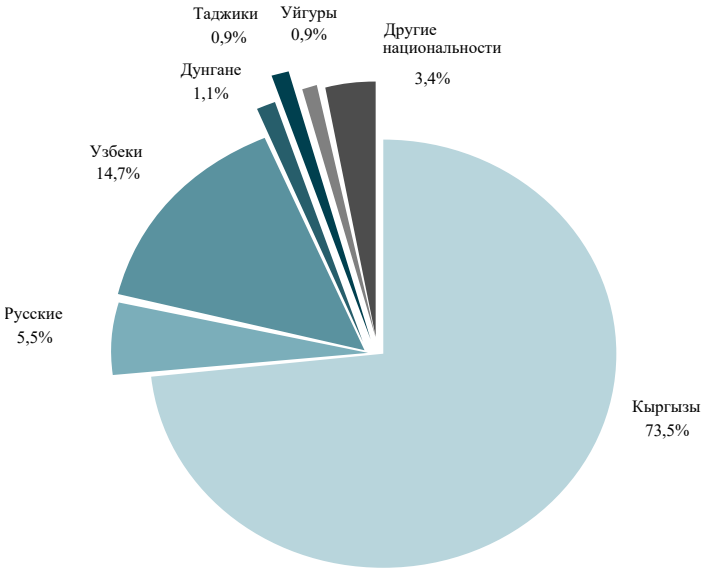

Диаграмма №1: Доля выбранных национальностей в общей численности населения. Численность населения на начало 2020 года (в процентах) [5].

Кыргызская Республика – многонациональное государство, где проживают представители более 100 национальностей. Кыргызы составляют большую часть населения, за ними следуют узбеки и русские, составляющие более 90 процентов населения.

В начале 2019 года общая численность населения увеличилась на 8 процентов по сравнению с началом 2015 года, а численность кыргызов увеличилась на 9 процентов. В результате доля кыргызов в общей численности населения выросла с 73 процентов в 2015 году до 74 процентов в 2019 году, численность уйгуров, дунган, таджиков и узбеков увеличилась на 9-10 процентов, азербайджанцев - на 8 процентов, казахов и тюрков - на 6 процентов.

Этнический состав субрегионов (Алайский район) горно-пастбищной зоны юга Кыргызстана имеет моноэтническую структуру. Кыргызы составляют здесь большую часть населения [6].

А в субрайонах равнин и предгорий в земледельческой и животноводческой зоне (Сузакский, Ала-Букинский районы Джалал-Абадской области) сохраняется полиэтнический характер. Другими словами, живут представители всех национальностей [7].

В целом за исследуемый период доля кыргызов и узбеков в этническом составе населения увеличилась. В частности, оно возросло в городах и районных центрах. Численность славянских народов, как и других стран Центральной Азии, с каждым годом уменьшается и эта характерная тенденция сохраняется. Хотя влияние миграции заметно, на территории региона по-прежнему проживают другие небольшие этнические группы, образующие его полиэтническое население.

В последнее время наблюдается естественный прирост кыргызов и среднеазиатских республик: узбеков, таджиков, уйгуров, казахов, но резко сократилось количество русских, немцев, украинцев, татар и евреев. Это связано с миграцией некоторых представителей национальностей на историческую родину или жить в другой стране. Все национальности, проживающие на территории республики, являются народом Кыргызстана. Поэтому общая цель – поднять экономику, сформировать нацию, идеологию, перейти к рыночным отношениям, позаботиться обо всех, укрепить дружбу народов, построить и развивать независимое и суверенное демократическое государство.

Список использованной литературы и данных:

1. Кыргызстан. Кыскача статистикалык маалымдамасы. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. Б., 2020. – 15-бет.
2. http://www.stat.kg/ru/
3. http://www.nlkg.kg/ru/projects/little-kirghizstan/malye-narody-v-kyrgyzstane-prozhivayut-104-estonca
4. http://www.stat.kg/ru/
5. http://www.stat.kg/ru/statistics/naselenie/
6. Gulnaz Chynykeeva... The Southern Region of Kyrgyzstan: Modernity and Ethnic-Demographic Development. Open Journal of Social Sciences, 2020, 8, 1-12.
7. Чыныкеева Г.Э. Азыркы мезгилдеги Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык процесстер (Жалал-Абад облусундагы этносоциологиялык изилдөөлөрдүн негизинде). Б., 2016.

1964-1985 ЖЖ. ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ МЕН ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ыбырайхан М.Ы., тарих магистрі, аға оқытушы
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Жалпы ғылымда күнделікті өмір терминнің түпкілікті орнығуы XX ғ. екінші жартысына жатқанымен, алғаш З. Фрейдтің 1904 ж. жарық көрген «Психопотология повседневной жизни» атты кітабының атауы арқылы тұңғыш рет қолданысқа енді [1]. Осылайша, гуманитарлық ғылымдарда әуелгі кезде негізінен психология мен философияда, мәдени антропологияда, әлеуметтануда, кейін тарих ғылымында «күнделіктілік тарихы», «күнделікті өмір тарихы» формасында қолданысқа кеңінен ене бастады. Отандық тарихнамада орыс тілінен аударылған нұсқа кең қолданыста.

2000-шы жылдар басына дейін күнделікті өмір тарихы түсінігі посткеңестік ғылымда тек әлеуметтануда қолданылған. Күнделікті өмір түсінігі әлеуметтанушы Л.Г. Ионниннің жұмыстарында беріліп, «Социология культуры» оқу құралында «Күнделікті өмірдің логикасы мен тарихы» бөлімі арналған. Зерттеуші Ресей және посткеңестік кеңістіктегі ғылымда алғаш рет «күнделікті өмір» ұғымына жан-жақты түсініктеме береді. Ионин ұғымды әлеуметтану мен мәдениет психологиясы тұрғысынан қарастырады [2].

Күнделікті өмір феномені әртүрлі ғылым салаларының зерттеу пәні болып табылады: философия, мәдениеттеану, әлеуметтану, мәдени антропология, тарих және т.б. Бұл

ғылымдардың әрқайсы әртүрлі әлеуметтік топтар мен қоғамдардың өкілдерінің күнделікті өмір тәжірибелерінің әртүрлі аспектілерін зерттеп, белгілі бір қоғамның циклдерін анықтайтын индивидтердің өмірлік құндылықтары, идеалдары мен ұстанымдарын түсіндіруге тырысады. Алдыңғы ұрпақ өкілдерінің жинақтаған білімі, дәстүр, норма мен идеалдар күнделікті өмірдің негізін қалайды. В.Б. Безгин атап өткендей, күнделікті өмір зерттеулеріндегі индивид өмірлік сахнада берілген жағдайларда (табиғи, мерзімдік, саяси) әрекет етуші ретінде көрініс беріп, жағдайды анықтаушы ретінде көрсетіліп, өзгелермен бірге әлеуметтік рольдерді құрастырушы және оларды ойнаушы болуы тиіс. Зерттеуші нақты бар заң мен тәртіпке топтық топтық және индивидуалды реакцияны түсінуге ұмтылуы қажет. Пәнаралық дискурс зерттеу мәселесінің берілген аспектісін жүзеге асыруға септеседі.

Тарихи-философиялық талдауда күнделікті өмірді, адамның қарапайым әлеуметтік ортадағы күнделікті өмір тәжірибелерін зерттеуге қызығушылық XIX ғ. ортасында пайда болып, қысқа уақыт аралығында кең оқырман аудиториясын жаулап алады. Осы уақыттан бастап әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда жаһандық – ауқымды әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, билік трансформациясы, төңкерістер мен соғыстарды зерттеуден – зерттеу назарын өзіндік бастан өткендері, үміті, сезімі мен армандары бар «кішкентай» адамды, микротарихты зерттеуге біртіндеп көңіл бұру басталады [3]. Зерттеу назарының бұрылуы қатардағы адамның шынайы өмірін көруге, қоғамдық-саяси өзгерістер мен трансформациялардың қатардағы азаматтар өміріне әсерін, олардың қоғамдық өзгерістерді қабылдауын, өмірлік құндылықтар мен стратегияларды қалыптастыруын бақылауға мүмкіндік берді.

«Адамның күнделікті өмірінің сферасын» философиялық түсінуге алғаш рет назар аударған Э. Гуссерль, адам өмірінің бұл бөлігін «өмірлік әлем» деп бөліп көрсетті. «Өмірдік әлем» адамның жүріс-тұрыс бағдарының айқындықтарынан (очевидность) тұрады, априорлы құрылымды сипаттама-инварианттарға ие (кеңістік, уақыттық, заттық интерсубъективті және т.б.), оларды индивид қайталанатын және әдеттегі ретінде қабылдайды. О.Н. Новогицын атап өткендей, Э. Гуссерль өмірлік әлемді біздің күнделікті өмір тәжірибесі әлемімен, аңғал субъективтілікпен ұқсатады. Яғни, ғылыми объективтілікке дейінгі табиғи қондырғылар әлемімен ұқсатып, өмірлік әлем «алғашқы айқындылықтар сферасы» да, трансцендентті субъективтіліктің әрекетін құрастырушы құрастыратын интенциональді сфера болып табылады.

Э. Гуссерль ізбасары, феноменологиялық әдістің негізін қалаушы А. Шюц «күнделікті өмір» концептінің мазмұнын нақтылады. Оған осы түсінікті теорияландырудағы зор үлес тиесілі. А. Шюц бойынша әлеуметтік әлем құрылымды болып табылады. Ол әлем индивидтер үшін өзіндік мағынаға ие, бұл әлемде қарапайым күнделікті ойлау конструктыларында индивидтердің жүріс-тұрысына әсер етіп, мақсаты мен әрекеттерін айқындайды. Индивид өмір сүретін бұл әлем ешқандай күмәнсіз қабылданатын, белгілі бір қасиеті бар шектеулі субъектілерден құралған. Күнделікті өмірде адам биографиялық себеп-салдарлы байланыстан құралған жағдайларда өмір сүреді. Бұл жағдайлар ол өзі анықтайтын физикалық және әлеуметтік-мәдени айналасында қалыптасады. А. Шюц пікірінше, қарапайым ойлау конструктілерінде – қоршаған әлем индивидтің өзіндік әлемі болып табылады, бірақ ол басынан бастап мәдениеттің интерсубъективті әлемі.

Күнделікті өмір әлемі - адамның әлеуметтегі орыны интерпертацияларынан тәуелді болып келетін, мағыналардың мәні мен мәтінінің универсумы болып табылады. Индивид өмір сүру әдісін «табиғи және оң» сипатта қабылдап, типтелген жағдайда заттармен және адамдармен қатынас орнатудың түрлі тәсілдерін тудырады. Күнделікті тірлікте индивид әртүрлі конструкцияларды қолданады. Олар бұрынғы тәжірибе негізінде тексеріліп, жуықтап алынған ережелер мен қағидалардың формасынан көрінеді. Индивидтің күнделікті өмір іс-

тәжірибелеріндегі өзара әрекет «Өзгеден күтілетін жүріс-тұрыстың ойға қонымды мәнінің конструктілер сериясының болуын» болжайды [4]. Яғни, Өзге біреуге таңылған мотивтер, ұқсас жағдайлардағы индивид пен басқа адамдардың мотивтерімен ұқсас. Күнделікті әрекет әлеуметтік тұрғыдан мақұлданған ережелер жиынтығына сәйкес келеді: бірыңғай ұқсас мәселелер, шешімдер, мақсатқа жету жолдары мен құралдары. Бұл әрекеттер мәселеге айналдырылмаған және индививд үшін өздігінен немесе міндетті түрде болуы тиістердің қатарында қабылданады.

Әлеуметтік ғылымдардың басты методологиялық міндетін А. Шюц жалпы принциптерді зерттеуден көрді. Адамдар өз тәжірибесін және әлеуметтік әлем тәжірибесін өзінің күнделікті өмірінде осы принциптерге сәйкес ұйымдастырады. А. Шюц үшін күнделікті өмір әлеуметтік-мәдени әлем болып табылады. Бұл әлемде индивид көптеген қатынас түрлері арқылы өзге индивидтермен байланысты. Адамның жүріс-тұрысы әлеуметтік жүйе құрылымына түскен сайын, оның типтік түрі әлеуметтік тұрғыдан заңмен, фольклормен, дәстүр және әдеттермен мақұлданады. Күнделікті әлем, А. Шюцтің пікірінше интерсубъективті әлем, ол нақты индивид дүниеге келгенге дейін өмір сүрген және оны ұйымдастырылған әлем ретінде өзгелер интерпретациялаған. Осылайша ол индивид алдына берілген болып шығады. Күнделіктіліктің өмірлік кеңістігінің интерпретациясы әлеуметтену факторына тәуелді: индивидтің өткен өмірінде айналасынан және өзінің өмірлік тәжірибесінен алған білім кешенінен. Күнделікті өмір әлемі кеңістігінде адам тек өмір сүрмейді және белгілі бір рольдерді ғана ойнамайды, сонымен қатар оны өзінің прагматикалық мотивтерінің негізінде жетілдіреді. Осылайша, феноменологиялық тәсілдің ерекшелігі күнделікті «әлеуметтік өмірлік әлемнің» құрылымы мен білімін зерттеуге ұмтылыс болып табылады.

Феноменологиялық концепция шеңберінде әлеуметтік шындықты сараптауды XX ғ. 60 жж. американдық әлеуметтанушы П. Бергер және оның неміс әріптесі Т. Лукман жүргізген. Олар шындықты әлеуметтік құрастырудың феноменологиялық теориясын құрап шықты. Бұл теория әлеуметтік шындықты тануға бүгінгі күнде де эвристикалық мүмкіндіктерге ие. Олар үшін күнделікті өмір адамдар интерпертациялайтын және адам үшін тұтас әлем ретінде субъективті мәнге ие шындық болып табылады. Бұл әлем шындық ретінде ғана ұсынылмайды, сонымен қатар индивидтің ойлары мен әрекеттерінде көрінеді. Индивид өмір сүретін көптеген шындықтар ішінен тек күнделікті өмір шындығы ең жоғарысы болып табылады.

Күнделікті өмір кеңістіктік және уақыттық құрылымға ие. Әр индивид өзінің психологиялық факторларының негізінде өз уақыт ағымын сезінеді [5]. Бірақ, сонымен қатар стандартты немесе әлеуметтік уақыт бар, себебі күнделікті өмір интерсубъективті. П. Бергер мен Т. Лукман бойынша стандартты уақыт ретінде келесі түсіндіріледі: «космостық уақыт және ішкі уақыт пен табиғаттың мезгілдік циклдарына негізделген қоғамда бар күнтізбенің қиылысуы».

Тарих ғылымының арнасына күнделікті өмірді зерттеуді француз тарихшыларының «Анналдар» мектебінің өкілдері енгізген болатын. Олар үшін тарихтағы «адам бейнесіне» және белгілі бір елдің өміріндегі әлеуметтік және мәдени институттардың психологиялық сипаттамасына ерекше көңіл аударуға ұмтылыс тән болды. Олардың еңбектерінде «өлім мен өмір ырғақтарының ауысуы», «тамақтану тарихы», «тән тарихы», «киім тарихы», «балалық шақ тарихы» және т.б., яғни күнделікті өмір концепциясына жатқыза алатынның барлығы зерттеу пәні болып табылды [6]. Ф. Бродель бойынша, күнделікті өмір – уақытпен кеңістікте әрең ұсталатын, ұсақ фактілер, индивид енген материалдық өмір. Ол барлығына қатысты, қайталанады, барлық бар затқа енген, күнделіктілік ағымында өтеді. Адам өмірінде белгілі бір уақыт аралығында қайталанатын кез-келген факт, күнделікті өмір құрылымына айналады.

Адамның күнделікті әлемін түсіну үшін, Ф. Бродель демография, киім, тамақ, менталдылық, өмір сүру жағдайын, яғни адамды үнемі қоршап тұрған, шеңберінен шығып кете алмайтынды сараптайды.

«Күнделіктілік» феноменінің көріністерін теорияландыруға көптеген ізденістер жасаған XX ғ. мәдениеттанушылары [7]. «Анналдар» мектебінің өкілдері күнделікті өмір саласын сипаттайтын, адам іс-әрекетінің әртүрлі тарихи аспектілерін зерттеуге көңіл бөлгенге дейін, исландиялық мәдениет зерттеушісі Й. Хейзинга күнделікті өмірдің әлеуметтің барлығының немесе белгілі бір қабаттарының менталдылығын анықтайтын келесі формаларының мәдени мазмұнын сараптауға әрекет жасады: туу, өлім, отбасы, дін мен ой формасы. Ол үшін кез-келген адам әрекеті әзірленген және мәнерлі ритуал – өмірлік стильге сай жүреді. Й. Хейзинга күнделікті өмір трансформациясының механизмдеріне назар аудара алды. Зерттеуші ойынша, өткен дәуірдің әртүрлі шарттылықтарын қоғамның жоққа шығаруы, әлеуметтің өмірлік кеңістігін анықтайтын бұрынғы өмір нормалары мен құндылықтарын сақтай отырып жүргізіледі. М. Хайдеггер күнделікті өмірді әңгіме, қызығушылық және екіұштылықпен сипатталатын болудың бір модусы ретінде анықтайды. Ол адамның күнделікті өмір мәселелеріне жұтылуы оның шынайылығын жоғалтуға алып келетінін атап өтеді. Тұлға топқа түсіп, олардың біріне айналады, құндылықтарын қабылдап, ойлау мен жүріс-тұрыстың ұжымдық әдістерін меңгереді. Осылайша күнделікті өмірде болудың әдістері ашылады.

Мәдениеттанушы М. Бахтин күнделікті өмірдегі мереке мәдениетін таладаған. Мереке – ұжымдық іс-әрекеттің тұлғаны күнделікті іс-тәжірибе шеңберінен тыс шығаратын ұжымдық іс-әрекеттің ерекше формасы. Күнделікті өмірдегі шындықтың мерекелік салтанатты шерулік әрекеттерінде идеалды формалар көрініс береді. Өмірдің маңызды кезеңдері: туу, өлім, неке – әрдайым мерекелік әрекеттің жетекші факторлары болып табылған. Мереке әлемнің тұрақтылығын, өзгерместігін және мәңгілігін бекітеді.

Ресейлік мәдениеттануда күнделікті өмір феноменін теорияландыруға өзіндік үлес қосқан зерттеуші Ю.М. Лотман болып табылады. Өз зерттеулерінің бірқатарында ол жоғары идеялар әлемі, күнделікті шынайылықта өз-өзін ойлайтын адамдар әлемінен бөлек емес деген қорытындыға келеді. Адам өмірінің тұрмыстық жағы индивидтің әлеуметтік позициясын анықтауға мүмкіндік беретін жасырын мәнге, мәдени кодқа ие. Ю.М. Лотман бойынша күнделікті өмір үстемдікке ие мәдениеттің құндылықтары мен нормаларынан қалыптасады. Зерттеуші үшін күнделікті өмір жалпы мәдениет секілді, семиотикалық құбылыс және оның мәнін тек тұрмыстық мәдениетті зерттеу арқылы түсінуге болады.

Күнделікті өмір революцияға дейінгі Ресей тарихшыларының да назарын аударған. Күнделікті өмірді зерттеудің классикалық үлгісі ретінде Н.И. Костомаров, Е.И. Забелин, А.В. Терещенко жұмыстарын санауға болады. Олар өз жұмыстарында орыс халқының дәстүрлі адамгершілік құндылықтарына баса назар аударады: әйелдің бағынышты жағдайы, отбасы мен тұрмыстағы жүріс-тұрыс, отбасылық қатынастар, шаруашылықты жүргізу ерекшеліктері және т.б. Авторлар өмірдің материалды-тұрмыстық жағын сипаттауға басымдық беріп, тұрмыстық жүріс-тұрыс мотивтеріне көңіл бөлмейді. Күнделікті өмірді бұлай түсіну жағдайында, М.М. Кром атап өткендей, өткен өмір адамдары әрекет еркіндігінен айырылған, ешқандай ойлары болмай, берілген шындық жағдайларында белгілі сценариймен өмір сүріп, заттар мен жағдайлар шеңберінен шыға алмай қалған секілді.

Күнделікті өмір феномені мен тарихына қызығушылықтың күрт артуы посткеңестік ғылымда 1990-шы жж. басталады. Мысалы, И.Т. Касавин мен С.П. Щавелин күнделікті өмірді пәнаралық байланыс тарапынан зерттеуге әрекет жасады. Олар бұл феноменнен әрекеттік-оқиғалық, пәндік-заттық, тәндік-жүріс-тұрыстық аспектілерді анықтады. И.В. Утехин күнделікті өмір тарихи процесс динамикасын түсінуге шешуші ақпарат бере

алмайды, тек қоғамдық жүйені қарастырудың шешуші бір қыры болып табылады. Күнделікті өмір заттар әлемі мен сананың өзара әрекеттестігі арқылы Б.В. Марковтың «Культура повседневности» жұмысында қарастырылған. Автор үшін киім, баспана, туыстық қатынас жүйесі күнделікті өмір кеңістігінің «адам қалыптасуы жүретін» маңызды элементтері болып табылады. Күнделікті өмірдің өзі адамдардың ойлары мен бастан кешкендерімен ғана шартталмайды, сонымен қатар нормалар және институттармен реттеледі. Феноменологиялық дәстүрге қарсы Б.В. Марков күнделікті өмір «ерекше сипатпен құрастырылған кеңістіктердің желісі» деп есептейді. Бұл желіге күнделікті өмір құрылымындағы тәндік және рухани, экономикалық және этикалық құрамдас бөліктер жатады.

Күнделікті өмір тарихының кеңістігін қалыптастырудағы басты әдіснамалық тәсіл тарихилық принципі болып табылады. Бұл принцип бойынша оқиғалар мен құбылыстар уақыт бойында өзара өзара күрделі байланыста дамиды. Тарихи себеп-салдарлық тізбек аса ұзын болуы мүмкін, себебі қолда бар артефактілерге тек олардың алдындағы мәдени құбылыстар ғана әсер етпейді, сонымен қатар өте ертедегі жағдайлар өз ізін қалдырады немесе барлығынң туындатушы түп-тамыр болып табылады [8]. Сондықтан зерттеудің хронологиялық шеңберін шектеудің өзінде, егер мәдени-тарихи типтердің өзгерісін қарастыратын болсақ, белгілі бір құбылыстардың түп-тамырын анықтау үшін ерте дәуірлерге саяхат жасау қажет болады. Бұл әсер ету, қабылдап алу және мұраға алудың зор ролімен байланысты, себебі белгілі бір құбылыстар трансформацияланған күйде кейінгі дәуірлерде байқалуы мүмкін. Мәдениеттің мәні осы жаңа жағдайларға мұраға қалу мен интерпретацияда жатыр.

Сонымен, күнделікті өмір, яғни, өткен мен бүгінді бастан кешу арқылы қалыптасқан іс-әрекеттер мен өмір сипаты мәдениеттің барлық әртүрлі көріністерін ортақ тарихи-мәдени мәтінге біріктіретін элемент болуы мүмкін. «Қарапайым адам» бастан кешкен және қарапайым санасымен қабылдаған әлемді тұтас бірлік ретінде көрсету, зерттеушіге қоғамдық тарихтың объективті және жүйелі бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік беріп, тарихты «адамиландырады», өткенді оның тасымалдаушысы, адам арқылы түсінуге мүмкіндік береді [9]. Күнделікті өмір тарихын зерттеу, «кішінің» ішінде – қоғамдық болмыстың – заттай, іс-әрекеттік, этикеттік және басқа формаларында, тарихи дәуірдің мәдени панорамасындағы эстетикалық идеалдарында және этикеттік нормаларында, барлығын осының ішіне енгізе отырып, элиталық мәдениеттің арнайы мамандарының туындылары мен идеяларының шығуы мен игерілуінен бастап қарапайым өмірдің ең төменгі құбылыстарына дейін қарастыру. Күнделікті өмір тарихын зерттеу әлеуметті ерекше жүйе ретінде қарастырудың ерекше құралы ретіндегі орыны осындай деуге болады.

Осылайша, күнделікті өмірді зерттеуде құрылымдық-функционалдық, құрылымдық-семиотикалық және микротарихи тәсілдер өзара үйлесім тауып, нәтижесінде келесі методологиялық ұстанымдар тарап шығуы тиіс: - фактілер жиынтығының статистикалық дұрыстығы; - зерттелетін құбылысқа жүйелік тұрғыдан қарау; - күнделікті өмір тарихы жүйесіндегі фактілердің өзара тепе-теңдігі; - зерттелетін фактілердің семантикалық талдауы; - зерттелетін құбылысты статистикалық және динамикалық модельдеу әдістерінің өара үйлесімі.

Н. Пушкарева күнделікті өмір ретінде қоғамдық өмірдің оқиғалық жағын, жеке ұсақ жағдайлар және адамдардың сыртқы әлем жағдайларына бейімделу әдістерін түсінеді. Зерттеуші атап өткендей, «ерлер мен әйелдер күнделікті өмір құрылымын жасау мен қайта құрудың үздіксіз процесіне белсене қатысып, өздерін қоршаған өмірлік әлемді бейімдеп алуға ұмтылады». Бұл тұрғыда күнделікті өмірді түсінудің неміс ғылыми дәстүрі, әсіресе А. Людтке ойлары белгілі бір қызығушылық тудырады. Неміс мектебінің тарихшылары күнделікті өмір тарихын тұрмысты сипаттау контекстінде емес, кеңірек зерттеу шеңберінде

түсінуге шақырады. Бұл жағдайда зерттеуде адам тәжірибесі, қабылдауы, елестетуі, іс-әрекеті тарихи дамудың құрылымдары және процесстерімен байланыста қарастырылуы тиіс. Күнделікті өмір тарихы индивидуалды және ұжымдық тәжірибемен тығыз байланыста және өзі жаңа тәжірибе туындатады. А. Людтке атап өткендей: «Күнделікті өмір тарихы адамдардың іс-әрекетін үнемі қалпына келтіруге, сезімдерін түсіндіруге бағытталған». А.К. Соколов пен С.В. Журавлевтің пікірінше, А. Людткенің еңбегі тарихи құраудың «төменнен» жасалатын логикасы жайлы тезисті дәлелдей алды. Бұл ой бойынша тарихты модернизациялық процесстердің күрделі өзгерістерінде лайықты орын таба алмай, өмір сүрген қарапайым адамдардың тарапынан жазу қажет. Дәл осы қоғамдық және жеке мәселелердің микродеңгейде өзара сабақтасуы халықтық әлеуметтік жад пен билік идеологемалары арасындағы алшақтықты аттап өтуге мүмкіндік беріп, әлеуметтік субъектілердің шынайы іс-тәжірибесін қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Қоғамдық болмыстың үздіксіздігі және үзілістігі, неміс зерттеушілерінің ойынша, жаңа тарихи танымның негізі болуы тиіс. Осы арқылы қоғамдық процесстерге билік көзімен емес, әлеуметтік іс-әрекет субъектілері, қатардағы азаматтардың тарихи шындықты қабылдау түсінігі тұрғысынан қарау қажет.

XX ғ. күнделікті өмірді мұқият және жан-жақты зерттеуге Германия тарихшылары 1980 жж. бастап көңіл бөліп, жаңа зерттеу бағытын «күнделікті өмір тарихы» деп атаған. Бұл бағытты ұстанушылардың назар аударатын басты пәні – басты тарихи оқиғалар емес, сол оқиғалардың «кішкентай адамдардың» өміріндегі көрінісі. Бұл адамдар әрдайым тарихты жасаушылар емес, тек қатысушылар, алайда олар әрдайым осы оқиғалар салдарын бастарынан өткеріп, уақыт бойында өмірлері мен өздері қоса өзгереді. Тарих ғылымының бұл бағытының сипаты, оның негізін қалаушылардың бірі, неміс ғалымы А. Людткенің «Что такое история повседневности? Ее достижения и преспективы в Германии» атты мақаласында берілген. Жаңа бағытты сипаттай келіп, Людтке былай дейді: «Барлығынан маңыздысы – адамды еңбекте және еңбектен тыс зерттеу. Күнделіктілікті сараптауда бастысы, тарихта атаусыз қалғандардың өмірлік мәселелері болып табылады... Индивидтер бұл зерттеулерде әрекет етуші тұлға, әрі өткеннің әлеуметтік-тарихи шындығын белсенді түрдегі туындатушы және өзгертуші болып табылады». Күнделікті өмір тарихы барлығын қамтитын жалпылауларға ұмтылмай, алдыңғы орынға адамдардың әлеуметтік тәжірибесін зерттеуді қояды. Күнделікті өмірді өндірістік және тұрмыстық деп бөлу кең тараған, яғни адам өмірін жан-жақты қамту қарастырылған [10]. 1980 жж. басында Германияда күнделікті өмір тарихы бойынша қызу пікірталастар жүріп, Людтке пікірінше, батысгерман беделді тарихшылары оның туындауына қарсылық білдірген. Керісінше, АҚШ, Ұлыбритания және қандай да бір деңгейде Францияда күнделікті өмір тарихына оң көзқарас қалыптасқан.

Күнделікті өмір тарихына жақын бағыт – тарихи антропология және мәдени антропология болып табылады. Л.В. Беловинский пікірінше, тарихи антропология күнделікті өмір тарихын зерттеу мәселелерін шешпеді. Күнделікті өмір тарихын зерттеуге маңызды үлес жаңа бағыт – микротарихтың қалыптасуы. Ол өткен әлеуметтік шындықты қазіргі заман ғылымында қалыптасқан микроталдау тәсілдері, ең алдымен әлеуметтану, әлеуметтік психология, экономикалық теория және мәдени антропология арқылы зерттейді. Бұл тұста зерттеу объектісін, өзгеріске түсетін тарихи ерекшелікті ескеріп, сәйкес теориялық және тәжірибелік құралдарды таңдау маңызды. Микротәсілдердің кең танымалдылығы макротарихтың кемшіліктеріне және тарихи өткеннің барлығын тар ауқымды және бұлыңғыр «бастаушы үрдістерге» әкеліп тіреумен байланысты. Италияда жоғары дамыған микротарих шағын және жекені зерттеу арқылы жаһандық үрдістерді түсінуге алып келеді. Құрылымдар емес, құрылымдардағы өзгерістер зерттелетін бағыт үшін «ұсақ-түйекті қарастыру емес, аса мұқият үңіліп зерттеу» сипаттамасы орынды. Жеке тарих жалпылама тарихқа ұласып, микро

және макросараптаудың жұптасуының идеалды түрі ұсынылады. Әлеуметтік құрылымдар қоғам емес адамдар туындататын және өмірін өзгертетін ереже, роль, қатынас және мәннің жиынтығы ретінде түсініледі. Бірақ, адамдардың шығармашыл әрекеті мен бастамашылдығы мәжбүрліліктен. Адамдар екітарапты күшке ие, ал құрылымдар – шартты. Микротарихтың бұл өзгермес қағидалары И.М. Савельева мен А.В. Полетаевтың жұмыстарында берілген.

Әлеуметтік тарихтың (жаңа) германдық нұсқасын Мартин Дингес ұсынып, өзінің нақты зерттеулерінде ғана қолданбай, «әлеуметтік-ғылыми тарих» жақтаушыларымен пікірталаста оны қорғаған. Сонымен қатар, өзінің бағдарламалық мақаласын «Одиссей» альманахының беттерінде жариялаған. Пьер Бурдьенің әлеуметтануын экономикалық, әлеуметтік және мәдениліктің қатарласуы мен «шынайы бөлектігі мен өзара теңдігі жайлы елесті шақырғаны» үшін сынай отырып, М. Дингес «күнделікті өмірдің мәдени тарихы» зерттеу бағдарламасын ұсынды. Оның ойынша, бұл бағыт әлеуметтік тарих пен тарихи антропология жетістіктерін біріктіре алатын еді. Сонымен қатар, «мәдениет жайлы интегралды түсініктерден шығып, мәдениетті өзге салалардан (экономикалық, әлеуметтік, саяси, діни) әсер қабылдаушы және құрылымдаушы медиум ретінле» топшылайды. «Күнделікті өмірдің мәдени тарихының» теориялық түпнегізі ретінде «жүріс-тұрыс стилі» әлеуметтанулық түсінігі негізінде қалыптасқан «өмір стилі» теориясы ұсынылады.

«Өмір стилінің» жалпы категориясын М. Дингес «жүріс-тұырыстың қоғам ұсынатын нұсқаларын таңдайтын индивидтар мен топтардың салыстырмалы түрде қалыптасқан шешім түрлері» ретінде анықтайды. Индивидтер, топтар немесе қоғам өмір стилін мақсатты бағытталған түрде өсіруі мүмкін, нәтижесінде өзінің әлеуметтік айырмашылығын белгілеп, өзінің бірігейлігін қалыптастыра алады. «Өмір стильдерін» олар «өмір сипатының уақыт пен кеңістікте құрылымданған, ресурсқа (материалды және мәдени), отбасы мен шаруашылық түріне, құндылық ұстанымдарына тәуелді» ретінде түсінеді. Ресурстар өмірлік мүмкіндіктерді, әр берілген жағдайда таңдау мүмкіндігін анықтайды; отбасы мен шаруашылық түрі экзистенциальды баспаналық, тұтынушылық ошақтың сипаттамасы болып табылады; құндылық ұстанымдары басты өмірлік мақсаттарды анықтап, менталдылықты қалыптастырады.

М. Дингес атап өткендей, өмір стилі теориясы әлеумттік құрылымдардың кешендік талдауын мүмкін ете түседі. Осы арқылы индивидтер мен топтардың құрылымды қалыптастырушы әсері бар жүріс-тұрысын, дәл осылай керісінше әлеуметтік құрылымдардың адамдардың жүріс-тұрысына әсері анықталады. Бұл жағдайда тұрақты нұсқалармен қатар жүріс-тұрыстың өзгермелі формаларын назардан тыс қалдырмаған жөн. Себебі, олар келесі тарихи өзгерістердің шығу нүктесі болып табылады. Нақты жағдайлардағы нақты тарихи объектілердің жүріс-тұрысын зерттеуде жүріс-тұрыс стилін қарастыру нәтижелі болса, өмір стилін талдау тікелей әлеуметтік топтар мен тұтас қоғамдарды зерттеуге алып келеді.

«Күнделікті өмірдің мәдени тарихындағы» жүріс-тұрыс стилі теориясының нәтижелілігін көрсету үшін автор оқырман назарын таңдалған стратегияның (жүріс-тұрыс стилі) қоғам шеңберіндегі ықпал етуді бөлу құрылымына әсер ететін кері іс-әрекетіне назар аударады. Неғұрлым кеңірек «өмір стилі» (ол әдетте жүріс-тұрыстың бірнеше стилінен құралады) категориясын қолдану әлеуметтік-мәдени репродукцияның механизмдерін, сонымен қатар құрылымдық өзгерістер процесін де табуға мүмкіндік береді.

Күнделікті өмір – қоғамдық болмыс процесінде бұрыннан бар мәдени нормалар, стандарттар және құндылықтардың іс-тәжірибеде жүзеге асырылуы және индивид пен әлеуметтің өмірлік тәжірибесі арқылы жаңаларының қалыптастырылуы. Ол мамандандырылған және қарапайым іс-әрекеттің әртүрлі түрлерінің үндесуі арқылы көрініс тапқан. Бұл іс-әрекеттер құндылық бағдарларынан шығады. Адам осы жерде және қазіргі

уақытта бүгінгі күнді, сонымен қатар бүгінгі күнге таңбасын қалдырған өткенін тірідей күйдегі қабылдауда субъективті және объективті түрде бастан өткереді. Өткен мен бүгіннің бұл үздіксіздігі мен өзара шарттылығы болмыстың бейімделушілік-әрекеттілік және құндылықтық-мағыналық, конструктивті-жасампаздық және тұрақты-дәстүрлік аспектілерінде қалыптасады. Күнделікті өмір әмбебап құндылықтарға ие: күнделікті өмірден тыс өмір салалары жоқтың қасы [11]. Адам барда, күнделікті өмір де бар. Ол әлеуметтің ұжымдық өміріндегі «ойын ережелерінде»: мотивациялар, әлеуметтік стратегиялар, нормалар мен ережелер, бейімделу әрекетінің стандарттары, адамдардың өзара қарым-қатынасы, байланыс пен ұйымдасуы, құқық, дәстүр, әдет, қабылдау және жүріс-тұрыс стереотиптері, талғам, бағалау, шығармашылық, еңбек, демалыс формасы және этнос, әлеуметтік-мәдени микротоп пен индивидтердің қоғамдық жүріс-тұрысының басқа реттеушілері арқылы қоғамдық болмыс процесінің әр тарихи сәтінде көрініс береді. «Өмір салты» бұл аспектілердің барлығын күнделікті өмір болмысының формаларында жүзеге асыру әдісі ретінде біріктіреді. Күнделікті өмір қоғамдық болмыстың іс-тәжірибесі. Ол элементарлы рефлексия арқылы қалыптасып, әдеттегі өмірдің рефлексивтелмеген бөлігімен бірге өз ерекшелігін алып жүреді. Мәдениет адамның күнделікті өмірінде ғана жүзеге асатындықтан, олар бөлінбейді және күнделікті өмір жайлы айтқанда үнемі мәдениетке айналып келуге тура келеді. Күнделікті өмірде әдеттегі және мамандандырылған мәдениет біріктірілген. Сонымен қатар, мәдениеттің мамандандырылған жоғары деңгейі – кәсіби мәдениет пен шығармашылық, әлеуметтік-мәдени қабаттардың бірқатарының еңбек әрекетінің бір түрі, демек күнделікті өмірінің бір бөлігі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Фрейд З. Психопотология обыденной жизни / пер. с нем. – М.: Аст, 2009. – 251 с.
2. Безгин, В.Б. История сельской повседневности. – Тамбов: ТГТУ, 2008. – 88 с. /С. 7.
3. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика —М.: Кругъ, 2011. — 560 с.
4. Ноговицын О.Н. Феноменология повседневности: теория социального конструирования реальности: текст лекции. - Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский гос. ун-т аэрокосмического приборостроения, 2006. - 39 с.
5. Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования (вместо предисловия) // История Повседневности. Сборник научных работ. (Серия «Источник. Историк. История»). Вып.3. / Отв.ред. М.М.Кром. СПб.: Изд-во Европейского ун-та, 2003.. С. 7 – 14
6. Хёйзинга Й. Осень Средневековья / Сост., предисл. и пер. с нидерл. Д. В. Сильвестрова; Коммент., указатели Д. Э. Харитоновича. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. — 768 с.
7. Хайдеггер М. Бытие и время; Пер. с нем. В.В. Бибихина. — Харьков: «Фолио», 2003. — 503 с.
8. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / Пер. с нем. и англ. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — 1056 с.
9. Бурдьё П. Социология политики: Пер. с фр./Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.
10. Бродель, Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм.XV – XXVIII вв. Т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – М.: Весь мир, 2007. - 591 с.
11. Бергер П., Лукман, Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. /Т. Лукман, П. Бергер — М.: «Медиум», 1995. — 323 с.

2 СЕКЦИЯ.
СЕКЦИЯ 2.

ПРОБЛЕМА СМЫСЛА ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНИ В ТВОРЧЕСТВЕ ШАКАРИМА

Абдильдина Р., академик НАН РК, д.ф.н.
Заместитель директора Казахстанского филиала МГУ имени М.В.Ломоносова

Проблема смысла человеческой жизни, его нравственного выбора является центральной в философском учении Шакарима Кудайбердиева. На этот вопрос он отвечал как в своих философских исследованиях, так и в литературном творчестве – стихах, поэмах. Согласно Шакариму, смысл человеческой жизни заключается в духовном самосовершенствовании человека, что связано с основным принципом его философии, ключевой особенностью его понимания человека.

Философ задается в своем творчестве целью понять смысл существования человека, его назначение, найти то, ради чего человеку следует жить. Продолжая мысль Абая, Шакарим убежден, что для человека, душа которого бессмертна, телесные потребности – такие традиционные ценности, как материальное благополучие, власть и т. д. не могут являться смыслом жизни. Так как тело человека смертно, стремление к богатству и власти делают человека конечным и ограниченным, удовлетворяют только одну сторону его бытия – телесную, не являющуюся главной в человеке. Такой человек не является свободным, он зависим и далек от справедливого образа жизни.

Истинным смыслом человеческой жизни, по мнению мыслителя, является нечто более высокое, связанное не с его телом, а с вечной, бессмертной душой. Вопрос о смысле жизни, о предназначении человека мыслитель связывает с изучением человеческой души. «Удивляюсь тем, кто говорит, что нет души и нет жизни после смерти» – пишет он [1, с. 54].

В своей знаменитой работе «Три истины» Шакарим отводит душе особую роль в жизни человека и связывает ее проявление с божественным: «Причинные истоки всего существующего – в безмерности познания, могущества и искусности творца» [2, с. 93]. Философ утверждает, что душа является сущностью, которая способна к совершенствованию. Мыслитель убежден, что «если человек в полной мере уверует в посмертную жизнь души и в то, что совесть ее первейшая потребность, тогда ничто не сможет сделать его сердце черным и черствым…» [2, с. 76].

Бог создал человека с вечной, нестареющей душой, главными атрибутами которой являются совесть, любовь, разум, свобода, милосердие и воздержание. Шакарим убежден, что превосходство нравственности, знания, чистого труда над богатством, материальными потребностями и властью состоят в том, что, если власть, богатство – ограниченные, временные, телесные, невечные атрибуты человеческой жизни; то знания, труд, любовь, милосердие – вечные атрибуты, возвышающие человека. Подлинный человек, отвечающий своей сущности, должен стремиться к истинному смыслу, который ему дают атрибуты чистой души. Милосердный, честный, совестливый человек чувствует себя удовлетворенным и в земной жизни, и в будущей вечной жизни.

Известны пять знаменитых философских вопросов, с которыми Шакарим обращается ко всем образованным людям степи, всей интеллектуальной элите казахского народа и дает на них свои исчерпывающие ответы.

Первый вопрос: «С какой целью создал Аллах человека?» В работе «Три истины» Шакарим отмечает, что человек создан Богом с любовью, потому он должен любить Бога сильнее своей жизни, а также любить всех людей, поскольку все они созданы Богом, являются его любимыми творениями. Так как Бог создал человека с любовью, человек – высшая форма, зенит Божественного творения. Бог сотворил человека разумным, свободным, милосердным, способным к любви, к творчеству. Только человека Бог наделил бессмертной душой, нравственностью, справедливостью, совестью.

Человек – высшая форма и высшая суть божественного творения. Следовательно, он – наиболее адекватное божественное творение, он – «зеркало Божественного», он – богоподобен. Разумеется, человек не Бог, но он сотворен Богом наиболее адекватным образом, наиболее адекватным Богу образом. Наделив человека такими универсальными способностями, как разум, свобода и деятельность, Бог наделил человека своими лучшими, совершенными характеристиками. Бог в человеке созерцает как бы самого себя, и человека Бог сделал способным не только познать самого себя, но и способным познать Божественный замысел.

Второй вопрос: «Каков смысл человеческого существования?» Бог создал человека с любовью, наделил его совершенным телом и бессмертной душой. Но Бог не дал человеку его способности в готовом виде, он наделил человека всеми возможностями для того, чтобы человек мог иметь совершенные определения человеческой души: любовь, справедливость, разум, чистое сердце. Человек единственное существо, которое имеет возможность быть таким, каким его задумал Аллах. При этом Всевышний дал ему свободу развиваться, совершать поступки, свободу трудиться.

Следовательно, создав человека с любовью, наделив его высшими способностями, Бог оставил ему возможность для самосовершенствования. Если бы Аллах создал человека как животное или вещь, то он наделил бы его всем набором определений в готовом виде. К примеру, любое животное или вещь имеют все необходимые качества – какими они созданы, такими функционируют в этом мире. Только одному человеку Бог дал свободу, только человек имеет возможность стать тем, кем его задумал и хотел видеть сам Всевышний. Поэтому, если бы Бог с самого начала создал человека во всей его конкретности, то человеку не нужно было совершенствоваться, творить самого себя, тогда все люди были бы одинаковыми.

Таким образом, поскольку Бог дал человеку свободу, то, следовательно, смысл человеческой жизни, человеческого существования заключается в том, чтобы реализовать все потенции, заложенные в человеке.

Человек не рождается умным, нравственным, милосердным, хотя в возможности такая программа заложена в нем, все человеческие качества он приобретает в процессе своей деятельности. Следовательно, согласно философу, человек становится богоподобным тогда, когда он сам творит себя, а для этого он должен беспрерывно работать над собой, так как только в процессе этого труда он вырабатывает разум, совершенствует свое сердце. Таким образом, смысл человеческой жизни, человеческого существования, по мнению Шакарима, заключается в том, чтобы стать подлинным человеком, обрести подлинный смысл, реализовать все то, что в нем заложено.

Казахский философ отмечает, что на человека оказывает влияние масса обстоятельств, мешающих ему в сложном процессе человеческого, духовного становления. Это, прежде всего, его телесные, материальные потребности. Только подлинный человек сможет реализовать свое призвание, свое назначение в этом мире, на этом свете – назначение стать человеком, самосовершенствоваться и тем самым соответствовать Божественному замыслу.

Третий вопрос: «Есть ли у человека ответственность на этом свете или в потустороннем мире за то, что он совершил?» Шакарим Кудайбердиев считает, что благодаря бессмертию человеческой души все вопросы о нравственности, разуме, справедливости связаны с его душой. Если нет бессмертия души, то человек не будет чувствовать своей ответственности как за свои хорошие, так и за дурные поступки. Хорошим, красивым поступкам его душа и здесь в земном мире будет радоваться, человек будет получать удовольствие, за все же несправедливые, постыдные поступки он будет испытывать страдание, будет чувствовать угрызения совести.

Еще большую ответственность, по мнению философа, человек за свои деяния и поступки несет на другом свете. Тот, кто жил по совести, по справедливости, был милосерден, сдержан, совершал богоугодные дела, может без страха покидать этот мир, так как на том свете его ждут признание и удовлетворение. Человека же, совершавшего подлость, обман, спекулировавшего своей совестью, на другом свете ждут кара и наказание. Поэтому казахский мыслитель утверждает, что только разум, справедливость, чистое сердце, честь, милосердие, труд – смыслы и ценности, достойные человеческой жизни.

Четвертый вопрос: «Кто является хорошим человеком, кого можно назвать достойным человеком?» В ответе на этот вопрос Шакарим исходит из коренной постановки проблемы человека в своем философско-этическом учении. Поскольку он считает, что человек есть высшее творение Аллаха, а смысл человеческой жизни заключается в совершенствовании его души, то понимание достойного человека связаны именно с этими главными установками.

Согласно мыслителю, в человеке главное – его бессмертная душа, и задача состоит в том, чтобы человек мог максимально соответствовать Божественному замыслу. Хорошим человеком является тот, кто соответствует своей сути, а его суть – это разум, трудолюбие, справедливость, милосердие. Истинный человек, с точки зрения философа, это тот, кто развивает свой разум, знания, живет честным трудом, умеет любить, сострадать. Того, кто реализует в себе эти черты, тем самым, осуществляет свое подлинное человеческое предназначение можно назвать достойным человеком, и, соответственно, бездельника, вора, вруна, корыстного, бессердечного человека, отклонившегося от реализации своей истинной сущности, Шакарим считает недостойными людьми. Таким образом, «основой для хорошей жизни должны стать честный труд, совестливый разум, искреннее сердце».

Пятый вопрос: «Есть ли в человеческом обществе духовный, нравственный прогресс?» Казахский философ отвечает на этот вопрос положительно. Хотя он понимает, что процесс становления человеческого общества не был прямолинеен, были времена, когда происходило отступление от нравственных принципов, происходил духовно-нравственный регресс, но, в конечном счете, можно заметить, что нравственность в человеческом обществе постепенно развивается. Например, в давние времена в древних человеческих племенах был нормой каннибализм, для человеческого общества очень долгое время было характерно несправедливое отношение к женщине и т. д., разумеется, с тех пор безнравственность в обществе не была искоренена, но в целом нравственный прогресс в человеческом обществе очевиден.

Шакарим глубоко понял кантовское понимание человека как цели любого поступка и деяния [3, с. 210–223]. Человека, убежден мыслитель, нельзя использовать, он не может быть средством реализации чьих-либо интересов, он должен быть только целью. Идейная позиция мыслителя хорошо просматривается в его прощании с сыном Ахатом. Наставляя сына, философ говорит о том, что нельзя ни в коей мере использовать человека, людей в своих целях, лучше умереть. Люди проклянут тебя, предостерегает он Ахата, и их проклятия коснутся не только тебя, но и всех твоих близких, твоих потомков.

Шакарим Кудайбердиев в своем творчестве глубоко ставил и анализировал также вопрос о взаимоотношении нравственности и права. По мнению философа, нравственность внутренне связана с человеческой душой. Он прямо отмечает, что нравственность и такие нравственные категории как совесть, милосердие, честь, долг являются атрибутами человеческой души. Следовательно, проблема нравственности у казахского мыслителя связана с существованием Бога. Существование Бога, существование человеческой души непосредственно полагает существование нравственности. Поэтому нарушение нравственных постулатов, нравственный проступок, наказывает человека тяжелыми душевными страданиями.

Казахский философ убежден, что нравственные проступки наказывают человека и на другом свете, ибо в вечном мире с человека есть спрос за его прожитую жизнь, он держит ответ перед Богом. Поэтому нравственность у Шакарима связана с человеческой сущностью, человеческой душой, внутренним миром человека.

В отличие от нравственности право, по мнению философа, является формальной установкой, оно внешним образом связано с человеческой сущностью. Право, правовые нормы и законы устанавливаются людьми, государством, законодательной властью. Правовые нормы обязательны для всех граждан государства, и государство подвергает наказанию гражданина за правовые нарушения. Человек, исполняющий правовые нормы, законы, является законопослушным гражданином; человека же, нарушающего правовые нормы и законы – ждет кара со стороны государства. Государственное наказание — это не душевные страдания, это силовое, репрессивное наказание.

По своему характеру совершенные преступления бывают разные и заслуживают в зависимости от степени их тяжести различных форм возмездия. Поэтому в обществе детальным образом разрабатываются и принимаются законы, юридические кодексы, которые человек, живущий в данном государстве, обязан выполнять, в случае же их нарушения его ждет неминуемое наказание со стороны государства. Однако, люди, совершающие правовые преступления зачастую не испытывают душевных страданий, нарушая законы государства они надеются их избежать, в связи с чем в обществе так велико количество правовых преступлений.

Шакарим Кудайбердиев не противопоставляет нравственные принципы и законы правовым нормам. Однако в работе «Три истины» замечает: желание людей, уйти от нравственной ответственности, исполнения нравственного долга, прикрываясь законами государства, тем, что они являются законопослушными гражданами, является глубоко неверным и неприемлемым [2].

Проблемы нравственного совершенствования человека, поиска подлинного смысла человеческой жизни, такие важные духовные понятия как свобода, любовь, справедливость являются центральными и в литературном творчестве Шакарима.

В своих знаменитых поэмах «Калкаман-Мамыр», «Енлик-Кебек», «Лейли и Меджнун» и др. Шакарим со всей яркостью своего поэтического таланта описал проблемы нравственного выбора любящих людей, ставил вопрос о любви и нравственности, раскрывал противоречия, трагедию любви в столкновении с общественными нравами и обычаями, принятыми в казахском обществе [2, с. 108–193].

Шакарим Кудайбердиев – первый казахский философ, который писал о неравенстве женщины, о великой трагедии индивидуальной любви в обществе, где правят традиции.

В поэмах «Калкаман-Мамыр» и «Енлик-Кебек» ставится важнейший вопрос о противоречии между искренней любовью молодых людей и обычаями сватовства казахского народа. В народных традициях было принято, чтобы детей с малого возраста или даже до их рождения сватали родители, при этом не принимались во внимание мнения, желания самих

детей. Молодые люди были здесь как будто ни при чем, субъектом брака являлись родители, род. Такие правила и традиции, показывает в своих поэмах Шакарим, приводят к трагедии – к гибели молодых людей.

Молодежь, показывает философ, стремится иметь право на свой собственный выбор, личные чувства, желания, предпочтения и потому не принимает выбор родителей.

Шакарим Кудайбердиев в своих поэтических произведениях затрагивает проблему индивидуальной любви, связанную с субъектностью человека, индивида, личности, когда молодые люди имеют право выбора, право самостоятельного принятия решения. Философ показывает, что права личного выбора в казахском обществе нет, а всякое нарушение традиций и принятых норм и обычаев рассматривается как величайшее преступление, как подрыв общественных устоев. Правда, до признания свободы личности в выборе любимого, ее субъектности казахское общество в те времена еще не доросло.

В литературном творчестве Шакарим подводит итоги своих духовных поисков, ярко выражает свою индивидуальную авторскую позицию. В поэмах казахский философ снова и снова поднимает главную тему своего творчества – проблему нравственного совершенствования, проблему человеческого идеала. Он скорбит о бездуховности, утрате подлинных сокровищ человеческого духа, истинных ценностей в жизни своего народа.

Таким образом, в своем творчестве Шакарим – выдающийся казахский философ и поэт, в своем как философском, так и литературном творчестве выразил свое видение религиозно-философских идей, этико-философских воззрений о нравственном совершенствовании личности, воплотил свои размышления о сущности человека, его истинном предназначении, о смысле человеческой жизни, представляющие непреходящий интерес и значение для современных исследователей этих вечных общечеловеческих проблем.

Список использованной литературы и данных:

1. Алем: Альманах. – Алма-Ата: Жазушы, 1991. – Изд. 1. – 448 с.
2. Кудайбердиев Ш. Три истины. – Алматы: Казахстан, 1991. – 80 с.
3. Абдильдин Ж.М., Абдильдина Р.Ж. История философии. – Алматы: Асем-Систем, 2010. – 536 с.
4. Шакарим. Мое время. – Астана: Аударма, 2010. – 408 с.

МҰСЫЛМАНДЫҚ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ САЯСАТТАНУШЫЛЫҚ ОЙДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абдрасилова Г.З., ф.ғ.к.
Мирас университеті, Шымкент қ.

Еділбаева С.Ж., ф.ғ.д.
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Жұматаева Ж.А., магистр, аға оқытушы
Мирас университеті, Шымкент қ.

Айтеке К.А. магистр, аға оқытушы
Мирас университеті, Шымкент қ.

Аннотация

Мақалада әл-Фарабидің қоғамдық-саяси көзқарастары, оның бостандық, бақыт және ізгілік туралы ілімі, ғылымды игеруге үндеуі, адам мен қоғамды интеллектуалдық және адамгершілік жағынан жетілдіру туралы тұжырымдамасы, саяси көшбасшылық, ізгі қоғам идеясы, әділдік, теңдік, бейбітшілікті сақтау, әділетсіздікті айыптау және болдырмау идеялары талданды.

Отырар ойшылы өз зерттеулерінде қоғамдағы бақыт пен әл-ауқаттың әмбебап үйлесіміне негізделген кемел қоғам құру жобасын қарастырып, өз дәуірінің әлеуметтік-адамгершілік мәселелерін теориялық тұрғыдан шешуге тырысты. Саясаттың, мемлекет пен биліктің, қоғам мен мемлекеттің жан-жақты дамуын, оларды ұйымдастыру принциптері мен басқару формасын «Ізгілік қала тұрғындарының көзқарастары туралы» трактатында атап көрсетті.

Ойшылдың әлеуметтік-саяси философиясы мен идеялары жас ұрпаққа саяси тәрбие беруде құнды дереккөз бола алады.

Өзекті сөздер: әлеуметтік-саяси философия, этика, мемлекет, үйлесімді қоғам, «ізгі» және «надан» қалалар.

Орталық Азиядағы қоғамдық-саяси ойдың дамуының ең маңызды кезеңі X-XII ғасырлар аралығындағы, Европалық Ренессанспен деңгейлес, мұсылмандық ғылым мен мәдениеттің өркендеу кезеңі болды. “Шығыстық Ренессанс” немесе “мұсылмандық Ренессанс” деп аталған бұл құбылыстағы ғылым мен мәдениеттің генераторы ислам болды және “Шығыстық Ренессанс” өзінен кейінгі европалық Ренессанстың пайда болуына үлкен ықпал етті. Мұсылмандық Ренессанс тудырған жаратылыстану, діни-философиялық, әлеуметтік-саяси және моральдық-құқықтық көзқарастардың дамуы адамзатқа әлемдік ғылым мен мәдениеттің дамуына үлес қосқан әл-Кинди, әл-Фараби, әл-Беруни, Ибн Сина, Ибн Бадж, ибн Туфейль, ибн Рушд, т.б. көптеген ой алыптарын берді.

VIII-IX ғасырларда Батыс Европа мәдениеті құлдырап жатқанда, VII ғасырдағы Аравияда, ортағасырлық Шығыста, Ислам діні пайда болып араб мәдениеті өркен жайды. Мұсылманшылық («мүсілім» — Алланың құлы) арабтардың жат елдік басқыншылар — парсылар мен абисиндіктердің шабуылдарына қарсы көтерілген тарихи кезеңіндегі ұлттық сана-сезімінің қалыптасуының рухани нәтижесі болды.

VII ғасырдың екінші жартысында исламды насихаттау мақсатындағы жаугершілік дәуір басталды. Бұл жолдағы арабтардың табысқа жетуіне Иран мен Византиядағы қандастарының көтерілістері әсер етті. Нәтижесінде, VIII ғасырдың бірінші жартысында Араб халифаты бұрынғы Рим империясынан да үлкен территорияны иеленді. Оның құрамына Аравия, Иран, Армения, Индияның солтүстік-батысы, Сирия, Мысыр, Палестина, бүкіл солтүстік Африка жағалауы және Пиреней түбегі кірді. Атлантикадан Қытайға дейінгі сауда жолы арабтардың қолында болды. Араб тілі Гибралтардан - Инд өзеніне дейінгі территориядағы ортақ тілге айналды. Ал солтүстікте араб керуендері Новгородқа дейін жол тартып жатты. Осы алғышарттар жиналып келіп, Ортағасырлық ғылым мен философияның күрт дамып өркен жаюына ықпал етті. Мысалы, арабтар ондық санауды, алгебраны, алхимияны, геометрияны дамытты. Ал христиандық ортағасырлық дәуір бл кезеңде адамзат мәдениетінен шет қалды.

Араб мәдениеті араб халифаты сияқты көпұлтты болды. Оның көркеюіне арабтармен қатар түркілер де, парсылар мен мысырлықтар да атсалысты. Екінші жағынан, араб тілінің негізінде ежелгі Шығыс мәдениеті мен антикалық мәдениет ұштаса дамыды. Бағдат қаласы маңызды Мәдени астанаға айналды. Мұнда Платонның, Аристотельдің, Гиппократ пен Галеннің, Эвклид және Птолемейдің шығармалары араб тіліне аударылып, басылды. X ғасырда Араб империясында діни астана - Меккеден кейінгі екінші рухани орталық

қалыптасты - Пиреней түбегіндегі Кордова қаласы Ислам мәдениетінің Ғылыми астанасына айналды. XII ғасырда Ислам мәдени дамуы өзінің шарықтау шегіне жетті.

Философияда аристотелизм ағымының ықпалы күшті болды. Ол екі бағытта өрледі. Біріншісі - әл-Кинди, әл-Фараби және Ибн Синаның (Авиценна) есімдерімен байланысты шығыстық аристотелизм. Екіншісі, ибн Туфейль және ибн Рушд (Аверроэс) дамытқан испан аристотелизмі болды.

Олар Аристотель философиясын араб тіліне аударып, оған талдау жасап, түсіндірмелер беріп, ұмыт болған Аристотель философиясын өркендетті. Алғашқы кезде арабтар Аристотель философиясының неоплатониктер бұрмалаған, еврей тіліндегі нұсқасымен танысты. Аристотельдің түпнұсқа еңбектері араб тіліне тікелей аударылғаннан соң ол бұрмалаушылықтардың ықпалы жойылды.

Аристотелизмге жол ашқан Әл-Кинди Аристотель философиясына түсініктемелер жазудың барысында көптеген жаңа тұжырымдар жасап, әл-Фараби үшін жолбасшылық рөл атқарды. Мысалы, оның себептілік байланыс, танымның үш сатысы туралы теориялары әл-Фараби үшін философиялық сараптаудың үлгісі болды. Әл-Киндидің пікірінше, танымның бірінші сатысына — логика және математика, екінші сатысына — жаратылыстану ғылымдары, үшінші сатысына — философия жатады. Яғни, Философияның нақты ғылымдарға арқа сүйейтінін айқын тұжырымдады.

Әл-Фарабидің философиялық шығармашылығы - жалғыз тұлғаның бір мемлекетте тұтас бір мәдени қабатты өсіруде қаншалықты шешуші рөл атқара алатынының сирек көрінісі. Фараби грек философтары Платон мен Аристотельдің саяси-этикалық идеяларын Шығыстың әлеуметтік өміріне пайдалана отырып қоғамдық құбылыстың біртұтас теориясын жасады.

«Муаллим Ассана» - (Аристотельден кейінгі) “Екінші ұстаз” - “Шығыс Аристотелі” Әл-Фараби Әбу Наср Ибн Мұхаммед – философ, энциклопедист, неоплатонизммен астасып жатқан шығыс аристотелизмінің негізгі өкілі. Олардың Аристотель екеуіне тән сипаттар: ғылыми қызығушылықтарының ауқымдылығы мен жан-жақтылығы, болмысты және ондағы адамның орнын философиялық тұрғыдан түсінуге ұмтылу, «жалпы қабылданған пікірге», халықтың практикалық даналығына жақындығы. Фараби - Аристотель ғылымы мен философиясын дамытты, Аристотель идеяларын және ұлы грек қойған міндеттер мен мәселелердің жиынтығын қабылдауды, талдауды жеңілдетті.

Әл-Фараби ортағасырлық Шығыс философтарының ішінде бірінші болып қоғамдық өмірдің құрылымын, ерекшеліктерін зерттеу ісін кешенді түрде күн тәртібіне мәселе етіп қойған ойшыл. Қоғамдық өмірді зерттейтін ғылымдарға әл-Фараби саяси ілімді (илм аль-мадания), юриспруденцияны (фикх) және мұсылман теологиясын (илм кәлам) жатқызады. Мемлекеттік басқарудың екі түрі болады, бір түрі шын бақытқа жеткізеді, екінші түрі жалған бақытқа жеткізеді. Өкімет басында қарапайым, дана әрі әділ басшы отыруы тиіс. Адам мәселесі азаматтық фәлсафаның хұзырында болуы тиіс. Азаматтық фәлсафаның адамдардың мінез-құлығын, ар-ұятын қамтитын бөлігі саяси фәлсафаға қарағанда маңызды. Себебі, ол теориялық фәлсафаның қағидалары аясында әлемнің, әлеуметтік ортаның не екендігін, адамның орнын, болмыстың мәнін ашып көрсетеді және қалай өмір сүрудің дұрыс жолдарын нұсқайды.

Әл-Фараби Аристотель мұрасын қайта тірілтті. Фарабидің бірнеше трактаттары («Азаматтық саясат», «Мемлекет қайраткерінің афоризмдері», «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат», «Бақытқа апарар жол», «Бақыт жолдарының белгіленуі» және басқа да шағын бөлімдер) қоғам, мемлекет, билік түрлеріне арналды. Өз трактаттарында ол кең ауқымды әлеуметтік-саяси мәселелерді дамытты. Олар:

– қоғамдық бірлестіктердің шығу тегі, құрамы мен түрлері, адам қоғамының нысандары;

– мемлекеттің функциялары және оның формалары (монархия, аристократия және демократия);

– адамның қоғамдағы орны мен міндеттері, адамгершілік тәрбиесінің маңыздылығы туралы мәселелер;

– мемлекеттің міндеттері мен мақсаттары, жалпыадамзаттық бақытқа жету жолдары мен құралдары;

- әміршінің бойында болуға тиіс жеке қасиеттер.

Әл-Фарабидің 940 жылы Бағдатта бастап, 948 жылы Қаирде аяқтаған «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы" трактатында Фараби этикасының орталық категориясы "Бақыт" ұғымы талданады. Қайырымды қалада адамдардың бақыт, ізгілік, әділдік пен сұлулыққа деген қажеттіліктері орындалады. Адамдар қауымы шынайы бақыт тапқан қала – ізгі қала. Бақытқа жету жолында адамдар бір-біріне көмектесетін қоғам – ізгі қоғам. Демек, бақытқа жету үшін адамдар өзара көмектессе, бүкіл әлем ізгілікке айналады.

Әл-Фараби: адам әрекетінің түпкі мақсаты – бақыт, ал оған тек саналы білім арқылы жетуге болады, деп сенді. Ойшыл қоғамды адам организміне теңейді. Әділ қоғам құрудың басты талабы азаматтардың тәрбиесіне байланысты. Әдепті қала – сау дене іспетті, оның барлық мүшелері тірі жанның өмірін сақтау үшін бір-біріне көмектеседі. Фараби ізгі қала туралы ілімді платонизм қағидалары бойынша жасады, дегенмен Аристотель ілімінің неоплатондық және конструктивті элементтері де орын алды. Басты ерекшелігі, Фараби өзінің «Азаматтық саясатында» Платонның ізгілік туралы ойларын исламдық дүниетаным тұрғысынан дамытты және түсіндірді. Адамға өмір сүру үшін және кемелдікке жету үшін өзі қамтамасыз ете алмайтын көптеген нәрселерді қажет ететін болғандықтан белгілі бір адамдар қауымдастығы қажет, деп тұжырымдады Фараби. Яғни, адам өз потенциалы мен қажеттіліктерін тек қоғамда айшықтайды. Фараби пікірінше, адамзат қоғамы – түрлі факторлардың жиынтығының нәтижесінде ғана пайда болатын адамдар қауымдастығы.

Фараби пікірінше, ізгілік пен әділеттілік үстемдік ететін ізгі қала тұрғындары шынайы бақытқа жетуге ұмтылады. Ізгі қала билеушілері ("әл-мәдина әл-фазила") - көшбасшы ретінде әрекет ететін философтар. Фараби ізгі қалаларды надан қалаларға ("әл-мадина әл-жахилия") қарама-қарсы қойды. Надан қала тұрғындары шынайы бақытқа ұмтылмайды, билеушілері мен тұрғындары шынайы бақыт туралы ойланбайды, олар тек физикалық саулыққа, ләззат пен байлыққа құмартады.

Фараби өмір сүрген уақыт Араб халифатының күйреуі мен саяси тұрақсыздығының, мемлекеттің қолдау-қорғауынан айырылған адамдардың өз отбасынан, көршілерінен, қала жұртшылығынан көмек-қолдау іздеген кезең еді. Сондықтан Фарабидің ойлары ең маңызды объектіге – адам және оның жеке мәселелеріне бағытталды.

Фараби қоғамды сапалық және сандық белгілеріне қарайі: жалпы – шағын – қалалық қоғам, халық – орта қоғам, ал адам қоғамы – үлкен және толық емес – отбасы, ауыл және қала жұртшылығы деп бөледі.

Фараби қоғамның құрылымын Әлемнің құрылымына ұқсас деп санады. Мемлекеттегі билеушінің қызметі денені емдейтін дәрігердің функциясына ұқсас. Бірақ әмірші тәнді емес, жанды емдейді. Фараби қажеттіліктер, жабдықтау және еңбек бөлінісі туралы жиі айтқанымен, қоғам - адамдардың рухани қауымдастығы деген идеяны бөліп көрсетеді.

Фараби әлеуметтік организмнің жасушасындағы үш қатынас түрін жіктеді, олар: күйеуі мен әйелі, қожайын мен қызметші, ата-аналар және балалар арасындағы қатынас. Фараби отбасыны ең жетілмеген қоғам деп атағанымен, генетикалық тұрғыдан оны бастапқы

жасуша ретінде қарастырды. Ол әрбір ұлтқа тән үш төл қасиет бар деді: табиғи мінез (адамгершілік, салт-дәстүр), табиғи сипат (психологиялық сипаттамалар) және ана тілі.

Яғни, әл-Фараби адамзат қоғамын бір-бірінен ерекшеленетін жеке топтарға бөледі, оларды жіктеудің белгілеріне табиғи сипатты, табиғи ерекшеліктерді және тілді, яғни сөйлеуді жатқызады. Сонымен, Фараби этногенезді географиялық факторлар нәтижесінде қалыптасқан табиғи жағдайлармен (табиғи болмыс пен сипат және тіл арқылы) негіздеді. Оның үлкен, орта және шағын қоғамдарында империяның, моноэтникалық елдердің және саясаттың заманауи аналогтары көрініс береді. Сонымен бірге, үлкен, орта және шағын қоғамдар, ойшылдың көзқарасы бойынша, адамдардың істері мен ой-пікірлерін (мінсіз қоғамда) жақсартуға барынша мүмкіндік береді және ең көп жетістіктерді қамтамасыз ете отырып толық автономды, саяси тәуелсіз бола алады.

Фарабидің саяси идеалдарына келетін болсақ, Фараби қалалық қауымдарды былайша жіктеді:

* Қажеттілік қаласы. Қажеттілік қаласының мақсаты - дененің өмір сүруі мен қорғалуы үшін қажет өзара көмек көрсету болып табылады;

* Айырбас қаласы – береке мен байлыққа жету үшін бір-біріне көмектесетіндер (адамдар);

* Жамандық қаласы – адамдардың нәпсілік ләззат алуда бір-біріне көмектесетін мекен;

Фараби ең мінсіз қала ретінде - әрбір азамат өз қалағанын жасай алатын ұжымдық, алқалы қаланы атайды. Оның тұрғындары тұрғындарды сол халықтың еркіне сай басқаратын билеушіні өздері сайлайды.

Фарабидің саяси мұраттары оларды ізгілік пен надан қалалармен салыстырғанда айқын көрінеді. Сонымен: 1) ізгі қала, 2) надан қала, 3) азғын қала және 4) жоғалған қала (соңғы екеуінің арасындағы).

Надан қалалардың ішінде әл-Фараби ізгілік жолына бұру мүмкіндігі жоғалмағандары бар деп сенді. Надандық қаласының тұрғындары ешқашан нағыз бақытқа ұмтылмайды. Надан қала тұрғындары нығметтердің ішінде тән саулығы, байлық, ләззат, нәпсіге еру, абырой мен ұлылық сияқты межелерді ғана біледі. Бұл тауарлардың әрқайсысы надан қала тұрғындарына бақыт сияқты болып көрінеді, бірақ ең үлкен бақыт осы тауарлардың барлығын біріктіруде. Азапқа қарама-қарсы игіліктер – дене аурулары, кедейлік, рахаттану, нәпсіге жете алмау және намыссыздық.

Қажеттілік қаласының тұрғындары дененің тіршілігіне қажетті нәрселермен шектеледі: тамақ, сусын, киім, жыныстық қатынас және олар тәндік ләззат жолында бір-біріне көмектеседі.

Айырбастау қаласында тұрғындар бір-біріне өмірдің мәні деп сенген береке мен байлыққа жетуге көмектеседі.

Қарапайым және кедей қаланың тұрғындары сезім мен қиялға әсер ететін, көңілді қоздыруға немесе тыныштандыруға бейім ләззатты ғана бағалайды.

Өршіл қала тұрғындары бір-біріне көмектеседі, бірақ тек мақтауға, мадақтауға ие болу, басқаларға танымал болу үшін, айналаға сөзімен де, ісімен де аталып, дәріптелу үшін, сәні мен салтанаты үшін тіршілік кешеді.

Күшті азаматтар өзгені бағындыруды аңсайды, ешкімге бағынғысы келмейді және олардың күш-жігері жеңіс әкелетін қуанышқа жетуге бағытталған.

Ерікті азаматтар өз қалауын еркін орындауға тырысады.

Фараби Қуатты қаланы надан қаланың ең төменгі түрі деп санады.

Философ ұжымдық қаланы кейде Еркін қала деп те атаған, бұл қала барлық қалалардың ерекшеліктерін біріктіреді.

Қоғамдық өмірдің тұтастығына тоқталған Фараби қала түрлерінің бір ғана күйде болмайтынын атап өтті. Қала тұрғындары бес санаттан тұрады:

1) ең лайықты (феодалдар),

2) ғылыммен, өнермен және рухани қызметпен айналысатын адамдар;

3) өлшеушілер (лауазымды және техникалық персонал),

4) жауынгерлер және

5) бай адамдар.

Фарабидің қалаларының теориялық прототипі Платонның мінсіз мемлекет теориясы – антикалық дәуірдің әлеуметтік утопиясы болды, алайда түпнұсқа мен прототип арасында біршама айырмашылықтар бар.

Әл-Фараби өзінің ойлауында дербестік танытып, өз сенімін батыл қорғап отырды. Оның философиялық көзқарастарының сипаты грек философиясы мен ғылымын қабылдауға қабілетсіз қоғамдық пікірге қайшы келді. Әл-Фарабидің батыл пікірлері оны "діннен ауытқушы" деп күдіктенуге әкелді. Догматикалық көзқарастағы теологтар арасында әл-Фарабидің білімнің рационалистік жолдарын ашуға және адамдардың жердегі өмірінде бақытқа жетуге ұмтылған бүкіл ойлау жүйесіне қарсы дұшпандық туындады. Ақыры әл-Фараби Бағдаттан кетуге мәжбүр болады. Фараби Бағдатта 940 жылы жаза бастаған іргелі еңбегі "Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы" трактатын 948 жылы Дамаскіде аяқтағаны белгілі.

Фараби әділетсіздікке негізделген қоғамдарды айыптады. Ол өмірдің барлық салаларында әділеттілікті тарату қажеттігін атап көрсетеді: «Әділет – бұл, ең алдымен, қоғамның барлық мүшелерінің қарамағындағы қоғамдық игіліктерді (дұрыс) бөлу, сондай-ақ адамдар арасында бөлінген игіліктерді сақтау. Мұндай игіліктерге әл-ауқат, байлық, беделі, әрбір адамның қоғамда алатын орны және субъектілердің өміріне байланысты басқа да игіліктер жатады. Қоғамның әрбір мүшесі осы игіліктерден өз үлесін еңбегіне қарай алуы керек. Егер кімде-кім бұл игіліктерді өзіне лайықтыны аз алса, онда бұл оған деген әділетсіздік болады. Игіліктерді бөлу кезінде біреулер көбірек үлес алса, онда қоғамның басқа мүшелеріне әділетсіздік жасалады».

Идеалды қала-мемлекетте заң, даналық пен әділеттілік орнайды, ал ең жоғары адамгершілік өлшем – адам, оның бақыты мен болашағы. Фарабидің бұл тұжырымдары ең жоғары құндылық адам және оның өмірі болып табылатын әділ де демократиялық қоғамның дамуы жағдайында ерекше өзекті болып табылады.

Фараби идеалды қоғам принциптерін мынадай ойлармен түсіндірді: адамның болмысы – ақыл, жеке адам білім мен жетілдіруге ұмтылуы керек; адам тек парасатты тіршілік иесі емес, сонымен бірге әлеуметтік, сондықтан жеке бақыт мүмкін емес, өйткені ол басқа адамдардың бақытына байланысты; бұл білім мен практикалық дағдыларды барынша игерген адамдар басқаратын ерекше қоғамдық ұйым – мемлекеттің қажеттілігін анықтайды.

Фараби алқалы басқару идеясын жақтды, яғни, антикалық демократиялық принципті ұстанды. Бақытқа жету – биік мақсат. Ағартушы қоғамның жетілмеген қоғамдардан ерекшелігі – азаматтардың бақыт жолында бір-біріне көмектесуі, қоғамда өзара сенім мен сүйіспеншіліктің орнауына ықпал ететін іс-әрекеттер жасауы». Фараби ағартушы әміршінің басшылығымен, мемлекетте ақылға қонымды заңдар болған кезде, жаратылысы жағынан бірдей адамдар жан-жақты кемелді бола алады, деп есептеді.

Фарабидің қоғамдық-саяси көзқарастары еуропалық азаматтық қоғам мен әлемдік ғылымның дамуында орасан зор рөл атқарады. Ал Фарабидің қоғамдық-саяси көзқарастарын зерттеу демократиялық реформаларды нығайту, құқықтық және зайырлы мемлекет құру, қоғамда келісім орнатудың қазіргі жағдайында өзекті бола түсуде.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:
1. Қазақтардың рухани әлемі: әл-Фарабиден Абайға дейін", Ұжымдық монография. Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2016. –460
2. Сагикызы А., Сатершинов Б.М., Молдагалиев Б.Е., Смагулов М.Н., „Synthesis of traditional and islamic values in Kazakhstan" // European Journal of Science and Theology. 2015. 217-229 pp.
3. Саяси ілімдер тарихы // З.С. Гаипов, Ш.М. Жандосова / З.К. Шәукенова мен С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 192 б.
4. Әл-Фараби. „Философиялық трактаттар". Алматы, Ғылым, 2015. - 395 б
5. „Платон философиясы" [Электрондық ресурс]. URL https://martebe.kz/platon-filosofiyasy/15.12.2018.
6. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы, Ғылым, 1975, 400 б.
7. Курмангалиева Г.К., „Введение // Философия аль-Фараби и исламская духовность". Алматы, Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОН РК, 2005. –298 с.
8. „Арабо-мусульманская философия и культура" [Электрондық ресурс]. URL http://nataufik.com/politicheskij-ideal-al-farabi/". 18.10.2018.
9. „Аль-Фараби. Совершенный град", //Ибрагим Т.К., Ефремова Н.В. Мусульманская философия. Фальсафа. Антология. Казань, Аль-Фараби. Философские трактаты". Алма-Аты, 2009. –430 с.
10. „Политические и правовые идеи аль-Фараби" [Электрондық ресурс]. URL https://helpiks.org/7-22265.html 24.11.2018.
11. „Политические взгляды аль-Фараби" [Электрондық ресурс]. URL http://[allrefs.net/c13/4ep0e/p8/ 17.11.201.
12. Азербаев А.Д., „Онтологическое единство нравственности и политики в философии аль-Фараби". Диссертация. Астана, 2017. –150 с.

МАҒЖАННЫҢ «ПЕДАГОГИКАСЫ»

Адырбекова Э.Т.
Қожаберген жырау атындағы №6 орта мектебінің тарих пәні мұғалімі

«Дүниеде теңіз терең емес, адамның жаны терең. Адамның жанына дұрыс тәрбие керек».
М. Жұмабаев.

Ұлтымыздың еркіндігі мен азаттығы, теңдігі мен тәуелсіздігі жолында күрескен ақиық ақын, белгілі ағартушы, Алаш қайраткері Мағжан Жұмабаеавтың биыл туғанына 130 жыл. Ғасырдан астам ғұмыр өтсе де оның отты жырлары ғана емес, білім саласындағы өзіндік ізі, бала тәрбиелеу бағытында бізге «Педагогика» еңбегі арқылы берген зерделі ақыл-кеңесі әлі де қажетімізге жарауда. Мағжан Бекенұлының «Педагогика» еңбегі – мұғалімдерге арналған шамшырақ, бала тәрбиесінде көмегі зор құнды дүние. Айтпақшы, Алаштың ардақты тұлғасының «Педагогика» еңбегінің жазылғанына биыл бір ғасыр. Ұлтқа қызмет ететін тұлға тәрбиелегіміз келсе, Мағжанның құнды еңбегіне сүйенген жөн.

Ал енді ағартушы ғалымының «Педагогика» еңбегіндегі құнды ойларын зерделейтін болсақ, көкейіміздегі көп сұрақтың жауабын табамыз. Жалпы Мағжан Жұмабаев бала тәрбилеуді төрт бағытқа бөледі:

1. Ақыл тәрбиесі.
2. Құлық тәрбиесі.
3. Сұлулық тәрбиесі.
4. Дене тәрбиесі.

«Егер адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның төрт құбыласы түгел болғаны. Бала берік денелі болса, түзу ойлайтын, дұрыс шешім шығаратын, дәл табатын ақылды болса сұлу сөз, сиқырлы әуен әдемі түрден ләззат алып, жан толғанарлық болса жамандықтан жаны жиркеніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса ғана адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғаны. Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын» - деп тәрбие мақсатын айқындайды. Ақылы бүтін, сөзі

дұрыс, дене бітімі сұлу, адами ізгіліктерді бойына сіңірген бала тәрбиелеу ата-ана мен ұстазға жүктелген үлкен міндет. Ұстаздық жолға келген әрбір тәлімгер осы жауапкершіліктің үдесінен шығу қажеттігін түсінгені жөн.

Ол бала тәрбиесінде ата-анаға мынандай талап қояды: «Тәрбие деген – баланы бетке қақпай, бетімен жіберу емес. Яки отырса басқа, тұрса аяққа ұрып, көрбала қылып өсіру де емес. Баланы тәрбиелі қылу – тұрмыс майданында ақылмен, әдіспен күресе білетін адам шығару деген сөз. Қалса – өзін, асса – барлық адам баласын адал жолмен өрге сүйрейтін ер шығару деген сөз. Тұрмыста түйінді мәселелерді тез шеше білетін, тұрмыстың тұңғиық теңізін қалың қайратпен кеше білетін, адалдық жолға құрбан бола білетін, қысқасы, адамзат дүниесінің керек бір мүшесі болатын төрт жағы түгел кісі қылып шығару. Баланы мұндай адам қылу үшін тәрбиеші бар күшін, бар білімін жұмсап, жалықпай, шаршамай үйрете білу керек». [144 бет]

Ұстаздың осы сөздерін бүгінгі күн биігінен зерделейікші. Иә, шынымен де бала тәрбиесі ауыр өнер. Бүгінгі күні ақпараттық технология қарыштап тұрған қоғамда ата-аналар мен ұстаздар жас ұрпаққа дұрыс тәрбие берудің жолын таба алмай абдырап қалды. Ал озық мемлекеттердің білім мен тәрбие үрдісіне назар аударсақ, Мағжанның ойларының дұрыстығына көз жеткіземіз. Мысалы, әлем елдері бойынша көш басындағы Жапония мемлекеті ұлттық тәрбиеге ерекше назар аударады. Баланы өз тілінде оқытады, тәрбие үрдісінде бабаларынан мирас болып келе жатқан ізгілік, сыйластық, үлкенге құрмет, адамгершілік құндылықтарды сіңіруге тырысады. Мағжан да осы мақсатты діттейді. «Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті». [6-бет] Ендеше, қазақ баласына өз тілінде білім берілуі керек. Жоғарыда айтып өткеніміздей, Жапония балаларына жетінші сыныпқа дейін өзге тілдер үйретілмейді. Ұлттық дәстүр бойға берік сіңетіні соншалық, олардың ұғымында өзге елде қызмет атқару үлкен ұят. Туған Отанды көркейту олардың басты мақсат, ұстанымы. Ақиық ақын, ағартушы ғалым Мағжан Жұмабаев та қазақ балалары ұлтына қызмет қылсын десек, тәрбие де сол халықтың тілінде берілу қажет екенін айтады. Ұлттық тәрбиеден жиреніп, шетелдік мамандардың білім беру саласындағы түрлі әдіс-тәсілдерін өзімізге енгізіп, балалардың басын қатырып жүрміз. Жазушы Дидахмет Әшімханов бір жазбасында: «Қазір халық алдындағы барлық проб¬лема түгел шешіліп бітті ме? Бітпесе, елім, жерім, тілім, дінім, салт-дәстүрім деп жанын жалаулатып жүрер азаматтар неге аз?! Неге соншама енжар-бұйығымыз?! Ұлттық қан, ұлттық сана, ұлттық намыс қалай салқындап қалған бойымызда?! Бұдан құтылар жол біреу, ол – отаншылдық сезімді ояту, бұрынғы өткен замандағы елді, халықты сүюдің үлгілерін насихаттау», деген екен. Бүгінгі күні қазақ балаларына ұлттық тілде білім мен тәрбие берілмеудің кесірі қаншалықты зор болатынына көз жеткізіп отырмыз.

Сөз орайы келгенде айта кететін жайт, жақында әлеуметтік желіде Жапонияда түсірілген бір сурет тарады. Онда осы елдің балаларының қоғамдық орындарда кезек күтіп тұрғаны бейнеленген. Жас өрендердің қолдарында кітап. Олар кітапты бас алмай оқуда. Жапондық қыз-жігіттерге қызыға әрі қызғана қарадым. Біздің қаракөздеріміздің де қолдарындағы смартфондар мен гаджеттерді кітап алмастырса ғой, алар асуымыз, шығар биігіміз асқақ болар еді. Ертегі естіп, жаңылтпаш жаттап, жеті атаны түгендемей өскен жастар жоғарыда айтылған жазушы сөзіндегі кейіпкерлер.

Мағжан Жұмабаевтың сөзінше, бала ізгі құлық пен жауыз құлықты айыра алмайды. «Оларды бала маңайындағы ересек адамдардың сөздері һәм істері бойынша ғана айырады. Солар бойынша ғана ізгі мен жауыз құлық туралы ұғым жасайды. Мысалы, бала атасының ұрлық қылғанын білсе, ұрлық қылу ізгі құлықтан саналады екен деп ұғады. Сондықтан

баланың ізгі құлықты болуы үшін оның маңайындағы адамдар, ата-ана, туған-туысқандары өздері ізгі құлықты болуға тиісті. Ұяда не көрсе, ұшқанда соны қылады». [127-бет]

Ақынның талабы баланың бірге ойнайтын жолдастары да дұрыс, ізгі құлықты болсын. Балаға ересек адамнан өзіндей бала жақын. Бала өз құрбысына еліктегіш, өз құрбысының тілін алғыш, құлқына, мінезіне сенгіш келеді. Өзінің ізгі, жауыз құлқын бала құрбылары арқылы жарыққа шығарып әдеттенеді. Сөгіседі, ұрысады, төбелеседі, ұрласады, өтірік айтысады. Осы себептерден тәрбиеші баланың жолдастарының дұрыс құлықты болуларына өте ықтият қылу керек. Қазіргі қоғамда біздің балаларымыздың досы кім? Әрине, ғаламтор. Көптеген ата-аналар балаларының ғаламтордан не көріп, не үйреніп жатқанына мән бере қоймайды. Ал балада талғам жоқ, көзге түскеннің бәрін сүзгіден өткізіп отыру оған жат, сондықтан интернет бетінде жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптаған келеңсіз ақпараттарды көзбен шолып, ойға түйе береді. Жауыз, зұлым жастар неге көбейіп кетті деп, таңғаламыз. Жауабын Мағжанның «Педагогика» еңбегінен тауып отырмыз. Ендеше, жас балалардың ғаламторды пайдалану уақытын шектемесек, ертең кеш болатын түрі бар. Бұл мәселеге бей жай қарамау қажет.

«Педагогикада» көтерілген тағы бір мәселе бізді қатты ойландырды. «Жалпы нерв системасын, әсіресе миды сау қылып ұстап, оған зиян келтірмеске керек... Мысалы, балаға миға зақым келтіретін ойын ойнауға жарамайды. Және баланы басқа ұру жарамайды. Балаға насыбай атқызуға, шылым тартқызуға жарамайды. Балаға алкоголь, яғни мас қылатын арақ тұқымды нәрсені ішкізудің дұрыс еместігі өз-өзінен белгілі тұр». [43-бет] Бүгінгі қоғамда жастар арасында электронды темекші шегу, миға зақым келетін атыс-шабыс ойындар ойнау үйреншікті құбылысқа айналуда. Ал Мағжан Бекенұлы мұның бәрі баланың нерв жүйесін құртады деп осыдан бір ғасыр бұрын дабыл қаққан екен. Елімізде қаншама балалар компьютер ойындарынан кейін ессіз, есерсоқ қылықтарға бой алдырып, адам шошырлық іске барады. Егер әрбір ата-ана және ұстаздар жақсы бала, жақсы шәкірт тәрбиелегісі келсе, Мағжан ақынның «Педагогика» еңбегін оқуы қажет. Тіпті, оқу орындарында мұғалімдер арасында «Педагогиканы» жіліктеп түсіндірудің артықтығы болмас еді.

Білім мен тәрбие беру жүйесін заманауиландыру мақсатында соңғы жылдары шетелдік педагог-ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп, өз тәжірибесінде қолданып жүргенін мақтан тұтатын әріптестеріміз аз емес. Көріп отырғанымыздай, Мағжан Жұмабаев бір ғасыр бұрын бала тәрбиелеудің нақты жолын көрсетіп, айқындап, дәлелдеп кеткен екен. Халқымыздың асыл перзенті Мағжан Жұмабаевтың педагогикалық идеясына жаңаша көзқарас танытар болсақ, біз бала тәрбиесінде дұрыс жолмен жүрер едік. Небәрі қырық төрт жыл ғана ғұмыр кешкен ақынды ұлтымыз ұмытпайды, керсінше оның өшпес мұрасы жыл өткен сайын ұлықталып, жауһардай әлемдік деңгейде жарқырай көрінуде. Ендеше, Мағжан мәңгілік тұлға.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. М. Жұмабаев «Педагогика», «Marfu» баспасы, 2022 ж, 6-бет.
2. М. Жұмабаев «Педагогика», «Marfu» баспасы, 2022 ж, 144-бет.
3. М. Жұмабаев «Педагогика», «Marfu» баспасы, 2022 ж, 43-бет. 127-бет.

ИСМАИЛ ГАСПРАЛЫНЫҢ ӨМІРІ ЖӘНЕ ҚЫЗМЕТІ

Ақтайлақ Б.Б., гуманитарлық ғылымдар магистрі
Мемлекет тарихы институтының ғылыми қызметкері

Тарихтың жаңа кезеңінде Батыс елдерінің өндірістік революцияға қол жеткізе отырып, дамудың жаңа деңгейге көтерілуі олардың басқа өркениеттердің алдына шығып, жаһандық отарлау процессінің басталуына әкелді. Бұған дейін өзіндік өркениеттік ерекшелігі бар елдер еуропацентризмнің құрбаны болды. Жағдайдың бұлай өзгеруі Азия мен Африка құрлығындағы елдерге түрліше әсер еткені белгілі.

Сол кездегі Ресей империясының құрамында көптеген мұсылман халықтары өмір сүретін. Олардың көбісі түркі халықтары еді. XIX-XX ғасырларда Ресей империясының отарлау саясатының шарықтау кезеңі болып табылады. Патшалы Ресейдің отарлау саясатының нәтижесінде мұсылман халықтары арасында өмір сүру мен даму жолында екі түрлі таңдауы болды. Біріншісі – империяның отарлау саясатына көніп, діни және ұлттық бірегейліктен айырылу. Екіншісі – діни және ұлттық ерекшеліктерін сақтау үшін ғылым мен білімнің әлеуетін пайдалану болды. Екінші жолды ұстанушылар жәдидшілдік қозғалыстың негізін қалады.

Белгілі алаштанушы ғалам Д. Қамзабекұлының айтуынша: «Жәдидшілдік – Ресей империясының мұсылман аймақтарына ортақ, дәстүр мен жаңашылдықтың синтезді құбылысы. Оны қарапайым тілге аударсақ, «жаңару», «елдікті сақтау үшін жаңа бағыт ұстау» дегенді білдіреді. Бұл – бірыңғай саси сипатты қозғалыс емес, ол – ағарту ісі мен руханиятты тұтастай қамтыған идеялық негізі бар концепция әрі ағым» [1, 16 б.].

«Жәдит» термині арабтың «жаңа» деген сөзінен шыққан. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап еуразиялық кеңістіктегі мұсылмандар арасында жәдитшілдік қозғалыс пайда болып, кеңінен тарала бастады. Алғашқы кезде бұл қозғалыс тек білім беру жүйесін реформалауды ғана көздеді. Сол арқылы мұсылмандардың білім мен ғылымдағы артта қалуын жойғысы келді.

Жәдидшілдік қозғалыстың тарихы белгілі интелектуал ғалым Исмаил Гаспралымен тікелей байланысты. Себебі оның қызметі мен шығармашылығы мұсылман әлемінің жандануына бағытталды. И. Гаспралы өз маңайына сол заманның зияткер тұлғаларын топтастыра алды.

И. Гаспралы 1851 жылдың 21 наурызында Қырымның Бақшасарай маңындағы Авджика (басқа деректер бойынша Ұлы-Сала) ауылында дүниеге келді. Оның әкесі Мұстафа Әлиоғлы орыс офицері еді. Анасы Фатма-Сұлтан Темір-Ғазықызы болды. 1854 жылдың 19 сәуірінде Мұстафаның жаңұясы «дворян» мәртебесіне ие болды [2, 1 б.].

Әкесі Исмаилдың да әскери адам болғанын қалады. Сол себепті ол Воронеж қаласындағы кадет корпусында оқып, оны сәтті аяқтады. Дегенмен әскери қызмет жас Исмаилды қызығушылығынан тыс еді. Сондықтан ол Мәскеудегі әскери гимназиядағы оқуын тастап, Қырымға оралды. Мұнда ол біраз уақыт бастауыш сыныптардың мұғалімі болып жұмыс істеді [3].

И. Гаспралының өмір жолын талдаған кезде оның тұлғалық қалыптасуына Қазандағы әл-Курсави мен әл-Маржани мектептерінің әсері болғандығын байқаймыз [1, 21 б.]. Түркі-мұсылман әлеміне ортақ болашақ ғалым шығыстың білімімен шектелмей үлкен ізденіс жолына түсті. Ғалым ғылым мен білімді игеруде Батыстың жетістіктерін кеңінен пайдалану қажеттілігін ерте ұғынғаны анық. Ол Еуропаның дамыған елдерін шарлап ілім игерудегі табандылығын көрсете алды. 1871 жылы ол Францияға барып, мұнда атақты Сорбонна университетінде оқыды. Шетел тілдерін жақсы меңгергендігі оның Еуропада әртүрлі қызметтер атқаруына жағдай туғызды. Испания, Грекия, Мысыр, Түркия елдерін шарлап, бұл елдердің білім беру жүйесін, тарихын, тұрмысы мен дәстүрін зерттеді [4].

Францияда жүрген кезінде орыстың әйгілі жазушысы И.С. Тургеневпен тығыз байланыс орнатып, оның хұснихатшысы болды. Сөз жоқ, егер Гаспралы ағарған Батысты ғана түгендесе, тырнақша ішіндегі реформатор болатын еді. Сондықтан ізденіс пен тәуекел

оны Тунис, Египет, Афины және қайта Стамбұлға апарды. Ол осында жүріп Абдо-Афгани еңбектерімен жақын танысып, жас түріктер қозғалысы мүшелерімен болашаққа жоспар құрысты. 1875 жылы (кей деректе 1876 жылы) елге оралған соң өмірінің соңына дейін Ресейде мұсылман халықтарының құқығы аяққа тапталмауы үшін күресті. Бақшасарай халқы сыйлаған муддарис те, қала әкімі де болды. Мұсылман халқын шыңдап ағартуды ойлаған қайраткер әліппеден бастаған танымдық кітаптарға дейін өзі жазып, басқаларға үлгі көрсетті [1, 21 б.].

Қырымға оралғаннан кейін ол Бақшасарай мемлекеттік Думасының депутаты болып сайланды. 1879 жылдың 5 наурызында Исмаил Гаспралы 28 жасында Бақшасарай қаласының әкімі (голова) болып сайланды. Қаланың басшылығында болған кезінде И. Гаспралы өзінің басқару қабілетін толық көрсете алды. Оның басқару кезінде Бақшасарай гүлдену жолына түсті [5]. Қаланы басқару кезінде И. Гаспралы көптеген мәселелерді шешті. Бақшасарайдың Ресей мұсылмандарының орталығы ретінде дамуына жағдай жасады.

И. Гаспралы Бақшасарай қаласының басшысы болған кезден бастап жалпы түрік тіліндегі «Файдалы эглендже» (1879-1880), «Закон» (1881) сынды газеттерді шығаруға бірнеше рет талпыныс жасайды. Алайда Ресей үкіметі тарапынан бұған біршама кедергілер жасалынады. Ұзақ жылғы табандылықтың арқасында ғана, тек 1883 жылдың 10 сәуірінен бастап «Терджиман» газетін шығаруға рұқсат беріледі. Бұл мерзімді басылымның ерекшелігі оның түрік-славян тілдерінде шыққан Ресейдегі алғашқы газет болғандығы еді [2, 2 б.]. «Терджиман» газеті сол замандағы Ресей мұсылмандары үшін жаңа ойлау мен әрекетті әкелді десек артық болмайды.

«Терджиман» газеті (1883-1918) екі онжылдық уақыт бойы Ресей мұсылмандарының жағдайы мен мұқтаждықтары жайлы ақпарат тарататын бірден-бір және бірегей мерзімдік басылымдар болды. Тек XX ғасырдың басында ғана ұлттық басылымдардың («Айқап» журналы, «Шура» журналы, «Қазақ» газеті, т.б.) шыға бастауы жағдайды өзгертті. Соның өзінде де бұл ұлттық басылымдар «Терджиман» газетінің ізін жалғастырушы еді. И. Гаспралының берген бағыт-бағдары кейінгі буын арасында қолдау тапқандығының көрінісі еді [6].

Исмаил Гаспралының публицистикасын талдаған кезде онда көрсетілген мәселелердің қазіргі таңда да өзектілігін жоғалтпағанын аңғарамыз. «Терджиман» газетіндегі И. Гаспралының мақалалары көпқырлы және тақырыптық ауқымдылығы жоғары болған. Ал XIX-XX ғғ. өмір сүрген татар халқының белгілі ғалымы, әдебиеттанушы әрі қоғам қайраткері Дж. Валидидің айтуынша И. Гаспралының шығарған газетінің халық үшін маңыздылығы мен ықпалы жағынан ресейлік «Новое время» мерзімділік басылымын бірнеше мың есе артық болатын және тіпті ағылшындық «The Times» газетінен де артық еді [7, 174 б.].

Исмаил Гаспралы білімді өте жоғары бағалайтын. Ол мұсылман халықтарының жетістікке жетудің бірден-бір жолы ғылым мен білімді игеру ғана екендігін жақсы ұғынды. 1883 жылдың 17 сәуірінде шыққан газеттің №2 санында ол былай жазады: «Білім – адамның ең жақсы әшекейі. Білімнің күштілігі – оның арқасында әлжуаз адам баласы ғаламның әміршісі әрі сұлтанына айналады. Білімнің арқасында теңіз бір-бірімен байланыстырылып, шөл далаға су тартылады, ал суда құрлықтар жасалады. Қашанға дейін біз надандық түнегінде боламыз? Көзімізді ашайық; өзімізге қарап, жағдайымызды басқа халықтармен салыстырайық» [7, 175 б.].

Ғалымның бұл сөздері қазіргі таңда да өзекті болып отырғаны анық. Біздің заман ақпараттық заман екендігі белгілі. Сондықтан бүгінгі таңда да түрік баласы ғылым мен білімді игеруде өз табандылығынан айнымау керек. Бұған бізге И. Гаспралының өмірі де мысал бола алады. Түріктің ұлы перзенті бірнеше тілді жетік меңгерген, ал оның газеттегі публицистикасын талдаған кезде оның түрік пен орыс тілінің жілігін шаққан тіл білгірі

болғандығын аңғарамыз. Бұл жағынан ол түрік халқының арасынан шыққан алғашқы көптілді интелектуал екендігі анық.

Білім саласындағы И. Гаспралының жәдитшілдігі – Еділ зиялылары әл-Курсави (1776-1812) мен әл-Маржани (1818-1889) еңбектеріне табан тіреген. XIX ғасырдың 90-жылдары Қазандағы Мухаммадия, Маржания, Қасымия, Әмірхания, Әзімов, Уфадағы – Усмания, Ғалия, Хакімия, Хасания, Орынбордағы – Хұсайыния, Витка губерниясындағы – Иж-Буби медреселерінің жаңаша оқыту жөніндегі алғашқы тәжірибелеріне сүйенген ізденіс еді. Бұл ізденіс «ештеңе өзгермеуі тиіс» деп есептеген қадымшылар мен патша өкіметін шошындырды. Башқұрт ғалымдары А.Х. Вильжанов пен М.Н Фархшатов осы орайда былай деп жазады: «Жәдитшілдік мәдени өресіне өкіметке арқа сүйеген қадымшылдар шұғыл әрі табанды қарсы тұрды. Ал, патша өкіметі болса түрік халықтарының ұлттық талдауға деген талабын саяси сепаратизм ретінде қарады. Бірақ самодержавиенің репрессиялық шаралары мұсылман халықтарындағы жаңаруға бағытталған табиғи процесті тоқтатуға мұршасы жетпеді [1, 17 б.].

Исмаил Гаспралы әл-Маржанилардың ісін жалғасытырып, бүкіл Ресей бойынша мұсылмандардың жаңа әдісті (усули жадит) мектебінің жүйесін қалыптастырды. И. Гаспралы ескілікті ұстанатын мектептердің: сабақ берудегі ескі схоластикалық тәртіпті ұстануы; араб тілі мен діни мәтіндерді оқушыларға мүлдем түсініксіз жолмен – механикалық түрде оқытуы; оқушылардың үлгерімін мүлдем бақыламауы сынды бірнеше негізгі кемшіліктерін көрсете білді [8, 26 б.].

Қайраткердің 1884 жылы өзі ашқан мектепте араб әліппесін дыбыстап үйретуді бастады. Осы негізде ана тілін де дыбыспен оқытуды қолға алды. Сондай-ақ бұл тәжірибе мектебінің оқу бағдарламасына ол дүнияуи пәндерді ендірді. Сөйтіп, бір кезде Шығыс өркениетінде болған білім саласындағы дәстүрді жаңғыртты [1, 22 б.].

Ғалымның оқытуда ұсынған әдістері Ресей мұсылмандары арасында білім мен ғылымды игеруді біршама жеңілдетті. Оның ұсынған жаңа әдісі жеңілден бастап, біртіндеп қиынға көшу тәсілі еді. Сонымен қатар, жылына бір рет қоғамның алдында оқушыдан емтихан алу көзделді. «Жәдиттік» мектептерде тұңғыш рет қолөнерге баулу және орыс тілін оқыту қолға алынды. Мұның бәрі аталған мектептердің ескі мектептерден артық болғандығы жөнінде қорытынды жасауға мүмкіндік береді [8, 27 б.].

«Орыс мұсылмандығы» (1881) атты іргелі еңбегінде И. Гаспралы: «Ресей қол астындағы ұлттарды езіп, жойып ешқашан өркениетке жете алмайды, оның ұлы миссиясы – ұлт құлдығын жою» дегенге саяды. «Мұсылмандарды қоғамдық және ақыл-ой тұрғысынан шеттету – қай мемлекеттің болсын надандығын көрсетеді. Ондай елден адам үдере көшеді», - дейді ағартушы [1, 22 б.].

Сонымен бірге Исмаил Гаспралы Ресейдің ұлыдержавалық мүддесі мен мұсылмандардың мүддесін тығырықтан алып шығар тұжырым да жасайды. «Қай саяси жүйе болсын, - дейді қайраткер, - бұл мақсатты көздейді. Ол мемлекет бірлігін күшейту. Оған жетудің екі жолы бар. Бірінші жол – биліктегі ұлт пен басқа ұлттарды қан-жынын араластыру. Мұны химиялық біріктіру десе болады. Біздің жағдайдағы ассимиляция, орыстандыру жүйесі осы жолға түскен. Екінші жол – имандылық жолымен бірігу. Бұл – ұлттық ерекшелік, еркіндік пен өзін-өзі билеу принципі негізіндегі иманды, рухани ассимиляция». Д. Қамзабекұлының айтуынша, Ш. Уәлихановтың да ойлары осыған ұқсас болған [1, 23 б.]. Бұл Ресей тарапынан отарлауға ұшыраған туған халқының тағдыры түрік оғландарының басты мәселесі болғандығын көрсетеді.

Қайраткер ұлтты қайта жасау немесе билеуші ұлттың бейнесіне келтіру негізсіз әрі қисынсыз, тіпті ақымақтық екеніне тарихтан әртүрлі мысал келтіреді. Ресейдің жауланған

халықтарды орыстандыру саясатының тарихи тұрғыда іске аспайтын әурешілік ретінде көрсетеді.

И. Гаспралы өзінің кең көлемді модернизациялық бағдарламасында түрік халықтарына ортақ тілді (жалпы түрік тілі) қолдану сынды идеяларын ұсынды. Ресей империясының отарлық саясатының шарықтаған шағында ғалымның түрік жұртына ұсынған концепциясы – «тілде, пікірде, істе –бірлік» болатын. И. Гаспралының бағдарламасы Ресей түрік-мұсылмандары арасында ұлттық санасының өсуіне жағдай жасады. Мерзімді басылым беттерінде Исмаилдың кең қолданған риторикасы – ұлттың оянуы, ағартушылық, модернизация және т.б. болды [9, 45 б.].

Ресей империясын мекендеген «жат халықтар» (орысша - инородцы) XX ғ. басына дейін ана тілінде білім алу мүмкіндігіне ие болмаған. Мүмкіндік алу үшін табанды күрестің басында да И. Гаспралы тұрды. 1881 жылғы Ресей мұсылмандарына қатысты еңбегінде ол: «Жоғары білім алу үшін Ресейге жалпы мемлекеттік тіл керек. Ал қарапайым білім алу үшін (мектеп пен төмен буынды кәсіптік мектепте) татар тілін пайдаланудың қандай зияны бар? Ана тілімен білім жан-жақты, жаппай таралар еді. Түсіндіруге рухы жақын тәлімгерлері қасында тұрар еді. Мен татар тілін мектепте жүргізуге кім кедергі жасайтынын түсінбеймін. Орыс тілі мен ғылымы империяның басқа халықтарының тілі есебінен қорғайтындай соншалықты әлжуаз емес еді ғой», - деп жазады. Әрқашан дәйекпен сөйлейтін қаламгер осы орайда мынадай кері мысал келтіреді: «Егер Ресейде орыс баласына білім мен тәрбиені ана тілінде емес, озық бағдарламалармен-ақ неміс тілінде жүргізсе, қандай практикалық нәтиже шығар еді? Орыс мұжығы тез ағарар ма еді? Жоқ болса, мұсылман мектебінде орыс тілінің маңызы бұдан да аз. Мектеп – ақыл мен имандылық тәрбиесінің ұясы. Бұдан басқаға ол қызмет ете алмайды, етпеуі тиіс» [1, 24 б].

Сонымен қатар, И. Гаспралы әйел теңдігіне байланысты көптеген мақалалардың авторы. Ғалым ұлт тәрбиесіндегі әйелдердің рөлін жоғары бағалаған: «Барлық адам әйелдің қолында өседі, ананың сүтімен адам баласы ар-намыс пен жақсы тәрбиені сіңіреді және бұл барлығына аян!». Ғалымның пікірінше әйелдің жағдайы ұлттың болашағының бірден-бір көрінісі болып табылады [10, 208 б.].

И. Гаспралы күн тәртібіне қойған жүйелі жәдит мектебі үкімет тарапынан бірден қолдау тапқан жоқ. Жаңа мектептер стихиялы түрде әр-әр жерде жүректі адамдардың бастамасымен және иманды байлардың қаржысымен ашылды. Кеңес Одағы Ғылым Академиясы Қазан филиалы Тіл, әдебиет және тарих институты әзірлеген көптомдық іргелі тарихи зерттеуде мынандай деректер бар: «1908 жылы 20 тамызда Ішкі істер министрлігінде 12 молдадан арыз-хабарлама келіп түскен. Олар жаңа реформаланған мектеп мұғалімдерін елді бұзушы, үкіметке қарсы, қиғаш пікірлі деп айыптап, қызметтерін тоқтатқызуды сұраған.

Бұл кезде мектеп, медреселердің көбі қадымшылдардың қолында еді. 1088 татар мектебінің 61 ғана жәдит мектебі болатын (5,6 □). Патша үкіметі қадымшылдарды қолдады. Осы уақытта Столыпин Халық ағарту министріне жазған хатында: «Қадымшылдар мектебіне тоқтау салу – пайдасыз ғана емес, саяси тұрғыдан қауіпті деп көрсетті» [1, 25 б.].

1908 жылы «Алем-и нисван» (Әйелдер әлемі) атты журнал да жариялады. Патша өкіметі тарапынан жаңа көзқарас қатаң бақылауға алынып отырған шақта жалғыз қайраткердің осыншама батыл істерді үзбей жүргізуі үшін тәуекелшілік қана емес, терең білім, сындарлы ой, көркем сабыр, адал жүрек қажет болса, ол қасиетті құдай И. Гаспралыға дарытқан еді. Сондықтан болу керек, 1908 жылы Париждің «La Revue du Monde Musulman» (Мұсылман әлемі) журналы И. Гаспралыны әлемдік Нобель сыйлығына ұсынды [1, 22 б.].

Исмаил Гаспралы өзінің өмірлік күш-жігерімен өзінің ізбасарларын жігерлендіріп, оларға дамудың жаңа мүмкіндіктеріне жол көрсетті. Ол өзінің мақсатына жете білді. Оның идеялары Ресей мұсылмандарының арасында ғана емес, Түркия, Иран, Үндістан елдерінде де

кеңінен тарады. Жәдитшілдіктің ұшқыны Қазақ жеріне де жетті. Нәтижесінде қазақ халқының жаңа буын интеллигенциясы дүниеге келді. Қазақ жәдитшілдігінің қалыптасып-дамуы өзіндік ерекшеліктері болғанымен, олардың бойынша Исмаил Гаспралының идеясы өмір сүрді.

Ресей империясының әр жерінде бас көтерулер орын алып, ислам дініне негізделген жаңаланған білім мен ғылымды арқау еткен зиялылар тобы пайда бола бастады. Мысалы, XX ғасырдың басында Қазақстанда – Алаш, Әзірбайжанда – Мусават, Қырымда – Милли-фирк, Татарстанда – Иттифак әл-муслимин, Өзбекстанда «жадидизм» атауымен ағартушылық, демократиялық, саяси бағыттар өз жұмысын бастады.

XX ғасырдың басындағы Ресейде орын алған тарихи оқиғаларға И. Гаспралының жолын жалғастырушы аймақтық жәдиттік қозғалыстар туған халқының ұлттық мүдделерін қорғауда жан аямады. Ресейдің саяси өмірінде олар елеп ескеретін күшке айналды [11].

Қорыта айтқанда, Исмаил Гаспралының мұрасы мен жәдитшілдік қозғалыс тарихын зерттеу бүгінгі таңда өзектілігін жойған жоқ. Себебі, И. Гаспралының түрік-мұсылман дүниесіне байланысты қозғаған мәселелері үлкен деректік әлеуетке ие.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Қамзабекұлы Д. Алаш арқауы (зерттеу мақалалар). – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», - 2017. – 408 б.
2. Нуруллаев Р., Имашева М. Исмаил-бей Гаспринский и его вклад в развитие политического движения мусульман Российской империи в начале XX века // European research. 2015. №4 (5).
3. Османова Ф., Халилов Э. Исмаил Гаспринский: выдающийся просветитель. – URL: https://ru.krymr.com/a/ismail-gasprinskyi-den-rozhdeniya-vydayuschegosya-prosvetitelya/29831697.html - (қаралды: 18.10.19).
4. Исмаил Гаспринский (1851–1914), общественный деятель, просветитель, писатель, издатель и редактор газеты «Терджиман» («Переводчик») - URL: http://gasprinskylibrary.ru/events/event/ismail-gasprinskiy-1851-1914-obshhestvennyiy-deyatel-prosvetitel-pisatel-izdatel-i-redaktor-gazetyi-terdzhiman-perevodchik/ - (қаралды: 19.10.19).
5. Камилова В. Д. Деятельность Исмаила Гаспринского на посту головы (главы) г. Бахчисарая с 1879 по 1884 гг // Вестник ЮУрГУ. Серия: Право. 2006. №13 (68). -91-95 бб.
6. Брилева Д.С. И. Гаспринский и газета «Терджиман» в журнале «Шура» (1908-1917) // Исламоведение. 2015. №2. – 5-16 бб.
7. Шукурджиева З.Ш. Проблематика газетных выступлений Гаспринского // Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры. 2018. №5. – 173-179 бб.
8. Саттарова З.М. Джадидистская реформа образования И. Гаспринского // Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры. 2015. №1. – 25-29 бб.
9. Тихонова Н.Е. Роль газеты «Терджиман» в процессе модернизации российских тюрок-мусульман на рубеже XIX-XX вв // Научная мысль Кавказа. 2019. №1 (97). – 42-47 бб.
10. Абдураманова С.Н. "Женский вопрос" в очерках "Кадынлар" и "Проблески культурного движения татар" И. Гаспринского // Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры. 2018. №5. – 207-211 бб.
11. Базарбаев К.К. Национально-прогрессивное движение: взгляды джадидов на государственность // Молодой ученый. – 2011. - №3. Т.2. – 71-74 бб.

ЕЖЕЛГІ ДӘУІР ОЙШЫЛЫ ЗАРАТУШТРА МҰРАЛАРЫ

Аюбай К.Қ., аудармашы

Авеста – біздің өлкеміздегі сақтар дәуірінде дүниеге келген көне мұра саналады. Авестаның тұңғыш мәтіндері Зара-Туштра туып-өскен ортада ғаталар тілінде дүниеге келеді. Бірақ ол қабылданбай, Зара-Туштра ұзақ уақыт қуғынға ұшырап, ақыры Уш-Аспа елінен пана табады. Авестаның ғаталары мен діни негіздерін Зара-Тушра, өзге бөліктерін ізбасарлары толықтырады. Бұл үрдіс Ахменидтер дәуірінде тиянақталып, Авеста 21 кітапқа жинақталады. Алайда грек және араб шапқыны Авеста кітаптары мен дінін жойып жібереді.

Аман қалған азғана құпия топ Авестаның біраз бөлігін ауызша қалпына келтіріеді. Терминдер өзгеріске ұшырап, қалған бөліктері жоғалады. Соңғы уақытта еуропалықтар Авестаны аударып, оны веда және санскрит тіліндегі нұсқалармен толықтырады. Сөйтіп, Авестаны аудару, зерттеу ісі парсылық діни және еуропалық ғылыми екі бағытта қалыптасады. Қазір осы екеуін ұштастыра пайдалану үрдісі бел алып келеді. Осы негізінде түрлі нұсқаларды салыстырып, авеста тіліне жақындата аударып, өзіндік реңін жоғалтпай қазақ тілінде жеткізуге ұмтылдық.

Авестаны Р. Алшанов тұран катаклизмімен [1], У. Шәлекенов Орталық Азиядағы арилар өркениетімен [2], т.б. біраз ғалымдар түрлә бағытта қарастырып келеді. Б. Бүркітбаевтың «Ақбата» (Авеста) [3] атты кітабы Авеста мәтіндерімен жуыспайды. Авеста үзінділері қазақ тіліне аударылып, салалық антологияларға енгізілді [4-7]. Таяуда «Авеста: Иашт» кітабы қазақ тілінде жарыққа шықты [8]. Иасна аудармасының қолжазбасы дайын тұр. [9] Соңғы екі кітапта Авестаны аударудың тың тәжірибелері ұсынылған.

Авеста мәтіндерін цифрмен таңбалау амалы. Авеста мәтіндерін интернет арқылы алдық. Бірақ кітапқа сілтеме бергенде интернеттегі, қағаз кітаптағы және басылымдардағы беттер нөмірі сәйкес келе бермейді. Осы орайда Авестаның мәтін, тарау, шумақ, жол ретін цифрмен таңбалап беретіні байқалды. Біз сілтемелерді осы таңбалар бойынша беруді ұйғардық. Мысал, иаштан мына сілтеме берілсін [5:30.127]. Бұл сілтеме былай оқылады: «5:» – «5-иашт:» (Арду Сура жасасын); «30» – «30-тарау»; «127» – шумақ нөмірі. Иаштың барлық нұсқалары мен аудармаларында осы реттік цифрлар өзгеріссіз сақталады. Бұл шумақты кім қалай аударғанын қай тілде болса да, осы сілтеме арқылы анықтап алуға болады.

Авеста атаулары пахлауи, парсы, еуропа, орыс және өзге тілдерде бір-біріне ұқсамайтын формаларға айналған. Біз оларды авеста тіліндегі нұсқаларына жақындатуға ұмтылдық. Ондай сөзде жуан-жіңішке дыбыстардың араласуы жиі кездескенмен, атаудардың дені күрделі сөздерден тұрады. Олар түрліше жазылып жүр: құрамындағы әр сөз жеке дара; дефис арқылы жазылған қос сөз; біріккен сөз және бастапқы формасынан айырылған кіріккен сөз.

Бастапқыда атау құрамындағы әр сөз бөлек жазылатын. Алайда ешбір қосымшасыз тізбектелген бірнеше сөз бір ғана атау ма әлде сөз тіркесі ме, айыру қиын. Сондықтан оны қолайсыз көрдік. Біріккен және кіріккен атаулар иран-парсы тілдеріне тән. Бірақ біз үшін сөздің ішкі жігін, төркінін айыру қиын болған соң, тиімсіз санадық. Атауды дефис арқылы жазу көбіне еуропалықтарға тән. Онда екі сөздің де лексикалық мәні айқын. Ондай қос сөздің әр бөлігін қазақ тілінің үндестік заңына бағындырып жазуға болады: сөздің бастапқы буыны жуан болса, сол бөлік тұтас жуан, жіңіше болса – тұтас жіңішке жазылады. Біз осы форманы оңтайлы көрдік. Біріккен атаулардың жіктерін айқындай алмасақ, сол қалпында жазылады.

Үндестік заңына қайшы дыбыс тіркестерін икемдеу. Жуан дауыстымен тіркескен «г», «к» және «е» дыбыстары сәйкесінше «ғ», «қ», «а» дыбыстарына айналады. Мысалы, «гах – ғақа», «кауфа – қауфа». Парсы тіліндегі «у» [و] «о», «у» және «в» дыбыстарын білдіреді. Қазақ тілінде «о» дыбысы бірінші тек буынға тән болған соң, өзге буындарда ол «у» дыбысына айналады, ал сөз соңында түсіп қалады: «хаома – хаума», «маидьо-маиди». Парсы тіліндегі дауыссыз «у» еуропа, орыс тілдерінде «v/в» болып жазылып жүр. Біз оны кәдімгі «у» таңбасымен бердік. Жиі кездесетін «ви – уи» тіркесінде «и» түсіп қалады: «вахви – уаху», «аиви – аиу». Бірақ иазаттар мен дұға атауларында «уи» формасы сақталады: «Уиспарат».

Зара-Туштра есімі туралы. Авеста тілінде «Заратуштра», пахлауида «Заратушт», парсыда «Зардушт», гректе «зороастр», өзгелерде Зарад, Зарат, Зарас, т.б. формаларда кездеседі. «Заратуштра» атауы екі сөзден тұрады. Зерттеушілердің дені парсы тіліндегі

«зарат-уштра – кәрі түйе айдаушы» деп аударып, жамандықтан сақтау үшін қойылған халықтық ырым ат дейді. Бірақ Зара-Туштра қара халықтан емес, он екі атадан мағулық қасиет үзілмей келе жатқан дәулетті абыздар әулетінің ұрпағы. Ырымдап ат қоятын жалғыз тұяқ емес – бес ұлдың ортаншысы. Олай болса, Зара-Туштра есіміне «кәрі түйе» атауының қатысы жоқ.

«Зара» сөзінің «алтын», «сары» деген екі мәні бар. «Туштра» және «Тиштра» сөздері түбірлес. Сондықтан Авестаны тұңғыш аударған француз ғалымы Анкетиль Дюперрон «зара – алтын», «туштра – сириус», яғни, «Зара Туштра – Алтын Тиштра (Сириус – Сүмбіле)» деп түсіндірген. «Тиштра/Туштра» сөзінің мағынасы – сәуле, нұр. Қазіргі парсылар соған сүйеніп, пайғамбар есімін «Алтын сәуле, нұр», яғни «Құдайдың нұры» деген ұғыммен байланыстырып жүр. Бұған Тиштраның мына сөзі келетін сияқты:

«Ахура сені жаратқан,
Ғаламды мына оңдаушы,
Ратуы қолдаушы
Иесі сен болсын деп.
Ахура мені жаратқан
Аша өзі жасаған
Жақсы әлемді қорғаушы
Киесі мен болсын деп». [8, 5:21.89]

Екеуінің аттары мен миссиялары ұқсас: тәни тірлікке Тишра, рухани тірлікке Туштра рату. Мұнда «тиштра/туштра» сөзі діни миссияны білдіріп тұр.

Зара-Туштраны грек философтары халдей, ассириялық, вавилондық, т.б. деп, түрлі елдерге телиді. Зара-Туштраның өмір сүрген уақытын Аристотель 6000 жыл бұрын деп, Гермипп Александрийский мен Плутарх Трояның құлауынан 5000 жыл бұрын, Свида 500 жыл бұрын, Плиний Моисейден мыңдаған жыл бұрын болған десе, кейбір еуропалықтар оны б.д.д. 1000 жылдықпен шектейді. Парсы жазуларында б.д.д. 1200 жылы Бактрияны ассириялықтар жаулап алғанға дейін қауаилық соңғы патша Уишт-Аспа билегені айтылады. Демек, Зара-Туштра сол кезде өмір сүрген. Е. Блаватская «зороастр» атты бірнеше пайғамбар болған деп қорытады [10]. П. О. Шервё «заратуштра» – тарихи фигура емес, ежелгі иран ұрпындағы функция деген ойға келеді. [11]. «Десатир» (Дастурлар) кітабында ирандық он төрт пайғамбардың жетеуі – Заратуштра. Он үшінші орындағы Заратуштра – Уишт-Аспа патшаның замандасы, «Уи-Даиуа дат» кітабына түсіндірме жазған кейінгі автор [10]. Бұл жерде «заратуштра» кісі аты болумен бірге, діни миссия атауын білдіреді. Зара-Туштраның біреу емес, бірнеше болу себебі содан болса керек.

Зара-Туштра ілімінің туу, қалыптасу негіздерін Авеста кітаптары арқылы қарастырып көрейік. Зара-Туштраның даусыз шығармасы саналатын ең ежелгі мәтіндер – ғаталар ежелгі парсы тілінде емес, «авеста» тілінде пайда болған көрінеді. Соған қарағанда, ғаталар тілі сол замандағы тайпаларға таныс болған тәрізді. Бұл өңірді сақ тайпалары мекендегенін ескерсек, ол тіл сол тайпалардың біріне тән деуге болады. Зара-Туштра өзіне қарсы мағу Бандуаның өзі де, ойы да Ашаға жат екенін қадала айтады:

Бандуа ойы маған қарсы жасаған,
Жалған ілім аулақтатар Ашадан. [9, 49.2]

Аша (Рта/Арта) ведалықтарға тән. Алайда Арта/Аша ықпалы сақтарға жүрмеген. Олар өз тәңірлік ұстанымынан айнымаса керек. Өйткені, саяси билікті қысқа мерзімде ауыстыруға болады, ал діни нанымды ауыстыру ұзақ әрі өте қиын үрдіс. Сол себепті Зара-Туштраның тайпаластары байырғы нанымдарынан айнымай, оны елден қуады. Бұл туралы Зара-Туштра өзі былай дейді:

Қайда қашам? Қай жаққа адасқаным?

Абыз, сарбаз ортасынан аластады.

Тайпа, ру мен туыстар қараспады. [9, 46.1]

Зара-Туштра ұзақ жылдар бойы өз ілімін тарататын ел іздейді. Дәулетті мағулар әулетінен шыққан болашақ пайғамбар кедейлік пен әлсіздікке қарсы шарасы болмай, Ахура-Маздаға шағынады:

Мазда-Ахура, аз малым да адамым,

Әлсіздікке болмай тұр ғой амалым,

Көзің салшы қалай амал табамын? [9, 46.1]

Зара-Туштра сақ тайпалары ішінде діни қауым әулетінен шығады. Оның ілімін өз аталастары ішінен Маиди-Маха Спит-Ама ғана қабылдайды. Сол себепті бұл орта арилар қатарында аталмаған тәрізді. Есесіне осы дінді алғаш қабылдаған Маиди-Маха, Уишт-Аспа, Жам-Аспа, Фриан, Фраш-Уштраға ғаталарда арнайы шумақтар бірнеше жерде беріледі:

Зара-Туштра, кім ол ерлік жасаған?

Ол әрине, Уишт-Аспа Қауаи ашауан. [9, 46.14]

Тур Фриан ұрпағы көп көрінген,

Туыстары Ашаға шын берілген. [9, 46.12]

Фраш-Уштра хуаба бар ашауан. [9, 46.16; 49.8; 51.17]

Жар саламын, хуабалық Жам-Аспам [9, 46.17; 49.9; 51.18]

Маиди-Маха Спит-Ама Ізгі Дінге берілген. [9, 51.19]

Зара-Туштра он жыл тентіреп Уишт-Аспа көсемнен қолдау тауып, жаңа дінді сол елге енгізіп, мантран атанады. Жаңа ілімді шәкірттеріне ауызша үйретіп, олар солай таратады. Б.з.б. III ғасырда Авеста мәтіндер жазуға түсіріліп, кітаптарға топтастырылады.

Мазда-Иасна діні алдыңғы табиғи, мистикалық нанымдардан, политеистік діндерден жоғарылап, монотеистік сипатта болады. Жаратушы жалғыз құдай – Ахура-Мазда әуелі Спанта-Амаша – Мәңгілік Әулиелерді жаратады:

Ең бастапқы ратулар жасаған –

Спанта Амаш, Уоху-Мана Ашауан,

Хшатра Уар, Аша Уахиш жасаған,

Спанта Армаит, Харуатат, Аму-Ратат,

Геуш Ташан, Геуш Уруан жасаған. [9, 1.1]

Ахура-Мазданың көмекші мәнбейнелері әрі жебеуші күштері: Уоху-Мана – Жақсы Ой, мал жебеушісі; Аша Уахиш – Асқан Ақиқат, от жебеушісі; Хшатра-Уариа – Қалаулы Билік, металл жебеушісі; Спант-Армаити – Әулие Тақуалық, жер және әйел жебеушісі; Харуатат – Бүтіндік, су жебеушісі; Ама-Ратат – Тірлік Күші, Мәңгілік, өсімдік жебеушісі.

Содан соң өзге иазаттарды жасайды. Ешбір қозғалыс жоқ рухани әлем қалыптасады. Бұдан әрі Ахура-Мазда тәни дүниені – өсімдіктер мен тіршілік иелерін жасайды. Осы кезде бұл әлемге Анхра-Мани килігеді. Нәтижесінде дүние билігін Спанта-Мани (Жаратушы Рух, яғни Ахура-Мазда) мен Анхра-Мани (Жоюшы Рух) былай бөліседі:

Қос Рух баста егіздей – ой, сөз, ісі қарсы берілген.

Жақсы Ойлы таңдаған ақсылықты игі өрілген.

Жаман Ойлы таңдаған жамандықты ылғи терілген. [9, 30.3]

Ахура-Мазданың алты Мәңгілік Әулиесіне Анхра-Мани алты қарсыласын жаратады: Уоху-Манаға – Ақа-Мана, Аша Уахишқа — Индра, Спант-Армаитиға – Тара-Мата, Хшатра-Уариаға – Сауруа, Харуататқа – Тауруа, Ама-Рататқа – Заири.

Қос Рухтың қарама-қарсылығы тәни дүниені қозғалысқа келтіріп, тіршілік күресі басталады. Бұл күресте Ахура-Мазданы ашауандар жақтаса, Анхра-Маниды дружандар жақтайды. Ол иаштарда былай баяндалады:

Құдіретті жасаған,
Фрауаштар ашауан
Егер Маған келмесе,
Маған қолдау бермесе,
Мына жерге өсетін
Адам мен мал қонбас еді,
Тіршілікті кешетін
Ең үздіктер болмас еді,
Өсімдік те өсетін
Алуан түрге толмас еді.
Мына тәни дүние
Друғуға тиер еді,
Күш те оны сүйер еді,
Билік соған тиер еді. [8, 13:1.12]
Сонда олар келер еді,
Жер мен көктің арасын
Друғу рухы жеңер еді.
Жер мен көктің арасына
Биліктері енер еді.
Друғу рухы жеңген соң,
Әулие Рухқа жеңілген
Билік бермей жөнер еді. [8, 13:1.13]

Мұнда Ахура-Мазда Ең-Құдіретті болғанмен, өзге діндердегі құдайлардай Бәр-Құдіретті емес, Анхра-Манимен күресте Өзі жаратқан иазаттарға сүйенетіні көрінеді.

Мазда-иасна дінінің киелі тұғыры – жақсы ой, жақсы сөз және жақсы іс үштігі. Оған қарсы Анхра-Мани жаман ой, жаман сөз және жаман іс үштігін түзеді. Ашауан жақсылық үштігін жиып өтуі тиіс. Ол бес мезгіл дұғада қайталанып, санаға сіңіп отырады:

Берілемін жақсылықпен істеген
Жақсы ой, жақсы сөз, жақсы іске мен.
Жерінемін жамандықпен істеген
Жаман ой, жаман сөз, жаман істен мен. [9, 1.1]

Адамда жақсылық үштігі басым болса – оның жаны жұмаққа барады; жамандық үштігі басым болса – тозаққа түседі; екеуі тең болса – дүние соңына дейін аралықта күтеді. Яғни, адамның о дүниедегі жан тағдыры оның бұ дүниедегі бүкіл іс-әрекетін байланысты.

Зара-Туштраға дейінгі дәуірде құрбандыққа жылқы, сиыр, қой шалған. Мазда-иасна діні қанды құрбандықты құптамайды, тек заутра (қансыз құрбандық) тартуды ұсынады. Иазатқа Ахура-Мазданың да заутра тартуы кездеседі:

Ахура-Мазда Жаратқан
Заутра тартып саз анық,
Мантрамен таза нық
Ардуға тілек қылады,
Одан былай сұрады: [8, 5:5.17]
«Арду Сура сәт қылып,
Берші сондай сәттілік –
Зара-Туштра ашауан
Үйретіп соны ылайым,
Нағыз дінге бұрайын,
Ойын дінге бұрайын,

Тілін дінге бұрайын,
Ісін дінге бұрайын». [8, 5:5.18]
Ал иаштарда ашауан да, друғу да құрбандыққа жылқы, сиыр, қой шалады:
Хаушанха Парадат
Жүз жылқы, мың сиырды,
Мириад қойды құрбан ғып,
Ардуға шалып сыйынды. [8, 5:6.21]
Дахақ Ажи Бауриада
Жүз жылқы, мың сиырды,
Мириад қойды құрбан ғып,
Ардуға шалып сыйынды. [8, 5:8.29]
Иазаттар алуан бейнеде көркемдікпен беріледі. Арду Сура Анахиттың бу, бұлт, тамшы, шық, қақ, тоспа су, бұлақ, өзен, көл, теңіз бейнелері бар. Мысалы:
Уору-Қаша Хуқардан
Қуатпен құйып сел болған
Ұлылық, даңқ тел қонған,
Жердегі аққан бар суға
Көлемі оның тең болған. [8, 5:1.3]
Арду Сура Анахит
Уору-Қашқа құйғанда,
Бүкіл теңіз тасады,
Буырқанып ортасы,
Көкке толқын шашады,
Шамырқанып шеттері
Жағаға толқын асады.
Сағасы бар мыңдаған,
Көлдері бар мыңдаған.
Сол көлдердің әрбірін
Шабандоз шапса айналып,
Қырық күн жол өтеді
Сонша уақыт кетеді. [8, 5:1.4]
Арду Сура Анахит жамандық атаулыны жеңетін иазат бейнесімен көрінеді:
Сиқыршы, пері, мыстанды,
Қауаи-сатар қысқанды,
Қарапан, қайаз, аша-мауғын,
Друғу ұстаз аша жауын,
Паити-араны жау мығым,
Адамның, дәудің жаулығын –
Жеңеді соның барлығын. [8, 5:3.13]
иазат қанша құдіретті болғанмен, ол адамның сыйынуына мұқтаж. Егер адамдар сыйынбаса, бар мәнінен айырылып, керексіз болып қалады:
Заутар айтар дұғаны
Іштей көксеп тұрады.
Ашауанды берілген
Аңсап тілек қылады. [8, 5:1.7]
«Сыйынар кім таза құп
Сүтті хаума таза алып,
Маған арнап дұғасын,

Заутра сап саз анық?
Жақсы ой, сенім, ісімен
Берілгені үшін мен,
Кімге беріп жақсылық
Жарылқаймын жақсы ғып?» [8, 5:1.7]
Арду адамға мінсіз сұлу бойжеткен қыз бейнесінде көрінеді:
Арду Сура Анахит
Салтанатпен керілген,
Ағысымен берілген,
Куатты, сұлу бойжеткен,
Бегзада, таза тегімен,
Келбетінде өрілген
Бейнесімен көрінген.
Сұңғақ дене, түп-түзу,
Сымбатымен керілген,
Киімге кесте төгілген,
Алтын таспа балтырда,
Сандалға өрнек терілген,
Шашбауына жиектеп
Зерлеп алтын өрілген,
Бейнесімен берілген
Келіп солай көрінген. [8, 5:19.78]
Барасман бума қолына
Ұстай келіп еніп тұр,
Салтанатты қалпына
Жарасымын өріп тұр,
Алтын құйма төрт қырлы
Құлаққа сырға келіп тұр,
Мойында асыл алқасы
Ажарға өң беріп тұр,
Буынғанда қыпша бел,
Қаз омырау керіп тұр,
Сұлу сымбат келісті,
Көз суырып көрік тұр. [8, 5:30.128]

Текті жаралған иазат-арудың жүріс-тұрысы, киім киісі де ерекше:
Арду Сура Анахит
Иығына жамылған
Құндыз тонның ерегі –
Үш жүз құндыз тері еді,
Төрт түлеген шағында,
Терісі жақсы бабында,
Жүні жетік уағында
Алу үшін аңдаған,
Талғап бәрін таңдаған.
Иі қанық берілген,
Шебер тігіп өрілген,
Таңғажайып терілген –

Тұтас күміс төгілген,
Алтынменен шегілген,
Қарағанда құбылып,
Жымдас солай берілген:
Алтын менен күмісі
Кезектесе көрінген. [8, 5:30.128]

Арду Сура Анахит адам тілегін рухани тұрғыдан ғана орындап қоймайды, керек кезде қол күшімен көмектеседі. Мысалы:
Ардуға Сура сыйынған
Пауруа ақын дана еді,
Ол майталман теңізші
Болған өзі жан еді,
Жеңіскер сарбаз Траитауна
Көкке оны лақтырып
Қаршыға бейне дем берген –
Пауруа сол пәрменмен
Заңғар көкте сенделген. [8, 5:16.61]
Үш күн, үш түн самғапты,
Самғаудан бір танбапты,
Өз үйінің үстіне
Төмендей де алмапты –
Қайтар амал қалмапты.
Үшінші түн өткенде,
Таң шапағы өпкенде,
Арду Сура Анахит
Жұлдызы туып жеткенде,
Пауруа соған сыйынып,
Жалбарынды қиылып: [8, 5:16.62]
«Арду Сура Анахит,
Жәрдемге тез келе гөр,
Маған көмек бере гөр!
Ахура берген жеріме,
Ранха суға, еліме,
Тірі жетсем үйіме,
Түссем бағзы күйіме,
Дәстүрге сай тазалық
Сүзіп алған таза ғып,
Сүтті хаума таза алып,
Заутрамен саз анық
Мың мәрте сенің өзіңе
Сыйынайын таза құп». [8, 5:16.63]
Арду Сура Анахит
Оны мықтап құшады,
Төменге қарай ұшады.
Қас қағым сәт шегінде
Ахура берген жеріне,
Ранха суға, еліне,

Жұмысқа да алымды,
Сап-сау, күшті, қарымды,
Түсіріп бағзы күйіне,
Жеткізді аман үйіне. [8, 5:16.64]

Соғыста Митра бастаған иазаттар сап құрып, тұтас армия болып аттанады.
Жаратушы жаратқан
Мириад көз, мыңқұлақты,
Митраны ерен ғып,
Алданбайтын ешімге
Ақылды, шебер өрен ғып.
Қырағы,бәрін көретін,
Сөзді шешен өретін,
Шақырғанға келетін,
Қуатты, күшті күзетші
Тіп-тік түзу жүретін,
Қаруы сай ілетін, [8, 10:15.61]

Аша Уахиш жақсы нық
Көк арбасы жонында,
Соғысарба тізгіні
Ұстаған өз қолында.
Көк әлемі пырақтары,
Көлеңкесіз бірақ бәрі –
Ақ шұғыла түрге еніп,
Мөлдір, тұнық түрленіп,
Кеңістікте көсілген
Алып ұшып есілген;
Маздалық Уаңху Даина
Қолдаған оны тегінде;
Оның жолын ашатын
Упамана Дамаи да
Тәңірлік Жеңіс көгінде.
Қорқатын бәрі осыдан:
Друғулар жосыған,
Уарналықтар тосылған,
Дәу атаулы тосыннан,
Бәрі содан шошынған. [8, 10:17.68]

Митраның қолының ішіндегі ең жойқыны – Қабан бейнесіндегі Уарат-Ағна:
Ураtр-Ағна иазаты
Алдында ұшып баратын
Ахура-Мазда жаратқан
Бейнесімен сара тым:
Дүлей Қабан дара тым,
Зәресін жаудың алатын,
Азуы – ажал араны
Сестірместен жаратын,

Теңбіл тұмсық салымды,
Әбжіл дене алымды,
Тұла бойы қарымды,
Ашуланса – ажал ол,
Құтырынса – тажал ол,
Баз кештірер өмірден,
Алғы-артқы аяғы
Барлығы да темірден,
Шықшыт, құйрық, сіңірі,
Тамыры да темірден. [8, 10:18.70]

Жауға солай шабатын,
Оқтай зулап салатын,
Қашса қуып алатын,
Аясына баратын,
Қақ айырып жаратын,
Ерлігімен дара тым.
Оны місе көрмейтін,
Қаперіне ілмейтін,
Тірлік тіні – жұлынын
Үзгенінше жауының
Ойына түк кірмейтін –
Жеңгенін де білмейтін. [8, 10:18.71]
Сүйек, тері, жүнін де,
Қаны, миы, түгін де
Топырақпен аралас
Жерге илеп салатын,
Митраға қарсылас
Жарандардың санатын
Солай етіп жаратын. [8, 10:18.72]

Біз Авестаның дінтану, философия, тарих, әдет-ғұрып, тіл, әдебиетке қатысты жақтарымен таныстырдық. Авестаны түпнұсқадан аударып, терең зерттеп, ел игілігіне жарату болашақтың үлесінде деп білеміз.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Алшанов Р. Жиырма мыңжылдықтың құпиясы: ізденістер мен ашылымдар. Толықтырылған төртінші басылым. – Алматы: Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, «Тұран» университеті, 2020. 466 – бет
2 Шәлекенов-Баласағұни У.Х. Орталық Азиядағы ариилердің өркениеті. – Алматы «Қазақ университеті» 2011. – 207 б.
3 Буркітбаев А. Ақбата. – Алматы: Айдана, 2002.
4 Қазақ халқының философиялық мұрасы. XV кітап./ Құрастырушылар Ә.Н.Нысанбаев,А.Г.Косиченко. Аударғандар: Б.Жұматаев, Н.Әшіров, Қ.Жамалов, Б.Сатершинов, М.Кенжебай – Астана: Аударма, 2007.
5 Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. Онтомдық. 3-том. Көне жазба мұралар тағылымы (б.з.б. 1-мыңж.–XV ғ. соңы). Құраст.: Қалиев С.Қ., Аюбай К.Қ. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007.
6 Тарих – адамзат ақыл-ойының қазынасы. Онтомдық. 1-том. Ежелгі Шығыс. Құраст.: Мәжитов С.Ф., Каженова Г.Т., Оспанов С.И., Смақов Ж.Ж. – Астана: Фолиант, 2005.
7 Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы. 5 томдық. т.1 Исламға дейінгі әдеби жәдігерлер Құраст.: О.Д. Бекжан, Т.Е. Қыдыр. –Алматы: Evo Press – 2019.
8 Авеста: Иашт/Ауд. Аюбай К. Аюбай М.–Алматы-Болашақ АҚ–2023, 320 б.
9 Авеста: Иасна/ Ауд. Аюбай К. Қолжазба. – 2023, 250 б.

10 Блаватская Е. Зороастр в «Истории» и Заратуштра в тайных анналах.// ru.teopedia.org›lib/Блаватская…истории…Заратуштра
11 Шервё.П. О. Заратуштра как основатель новой религии. Разбор аргументов П.О. Шервё.// https://bahmanjon

ҰЛЫ АПАТ ЖЫЛДАРЫ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ ЖАҒДАЙЫ («АҚТАБАН ШҰБЫРЫНДЫ» ОҚИҒАСЫНА-300 ЖЫЛ)

Байшов Б.Б. философия докторы (PhD), аға оқытушы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Дүйсенбин Қ.Ә.
тарих пәні мұғалімі, №78 ЖББОМГ

Осыдан 300 жыл бұрын Қазақ елі тарихындағы халқымыз үшін ең ауыр кезеңнің бірі ретінде тарихта қалған «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл оқиғасы» оқиғасы орын алды. Қазіргі таңда осы саяси-экономикалық, әлеуметтік жағынан ауыр зардаптар әкелген апаттың ізі суығанымен, оның болашақ тарих пен ұрпақ үшін берер сабағы мен тағылымы әлі де маңызды болып қала бермек. Аталған оқиғаның мәнін ашып көрсетуде сол тұстағы Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайын да ашып көрсету және сол арқылы жауынгер халқымыздың аталған зұлмат оқиғаның алдын ала алмағандығын болжамдауға болады.

Жалпы, Қазақ хандығы өзінің шаңырақ көтерген уақытынан бастап жан-жағындағы мемлекеттермен тең дәрежедегі қарым-қатынастар орнатуға тырысты. Мемлекеттің ішкі саясатындағы тұрақтылық, елдің қауіпсіздігі мәселелерінің дамуы да сыртқы саяси жағдайлармен тікелей байланысты болатын. Саяси-дипломатиялық, елшілік, сауда және т.б. бағыттарда көршілес елдермен тұрақты қатынас орнатып, мемлекеттілікке қойылатын талаптарды ұстана отырып, мен заман ағымына сай дамыған Қазақ хандығы XVII-XVIII ғасырлардың басында жаңа сыртқы қауіп-қатерлерге тап болды. XVII ғасырдың II онжылдығының аяғында ойрат-қазақ қатынастарында өзгерістер болады. Осы кезде қазақ хандығы ойраттардан жеңіліс тапты да, олармен бейбіт келісім жасайды. XVII ғасырдың 20 жылдарындағы қазақ билеушілерінің ойрат феодалдарының жеңілу себебін сол кезеңдегі Жоңғар княздары Чокур мен Байбағыстың арасындағы билікке таластың тиылуымен байланыстырамыз. Сонымен бірге, осы XVII ғасырдың 20 жылдарында қазақ хандығында Есім хан мен Тұрсын сұлтан арасында күрес жүріп жатыр еді.

XVII ғасырдың 30 жылдарында ойрат-қазақ қатынастарында жаңа кезең басталды. Осы кезден бастап Қазақ хандығына Хара Хұла басқарған ойраттардың Чорос, Хойт, Дербет, Хошоут тайпалары, одан кейін оның ұлы Батыр құрған орталықтандырылған көшпелі Жоңғар хандығы қарсы тұрады.

Қазақ хандығы XVI ғасырдың аяғы-XVII ғасырдың басында Москва мемлекетімен дипломатиялық қатынасын жандандырады. Жалпы, Қазақ хандығы мен Москва мемлекетінің арасындағы ең алғашқы байланыс зерттеушілердің айтуынша XV ғасырдың аяғында басталған. Бұл жайлы А. Чулошников «1481жылдан бастап қазақ ордасы Москвамен қатынасын» бастады деп келтіріп кетеді [1, 22-23-бб].

Осы кезден бастап қазақ хандығының ішкі-сыртқы жағдайы туралы орыс деректерінде мәліметтер жинақтала бастайды. IV Иванға елші Семен Мальцевтың жеткізген хабарында Хақназар хан тұсындағы қазақ хандығының қысқа мерзімді өрлеуі мен орталық хан билігінің күшеюі айтылған. 1573 жылы қазақ хандығына Третьяк Чебуков бастаған орыс елшілігі жіберілді. Елшілік нәтижесінде Строгановтар әулетіне Тобыл, Ертіс, Обь өзендерінің

жерлері бекітіліп беріледі және олар осы жерлерде баж салығын төлемей сауда жүргізуге грамота алды. Аталған кезеңде Москва мемлекеті мен қазақ хандығының арасындағы алғашқы саяси байланыстар өздерінің сыртқы саяси міндеттерін шешу үшін одақтас іздеу қажеттілігінен туындады [2, 414-415-бб].

1594 жылы Тәуекел өзін бодандығына қабылдауды өтініп, Федор патшаға Құл-Мұхаммедті елші етіп жіберді. Елшілік 1580 жылдары Көшіммен соғыс кезінде Мәскеу әскерінің тұтқынына түскен Тәуекелдің жиені «Ораз-Мұхаммедті де босату» міндетін көздеді. Қазақ елшілері орыс патшасына қазақ хандығының жайы туралы бірқатар мәліметтер жеткізді. Бұл елшілік туралы істе Тәуекел хан «қазақ және қалмақ патшасы» деп аталған. Бұдан оған сол кезде қазақтарға жақын орналасқан кейбір қалмақ рулары бағынған деп қорытынды жасауға болады.

Осылайша қазақ елшілігінің алдына Ораз-Мұхаммедті қайтаруға қол жеткізу және Абдоллахқа қарсы күресте Москваның көмегін алу міндеті қойылды. 1595 жылы наурызда елшіге патшаның жауап грамотасы тапсырылды. Онда Москва патшасы Тәуекелге қазақ хандығын өз қол астына алатынын хабарлаған және ханға отты қару жіберуге уәде етеді. Бірақ қазақ ханына Москва патшасы шарттарының бәрі бірдей қабылдауға қолайлы болмады. Орыс-қазақ келіссөздерінің материалдарына қарағанда, Москвамен өзара қатынасқа Тәуекел қазақ хандығының саяси тәуелсіздігін жоғалтуы түрінде емес, қайта Абдоллахқа қарсы күресу үшін әскери одақтас ретінде қарағаны байқалады. Құл-Мұхаммед елшілігіне жауап ретінде 1595 жылдың наурызында Москвадан Тәуекел ханға Вельямин Степанов жіберілді. Сөйтіп, қамқорлық туралы келісімге келу мүмкін болмай шыққанымен, Москва мемлекетімен дипломатиялық қатынастар, сондай-ақ сауда байланыстары XVI ғасырдың кейінгі жылдарында да жалғаса берді. Қазақ-орыс қатынастарының дамуы сауданың одан әрі кеңеюіне жағдай жасады. Қазақтар Ресей нарығына өз тауарларын: малын, мал өнімдерін және т.б. шығарып отырды. Сонымен бірге, Ресейден Орта Азия мен Сібірге апаратын жол қазақ хандығының жері арқылы өтті [2, 414-415-бб].

Жалпы, XVII ғасырда Ресей мемлекетінде де, қазақ хандығында да саяси жағдай тұрақты болған жоқ. Дүрбелең уақыт кезеңі және Орыс мемлекеті басында жаңа әулеттің орнығуы т.б. жағдайлар Қазақстан мен Ресей арасындағы ұзақ мерзімді және өзара тиімді қатынастардың жүруіне кедергі келтіріп, қазақ хандығы орыс мемлекетімен қарым-қатынасын уақытша мерзімге тоқтата тұруға мәжбүр болады. Осыдан кейінгі саяси-экономикалық байланыстар XVII ғасырдың аяғында, екі мемлекетте де билік басына аса көрнекті саяси қайраткерлер – Тәуке хан мен I Петр келген кезде жанданады. Ресей мен қазақ хандығының жақындасуы жоңғарларға қарсы тұру мақсатындағы біртұтас саяси мүдделер негізінде орын алды.

1687 жылы Тобольскіге Тәшім батыр бастаған қазақ елшілігі жіберілді. Бұл елшіліктің басты міндеті – екі мемлекет арасында неғұрлым берік байланыс орнату болатын. Тобольскіге 1689 жылдың аяғы – 1690 жылдың басында барған келесі елшілікті Тұманшы батыр басқарды. Бұл 2 елшілік те сәтсіздікпен аяқталды. Зерттеушілер де 1686-1693 жылдардағы Тәукенің Ресейге бес елшілік жібергенін, алайда олардың берік саяси байланыстар жасауға ұмтылысының нәтижесіз болғанын атап көрсетеді. 1691 жылдың күзінде жіберілген ықпалды қазақтар Сары мен Келдей басқарған келесі елшілік те нәтиже бермеді. Сібірдегі Тобольск әкімшілігі тарапынан қазақ елшіліктерін қабыл алмау, Қазақ-Ресей қатынастарының шиеленісуіне әкеп соғып, XVII ғасырдың аяғы XVIII ғасырдың басында Ресейдің жоңғарлармен жақындасуының басты себептерінің бірі болды [3, 105-107-бб].

Ал Қазақ хандығы мен оның солтүстік-батысындағы башқұрттардың өзара қатынастарын зерттеуде біз олардың бір-бірімен этникалық жағынан жақындығын

аңғарамыз. Башқұрттардың ру-тайпалық бірлестіктері XVI ғасырдың ортасында Ресей патшалығының қол астына кіреді. Башқұрттар мен қазақтардың анықталған этникалық жақындығы екі халық арасында тығыз байланыстар болған деп айтуға мүмкіндік береді. Башқұрт ру-тайпаларының XVI ғасырдың ортасынан бастап, орыс мемлекетіне бағынуы әсерінен қазақтар мен башқұрттар арасындағы саяси байланыс біршама әлсіреді. XVI ғасырдың аяғынан бастап башқұрттар көршілерімен өзара қатынастарында Ресейдің саяси бағытын ұстанады [4, 15-17-бб]. Бұған қарамастан, кейбір кезеңдерде өкімет билігі тарапынан жасалған езгіге төзбеген башқұрттардың бір бөлігі Сібір немесе Қазақ хандығының жеріне көшіп отырды.

Кіші және Орта жүздің солтүстік аймағы Башқұрт жерімен шектесіп жатты. XVIII ғасырдың басына дейін Башқұрт жері Ресейдің Сібір приказдығына қарасты аумаққа кірсе, 1708 жылғы аумақтық өзгерістерден кейін башқұрт жері Қазан губерниясының Уфа уездігінің құрамына кіреді. Осы уақыттан бастап Еділ мен Жайық өзендерінің арасында орналасқан қазақ және башқұрт рулары бір-бірімен тығыз араласа бастайды. Жайық өзендерінің жоғарғы жағын жайлаған Орта және Кіші жүз қазақтары мен башқұрттардың ұзақ жылдар бойы араласуының нәтижесінде осы жерлерде башқұрт-табын, кувакан, тамьян, қарағай-қыпшақ, қара-қыпшақ, усерган сияқты көптеген аралас рулар пайда болды. XVII ғасырдың соңында қазақтар мен Еділ қалмақтарының арасындағы қақтығыстарға байланысты Кіші жүз руларының бір бөлігі өз жерлерінен ығыстырылып, ұзақ жылдар бойы Үй-Миас өзендерінің аралығын жайлауға мәжбүр болса, башқұрттардың Усерган руы арғындармен бірігіп көшіп жүрген [5, 129-б].

Сонымен бірге, қазақтар осы XVI-XVII ғасырларда қырғыздармен де саяси байланыстар жасаған. Бүкіл XVI ғасыр бойы дерлік қазақтар мен қырғыздар Жетісу мен Батыс Тянь-Шань аумағын қаратып алу үшін бірлесіп күрес жүргізді. Қазақ ханы Тахир моғол хандарына, Шайбани ұрпақтарына және ноғайларға қарсы күресу мақсатында 1624 жылы қазақ-қырғыз одағының негізін қалады. Хақназар моғол хандарына қарсы күресте сенімді одақтас ретінде қырғыздарға арқа сүйеді. Хақназар ханның мұрагері Шығай ханның Абдоллах ханға қарсы күресі кезінде де қырғыздар одақтастық міндетін сақтап қалды. Шығай ханның ұлы Тәуекел 1582 жылы солтүстік қырғыз руларының қолдауымен Ясы қаласының маңында Баба сұлтанды талқандады. 1598 жылғы Сырдарияның оң жақ жағалауы мен Ташкент жазирасындағы қалаларды алу кезінде де қырғыздар оған қолдау жасады. Есімнің Тұрсынға қарсы күресінде де қырғыздар Есімді қолдады. 1621 жылы Аштарханилармен қатынастар шиеленіскен кезде қырғыздар Тұрсын сұлтан жағына шығып, он мың адамдық әскерді көмекке берді. Кейіннен Тұрсын сұлтан мен Есім ханның тайталасы Тұрсынның қаза табуына әкеп соқты да, Тұрсынға бағынған қатағандар біржола қырғыз халқының құрамына енді. Қазақтар мен қырғыздардың осы одақтастық міндеттемелері XVI ғасырда ойраттармен соғыста да жалғасын тапты. 1643-1644 жылдары Батыр қонтайшы Алатау қырғыздарына да шабуыл жасады. 1652 жылы Батыр қонтайшы тағы да Тянь-Шань қырғыздары мен қазақтарға қарсы соғыс жүргізіп, қазақтар Жетісудың алыс аудандарына, қырғыздар Ыстықкөлдің, Таластың биік таулы аудандарына кетуге мәжбүр болды: олардың бір бөлігі Памирге ығысты. Келесі жылы қазақтар мен қырғыздардың біріккен күштері ойраттарға қарсы ойдағыдай күрес жүргізіп, 1655 жылы Жетісудың шығыс бөлігін ойраттардан азат етуге қол жеткізді.

Ал қазақтармен көрші орналасқан тағы бір халық өзбектермен қарым-қатынасын біз қырғыздар сияқты саяси қатынастан емес, көбінесе сауда байланыстарының дамуынан айқын көреміз. Өзіне бағынышты тұтқынға түскен сұлтандарының өтеуіне Мұхаммед Шайбанидың қазақ сұлтандарына теңдеп жүк артылған түйе керуендерін жіберуге бұйрық беруі өзбек-қазақ сауда байланыстарының қомақты болғанын дәлелдейді. Көшпелі қазақтар Орта Азия

қалаларына мал, киіз, арқан, қап әкелетін. Жылқымен сауда да көп мөлшерде жүргізілетін. Қазақ этносының мемлекет болып қалыптасуы қалалар мен көшпелі халық арасында кең айырбас жүргізуге мүмкіндік берді. Бұл кезеңде көшпелілер мен отырықшы халық арасында мықты ұштасқан шаруашылық байланыстар болған. Бұлардың барлығы өзбек және қазақ халықтарының арасындағы байланыстың өте жақын және тығыз жүргеніне, қазақтардың көшпелі мемлекеттік құрылысы жоғары дәрежеде ұйымдасқан қоғамдық организм болғанына мықты дәлел бола алады [2, 454-б].

Осы кезде ойрат тайпаларының Чорос әулетінен шыққан хандардың басқаруымен бөлек дербес, орталықтанған мемлекетке бірігуі батыс моңғолдардың сыртқы саяси белсенділігін арттырды. 1640 жылғы бүкіл монғолдық сьезд нәтижесінде олар өздерінің белсенді жаулаушылық сыртқы саясатын Қазақстанға бағыттайды [1, 43-б].

Мойсеев 1640 жылдары Жоңғарияны Батыр қонтайшы басқарса, аталған кезеңде қазақ хандығында Есімнің ұлы Жәңгір (1628-1652 жж) билік етті. Жоңғар хандығының құрылуы және ойрат әскерінің Қазақстан, Моңғолия, Шығыс Түркістанда жеңіске жетуі әлемдік саясатта Батыр қонтайшының беделін көтерді. Жоңғария Орталық Азиядағы маңызды саяси орталыққа айналады. Бірақ, 1643 жылы Батыр қонтайшы қазақ-өзбек біріккен әскерінен ауыр жеңіліске ұшырады. Осыдан кейін Батыр қонтайшы қазақ хандығына қарсы жаңа жорыққа дайындалып, Кузнецкіден қазақтарға қарсы қолдану мақсатында отты қару сатып ала бастайды. 1646 жылдан 1652 жылға дейінгі кезеңде қазақ-жоңғар қатынастары шиеленісті күйде болды. Бұл кезеңде екі жақта алма-кезек жеңіске жетіп отырды. Жоңғарларға қарсы күресте қаһармандығымен аты шыққан Жәңгірге «Салқам» есімі берілді. Ойраттардың шабуылына қарсы күресте қазақтарға кейбір өзбек билеушілері мен Тянь-Шань қырғыздары сенімді одақтас болды. Көбінесе қырғыздар ойраттардың шабуылына алғаш ұшырап отырды. Ресейдің әскери жетістіктерін үйренген әрі отты қаруын сатып алған жоңғарлар ұзақ дайындықтан кейін 1652 жылы Батыр қонтайшының басшылығымен қазақтар мен қырғыздарға қарсы жорыққа шықты. Бұл соғыста қырғыздар жоңғар хандығына тәуелділігін мойындауға мәжбүр болса, қазақтар жеңіліс тауып, Алатауды жоңғарларға тастап, шегінуге мәжбүр болды [6, 157-б].

Батыр қонтайшы өлгеннен кейінгі кезеңде, 1653-1655 жылдары жоңғар хандығы мен қазақ хандығының арасындағы қарым-қатынаста біршама тыныштық байқалады. Бұл кезеңде Жоңғар феодалдары өздерінің ішкі істерімен әлек болып жатты [1, 45-б].

Жоңғар хандығын осы 1653-1671 жылдары Батырдың балалары Серен мен Ғалдан екіге бөліп алды. XVII ғасырдың 60 жылдарында қазақ-жоңғар шекараларында ірі ауқымдағы әскери қимылдар қайта басталады. Ғалдан XVII ғасырдың 80 жылдарының басында қазақ хандығына қарсы әскери қимылдарды үдете түсті. Осы кезде жүз мыңдық ойрат әскері Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда ұрыс жүргізді. Жәңгірдің ұлы Тәуке хан (1680-1718жж.) жоңғарларды тоқтата алмағандықтан 1781 жылы Ғалдан әскері Шу өзеніне дейін келеді. 1683-1684 жылдардағы жорықтар нәтижесінде Сайрам қаласы жоңғарлар қолына көшеді. Жоңғарлар енді Ферғана аңғарында да соғыс қимылдарын жүргізді. Сонымен бірге Ғалдан Оңтүстік Қазақстандағы Түркістан мен Ташкенттен басқа тоғыз қаланы басып алды. 1697 жылы Ғалдан өлгеннен кейін қазақ-жоңғар қатынастарында жаңа кезең басталады. Ол өлгеннен кейін қазақ жүздерінің ішкі экономикалық және сыртқы саяси жағдайында тұрақтылық орын алды. Тәуке хан қазақ жерінде орталықтанған мемлекеттік бірлестік құрып, атақты заңдар жинағы «Жеті жарғыны» дүниеге әкеледі. Тәукенің билік еткен жылдары қазақ тарихында ерекше орын алды. Осы жылдар (1680-1718жж.) қазақтардың экономикалық дамуы, тауарлардың көбеюі, заңдардың бірден орындалуы т.б. жетістіктерге толы болды және аталған кезең кейіннен «алтын ғасыр» атауына ие болды. Бірақ XVIII ғасырдың басында қазақ хандығы сыртқы саясатта қайтадан дағдарысқа

ұшырайды. Бұл жағдай әсіресе 1715 жылғы Тәуке хан өлгеннен кейін айқын байқалды. Ол өлгеннен кейін төніп тұрған жоңғар қаупіне қарамастан қазақ жоғары хандық билігіне сұлтандар таласы жүрді. Ұзақ тартыстан соң Қайып ұлы хан болып сайланады. Ол көбінесе хандық ішіндегі сұлтандардың сепаратистік әрекеттерін тыюмен айналысты. Осы кезде орталықтанған мемлекет жүздер көлеміндегі ұсақ хандықтарға бөлініп кетті. Олардың әрқайсысы көрші елдермен қарым-қатынастарын өз беттерінше жүргізді.

Аталған кезеңде Орыс мемлекеті өзінің шығыстағы алысты көздеген саясатын жаңадан бастап келе жатыр еді. XVI ғасырдың 50 жылдарының өзінде-ақ Ресей өзіне Қазан мен Астрахан хандықтарын бағындырды. XVII ғасырдың аяғында Ресей осы жаулаушылық саясатын жалғастырды.

Қазақстанның көшпелі халқы мен орыс халқының арасында ертеден-ақ сауда–саттық қатынасы терең дамыған болатын. Ресейден Астрахан арқылы Кама және төменгі Еділді бойлай, Жайық пен Каспий бағытында, Маңғыстау түбегі мен Орта Азия елдеріне бағытталған оңтүстік-шығыс сауда жолдары қалыптасты. Онымен Ресейден Орта Азияға сауда, әскери-саяси, мәмілегерлік сипаттағы керуендер, миссиялар және экспедициялар, ал Орта Азия тарапынан сауда, елшілік керуендері ерсілі-қарсылы жүре бастады. Бұл жағдай Ресейден Орта Азия керуендерінің қауіпсіздігін сақтау үшін шаралар қолдануды талап етті. Осылайша қазақ даласының батыс беткейімен өтетін орыс-ортаазиялық транзиттік сауда XVIII ғасырдың басынан басталып, XIX ғасыр бойы өркендеп, дамыды. Аталған сауда жолының Батыс Қазақстан аумағы арқылы өтуі Кіші жүз өңірі саяси көшбасшыларының кейіннен Ресеймен жақындаса бастауына ықпалын тигізді.

Жаңа заманның бастапқы кезеңінде Ресейдің оңтүстік-шығыс шекаралары қазақ хандығының шекарасына жақындай түсті. XVI ғасырдың аяғында орыс-қазақ шекарасында қала, бекініс, форпосттардың, казак станицаларының, маяк, редуттардың құрылысы жүре бастады. Қазақтардың территориясында аздап әскери желілер салынды. 1620 жылы Жайық қалашығының, 1645 жылы Гурьев қаласының іргетасы қаланады. Қазақ ханы Тәуке XVII ғасырдың 90 жылдарында Ресейге бірқатар елшіліктер жіберді. Елшілердің алдына Орал казактары мен башқұрттардың қазақтарға шабуылдарын тоқтату және орыс көпестерімен сауда байланыстарын қалпына келтіру міндеті қойылды. Бірақ Орынбор жағы қазақтармен жақындасудың көп тиімді еместігін аңғарып, қазақ елшісін тұтқындау арқылы орыс-қазақ байланысын үзгісі келді. 1694 жылы Тәуке хан тағы да I Петрге сауда қатынастарын нығайту жөнінде ұсыныс жасап, хат жібереді. Қазақ хандығының өзінің сыртқы саясатында өте маңызды екенін аңғарған Ресей патшасы I Петр осы кезеңде қазақ жеріне: «Қазақ хандығын ықылас білдірсе Ресейдің отары қылуға болады, себебі ол барлық Азия елдері мен жерлеріне баратын кілт пен қақпа»,-деген бағасын береді. Осыдан кейін көп ұзамай орыс әкімшілігі Қазақ жерін қосып алу үшін өлкеге бірнеше экспедиция жібереді. 1714 жылы Шығыс Қазақстанға аттанған полковник Бухгольц экспедициясының алдына Ертіс аңғарында бекіністер тұрғызу мақсаты қойылды. 1716 жылы Омбы, 1717 жылы Железинская, 1719 жылы Семей, 1720 жылы Өскемен бекіністері салынады. Осы уақыттары А.Бекович-Черкасскийдің экспедициясы Каспийдің шығыс жағалауын зерттеді және Арал теңізінің картасын жасайды. I Петр И. Кирилловқа және сыртқы істер коллегиясының аудармашысы М. Тевкелевке қазақтарды Ресей бодандығына енгізудің жоспарын жасауға тапсырма бергенімен I Петрдің өлімі бұл жобаның жүзеге аспауына кедергі келтірді. Қазақтар жағы XVIII ғасырдың басында Ресейге тағы да бірнеше елшіліктер жібереді. Олар көбінесе алдарына Жоңғарларға қарсы Ресеймен әскери одақ құру және Ресей бодандары казак, башқұрт, қалмақтардың, қазақтарға қарсы бағытталған шабуылдарына тиым салғызу мақсатын көздеді. Бірақ Ресей әкімшілігі бір жағынан қазақтарға әскери көмек беремін деп

уәде берсе, екінші жағынан Сібір әкімшілігін жоңғарлармен қақтығысқа бармау, қайта керісінше олармен сауда қатынастарын дамыта беру жөнінде ұстанымда болды.

XVIII ғасырдың алғашқы ширегінде орыс-қазақ қатынастарының жылдам әрі терең дамуын Ресейдің алыс мақсатты көздеген стратегиясынан ғана емес, көшпелілер мен отырықшылар арасындағы бұрыннан келе жатқан экономикалық байланыстарынан да іздеу қажет. Ұзақ тарихи кезең бойы орыстар мен қазақтардың көшпелі халықтарының қарым-қатынасында сауда да маңызды рөл атқарды. Астрахань, Қазан, Сібірді жаулап алғаннан кейін Ресей үшін Азияға қарай бірден екі маңызды сауда жолы ашылды: 1. Орта Поволжье арқылы Орта Азияға қарай. 2. Төменгі Волга, әрі қарай Жайық және Каспий мен Маңғышлақ түбегі арқылы Орта Азия хандықтарына қарай. Дегенмен де XVI-XVIII ғасырларда осы Ресей-Орта Азия транзиттік саясаты Ресей мен Қазақ хандығының ішкі-сыртқы жағдайын байланысты тұрақсыз болды.

Тәуке хан елшілігіне жауап ретінде 1694 жылы Түркістанға Ресей елшілері Ф. Скибин мен М. Трушин келді. Олар қазақ билеушілерінен қазақтардың Ресей бекіністері мен елді-мекендеріне шабуылдар жасап, адамдарды тұтқынға алуын тоқтатуды талап етті. I Петр Орталық Азиямен дипломатиялық қатынастар жасау арқылы сауда байланыстарын жандандыруға тырысты. Жоңғарияға 1718 жылы жіберілген П. Вильяновтың, 1720 жылғы И.Чередовтың, 1722-1724 жылғы И.Унковскийдің, 1729 жылғы М.Этыгеровтың, 1731-1733 жылдағы Л.Угримованың, Персия мен Бұхарға жіберілген Ф.Беневениді 1718-1725 жылдардағы елшіліктері орыс-ойрат, орыс-қазақ, Ресей мен Орта Азия мемлекеттерінің қатынасының әрі қарай дамуына оң ықпал жасады [7, 105-106-бб].

Қазақтардың XVIII ғасырдың басында саяси жағдайы нашарлай түсті. В.В. Бартольд осы кезең жайлы «XVIII ғасырда мұсылмандық Азия саяси экономикалық, мәдени жағынан құлдырады»,-деп жазады. 1718 жылы қазақ жасақтары Аягөз және Арыс өзендерінің жағасында жоңғарлардан екі рет ауыр жеңіліске ұшырайды. Сол 1718 жыл Қайып хан өліп, орнына Тәукенің жігерсіз ұлы Болат сайланды (1718-1729ж). Осы кезден бастап қазақ хандығы үшке бөлінеді: Кіші жүзде – Әбілқайыр, Орта жүзде – Сәмекенің, Ұлы жүзде – Жолбарыстың билігі орнайды. Бұл бөлінудің кесірінен қазақ халқы «Ақтабан шұбырындыға» ұшырайды.

Осы үстіміздегі мәліметтерден біз XV-XVIII ғасырлардың басына дейін қазақ хандарының көрші елдермен қатынасының тұрақсыз сипатта жүргендігін көре аламыз. Қазақ халқы Хақназар, Есім, Жәңгір, Тәуке хан секілді батырлығы мен билігі қатар жүрген тұлғалар тұсында сыртқы саясатта ел мүддесін лайықты түрде қорғай алғанымен, хан билігі әлсіреген кезеңдерде сыртқы жауларға есе жіберіп отырған жағдайлар көп кездесіп отырды. Сыртқы саясаттағы қателіктер мен сәтсіздіктер, ел ішіндегі алауыздық кейіннен қазақ тарихындағы Ұлы апатқа «Ақтабан шұбырынды» оқиғасына ұласып, елге ауыр зардаптарын әкелді.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Мойсеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XYII-XYIIIвв). А-А: Гылым, 1991. - 238-с.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. II-том.-Алматы.: «Атамұра», 1998. -640 б.
3. Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XYI-XYIIвв. А., Наука, 1971. 275-с.
4. Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XYIII-начало XX в.в.). Монография. – Уфа., 2002. – 262 с.
5. Кузеев Р.Г. Народы Среднего Поволжья и Южного Урала. М., Наука, 1992. 347-с.
6. Күзембайұлы А. История Республики Казахстан. Астана., 1999. 424-с.
7. Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. А: Дайк-Пресс, 2007.-456 с.

ПАЛЕОГЕОГРАФИЧЕСКИЕ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УРОЧИЩА ЖУМАКАЙ (БУРАБАЙСКИЙ РАЙОН АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Ганиева А.С., к.и.н.
Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозоқ», ученый секретарь

Бакытжанова К.Б.,
Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозоқ», научный сотрудник

Бурабайский район расположен на севере Акмолинской области. Территория района согласно природному физико-географическому районированию, входит в состав Кокчетавской степной, лесостепной возвышенной, увалисто-мелкосопочной провинции. Название провинции соответствует одноименной возвышенности, входящей в состав Центрального Казахстана. Ландшафт местности представляет собой холмистую равнину с относительно высокими одинокими горами. Среди деревьев преобладают березы и сосны. Также здесь много озёр, характерных для степной местности. В районе выделяются три характерных типа рельефа: низкогорный, мелкосопочно-грядовой и равнинный. Кокшетауские горы образуют вытянутую к западу небольшую горную гряду, протяженностью 35 километров. Кроме того, в описываемом районе встречаются более или менее возвышенные участки и значительные пространства равнинной территории. На берегах озер и рек наблюдается скопление песка, супеси, местами валунов, обломков гранита; в более влажных, заболоченных местах - глина, торф; в засушливых степных участках - солончаки.

Территория Бурабайского района была освоена человеком в эпоху верхнего палеолита. К этому периоду относятся немногочисленные орудия труда из камня и кости в культурном слое под скалой Актас. Стоянка Актас - известный палеонтологический памятник, расположен недалеко от поселка Кенесары в 10 км от трассы Кокшетау - Щучинск. Стоянка датируется около 50—30 тысяч лет назад. По мнению специалистов, на Актасе происходила деятельность, связанная с первичной разделкой охотничьей добычи. Совокупность данных палеонтологии и трасологии, а также расположение и стратиграфия стоянки, позволяют утверждать, что скопления палеофауны на этом участке могло сформироваться только в результате деятельности человека [1].

Исследования на данной территории начаты в первой половине XX века геологами П.И. Преображенским, Ю.А. Орловым и Н.П. Орловой, Б Н Ждановым. В 1930 г. Б.Н. Ждановым был раскопан курган с усами на берегу озера Большое Чебачье. В эти же годы на территории курорта Боровое геологами были открыты большой могильник и поселение эпохи бронзы. В могильнике раскопано 13 оградок, на поселении проложена траншея, пересекающая остатки двух землянок. В 1954 г. этот могильник раскопан К.А. Акишевым и А.М. Оразбаевым. На основе полученных данных памятник датирован началом II тыс. В районе Макинска, Аксу и Степняка С.С. Черниковым раскопано шесть поселений эпохи бронзы, расположенных в местах древних работ по добыче золота. Полученные материалы свидетельствовали о развитом горном деле и металлургии у племен, населявших в конце II - го тыс. до н.э. эти районы.

Археологические и поисково-разведочные исследования проводились Северо-Казахстанской археологической экспедицией в 1980-х гг. и Кокчетавской археологической экспедицией под руководством В.Ф. Зайберта в 2000-х гг. [2].

По данным свода памятников за 2009 г. в Бурабайском районе Акмолинской области насчитано 47 памятников истории и культуры, из них памятников археологии 41 (курганы

Малое Чебачье, Караунгир, Котырколь, Кумдыколь, Жанаталап I и 2, Аршалы II и др.) [3]. Памятники археологии расположены по берегам озер Бурабай, Кояндыколь, а также рек Аршалы и Кенашы. В основной массе это отдельные курганы и могильники, которые датируются временем от эпохи бронзы до средневековья. На сегодняшний день выявлено более 100 памятников археологии [4, с. 181].

Палеогеографические исследования, проведенные на разновременных археологических объектах Акмолинской области во второй половине XX века Северо-Казахстанской, Кокшетауской и Урало-Казахстанской экспедициями, позволили выделить единую линию эволюции лесостепных и степных экосистем [5, с. 23]. Палеоботанические материалы свидетельствуют о неоднократном перемещении границ ландшафтных зон, что нашло свое отражение в топографии поселений и стоянок. Как правило, в древности люди заселяли территории с выраженной вертикальной зональностью, имевшие водные источники, богатые растительностью и животным миром, ресурсы, необходимые для производства орудий труда и домостроительства. Остальные территории использовались для коммуникаций и хозяйственных миграций.

В археологической науке известно одно уникальное по содержанию погребального инвентаря погребение хуннского времени, расположенное на Кокшетауской возвышенности. Это погребальный комплекс в Боровом впервые исследован А.Н. Бернштамом, коллекция представлена уникальными по художественному достоинству предметами [6]. Анализ всего погребального инвентаря позволяет датировать памятник концом IV – V в. н. э. [7, с. 441].

Необходимо отметить, что в изучаемом регионе открыт и изучен один из редких памятников рубежа эр в северной части Сарыарки – курган №4 могильника Өндіріс II. Курган с мужским воинским погребением, где погребальный инвентарь представлен длинным железным мечом и остатками костяных накладок на лук, на поверхности которой сохранились гравированные рисунки. Изображения представляют собой либо украшение накладок, либо иллюстрацию мифологических представлений, которые бытовали в культуре кочевников Северного Казахстана на первом этапе гунно-сарматского периода (II в. до н. э. – I в. н. э.) [8, с. 72].

В полевом сезоне 2022 г. рабочую группу проекта по изучению казахского домостроения на территории Сарыарки привлекла живописная долина, примыкающая к северо-восточной части горно-лесного массива Бурабая. Эта удлиненная впадина расположена в 15 км к северо-востоку от поселка Бурабай, в 1,5 км к юго-западу от села Абылайхан Бурабайского района Акмолинской области.

Долина представляет собой возвышенную площадку с относительно ровной поверхностью, длинная сторона которой простирается с юго-запада на северо-восток, протяженностью 2,5 км, шириной 1,5 км. Площадь данной вытянутой низменности хорошо выделяется благодаря двум родникам: один протекает, опоясывая и одновременно являясь естественной природной границей, с северной части, а второй источник бьет с южной стороны. Северный родник начало берет из глубинного ущелья (сай) северо-западной части сопки Уйтас, в настоящее время именно на этом удобном месте стоит и функционирует современная казахская зимовка – Тажыгул (на каз.яз. Тажығұл). Водоток в южной части, который коренные жители населенного пункта Абылайхан именуют Қара Бұлақ, начинается у северного подножия сопки Өрнек, с середины березовой рощи. На данный момент оба родника функционируют, а их воды протекают по всей долине и достигают окрестностей современного аула Абылайхан.

Долина с южной стороны усеяна возвышенностями. Ландшафт представлен типичным для этой природно-географической зоны мелкосопочником, а вдоль русла южного

родника сохранились березовые колки, простирающиеся с запада на восток и доходящие до крайних лесов Бурабая. В северной части открывается степное ровное пространство.

Данная равнина является излюбленным местом и удобной природно-ландшафтной нишей для жизнедеятельности людей во все времена, об этом свидетельствует концентрация большого количества историко-культурных памятников. Соотношение числа разновременных археологических объектов относительно маленькой по площади территории впечатляет и требует дальнейших практических и теоретических объяснений. Предварительное обследование участка и подъемный материал показали наличие артефактов со стоянки неолитического времени. Вдоль родников зафиксированы жилищные впадины эпохи бронзы, расположенные по линейной системе. Всю площадь с юго-запада на северо-восток занимают погребальные конструкции эпохи бронзы – ограды с земляной насыпью, встречаются ограды и без насыпи. В центре каменных ограждений без насыпи фиксируются малозаметные каменные прямоугольные вместилища (ящики), сложенные из нескольких гранитных плит. Все эти памятники древности перекрываются культурным слоем казахских зимовок XVIII – начала XX в.

На этой площади насчитываются (по предварительному осмотру) строения семи зимовок. Самая крупная зимовка усадебного типа расположена в верхней части, ближе к роднику Қара Бұлақ. Необходимо отметить, что при тщательном обследовании культурного слоя территории казахской зимовки было собрано значительное количество фрагментов керамики раннего железного века. Не исключено, что под постройками казахских зимовок будет выявлено стационарное поселение раннего железного века, – такая закономерность была неоднократно зафиксирована известным казахстанским археологом А.З. Бейсеновым. Жилища других казахских зимовок, расположенных вдоль линии долины, отстоят друг от друга на расстоянии ста метров. Еще одна зимовка, обширная по площади, расположена прямо посередине березовой рощи, она тоже прилегает к небольшому роднику.

Особенности архитектурных строений казахских зимовок данной местности заключаются в том, что при их возведении использованы гранитные плиты больших размеров. Руины и остатки фундаментов хорошо фиксируются на поверхности земли, благодаря этому четко читается их архитектурная планировка.

В 50 м к северу от родника Кара Булак в 2022 г. раскопана ограда эпохи бронзы, материалы которой позволяют осветить некоторые проблемы нуринской археологической культуры [9].

Исследование казахской зимовки Тажыгул I

К северо-западу от оградки на расстоянии 180 м для полевых исследований выбран второй археологический объект. Памятник представляет собой многокомнатный дом казахского времени. Конструкция прямоугольной формы, основание сооружения возведено гранитными плитами, поставленными на ребро в 2 линии. Внутреннее пространство забутовано мелкими камнями. Сооружение длинными стенами ориентировано на север-юг, короткими – запад-восток (рисунок 2). Короткая стена в южной части выложена в 1 ряд камнями крупных размеров, положенных плашмя. В северо-западном углу к основному сооружению пристроено небольшое помещение прямоугольной формы. В южной части дома зафиксированы развал печи, выложенного из обожженных кирпичей.

Заложен раскоп на данной зимовке размерами 8х12 м. После снятие дернового слоя выявились чёткие очертания сооружения. Жилище прямоугольной формы длинными сторонами ориентирован север-юг. Раскопаны две комнаты жилища. Фундамент большой комнаты сооружен из крупных гранитных плит, ее длина 7 м, ширина 6,8 м, общая площадь комнаты – 13 кв.м. Данное помещение являлось основной комнатой, к которой была пристроена привходовая часть, где располагалась хозяйственная зона с печью размерами

1,4x1,2 м. Основание печи выложено из двух рядов серых камней среднего размера. Печь устроена вдоль межкомнатной стены, прямоугольной формы. Стены выложены в несколько рядов из стандартных обожженных кирпичей размерами 30x17x5, 24x15x5 см. Пространство вокруг печи расчищено от мощного слоя золы, копоти и обугленных дров. У некоторых стен хорошо фиксируется следы прокала.

Под развалом печи с южной стороны обнаружено большое количество изделий из железа, среди которых были подковы (3 ед.), фрагменты пилы, кайло, разные виды гвоздей, скобы, молоток, топор и т.д. Рядом с печью расчищен деревянный астау прямоугольной формы, которое вероятно использовались для готовых продуктов. Судя по полученным материалам дом датируется концом XIX – началом XX вв. и принадлежал кузнецу.

Анализ материалов, полученных при раскопках зимовки Тажыгул I в Бурабайском районе, свидетельствует о плотном заселении данной локации не только в древний период (эпоха бронзового века), но и освоении региона в новое время.

В новое время Бурабай становится очень популярным. Это связано с периодом правления крупного политического правителя Абылай-хана (1711-1781 гг.). Регион Кокшетау становится резиденцией хана Абылая. Здесь происходит мобилизация объединенных казахских войск всех трех жузов для борьбы с восточной экспансией. Также в этот период происходят политические, социально-экономические и этнические процессы казахского общества связанные с процессом присоединения Казахстана к России.

Архивные источники, топонимы, данные фольклора свидетельствуют о расположении ханской орды в Кокшетау. Благодаря активной политике хана Абылая регион развивался быстрыми темпами. Новые торгово-караванные пути, выстроенные Абылайханом, позволяли местным жителям иметь дополнительный доход от торговли. Помимо развития торговли в регионе были построены промысловые предприятия [10, с. 160]. Все эти факторы способствовали наплыву населения в Кокшетауский регион, который мы видим по концентрации памятников историко-культурного наследия, в частности это стационарные дома казахов, расположенные вдоль берегов рек и равнинных долинах. Жилища визуально фиксируются на поверхности земли валом высотой до 1 м, в большинстве случаев четко видны останки фундаментом из гранитных плит, многие из которых строители брали из каменных оградок эпохи бронзы, расположенных на этой же территории. Полевые исследования зимовки Тажыгул I как раз свидетельствуют об использовании каменных плит оградок бронзового века. Использование камня – местного природного материала в строительстве погребальных и стационарных сооружений стало одним из необходимых решений для населения на протяжении более трех тысяч лет.

Зимовки региона представлены обилием подъемного материал, прежде всего, это фрагменты «кузнецовского фарфора», изделий из железа, поселенческой керамики. Необходимо отметить, что зимовки казахского времени в немногочисленных случаях перекрывают памятники более ранних эпох (бронзовый век, ранний железный век). Данные факты визуально определяются при осмотре памятников.

По сведениям путешественника И. Словцова, кыстау Тотана бий в Кокшетауском уезде состоял из 24 зимних жилищ, обнесенных изгородью. Форма построек была разнообразной, от самых простейших строений до архитектурных сооружений по городскому типу [11]. Материалы И. Словцова содержат сведения по хозяйственному укладу жизни казахского общества XIX века, а также о богатстве природных красот края.

Обследованные нами зимовки расположены вблизи водных ресурсов (рек, озер, родников), густого леса либо небольших березовых рощ. При этом, по этнографическим свидетельствам известно, что казахи берегли лес, расположенный рядом и в большинстве

случаев для топлива своих домов использовали «ки». Деревья же использовались в первую очередь для строительных построек, в качестве стен и кровли жилища.

По данным Всеобщей переписи населения в городе Кокшетау в конце XIX века проживало 5000 жителей, более 200 человек занималась скотоводством. Изучая исторические источники, мы пришли к выводу, что большая часть Кокшетауского уезда занималась скотоводством. Активная колонизация региона русскими переселенцами заметно отражалась в хозяйстве казахского народа нового времени.

Полученные материалы дают возможность исследовать Кокшетауский историко-географический регион комплексно, изучая обширные письменные источники вместе с археологическими материалами. Тема изучения кыстау многие годы является актуальной для исторической науки Казахстана. Данное научное направление развивается комплексно наравне с этнографической и археологической науками и представляет собой область научного поиска, так называемой казахской археологии. Дальнейшие поисково-разведочные исследования и археологические раскопки, анализ письменных свидетельств казахских зимовок дадут материалы к их исторической интерпретации.

Публикация подготовлена в рамках программно-целевого финансирования МКИ РК BR10164134

Список использованной литературы и данных:

1. Анойкин А.А., Клементьев А.М., Зоткина Л.В., Курбанов Р.Н., Харевич В.М., Бочарова Е.Н., Таймагамбетов Ж.К. Актас – «эфемерная» стоянка верхнего палеолита в Северном Казахстане // Археология, этнография и антропология Евразии. - Том 50. - № 3. - 2022. doi:10.17746/1563-0102.2022.50.3.003-015
2. Зайберт В.Ф. Исследования в Кокчетавской области // Археологические открытия 1978 года. - Москва, 1979. – 15-23 с.
3. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Акмолинская область. — Алматы: Аруна, 2009. — 568 с.
4. Капышев А. К., Искаков Д.С. История объектов историко-культурного наследия Акмолинской области // Наука и реальность. №1 (5). – 2021. – С. 179-183.
5. Зайберт В.Ф. Исследования в Кокчетавской области // Археологические открытия 1978 года. - Москва, 1979. – 15-23 с.
6. Бернштам А. Н. Находки у озера Борового в Казахстане // СМАЭ. М., 1951. Т. 3. С. 216-229.
7. Ярыгин С.А. К вопросу о бронзовом котле из погребения в Боровом // Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов: Сб. науч. тр. / Гл. ред. С.Г. Боталов, отв. ред. Н. Н. Крадин, И.Э. Любчанский. Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2013. С. 441–446.
8. Ярыгин С.А. Гравированные накладки на лук из кургана № 4 могильника Ондырыс II (Северный Казахстан) // Археология Казахстана. 2023. № 2 (20).
9. Ганиева А., Сакенов С. Материалы могильника эпохи бронзы Тажыгул в решении проблем нуринской археологической культуры // Материалы V Международного археологического конгресса евразийских степей. – Алматы-Туркестан, 2022. С. 126-136.
10. Абуев К.К. Абылай хан: современники и наследники. – Кокшетау: «Әрекет», 2013. – с. 160.
11. Словцов И. Путевые заметки, введенные во время поездки в Кокшетауский уезд в 1878 г. / Императорское Русское географическое общество (ИРГО). — Омск: Окруж. Штаб, 1897. Кн. 21. - 198 с. https://www.prlib.ru/item/333492.

ТВОРЧЕСТВО ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВА И ДУХОВНОЕ БЫТИЕ НАРОДА

Жакупова А.А., магистр гуманитарных наук
КГУ «Школа-лицей «Дарын»», учитель истории

Творческое наследие казахских поэтов начала XX столетия – своеобразный «золотой век» в развитии литературы и национальной духовности. Сегодня все активнее

раскрываются «белые пятна» истории. С благодарностью и радостью мы воспринимаем «возвращенные» имена. К именам «возвращенцев» казахской литературы относится и Шакарим Кудайбердиев, чье 150-летие будет широко отмечаться под эгидой ЮНЕСКО в 2008 году как в Республике Казахстан, так и за ее пределами.

Исследование литературного процесса начала XX века, разумеется, требует выяснения вопроса, касающегося особенностей и закономерностей казахской литературы этого периода. Известно, что включение в литературный процесс реабилитированных писателей – Шакарима Кудайбердиева, Мыржакыпа Дулатова, Ахмета Байтурсынова, Магжана Жумабаева, Жусипбека Аймауытова и др., творчество которых целиком или частично относится к рассматриваемому периоду, существенно меняет прежние представления о казахском литературном процессе, вызывает необходимость по-новому осмыслить проблему преемственности в казахской литературе.

Рассматривая казахскую литературу XX века как единый, цельный художественный мир, нельзя не заметить того огромного места, которое в нем занимает творчество Шакарима. В большей степени это связано с новым пониманием роли литературы и назначения художника в обществе.

В статье «Поэты послеабаевской поры», опубликованной в 1918 году в пятом номере журнала «Абай» (авторы – М. Ауэзов и Ж. Аймауытов: – А. Ж, Г. Ф.), были четко обозначены причины роста писательского отряда и литературы вообще. Так, по мнению авторов, этот рост «связан с пробуждением национального самосознания. Основа же этого пробуждения усматривается в трех факторах: деятельность Абая, выпуск газеты «Казах» и духовное развитие народа, повернувшегося лицом к науке и образованию» [1].

Далее мы знакомимся с оценкой авторов статьи художественных форм казахского поэтического искусства и поисков литературного кредо: «Группа поэтов, таких, как М. Жумабаев, М. Дулатов, С. Торайгыров и А. Маметов, увлечены миром чувств. Это – лирические поэты. Другая группа – А. Байтурсынов, С. Донентаев, Шакарим, Б. Утетлеуов – поэты-«народники». Поэзия второй группы художников оказывается более понятной и доступной простому народу…» [1].

Шакарим своим творчеством явил мастерское решение проблемы традиции и новаторства. Казахская литература, как известно, в своем становлении и развитии опиралась на фольклор, творчество акынов, а также на художественный опыт Востока и Запада. Эти начала также питали поэзию Шакарима.

Шакарима смело можно назвать летописцем своей эпохи, а его творчество – энциклопедией народной жизни, так как его реалистическое перо правдиво отобразило почти вековой период в судьбе казахского народа. Девиз его творчества – восхождение народа к прогрессу. Его деятельность на ниве науки и поэтического искусства воплотила в себе жизнь и духовное бытие народа; духовные ценности, сотворенные народом, вознесли его на уровень самого передового деятеля культуры после смерти Абая. Известный казахский писатель С. Муканов, исследуя народные корни творчества Абая, писал: «…без казахского устного народного творчества, без Бухара – жырау, Махамбета, Шортанбая не было бы и самого Абая. Неиссякаемым родником был не Абай, а народ, породивший его…» [2 , 153–154]. То же самое мы могли бы сказать и о Шакариме.

Являясь одним из талантливых учеников Абая, Шакарим сумел сполна донести до народных масс и читательской аудитории основные положения художественной концепции великого поэта. В опубликованной в 1934 году статье «Поэтическое окружение Абая», увидевшей свет в журнале «Адебиет майданы» («Литературная арена»), Мухтар Ауэзов решительно обозначил конкретные имена учеников поэта: «Таких учеников – четверо. Двое из них – Акылбай и Магауия – сыновья поэта. Оба они умерли в 1904 году – в год смерти

отца. Другие два поэта – Кокбай и Шакарим. Именно названные четыре поэта максимально приблизились к глубинной сути абаевской поэзии» [3].

Мировоззрение Шакарима было противоречивым и сложным, в нем переплелись гуманизм и просветительство, религиозность и романтика высоких идеалов, аскетизм и религиозный морализм, высокая нравственность и философское мировидение. Размышления о ценностях человеческих страстей глубоки и полны скептицизма:

Явился в мир ты голышом,
Уходишь – в рубище одет.
За счастьем ты спешишь бегом,
Как знать: догонишь или нет?
Добра ты сколько б не скопил,
Оставишь все. То сон пустой.
Добро скопив, лишь им ты жил,
Но не возьмешь его с собой.
Друзей не счесть, унижен враг,
Ты все обрел, чего хотел.
Ведь это счастье как – никак,
Завидный, может быть удел.
Не счесть богатства твоего,
О чем тебе еще мечтать?
Но толк какой? Ведь ничего
С собой не сможешь ты забрать.
Коварен мир. Он как поток,
А мы – соломинки. Мы с ним
Летим, куда укажет рок,
И наш полет неудержим… [4, 298–299]

В поэтическом творчестве Шакарима немало примеров романтического и реалистического воссоздания бытия и окружающей действительности. Поэт – тонкий знаток человеческой души. В привычном художник умеет уловить необычное и своеобразное. У него есть свои симпатии и антипатии. Он восхваляет в человеке честность, правдивость. А лгунов и хитрецов презирает. В своих произведениях поэт размышлял как о мироздании и Вселенной, так и о месте и назначении человека на земле. Он писал о вечном противоборстве добра и зла, о правде и лжи, о разуме и сердце:

Если, думая о людях, ты решишь, какой в том толк:
Этот, как лиса завистлив, этот злобен, словно волк.
Вот каков мир непонятный, мир насилья, мир вражды,
Стало быть, исчезла жалость, сострадание и долг?
Может быть, таких понятий вообще нет на земле?
То, что есть они на свете, значит, лгали вам и мне?
Внешне выглядит пристойно образованный народ
До тех пор, пока тобою не изучен он вполне… [4, 305].

Движимый жаждой познания, после мучительных и кропотливых поисков Шакарим Кудайбердыулы пришел к пониманию того, что «основой для хорошей жизни должны стать честный труд, совестливый разум, искреннее сердце». По мнению Шакарима, смысл и нравственное совершенствование человека сводятся к следующему: «Человеческую скромность, справедливость, доброту в их единстве я называю мусульманским словом уждан, русским – совесть. Уждан – совесть. Что это такое? Кто ее создает? Некоторые, отвечая, говорят, что это – человечность, честь. По-моему, это все равно, что говорить о

совести» [5, 71]. Именно из совестной глубины рождается человеческое достоинство, проявляющееся внешне как честь, которая и определяет нравственные границы поведения.

Он был последовательным глашатаем и певцом единения народов, видя достоинство личности не в национальной принадлежности, а во вкладе в духовную сокровищницу. Ему равно были дороги и близки Хайям и Пушкин, Гете и Низами, Лермонтов и Толстой, другие корифеи мировой классики. По его убеждению, историей увековечен тот художник, который соединяет в себе патриотизм с любовью и интересом к другим народам.

Когда казахская литература начала XX века стала пополняться новыми именами, Шакарима уже знали как ученого, который в поисках знаний посетил библиотеки различных крупных городов мира, он был известен как автор многогранных произведений, охватывающих различные проблемы своего времени: «Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханов» (Оренбург, 1911), «Зеркало казахов» (Семей, 1912), «Калкаман-Мамыр» (Семей, 1912), «Енлик-Кебек» (Семей, 1912) и др. Надо отметить, что в произведениях Шакарима, написанных в разных жанрах, широко представлены его художественные пристрастия и эстетические вкусы.

Произведения художника обнаруживают его обширный кругозор, начитанность, а внимательное отношение к тексту свидетельствует о его почтительном отношении к Слову. Поднимаемые Шакаримом философские проблемы широки и многоплановы, носят мировоззренческий характер. Именно на многоплановость творчества поэта и опирались его последователи.

С именем Шакарима связан, таким образом, не только рассвет социально-философской поэзии гражданского мужества, но и жанрово-тематическое, художественное обогащение казахской литературы. Черпавший силы из недр народной жизни, а также из бессмертных произведений восточной, русской и западной литературы, Шакарим опирался прежде всего на демократические традиции казахского словесного искусства, а исторические обстоятельства начала XX века способствовали тому, что в мировом масштабе начинает складываться особый тип культуры, основанный на единстве мировоззренческих позиций.

Список использованной литературы и данных:

1. Ауэзов, М. О., Аймаутов, Ж. Поэты послеабаевской поры // «Абай», 1918. – № 5.
2. Муканов, С. Яркая звезда. – Алматы: Санат, 1995. – С. 272
3. Ауэзов, М. Поэтическое окружение Абая // Әдебиет майданы («Литературная арена»). – 1934.
4. Поэты Казахстана (Вступительная статья, составление, биографические справки и примечания М. М. Магауина). – Л., 1978. – С. 608.
5. Шакарим Кудайбердиев. Три истины. – Алматы, 1991.
6. Материалисты Древней Греции. – М., 1995.
7. Шәкерімұлы А. Менің әкем, халықұлы – Шәкерім. Жұлдыз. – № 11. – 1992.

RABBAN BAR SAUMA: INFLUENCE OF THE PILGRIMS ON THE GREAT SILK ROAD

Kabyltayeva S.K., PhD doctor
Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan of L.N. Gumilev ENU

Saduakas A.D., 4th year student
History Faculty, L.N. Gumilev Eurasian National University

Annotation

During the Middle Ages, the Silk Road had a huge impact on the spread of various religions throughout different regions of Asia and Europe. It is important to note that this process of the spread of religions occurred in different historical periods and different eras. The Silk Road attracted many travelers, explorers, and traders from different cultural and geographical areas such as Jiang Qiang, Marco Polo, Ibn Battuta, Plano Carpini and others. These travelers and their journeys played an important role in spreading knowledge, culture and goods along this ancient trade route. In this article, the authors propose to consider this process using the example of the history of the personality of Rabban Sauma, who is well known in Western historiography.

In the 13th and 14th centuries, numerous European travelers made the harrowing journey across Asia to reach the courts of the Great Khans of the Mongol Empire. Yet, few persons born in what is now China made the trip westwards to Europe- and of these, none is more famous than Rabban bar Sauma, a Turkic Christian who travelled from Khanbaliq, modern-day Beijing, to the western edge of France, visiting Khans, Kings, and even Popes.

Sauma was born around 1225 in the city of Yenching, on which Beijing now sits. Yenching had been under Mongol control since 1215, wrested from the Jurchen Jin Dynasty through a long and bloody siege. Sauma was born to Turkic parents, either Onggud or Uighur, two groups which had long since recognized the supremacy of Chinggis Khan. Sauma's parents were Christians of the Church of the East, in modern historiography often called Nestorians [1, p.125-126].

When Nestorius was excommunicated at the Council of Ephesus in 431 and his followers scattered across the east. From the Sassanid Empire they spread across Central Asia, reaching China during the Tang Dynasty. By the 12th century, the adaptable Nestorian priests converted several of the tribes of Mongolia, from the Naiman, the Kereyit, to the Onggud, to which Sauma likely belonged [2, p. 3-5].

The young Sauma took his faith seriously; so seriously, his parents sought to dissuade him, fretting the end of their family line if their son became a monk. Refusing fine meats and alcohol, Sauma instead hungered for ecclestical knowledge and purity. Accepted into the Nestorian clergy of Yenching in 1248, at age 25 he donned the tonsure and garb of the monk [3, p. 10-11].

His devotion to Christ made him famous among the Nestorians of North China and Mongolia, attracting the attention of a young Onggud named Markos. From the Onggud capital of Koshang in modern Inner Mongolia, Markos was mesmerized by the stories of the holiness of Sauma. The 15 year old Markos marched by himself to Sauma in 1260. Markos proved himself an excellent student, and within three years was accepted into the Nestorian monastic life. Sauma and Markos became fast friends and pillars of the Nestorian community around Yenching, by then the capital of the new Mongol Emperor, Kublai, and renamed to Dadu, or more famous as Khanbaliq to Turkic and Mongolian speakers [2, p. 24-26].

While Sauma was happy to spend his life in the mountains, Markos was much more energetic, and sought to convince his friend to partake in the most difficult of journeys; to the holy city of Jerusalem, to be absolved of their sins. Sauma tried to scare Markos off this goal, and it was not until around 1275 that Sauma was convinced to accompany his friend. They went to Khanbaliq to find an escort and supplies for future dangerous trip, and here news of their mission came to the most powerful monarch on the planet, Kublai Khan [2, p. 30-35].

Several sources, such as the Syriac Catholicos Bar Hebraeus, attest that Sauma and Markos were sent west by Kublai to worship in Jerusalem or baptize clothes in the River Jordan. Such a task is similar to the orders Kublai gave to Marco Polo's father and uncle, instructed to bring back Catholic priests and sacred oil from Jerusalem for Yuan China. Kublai often tried to appear a friend to all religions within his realm, and may have felt the need to honour his own mother's memory, as she had been a Christian [4, p. 50-56].

That Sauma and Markos went with the blessings of the Great Khan holding his golden paiza – passport - would explain the favored treatment they received over their voyage. Setting out around 1275, Sauma, Markos, and an escort began their journey to the west. Through the Yuan Empire they were met by ecstatic crowds of Nestorians coming out to see the holymen, showering them with gifts and supplies. Two Onggud nobles, sons-in-laws to the Great Khans, provided more animals and guides for them, though they warned of the dangers now that the Mongol Khanates were at war [2, p 37-45].

They followed one of the primary routes of the Silk Road, via the former territory of the Tangut Kingdom, the Gansu Corridor, to the Tarim Basin, cutting south along the desolate Taklamakan desert, the harshest stretch of their journey. After staying in Khotan, they moved onto Kashgar, shocked to find it recently depopulated and plundered, a victim of Qaidu Khan. Passing through the Tien Shan mountains to Talas and modern parts of South Kazakhstan, they found the encampment of that same Khan. Here they minimized any connections they had to Kublai, instead portraying themselves on a mission of personal religious conviction. Qaidu let them through, and Sauma and Markos continued on a seemingly uneventful trip through Qaidu's realm, the Chagatai Khanate and into the Ilkhanate [3, p. 32-38].

Sauma and Markos' journey to Jerusalem halted in Maragha, a chief city of the Ilkhanate. There, the head of the Nestorian Church, Patriarch Mar Denha, found use for these well-spoken travellers affiliated with the Khan of Khans. Mar Denha had not made himself many friends within the Ilkhanate, in part for his hand in the violent murder of a Nestorian who had converted to Islam. As a result the Il-Khan, Hulegu's son Abaqa, had not provided letters patent to confirm Denha in his position, wary of alienating the Muslims of his kingdom [5].

Mar Denha believed monks sent from Abaqa's uncle Kublai would be most persuasive. Abaqa Il-Khan treated Sauma and Markos generously, and perhaps influenced by his Christian Byzantine wife, on their urging he agreed to send Mar Denha his confirmation. In exchange, Mar Denha was to provide an escort for Sauma and Markos to reach Jerusalem, but the roads were closed due to war between the Ilkhanate and the Mamluk Sultanate. Returning to Mar Denha, he told them visiting his own Patriarchate was just as good as visiting Jerusalem, and gave them new titles [2, p. 44-47].

Both were made Rabban, the Syriac form of Rabbi. Markos was made Metropolitan of the Nestorians of Eastern Asia, essentially a bishop, and given a new name: Yabhallaha III, by which he is more often known, while Rabban bar Sauma became his Visitor-General. Suddenly promoted but unable to return east due to a breakout of war between the Central Asian Khanates, Rabban Sauma and Mar Yabhallaha stayed in a monastery near Arbil until the sudden death of Mar Denha in 1281. His experience with the Mongols and knowledge of their language made Yabhallaha a prime candidate to succeed Mar Denha, and the other Metropolitans anointed him Patriarch of the Nestorians. Wisely, Rabban Sauma encouraged Yabhallaha to immediately seek confirmation from Abaqa Il-Khan, who appreciated the move and rewarded Yabhallaha and the Nestorians of the Ilkhanate with gifts and tax privileges. Abaqa soon died, and Yabhallaha and Sauma faced scrutiny under Abaqa's successor, his Muslim brother Teguder Ahmad [2, 48-50].

Accusations were made that the Nestorians were defaming Teguder Il-Khan in letters to Kublai. Placed on trial before the Il-Khan, the two friends outlasted him. In 1284 Teguder was ousted and killed by Abaqa's son Arghun. Mar Yabhallaha immediately paid homage to Arghun, in him finding a firm supporter. With Arghun's backing, Yabhallaha removed his enemies from within the Nestorian church and strengthened his power. Desiring to complete the war with the Mamluk Sultanate, under Arghun efforts to organize an alliance with Christian Europe against the Mamluks reached new heights [2, 50-52].

Desiring the most effective envoy possible, Arghun turned to Mar Yabhallaha to suggest an influential, well travelled and respectable Christian to send to spur Crusading fervour, aided by promises that Arghun would restore Jerusalem to Christian hands. Yabhallaha had just the man. Turning to his longtime friend, Yabhallaha asked Rabban bar Sauma to carry the Il-Khan's messages west. Provided letters for the Kings and Popes, as well as paizas, gold, animals and provisions, in the first days of 1287, after a tearful goodbye with Mar Yabhallaha, the 62 year old Rabban Sauma set out, accompanied by at least two interpreters from Italy in his escort [2, p. 50-53]. The first steps of his route are unclear, likely taking the caravan routes from northern Iraq to somewhere along the southeastern Black Sea coast.

From there they took a ship to Constantinople. Emperor Andronikos II politely welcomed the embassy, dining them and providing a house for their stay. Giving the gifts and letters from Arghun, Rabban Sauma met his first frustration as efforts to broach military aid led nowhere. Whatever disappointment he felt was offset with a tour of the sites of Constantinople, especially the great church of Hagia Sophia. In his homeland churches were small buildings or even mobiles tents; in Ani, in Armenia, he saw a city famous for its many churches. But nothing could compare to the majesty of the Hagia Sophia, the quality and colour of its marble, its 360 columns, the great space and seemingly floating roof. The mosaics, the shrines and relics alleged to date to the earliest days of Christianity, all captured Sauma's heart, and in his laconic account of his travels it is these which earn the greatest description [2, p. 52-54].

Departing Constantinople by sea, he set out for Rome. The voyage was rough, and on 18th of June 1287 he was greeted by a terrifying spectacle: the eruption of Mt. Etna where fire and smoke ascended day and night. Passing Sicily he landed at Naples, where he was welcomed by Charles Martel, the son of the Napolese King, Charles II, then imprisoned in Aragon. From the mansion Sauma stayed at, on June 24th he watched Charles' forces be defeated by the Aragonese fleet in the Bay of Sorrento [3, p. 49-54].

Sauma remarked his surprise that the Aragonese forces, unlike the Mongols, did not attack the noncombatants they came across. European chroniclers attest that later in June, after Sauma had moved onto Rome, the Aragonese began ravaging the countryside anyways. In Rome, Sauma's hopes to meet the Pope were dashed as Honourius IV had died in April that year. Finding the Cardinals in the midst of a long conclave to choose his successor, Sauma was welcomed before them as the envoy of the Il-Khan. Unwilling to commit to any alliance without a Pope, the Cardinals instead asked where Sauma came from, who the Patriarch of the East was and where he was located [2, p. 55-60].

Avoiding Sauma's attempts to get back to his diplomatic purpose, the Cardinals then shifted to theological matters, grilling Sauma on his beliefs. The Nestorian impressed them with his knowledge of the early church, and managed to deftly slide past the disputes which had caused the excommunication of Nestorius some 860 years prior. Finding no progress on the diplomatic mission, Sauma engaged in a more personal interest, exploring the ancient relics and monuments to Christendom.

The account of Sauma's journey indicates he visited "all the churches and monasteries that were in Great Rome." At times, he misunderstood the strange customs of the locals, believing the Pope enthroned the Holy Roman Emperor by using his own feet to lift the crown onto his head. With no progress to be made in Rome until the new Pope was elected, Sauma searched for Kings of the Franks most known for Crusading [2, p. 57-59].

By the end of September 1287 Sauma was in Paris, there greeted with a lavish reception by King Phillip IV, who hosted a feast for this illustrious envoy. Speaking of the Il-Khan's intention to return Jerusalem to the Christians should they aid him, Phillip was moved, stating that if these non-Christians were willing to fight for the holy city, then it was incumbent upon all Christians to join

them. Phillip promised to send a nobleman alongside Rabban Sauma to bring his answer to Arghun. With at least one king seemingly onboard, Sauma spent the next month touring Paris, visiting churches, and was impressed by the great volume of students within the city. Phillip showed Sauma the private relics of the French Kings, including what Phillip claimed was the Crown of Thorns, sold to his grandfather by the Emperor of Constantinople in 1238 [2, p. 63-64].

Around mid-October 1287, Rabban Sauma had moved across France to Gascony, where the King of England Edward I was staying at Bordeaux. Edward was known to the Mongols, having gone on an inconclusive Crusade in the early 1270s. Earlier that year Edward promised to take up the Cross again, and was excited by the talks. Promising assistance, he invited Rabban Sauma to partake in the Eucharist with him, gave him leave to visit the local churches, and provided gifts and assistance when Sauma went back on the road to Rome [2, p. 65-67].

Feeling himself successful, by the time he returned to Rome in early 1288 a new Pope had been elected, Nicholas IV. Having interacted with each other during Sauma's first visit to the Cardinals, Sauma and the new Pope got on splendidly. Kissing the hands and feet of Pope Nicholas, Sauma was provided a mansion for his stay in Rome and invited to partake in the feasts and festivities around Easter. Sauma on occasion led in the Eucharist beside the Pope, drawing crowds from across Rome eager to see how this foreign Christian undertook Mass [2, p. 68-71].

Though the language differed, the crowds were ecstatic that the rites themselves seemed the same. Despite their friendship, no promises of organizing a crusade against the Mamluks were forthcoming, and Sauma looked to returning to the Ilkhanate. Nicholas asked Rabban Sauma to stay in Rome with him, but Sauma insisted he was only there as a diplomat, and it was his duty to return east. The Nestorian did convince the Head of the Catholic Church to give him holy relics: a piece of Jesus' cape, the kerchief of the Virgin Mary, and fragments from the bodies of several saints [3, 63-67].

Along with those were several letters for the Il-Khan, Mar Yabhallaha and Rabban Sauma. Copies of these letters survive in the Vatican archives, and though the letter to Yabhallaha confirms him as head of the Christians of the East, it is surprisingly condescending, explaining basic tenets of Christianity. Embracing Rabban Sauma one final time, he was dismissed, and by boat, returned to the Ilkhanate [5].

On his return, he was warmly welcomed by his longtime friend Mar Yabhallaha and the Il-Khan Arghun. Arghun hosted a feast for them, personally serving them and richly rewarding the old man for his great efforts [2, p. 73-75].

Yet his efforts came to naught. The Pope had provided no assurances, and despite continued correspondence neither Phillip nor Edward committed men to the Holy Land, too preoccupied with their own conflicts. Arghun sent an embassy in 1289 telling the two monarchs that he would march on Damascus in January 1291 and meet them there. Distracted by turmoil on his borders, Arghun instead died of illness in March 1291. Acre, the final major Crusader stronghold, was taken by the Mamluks two months later, ending the Crusader Kingdoms and the possibilities of European-Mongol cooperation [4, p. 71-80].

Rabban Sauma largely retired to his own church for his last years, but along with Mar Yabhallaha continued to visit the court of the Il-Khans, particularly Geikhatu who continued to patronize minority religions of the Ilkhanate. Perhaps in 1293 they met another international traveller; Marco Polo, who spent much of that year in the Ilkhanate during his return from China [1, p. 50-67].

Rabban Sauma died in January 1294, leaving his friend Mar Yabhallaha alone in an Ilkhanate that, after the death of Geikhatu and conversion of the Ilkhans to Islam, grew increasingly mistrustful and hostile to non-Muslims. By the time of Mar Yabhallaha's death in 1317, the brief

flourishing of the Nestorian church under Ilkhanid patronage was over, and their influence across Central Asia dissipated with the continued conversion of Mongols across the region [2, p 78-80].

The journey of Rabban Sauma was forgotten, his Persian diary on his voyages soon translated into Syriac after his death but lost until its rediscovery in the 19th century. Translated into several languages, Sauma's journey shines another light on the integration of East and West under the Mongols, when for the first time a Christian Turk from China could travel to the Pope and Kings of Europe.

To sum up, the journey of Rabban Bar Sauma, also known as Rabbana Mar Mari, was a historically significant event associated with the spread of Christianity and culture in the East. His adventure played a huge role as diplomacy mission between different countries and civilizations. Rabban Bar Sauma's notes and diary about his travels have become important sources of information for historians and scholars studying medieval history and culture of the East and West as well as increase of influence of Nestorian Christianity in Central Asia, Middle East and Mongol Empire.

The list of references and sources:

1. E.A. Wallis. The Monk of Kublai Khan, Emperor of China; or The History of the Life and Travels of Rabban Sawma, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khans to the Kings of Europe and Markos who as Yahbh-Allaha III Became Patriarch of the Nestorian Church in Asia. London: The Religious Tract Society, 1928.
2. The History of Yaballaha III, Nestorian Pratriarch and his vicar Bar Sauma, mongol ambassador to the Frankish courts at the end of the thirteenth century translated from the syriac by James A. Montgomery. Octagon books inc. New York, 1966.
3. The history of the life and travels of Rabban Sauma translated from the syriac by Sir E. A. Wallis Budge. First published in 1928. Printed by Harrison & Sons, Ltd., St. Martin's Lane, London, W.C. 2.
4. Kethabha dhe-Thunnaye Mghahkhane (Book of Entertaining Stories), edited and translated by E. A. Wallis Budge (London, 1897).
5. Borbone, Pier Giorgio. "A 13TH-CENTURY JOURNEY FROM CHINA TO EUROPE. THE 'STORY OF MAR YAHBALLAHA AND RABBAN SAUMA.'" Egitto e Vicino Oriente 31 (2008): 221-42.

ЛЕГЕНДАРНАЯ ЛИЧНОСТЬ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ КОРКЫТ

Косанбаев К. д.ф.н., профессор., Мулдахметова Ж.И. к.и.н., старший преподаватель
ЮКУ им. М.О.Ауэзова

Шинтаева Ф.Е. старший преподаватель
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

История как важная научная дисциплина является неотъемлемым элементом духовного развития, как личности, так и всего мирового сообщества в целом. Однако в условиях господства колониальной и советской тоталитарной системы по политико-идеологическим соображениям историческое сознание народа подверглось в значительной степени деформации и деградации. Возможности научного поиска и системного исследования научного и духовного наследия ряда средневековых мыслителей раннего средневековья, оставивших яркий и неизгладимый след в мировой истории, были сужены в силу господства классовых партийных подходов. Более того, их многогранная деятельность в силу господствовавшей партийной идеологии не получили должного освещения в Отечественной историографии тюркских народов.

На нынешнем этапе времени в связи с приобретением Казахстаном независимости, история в целом приобрела новое дыхание, импульс и оценку. В связи с ростом национального и духовного самосознания народов Центральной Азии, восстановлением

исторической памяти и его правдивой истории, возникли благоприятные предпосылки для восстановления целостной исторической картины прошлого, оценить по достоинству роль и вклад ряда мыслителей эпохи раннего средневековья в развитие мировой цивилизации.

В истории каждого народа были свои яркие исторические личности, которые получили мировую славу за свои заслуги мировым сообществом, их труд и деяния навеки останутся в памяти и сердцах народов Центральной Азии. В историческую летопись Туркестанского края достойно вписались имена многих известных средневековых мыслителей раннего средневековья Ж.Баласагуна, Абу Насра аль-Фараби, М.Кашгари, Х.А.Яссави и др. К ним относится и легендарный мыслитель Великой степи кобызшы – баксы Коркыт, оставивший богатое историко-культурное и духовное наследие о народах Центральной Азии.

Как справедливо отмечает К.Л.Иностранцев: « Легендарная личность Коркуда достаточно известна в специальной литературе. С его именем дошла до нас рукопись под заглавием «Книга о моем деде Коркуде», на языке племени огузов, содержащая ряд эпических рассказов, тесно связанных между собой слогом, выражениями и событиями описываемых в них. Коркуд представляется в этих рассказах выразителем народной мудрости, изрекающим афоризмы и являющимся в конце этих рассказов слагателем песни, дающим ей название, он характеризуется в них не столько богатырем, сколько патриархом лицом не действующим, а повествующим. Таков тип этого лица по Китаби деде Коркуд. Героическая личность с тем же именем Коркуда является и в сочинении Абулгази родословная туркмен, потомков древних огузов. По этому сказанию, Коркуд-ата был мудрым советником Инакбеком пяти ханов и прожил 95 лет» [1, с.40.].

На наш взгляд, оценки К.Л.Иностранцева вполне правдивы, объективны и обоснованы с точки зрения современных данных, ибо во многих широко востребованных научным сообществом исторических сочинениях легендарный Коркыт-ата выступает, прежде всего, как выразитель национальных интересов, нужд и чаяний тюркских народов, его благополучие и будущее.

Известный советский исследователь академик В.М.Жирмунский в свой работе «Тюркский героический эпос», отмечает: « Дед мой Коркут дедем Коркыт происходит из племени баят. Он белобородый старец (аксакал), мудрый патриарх, вещий певец и прорицатель. Он не богатырь, а патриарх, - говорит В.В.Бартольд о Коркыте, главный выразитель и хранитель народной мудрости, его нравственному авторитету подчиняется весь народ. Будучи мудрецом и учителем народа, Коркут в огузском эпосе в то же время – вещий певец - сказитель. Он слагает песни в честь огузских богатырей, воспевает их мужество и самоотверженность». [2, с.532.].

Мы разделяем точку зрения академика В.М. Жирмунского и считаем, что легендарный Коркыт-ата взошел на историческую арену для выполнения благих намерений и выступает в качестве выразителя и хранителя народных знаний и духовного наставника тюркских народов.

Как отмечает академик В.М.Жирмунский: « Коркут обладает даром предвидения будущего: народу огузов я, дед Коркут, предсказывал, что с ним случится доброго и злого. В тоже время он тесно связан с исламом. Он признал единство бога, правдивость пророка, принял на свою шею завет божий. Он наставник народа, хранитель заветов старины и родового строя. Коркут выступает во многих песнях огузского цикла, но не как главное действующее лицо, а в качестве советника или помощника хана и его богатырей. В вещем сне он дает наставление молодому Иекенку, отправляющемуся в свой первый поход. Он благословляет меч, которым опоясывается Бекиль, выезжающий по повелению хана охранять границы огузов. Он дает совет хану Баяндуру, как разделить между богатырем

подарки, полученные из Грузии – один конь, один меч, одну палицу, предлагая отдать все три предмета витязю, который будет нести караульную службу для народа огузов. Коркут сватает невесту молодому богатырю. Как сват Бамси-Бейрека он отправляется к удалому Карчару брату красавицы Бану - Чечек, который убивает всех, кто сватает его сестру. Когда Карчар занес над головою старца меч, по повелению всевышнего бога поднятая рука безумного Карчара осталась висеть, так как дед Коркут был обладателем святости, его молитва была услышана. Когда же Карчар покаялся, дед Коркут произнес молитву по божьему повелению, рука безумца стала совершенно здоровой, как прежде. В сюжетах сказочного сватовства решающую роль играет чудесный помощник героя, обладающий магическими силами, с помощью которых он преодолевает все препятствия или выполняет трудные условия невесты или ее покровителей» [3, с.537.].

Иными словами, следует отметить, что в огузском обществе велика была роль духовного учителя огузских правителей легендарного Коркыта. Он выступает в роли главного и единственного помощника легендарных правителей, наставляет их на путь истины, благословляет защитников Отечества, помогает возлюбленным воссоединится между собой, осуждает коварство и лицемерие, и наоборот проповедует мирской духовный мир, справедливость и гуманизм.

По мнению академика В.М.Жирмунского, о Коркуте упоминал в своих трудах известный среднеазиатский поэт Алишер Навои живший в эпоху позднего средневековья. Характеризуя его пророческий дар, он пишет: « Известно, что он говорил о том, что случилось несколько лет до него, и о том, что случится несколько лет после него. Алишер Навои знает также о приписываемых Коркуту мудрых изречениях. Жизнь и деятельность Алишера Навои связана по преимуществу с Гератом и Самаркандом, поэтому можно думать, что огузский шаман, ставший к этому времени мусульманским святым, пользовался в конце XV века широкой популярностью в Средней Азии. [4, с.539.].

Таким образом, из выше приведенной выдержки Алишера Навои, вытекает следующий вывод, что имя легендарного Коркыта было широко известны исследователям позднего средневековья. В сочинениях исследователей позднего средневековья Коркыт выступает как выразитель и патриарх народной мудрости, как защитник народных интересов.

По свидетельству академика В.М.Жирмунского: « Наиболее широко распространены предания о Коркыте среди казахов от низовий Сырдарьи, района расселения огузов в IX – X веках, где они сложились, до Кокчетау, где их слышал Ч.Ч.Валиханов и Кулундинских степей в Южной Сибири, где В.В.Радлов записал в 1860 году заклинания казахского баксы содержащие имя Коркута. Распространение среди казахов преданий о Коркуте связано с вытеснением огузов в середине XI века из низовий Сырдарьи тюркским племенем кыпчаков, которое впоследствии в значительной части вошло в состав казахского народа. Уже в XI веке пишет В.В.Бартольд в мусульманской географии для казахских степей вместо прежнего названия «степь огузов» появляется новое «степь кыпчаков», хотя остатки туркмен или огузов еще застали на Сырдарье в XIIIвеке монголы. Через посредство кыпчаков, как указывает В.В.Бартольд усвоили казахи от огузов культ Коркыта. Центром этого культа являлась могила Хорхут – ата в низовьях Сырдарьи, то есть в районе древнего расселения огузов. Среди местного казахского населения Хорхут-ата пользовался как мусульманский святой» [5, с.542.].

Описание могилы святого Хорхут-ата встречается в трудах многих дореволюционных российских исследователей, таких как Вельяминов-Зернов, офицера генерального штаба Л.Ф.Мейера, археолога П.А.Лерха, этнографа А.А.Диваева, археолога И.В.Аничкова.

Так, например, известный башкирский исследователь А.А.Диваев в одну из своих поездок по делам службы из Ташкента в Казалинск случайно остановился на станции Хорхута, получившей такое название по имени похороненного вблизи ее киргизского святого. В своей небольшой заметке «Несколько слов о могиле святого Хорхут-ата», А.А.Диваев со слов информатора киргиза Перовского уезда Османа Касымова приводит интересные данные о месте локализации могилы святого Хорхут-ата. Как пишет А.А.Диваев: « Могила Хорхут-ата расположена на берегу реки Сырдарьи, недалеко от форта № 2, и известен как один из почитаемых мусульманских святых. Часто приезжают туда из очень отдаленных местностей киргизы и киргизки на поклонение святому и проводя ночи в слезах и молитвах в надежде получить облегчение от тех или других недугов. Гробница Хорхут-ата глинобитная, с 6-8 углами, оканчивающимися остроконечными фигурками с неизбежным куполом наверху тут же водружен длинный шест с черным пучком конских волос и с флагом из разноцветной материи» [6, с.124.].

В начале октября 1898 года А.А.Диваев повторно посетил могилу Хорхыт-ата по делам службы из Ташкента в Казалинск. К сожалению, он обнаружил, что одна могилы полностью обрушилась в Сырдарью. Сопровождавший во время его поездки фотограф Арзамасов сделал по личной просьбе А.А.Диваева два фотоснимка могилы святого Хорхут-ата» [7, с.125.].

Известный советский исследователь академик В.М.Жирмунский, ссылаясь на работу Л.Ф.Мейера, дает описание могилы Коркыт – ата. По сообщению Л.Ф.Мейера в его время на кладбище среди могил, построенных как обычно из кирпича, валялись разные камни белого цвета, но не составляющие ничего целого и привезенные сюда, как видно издалека и поодиночке. В народе идет поверье, будто бы богатырь Хорхут, предчувствуя свою кончину, привез эти камни из земли пророка и сделал эту поездку в одну ночь» [8, с.546.].

Академик В.М.Жирмунский ссылаясь на работы И.В.Аничкова и В.В.Вельяминова-Зернова приводит данные, относительно место локализации могилы святого Коркыт-ата. Как пишет автор: « Мазарка грубой работы, с тяжелым куполом, низкая, около нее растет кудрявая саксаулина, вся увешанная тряпками и лоскутками. Все путешественники отмечают необычную длину этой древней гробницы. Хорхут был ростом в две сажени, - пишет В.В.Вельяминов-Зернов, в полуразвалившемся памятнике его над тем местом, где он положен, сделан действительно глиняный гроб в две сажени, и так как весь гроб по величине своей не мог поместиться внутри памятника, то часть его оставлена наружу за стеной. [9, с.547.].

Согласно данным академика В.М.Жирмунского: « В казахском народном предании святой Коркут-ата выступает как создатель кобыза и как первый народный музыкант и певец. Согласно Ч.Ч.Валиханову у казахских шаманов есть легенда о Хорхуте, первом шамане, который научил их играть на кобызе и петь сарн (песни.). Магические сеансы казахского баксы шамана сопровождались игрою на кобызе, инструменте, принадлежавшем аулие Коркыту. Г.Н.Потанин также называет Коркыта первым казахским шаманом и поэтом. Об этом же факте отмечает И.Чеканинский: « По преданиям казахов известно, что покровителем баксы и вместе с тем первым баксой был Коркыт – ата давший мотив для песен – заклинаний баксы» [10, с.554.].

Известный французский исследователь И.А.Кастанье в своей публикации « Народное предание о Коркоте», опубликованном на страницах «Туркестанского сборника» с большим профессионализмом отмечает музыкальное искусство исполнения народных кюев Коркыт-ата. Как пишет исследователь: « Первым баксы согласно киргизскому преданию, считается Хорхут могила которого теперь уже разрушенная, находилась на берегу реки Сырдарьи в Перовском уезде. Он научил киргиз играть на музыкальном инструменте, называемый ими

кобыз. В своей публикации он приводит предание о легендарном Хорхут-ате, записанное П.П.Спиридоновым со слов его информатора киргиза Тулюса Айчувакова. В этой интересной легенде приводятся факты и сведения, касающиеся легендарной личности Коркыт-ата. Он прожил долгую жизнь и был похоронен на правой стороне реки, на склоне горы в 20 верстах от Кармакчи по нижнему течению реки Сырдарьи. По его данным могила невероятна длинная и состоит вся из земляной насыпи» [11, с.126.].

Приведенной интересной легенде о Коркыт-ате есть определенная доля правды, он действительно искал обетованную землю, где люди жили бы счастливо и долго. Но где - бы он не был, всюду на его пути встречались могильщики, которые рыли для него могилу. В конце концов, устав он решил возвратиться в свой родной край и, поселившись в своей юрте, он днем и ночью играл на кобызе. Но, однажды он устал и заснул крепким сном, и в этот момент смерть его пришла в образе змеи, которая ужалила его. Проболев несколько дней, он покидает этот мир. Так гласит легенда.

Как отмечает Ш.Н.Мамедова: « По сложившимся легендам, Коркут-ата создатель кобыза, сказитель, музыкант, композитор, живший в VIII – IX веках на берегу Сырдарьи. Легенды доносят до нас сведения о том, что развалины памятника по сей день находятся в Кзыл-ординской области. Там у разъезда Коркыт стоял древний мазар с куполом. Местные жители считали его захоронением Коркыта, сакральным, священным местом. Развалины Сырдарьи подмыли фундамент памятника, и со стороны реки часть земли обрушилась еще в 1953 году. Эпос «Китаби деде Коркут» как широко известный памятник древнетюркской литературы, ученые иногда называют книгой предков. Он рассказывает об истории культуры, жизни, быта, обычаях и традициях древних тюрков. Опираясь на соответствующие источники, можно сказать, что его сочиняли не только огузы, но и кыпчаки, карлуки и другие племена. В результате книга стала общим тюркским культурным и духовным достоянием. Коркуд отличался большими способностями. По сведениям дошедшим до нас из глубины веков и по историческим документам, он был не только легендарным тюркским поэтом – песенником и композитором далеких времен, акыном, жырау, сказителем, но и покровителем поэтов и музыкантов, мудрецом, к слову которого прислушивались тюркские беки и ханы» [12, с.20.].

При ознакомлении с казахскими сказаниями о Коркуте становится очевидным, что они разрабатывают всемирно известный и особенно популярный на Востоке сюжет – ищущего бессмертия человека. Из казахских сказаний явствует, что легендарный Коркут как бы ни избежал смерти, его ждала вырытая могила. Опечаленный тем, что человек смертен, он смастерил из дуба кобыз, печальная мелодия которого с тех пор плыла над безбрежными степями и высокими горами. По казахским сказаниям, известно, что из древнего мавзолея – кумбеза, места захоронения Коркута, всегда была слышна музыка, исполняемая на кобызе, а кобыз впоследствии стал неотъемлемым атрибутом музыкального искусства тюркских народов» [13, с.25.].

Следует подчеркнуть, что заунывные музыкальные мелодии кюи, сочиненные легендарным Коркыт-атой до сих пор звучат в сердцах молодого поколения казахстанцев. В них прослеживаются исторические события прошлого, воспеваются мужество и отвага тюркских народов в борьбе с иноземными завоевателями, характеризуются нравы, менталитет и характер местных народов.

Книга «Коркыт-ата» относится к ряду произведений литературы, ярко изображающий данный литературный образ. В этом литературном памятнике огузо-кипчакского периода создан образ мудрого прорицателя, великого сказителя – жырау, советников ханов, сражавшегося за единство народа. В 1922 году в журнале «Шолпан» была опубликована поэма Коркыт, написанная известным казахским поэтом и писателем М.Б.Жумабаевым. В

ней изображая образ гениальной личности тюркского мира, связывал его образ с алтайскими горами. В поэме М.Б.Жумабаева через образ Коркыта отчетливо прослеживаются разочарование и мучительные переживания о наступивших временах» [14, с.208.].

На наш взгляд, М.Б.Жумабаев смог верно отразить душевное состояние легендарного Коркыта, его стремление к созиданию и благополучия тюркских народов. В поэме широко раскрывается поэтический талант и глубокая эрудиция Коркыта, в глубине души он сопереживал за дальнейшую судьбу тюркских народов.

Подытоживая статью, хотелось бы отметить тот весомый вклад легендарного Коркыта в становление и развитие, прежде всего музыкальной культуры тюркских народов, ибо именно национальная музыка выступает в роли главного компонента духовной культуры тюркских народов. Следует отметить тот факт, что Коркыт всегда был и остается ярким гением и продолжателем заложенных им народных традиций. Он навеки останется в памяти и в сердцах многонационального народа Казахстана, а его музыка станет национальным достоянием того или иного народа. Коркыт был и остается величайшим маятником и неподражаемым исполнителем музыкальных произведений тюркских народов.

Список использованной литературы и данных:

1. К.Л. Иностранцев Коркуд в истории и легенде // Записки Восточного отделения императорского Русского археологического общества. Том 20. СПб, 1912. С. 40.
2. В.М.Жирмунский Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974. С. 532.
3. Там же. С. 537.
4. Там же. С.539.
5. Там же. С. 542.
6. А.А.Диваев Несколько слов о могиле святого Хорхут-ата //Туркестанский сборник Том 568. Ташкент, 1917. С. 124.
7. А.А.Диваев Еще о могиле святого Хорхут-ата ////Туркестанский сборник Том 568. Ташкент, 1917. С. 125.
8. В.М.Жирмунский Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974. С. 546.
9. Там же. С. 547.
10. Там же. С. 554.
11. И.А.Кастанье Народное предание о Коркоте // Туркестанский сборник Том 555. Ташкент, 1915. С. 126.
12. Ш.Н.Мамедова Фольклорно-мифологическое происхождение «Коркыт-ата» и его трансформация в «Кити деде Коркуд» //Эпосоведение №1. 2022. С. 20.
13. Там же. С. 25.
14. М.Б.Жумабаев Избранные сочинения. Том 1. Алматы, 2008. С. 208.

«ЧЕЛОВЕК» И «ОБЩЕСТВО» В ФИЛОСОФИИ АЛЬ-ФАРАБИ

Костяной И.А.

КГУ «Школа-лицей «Дарын» г. Петропавловск, учитель истории

Развитие современного мира — невероятно сложный процесс. В современных реалиях политики отдельных стран, обостряя нестабильную обстановку в социуме, часто прибегают к противопоставлениям на религиозной или этнической основе. Развитие терпимости к «другому», его идеологии, укладу жизни, традициям, религиозным предпочтениям — становится необычайно актуальной проблемой.

Представляется интересным в этом смысле анализ «Трактата о взглядах жителей добродетельного города» Абу Насра Мухаммада Ибн Мухаммада Ибн Тархана Ибн Узлаг аль-Фараби ат-Турки (далее по тексту аль-Фараби или Второй учитель). Трактат представляет собой изложение основных положений аль-Фараби в области социальной онтологии. Бытие гражданина мусульманского общества рассматривается в контексте

мироустройства. Бытие вообще рассматривается аль-Фараби творческим актом Всевышнего. «Первый Сущий есть первопричина существования всех существ в целом. Он (один] свободен от недостатков…» [1, с. 203]. Сущее совершенно, разумно и добродетельно. Второй учитель развивает идеи Платона и Аристотеля, что разум тождественен добродетели. Вывод: «добродетельный город» — это разумное, просвещенное государство.

Бытие мироздания не имеет никакой внешней причины, являясь «единой сущностью» и причиной самого себя, являя свое совершенство, которое, в свою очередь, становится идеалом духовного совершенства для общества и граждан. В понимании аль-Фараби счастье для гражданина мусульманского общества в духовном восхождении. Под духовным восхождением Второй учитель видел и активное познание истины, которое, как и стремление к счастью, показательно для представителей разных наций и конфессий, являясь объединяющим началом. Мировоззрение аль-Фараби — превосходный пример синтеза дохристианских учений (следование и углубление взглядов на государство, общество и человека Платона и Аристотеля) и мусульманских традиций. От античных философов аль-Фараби унаследовал идеи причинно-следственных закономерностей.

Ступени разворачивания бытия у аль-Фараби по нисходящей: от бытия Первого сущего «исходит бытие Второго, которое также является субстанцией абсолютно нетелесной, и которое не находится в материи» [2, с. 232], постигающее и первопричину, и самого себя. На следующей ступени разворачивается третье, четвертое бытие (неба, звезд), интеллектуальное, вновь не связанное с материей. Затем пятое, шестое, седьмое бытие (сфера Сатурна, Юпитера и Марса). Восьмое — одиннадцатое бытие (сферы Солнца, Венеры, Меркурия и Луны) также не нуждаются в материи, являя собой разумное начало. Ниже одиннадцати ступеней разворачиваются менее совершенные материальные сущности «…элементы; минералы; растения; животные, лишенные разума; и, наконец, разумное животное, которое никто не превосходит» [3, с. 239], под разумным животным подразумевается человек. В философской модели аль-Фараби человек объединяет высшую духовную и низшую материальную сферы. Сфера Луны отвечает за деятельный разум, постигая сущность бытия, всех высших ступеней, человек проникает вглубь высших сфер, укоренившись глубоко в низших сферах материального мира. Не только Первое сущее, но и человек собирает воедино мир. В познании мира заключен секрет познания человеком самого себя.

Задолго до теории «общественного договора» Т. Гоббса, следуя философским воззрениям Платона и Аристотеля на идеальное государство, у аль-Фараби в «Трактате о взглядах жителей добродетельного города» (параграф 26) формулируется положение «… каждый человек устроен так, что для собственного существования и достижения наивысшего совершенства он нуждается в некоем сообществе людей, доставляющих ему каждый в отдельности какую-либо вещь из совокупности того, в чем он испытывает потребность» [4, с. 303]. Если в европейской философии акцент в потребности гражданина делается на необходимости (выгоде), то в философии аль-Фараби потребность друг в друге трактуется как оказание помощи в недостающем на пути совершенствования. Объединение граждан в мусульманском обществе — это совместный путь к нравственному совершенству, а не получение прибыли.

Мыслитель классифицировал общество людей на полные и неполные. В свою очередь полные раскладываются на великие, средние и малые общества. Под великим обществом подразумевается все человечество; под средним — народ одного государства, объединенных географией; под малым — граждане одного города, объединенных территорией. В неполном обществе также три степени: обитатели селения, улицы, дома. Причем, к нравственному

совершенству могут прийти жители целого города только совместно. По принципу взаимопомощи города (общества) делятся на добродетельные и невежественные.

Что является основополагающим началом для граждан добродетельного города, для идеального гражданина мусульманского общества? Каждый гражданин должен, во-первых, принять Первое сущее и его атрибуты, во-вторых, атрибуты, ступени и деятельность всех духовных сфер. В-третьих, атрибуты небесных светил, а затем, материальные объекты, несущих в себе законченность, изменчивость и сообразность мирозданию. В-пятых, природу человека, его способности, разумное начало, формирующее понятия о бытии, способствующее откровению, и определяющее свободу выбора деятельности. В-шестых, гражданин должен иметь представление о сущности добродетельных и невежественных городов и о сущности добродетельных и противоположных им народов.

Представления у добродетельных мусульман формируются двумя путями: «… в добродетельном городе их познают мудрецы посредством доказательств и собственной интуиции; те, кто следует за мудрецами, веря и доверяя им, познают эти вещи такими, как их видят мудрецы; остальные познают их посредством подражательных представлений, так как их умы от природы или по привычке лишены способности понимать эти вещи так, как они существуют в действительности» [5, с. 112]. Знания мудрецов несут в себе разумное начало и стремление к совершенству, каким может выступать устремленность к Первому сущему. Бытие в философии аль-Фараби проникнуто Первым сущим. Для всех остальных (выделяются четыре страты) степень их понимания объектов мироздания определяется удаленностью от объекта познания. Что позволило мыслителю сделать вывод о многообразии мнений, например, о свободе совести. Терпимость к другим религиям отличала граждан X века, современников аль-Фараби: «… у различных добродетельных городов и добродетельных народов могут быть различные религии, хотя все они стремятся к одним и тем же целям» [5, с. 113].

В формировании образа идеального гражданина мусульманского общества аль-Фараби рассуждает от противоположного, раскрывая признаки жителей невежественных городов. Миропонимание граждан этих городов опирается на заведомо ложные основания. В невежественном обществе граждане нацелены на взаимоуничтожение, позднее у Т. Гоббса это прозвучит как «война всех против всех». Цель существования таких граждан — максимальная безопасность и обеспечение лучших условий существования для себя, «чтобы в мире не было другого существа, кроме него самого» [6, с. 346]. В невежественных обществах утверждается мысль, что города и общества разобщены и должны враждовать друг с другом, более того, в них нет организации и порядка, нет устойчивых связей между людьми. Спустя десять веков европейское общество в массе своей разделяет эти же взгляды, дезорганизующие бытие. Взаимоотношения и связи между обществами и государствами базируются на «необходимости» (в современном прочтении подменяется понятием экономических потребностей) выживания, но как только актуальность в объединении совместных сил под влиянием внешних факторов пропадает, сразу наступает период отчуждения.

В заблудших городах отношения между людьми строятся на принуждении сильными слабых или на взаимоотношениях, основание которых может не совпадать у людей, т. е. такие связи становятся временными и непрочными. Аль-Фараби описывает ещё несколько категорий граждан невежественного города, для которых в основе отношений лежат: общность по крови; подчинение руководителю; союз, объединение на основе договорных обязательств; сходство традиций и языка; общее местожительство. В основе отношений у жителей заблудших городов есть всё, кроме конфессиональной или нравственной нормы. Поэтому аль-Фараби для идеального гражданина мусульманского общества вводит понятия

справедливости и смирения, определяющие познание мира и деятельную активность каждого. Рассматривая мироздание с позиций социальной онтологии, мыслитель считает, что «…все, что коренится в природе, то справедливо» [6, с. 353]. Подавление одной части (часто большинства) другой частью (меньшинством) победителей рассматривается аль-Фараби как природная справедливость, т. е. добродетель.

Смирение граждан мусульманского общества заключается в признании высшей сакральной силы, перед которой пасует смертный человек и которой всецело подчиняется. Идеальное социальное устройство мусульманского общества основано на взаимопомощи, сотрудничестве, следовании религиозной и нравственной норме, знанию верховенства всеобщих законов.

Список использованной литературы и данных:

1. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Философские трактаты. : пер. с араб. / Абу Наср Мухаммад Аль-Фараби. — Алма-Ата: Наука, 1970. — 430 с.
2. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты / Аль-Фараби. — Алма-Ата: Наука, 1973. – 376 с.
3. Гусейнов, А. А. История этических учений / А. А. Гусейнов. — Москва: Гардарики, 2003. — 911 с.
4. Касымжанов, А. Х. Абу-Наср аль-Фараби / А. Х. Касымжанов. — М.: Мысль, 1982. – 480 с.
5. Нысанбаев, А. Н. Социальная онтология аль-Фараби и Абая: опыт философской актуализации / А. Н. Нысанбаев, Г. К. Курмангалиева, Н. Л. Сейтахметова // Вопросы философии. — 2014. — № 10. — С. 112—122.
6. Платон. Государство // Платон. Собрание сочинений: в 4 т. Т. 3. — Москва, 1994. – 472 с.

ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: 20-50-ЖЫЛДАРДЫҢ ТАРИХЫ МЕН ЖЕТІСТІКТЕРІ

Охасова Д.К. 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: **Дүкенбаева З.О.**, т.ғ.д., профессор
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасы

Қазақ музыкалық фольклоры – сан ғасырлар бойы халық шығармашылығын ұрпақтан-ұрпаққа аманат етіп, халықтың жадында сақтала отыра, тарихи үрдістермен ұласқан халықтың тұрмыс кейпін, кеңінен бейнелейтін аса бағалы ұлттық-рухани мұра. ХХ ғасырдағы ілгері зерттеулер музыкалық фольклордың классикалық түрде дамып, өзінің шарықтау кезеңіне,кең түрде насихатталуына әкелді.Қазақ музыкалық қорының толыққанды әрі жүйелі түрде зерттелуі А.В. Затаевич кезеңіне сәйкес келеді.А.В. Затаевичтің ХХ ғасырдың басында жүргізген музыкалық-этнографиялық қызметі – қазақ музыкасының ғылым ретінде іргетасының қалануына алғашқы бастауы болғандай. Халық жадында сақталған әнші-күйшілердің құнды композициялары оның «Қазақ халқының 1000 әні» (1925 ж), «Қазақтың 500 ән-күйі» (1931 ж) атты еңбектерінде көрініс тапты [1, 170 б.]. Халық шығармашылығының түпнұсқаларын алғаш нотаға түсіріп, ол аса құнды еңбек қалдырып қана қоймай, қазақ халқының музыкалық мұрасын сақтап қалуға жетекші рөл атқарған зертеушілердің бірі болғаны сөзсіз. «Қазақ халқының 1000 әні» (1925 ж) атты алғашқы жинағы халықаралық мәдени қауымдастықта жоғары бағаланған. Француз жазушысы Р.Роллан мен орыс жазушысы Максим Горький: «Бұл болашақтың Моцарттары, Бетховендері, Шопендері, Мусоргскийлері үшін баға жетпес қазына ғой» - деп ерекше жоғары баға беріп, атап өтеді [2]. Қазақ кәсіби музыка зерттеушісі Е.Брусиловскийге тиесілі тоғыз операның төртеуі осы жинақ негізіндегі халық шығармаларынан алынғаны, бұл сөздердің расталуына кепіл. Қазақтың алғашқы «Қыз Жібек» операсында А.В.Затаевич жинағынан алынған 30-ға жуық қазақ ән-күйлері қолданылғаны да белгілі [3]. Бағалы қазақ фольклоры кірген бұл жинақтың ерекшелігінің бірі, оның ішінде тек әндер ғана емес,

домбыра және қобызға арналған күйлердің топтастырылғандығы. Жинақ әндерін С.Прокофьев, М.Штейнберг, В.Власов сынды атақты композиторлардың өз шығармаларына қосу мақсатында белсенді қолдануы, оның дүниежүзілік маңызын көрсетеді [4]. А.В. Затаевичтің қазақ музыкалық тарихи-танымдық жәдігерін паспортизациялаудағы, қазақтың кең даласының түкпір-түкпірін басып өтіп,белгілі қазақ ән-күйлерін түпнұсқада жеткізген корреспонденттердің арасында, ұлт зиялылары мен белгілі өнер қайраткерлерінен шығармаларды қағаз бетіне түсіріп,қазақ музыкасының іргелі кәсіби ғылым саласы ретінде қалыптасуында еңбегі ерен.

Қазақ музыкасына деген қызығушылық арта түсіп, Е.Брусиловский,Л.Хамиди және А.Жұбанов сынды ағартушылардың арқасында қазақ музыкасын кәсіби деңгейде зерттелуі тереңдей түсіп, олардың нәтижелі зерттеу мен фольклорлық шығармашылықты жинақтауы, бірте-бірте қазақ кәсіби және классикалық музыка түрінің қалыптасуына әкелді [5]. Бұл үдерісті күшейткен қазақ жеріндегі алғашқы ашылған театрлар мен техникумдарға тоқтала кетсек, «Ұлттық қазақ театры» Қызылордада (1926 ж) , одан кейін «Ұйғыр музыкалық-драма театры» (1933 ж) және Қызылордада ашылған «Корей театры» (1937 ж). Аталған театрлар еліміздегі алғашқы музыкалық мәдениеттің негізгі ошақтарын қалыптастырды. 1936 жылы Жамбыл атындағы Қазақ мемлекеттік филормониясының ашылуы қазақ музыкасының өркендеу шағына сәйкес келеді [6]. Тұсауы кесілген музыкалық мекемелер Алматы қаласында өнер мамандары шоғырлануына, қазақ музыкалық мәдени өмірінің өзгеше белсенді болуына әсер етті. Т.Жүргеновтың бастамасымен 1932 жылы «Музыка техникумы» ашылып, бұл еліміздегі жас таланттарға кәсіби дәрежелі деңгейде білім берілуін қамтамасыз ететін алғашқы музыкалық кәсіби оқу орны белгілі болды [7, 177 б.]. Өнерге жасалған келесі қадам – қазақ ұлттық оркестрін құру. 1934 жылы 1 маусымда I Бүкілқазақстандық слетке А.Жұбанов және Е.Брусиловский Алматыға шақыртылып, слетте көптеген өнерпаздардың ортақ мақсатын қалыптастыра отырып, қазақ кәсіби музыкасының жарқын болашағын құру жоспарын белгіледі [8]. Слетке қатысқан қазақ өнерпаздарының кейінгі тағдыры қазақ музыкалық кәсіби мекемелерінде, филормония, оркестр, техникум мен консерваторияда қызмет ету, қазақ музыкасын кәсіби деңгейге көтеру мәселесімен айналысып, қазақ музыкасының еркін аймағының қалыптастыруын жылдамдату болды. Қазақтың алғашқы белгілі опера, танымал композицияларының авторы Е.Брусиловский қазақ музыкасының кәсіби ғана емес,классикалық бағытта басталуына екпінді ықпал етіп, «Қыз Жібек» операсының әнін жазса, оның либреттосын Ғ.Мүсіреповқа тапсырады. Бұл қазақ классикалық музыкасын қалыптастырудағы алғашқы қадам және айтарлықтай ірі жанрдағы қазақ музыкасының құрылымдай басталуына негіз салды. Қазақ музыкалық мәдениетін тереңінен зерттеген Брусиловский 1934 жылы сахналанған «Қыз Жібек» операсының негізін жасауда қазақ халық әндеріне екпін берсе де, операның музыкалық драматургиясы күрделі және ауыр еместігін байқай аламыз [9]. Бұл музыкалық шығарма өзінің ерекше үйлесімділігі және қарапайымдылығын айрықша белгілеп,дүниежүзілік мәдени қауымның көңілінен шығып, атақты композиторлардың назарын қазақ халқының музыкасына аудартып қана қоймай, олардың қызығушылығын танытты .Оған дәлел ретінде, М.Штейнберг «Түрксиб», Б.Ерзакович «Увертюра» және А.Зильберг «Гүлденген Қазақстан» атты күрделі жанр болып табылатын симфонияларды қазақ тақырыбына арнап жазған еді [10, 178 б.]. Қазақ халқының ұлттық танымын бейнелейтін халық әндерін бірегей ірі туындыға жинақтап, бір-бірімен үйлесімді етіп, бір жүйелілік сақталатын күрделі опера шығармасын жазу Е.Брусиловскийдің қажырлы еңбегі деп білеміз.

1936 жылы музыкалық туындыларды сахналайтын Жамбыл атындағы қазақ филармониясы, опера және балет театрларының ашылуы, қазақ музыка саласын жүйелі түрде, ғылым саласы ретінде кеңейе түсуіне мүмкіндіктіктер береді. Бұл біріншіден, қазақ

музыкасы кәсіби түрде халық арасында белсенді орнай бастауы мен халық жадында сақталып келген әндер мен күйлерді жаңа түрде және күрделі жанрда естіртілуі, оның күрделі әрі жүйелі ғылым саласы ретінде қалыптасуына әкеледі. Қазақ композиторларының алғашқы классикалық музыкаға қадам басуы, олардың арасында қызметтік байланысты күшейтіп, халықаралық деңгейде танылуы мен музыкалық фольклордың жаңа кәсіби деңгейіне көтерілуіне түрткі болды. 1936 жылы Мәскеу қаласында қазақ әдебиеті мен өнер онкүндігінде қазақ ұлттық оркестрмен орындалған «Сарыарқа» күйі халық ықыласына бөленді. А.Жұбановтың дирижер ретінде атқарған жұмысын, қазақтың атақты өнер қайраткерлері айрықша атап өтті. Мәскеу сахнасында орындалып, жоғары бағаланған опералардың ішінде «Қыз Жібек» пен «Жалбыр» атты Е.Брусиловскийдың туындылары да бар. Мәскеудегі онкүндік негізінде қазақ музыкасын шетелдік сахнада қойылуы, қазақ өнерпаздарының этникалық түрдегі шыңдалған туындыларын, оның күрделі жанр болып келетін қазақ классикалық музыкасы танылды. Қазақ музыкасының кәсіби жетілуіне негіз салған «Қазақ музыкасының гималайы» атанған А.Жұбановты атап өтуге тиіспіз [11]. А.Жұбанов Ресейдегі оқудан Алматыға оралған сәтте музыка саласында бірнеше нәтижелі қызметтер атқарады. Композитордың алдында тұрған мақсаты − қазақ ұлттық аспаптар оркестрін құру және қазақ ән-күйлерін оркестрлік репертуарға негіздеп, реттеу және енгізу,ұлт аспаптарының мүмкіндіктерін жетілдіру және қазақ ұлттық аспаптарын қолдану жағынан біраз қолайлы өзгерістер енгізу. Бұл ұлт аспаптарының классикалық қырын танытып,кәсіби өнерпаздар үшін аспапты бұрынғыдан қарағанда ыңғайлы ету арқылы, оркестр әйгілі шетелдік классикалық шығармаларды техникалық қиындықсыз орындай алуына әсер етті. Ұлт аспаптарын жаңашалап, стандартқа сай келуін, қазақ музыкасының болмысын анықтай отырып, кәсіби деңгейде жетілгенін өз тәжірбиесінде көрсете білді. Жұбановтың қазақ музыкасын толыққанды бір құрылымды етуі мен ұлттық аспаптардың виртуозды әрі тиімді ретпен біржүйеге келтіруі− оның жасаған қызметінің басты әрі нәтижелі белгісі. Дирижерлік және ұйымдастырушылық қызметінен бөлек, композитордың ұстаздық қызметі де ерекше. Жас талантты өнерпаздарға тиісті бағыт бере отырып, қазақ болашақ музыка мәдениетінің болмысын анықтады. Қазақ кәсіби музыкасының көшбасшысы ретінде танылған А.Жұбанов қазақ халқының көне қазынасын жаңалап, әйгілі туындыларды өңдеу және шығару үшін, қазақ музыка қайраткерлерін ғана емес, бүкіл қазақ мәдени саласының басын біріктіре білді. Ғасырлар бойы сақталып келген ән-күйлерге жаңа тыныс беріп, олардың ұлттық ерекшелігін сақтай біліп, жаңаша кәсіби жағынан көрсетті. Ахмет Жұбанов қазақ музыкасын зерттеуде «Музыкалық әліпби» (1936) атты музыкалық алғашқы сауат ашу еңбегі мен толықтай Құрманғазының шығармашылығына арналған кітабы бар, бұл еңбектердің толық көлемі емес [12, 179 б.] Ахмет Жұбанов музыка саласында әртүрлі қызмет атқарса да, оның жасаған әрбір ісі қазақ музыкасының тапжылмас іргетасына айналды, оның еңбегі кейінгі жылдары қазақ композиторлары және қазақ музыкасын зерттеуші ұрпақтар үшін үлгі болып қалды.

ХХ ғасырдың басында қазақ кәсіби музыкатанудың дамуына үлес қосқан А.Жұбанов, Л.Хамиди, Д.Д.Мацуцин, В.В.Великанов, Л.Хамиди, С.Шабельский бар. Олардың қазақ музыкасын зерттеу жолы өзіндік кедергілерге толы болды. Сол жылдары жүргізілген саяси құдалау музыка қайраткерлерін айналып өтпеді. Олардың көптеген жылдар бойы өз еңбектері мен музыкалық туындылары цензурадан өтсе де, А.Жұбановтың «Қазақ сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы» атты кітабы сынға ұшырады. А.Жұбановты арнайы мәжілісте Б.Г.Ерзакович «ұлтшыл әрі космополит» деп айыптайды [13]. Саяси резонанс тек 1954 жылы тарқап,қазақ музыкалық мәдениетінің дамуы ілгері жалғаса бастайды. ХХ ғасырдың басында, қазақ музыкасының халық өміріне белсенді түрде енуі, жас әрі кәсіби білімі бар музыка қайраткерлерінің, қазақ халқының шығармашылығына деген

қызығушылығын тудырып,нәтижесінде қазақ кәсіби музыкасының, ірі ғылым саласы ретінде туындауына әкелді. Оның пайда болып, жетілу кезеңдері халық арасында мәдени-әлеуметтік байланысты күшейтіп, үлкен музыка мекемелерін құру жолында көптеген жас таланттардың бір игі іс үшін басын біріктіргені сөзсіз. XX ғасырдың 20-30 жылдары қазақ кәсіби музыкасының шарықтау кезеңіне жетуі, қазақ классикалық музыкасының халықаралық деңгейдегі басқа шетел композиторларының шығармаларынан кем түспеді. Қазақ кәсіби және классикалық музыкасының Алматы қаласында туылып бірте-бірте өркендеуі, бұл қаланы «Қазақстандық Вена» деп атауға негіз береді.

Пайдаланған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Қоңыратбай Т.Ә.Қазақ музыкасының тарихы : оқулық / Т.Ә. Қоңыратбай. - Алматы : Дәуір, 2011. - 170 б. - (ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы). - Библиогр.: б. 261. - ISBN 978-601-217-189-1
2. https://e-history.kz/ru/news/show/6823/
3. https://www.inform.kz/kz/kazaktyn-dasturli-1000-ani-biregey-zhobasy-ulttyk-muzyka-madenieti-tarihyndagy-aytuly-okiga-dep-bagalaymyn-elbasy-nursultan-nazarbaev_a2309195
4. https://el.kz/content-1526_1885/
5. https://egemen.kz/article/249283-kompozitorlar-odaghynynh-kezekti-khvii-sezi-otti
6. https://massaget.kz/layfstayl/bilim/gumanitarly-ylymdar/tarih/hronologiya/934/
7. Қоңыратбай Т.Ә.Қазақ музыкасының тарихы : оқулық / Т.Ә. Қоңыратбай. - Алматы : Дәуір, 2011. - 177 б. - (ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы). - Библиогр.: б. 261. - ISBN 978-601-217-189-1
8. https://kurmangazy.com/orkestr-turaly/
9. https://articlekz.com/kk/article/22803
10. Қоңыратбай Т.Ә.Қазақ музыкасының тарихы : оқулық / Т.Ә. Қоңыратбай. - Алматы : Дәуір, 2011. - 178 б. - (ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы). - Библиогр.: б. 261. - ISBN 978-601-217-189-1
11. https://ust.kz/word/qazaq_myzyka_onerining__gimalaiy_ahmet_jubanov-21721.html
12. Қоңыратбай Т.Ә.Қазақ музыкасының тарихы : оқулық / Т.Ә. Қоңыратбай. - Алматы : Дәуір, 2011. - 179 б. - (ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы). - Библиогр.: б. 261. - ISBN 978-601-217-189-1
13. https://malimetter.kz/1946-1953-zhyldardagy-ultshyldykpen-kures-naukany/

ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА

Садыков Т.С., д.и.н., профессор
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Ильясова Г.С. докторант
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант

Процессы глобализации, активно проникающие во все сферы деятельности государства, оказывают достаточно серьезное влияние на демографические процессы в стране. В начале XXI века демографические процессы вызывают чрезвычайно острые проблемы для многих развитых государств. В связи с актуальностью вопроса проблемы демографического дисбаланса отражены во многих государственных программах и стратегических документах Республики Казахстан 90-х гг. XX в. - начала XXI в.

Демографические процессы, затронувшие регионы страны, представляют собой сложную проблему, связанную, прежде всего, со снижением рождаемости, миграционными процессами, которые неизбежно могут привести к естественному сокращению численности населения всей страны, неблагоприятным изменениям в его половозрастной структуре, дисбалансу численности населения в контексте «город - село», «север - юг». Подобные демографические изменения могут повлечь за собой комплекс серьезных социально-

экономических и политических последствий, препятствующих стабильному общественно-государственному развитию.

Население, составляя основу общества, зависит от множества экономических, социальных, политических процессов, которые оказывают существенное влияние на изменение его численности, структуры естественного и миграционного движения. В то же время и само население выступает самостоятельным фактором, воздействующим на социальные, экономические, политические процессы в обществе. Состояние населения становится своеобразным показателем социально-экономического развития региона. В связи с этим изучение демографических процессов обретает актуальность и становится предметом исследования ученых разных направлений. В исторической науке исследованием вопросов истории развития демографических процессов, народонаселения занимается историческая демография.

Историческая демография стала важным направлением, рассматривающим демографические процессы неразрывно со сложившейся в стране, регионе ситуацией в тот или иной исторический период. Историческая демография изучает исторические предпосылки, закономерности и характер развития народонаселения, взаимосвязи экономических и демографических процессов, исследует историю развития народонаселения мира, отдельных континентов, регионов и стран, определяя, таким образом, реальное историческое значение интенсивности социальной, естественной и территориальной подвижности населения при различных уровнях развития.

В советской исторической науке впервые термин «историческая демография» был употреблен в 50-х гг. XX в. Интерес к истории народонаселения одним из первых в советской науке возродил историк В.К. Яцунский (1893-1966). В своих трудах в одинаковой степени употреблял термины «историческая демография» и «история населения» [1]. В «Советской исторической энциклопедии» полного определения исторической демографии нет, оно представлено одним предложением: «Историческая демография исследует проблемы народонаселения в историческом аспекте» [2, с. 982].

Развитие демографии на постсоветском пространстве характеризуется осуществлением историко-демографических исследований в контексте новой методологии, концептуально новых теорий, междисциплинарным подходом, взаимодействием с такими дисциплинами, как социология, антропология, экономика, география, т.д. Возросшее количество исследований по исторической демографии, разнообразность использования теоретико-методологических подходов, отход от доминирования марксистской методологии привели к институционализации науки в республике: в 1993 г. на базе Института истории и этнологии имени Ч. Валиханова был открыт отдел исторической демографии. Институционализация исследований по исторической демографии стала возможной благодаря тому, что, во-первых, официально появилась возможность обсуждения в открытой печати запретных в течение многих десятилетий тем по численности и структуре народонаселения; во-вторых, с конца 80-х гг. XX в. исследователи получили доступ к засекреченным архивным документам, прежде всего, к статистическим материалам; в-третьих, демографические проблемы были актуализированы вследствие методологического плюрализма, а также демографического вызова на территории стран СНГ.

Институционализация историко-демографических исследований и изменения в методологии исследований дали свои результаты: появились интересные с точки зрения методологии и подходов исследования, защищены кандидатские и докторские диссертации по историко-демографическому направлению, написано множество статей, которые раскрывали «белые пятна» в истории и дали новое осмысление многим ключевым вопросам отечественной историографии, в том числе и исторической демографии страны, с

качественно новых теоретико-методологических позиций и общемировых принципов научного познания.

В Республике Казахстан историко-демографическая школа продолжила свое развитие на базе отдела исторической демографии Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова, национальных и региональных университетов. Многие историки-демографы свою исследовательскую деятельность начинали в советское время - М.К. Козыбаев, М.-А.Х. Асылбеков, С.Е. Толыбеков, Н.А. Алексеенко, А.Б. Галиев, и др. Историко-демографические исследования периода Независимости в Казахстане осуществлялись на основе советских фундаментальных знаний, зарубежного опыта изучения проблем народонаселения, на основе принципа историзма, в контексте цивилизационного подхода. Ряд ученых, осуществляя источниковедческую обработку информационных массивов, источниковедческий анализ документов, вводят в научный оборот ранее не вовлеченные архивные материалы, а также на основе анализа материалов определяют взаимосвязь социальных и демографических проблем [3].

Доктор исторических наук, академик, один из основоположников современной методологии исторической науки Казахстана, М.К. Козыбаев активно развивал направление историко-демографических исследований в Казахстане. Как известно, академик М.К. Козыбаев опубликовал более 800 научных, научно-публицистических работ, из них 30 монографии, свыше 50 коллективных, в том числе и многотомных трудов. Научно-публицистические статьи М.К. Козыбаева, опубликованные в центральных журналах и газетах о малоизвестных страницах истории Казахстана, находили живой отклик и интерес у массового читателя.

М.К. Козыбаевым были созданы собственно историко-демографические работы, определены проблемы и перспективные темы для исследований: «демография и рынок», «историческая демография и историческое сознание народов», влияние мировых войн, национально-освободительных движений, революций, гражданской войны на демографические процессы в Казахстане, проблема депортации репрессированных и ссыльных, спецпереселенцев, миграционные процессы из зон экологического бедствия, безработица, пауперизация населения, образование маргинальных потоков вокруг крупных городов, процессы урбанизации и т.д. [4]. Решение этих вопросов в середине 90-х гг. XX в. во многом легло на Отдел исторической демографии Института истории и этнологии им. Ш. Уалиханова, на базе которой со временем и сложилась историко-демографическая школа республики. Усилиями М.К. Козыбаева и других историков-демографов, в том числе М.Х. Асылбекова, Н.В. Алексеенко, М.Б. Татимова, Ф.Н. Базановой, М.К. Койгельдиева, Т. Омарбекова, обусловили подъем историко-демографической науки в Казахстане, совершенствование методики историко-демографических исследований, расширение круга рассматриваемых проблем и используемых источников. Были определены общие тенденции, выявлены основные исторические закономерности развития демографических процессов в стране, создана прочная основа для их углубленного исследования. Об этом свидетельствует возросший интерес к проблемам исторической демографии в республике на современном этапе.

Историк призывал на фоне суверенизации республики, перехода к рыночной экономике, к правовому государству, изменений методологии исторической науки «как можно быстрее определить место исторической демографии в системе знаний о народонаселении и в системе исторических наук. Настала пора перейти от описательной демографии к собственно ее предмету» [5, с. 7]. Академик перед историками-демографами поставил важную задачу: уточнить предмет изучения демографии, определиться с

методологией исторической науки и осуществлять исследования без политизации и идеологизации полученных результатов.

Осуществление большой созидательной работы по восстановлению исторической правды началось с публикации работ по проблемам так называемых «белых пятен». В сборнике статей «История Казахстана: белые пятна» оригинальностью и новизной взглядов отличаются публикации как связанные с дореволюционной историей Казахстана, так и неизвестные и малоизученные трагические страницы советской истории, особенно связанные с коллективизацией сельского хозяйства, депортациями немцев и корейцев, появлением на территории Казахстана обсерваций спецпереселенцев.

Особенностью научного наследия М.К. Козыбаева является понимание им роли и места истории казахского народа как части всемирно-исторического процесса: « История казахского народа свидетельствует о том, что он гармонично развивался в контексте всемирно-исторического процесса, а не в замкнутом мирке аульной общины времен российской колониальной экспансии» [6, с. 39.].

Большой резонанс в общественности вызвала книга академика Козыбаева М.К. «История и современность». В исследовании ученый раскрыл современное состояние исторической науки в Казахстане, показал несостоятельность прежних, ранее казавшихся незыблемыми представлений о развитии республики в советский период, призывал изучать историю казахского народа в соответствии с новыми концепциями, предложил новые методологические принципы исследования, основываясь на цивилизационный подход. В работе значительное место занимают материалы, посвященные участию народов Казахстана и других республик в Великой Отечественной войне, рассматриваются проблемы, связанные с присоединением Казахстана к России, гражданской войной, коллективизацией, индустриализацией и т.д.

Особый интерес вызывали материалы о демографической катастрофе, в 30-е годы XX века, которые были вызваны насильственной коллективизацией в Казахстане, раскулачиванием, политическими репрессиями, голодом 1932-1933 г., разрушением «пастбищно-кочевого хозяйственного комплекса и всей традиционной структуры» [6, с. 47.]. Одним из актуальных вопросов отечественной истории является определение демографических последствий голода 1921-1922 гг. в Казахстане. До сих пор остаётся открытым вопрос об определении абсолютного числа голодавших и погибших от голода в начале 1920-х гг., а также численности беженцев на территории республики, поскольку не все смертельные случаи регистрировались и учитывались, а часть документов была утеряна либо изъята из архивных фондов. Проблема демографических последствий голода начала 1920-х гг. в Казахстане нередко поднималась в научной литературе в работах, как советских ученых, так и казахстанских исследователей. В трудах казахстанских ученых М.К. Козыбаева поднимались различные аспекты голода начала 1920-х гг., в том числе демографические последствия для казахской степи [7]. Академик М.К. Козыбаев призывал изучить указанные вопросы, основываясь на исторические документы. Однако для разностороннего изучения проблемы исторического материала было недостаточно, учеными-демографами предоставлялись разными данные, в том числе жертвы голода определялись и в 2 миллиона человек, и в 3 миллиона человек, ученый предложил расширить источниковую базу исследований для уточнения количества жертв голода. Поскольку предоставление разных статистических данных мог привести к искажению исторического процесса. Такая же проблема в расчете павших солдат возникла и при изучении истории казахско-джунгарской войны, гражданской войны 1918-1920 гг., джута, периода репрессивной политики советского государства, Великой Отечественной войны. Все эти события поставили казахский народ

перед демографической катастрофой, когда часть казахского народа была лишена достаточной части населения, которая могла повлиять на демографические процессы.

Академик размышлял об отсутствии системности работы историков-демографов и институционализации их исследований. В своей работе: «Демографические исследования в Казахстане: итоги и перспективы» М.К. Козыбаев пишет: «В республике не сложилась постоянно действующая стройная система демографической службы. Не развита координация усилий демографов, для решения целевых республиканских программ, ни одно высшее учебное заведение республики не готовит специалистов по исторической демографии» [5, с. 7.]. На значения исследования демографических факторов при изучении истории Казахстана указывают многие авторы. В частности, в работах Г.Ф. Дахшлейгера, Н.В. Алексеенко, Н.Е. Бекмахановой, М.Х. Асылбекова, М.Б. Татимова, М.Н. Сдыкова уделяется большое внимание вопросам достоверности статистического источника. Авторы подчеркивают, что, не зная населения (в том числе и национального) его социальной структуры, невозможно создать объективную научно-обоснованную картину истории страны.

М.К. Козыбаев ставил перед историками-демографами вопрос об изучении динамики численности населения за последние триста лет, о создании «широкой исторической панорамы демографии в едином ключе с историческим сознанием народа» Козыбаев М.К. [8, с. 237]. Другим не менее важным вопросом, на которое акцентировалось внимание академика, было формирование полиэтнического населения Казахстана, включая проблемы, связанные с изучением истории депортации репрессированных народов и ссыльных в Казахстан из разных мест огромного советского государства.

Понимая актуальность темы полиэтнического Казахстана, ученый пред¬лагал создавать обобщающие труды. М.К. Козыбаев объединил группу казах¬станских учёных, которые взялись за очень ответственный труд по освещению проб¬лем депортаций, проходивших в годы су¬ществования советского государства. Кро¬потливые исследования академика М. Ко¬зыбаева и его коллег оформились в 1992 г. в труд, который получил название «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства» [9]. Это труд носит обобщающий характер, который по¬зволяет исследователям рассмотреть еди¬ный исторический процесс в динамике, увидеть его общие закономерности и осо¬бенности, дать оценку трагедии коллективизации. Большое внимание заслуживает исследование М.К. Козыбаева «Формирование населения Республики Казахстан (1897-1996 гг.)» [10]. В исследовании ученый говорит о полиэтничности казахстанского общества как исторически сложившейся ситуации: «Наш долг перед будущими поколениями - войти в XXI век, сохранив всю самобытность, всю богатейшую палитру этнических, культурных, бытовых особенностей, позволив им развиваться дальше и на основе этого равноправного развития создать особую общность - народ Казахстана» [10, с. 25]. В данной статье историк представил периодизацию формирования полиэтнического общества в Казахстане за одно столетие - с 1897 г. по 1996 г., показав исторические предпосылки формирования полиэтничности в стране. Наряду с другими вопросами М.К. Козыбаев поднимал вопросы изучения процессов урбанизации на севере и юге Казахстана, вопросы реконструкции социокультурного облика городов Казахстана в новое время [6, с. 45.]

Таким образом, в исторической науке Казахстана сложилась сильная историко-демографическое направление в рамках исторической науки, осуществляющая исследования по многим направлениям: изучение демографических процессов, численности населения, межэтнической динамики, формирования многонационального государства, миграционные процессы, процессы рождаемости, смертности и т.д. Фундамент школы был заложен советскими историками, однако свое развитие школа получила в период независимости.

Большую роль в методологическом плане принадлежат трудам М.К. Козыбаева. Академик М.К. Козыбаев в своих трудах попытался показать самостоятельность исторической демографии как науки и ее взаимосвязи с другими науками, о необходимости осуществления междисциплинарных исследований. Нужно отметить, что в настоящее время наблюдается тенденция изучения историками-демографами различий в демографических показателях при освещении взаимосвязи между социальными, экономическими и демографическими процессами. Многие исследования осуществляются на основе междисциплинарного подхода и в тесном взаимодействии не только с исторической наукой, но и социологией, географией, антропологией, экономикой и другими науками.

Список использованной литературы и данных:

1. Яцунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII-XIX вв. - М.: Наука, 1970. - 302 .
2. Советская историческая энциклопедия. Т 9 / Под ред. Е.М. Жукова. - М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1966. - 1000 с.
3. Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в многонациональном Казахстане (1917-1980). - Алматы: Ғылым, 1991. - 185 с.
4. Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Т.1. -Алматы: Гылым, 2000. - 420 с.
5. Козыбаев М.К. Демографические исследования в Казахстане: итоги и перспективы // Вестник НАН РК. - 1991. - № 11. - с. 7-13.
6. Козыбаев М.К. Актуальные проблемы изучения Отечественной истории // Уроки отечественной истории и возрождение казахстанского общества. - А.: Казахстан, 1998. - с. 38-48.
7. Қозыбаев М.Қ. Ақтаңдақтар ақиқаты. - А., 1992. - 161 б.
8. Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). - Алматы: Ғылым, 2006. - 272 с.
9. Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. - Алма-Ата: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 1992. - 39 с.
10. Козыбаев М.К. Формирование населения Республики Казахстан (1897-1996 гг.) // Алексеенко А.Н., Алексеенко Н.В., Козыбаев М.К., Романова Ю.И. Этносы Казахстана. Историко-демографический справочник. - Астана, 2001. - с. 4-25.

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ КЕЙБІР ӨҢІРЛЕРІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Сейтказина Қ.О., т.ғ.к., доцент
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Қазақстанды өнеркәсіптік тұрғыдан игерудің басталуына байланысты білімді адамдарға деген сұраныс арта түсті. Осыған орай, 1850 жылы Орынборда оқу мерзімі жетіжылдық жаңа үлгідегі мектеп ашылды. Онда негізінен хатшылар мен аудармашылар даярланды, орыс тарихы, математика, география, геометрия, сондай-ақ ислам негіздері оқытылды. 1857 жылы осындай мектеп Омбыда да ашылды. 1861 жылы Троицкіде, басқа да қалаларда орыс-қазақ мектептері ашылды.

1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформалары енгізілгеннен кейін және қоныс аударып келуші шаруалар қатарының арта түсуіне байланысты түрлі мектептердің қатары көбейді. Олардағы оқу бағдарламаларын генерал-губернатордың өзі белгілеп, Халық ағарту министрлігімен келісіп отырды. Қазақтардың балалары орыс поселкелері мен казак станицалары жанындағы мектептерде тегін немесе азын-аулақ ақы төлеп оқуға құқықылы болды.

1879 жылы Ташкентте мұғалімдер институты ашылды. 1879 жылы Торғай облысында алғашқы екі сыныптық орыс-қазақ мектебі пайда болды. 1883 жылы Орынбор

губерниясының Ор қаласында қазақтарға арналған мұғалімдер мектебі тұңғыш рет ашылды. Қазақстанның дала аумақтарында яғни, Торғай облысының уездік қалаларында ұлт ұрпағын оқытуға бастамашы болған Ы. Алтынсарин мектеп ашу ісіне белсене кірісті. Ол әрбір оқу бөлімінде кітапхана болуына ықпал етті.

Сонымен қатар, осы кезеңдерде Ресей Географиялық қоғамы сияқты ғылыми ұйымдар, мәдени-ағарту мекемелері оның ішінде Оренбург, Омбы, Семей және Түркістанда Орыс Географиялық қоғамының бөлімшелері ашылғаны белгілі. Олар шығарған жинақтарда тарих, этнография және география бойынша материалдар жарияланды. Ыбырай Алтынсарин аталмыш Географиялық қоғамның Орынбор филиалының корреспондент мүшесі болды. Алайда, орыс тілді және орыс-қазақ мектептерінің ашылуына қарамастан, Қазақстанның дала аумақтарында мұндай оқу орындары әлі де жетіспегені анық еді [1]. Білім беруді дамытудағы прогрессивті құбылыстардың бірі - әйелдер білімін дамыту болды. Ы.Алтынсариннің күш-жігерінің арқасында 1887 жылы Ырғызда әйелдер училищесі ашылды.

1890-1896 жылдар аралығында Торғай, Қостанай, Қарабұтақ кентінде және Ақтөбеде орыс-қазақ қыздар училищелері ашылды. 1896 жылға қарай бұл училищелерде 211 қыз оқыды, оның ішінде 70 қазақ қыздары. Алайда, қазақ халқы арасында әйелдер білімінің таралуына негізгі кедергілер әйелдердің құқықсыз жағдайы мен исламның консервативті дәстүрлері болды. Ыбырай Алтынсарин ашқан мектептер негізінен ер балаларға арналса да, ол кейбір мектептерде қыздарға арналған бөлек сыныптар ұйымдастырды. Бұл сыныптар шағын және өте кең таралған емес, бірақ олар қыздарға негізгі білім алуға мүмкіндік берді. Мысалы, Көкшетау қаласында Қасиетті Троица шіркеуінің жанынан мектеп ашылды, онда Ыбырай Алтынсарин қыздарға арналған сыныптар енгізді. Бұл мектеп Қыздар білім ала алатын аймақта бірінші болды. Алайда, ол кезде Қазақстанда әйелдер біліміне байланысты белгілі бір дәстүрлер мен мәдени шектеулер болған. Көптеген ата-аналар қыздарын мектепке жіберуді қажет деп санамады, өйткені олардың орны үйде, отбасына және үй шаруасына қамқорлық жасау қажет деп санады. Сондықтан, Ыбырай Алтынсариннің және басқа да ағартушылардың күш-жігеріне қарамастан, қыздарға білім беру халықтың аз бөлігі үшін ғана қолжетімді болды.

Қазақстанда революцияға дейінгі кезеңде әртүрлі типтегі мектептерді қамтитын кең білім беру жүйесі болды. Ең алдымен, орыс және орыс емес халыққа арналған мектептер болды. Екінші кезекте орта мектептер (ерлер мен әйелдер гимназиялары, нақты мектептер, мұғалімдер семинариялары), бастауыш мектептер (гимназиялар, қалалық мектептер, ерлер мен әйелдерге арналған приходтық мектептер, сондай-ақ ұл мен қыз балаларға арналған заманауи мектептер, орыс-қазақ және орыс-жергілікті мектептер, ауылдық мектептер және сауаттылық бастауыш мектептері)болды, сондай-ақ кәсіптік-техникалық мектептер (мұғалімдер семинариялары, облыс Үкіметі жанындағы Қазақ мұғалімдер мектебі, Ауыл шаруашылығы мектептері, фельдшерлер мектебі, қолөнер мектебі және қолөнер оқушылары мектебі). Үшіншіден, зайырлы және діни сипаттағы мектептер (шіркеу және мұсылман) болды. Осы кезеңдегі білім берудегі ілгерілеу, оқушылар санының, оның ішінде қазақ қыздарының көбеюі, сондай-ақ ұлттық мұғалімдер кадрларын даярлау халықты Кеңес өкіметі жылдарында білім берудің қарқынды дамуына дайындады.

Кеңес өкіметінің қалыптасу кезеңінде ең маңызды міндеттердің бірі Халықтық білім беруді қамтамасыз ету және сауатсыздықты болдырмау болды. Ол үшін оқу орындары мен мәдени-ағарту ұйымдары құрылды, мысалы, саятшылық-оқу бөлмелері, клубтар, ликпункттер және орта мектептер, олар барлық тұрғындарға жасына, ұлттық және жыныстық ерекшеліктеріне шектеу қоймады. Халықтық білім беру жүйесі бірінші сатыдағы мектептерден, жеті жылдық және екінші сатыдағы мектептерден тұрды. Жұмыстың маңызды бағыты жаңа оқулықтар жасау және білікті педагог кадрларды даярлау болды. Алайда,

Қазақстанда Ұлттық кадрларды қалыптастыру оң нәтижелерге қол жеткізгенімен, оның да кемшіліктері болды. Ұлттық кадрларды большевиктер өз саясатын халық арасында жүргізу үшін пайдаланды. Бұл бюрократиялық процесс адамдардың тағдырын ескермеді, ал формализм мен ойластырылмаған әдістер большевиктерді кадр саясатында беделін түсіріп, оны Кеңес өкіметінің тағы бір науқанына айналдырды [2].

Әйелдер мәселесі алғаш рет 1849 жылы желтоқсанда Бейрутта Сирия ғылыми қоғамының ашық отырысында көтерілді. Оны өз баяндамасында ең көрнекті араб ағартушысы христиан Бутрус Әл-Бустани (1819-1883 жж.) көтерді. Ол сол кезде әйелдің құлдыққа түсуін араб ұлтының артта қалуының басты себептерінің бірі деп атады. XIX ғасырдың аяғында теолог Мұхаммеддин Абдоның еңбектеріне сүйенген Араб заңгері және публицисті Қасым Амин Құран призмасы арқылы әйелдің қоғамдағы құқықтары мен мәртебесін түсіндіру дәстүрін құрды. Қасым Амин әйелге отбасындағы заңды құқықтарды қайтару, полигамияны жою, әйелдің ажырасуды талап ету құқығын, білім алу және кәсіп алу құқығын мойындау қажеттілігін жариялады. Мұсылман әйелінің қоғамдағы орны алғаш рет жүйелі түсінікке ие болды [3].

XIX ғасырдың екінші жартысында әйелдер тақырыбы араб көркем әдебиетіне, ең алдымен Сирия мен парсы тілдеріне мықтап енді. 1910 жылы Ирак ақыны Джамиль Сидки әл-Захавидің Каирдегі «Әл-Муайяд» газетіндегі мақалалар сериясы болды, онда әйелдің құқықтары мен ұстанымдары неғұрлым шешуші, ең бастысы дінтану түсіндірмесін алды. Дж. аз-Захави мұрагерлік, ажырасу, айғақтар, ерлі-зайыптылардың қатаң моногамияны талап ету және перде алу құқығындағы әйелдердің теңдеуі туралы мәселе қойды. Ол әйелдерді ағарту және олардың қоғамдық рөлін арттыру шараларын жүзеге асыруды қажет деп санады. Ирак қоғамының консервативті бөлігінің Дж. аз-Захавидің дүрбелең болғаны соншалық, Бағдадта көптеген наразылық шеруі өтті, көбісі авторды өлтіруді талап етті, діни мерзімді басылымдарда ол сенім негіздерін бұзды деп айыпталды.

XX ғасырдың басында «әйелдер мәселесі» алғаш рет өзін революциялық-демократиялық және социалистік қозғалыстардың жария құжаттарында, Шығыстағы үкіметтердің декларацияларында жариялады. Атап айтқанда, 1910 және 1911 жылдардың басындағы Османлы социалистік партиясының Париж бөлімі өз бағдарламасына әйелдер мен мужчин толық теңдігін талап етті. 1906-1907 жылдары жасалған революциялық Иранның «негізгі заңы» жынысы мен мүліктік жағдайына қарамастан барлық адамдардың заң алдындағы теңдігін жариялады, бірақ әйелдерге сайлау құқығын бермеді. Сонымен бірге Шығыс әйелдері жалпыұлттық және отаршылдыққа қарсы қозғалыстарға қосылды.

1905-1907 жылдардағы демократиялық революция жылдарында Иранда Әйелдер қозғалысы пайда болды. Әйелдер газеттері мен журналдары шығарылады, елордада әйелдер клубы пайда болды. 1907 жылы 20 қаңтарда Тегеранда әйелдер митингі өтті, онда 10 талап қабылданды және олардың арасында: әйелдер мектептерінің ашылуы, сән-салтанаттың азаюы, ауыр махрдың жойылуы орын алды [4].

1919 жылы Египет әйелдері ағылшын отарлаушыларына қарсы қарулы көтеріліске қатысты. Бұл акция әйелдің қоғамдағы жағдайын өзгертуге бағытталған күш-жігермен біріктірілді. Қазақ және қырғыз әйелдерін азат ету идеясы Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов және олардың пікірлестері 1905-1917 жж. 1917 жылы дала әйелдерінің құқықтарын қорғаушылар шеңбері кеңейді, осы шеңбердегі көрнекті қайраткерлер - журналист және саяси қайраткер Көлбай Түгісов, қоғам қайраткері Аққағаз Досжанова болды.

Түркістанда да әйелдер білімі саласындағы ізашарлық ықпалын көрсетті. 1904 жылдан бастап қыздарға арналған әдеттегі мектеп Верный (Жетісу облысы) өз қызметін жаңа әдіс ретінде жалғастырды. 1908 жылы Копал қаласында қыздарға арналған мектеп

құрылды. Түркістанда 1910 жылға қарай әр түрлі типтегі кемінде 89 жаңа мектеп болған. Осы жаңалықтардың барлығы көптеген әйелдерге жоғары, орта арнайы және орта білім алуға мүмкіндік берді, олардың барлығы орыс тілін, бір немесе бірнеше шығыс тілдерін білді (ана тілінен басқа), еуропалық тілдерді білетіндер еуропалық университеттерде оқыды.

Шоқан, Абай және Ыбырай сияқты Қазақстан мәдениетінің көрнекті өкілдері әйелдердің қоғамдағы орнын құрметтеп, олардың маңыздылығын мойындады. Бұл үрдіс XX ғасырдың басында жетекші қазақ зиялылары арасында жалғасты.

Қазақ әйелдерінің теңсіздігін әшкерелеуге және оларды ескі әдет-ғұрыптардан құтқаруға ұмтылғандардың бірі Мұхамеджан Сералин болды. Ол сондай-ақ өзі ұйымдастырған «Айқап» демократиялық журналының беттерінде әйелдер теңдігі туралы мақалаларға көп орын берді. Бес жыл ішінде журнал әйелдер теңдігі туралы 50-ге жуық арнайы мақалалар жариялады. «Айқап» журналы әйелдердің қоғамдық өмірде алатын орнын, маңызын бағалай білуді уағыздады. Олар болашақ жас ұрпақты тәрбиелеп, бүкіл ұлттың дамуына лайықты үлес қосып келеді. Әйелдерге қоғамға пайдалы үлес қосуға жол бермеу үлкен қателік екенін қатаң ескертті. Мұхамеджан Сералин әйелдердің бостандығы туралы айтып қана қоймай, сонымен қатар «Айқап» журналындағы жұмысқа сауатты қазақ қыздарын тарта отырып әрекет етті. Журналда Сәкіпжамал Тілеубаева, Күләй Өтегенова, Мария Сейдалина, Аққағаз Досжанова, Нағима Арықова, Мағрипа Қойбағаров және т.б. қыздардың мақалалары мен өлеңдері жарияланды. Олар қазақ әйелдерінің білім алу құқығын, қалаған кәсібін және қоғамдық-саяси және мәдени-шаруашылық өмірдің белсенді қатысушылары болу мүмкіндігін жақтады. Олар өз мақалалары мен өлеңдерінде қазақ әйелінің отбасында бақытты болып қана қоймай, өзінің таланттары мен хоббилерін қоғамдық өмірде жүзеге асыра алатынына үміт білдірді. Бұл Мұхамеджан Сералин мен оның әріптестері қазақ әйелдерінің құқықтары мен олардың еркін дамуы үшін шынымен күрескенін көрсетеді.

Қазақ әйелдерінің үлгі боларлық тұлғаларының ішінде білімді қазақ әйелі Хұсни-Жамал Нұралыханова да бар. Олардың өмір сүрген кезеңіне қарамастан, өз халқының өркендеуіне үлес қосқандардың еңбегі қашанда есте қалары анық. Өткен ғасырдың соңында ағартушы әйел қазақ қыздарына арналған мектеп ашып, көптеген талантты оқушыларды тәрбиеледі. Бірнеше жыл бұрын зерттеуші Мұстафа Исмағұлов ақсақалдың жеке мұрағатынан 1896 жылы Астрахань қаласының баспаханасында патша әкімшілігінің рұқсатымен Ордада қазақ зиялылары басып шығарған 50 беттен тұратын «Бөкей Ордасындағы мектептер альбомы» фотоальбомын тапты. Сол кездегі ескі ақшаға арналған альбомның құны 700 рубльді құрады. Халықтың білім алу жолындағы тарихын бейнелейтін және болашақ ұрпаққа мұра беру мақсатында жасалған бұл альбом баға жетпес қазына болып табылады. Бөкей ордасы мектебінің фотоальбомының 26 беттік алғысөзінде арнайы түсірілген 26 фотосуреттің егжей-тегжейлері сипатталған. Бұл альбомның фотосуреттерін Астраханнан келген әйел фотограф С. Н. Климашевская түсірген. Альбомның алғысөзінде фотограф С. Н. Климашевскаяның альбомның техникалық жағын реттеудегі үлкен еңбегі атап өтілген. Бізбен бірге он бес күн (5-20 қазан) Хан Ставкасын аралап, мектептер мен оның оқулықтарын бейнелейтін суреттер түсірді» [5]. Бұл альбомда Бөкей Ордасындағы оқу орындарының тарихы, оның ішінде статистикалық мәліметтер мен оқу үйлерінің суреттері туралы толық ақпарат бар. Бірнеше картинада 1841 жылы 6 желтоқсанда Орда қаласында ашылған орыс-қазақ училищесінің оқу үйі көрсетілген. Бұл Қазақстандағы алғашқы орыс-қазақ оқу орны, кейіннен Орда мен Бөкей Ордасының басқа аудандарында мектептер мен оқу орындары ашылды. Мысалы, 1883 жылы Қазақ қыздары үшін олар тұратын орыс тілді училище мен интернат ашылды. Сондай-ақ, альбомда Ордадағы оқушылар мен мектептердің саны туралы ақпарат бар. Мысалы, 1896 жылы Ордадағы 2 мектеп пен 14 Бастауыш мектепте

270 ұл мен 37 қыз оқыды. Бұл деректер Бөкей ордасында өткен жылдардағы мектептер мен оқушылар санының өсуін көрсетеді. Сонымен қатар, Орда қаласындағы мектептің оқу үйі мемлекет қорғайтын тарихи орын болып табылады. Альбомдардың бірінде «Бөкей ордасы мектептерінің альбомынан» басқа, мерзімді басылымдарда, оның ішінде «Қазақстан әйелдері» журналында жарияланатын тарихи фотосуреттер бар. Суретте алты қанаты бар киіз үйдің ішіндегі мұғалімдер мен оқушылар бейнеленген. Бұл киіз үй Сарытаудағы мектебімен танымал Хұснижамал Зұлкарнайқызы Нұралыхановаға тиесілі болды.

Кейбір зерттеушілер Хұснижамал мектебін 1883 жылы ашылды деп, Ордадағы әйелдер мектебімен шатастырады. Алайда, Хұснижамал мектебі 1894 жылы ашылғаны белгілі. Хұснижамал Зұлқарнайқызы білім алып, ғылым үйренудің жолдарына негіз боларлық міндеттерді саралап отырып, методикалық кеңестер шығаруды мақсат етті. Сөйтіп барып, өзі ұйымдастыратын мектептен бұрын келешек оқушыларын даярлауды көздеді.

Сөзімізді қорытындыласақ, зиялы қауым өкілдері өздерінің халық алдындағы парызын дер кезінде түсініп, қабілеттері мен білімдерін ел сауаттылығына бағыттағаны мәлім. Бұл жұмыстың алғашқы үлгісін жоғарыда айтып өткеніміздей, ұстаздардың ұстазы Ыбырай Алтынсарин көрсеткен еді.

Пайдаланылған әдебиеттер және деректер тізімі:

1. Зияда Қаратаеваның естелігі. ҚР мемлекеттік архиві, қор 502. 1-тіркеу. 03-іс. 15-бет.
2. Бегимбаева З., Калибаева А. Рост интеллектуального потенциала в XX веке в Казахстане / З.Бегимбаева, А. Калибаева, Л. Искакова, Г. Назарова // Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан. - 2018. - № 4(374). - С. 68-77.
3. Ельмуратова. Б. Ж. Вопросы историографии женского движения конца XIX в.- 20-х годов XX века. Портал «История Казахстана» (11 сентября 2013).
4. Котлов Л.Н. Становление национально-освободительного движения на Арабском Востоке: Середина XIX в. – 1908 г. М., 1975. С. 56.
5. Ысмағұлов М. Бөкей ордасындағы мектептер альбомы БҚОМ қор 5, 682 іс.

3 СЕКЦИЯ.
СЕКЦИЯ 3.

БЕСИК (ЛЮЛЬКА-КАЧАЛКА) – ВАЖНЫЙ АТРИБУТ КОЧЕВНИКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ. (О «БЕСИКОВОЙ» ДЕФОРМАЦИИ ГОЛОВЫ У КАЗАХОВ)

Абсеметов М., д.и.н.

Рождение ребенка у народов Центральной Азии является знаменательным событием. Традиции и обряды казахов, узбеков, туркмен, кыргызов, каракалпаков и таджиков во многом схожи.

У казахов приход на свет младенца сопровождается различными празднествами: шильдехана (праздник рождения ребенка); калжа той (праздник роженицы), которую отмечают только женщины и делают специальные коржуны с подарками; бесик той (праздник по поводу укладывания младенца в колыбель), кыркынан шыгару (сорокодневие, вывод ребенка из 40 дней) – особый ритуал, где на младенца должны полить из сорока ложек воды и после этого можно было показывать ребенка; тусау кесу (разрезание пут), связанное с первыми шагами ребенка и т.д.

В старину у казахов, сразу после рождения полагалось положить младенца на чистую шкуру убитого волка – считалось, что зверь передаст малышу свою силу и выносливость.

Радостная весть у казахов называется «суинчи». Кто первым доносит радостную весть одаривался щедрым подарком, а также за «суинчи» давали коня. Услышав радостную весть, родственники роженицы несли подарки, где основной была колыбель, люлька-качалка. Называется у она у казахов - бесик, у узбеков, каракалпаков и киргизов – бешик, у туркмен – салланчак, у таджиков – гахвора.

Бесик – один из важных атрибутов кочевого народа. По старинной казахской легенде, в период древних хуннов и уйсунов, столетний аксакал Мизам сажал деревья в Жетысу (Семиречье) и на Алтае. После смерти аксакала китайский правитель сжег его сады. На земле остались лишь искривленные ветви арчи и таволги. Новорожденная внучка Мизама сильно плакала и не могла успокоиться. Кочевники с мольбами и молитвами обратились к богу небес - Тенгри. Мольбы были услышаны: появился человек в белых одеяниях, он уложил малышку на ветки уцелевшей таволги и укачивал ее. Так по легенде у кочевников появился первый бесик (1).

Почему бесик несли родственники роженицы, со стороны матери? Ответ заключается в древнем поверии. У казахов человек имел родственников с трех сторон. Первая – это со стороны отца (өз журт – своя отцовская родня), вторая со стороны матери (нагаши), третья со стороны жены или мужа (кайын). У казахов есть поговорка: «Өз жұртың күншіл, қайын жұртың міншіл, нағашы жұртың сыншыл (жаңашыр)». Смысловой перевод означает: «Отцовская родня имеет зависть, родня со стороны мужа или жены смотрят иронически, с претензией, родня со стороны матери (нагаши) искренна, всегда сочувствует и желает добра». По поверию родственники со стороны матери (нагаши) не имели дурного глаза и только они имели право принести люльку – бесік (2).

Казахская люлька-качалка — бесик необыкновенно простая в использовании и удобная при кочевом образе жизни. Ребенок, в условиях кочевья, будучи запеленатый, не мог выпасть с бесика, который укреплялся на лошади или верблюде.

Бесик изготавливался из арчи (можевельника), которая благодаря большому количеству эфирных масел и смол с терпким запахом обладала бактерицидными и противовоспалительными свойствами. Самая главная часть бесика – корпус, где в области таза ребенка делают специальный проем. Под проемом располагают шүмек – трубку и түбек – емкость-горшок. Түбек - это емкость, в которую собираются детские испражнения. В тубек насыпали золу, чтобы она впитывала мочу ребенка и нейтрализовала неприятные запахи. Шумек - это конструкция, напоминающая курительную трубку, в которую ребенок мочился, в результате чего также наполнялся тубек. Шумек делали из дерева или бараньей косточки. Благодаря этой конструкции малыш всегда оставался сухим и чистым (3).

С древних времен сложилось поверье, что в жилищах людей водится нечистая сила, приносящая вред человеку. Поэтому, перед тем, как ребенка внести в юрту и положить в колыбель, проводился «обряд огнем» - аластау, для изгнания из колыбели «нечистой силы» путем окуривания дымом травы алдраспан (ритуального растения, очищающего от всех напастей).

Обряд «аластау» проводила самая уважаемая в ауле женщина, обладающая положительными качествами характера. Она обходила и окуривала юрту и бесик травой алдраспан со словами, изгоняющими злых духов:

Алас, алас, алас, (Огонь, огонь, огонь)
Әр пәледен қалас, (Защити от всего плохого)
Тілі бардың, көзінен алас, (От злого языка и дурного глаза)
Оттан, судан, қауіп-қатерден алас. (От огня, воды, опасностей и угроз).

Особый обрядом у казахов считается «укладывание ребенка в колыбель». Укладывание в колыбель считается первым важным этапом в жизни малыша. В каждом регионе Казахстана существуют разные сроки помещения новорожденных в колыбель. В северных регионах младенцев укладывают спустя семь дней после отпадания пупка и заживания ранки. В южных регионах считали, что лучшим является 40-й день после рождения, хотя сейчас нет такого разделения.

В процессе укладывания младенца в колыбель, завязывалались две завязки – қол бау (для рук) и аяқ бау (для ноги). Младенца страхуют от выпадения при помощи ремней (тартпа бау), сделанных из мягкой ткани. Одним ремнем закрепляют верхнюю часть туловища, а другим нижнюю, в области коленей.

На бесик было принято накрывать семь вещей: верблюжье одеяло, покрывало (жабу), чапан, кафтан отца (кебенек), шкуру волка, уздечку, ногайку. В качестве оберега от злых духов к перекладине колыбели привязывали когти филина, волчью лапу, вешали бусинки голубого, белого и черного цветов, тұмар - треугольные тканевые амулеты, а также асыки в качестве погремушек. Под подушку для мальчиков клали кинжал, а для девочек зеркало и расческу, а у изголовья череп змеи (в древности) (4).

Перед тем как уложить ребенка перетягивали лоб (мандай) ребенка платком от сглаза. Эта повязка в основном снималась по исполнении сорокадневия. Также на лоб мазали черную сажу от недобрых глаз. По поверию на лбе ребенка великий Тенгри ставил свое тавро, где была указана его будущая судьба. Как говорят казахи «мандайына жазылған бақ» на «лбу прописана судьба», которую надо беречь от дурного глаза.

После укладывания ребенка в бесик произносятся пожелания: «Тәңір жарылқасын!» «Пусть благословит Тенгри!» Счастливая мать произносит первые убаюкивающие слова: «Алди-алди ак бопем, ак бесикке жат бопем!» (Баю-баю, сладость моя, спи в белой колыбели!».

В настоящее время многое пишется о пользе и вреде бесика. Но, нас интересует историческая сторона древней традиции кочевников укладывания ребенка в бесик (люльку-качалку). Ребенок лежит в бесике часами без движения, пока его мама хлопочет по хозяйству. Малыш лежит постоянно только на спине, отчего его голова, под своей тяжестью уплощается в районе затылка, отчего последний становится плоским. Некоторые казахи до сих пор крепко привязывают к головам младенцев платок от сглаза и мажут черной сажей. Вследствие, чего происходит искусственная деформация головы.

В конце XIX века, первый исследователь антропологии казахов, выдающийся русский антрополог и этнограф А.Н. Харузин отмечал, что «из стран, изобилующих деформированными черепами, следует упомянуть Венгрию, отчасти Австрию, наши южные (казахские – М.А.) степи…, что центр этого обычая находился очевидно в наших (казахских – М.А.) степях и в Австро-Венгрии». В своем огромном труде (549 страниц) по антропологии казахов А. Харузин писал, «что голову киргиза (казаха-М.А) следует причислить к сильно брахицефаличным формам» (5).

(Казахов в XVII-XIX века и начала XX века официальная русская администрация именовала киргизами, киргиз-кайсаками, а кыргызов – каракиргизами, бурутами, дикокаменными киргизами – М.А.).

Об искусственной деформации голов древних скотоводов Средней Азии и Казахстана отмечает антрополог Л.Т. Яблонский. Он пишет: «Выделяются различные типы деформации. У подавляющего большинства искусственно уплощена область затылка и задней части теменных костей. Такой тип деформации хорошо известен на территории Средней Азии, особенно от эпохи раннего средневековья и прослеживается здесь до современности. Судя по этнологическим данным, уплощенность затылочной кости возникала в раннем детстве, вследствие обычая жестко фиксировать ребенка в колыбели. Отсюда и традиционное название этого вида деформации – «бешиковая» (от тюркского «бешик» - подвесная колыбель). …Бешиковая деформация, в отличие от других видов, не должна рассматриваться как признак, имеющий этническую нагрузку. Это признак культуры этноса, поскольку происхождение ее связано, скорее всего, не с попыткой обособить свой физический облик, а лишь традиционным способом укладывания в колыбель ребенка» (6).

На территории Казахстана советскими археологами были найдены древние искусственно деформированные черепа хуннов и усуней. Корифей антропологии Е.В.Жиров в своем научном труде «Об искусственной деформации головы» пишет: «В долине р. Таласа, в Казахстане, Гейкелем и Бернштамом были раскопаны курганные могильники с катакомбами начала н.э., которые Бернштам склонен приписывать гуннам. Процент деформированных черепов в них исключительно высок; на ряду с прекрасными коническими формами (рис. 28, 5) встречаются также переходные к низким, большинство черепов, кроме того, затылочно-деформировано... В первой половине I тысячелетия н.э. мы наблюдаем внезапный и блистательный расцвет обычаев, способствовавших искусственной деформации, которые вслед затем медленно отмирают. Наличный материал свидетельствует о продвижении этих обычаев в данный период с востока на запад.

Действительно, погребения с циркулярно-деформированными черепами располагаются в следующий хронологический ряд: 1) таласские могильники, 2) сарматские погребения Поволжья, Украины и Сев. Кавказа, 3) готские могильники, 4) средневековые могильники Сев. Кавказа и Закавказья, а также отдельные погребения на раннесредневековых некрополях в Западной Европе. Полагаю, что эта последовательность определена движением гуннов» (7).

В конце небольшого исследования о бесике и «бесиковой» деформации головы отметим, что затылочная и круговая (кольцевая) деформация у казахских малышей является

непреднамеренной, она возникает из-за долгого лежания ребенка на спине, голова деформируется под действием собственной тяжести и перетягивания лба платочком от дурного глаза, а также лобно-затылочная и теменная деформации, имеющие национальные черты.

История искусственной деформации головы у казахов имеет древние корни и вследствие не изученности необходимо полноценное исследование.

Список использованной литературы и данных:

1.Оспанбай А. Бесік тербеткен үйде береке бар. Түркістан, 15 желтоқсан 2016.

2. Такежанұлы Қ. Қазақтың ежелгі әдет-ғұрыптары. – Алматы. 2005, 84 бет.

3. Доброта Л. Древние корни бесика. Казахстанская правда. 7 августа 2015 года.

4. Орхон Б. Ритуал и символ казахского народа «бесик» или «колыбель младенца». В кн.: Сборник научных трудов. Под общ. Ред. Е.П. Ткачевой. _ Белгород: АПНИ, 2021. С. 12-14.

5. Анучин А. Киргизы Букеевской Орды (Антрополого - Этнологический очерк). Выпуск I. Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Императорском Московском университете. Т. LXIII. Труды Антропологического Отдела. Т. X. М., 1889. С. 431 (549 с.).

6. Яблонский Л.Т. К проблеме формирования краниологического типа древнейших скотоводов Средней Азии и Казахстана. Этнографическое обозрение, 1996, №6. С.45-52.

7. Жиров Е.В. Об искусственной деформации головы. // КСИИМК. Вып. 8. - М.: изд-во АН СССР, 1940. - С. 81-88.

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ ТАРИХЫ

Ақпанбет Н.Н., PhD, аға оқытушы

XX ғ. 80-ші жылдардың екінші жартысында құдіреті күшті КОКП адамгершілікке жат тәсілдермен жастардың бейбіт шеруін қан-жоса етіп баса отырып, өзі жіберген өкілін Қазақстандағы ең жоғарғы лауазым орындарында қалдыра алды. Қолы қанға боялған Орталық өкілі Г.Колбин шын мәнінде генерал-губернатор миссиясын атқарды. Билік басына келгеннен кейін ол республика кадрларының жоғарғы эшалонын тазалаудан өткізді. Науқаншылдық пен асыра сілтеушілікке үйренген коммунистік наменклатура бұл жолы да істің анық-қанығына қарамай, бұрынғы басшылықта болғандарды негізсіз қудалауға ұшыратты. Жаңадан сайланған КСРО халық депутаттарының I съезіне оның Халықтық бақылау комитетінің төрағасы қызметіне сайланып, Қазақстаннан кетуіне дейін осылай болды [1, б. 311].

1989 жылдың маусымында Қазақстан КП Орталық Комитетінің бірінші хатшылығына Н.Ә.Назарбаев келді. Аумалы-төкпелі кезде келген жаңа басшылық алдында бірқатар жауапты шараларды іске асыру міндеті тұрды. Ең алдымен халықты «қазақ ұлтшылдығы» деген айыпты атақтан арашалауға күш салынды. Билік жүйесіне реформаторлық ағымға бейімдік танытатын бірқатар жастар келді. Н.Ә.Назарбаев кеңестік кеңістіктегі экономикалық, мәдени интеграцияның іске асырылуына ерекше назар аударды [2, б. 201].

1987 жылы Қазақстан КП Орталық Комитеті мен Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің қазақ және орыс тілдері туралы қаулылары шықты. Осыдан бастап тіл мәселелері Қазақстанның ішкі саяси айтыстарында жиі сөз бола бастады. Жылдар бойы қордаланып қалған тілдің өзекті мәселелері баспасөзде үнемі көтерілетін болды. Нәтижесінде, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің сессиясында 1989 жылдың 22 қыркүйегінде «Қазақ КСР-ның Тіл туралы» Заңы қабылданды. Көп ғасырлық тарихында қазақ тілінің мәртебесі алғаш рет Заңға сәйкес Қазақ КСР-нің мемлекеттік тілі, ресубликада орыс тілі ұлтаралық қарым-қатынас тілі болып жарияланды.Бұл заң қазақ тілін дамыту ісіне жол ашты. Іс қағаздарын қазақша дайындайтын

және қазақ тілінде жұмыс жүргізе алатын хатшылар даярлайтын кәсіптік-техникалық училище ашылды.

1990 жылдың маусымынан 1991 жылдың маусымына дейінгі бір жылдың ішінде республика бойынша қазақ тілінде тәлім беретін 155 мектеп, 4 кәсіптік-техникалық училище, жоғарғы оқу орындарында факультеттер, бөлімдер ашылып, қазақ тілін үйрететін топтар құрылды. Сондай-ақ, Қазақстанда тұрып жатқан өзге ұлттық топтардың – украиндардың, ұйғырлардың, немістердің, татарлардың, түріктердің де жинақы қоныстанған жерлерінде ана тілдерінде сабақ оқытатын мектептер ашу қолға алынды. Көп ұлтты Қазақстанда тіл саясатының салауатты жүргізілуі қоғамның саяси орнықтылығын қамтамасыз ететін факторлардың бірі еді [3, б. 54].

Бұрын жабық болып келген мұрағаттық және кітапханалық қорларға қол жете бастады. Қазақстан қоғамы ешқандай кінәсы жоқ жүздеген мың адамдарды қырып-жоюдың қитұрқы әдістері, бөгде ойлыларды қуғындаудың жымысқы жүйесі, Қазақстанға қоныс аударылған халықтардың шын ауқымы т.б. туралы шындықты біле бастады. Сталиншілдіктің сұмдықтары туралы оқып білген адамдар зұлымдық төркінінен хабардар болды[4, б. 55].

Дүние жүзінің тарихи даму сахнасында және КСРО-да болып жатқан оқиғалар Қазақстанда өріс алған жас демократия үшін күрестің одан әрі өрлеуіне, бұқараның саяси белсенділігінің артуына ықпал етті. Осыған орай 80-жылдардың аяғында Қазақстанда да жоғарыдағылардың бұйрығынсыз, компартияның рұқсатынсыз, халықтың қайнаған ортасынан шыққан саяси белсенді адамдардың ұйымдастыруымен түрлі қозғалыстар мен саяси бірлестіктер пайда бола бастады. Олардың ішіндегі алдына ізгі мақсаттар қойған ең ірілерінің бірі –«Невада-Семей» антиядорлық экологиялық қозғалысы болды [1, б. 312].

1989 жылдың көктемінде Алматыда бой көтерген бұл қозғалыстың ұйымдастырушысы және идеялық жетекшісі – белгілі ақын, қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов болды. Қозғалыс халыққа аса үлкен қасірет әкелген Семейдегі ядролық сынақ полигонын жаптыру міндетін алдына қойды. Ізгі ниеті мен алға қойған мақсатының айқындығы және ұйымдастырушыларының батылдығы мен саяси көрегендігінің арқасында “Невада-Семей” аз уақыт ішінде бұқара арасында кең танымал жалпыхалықтық қозғалысқа айналды. Полигонға қатысты құпияларды ашу, тұрғындар шеккен залалдың орнын толтыру мақсатымен қозғалыс белсенділері түрлі шаралар – митингілер, шерулер, республикалық және халықаралық шеңберде ғылыми мәслихаттар ұйымдастырды [5].

Алматы қаласында 1991 жылғы 21 желтоқсанда қол қойылған Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құру туралы Декларацияда «БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде Ресей КСРО-ның құқығын иеленуші болады» деген тармақ бар. Бұдан ядролық қаруды иеленуге қатысты да Ресейдің құқықтық мирасқорлықты қамтамасыз етуі туындайды, өйткені БҰҰ ҚК тұрақты мүшелері – бес мемлекет (АҚШ, Ресей, ҚХР, Ұлыбритания және Франция) 1968 жылы Ядролық қаруды таратпау туралы шартқа қол қойғаннан кейін заң жүзінде құрылған «ядролық клубты» құрайды. 1992 жылы наурыз айында Мәскеуде бұрынғы кеңес мемлекеттерінің – Қазақстан, Ресей, Украина және Беларусь арасында сыртқы істер министрлері орынбасарларының деңгейінде келіссөздер болды. Бұл – КСРО ыдырағаннан кейін өткен жоғары деңгейдегі алғашқы дипломатиялық кездесу еді.

Сөйтіп, осы басқосудың нәтижесінде қабылданған Меморандумның негізгі тармағы бойынша «Ресей ТМД-дағы «бірден-бір ядролық мемлекет» болып табылады» деген мәмілеге келді қатысушы мемлекеттер. Кейіннен бұл ереже 1992 жылы мамыр айында қол қойылған Лиссабон хаттамасына негіз болды, ол Қазақстанның, Украина мен Беларусьтің ядролық қаруға ие болуға ықтимал талаптануынан бас тартуын заңдық тұрғыдан растады. Солай Қазақстан ядролық қарусыз мемлекетке айналды.

1990 жылы жазда азаматтық «Азат» қозғалысы, «Бірлік» қозғалысы және т.б. ұйымдар саяси сахнаға шықты. «Азат» азаматтық қозғалысы саны жағынан көп ұйым болды. 80-жылдардың аяғында қазақ тілінің жанашырлары әр жерде ұйымдасқан түрде әрекет ете бастады. Мұның арты республикалық Қазақ тілі қоғамын құруға алып келді [1, б. 313].

Сол жылдары қоғамдық-саяси өмірге белсене араласып жүрген белгілі ақын Мұхтар Шахановтың қозғау салуымен Арал және Балқаш мәселелері бойынша комитет құрылды [6, б. 60].

КСРО-ның ыдырауы жағдайында республиканың қоғамдық саяси өмірінде де үлкен өзгерістер өрби түсті. 1990 жылы 24 сәуірде Қазақ КСР Жоғарғы кеңесі «Қазақ КСР-нің Президенті лауазымын белгілеу туралы» Заңды қабылдаса, 1991 жылы 1 желтоқсанда бүкілхалықтық Президент қызметімен бірге бірге вице-президент қызметіне сайлау өтті.

1991 жыл, 8 желтоқсан КСРО-ның таратылуы туралы шешім қабылдаған Беловьеже келісімі негізінде КСРО өмір сүруін тоқтатсымен Қазақстанның болашақ тізгінін өз қолына алған алғашқы қадамдары басталды. 1991 жылғы 16 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық Заңы Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін жариялап, біртұтас, бөлінбейтін, қол сұғылмайтын аумақтарға ие болатын, барлық мемлекеттермен өз қарым-қатынасын халықаралық құқық принциптері негізінде жүргізетін егемен мемлекет ретінде мемлекеттік тәуелсіздігін заң жүзінде бекітті. Республика халқының атынан сөйлеу құқығы тек Жоғарғы Кеңеске ғана емес, сол сияқты мемлекеттің басшысы – Қазақстан Республикаасының Президентіне де берілді.

1991 жылы 16 желтоқсанда Республиканың Жоғары Кеңесі «Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Заңды қабылдауымен халықаралық қоғамдастықта бұл акцияның әсері туралы мәселе пайда болды.

Ново-Огаревода 1991 жылы 23 сәуірде РКФСР, Украина, Қазақстан, Беларуссия, Өзбекстан, Әзербайжан, Қырғызстан, Тәжікстан және Түркменстан басшылары кездесіп, нәтижесінде «9+1» деп аталатын жаңа Одақтық шарт дайындалды. Бұл одақ енді Кеңестік Егеменді Республикалар Одағы деп аталатын болды.

Бұдан кейінгі оқиғалардың бәрі осы одақтық шарттың жасалу және қабылдану мәселелеріне байланысты өрбіді. Әсіресе, Егеменді мемлекеттер одағы тұрақтылығының кепілдіктері туралы Россия Федерациясы мен Қазақстан басшылары бірлескен мәлімдеме жасайды. Тарихта тамыз бүлігі деп аталған бұл акцияны ұйымдастырушылар өздерін «Кеңес басшылығы» деп атап алдарына керегесі босап, шаңырағы шайқалған КСРО-ны қалпына келтіруді мақсат етіп қойғандарын мәлімдеді. 1991 жылы 19 тамызына қараған түні – КСРО президенті М.С. Горбачев Қырымдағы Фороста демалыста жүрген жерінде биліктен кетті [7, б. 260].

Сол жылғы 20 тамыз күні республика басшысы Н.Ә. Назарбаев жаңа мәлімдеме жасап, төтенше жағдай жариялау елдің негізгі заңына сәйкес емес, сондықтан да үш адамнан тұратын «басшылықтың» жарлықтары мен басқа құжаттарының заңды күші жоқ, сонымен қатар олар республикалардың мемлекеттік егемендік туралы декларацияларын аяққа басу болып табылады деп жариялады. Тек жоғары шенді әскерилер мен партиялық номенклатураның басындағы топтар ғана қолдаған, халық бұқарасы тарапынан қарсылыққа кезіккен ТЖМК 1991 жылғы 21 тамызда толық жеңіліс тапқан болатын. 1991 жылы 20 тамызда қол қойылуға келісілген жаңа одақтық шарттың енді қажеті болмай қалды.

1991 жылы тамыздың 23-інде Н. Назарбаев КОКП Орталық Комитеті Саяси Бюросының құрамынан шығатыны жөнінде мәлімдеді. Кейіннен Қазақстан Компартиясының өзі де тұтастай КОКП-ның құрамынан шықты. 1991 жылы тамыздың 28-інде өткен Қазақстан КП Орталық Комитетінің пленумында сөз сөйлеген Н. Назарбаев: «КОКП өзінің орталық

басшылығы арқылы халықтық абройынан айырылды, - дей келіп, - біртұтас құрылым ретінде ол енді жоқ біздің Орталық Комитетте Қазақстан Компартиясы да бұрынғы күйінде қала алмайды»- деп көрсетті. Пленум Қазақстан Компартиясының төтенше съезін шақыруды ұйғарды. Төтенше съезд 1991 жылы қыркүйектің 7-сінде болды. Ұзаққа созылған айтыс-тартыстан соң съезд Қазақстан Компартиясын тарату, оның орнына жаңа партия құру туралы шешім қабылдады. Жаңа ұйым «Социалистік партия»депаталатын болды. Республиканың егемендігін жариялауға байланысты енді президентті бүкіл халық болып сайлау қажеттігі туды.

Осыған орай Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі 1991 жылы қазанның 16-сында қаулы қабылдады. Бұл қаулы бойынша президенттікке кандидаттарды тіркеу қарашаның 10-ына дейін, ал сайлау желтоқсанның 1-күні өтетін болып белгіленді». Нәтижеде республиканың президенттігіне жалғыз үміткер болып Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі ұсынған Н. Назарбаев тіркелді.

Республика тұрғындарының ішінде сайлау құқығы барлардың 88,23%-і дауыс беруге қатысып, олардың 98,78%-і Н. Назарбаевты жақтап дауыс берді. Желтоқсанның 10-ы күні Н.Ә. Назарбаев Республика сарайында салтанатты түрде ант беріп, Қазақстан Республикасының халық сайлаған Президенті ретінде ресми іске кірісті.

1991 жылы 10 желтоқсан күні республика атауын өзгерту туралы заң қабылданды. Бұдан былай Қазақ Кеңестік Социалистікреспубликасы Қазақстан Республикасы деп аталатын болды. Қазақ елі коммунистік тоталитарлық режим тұсында таңылған «кеңестік социалистік» айдарынан біржола құтылды. Бұл да тәуелсіздікке жетер жолдағы бір маңызды баспалдақ іспетті еді.

1991 жылдың желтоқсанына дейін бұрынғы КСРО-ның қарамағында болған республикалардың бәрі мемлекеттік тәуелсіздігін жариялаған болатын.

1991 жылдың аяғына қарай Қазақстанның тәуелсіздігін жариялауға болатын қолайлы жағдай қалыптасты. Дүние жүзіндегі және бұрынғы КСРО-дағы саяси ахуал - 1991 жылғы тамыз бүлігі және оны ұйымдастырушылардың жеңілуі, КСРО-ның өмір сүруін тоқтатуы, ТМД-ның құрылуы, одақтас республикалардың жеке мемлекет болып бөлініп шығуы Қазақстанның да тәуелсіздігін жариялауын тездетті.Бұл жерде өзге республикалардың бәрінің дерлік, соның ішінде Ресейдің өзінің мемлекеттік тәуелсіздігін жариялауы шешуші рөл атқарды. Ақыры тамыз бүлігінен кейінгі төрт ай ішінде аса шиеленіскен саяси күрес үлкен тарихи маңызы бар ұлы оқиғамен аяқталды. 1991 жылы желтоқсанның 16-сында «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы» қабылданды. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі жарияланды.

Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздігін жариялаудың тарихи маңызы өте зор.Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін жариялауы қазақ халқының тарихындағы шын мәніндегі ұлы оқиға болды. Ұлттық тіл, мәдениет, дәстүр, мораль қайта жанданып, сырттай кедергісіз, өзінің табиғи даму жолына қайта түсуіне жол ашылды. Ұлттық зиялы қауымының қалыптасуына және дамуына жағдай жасалды. Большевиктер билеген жылдарда еріксізден шет елдерге тентіреп кеткен Қазақстан азаматтарының тарихи отанына қайта оралуына жол ашылды. Қазақ ұлты қайта түледі. Әлем халықтарымен терезесі тең, іргелі ел болу құқығына қолы жетті [7, б. 261].

Қазақстанның тәуелсіздік алуының халықаралық маңызы да ерекше. Еуропаның шығысы мен Азияның батысында бейбіт сүйгіш және демократиялық жаңару жолын қалаған жаңа мемлекет пайда болды. Әлеуметтік қауымдастық жаңа демократияның күштерімен толықтырылды. Аумағында атом қаруы орналасқан мемлекет ретіндеҚазақстан Республикасының сыртқы саясаттағы әр қадамына әлем саясатшылары көңіл бөліпотырды.

Қазақстанның атом қаруын таратпау ынтасы әлемде атом соғысын болдырмау үшін күреске қосылған маңызды үлес болды.

1991 жылдың желтоқсаны ірі саяси оқиғаларға толы болды. Олардың ең бастысы – КСРО-ның ыдырауы еді. Дүние жүзінің алтыдан бір бөлігін иемденіп, онда қоныс тепкен екі жүзге жуық ұлттар мен ұлыстарды 70 жыл бойы темірдей уысында ұстаған, жарты ғасыр бойы атом соғысы қаупімен дүниені тітіреткен алып империяның күйреуі көп күттірмеді. Желтоқсанның 8-де Минскіде бас қосқан үш славян мемлекеттерінің басшылары өзара келісіп, 1922 жылғы КСРО-ны құру туралы шарттың өз күшін жойғанын жариялады. Көрсетілген ол құжатта: «Біз, Беларусь, Ресей, Украина 1922 жылғы Одақтық шартқа қол қоюшы яғни КСРО-ның құрылтайшылары болған мемлекеттер ретінде КСРО-ның халықаралық құқық субъектісі ретінде және геосаяси ақиқат тұрғысында өзінің өмір сүруін тоқтатқанын мәлімдейміз» деп жазылды. Қол қоюшылар дайындаған бұл құжатта КСРО заңдарының күшін жойғандығы, одақтық орындардың жұмысын тоқтататындығы да атап көрсетілді.Сонымен қатар, аталған үш мемлекеттің басшылары Тәуелсіз Мемлекеттер Одағының (ТМД) құрылғандығы туралы мәлімдеді [8, б. 97-98].

1991 жылғы 13 желтоқсан күні Ашғабадта Орта Азия республикалары мен Қазақстанның жетекшілері бас қосты. Олар Белоруссияда үш славян республикалары басшыларының кездесуінен кейін пайда болған қолайсыздықтарды жеңе отырып, Минскіде қабылданған шешімдерді жақтайтындықтарын білдірді. Бұрын КСРО құрамында болған, кейін өздерінің тәуелсіздіктерін жариялаған республикалар – Армения, Әзірбайжан, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова, Өзбекстан, Ресей Федерациясы, Тәжікстан, Түрікменстан, Украина басшылары 20 желтоқсан күні Алматыда бас қосты. 21 желтоқсан күні аталған тәуелсіз мемлекеттердің жетекшілері жергілікті уақыт бойынша 11 сағатта Қазақстан Президентінің резиденциясына жиналды. Сағат 15-те бұрын дайындалған құжаттарды талқылау аяқталып, 11 тәуелсіз мемлекеттің басшылары жергілікті уақыт бойынша 17 сағатта тәуелсіз мемлекеттердің жаңа ұйымын құрғандары туралы хаттамаға қол қойды.

Алматыдағы кездесудің нәтижесінде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) дүниеге келді. Бұрынғы Кеңес Одағын ойға түсірмеу үшін жаңа шартта «одақ» деген сөз «достастық» сөзімен алмастырылды.

Қорытындылай келгенде,жаңа мыңжылдықтың қарсаңында Қазақстан тәуелсіздігін жариялап, егемен ел атанды. Тәуелсіздікке қол жеткізу арқылы қазақ халқы ғасырлар бойы армандаған «мәңгілік ел» орнату туралы ұлы мұратын ақиқатқа айналдырып, төрт құбыласы тең, шекарасы айқындалған, қазығы берік толыққанды мемлекет қалыптастырды. Бұл-халықтың өршіл рухы мен өшпес жігерінің жеңісі еді.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Мусин Ч. Қазақстан тарихы. – Алматы: Дәуір, 2003. – 327 б.
2. Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. – Алматы: Казахстан, 1996. – 624 с.
3. Жанақова Н. Қазақстандағы ұлттық тіл құрылысы: 070002: тарих ғыл. канд. ... дис. – Алматы: Рауан, 1997. – 151 б.
4. Шариязданов О.Қ. Социально-историческое аспекты идентификации культурных ценностей казахского народа в Республике Казахстан: теория, методология, историография: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.09. – Алматы, 2010. – 164 с.
5. ҚР ПМ. Қ. 7. Т. 1. Іс. 55. П. 23.
6. Кенжеахметов С. Жеті қазына. – Алматы: Ана тілі баспасы ЖШС, 2002. – 136 б.
7.Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. Қазіргі Қазақстан тарихы. – Алматы: Раритет, 2010. – 429 б.
8. Аяған Б., Ауанасова Ә., Сүлейменов А. Қазақстанның жаңа тарихы: кеңес жүйесінің дағдарысы және ыдырауы: 3 т. – Алматы, 2012. – Т. 1. – 320 б.

АЛАШОРДА ҮКІМЕТІНІҢ СЫРТҚЫ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Алдабергенова Н.Г.
Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Тарих мамандығы бойынша 2-курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – **Көшенова Ғ.И.**, т.ғ.к., доцент

Алаш мұрасын зерттеу отандық тарих ғылымының маңызды бағыттарының бірі екені мойындалғаны ақиқат. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында осы тарихи проблемаға «Алаш мұрасы және қазіргі заман» деген арнайы бір тарауын арнап осы қозғалыстың мән-мағынасына тоқталды.

Ресейде патша билігінің құлауы нәтижесінде қазақтың ұлтжанды қайраткерлерінің ұйымдастырумен Қазақ жерінде Алаш автономиясы аталатын қазақтың ұлттық-территориялық мемлекеттілігі құрылып, 1917-1920 жылдары өмір сүргені және оны Кеңес үкіметі тарих сахнасынан күштеп кетіргені тарихтан белгілі [1].

Ресейдің Азиялық бөлігінде 1917 жылғы революциялар нәтижесінде 1917-1918 жылдары Кеңес өкіметінің саясатына қарсы бағытталған бірнеше үкіметтер құрылып, алды бірнеше ай, ал кейбірі бірнеше жыл өмір сүргені белгілі.

Қазіргі ресейлік зерттеушілердің пікірінше большевиктерден азат етілген Ресейдің шығыс аймақтарында құрылған демократиялық «үкіметтер» ішінде екеуі жетекші рөл атқарды. Бірі - Самара қаласында құрылған Комуч (1918 ж. - қыркүйек-қараша), екіншісі - орталығы Омбыда орналасқан Сібір уақытша үкіметі (1918 ж. қыркүйек-қараша). Бұл екі үкіметтің де өздерін қорғайтын қарулы күштері (Халық армиясы, Сібір армиясы) болды.

Екі үкімет 1918 жылы қыркүйекте Уфа қаласында өткен біріккен кеңесте бірігу туралы шешім қабылдап, 5 адамнан тұратын Директория құрып, бұрынғы Уақытша үкімет тұсында министр болған эсерлер партиясының мүшесі Н.Д. Аксентьевті төраға етіп сайлайды.

Бірақ сол жылы 18 қарашада Омбыда казак әскерлері төңкеріс жасап Директорияны құлатып, билік тізгіні П.В. Вологодскийге көшеді. Бұл үкімет көп ұзатпай демократиялық жолмен барлық билікті адмирал А.В. Колчаққа тапсырады. Ал адмирал Колчак Сібірдегі билікті 1920 жылдың 4 қаңтарына дейін қолында ұстады [2].

Орталық Азияда орталығы Қоқан қаласында орналасқан Түркістан (Қоқан) автономиясы құрылып 1917 жылдың қарашасынан 1918 жылдың 11 ақпанына дейін, яғни 72 күн өмір сүрді.

Ресейдің ішкі аумағында 1917 жылы 29 қарашада Башқортстан автономиясы жарияланып 1919 жылдың 18 ақпанына дейін өмір сүрді. Бұл үкіметке 3. Уәлиди басшылық жасады.

Алашорда басшылығы әр кезеңде осы үкіметтермен байланыс орнатып, олардан қолдау табуға ұмтылады. Бұл үкіметтер Алаш автономиясын біртұтас ұлттық мемлекет ретінде мойындайды деп үміттенеді. Сондықтан Алашорда үкіметінің мүшелері осы үкіметтермен тікелей байланысқа шығуға тырысты. Қазақ қайраткерлері Алаш автономиясын сақтап қалу жолында көршілес әскери және саяси күштермен, мемлекеттік құрылымдармен дипломатиялық қарым-қатынастар жүргізді [3].

Алаш басшылары жаңа құрылып жатқан қазақ мемлекетін қорғау үшін Ресей жеріндегі уақытша әскери үкіметтерден ұлттық әскер құру үшін қару-жарақ пен қазақ сарбаздарын әскери өнерге үйрететін мамандар алуды мақсат етті және бұл істе едәуір нәтижеге қол жеткізеді.

Алғашқы келіссөздерді Жаһанша және Халел Досмұхамедовтер «Комучпен» (Комитет членов Учредительного собрания) жүргізеді және олардан едәуір көлемдегі қару-жарақтар алады. 1918 жылы 3 маусымда Самарада құрылған Комуч құрамына 10-ға жуық Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлері кірді және бұл құрылым федерализм принципін ұстанды [4].

Комуч Алашорданы негізінде мойындады және 1918 жылы 25 қыркүйекте Алашорда туралы Декларация қабылдап, Қазақ үкіметімен байланыс жүргізетін арнайы уәкіл тағайындады.

Алашорда Башқұрт автономиясымен де одақтық қарым-қатынас жасауға әрекеттенді [5].

Алаш басшылығы сонымен қатар Орынборда атаман Дутовпен байланыс жасады, бірақ бұл әрекеті күткен нәтиже бермеді.

Омбыда орналасқан Уақытша Сібір үкіметі Ресей империясы құрамында болған отар халықтарға бүйрегі бұра қоймады. Ол үкіметтің құрамындағы М.Б. Шатилов басқарған «Бұратаналар ісі жөнінде министрлік» Алаш автономиясымен турлі мәселелер бойынша (земство, салық мәселесі, әскер жасақтау, сот билігі т.б.) бойынша жұмыстар жасады.

Алашорда басшысы Ә. Бөкейханов Сібір Үкіметіне «Алашорда мен Сібір үкіметі арасындағы уақытша қатынастар орнату туралы» төмендегідей ұсыныс жасайды:

1) Сібір үкіметі мен Алаш автономиясы бірін-бірі таниды..

3) Алаш территориясын мекендейтін барлық халықтар мойындайтын өкімет құрылғанша Алашорда қазақ-қырғыз халқының өкімет органы болып табылады.

4) Армия территориялық және ұлттық негізде құрылады ... ол соғыс кезінде Уақытша Сібір үкіметінің әскерилерімен ортақ командованиеге бағынады. Сібір үкіметі армияны қару-жарақпен, азық-түлікпен және әскери нұсқаушылармен қамтамасыз етуге міндетті. Алашорда Алаш территориясын большевиктік бандалардан тазартуды, Түркістан мен Жетісуға көмек көрсетуді өзінің бірінші міндеті деп санайды.

5) Банктер мен басқа да қаржы мекемелері әзірге Уақытша Сібір үкіметіне бағынады...

6) Таяу уақытта большевиктерден азат етілген автономиялық халықтар мен шет аймақтардың депутаттар конгресін федералдық өкімет құру мақсатымен шақыру қажет... Сібір, Алаш, Башқұрт және Түркістан федерациясын құру мүмкін.

Уақытша Сібір үкіметі Алашорданың ұсынысын төрт күн бойы талқылап төмендегідей шешімге келеді: Алашорда қазақ халқын басқаратын өкімет органы болып мойындалсын, оған үй басы сайын салық жинауға рұқсат етілсін, Алашорда ұлттық сот құруға құқылы болсын, Ұлттық армия Сібірдің әскери мекемесі белгілеген тәртіп бойынша құрылады. Оның қолбасшысы мен әскери бөлімдердің командирлерін Алашорданың келісімімен Сібірдің әскери министрлігі тағайындайды [5, 196-197 б.]. Алаштанушы ғалым К. Нүрпейісов Сібір үкіметімен Алашорданың бұл келісімін Алаш автономиясын жартылай мойындау болды деп бағалайды [6, 181 б.].

Алашорданың әскери бөлімінің бастығы, капитан Х. Тоқтамышев Уақытша Сібір үкіметімен Алашорда әскерін құруға көмектесу жөнінде келіссөздер жүргізеді. Соның нәтижесінде Алаштың әскери құрамалары ақ гвардияшылармен күш біріктіріп Кеңес өкіметіне қарсы соғыс қимылдарын жүргізуге қатысады.

Бірақ Колчак пен Анненков әскерлері бейбіт қазақ ауылдарына зорлық-зомбылық жасағандықтан алаш қайраткерлері олардан бас тартып Кеңес өкіметімен жақындасуға бет бұрады.

Колчак Сібір үкіметінен билікті тартып алып Алашордаға бағынуды талап еткенде оның Батыс бөлімі бұйрыққа бағынбайтынын өз қарауындағы территорияда басқаруды бұрынғыша жүргізе беретінін мәлімдеді. Алашорданың Батыс бөлімінің орталығы

орналасқан Жымпитыға 80 әскерімен Колчактың өкілі генерал Лебедев келгенде Ж. Досмұхамедов билікті бермейді [3, 114-115 б.].

Алашорда мен Түркістан (Қоқан) автономиясы жетекшілері қазақ мемлекетін құруда бір бағыт ұстанады. Түркістандық үкімет басшылары М. Шоқай мен М. Тынышбаев Алаш съездеріне қатысса, Алашорда атынан М. Дулатов, Б. Құлманов және Т. Құнанбаев сияқты алаш өкілдері 1918 жылы 6-9 қаңтарда өткен Сырдария қазақтарының съезіне қатысады [5, 50 б.]. Алашорда мен Түркістан автономиясы жетекшілері Кеңес өкіметіне қары ортақ позицияда болып, соған сай әрекет жасады.

Дегенмен алғашқы кезде олардың арасында ұлттық мемлекет құру мәселесінде пікір алшақтығы да кездесті. Әлихан Бөкейханов Қазақстанның (Қазақ автономиясының) Түркістанмен (Қоқан автономиясымен) бірігуіне қарсы болды. М. Дулатовтың айтуынша Ә. Бөкейханов бұл мәселе туралы көзқарасын мына тұрғыда дәлелдеді: «Орта Азияның халықтары, солардың қатарында өзбектермен бірігуге болмайды. Оларда діни фанатизм мен кертартпалық ғұрыптар көп сақталынған. Орта Азия халықтары шариғат заңымен өмір сүреді. Олар мәдени тұрғыдан бізден бір саты төмен тұр. Сондықтан олармен бірігуден ешбір нәтиже шықпақ емес».

Түркістан (Қоқан) автономиясының құрамындағы өзбек өкілдері де Алашорда басшысы Ә. Бөкейханов туралы дұрыс көзқараста болмады. Қазақтардың Сырдария облыстық сьезіне қатысуға Қоқанға келген Алашорда өкілдеріне олар былай деген: «Сіздердің көсемдеріңіз кадет Ә. Бөкейханов барып тұрған орысшыл адам». Түркістан (Қоқан) автономиясының өкілдеріне Сырдария облысын Қазақ автономиясына қосу туралы пікір ұнамады. Ал Сырдария облысынан Екінші жалпықазақ сьезіне қатысқан М. Шоқай бүкіл қазақ жері Түркістан автономиясына біріктірілсін деген алғашқы өз ұсынысынан бас тартып, екі жақтың көзқарасын жақындастыруда жағымды рөл атқарды [7,126 б.].

Алаш автономиясының басшылары Кеңес билігімен де саяси ымыраға келу жолдарын қарастырады. Батыс Алашорданың 1918 жылы қаңтарда Қаратөбеде өткен съезінде Кеңес өкіметімен келіссөз жүргізу үшін Мәскеуге Жаһанша Досмұхамедов бастаған делегация жіберуге шешім қабылдайды. Оның бір себебі Кеңес өкіметің басшысы В.И. Лениннің Жаһанша Досмұхамедовпен оның орыс әйелі Ольганы (Янга) жақсы тануы да себеп болды [8, 73 б.].

Алаш үкіметінің тапсырмасы бойынша 1918 жылы наурыз айында Халел Досмұхамедов пен Жаһанша Досмұхамедов Мәскеуге барып Халық Комиссарлары Кеңесінін төрағасы В.И. Ленинмен, Ұлт істері жөніндегі халық комиссары И.В. Сталинмен кездесіп Екінші жалпықазақ сьезінің қаулысын табыс етеді. Келіссөздердің барысында Алашорда жетекшілері Кеңес өкіметі басшыларының талап етуі бойынша Кеңес өкіметін «Ресейдегі барлық автономиялы халықтардың кіндік үкіметі» деп тануға мәжбүр болады.

Зерттеушілер деректеріне қарағанда келіссөздер нәтижелі өткен. Алаштықтар Кеңес билігінен Алаш автономиясын мойындауды талап етті. Алаш үкіметі Кеңес өкіметі жанынан Қазақ комиссариатын құруды сұрады.

И.В. Сталин Семейдегі Алашорда басшысы Ә. Бөкейханов пен Х. Ғаббасовты телеграфқа шақырып: «... қазақ-қырғыз өкілдері жергілікті советтермен бірігіп, ұлт ниеттерін жарысқа шығаруға сиез шақыратын комиссия құру керек»-деп алашордашылардан осы мәселеге байланысты жауап қайтаруын өтінеді. Алаш делегациясы да ез тәуелсіздігін белгілі дәрежеде қамтамасыз етуге тиісті біраз талаптарды Кеңес өкіметіне қояды. Халел және Жаһанша Досмұхамедовтар келіссөздердің аяқталғанын хабарлай келе Семейге жолдаған жеделхатында Кеңес өкіметі Қазақстанның әрбір облыстық кеңесінде тұтқындалған қазақ қайраткерлерін босату жөнінде нұсқау бергендігін, Алашорда ұсынған өзге шарттарға таяу

күндері жауап беретіндігін және РКФСР-дің Ұлт істері жөніндегі комиссариатының құрамында Қазақ бөлімін құруға қол жеткізгендіктерін хабарлайды [5, 137 б.].

Келіссөздер нәтижесінде Мәскеу алаштықтар сұраған 40 млн. рубльдің 12 миллионын береді. Бірақ орта жолда, Саратов қаласында Орал облыстық депутаттар Кеңесінің мүшесі большевик Д.И. Яковлев күтіп отырып, ақшаны тартып алады. Бұл оқиға алаштықтардың Кеңес билігіне деген наразылығы мен сенімсіздігін одан әрі өршітті.

Алаштанушы ғалымдардың пікірінше сол кезде Ресейдің Азиялық бөлігінде құрылған үкіметтер Алашорданы саяси күш ретінде танып өз жағына тартуға әрекет жасаған.

Кенес өкіметі Азамат соғысының алғашқы жылының қорытындыларын шығара келіп, кеңес өкіметін ұлт аймақтарында нығайтудың тиімді жолдарының бірі - ұлттық-мемлекеттік құрылысты тереңдету қажет деп санады. Бұл бағытта кеңестік негіздегі Татарстанның, Башқұртстанның және Қазақстанның автономиялық мемлекеттігін тез арада құру большевиктердің ұлт саясаты саласындағы маңызды міндеттерінің бірі деп анықталды. Бұл бағыт большевиктер партиясының VIII съезінде (наурыз 1919 жыл) бекітілді.

Кенес өкіметі ақгвардияшылар жағындағы уақытша үкіметтерден түңілген Алашорда үкіметімен байланысқа барып, өз жағына тартты. Ең алдымен мұндай байланысқа Алашорданың белгілі кайраткері А. Байтұрсынов басқарған тобы барды. 1919 жылы қазақ даласында большевиктердің нұсқауымен Қазақ АКСР-ін құруды ұйымдастыру мәселесімен айналысатын Қазақ революциялық комитеті (Қазревком) құрылады.

Ахмет Байтұрсыновтың ұсынысымен 1919 жылдың екінші жартысында Батыс Алашорда мен Қазревком арасында келіссөздер жүргізу мәселесі қаралды. Сол жылдың желтоқсан айында Қазревком өкілдері Жаһанша және Халел Досмұхамедовтармен келіссөздер жүргізуге келеді. Бірақ бұл келіссөздер барысында Алашорда үкіметі Қазревком тарапынан қойылған ұсыныстарға келіспегендіктен нақты жауап қайтармаған [5, 235 б.]. Дегенмен Азамат соғысы кезінде өздерінің басты саяси қарсыласы санағанымен Алашорда басшылығы Ресейдегі және Қазақстандағы саяси жағдайды ескере келе Кеңес өкіметімен ымыраға баруға мәжбүр болды.

Алаш автономиясы басшылары әрқашан екі лагерге бөлініп соғысып жатқан Ресейдің азамат соғысына қазақ азаматтарын қосып құрбан етуден барынша сақтанып, ұлт мүддесін қорғап әрекет жасады. Мәселен, 1918 жылы қарашада Қызыл Армиямен соғыстарда жеңіліске ұшыраған ақгвардияшыл күштердің қатарындағы Орал казактары Алашордадан әскерге қазақ жігіттерін беруді талап еткенде, Алаш жігіттері тек өз жерін қорғауға ғана ант бергендігін алға тартып Алаш басшылары одан бас тартады. Алашорда басшылары сыртқы күштермен қатынастарында қазақ өлкесін автономиялы басқаруға күш қолданбай, қантөгіссіз, конституциялық жолмен, саяси күрес әдісі арқылы жетуді мақсат етті.

Сонымен катар большевиктік күштермен, ақгвардияшылармен және Ресейдің Қазақ елімен шекаралас аймақтарындағы сол кездерде құрылып шамалы уақыт өмір сүрген үкіметтермен уақытша ымыраға келгенде ұлттың мүддесін қорғай отырып, тәуелсіз саясат жүргізуге ұмтылды.

Алаш көсемдері Ресейдегі алапат азамат соғысы жағдайында сан түрлі әдіс-тәсілдер қолданып кейінгі толқын қайраткерлерге мемлекет басқару ісінде, соның ішінде сыртқы қатынастар саласында ұлт кадрларына ұлт мүддесін қорғауды үлгі өнегесін, алғашқы тәжірибесін көрсетіп кетті.

Алашорда үкіметінің 1917-1919 жылдарда бұрынғы Ресей империясы аумағында өмір сүрген 5-6 үкіметтермен келіссөздер жүргізу өнері, осы іс-шараларды нақты іске асыруға бағытталған қаулы-қарарлар қабылдауы, Алашорда үкіметі мүшелерінің саяси сауатты және бұл үкіметтің сыртқы байланыстар қалыптастыруға қабілетті болғандығын айғақтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:
1. Қазақстан. Ұлттық Энциклопедия. 1-том. - Алматы. 1998. -720 бет.
2. Шишкин В.И. Из истории формирования Совета министров Временного Всероссийского правительства (октябрь 1918 г.) // Вестник НГУ. Серия: История, филология. Новосибирск, 2007. Т.6. Вып. 1 (история). С. 209-217.
3. Сүлейменова Д.Д. Батыс Алашорда тарихы-өлке тарихының құрамдас бөлігі. -Алматы: «Арыс» баспасы. 2007. - 136 бет.
4. Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. -Алматы: Издательский дом «Таймас». 2009. - 412с.
5.Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж. - мамыр 1920 ж. -Алматы: «Алаш» 2005. -Т. 2. -496 бет.
6. Нүрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы: «Ататек». 1995. - 256 бет.
7. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) бес томдық. 4-том. 2007. -Алматы: Атамұра. 2010. - 688 бет.
8. Мажитов А.С. Жаханша Досмухамедов. -Алматы: Издательство «Арыс». -216 с.

ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ХИМИЯ-ФАРМАЦЕВТИКА ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ

Алшыкенова А.Т.
3 курс PhD докторанты
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Ғылыми жетекші: т.ғ.д., профессор **Г.Т. Мусабалина**

Қалалардың тарихи тағдырларындағы бұрылыстар кейде бізді таң қалдырады. Керуен саудасы дәуірінде ең үлкен, ең «даңқты» қала, бірінші дәрежелі әскери бекініс болған Испижабты жаулап алушылар қиратып, кейін шежірелерде Сайрам болып қайталанады.

Зұлым тағдырдың тауқыметін басынан өткерген Сайрам тағы да қуатты бекініс қабырғаларымен қоршалып, шұңқырға көмілді. Негізгі цитадельдің қорғанысын күшейту үшін оның айналасына далалық бекіністер орнатылады. Солардың бірі Шымкент деп аталды, яғни шым-шымнан салынған бекініс болды. Бекіністің нақты салынған күні белгісіз, бірақ Темірдің тарихшысы Шарафетдин Иезданың «Жеңіс кітабынан» біз мынаны білеміз: 1366 жылы Ташкенттен Сайрамға көшіп бара жатқанда әмір өзінің ілгері жылжыған колоннасымен Чимкент қаласының тұсында біріккен. Сайрамға жақындаған жерлерді жауып тұрған қалқан іспетті қаланың бізге жеткен алғашқы аты осы.

1864 жылы қыркүйекте бес мыңдық отрядты басқарған полковник М.Г.Черняевтың мақсаты қатты жабдықталған Чимкент бекінісін жаулап алу болды. Түркістан өлкесінің уездік қаласына айналған Чимкент өз жағдайына сай елтаңбасына ие болды: қалқанның көгілдір алқабында алтын бұтақты дермене өсімдігі бейнеленді. Бұл геральдика үшін жаңалық емес болғанымен, бірақ бұл бұтақтың жергілікті халық үшін маңызы жоғары және ащы шөп дермененің қала символына айналуы кездейсоқ емес [1, с. 116-118].

1867 жылдан бастап Шымкент әкімшілік орталығы Ташкент қаласында болатын Түркістан генерал-губернаторлығының Сырдария облысының уездік қаласына айналды. Осы кезеңнен бері Шымкентте айтарлықтай өзгерістер болды. Шымкенттің келбеті өзгерді. Жаңа қала өзінің дұрыс орналасуымен, еуропалық үлгідегі үйлерімен ерекшеленді, олардың ішінде уездік көпестер мен шенеуніктердің ғимараттары ерекше көзге түсті. Шымкенттің шаруашылық сипаттамасы Түркістан өлкесінің жөнсілтерінде (1901ж.) келтірілген: «Ол Ташкентті Сайрам бидайымен, таза сиыр сүтімен қамтиды. Одан Еділ тоқыма фабрикалары жүн, шетелдік былғары, шұжық және аспап жасаушылар ішек-қарын алады. Қала жылқы саудасымен әйгілі».

19 ғасырдың аяғында Шымкенттің сауда алаңдарында 19 өндірістік, 87 ер-тоқым, құрылыс, азық-түлік, 70 шағын дүкендер, 50 шайхана, 10 керуен сарай, 9 асхана және 27 ұн дүкені болды. Облыста тауар-ақша қатынастарының дамуымен ауыл шаруашылығы шикізатын өңдейтін кәсіпорындар пайда болды. Ал 20 ғасырдың басына қарай Шымкентте 3 май зауыты, 5 тері өңдеу және 15 кірпіш зауыты, сондай-ақ 26 диірмен, 4 шағын мақта тазалау, 15 ұста және 15 сабын зауыты болған екен [2, с. 4].

Қазіргі таңда Шымкент қаласы еліміздің үшінші мегаполисіне айналып, өсіп, дамып жатыр, өнеркәсіп орындары көбейіп жатыр, бірақ тарихқа үңілсек қаладағы алғашқы кәсіпорындардың бірі – «Химфарм» АҚ екенін көреміз. Бұл тамаша зауыттың тарихы өзінің даралығымен таң қалдырады. Дәрілік антигельминтик ретінде қолданылатын жусан тұқымын барлығы дерлік біледі, бірақ оның қайдан шыққанын аз ғана адам білер. Осы уақытқа дейін жусан тұқымы алынатын өсімдік кездесетін аймақтар көп емес. Бұл өсімдіктің отаны Африканың, Үндістанның, Оңтүстік Американың кейбір аймақтары мен Сыр-Дария облысы Чимкент уездіндегі Арыс өзенінің жағасы болып табылады.

Чимкент уездінде өсетін бұл өсімдік жергілікті тұрғындар арасында дермене немесе жусан деген атпен белгілі, бұл өсімдіктің ғылыми атауы – композиттер тұқымдасына жататын artemisia maritima. Жусан тұқымының негізгі белсенді компоненті – сантонин. Жыл сайын мыңдаған фунт жусан тұқымын жинауды қырғыздар мен сарттар тамыз айында жүргізген, содан кейін олардан әртүрлі өнеркәсіпшілер сатып алып, Шымкентте сантонин зауыты ашылғанға дейін оны Еуропалық Ресей мен Сібірге жөнелтіп отырған. Жусан тұқымы тиелген түйелердің ұзын тізбегі жыл сайын Орынборға жетіп, әрі қарай осы өнімнің орталық базары болған Мәскеуге және Петропавлға жөнелтіліп, ол жерден Сібірге таралып отырған.

Жусан гүлдерінде шайырдан, майдан, қанттан басқа белсенді заттар бар: эфир майы (шамамен 2,5%) және 1830 жылы Ганбургте белгісіз химик ашқан сантонин ақ ұнтақ (2% дейін) болады. Тіпті ежелгі дәуірде халықтық медицина антигельминтикалық дәрі ретінде жусан гүлшоғырының кептірілген себеттерінен жасалған қоймалжың пастаны ұсынатын болған. Ақ ұнтақтың дәстүрлі емге қарағанда емдік әсері әлдеқайда жоғары болды. Фармацевт-аптекарь Феррейн бұл жерде қомақты пайданың иісі барын тез түсініп, белгісіз болып қалған ғалымнан өз жаңалығын сатып алып, көп ұзамай препараттың өндірісін бастады. Көп ұзамай дәрігерлер де, пациенттер де бұл ауыр аурумен күресуде өте сенімді қалқан екенін түсінді. Әлемде «сантонин безгегі» басталды, Англия мен Германияда сантонин зауыттары саңырауқұлақтай өсе бастады. Оларды шикізатпен қамтамасыз ету үшін Таяу Шығыста, Солтүстік Африкада, еуропалық Жерорта теңізінде және одан тыс жерлерде артемизияның табиғи қоспалары барынша қарқынды түрде игеріле бастады. Зауыттар шикізатты көп тұтынды. Бірақ дәрілік жусан, өкінішке орай, ешқашан дерлік өздігінен қалпына келмейді. Ағылшын және неміс фармакологтары мұны ескермеді, осыдан кейін дәрілік жусанның қалың гүлшоқтары толығымен жойыла бастады. Көп ұзамай ол Левант елдерінде де, Мағриб елдерінде де, Еуропаның оңтүстігінде де, Американың солтүстігінде де жойылды. Зауыттар тоқтап қалды. Міне, осы кезде тосыннан таң қалдыратын жаңалық естілді: жер бетінен жоғалып кетті деп есептелетін жусан Арыс пен Сырдарияның қосылуынан пайда болған үшбұрышты алқапта көптеп табылды. Бұл хабар Жерорта теңізінің жағасында және Ла-Манш жағалауында қандай «сантониндік дауыл» тудырғанын айтудың қажеті жоқ шығар...

Гамбургтегі сауда өкілдері ертерек қимылдап, Түркістан дерменесіне тез қол жеткізді. Қордағы дерменен өнімін пайдалану аса қатыгездікпен жүргізілді. Егер 1853 жылы неміс өнеркәсіпшілері алғаш рет дерменеге жол ашқан кезде 300 фунт кептірілген жусан тұқымы

экспортқа шығарылса, 15 жылдан кейін – 40 000 фунт, 12 жылдан кейін – 130 000 фунт болды. Түркістандық дерменені де дәл осындай аянышты тағдыр күтіп тұрды...

Дермене негізінен Арыс өзенінің жағасында, ақырында осы аттас совхоз құрылған жерлерде өсірілді - дейді өмір бойы химиялық фармацевтикалық зауытта еңбек етіп, тарихын жинақтаған химия ғылымдарының докторы, профессор Махмұд Ирисметов. – Дерменені негізінен қазақ әйелдері жинаған. Жусанның бастарын таяқпен ұрып, сындырып немесе орақпен сығып, содан кейін тұқымын білікпен бастырған. Сабақтары отын ретінде пайдаланылды, ал тұқымдарды сатушылар оңай сатып алды. Бір аршын мақта үшін он тиыннан бір фунт шикізат алды. Күндізгі уақытта жинаушылар екі-жеті пұтқа дейін жусан тұқымын дайындап үлгерді. Жергілікті халық өз еңбектері үшін тиын алса, дүниежүзілік нарықта бір пұт тұқым үш сом тұратын. Сонымен қатар, шикізаттың тек екі пайызы тікелей медициналық дәрі-дәрмектен тұрады, қалғаны босқа кетті.

Түркістан облысының мемлекеттік архивінде осы тақырыпқа қатысты қызықты құжат бар, ол - Орынбор бірінші гильдиясы көпес Н.П. Савинковтың Сырдария облысының әскери губернаторы, генерал-лейтенант Н.И.Гродековке жазған хаты [3, с. 1-3]. Шамамен 1895 жылы жазылған бұл құжат, куәгердің жазбасы ретінде өте құнды. Дермене туралы сөз қозғаған автор сол кезде де «бұл өсімдік Түркістан өлкесінің айрықша байлығы болып табылады. Бұл жер шарының онсыз да ескірген флорасының өкілі... Қазіргі уақытта артемизия ботаникалық сирек кездесетін және біздің ұрпақтың көз алдында жойылып бара жатқан өсімдік болып табылады» деген. Бұл өсімдік қорлары алдыңғы жылдары көп мөлшерде «Орынбор арқылы Германияға экспортталатын» кезде шамадан тыс пайдаланылғанын айта отырып, Савинков: «Егер біз мұны жасамасақ, біздің замандастарымыз болашақ ұрпақ алдында үлкен жауапкершілікке ие болады. Бұл өте пайдалы өсімдікті сақтау үшін, кем дегенде, адам данышпандары сантонинді басқа затпен алмастырғанға дейін қамқорлық жасаңыз» деп орынды атап көрсетеді. Сонымен қатар, «Артемизияны сақтау, сантонинді одан әрі өндіру мәселесі бір минуттың немесе бір Түркістан өлкесінің мәселесі емес. Бұл халықаралық мәселе бір адамның, тіпті бір мемлекеттің мүдделерінен де маңыздырақ мүдделермен үндес. Бұл сәйкестік бүкіл әлемде белгілі ауруларды Түркістан дерменесінің құрамындағы өніммен емдеу қажеттілігі туындаған кезде жарамды болады» деп атап көрсетті.

Алайда, 1882 жылдың көктемінде Мәскеуде тұратын Пруссия азаматы, мамандығы бойынша химик және іс жүзінде сантонин өндірісімен етене таныс Вильгельм Пфафф кәсіпорын туралы ақпарат жинақтап, Н.И. Ивановқа Түркістан өлкесінде сантонин дайындауды бастау туралы ұсыныспен жүгінеді. Н.И. Ивановқа Пфаффтың дәлелдері үлкен әсер етіп, келесі жылы ол «Чимкенттегі Иванов және Савинков химия зауыты» атты серіктестік құрып, зауыт құрылысын бастайды. Зауытқа арналған машиналар Гамбург маңындағы Альтонадағы ағайынды Бургдорфтарға тапсырыс берілді, олар зауытқа барлық машиналарды жеткізуге міндеттеме алды, содан кейін зауытты іске қосты. Өнімдерді сатуды Гамбургтегі Биберс сауда үйі өз қолына алды. «1883 жылдың жазында облыстағы алғашқы ірі өнеркәсіптік кәсіпорынның құрылысын бастадық. Сонда да олар зауытты Арыс жағасында – дермене екпелерінің жанынан емес, қалада салуды ұйғарды. Ол Әулие-Ата – Ташкент тас жолының бойында тұрды себебі, осы арқылы құрылысшылар мен жұмысшыларды құрылысқа тарту мәселесі оңай шешілді. Аумағы 650 шаршы метрді құрайтын зауыттың бірінші корпусының құрылысында алпысқа жуық адам еңбек етті. Жергілікті жерден кірпіш құюға арналған балшық өндірілді, оны күйдіруге арналған бірнеше пештер де осында салынды.»

1884 жылдың көктемінде барлық машиналар мен аппараттар Чимкентке әкелінді. Мұндай ауыр жүкті тасымалдау екі кезеңде жүзеге асырылды. Құрал-жабдықтар Орынборға

Германиядан теміржол арқылы әкелінді. Бірақ Орынбордан Чимкентке дейін жеткізу өте қиын болды және ондаған мың рубль шығынды талап етті. Үлкен машина бөлшектерінің салмағына төтеп бере алатын алып дөңгелектері мен осьтері бар арнайы арбалар жасау қажет болды. Тасымалдау түйемен жүргізілді. Осындай қиындықтардан кейін зауыт 1885 жылы пайдалануға берілді. Кейіннен зауыт Савинковқа берілді және «Савинков және Никитиннің сантонин зауыты» атауымен жұмыс істеді.

Революциядан кейін 1918 жылы 19 сәуірде Чимкент уезінде орналасқан сантонин зауыты және онымен байланысты барлық өндірістер «Ресей Кеңестік Федеративтік Республикасының жұмысшы-шаруа үкіметінің ұлттық меншігі» болып жарияланды. 15 мамырда Түркістан Республикасының Халық Комиссарлар Кеңесі «Дермене алқаптарын мемлекет меншігіне алу туралы» декрет шығарды.

Көп ұзамай Чимкент сантонин зауыты В.И. Лениннің қызығушылығын оятты. 1921 жыл соғыс пен интервенциядан қираған Кеңес Республикасына тағы бір қорқынышты апат – құрғақшылық әкелді. Ресей губернияларындағы миллиондаған жұмысшылар мен шаруалардың отбасылары аштыққа ұшырады. Осынау қиын-қыстау кезеңде дүниежүзілік пролетариат жеңіске жеткен Қазан төңкерісі елімен өзінің таптық ынтымақтастығын тағы бір рет көрсетті. Сол кездегі «Правдада» В.И. Ленин айына екі рет Ресейдегі ашаршылыққа ұшыраған адамдарға көмектесу үшін шетелдік жұмысшылардың ақша жинауы туралы хабарламалар жариялады. Бірақ капиталистер өздерін мүлдем басқаша ұстады. Кеңес үкіметінің несие және азық-түлік туралы өтінішіне жауап ретінде Брюссель конференциясы қабылдауға болмайтын шарттарды алға тартты. Бірақ өндіргіш күштердің құлдырауы мемлекеттің сыртқы сауда балансының күрт төмендеуіне әкелді. Сыртқы сауданың одан әрі дамуы дүниежүзілік нарықта сұранысқа ие барлық тауарлық қорларды зерттеп, жұмылдыруды талап етті.

Экспортталатын тауарлардың ішінде - сантонин өндірісі ерекше орын алды. Шетелде оның бір келісі алтынмен 2000 рубльге бағаланды. Демек, жас мемлекетке қажет валютаның жиналуына Чимкент сантонин зауыты өлшеусіз үлес қоса алар еді.

Зауыттың басқарма мүшесі, химик Б.Т.Сеславин үкіметке Чимкент сантонин зауытының жұмысының жай-күйі туралы айтылған егжей-тегжейлі баяндамасында: «Бейнелеп айтсақ, зауыт халық шаруашылығы жүйесіндегі алтын жұмыртқа туатын тауық» - деп атап көрсетті.

В.И. Ленин өнімі маңызды экспорттық тауар және валюталық түсім құра алатын бірегей кәсіпорын – Чимкент сантонин зауытына үлкен қызығушылық танытты. Жұмысының тығыздығына қарамастан зауыттың жұмысын үнемі назарында ұстап отырды.

1921 жылы 15 қыркүйекте В.И.Ленин Сыртқы сауда халық комиссарының орынбасары И.И. Радченкодан төмендегідей мәліметтерді тауып жіберуді талап етті:

1. Внешторгта, яғни сыртқы сауда айналымында қанша сантонин бар?
2. Қайда, қандай және кімге тиесілі қоймаларда сақталады?
3. Қанша, қандай бағамен және қайда сатылды?
4. Ол қандай ретпен және кім арқылы жүзеге асырылады?».

Келесі күні Владимир Ильич сыртқы сауда халық комиссариатынан сантониннің қоры мен өндірісі туралы мынадай анықтама алды:

«1. Мәскеудегі Бухарин кеденінде 600 пұт бар.

2. Түркістаннан осы күндері келіп, Бұхарин кеденіне (1921 жылы 1 қаңтарда бар қор) тапсырылуы тиіс – 125 пұт 15 қадақ. Мәскеуде барлығы 725 пуд 15 фунт бар.

3. Чимкент зауытында ағымдағы жылдың болжамды өнімі 152 пұт.

4. Ревел арқылы Лондонға барлығы 150 қорап, 7500 келі, шамамен 465 фунт жіберілді.

5. Бірінші партия Лондонда сатылды - 40 қорап. Килосы 73,5 стерлингтен сатылды.

6. Зауытта жусан тұқымының 1-1,5 жылдық қоры бар, өндірісі жалғасуда... Зауыттың 1921 жылғы сантонин өндірісі 245 фунтты құрайды».

Бұл куәліктің шеттерінде Владимир Ильич өз жазбаларын жасап, еліміздің экспорттық балансындағы Чимкент сантонинінің орнын анықтай отырып, арифметикалық есеп береді.

«600 + 125 фунт = 725 фунт.

7500:16=468 пұт.

468б. 5425 т. руб.

73,5 * 16 = 1176 фунт стерлинг пұт = шамамен 10 мың рубль алтынмен.

1176*725 = 852600 = шамамен 7 млн. рубль алтынмен.

1921 жылы 14 қыркүйекте Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының хатшысы Түркбюро РКП (б) Орталық Комитетінің төрағасына телеграф арқылы: «Ленин жолдастың нұсқауы бойынша мен сізден сұраймын сантонин өндіретін бір ғана зауыт, атап айтқанда Чимкент сантонин зауыты ғана ма немесе басқалары да бар ма, сондай-ақ осы зауыттардың жұмысы туралы мәліметтер керек. Хатшы Фотиева».

1921 жылы 5 қазанда Түркбюро РКП (б) ОК төрағасының орынбасары Ю.Х. Питерс зауыттың тарихы мен жұмысы туралы хабардар етеді. Зауыттың жағдайы туралы егжей-тегжейлі есеп В.И. Ленинге арнайы курьермен жіберіледі. 16 қазанда Еңбек және Қорғаныс Кеңесі қаулы қабылдап, соған сәйкес Чимкент сантонин зауыты жоғары ауылшаруашылық ғылымдарының тікелей басқаруына беріледі, ал сантонинді сату тек қана арнайы уәкілетті Сыртқы сауда халық комиссариатының құзырына беріледі.

Одан кейін де В.И. Ленин зауытқа көңіл бөліп, оның қызметіне қызығушылық танытуды тоқтатпайды. 26 қазанда Түркбюродан егжей-тегжейлі мәлімет алған Владимир Ильич өз хатшысына: «Менен сантонин туралы бірнеше қағаздар тауып, оларды Смоляниновқа немесе Горбуновқа асығыс оқуға беріңіз», - деп тапсырма береді. Сұрақ шұғыл болды және оны кейінге қалдыруға болмады. 1921 жылы 21 қарашада В.И. Ленин Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің «Чимкент сантонин зауытын басқаруды ұйымдастыру туралы» қаулысына қол қойды, онда зауыттың өндірістік қуатын барынша арттыру бойынша кең ауқымды мәселелерді шешу қарастырылды. 1922 жылы 16 қарашада «зауыт толық іске қосылған күні» жұмысшылар В.И. Ленинге оның бұйрығының орындалғаны туралы жеделхат жіберді. Түскен қаражатқа сол кездегі елге қажетті техникалар мен өнеркәсіптік құрал-жабдықтар алынды. Сантонин өндірісі Чимкент зауытының ғана атын шығарып қоймай, дүние жүзіне танымал болды. Өткен ғасырдың басында дәрі ретінде жасалған ол 148 жыл, яғни 1978 жылға дейін қолданыста болды. Басқа бірде-бір дәрі әлемдік медицинада мұндай ұзақ қолданыста болған емес [4, с. 208-222].

Кейіннен 1922 жылы апиыннан морфинді бөліп алу арқылы өңдеу бойынша алғашқы тәжірибелер жүргізіліп, 1923 жылы оның өнеркәсіптік өндірісі игерілді. 1924 жылы қалдықтардан кодеин өндіру, ал 1925 ж. - техникалық наркотин игерілді. 1925 жылы 5 маусымда «Сантонин» тресі тарқатылып, зауыт Бірінші мемлекеттік химия-фармацевтикалық зауыты болып аталды және оған Дзержинский есімі берілді. Жиырмасыншы жылдардың екінші жартысында зауыт тағы бір жаңалықты игеріп, шөгінділерден никотин алуды бастады. Бұл ауыл шаруашылығы зиянкестерімен күресу үшін қолданылатын осы маңызды пестицидті шетелден әкелуден бас тартуға мүмкіндік берді. Өндірістің кеңеюінің келесі кезеңі кодеин, анабазин, дармин және шабдалы майларын өндіру болды. Дегенмен, сантонин кәсіпорынның негізгі табыс көзі болып қала берді.

Сыртқы сауда халық комиссариаты сантониннің әлемдік нарықта сатылуын ұлғайту үшін, тіпті жарнамалық шығындарға дейін көп жұмыс жасады. Зауыт сондай-ақ шағын жәшіктерге орауды ұйымдастыру арқылы сатуды жеңілдетуге тырысты. Бұл жұмыстар жақсы нәтиже берді және сантонинге сұраныс күрт өсті. Өнімді өткізуден түскен түсімдер

былайша бөлінді: алпыс пайызы барлық өндірістік, ұйымдастыру және сауда шығындарын, сондай-ақ комиссиялық алымдарды шегергеннен кейін Қазақ КСР кірісіне, ал қалған қырық пайызы КСРО қазынасына түсті. 1927 жылы Чимкент химия-фармацевтикалық комбинаты Қазақстандағы барлық кәсіпорындардың арасында ең жоғары пайдасы – 535 мың сом табыс әкелді.

Жиырмасыншы жылдардың соңында Қазақ Республикасы Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысымен зауытты қайта құруға 1,6 миллион рубль бөлінді. Ол ірі күрделі құрылысты қамтыды: жаңа өндіріс ғимаратын салу, электр станциясының қуаттылығын кеңейту және үш есе ұлғайту, бу электр станциясын, механикалық шеберхананы, сумен жабдықтау және кәріз желісін, сонымен қатар қоймаларды салу. Қайта құру зауыттың республиканың дәрілік шөптерді өңдейтін негізгі кәсіпорны болып қана қоймай, сонымен қатар шетелге шығарылатын дәрілердің тізімін кеңейтуге мүмкіндік берді. [5, с. 3-4].

1928 жылы жаңа өндіріс ғимараты, механикалық шеберхана салынды, электр қондырғылары кеңейтілді, бірқатар әлеуметтік нысандар салынды. 1930 жылға қарай өнім ассортименті папаверин, тебаин, стриптицин, никотин және анабазин сульфаты сияқты 11 препаратпен толықтырылды.

Соғысқа дейінгі барлық бесжылдықтардың ішінде зауыт бірнеше рет қайта құрылды. 1940 жылға қарай жалпы өнім көлемі 29 есе, дәрілік заттардың ассортименті 10-ға дейін өсті. 1940 жылы эфедрин гидрохлоридінің өндірісі игерілді.

Ұлы Отан соғысы жылдарында 335 зауыт жұмысшысы майданда шайқасты. Осы қиын жылдарда зауыт дәрі-дәрмек өндірісін 24 атауға дейін ұлғайтты. Чимкентке эвакуацияланған Мәскеу алкалоидтар зауытының базасында майданға қажетті ауруды басатын дәрілер: морфин гидрохлориді, омнопон, кодеин, фосфат және басқа препараттар өндірісі жолға қойылды. Зауыт жұмысшылары эвакуацияланған Киев таңу материалдары зауытының құрал-жабдықтарын пайдалана отырып, 26 миллион дана таңғыш пен сөмке жасап, майданға жөнелтті.»

Ұлы Отан соғысынан кейін кеңес халқы химия өнеркәсібін қалпына келтіріп, дамыта бастады. КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1946 жылғы 14 маусымдағы қаулысымен мамандандырылған медициналық өнеркәсіп министрлігі құрылды. IV бесжылдықта дәрі-дәрмекке деген қажеттіліктен өндірістің артта қалуын қысқа мерзімде жою туралы Кеңес үкіметінің Коммунистік партиясының директиваларын басшылыққа ала отырып, зауыт бірқатар дәрі-дәрмек өндірісін айтарлықтай кеңейтті. 1946 ж. зауыт жоспары 1945 жылмен салыстырғанда, сантонинді босату - 3 рет; эфедрин - 2,5 есе; никотин қышқылы - 1,5 есе ұлғайту көзделді.

1950 жылы айтарлықтай күрделі шығындарсыз эфедрин, сальсолин және гиосцимин өндірісі екі есе өсті. 1952-1954 жылдары зауыт ұжымы кеңестік денсаулық сақтау үшін маңызы зор балаларға арналған туберкулезге қарсы салузид препаратын шығарудың бастапқы материалы – наркотин өндірісін екі есеге арттыру мәселесін сәтті шешті. Бұл жұмыс 30 жыл бойы зауытпен тығыз байланыста болған ВНИХФИ ғылыми қызметкері, инженер-химик М.Д.Рязанцевтің жетекшілігімен жүргізілді.

Зауытты одан әрі дамыту КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1960 жылғы 14 қаңтардағы «Қазақстан халқына медициналық көмек көрсетуді және денсаулығын қорғауды одан әрі жақсарту шаралары туралы» қаулысы негізінде жүзеге асырылды. Онда басқа да шаралармен қатар өндіріс көлемін 1,7 есе ұлғайту және номенклатураны 32 позицияға жеткізу мақсатында зауытты кеңейту мен қайта құру қарастырды. Қайта құру кезінде 3 өндірістік ғимарат салынды. Елімізде алғаш рет 1962 жылы қуаттылығы жылына 11,2 тонна болатын №1 ғимаратта майлы дақылдардың көкнәр дәнінен морфин өндіру игерілді. Сол ғимаратта синтетикалық кодеин, дионин және басқа да

морфин туындыларын өндіру ұйымдастырылды. Кейіннен осы өндірістік ғимаратта тағы 5 дәрі, оның ішінде 4 синтетикалық дәрі шығару игерілді. 1967 жылы 11 шағын өндіріс орындарын, тәжірибелік зауытты және орталық және аналитикалық зертханаларды орналастыруға арналған үшінші өндірістік корпус пайдалануға берілді. Өндірістік және өнеркәсіптік құрылыспен қатар мәдени-тұрмыстық нысандардың құрылысы жүргізілді: әрқайсысы 280 орындық 2 балалар орталығы, «Дзержинец» пионер лагері, 1973 жылы зауыттық амбулатория құрылысы аяқталды.

Зауыт ұжымы Ұлы Отан соғысы майданында қаза тапқан зауыт жұмысшыларын қасиетті түрде еске алады. 1967 жылы зауыттың кіреберісі алдында қаза тапқан жауынгерлерге арналған мемориалдық ескерткіш ашылды.

1980 жылы кодеинге деген қажеттіліктің төмендеуіне, өндірістің болмауына байланысты цехта мия тамырының сығындысынан глицирам, 1988 жылы промедол өндірісі ұйымдастырылды. 1965 жылы пайдалануға берілген екінші өндірістік корпуста саласодин өндіруге арналған, республикада алғаш рет кортикостероидты гормоналды препараттарды шығаруға арналған отандық база құрылды.

1986 - 1990 жылдары өнімнің 14 жаңа түрін шығару игерілді. Трибузопин, белладонна және термопсис сығындылары, танацехол, промедол, аллапинин, фитострин, антраценнин және т.б жаңа аппараттық схемалар іске қосылды. Гипсофилин, фитостерол, сенна сығындысы, танацехол, целанид, соласодин, эфедрин, глицин, т.б. кеңейтілді.

1991 - 1994 жылдары өнімнің 10 жаңа түрін шығару игерілді: зефир шөптерінен мукалтин, валериана тұнбалары, аралия, жолжелкен, аналық, қырмызы, мия тамыры сиропы. Шикізат пен энергетикалық ресурстардың қолжетімділігін ескере отырып, зауыт 60-қа жуық өнім түрін шығара алды, оның 20-сы әлемде теңдесі жоқ, ал 29-ы халықаралық және британдық фармакопеялардың, сондай-ақ, АҚШ, Жапония және Германия фармакопеяларының сапа талаптарына жауап берді.

Зауыт өнімдерінің 60 атауының ішінде:

37 - өсімдік тектес дәрілік заттар,

5 - синтетикалық есірткі заттары,

8 - дәрілік шөптердің сығындылары мен тұнбалары,

10 - басқа өнімдер. [6, с. 1-10].

Осылайша, зауыт ұзақ уақыт бойы тек фармацевтикалық заттарды өндіруге мамандандырылды. Болашақ дәрі-дәрмектің шикізаты дайын дәрілік заттар шығарылатын Ресей, Беларусь, Украина, Балтық жағалауы республикалары мен алыс шетелдердегі кәсіпорындарға жеткізілді. Сондықтан, Ф.Е. Дзержинский атымен аталған №1 зауыттың өзі ғасырдан астам тарихына қарамастан, қарапайым тұтынушыларға іс жүзінде белгісіз болып қала берді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін өзімізде фармацевтика саласын дамыту қажеттілігі туындады. Бұл әсіресе дайын дәрілік формаларды өндіруге қатысты болды. Сондықтан компания басшылығы «Химфарм» АҚ базасында (зауыт 1993 жылы атауы өзгертілген) дайын дәрі-дәрмектерді шығаратын заманауи ірі өндіріс орнын құру бағдарламасын әзірлеп, сенімді түрде жүзеге асырды. Шетелдік серіктестермен, ирландиялық Donnadale Limited компаниясымен ынтымақтастық, ең заманауи жабдықтарды тез игеруге мүмкіндік берді. Зауыттың толық қайта құру бағдарламасы әзірленді. Басқаруға ғылыми көзқарас, кәсіпқойлық пен жоғары технологияға баса мән беру – мұның бәрі зауытқа субстанцияларды өндіруші «SANTO» атты жаңа брендпен халықаралық стандарттарға сәйкес келетін дайын дәрілік заттарды шығаратын заманауи фармацевтикалық кәсіпорын құруға мүмкіндік берді.

Қазіргі уақытта зауыт заманауи препараттармен шығарылатын дәрілік заттардың тізімін дамытуды және кеңейтуді жалғастыруда. Зауыт 20 га аумақта орналасқан, негізгі

және қосалқы өндірістердің жұмыс істеуі үшін барлық қажетті аумақтар, сонымен қатар одан әрі дамыту үшін резервтік аумақтар бар. Барлық қажетті көлік-энергетикалық коммуникациялар, жеке қазандық және құдық бар.

Зауытта белгілі бір дәрілік формаларды шығаруға маманданған 4 негізгі цех бар:

1. таблеткалар, капсулалар, түйіршіктер - 29%;
2. ампулалардағы инъекциялық ерітінділер;
3. бальзамдар, тұнбалар, сироптар, сулы, майлы және спирттік ерітінділер;
4. инъекцияға арналған антибиотиктерді флакондарда стерильді түрде беру;
5. өсімдік шикізатынан алынған және химиялық синтезге негізделген фармацевтикалық заттар.

Сонымен қатар, зауыт жақпа, линимент, гель түріндегі жұмсақ дәрілік формаларды шығаратын жаңа желілерді іске қосуда. Жаңа цехтарда жетекші еуропалық компаниялардың ең заманауи, жоғары технологиялық жабдықтары қойылған.

2004 жылы «Химфарм» АҚ ұлттық фармацевтика өнеркәсібінің тарихында бірінші болып ISO 9001 сериясының халықаралық және қазақстандық стандарттарына сәйкестігіне екі тәуелсіз сертификаттаудан өтті. Бұл стандарттар өндірістің барлық кезеңдерінде және персоналды оқытуда сапаны бақылауды реттейді, сонымен қатар шикізатты жеткізушілер мен түпкілікті өнімнің дистрибьюторларын таңдау кезеңдерінде. 2003-2005 жылдары «Химфарм» АҚ сынақ зертханасы заманауи еуропалық және американдық жабдықтармен жаңартылған.

Қазіргі таңда компанияда 1000-нан астам адам жұмыс істейді. «Химфарм» АҚ брендтердің үлесін үнемі ұлғайтуға ниетті, оны бұқаралық ақпарат құралдарында белсенді жарнамалық қолдауы бар сауда өкілдерінің өсіп келе жатқан және жоғары кәсіби командасы белсенді түрде алға жылжытады.

Халықты тегін медициналық көмекпен қамтамасыз етудің мемлекеттік кепілдік бағдарламалары шеңберінде дәрілік көмек көрсету үшін негізгі болып табылатын Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі айқындаған өмірлік маңызды дәрілік заттардың тізбесіне 120-дан астам атауы енгізілген. Компания өз қызметінде фармацевтика саласының ең озық жетістіктеріне және бақылаушы органдардың ең қатаң талаптарына сәйкес келетін сапаға кепілдік беретін өндіріс шарттарын ұстанады. Зауытта болған әрбір адам ұжымның ұйымшылдығына, зауытта орнаған достық пен жылы атмосфераға таң қалары сөзсіз... «Химфарм» АҚ заман көшіне ілесе отырып, болашаққа жарқын сеніммен қарайды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Подушкин Н.П. «Шымкент қаласы қашан дүниеге келді?»// Шымкент. Тарихи-ақпараттық жөнсілтер. Шымкент, 1998. 116-118 б.
2. Историко-археологическая справка о городе Шымкенте и городище Шымкент. // «Панорама Шымкента» газеті, 12.07.2002. 4 б.
3. ТОМА, №1129, қор, 3 тіз., 110 іс, 1-3 б.
4. Насыров Р.Р. «Оңтүстік Қазақстан»// Алматы: Қайнар 1988. - б. 208-222.
5. Любовь Доброта, «Сладкий сок внутри отравы» мақаласы, // "Казахстанская Правда" газеті, 10.10.2006ж.
6. ТОМА, №192 қор, КСРО Медициналық өнеркәсіп министрлігі Дәрі-дәрмек, биопрепараттар және медициналық бұйымдар өндіру жөніндегі қазақ мемлекеттік "Қазфармбиоөнеркәсіп" концернінің Дзержинский атындағы Еңбек Қызыл Ту орденді Шымкент химия-фармацевтикалық зауытының тарихи анықтамасы.

Д.А.ҚОНАЕВТЫҢ ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫ МЕН МӘДЕНИЕТІНІҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Берікқызы Ә.

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ университетінің 2 курс магистранты
Ерменбаева Г.К.
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Қазақстан тарихы кафедрысының доценті

1956 жылы КОКП ОК XX құрылтайында Л.И. Брежнев Президиумның (Саяси бюроның) мүшесіне кандидат және КОКП ОК хатшысы болып сайланды. Д.А. Қонаевты алғаш рет КОКП ОК мүшесі етіп бекітті Республика алдында қуатты индустриялы база мен энергетика, ірі ауылшаруашылық өндіріс, мәдениет пен ғылым деңгейін көтеру, жаңа қалалар салу, оларды абаттандыруды қолға алу сияқты үлкен міндеттер тұрды. Бұл жылдарда елдің экономикасын жаңа сатыға көтеру, халық шаруашылығын басқару, өндірісті жоспарлау мен ынталандыру жүйесін түбегейлі жақсарту қажеттігі пісіп-жетіліп келе жатты. Экономикалық мәселелерді шешуде субъективизмді, валюнтаризмді және өктемдікке әуестікті жою қажеттігі барған сайын айқындала түсті. Д.А. Қонаевтың қызметі КОКП ОК - Сталин, Хрущев, Брежнев, Андропов, Черненко, Горбачев, ал, Қазақстан Компартиясының ОК - Скворцов, Шаяхметов, Пономаренко, Брежнев, Яковлев, Беляев басқарған кезеңде жүріп жатты. Аталған басшылардың әрқайсысы Дінмұхамет Ахметұлының өмірінде белгілі із қалдырды. Олардың қызметінде оңтайлы да, қолайсыз да сәттер болатын.

Д.А. Қонаев 1964 жылы екінші рет Қазақстан ОК бірінші хатшысы болып келді. Сөз жоқ, оның алдында күрделі міндеттер тұрды. 1964-тен 1986 жылға дейін Қазақстан Компартиясының бес құрылтайы өтіпті. Оның әрқайсысында кезекті бесжылдықта халық шаруашылығын дамытудың негізгі қорытындылары шығарылды. Республика табыстары аталып өтіп, сонымен бірге экономиканы дамытудағы кеткен кемшіліктер мен әттеген-айлар тасада қалған жоқ. Алайда, тап осы кезеңде өнеркәсіпте, ауыл шаруашылығында, құрылыста, транспорт пен байланыста, ғылым мен мәдениетте, халыққа білім беруде, денсаулық саласында, саудада, тұрғындарға тұрмыстық қызмет көрсетуде біраз табыстарға қол жеткізілді. Бұның бәрінің аясында республикадағы экономиканы басқарудағы Қонаев тәсілдерін қарастыру қызықты көрінеді. Төменде біз сол туралы сөз қозғаймыз.

Д.А. Қонаев Қазақстан сияқты сондай көпсалалы және көпұлтты республикада басшылықта болып, ең алдымен кесіп-пішілген саясат негізінде өнеркәсіп пен ауыл шаруашылық өндірісінде, әрбір облыс, қала, аудан, мекеме, кеңшар, ұжымшарлардың мәдениетінде басты бағыттарды дұрыс айқындау үшін оған ғылыми тұрғыдан келді. Бұған терең зерттеу барысы мен өнеркәсіпті дамыту барысын жан-жақты дәл талдау, қоғамдық-саяси және мәдени өмірдегі оқиғалар мен мағлұматтарды жинақтап қорыту арқылы қол жеткізілді.

Д.А. Қонаев республиканың жаңа басшысы ретінде одақ үкіметіне мәселе қойып, қойылған міндеттерді орындау үшін қажетті қаражат-қаржы бөлгізді. Сондықтан ол сол жылдары Қарағанды-Теміртау, Павлодар-Екібастұз, Жамбыл-Қаратау, Қостанай-Лисаковск, Маңғыстау, Шығыс Қазақстан және басқа өнеркәсіп аймақтарын дамытуға оның өтінішімен бағытталған мол қаражатты игеруде тыңбай еңбек етті. Қазақстан ауыр, жеңіл және тамақ өнеркәсібінің жаңа өнімдерін шығара бастады. Кен, көмір, мұнай, фосфорит өндіру өсті. Түрлі-түсті металдар, шойын, болат, прокат, минералды тыңайтқыштарды өндіру ұлғайды. Республиканың экономикалық картасында ондаған жаңа қалалар, жаңа құрылған кеңшарлар, мыңдаған шақырым теміржол тартылып, электртасымалдау желілері пайда болып, элеваторлар, зауыттар мен фабрикалар салынды [1,б. 149]. Сонымен бірге өндіріс орындарымен, мәселен, Шымкенттің қорғасын зауыты, пресс-автоматтар зауыты, химфарм зауыты, цемент, текстиль комбинаты, шұлық фабрикасымен жете танысу өндірістегі қатаң кемшіліктерді көрсетіп, бірқатар мәселелерді жергілікті жерде шешуге тура келді. Бұндай

жағдайлар басқа облыстарда да орын алды. Қалалар мен елді мекендерді абаттандырумен тікелей шұғылдану керек еді.

Жеті жылда (1959-1965жж.) Қазақстан экономикасының мүмкіндігі екі есе артты. Тым қысқа мерзімде жаңа экономикалық аудандар құрылды. Қостанай даласында ғажап шикізат қоры Соколов-Сарыбай таукен байыту комбинаты өсіп шықты.

Шымкент фосфор тұздары зауыты, Гурьевтің талшықты спирт зауыты, Қарағанды металлургиялық зауытында қуатты слябинг сияқты ірі нысандар пайдалануға берілді. Шығыс Қазақстанда жаңа мырыш зауыты өнім бере бастады. Бірінен кейін бірі нысандар іске қосылып жатты [2, б. 7].

Алайда жаңа жағдайда одан әрі өнеркәсіп өндіріс орындарының мүмкіндігін арттыра түсу қажет еді. Бірақ, ол үшін маңызды мәселелерді шешу керек болатын, ал, атап айтқанда: жоспарлауды жетілдіре түсіп, елімізде өндіргіш күштерді одан әрі дамыту мақсатында өндіріс ошақтарын экономикалық көтермелеуді күшейту қажеттігі туды.

Д.А.Қонаев Қазақстан Компартиясының күш-жігері мен бүкіл еңбекшілердің күресін сол кемшіліктерді жоюға бағыттады. Орталықтан мол қаржы бөлдіріп, Республика өнеркәсібін арман қарай дамутыдың жаңа қуатты міндеттерін айқындады. 1965-1970 жж. алдыңғы қатарға түрлі-түсті және қара металлургия, көмір, химия, мұнай, сонымен қатар жеңіл және тамақ өнеркәсібі шықты.

Мұнай және газ өнеркәсібінде 1975 жылы мұнай өндірудің көлемі 30 миллион тоннаға дейін жеткізілді. Маңғыстауда газөңдеу зауыты салынып, Солтүстік және Оңтүстік Қазақстанда мұнайөңдеу зауыттарының алғашқы кезегі беріліп, Омбы-Павлодар-Шымкент мұнай құбыры құрылысы аяқталсын.

Машина жасау өнеркәсібінде Павлодар трактор, Талдықорғанда аккумулятор зауыттары мен Целиноградта «Қазақауылмаш» зауытының құрылысы аяқталып, ауылшаруашылық мәшинелерін шығару 2,5 есеге өседі. Топырақ тозуға қарсы техника малшаруашылығында және азық дайындайтын мәшинелерді шығаруға баса назар аударылсын» - деді [3, бб. 82-83].

Бұл жылдары Д.А. Қонаев республика экономикасының өсуін қадағалауын әлсіреткен жоқ және соның арқасында халық тұтынатын тауарлардың түрлері кеңейіп, көбейді. Еңбекшілердің сұранысын тікелей қанағаттандыратын жеңіл, тамақ және ет-сүт өнеркәсібі тез өркен жайды. Бұл ірі, әрі осы заманғы салалардың үлесі республиканың жалпы өнеркәсіптік өндірісінің 40% құрады.

Атап айтқанда, 1960-1970 жылдары Қазақстан КСРОдағы осы заманғы еңбек құралдарымен жабдықталған жоғары дамыған индустриалды-аграрлы шаруашылығы бар ірі экономикалық аймаққа айналды. Халық шаруашылығы динамикасының жинақтау, топтау көрсеткіші тұтас еліміз бойынша ұлттық табыс 1960 жылға қарағанда 1970 жылы 199 % ден 214% өсті. Бұл жылдары республика өнеркәсібіндегі негізгі өндірістік қор 364% өссе, ауыл шаруашылығында (мал басын қосқанда) 210%, транспорт пен байланыста – сәйкес келгенде 247% және 319% [4, б. 82].

Партия және Кеңес органдарының ұйымдастырушылық құрылымын ҚКП XIV съезіна баяндамасында Д.А.Қонаев Республика еңбекшілері алдына жаңа міндеттер қойды: 1976-1980 жж. өнеркәсіп өндірісінің көлемін ең кемі 40-44% көбейтіп, қара және түрлі-түсті металлургияны, мәшине жасауды, көмір, мұнай, химия, тамақ және жеңіл өнеркәсіпті одан әрі өркендеуді қаматамасыз ету.

Съезд қарарларында атап өтіледі:

Түрлі-түсті металлургияда шикізат базасын шапшаң дамыту міндетін шешу. Жезқазған мен Қарағайлы комбинаттарының Шығыс Қазақстан комбинатындағы кеніш пен

фабриканың, Жәйрем кенішінің құрылысын аяқтап, Аннен кенішінің құрылысын жалғастыра беру.

Электркуатын өндіруді 70,4 миллиард киловатт-сағатқа жеткізіп, Екібастұз ГРЭСінің алғашқы энергоблогын іске қосып, Екібастұз ГРЭСінің екіншісін бастап, ал, сонымен қатар Шульба СЭС-і құрылысын жүргізу. Алматы ТЭЦ-2 мен Қарағанды ТЭЦ-3, Целиноград ТЭЦ-2 және Павлодар ТЭЦ-3 қуатын іске қосу.

Химия өнеркәсібінде Жаңа Жамбыл мен Қаратау фосфор тұздарының алғашқы кезегін, Маңғыстау пластамасс зауыты, Гурьев химзауытының өндірістік қуатын, Қаратау мен Шилісай тау-кен-химиялық комбинаттары, Қостанай химиялық талшықтар зауыты іске қосылсын. 1980 жылы минералды тыңайтқыштар өндірісі 3,8 миллион тоннаға арттырылсын.

Павлодар және Шымкент мұнай өңдеу зауыттары, Гурьев мұнай өңдеудегі жаңа қуаттары мен Қарағанды резинотехникалық заттар зауыты айдалануға берілсін [5, бб. 221-223].

1976 жылғы кейбір мағлұматтар мынадай: Шойын қорыту республикада жылына 4 миллион тоннаға жетті. Көмір өндіру 1970 жылмен салыстырғанда біржарым есеге артып, жылына 92 миллион тоннадан асты. Мұнай өндіру сегізінші бесжылдықтың аяғына қарай қарағанда екі есеге дерлік артып, шамамен жыл сайын 24 миллион тоннаны құрады. Республикада «үлкен химия» жасалды – 1970 жылға қарағанда екі есе көп, демек, жылына 6 миллион тонна минералды тыңайтқыштар өндіріле бастады [6, б. 25].

Өстіп, Қазақстан өнеркәсібі, зерттеліп отырған уақытта, орасан қаражат жұмсалып, орталықтың көрсеткен материалдық-техникалық көмегі һәм Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың ұйымдастырушылық таланты арқасында, қызу қарқынмен дамыды. Өзінің экономикалық әлеуеті, экономиканың негізгі салаларының даму деңгейі, оның бүкілодақтық еңбек бөлінісінің мағынасы жағынан Қазақстан Одақта РСФСР мен Украинадан кейін үшінші орынға мықтап табан тіреді.

Д.А.Қонаевтың сөзі бойынша, «алып зауыттар, комбинаттар, керемет құрал-жабдықтары бар фабрикалар, кеніштер мен көмір қималары, қуатты электростанциялар мен мұнай құбырлары, әлемдегі ең ұзын су тартқыштар, каналдар, осы заманғы көлік трассалары мен теміржолдар, бірінші классты ұшақтары мен аэропорттары бар авиациялық бағыттардың сан тарау тараптары, жүздеген жаңа, жылдан жылға абаттандырылып келе жатқан қалалар мен жұмысшы кенттері – бұның бәрі және көптеген басқа жәйттер жаңа өмрге Ленин партиясы, бауырлас кеңес халықтары одағы, кеңес адамдарының қажырлы еңбегінен қайта туған Қазақстан келбетін айқындайды [7, б. 230].

Д.А.Қонаев мұнай мен газ өндіруге және мұнай мен газ өнеркәсібінің өркендеуіне көп көңіл бөлетін. Бұл тұста кен барлаушыларын атап өткен жөн, олар бірқатар мұнай мен газ орнын тауып, соның арқасында оны игерудің ірі аймақтары анықталды және ең алдымен бұл Батыс Қазақстандағы Маңғыстау түбегі. Өзен – Гурьев – Құйбышев. Транқұрлықтық мұнай құбыры тартылып, Қарсақ, Таңатар, Прорва кен орындары ашылып, пайдалануға берілді. Маңғыстау түбегіндегі жаңа мұнай кеніштерін игеру еліміздің мұнай балансындағы Қазақстанның еншісін недәуір арттырды. Республикада тек жалғыз ғана 1972 жылы 1960-1966 жылдарға өндірілген мұнайға пара-пар өнім шығарылды. Д.А. Қонаев жуық арада Маңғыстау он миллиондаған тонна мұнай өндіретін болашағы зор ауданға айналатынына сенді. Ал газдың орасан байлығы бұл ауданды газ өндіретін өнеркәсіптің қуатты шикізат базасына айналдырып, Орта Азия – Орталық газ құбырын қоректендіріп отыратын сенімді қайнар көзі деп қарауға болатын еді.

Құрылысқа ерекше назар аударылды, республикада ол 60 – 80 жж. үдемелі түрде жүргізілді. Республиканың кәсіптік - техникалық училищелері жыл сайын 25 мың құрылысшылар мен монтажшылар, ал ЖОО мен техникумдар - құрылысқа шамамен 11 мың

инженер мен техниктер әзірлесе, 250 мың жұмысшы өз мамандағын тікелей құрылыста жүріп оқып жетілдірді. Қазақстанда өз еңбегімен республиканың келбетін өзгерткен құрылыстың тамаша мамандары - өз ісінің шеберлері, өндіріс жаңашылдары өсіп шықты [8, б. 78].

Әсіресе, Алматы кісі танымастай абаттанды. Бұрын бұл 48 мың адамы бар шағын қала еді. 30 жылда (1955 - 1985 жж.) Алматыда ірі ғимараттар, гүлденген даңғылдар, көшелер, алаңдар, гүлзарлар пайда болды; көрікті үйлер, әсем әкімшілік ғимараттары салынып, ең үлкен және әйбат алаңдарда көрнекті төңкерісшілер, аса белгілі оқымыстылар, мәдениет өкілдеріне ескерткіштер қойылды. Өнеркәсіп, әлеуметтік-мәдени және тұрмыстық нысандар, әкімшілік ғимараттары мен тұрғын үйлер құрылысы кең қанат жайды. Абаттандыруда, көгалдандыруда, тұрғын үйлер салуда, коммуналдық шаруашылықта Д.А. Қонаевтың атқарған қызметі зор. Ол әрбір ірі нысандардың жоспарын көріп, бекітті.

«Димаш Ахметұлы жасампаздықты сұлу, шапшаң және сапалы салуды жақсы көретін, - деп еске алады бұрынғы ҚПК ОК істерінің меңгерушісі А.Г. Статенин. Қазақстан халқы мен республика үшін оның еншісінде жүздеген, мыңдаған изгілікті істер тұр. Өз қатысуымен ол зорламай, ал кез келген кісіні изгілікті іске - халық үшін жасампаздыққа жұмылдыра алатын.... Д.А. Қонаевты республиканың нағыз бас сәулетшісі деп атайтын. Алматыдағы немесе басқа қалалардағы қайсы бір болсын маңызды жоспарды міндетті түрде оған таныстыруға әкеліп, құптаттыратын [9, бб. 92-93].

Отыз жыл бедерінде әлеуметтік және тұрмыстық сипаттағы көптеген сәнді нысандар салынып, даңғылдар мен көшелердің қайта жөнделгені аз емес. Жаңа алаңдағы (қазір Республика алаңы) Үкімет үйі (1958 ж.) ғажайып ғимарат болып табылады, 1980 жылы Қазақстан Компартиясы ОК жаңа үйі салынды, ғылым Акдемиясы, Достық үйі, 3 мың адамдық Республика Сарайы және басқа сәулет өнерінің туындылары ғаламат құрылыстың қатарына жатады.

Қалада тұрғындардың көбеюімен осы заманғы «Арман», «Целинный», «Байқоңыр» жаңа кинотеатрлары, қазақ және орыс драма театрлары, Орталық концерт залы, ұлттық үлгіде салынған цирк, Алматы мақта - мата және үй құрылысы комбинаттарының Мәдениет Үйлері пайда болды.

Спорт ғимараттарынан қалалық Орталық стадион, Спорт Сарайы, «Динамо» қоғамының жүзу бассейні, «Медеу» жоғарғы таудағы мұз айдыны ерекше орын алады. Айтпақшы, «Медеу» конькиде шапшаң жүгіруден және қысқы спорттың басқа түрлерінен бүкілодақтық және халықаралық жарыстар өткізетін әмбебап, әлемдегі ең таңдаулы мұз стадионы болып қалды.

Д.А. Қонаевтың қолдауымен балалар мен жасөспірімдерге арнап 800 орындық театрлық - концерт залы, обсерваториясы, спорт залы, бассейні, қысқы бауы бар пионерлер Үйі салынды.

Қаланың мәдени өмірінде 1970 жылы 20 оқу залы бар ұлттық кітапхана үйінің пайдалануға берілуі айтарлықтай оқиға болды. Жоғарғы оқу орнына арналып жаңа үйлердің құрылыстары аяқталды. 1985 жылдың аяғына қарай Ұлттық университет – «ҚазМуқалашығының» басты нысандары пайдалануға берілді. Саяси ағарту Үйі ашылды.

Халықаралық және ауданаралық қатынас үшін ірі теміржол вокзалы, барлық жағдай жасалған аэропорт, автокөлік стансалары салынды. Қала қонақтарын қарсы алуға аса жайлы мейманханалар дайын еді: «Қазақстан» (1000 орынды, биіктігі 107 метр 25 қабатты), «Достық», «Алматы», «Отырар», «Алатау», «Жетісу», «Түркістан» және басқалар.

Ірі сауда кәсіпорындары: Орталық универмаг, Универсам, «Ресей», «Қазақстан», «Мәскеу» қаланың көркін кіргізді. Сонда мемлекеттік кооперативтік және жеке сауданың кешені болып, қала ортасындағы «Көкөніс базары» Орта Азия мен Қазақстандағы осы

заманғы және көрікті базарға айналды. Қалада көп тұрғын үй тұрғызылды, «Самал», «Ақсай», «Алмагүл», «Айнабұлақ» және өзге де ықшамаудандар игеріле бастады.

Көктөбе баурайында қарайтын алаңы бар Телеорталық, сонымен бірге бірнеше залды көрікті ҚазТелеорталық үйінің бой көтеруі үлкен оқиғаға ұласты. Қала сыртында жергілікті шипасу негізінде осы заманғы тартымды «Алатау» шипажайы және басқалар салынды.

Қаланың басты даңғылдары мен көшелері қайта жөнделіп шықты. Жұмыс істейтін емханалардың жүйелері кеңейді. Олардың ішінде: 750 орындық емхана қаланың батыс бөлігінде, Қазақ КСР денсаулық сақтау министрлігі төртінші басқармасының емханасы, урологиялық корпус, онкологиялық пен туберкулез институттары. Тамаша нысандардың бірі сумен емдейтін «Арасан» сауықтыру кешені.

Сөйтіп Іле Алатауы етегіндегі ғажап қала абатталған Алматы барлық қажеттілікпен қамтамасыз етіліп, кез - келген деңгейдегі мемлекет басшысын қабылдауға мүмкіндік туып, сонымен қатар көптеген мемлекет қайраткерлері, мәдениет, ғылым мен спорт өкілдерінің қатысуымен халықаралық шаралар өткізуге қуатты базасы бар еді.

Үлкен және Кіші Алматы өзендерінің көптен бері қауіпті мінез танытып келгені мәлім. Өз жолындағының барлығын таптап кететін сел ағыстары кезең - кезеңмен пайда болуына байланысты қалаға қауіп төніп тұратын. Қардың күшті еруі нөсер жаңбырмен сәйкес қосылып, жоғары тауда мұздақ көлдерін түзіп, орасан су қоймалжың қойтастарымен араласып, ылдиға қарай жөңкілетін. Тас аралас лай тасқынының толқындары он және одан да көп биіктікпен ойға көз ілеспес шапшаңдықпен ұмтылатын. Бұл қирататын зұлмат күш ұдайы қалаға қауіп төндіретін еді. Міне бұнда да тағы бір мәрте Д.А.Қонаевтың қала мен оның тұрғындарының аман - есендігі үшін жеке қамқорлығы белең берді. Оның тікелей жауапкершілігі және басшылығымен бөгет құрылыс туралы шешім қабылданды. Кіші Алматы шатқалында бағытталған жарылыспен оталғышы бар 5291 тонна оқ - дәрімен биіктігі 60тан 100 метрге дейін селқорғау бөгеті пайда болды. Ол шатқалмен керемет үйлесіп, «Медеу» биік мұз айдынымен бірге қалалықтар мен туристердің сүйікті және көп келіп демалатын орны болып, Алматының әсем кешендерінің біріне айналды [10, бб. 237-242].

Д.А. Қонаев әркашан халықтың әлеуметтік-тұрмыстық мәселелерін назарда ұстап, адамдарды тұрғын үйлермен, мектептермен, ауруханалармен, емханалармен, сауда, тұрмыс нысандармен қамтамасыз етілуін қадағалады.

Ол ұдайы бейімделмеген, тозығы жеткен жайларда тұратындардың бәріне жақсы жабдықталған үйлер берілетін уақыт жеткенін айтатын.

Тұрғындардың үлкен тобы сонау сегізінші және тоғызыншы бесжылдықтарда қоныстойларын жасап, үй ауыстыру жалғасып жатты. Қонаев партия және кеңес органдарынан бірде бір отбасының жертөлелер мен ескі үйлерде тұрмауына бар шара қолдануын талап етті. Бұл жәй мәселе емес еді. Оны шешетін қала билігі ғана емес, сонымен қатар, іскерлікпен, жоспарлы түрде, пәтерлердің әділ бөлінуін қатаң қадағалап отыратын министрліктер, ведомостволар болатын. Бұнда басқалай болуы мүмкін емес [11, бб. 421,422].

ҚКП XV съезіндегі есепті баяндамасында Д.А.Қонаев он бірінші бесжылдықта халықтың тұрғын және мәдени - тұрмыстық қажетіне шамамен 7 миллиард рубль босатылатыны қарастырылғанын атап айтты. Ол мынандай есеп-қисапты атады: 30 миллион шаршы метр тұрғын үй тұрғызылды, ал, бұл республикада 3 миллион 215 мың адам, әрбір бесінші дерлік тұрғын қоныстойын тойлады деген сөз, тура айту керек, қуандыратын көрсеткіш [12, б. 86]. Дүние жүзінің бірде бір елі тұрғын үй және мәдени - тұрмыстық құрылыстың көлемі жағынан теңесе алмас еді.

Д.А.Қонаев сонымен қатар 80 жылдары алда тұрған орасан міндеттерге тоқталып, болашақ бесжылдықтар одан сайын еліміздің материалдық -техникалық базасын күшейтетіні

туралы айтатын. Қонаев стратегиялық ұмтылыстардан алдағы бесжылдықтарда ұдайы халықтың әл-ауқаты артатынын көретін. Бұл үшін барлық негіз бар еді. Бұрынғы бесжылдықтарда КСРОның ұлттық табысы 400 миллиард рубльге көбейіп, 717 миллиард рубльге өнеркәсіп өнімдері, тоғызыншы бесжылдыққа қарағанда ауылшаруашылық өнімдері 50 миллиард рубльге көп өндірілді. Бұрынғысынша экономикалық саясаттың жуан ортасында халық өмірінің деңгейін одан ары жақсарту тұрды. Бұл мақсатқа бұрынғыға қарағанда онбірінші бесжылдықта 329 миллард рубль артық бөлінді. Төлемдер мен жеңілдіктерге тұтынудың қоғамдық қорынан 134 миллиард рубль көбейді [13, б. 26]. Қазақстанға келсек, жұмысшылар мен қызметкерлердің жалақысы оныншы бесжылдықта 13,5%, колхозшылардың еңбек ақысы 19% өсті . Республика азаматтарының бар әл - ауқатын жақсартуға шамамен 8,3 миллиард рубль жұмсалды. Бұрын қазақстандықтар бұндай қаржы - қаражатты бірде бір бесжылдықта білген емес [13, б. 86].

Көпшілік сұранысына қажетті өнімдерді шығару қуаты да айтарлықтай кеңейді. Жеңіл және тамақ өнеркәсібінде оның өсімі миллиард рубльге жетті. Егер оныншы бесжылдықтың басында жоғарғы категориялы тауарлары 77 миллион рубльге шығарылса, оның аяғында жарты миллиард дерлік өнім жөнелтілді. Сонымен, Қонаев табыстар толастамасын деп сақтандырды. Халық үшін қосымша игілік өзінен өзі келмейді. Оны жалпы тынымсыз еңбекпен, кемшіліктер мен олқылықтарды жою барысында қамтамасыз етуге болады [14, б. 22].

Жылдан жылға бөлшек саудадағы тауар айналымы одан сайын жоғарғы қарқынмен дамыды. 1979 жылы оның деңгейі 1940 жылғымен салыстырғанда 21,6 есе өсті. Республика халқын ұзақ мерзім пайдаланатын және мәдени - тұрмыстық жағынан бағытталған тауарлармен қамтамасыз ету анағұрлым жақсарды.

Жеке басқа пайдаланатын жеңіл автокөліктерді сату да өсті. Ал, небәрі қырық жыл бұрын Қазақстанға алғаш рет жарым мың велосипедтер мен мың радиоқабылдағыштар әкелінген болатын.

Республикада іс жүзінде қоғамдық тамақтандыру жүйесі жаңадан құрылды. 1928 жылы өлкеде небәрі 176 дәмхана мен шайхана болатын. Ал, 1979 жылдың аяғында - дастархан мәзіріне бір мезгілде 710 мың кісі отыра алатын шамамен 16 мың жаңа технологиялық және су жаңа сауда технологиямен қамтамасыз етілген 16 мың қоғамдық қәсіпорын болды [14, бб. 148, 149].

Қазақстанның экономикадағы табыстары, дау жоқ, барлық еліміздің игілігі үшін жоспарлы және ұйымшылдықпен жүзеге асқан Одақтық басқа республикалармен экономикалық ынтымастықта болуына ықпал етті. Қазақстан 80 жж. ортасына қарай түгел одақтық және автономиялық республикалармен айналым төлемінің шегі 88% болса, сонымен бірге шетелдермен 12% шегінде экономикалық байланыс жасады.

Д.А.Қонаев Қазақстан негізінен еліміздің біртұтас халықшаруашылық кешеніне энергетикалық байланыстармен кіретін болғандықтан әсіресе энергетиканы бөліп қарайтын. Әлдеқашан айтып өткеніміздей, сирек ұшырысатын Екібастұз көмір кенорнының негізінде тұтас жылу электрстансаларының шоғыры жасалып, ол қуатпен Батыс Сібір мен Орал аудандарын, ал тым қашық ЛЭП арқылы - еліміздің еуропа бөлігін қамтыды. Өз кезегінде химия өнеркәсібінің, Шымкент және гидротүйіндерінің электрқуатқа өсіп келе жатқан сұранысы Өзбекстан мен Қырғызстаннан түсетіндердің есебінен қанағаттандырылып отырды.

Біздің республикадан жыл сайын 50 миллион тонна көмір жөнелтілсе, 72%, Оралға және Украина металлургия кәсіпорнына баратыны 3,5 миллион тонна еді. Жыл сайын 18 миллион тоннадан астам Қазақстан мұнайы Ресей федерациясының мұнайөңдеу қәсіпорындарына келіп түссе, 2 миллион тоннасы Бакуге бөлінді; Ресей кәсіпорындарына

Гурьев мұнайөңдеу зауыты шамамен 1 миллион тонна мазут жіберді. Сонымен бір мезетте Павлодар мұнайөңдеу зауытының сұранысы Омбыдан келетін мұнай құбырымен Батыс Сібір мұнайының есебінен жабылып отырды. Қазақстан өзінің отын -қуат балансын Өзбекстанның Бұхара табиғи газ кенорнының есебінен қамтамасыз етті. Жыл сайын Алматы, Жамбыл, Шымкент, Ақтөбе мен Қостанай облыстарының өндірістік және коммуналдық-тұрмыстық қажетін өтеу үшін Бұхара – Алматы мен Бухара - Орал газқұбырымен шамамен 5,5 миллиард текше метр газ отын тасымалданатын.

Қазақ КСРінің басқа одақтас республикалар және шетелдермен тауар айырбасында қара және түрлі-түсті металлургия өнімдері маңызды орын алады. Соколов - Сарыбай тау-кен байыту комбинатынан Төменгі - Тағыл, Магнитогорск, Шелябі, Кузнецк және басқа Ресей федерациясының металлургиялық кәсіпорындарына 7 миллион тоннадан астам темір кені концентрат күйінде және 8,5 миллион тонна экатыштар жіберілетін. Жыл сайын РСФСР мен Украинаға, Орта Азия мен Қапқаз сырты республикаларына, Балтық бойы мен Молдавияға ірі партиялармен Балқаш пен Жезқазғанның тау-кен металлургиялық комбинаттарынан шақпақталған мыс және оның прокаты, сонымен қатар Өскемен қорғасын - мырыш және Лениногор полиметалл комбинаттарының, Ақтөбе және Жармақ ферросплав зауыттарының өнімдері жөнелтіліп жататын. Сонымен бірге Қазақстан одақтық республикалар мен шетелдерге сары фосфор, фосфор кендерін, полисткрол, хром ангидридін, полипропилен, полиэтилен, карбид кальциін, каучук шығаратын. Шымкенттің «Фосфор» өндірістік бірлестігі жыл сайын Ресей федерациясына 250 тоннадан аса натрий триполифосфатын, 14 мың тонна фосфор қышқылын және 10 мың тонна жуатын заттар артып жіберетін. КСРО кәсіпорындарында Жамбыл «Химпром», Ақтөбе және Гурьев химзауыттарының өнімдерін білетін.

Халық шаруашылығының барлық салаларындағы өрелі өркендеу көп бағыттағы экономика, ғылым мен мәдениет мамандарын дайындауды керек етті. Бұл аса өткір мәселені шешу үшін Д.А. Қонаевтың бастамасымен қосымша ондаған жаңа оқу орындары ашылды. Республикадағы жалпы, орта арнаулы және жоғарғы оқу орындарындағы білімнің деңгейі ұдайы өсті. Алыс 1940 жылы әлі міндетті жетіжылдық білімге, 1959 жылы сегіз жылдыққа, сөйтіп, 1980 жылға қарай жалпы орта білім алуға көшіп, республиканың тоғыз мыңнан астам мектептерінде 3 миллион оқушы оқыды [14, 130 б.]. Егер төңкеріске дейін бірнеше ондаған қазақ жоғарғы білімді болса, онда 1970 жж. республикада 700 мың дерлік дипломды мамандар еңбек етті: әйтсе де мәселе тек қана санда емес.

Қорыта келе, Д.А. Қонаев өз кезегінде Қазақстан экономкасының гүлденуіне ерекше назар аударғандығын көреміз. И. Сталиннен бастап Кеңес Одағының бірнеше басшыларымен қызметттес болып, 50-жылға жуық саналы ғұмырын ел экономикасы мен оның дауына үлес қосқан қоғам қайраткері ел болашағы үшін жұмыс жасады. Әсіресе 1959-1965 жылдар аралығында республиканың өндіріс орындарын іске қосу мен оны жетілдіру ісінде аса белсенділік танытты. Сонымен бірге жол төсеніштері, газ құбырларын тарту, мәдениет ошақтарын қалыптастыру ісінде ерекше еңбек ете білді. Ол туралы тіпті замандастары естеліктер қалдырып, Д.А. Қонаев әр бір салынған мекеме мен нысан үшін ерекше күш салғанын және оның тыңғылықты да әдемі болғандығын жіті бақылағандығын атап өтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Ахметбеков Д. Жиырмасыншы ғасыр адамы / Д. Ахметбеков // Қостанай таңы. - 2009.- 9 қаңтар. - 4 б.
2. Төлепбаев Б.А., Төлепбаева К.У. Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев – аса көрнекті мемлекеттік және саяси қайраткер. -Алматы; «Елтаным», 2011 -216 бет
3. Қазақстан тың жерлерін игерудегі халық қозғылысы (құжаттар жинағы).
4. Алматы, Мемсаясибаспа. – 1959. - 348 бет; Казахстанская правда. - 1984.20 қаңтар.
5. Қазақстан ғалымдарының библиографиясы. - Д.А. Қонаев. – Алматы, 1978. - 48-78 бб.

6. Төлепбаев Б.А., Төлепбаева К.У. Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев – аса көрнекті мемлекеттік және саяси қайраткер. -Алматы; «Елтаным», 2011 -216 бет
7. Елу жыл ел ағасы / құраст. және ред. басқарған С. Әбдірайымұлы. - Алматы: Санат, 2002. - 464 б.+ [32] б. фот.
8. Ахметбеков Д. Жиырмасыншы ғасыр адамы / Д. Ахметбеков // Қостанай таңы. - 2009.- 9 қаңтар. - 4 б.
9. Қазақстан коммунистік партиясының XV съезі. – Алматы: Қазақстан. – 1981. - 293-294, 301 бб.
10 Моторико М.Г. Тың – Отанға. – Алматы, 1974. - 5 бет.
11. Қазақстан х/ш Кеңес өкіметінің 50 жылында дамуы. – Алматы: Ғылым. 1967. - 78 бет.
12. Коваль В.И., Коршунов В.И., Осипов В.П. - Шындық күші мен өтіріктің әлсіздігі. - Алматы, 1982, 176-177 бб.
13. Адырбек К. Қонаев және Желтоқсан оқиғасы / К. Адырбек
14. Қонаев Д. Өтті дәурен осылай. —Алматы: «Санат», 1992.-228 бет

СХОДСТВО И РАЗЛИЧИЯ СВАДЕБНЫХ ТРАДИЦИЙ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ И КАЗАХСКИХ РЕПАТРИАНТОВ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Дүйсенғалиұлы А. – магистрант 2 курса
Исторического факультета ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва
Научный руководитель – д.и.н., профессор кафедры истории Казахстана
Ковальская С.И.

Введение. Во второй половине XX - начале XXI века репатриация стала одной из важнейших проблем многих стран мира. Среди стран мира, которые выработали самостоятельную репатриационную политику лидируют такие государства как Германия, Израиль, Венгрия, Россия. Каждая из них ведет масштабную политику репатриации и призывает своих соотечественников возвращаться на историческую родину. Казахстан также стал вырабатывать собственную стратегию политики репатриации с первых лет обретения независимости.

Начальный этап становления казахской диаспоры и ирредены связан с историей казахско-джунгарских войн и имперским периодом демаркации русско-китайских пограничных линий. Дальнейшее пополнение казахской диаспоры за рубежом было вызвано вынужденными прчинами, порожденными различными экспериментатми советской политики в области внутренней политики и экономики. Казахская диаспора на сегодняшний день проживает практически по всему миру – в России, Узбекистане, Турции, Афганистане, Монголии, а также в Западной Европе, США, на Ближнем Востоке и других странах. Изменившаяся геополитическая ситуация повлияла на возвращение на историческую родину национальностей, мигрировавших со своей родины по разным причинам или оторванных от родины в результате насильственного переселения, политикой призыва соотечественников к независимости отдельных государств и т.п. В связи с углублением процесса переселения населения из одной страны в другую, возросла важность его изучения. В настоящее время важное место занимает изучение политических и социально-экономических условий культурной жизни диаспоры, репатриантов, этнических групп, сохранение и изменение этнокультурного наследия, анализ межнациональных и межэтнических процессов, выявление их значения и последствий для будущих поколений.

В Казахстане на сегодняшний день создано немало трудов, посвященных истории формирования казахской диаспоры за рубежом и судьбам репатриантов. Пионером в этой области стали М.К. Козыбаев и Г.М. Мендикулова, под руководством которой сформировалась самостоятельная научная школы диаспорологии в Казахстане. Кроме того, сильнейшая историко-демографическая научная школа, представленная А.Н. Алексеенко и

рядом других авторов также внесла неценимый вклад в изучение истории казахской диаспоры и процесса их возвращения на историческую родину [1]. Безусловно заслуживают внимания труды российских ученых по истории казахской диаспоры, а также работы западных авторов, в которых изучена непростая судьба казахского народа в условиях эмиграции [2].

С первых дней Независимости Республики Казахстан миграционный процесс в стране активизировался. Большое значение имеет изучение политики репатриации до и после принятия специальных программ и миграционного законодательства по инициативе государственной власти. Необходимо изучить количественные и качественные условия квоты иммиграции и ее назначения, показатели заселения в населенные пункты. Существует необходимость масштабного исследования процесса адаптации и интеграции репатриантов в казахстанское общество на уровне отдельных регионов.

Изучение сходства и различий в традициях свадеб местного населения и казахских репатриантов – позволяет изучить вопросы культурной и социально-экономической адаптации казахских репатриантов. Исследование проводилось не территории Мангистауской области. В период с 1991 по 2023 год в Республику Казахстан было переселено 1 113 196 кандасов. В Мангистаускую область переселено 164 375 кандасов. Подавляющее большинство казахских репатриантов, переселившихся в Мангистаускую область - это соотечественники из Узбекистана и Туркменистана: 80 558 кандасов из Республики Узбекистан, 69 095 кандасов из Туркменистана [3].

Поскольку наши соотечественники, иммигрировавшие из Туркменистана и Узбекистана, составляли подавляющее большинство репатриантов казахов в Мангистауской области, сравнивались свадебные традиции местных казахов и наших соотечественников, иммигрировавших из этих двух стран.

В текущем году, прибыв в Мангистаускую область, статус кандаса получили 132 семьи или 1022 человека. (За аналогичный период 2022 года 155 семей или 1068 человек получили статус кровных). По стране прибытия кандасов: из Республики Узбекистан - 74 семьи или 640 человек (62,6%), из Туркменистана – 51 семья 306 человек (30%), из Исламской Республики Иран – 4 семьи 33 человека (3,2%), из Российской Федерации – 3 семьи 40 человек (3,9%), из Турции – 1 человек, из Украины – 1 человек, из Кыргызстана – 1 человек. Большая часть Кандасов находится в Мунайлинском, Бейнеуском районах и городе Актау [4].

Мунайлинский район выбран в качестве места проведения полевых исследований, так как это административная единица, в которой находится большая часть кандасов Мангистауской области. Для проведения исследования был выбран населенный пункт Баянды Мунайлинского района. Исследование проводилось среди местных жителей села Баянды и кандасов, прибывших в населенный пункт из Узбекистана и Туркменистана. Полевое исследование было посвящено теме «Опыт адаптации казахских репатриантов на исторической родине на примере Мангистауской области». Полевое исследование проводилось с 3 по 23 июня 2023 года. Материалы данного полевого исследования и результаты исследования были использованы при написании данной статьи.

Методология научного исследования.

Задачи полевого проекта:

1. Провести интервью с казахскими репатриантами, проживающими в Мангистауской области. Интервью помогут выявить их опыт адаптации, проблемы, с которыми они сталкивались, и успешные стратегии, которые они использовали.

2. Провести наблюдение за жизнью и деятельностью казахских репатриантов в Мангистауской области. Это позволит получить более полное представление об их повседневной жизни, взаимодействии с местным населением и интеграционных усилиях.

3. Провести анализ данных, собранных из интервью и наблюдений. Анализ позволит выделить основные темы, тренды и успешные адаптационные практики, которые могут быть полезными для других казахских репатриантов и организаций, занимающихся процессами адаптации.

Для реализации цели и задач полевого проекта, связанного с исследованием адаптационных практик казахских репатриантов в Мангистауской области, были использованы следующие подходы и методы:

1. Качественные интервью: проведение структурированных или полуструктурированных интервью с казахскими репатриантами позволит узнать их личный опыт адаптации, вызовы, с которыми они столкнулись, и эффективные стратегии, которые они использовали. Интервью проводились индивидуально и в группах, чтобы получить различные точки зрения и обогатить данные.

2. Наблюдение и участие: Проведение наблюдения за жизнью казахских репатриантов в Мангистауской области позволило получить более глубокое понимание повседневной жизни репатриантов, их взаимодействие с местным населением и включение в общественные и культурные события. Участие в различных мероприятиях может помочь установить доверительные отношения и получить более непосредственные наблюдения.

3. Анализ данных: Собранные данные из интервью и наблюдений должны быть систематически анализированы. Применение качественного анализа содержания и кодирования позволит выделить основные темы, тренды и успешные адаптационные практики. Этот анализ поможет выявить общие закономерности и специфические особенности адаптации казахских репатриантов в Мангистауской области.

4. Сравнительный анализ: Для более полного понимания адаптационных практик и контекста Мангистауской области, можно провести сравнительный анализ с другими регионами Казахстана или с другими странами, где также проживают казахские репатрианты. Это позволит выявить различия и сходства в адаптации и выделить уникальные факторы, способствующие успешной адаптации в Мангистауской области.

Обоснование этих подходов и методов основывается на их способности предоставить глубокое понимание адаптационных процессов казахских репатриантов в Мангистауской области. Качественные интервью, наблюдение и анализ данных позволили получить детальную информацию о личном опыте и стратегиях адаптации. Сравнительный анализ и рецензирование литературы позволили сопоставить полученные результаты с другими исследованиями и более широко контекстуализировать их.

Автором статьи было проведено 50 интервью с казахскими репатриантами, а также получены стандартизированные анкеты для сбора количественных данных. Первый опрос был проведен среди репатриантов (100 респондентов), чтобы определить их проблемы адаптации. Второй опрос был проведен с целью выявления у местных жителей (100 респондентов), родившихся в Казахстане, их мыслей и отношения к кандасам. Общее количество часов наблюдения зависело от продолжительности и методологии исследования. Было проведено не менее 100 часов наблюдения.

Результаты и обсуждение. В результате исследования установлено, что в свадебных традициях местного населения и казахских репатриантов нет особых различий, хотя отмечаются некоторые особенности. В целом все традиции являются общими и схожими для обеих групп.

Один из ключевых факторов, объясняющих схожесть свадебных традиций, кроется в общих исторических корнях казахских репатриантов и местного населения. Исторически эти две группы имели схожее происхождение и проживали в Казахстане или других странах

Средней Азии. Это историческое соседство и взаимодействие сформировало сходные культурные особенности, в том числе и в свадебных традициях.

Ислам играет важную роль в свадебных традициях как у казахских репатриантов, так и у местного населения. Ритуалы и обряды, связанные с исламской верой, включены в свадебные церемонии обеих групп. Это создает общий культурный фундамент и объединяет их в религиозных аспектах свадьбы.

Важность семьи и рода является общей чертой для казахских репатриантов и местного населения. Оба сообщества придают огромное значение объединению семей и созданию крепких брачных союзов. Это отражается в свадебных обрядах, которые подчеркивают важность семейных ценностей.

Проживание казахских репатриантов в местных общинах также оказывает влияние на свадебные традиции. Они могут адаптировать и заимствовать элементы из местных культурных практик, что способствует взаимодействию и интеграции с местным населением. Это социокультурное влияние формирует сходные черты в свадебных обычаях.

Для казахских репатриантов сохранение своей культурной идентичности и традиций играет важную роль. Поддержание свадебных традиций помогает им укрепить свое культурное наследие и передать его будущим поколениям. Таким образом, они стараются сохранить традиции, которые являются частью их истории и наследия.

Сходство свадебных традиций может облегчить процесс адаптации казахских репатриантов в новой среде, так как это создает общий культурный язык с местным населением и способствует интеграции. Общие традиции и обряды создают чувство принадлежности и укрепляют связи между этническими группами. Подавляющее большинство респондентов отметили, что при собеседовании особо культурных особенностей не замечают.

Респондент Бахыт родился в 1972 году в Мангистауской области. По его словам, не наблюдается особых культурных различий между местными и прибывшими казахами. Однако отмечает, что есть небольшие языковые различия, например, «когда мы говорим: отырсаншы, келсеншы, во время разговора, наши братья, которые переехали из Каракалпакстана, говорят: отырси, келси. У нас есть различия в конце наших слов», - говорит респондент.

Респондентка Эльмира родилась в 1976 году в Мангистауской области. Во время своего пребывания на свадьбе своих соотечественников, эмигрировавших из Автономной Республики Каракалпакстан, входящей в состав Республики Узбекистан, Респондент не видит больших отличий. «Однако, - говорит она, при организации свадьбы мы не допускаем такой экстравагантности, как местное население». Например, респондент отмечает, что для обычаев, связанных с рождением ребенка или свадьбы необходимо было забить несколько голов скота, а на свадьбе соседа была убита только одна овца, а баранина была доставлена на все свадебные мероприятия. По её словам, это значительно снижает расходы на свадьбу.

Местные респонденты казахстанского происхождения, присутствовавшие на свадьбах многих эмигрантов из Узбекистана, во время интервью отметили, что свадьбы у кандасов, проводятся скромно, без особых затрат, не как у местного населения. Однако в результате интервью было установлено, что расходы на свадьбы наших кандасов, эмигрировавших из Туркменистана, не сильно отличаются от расходов местного населения на свадьбы.

Респондент Несибе родился в 1968 году в Республике Туркменистан, в 2006 году переехала в Мангистаускую область. «Свадебные традиции не исключение. Как и местные казахи, мы тратим все, что у нас есть, на праздник наших детей. Но мы видим, что наши братья, переехавшие из Каракалпакстана, не тратяться так сильно, как мы», - говорит респондент.

В ходе исследования было установлено, что расходы на свадьбу наших кандасов, иммигрировавших из Узбекистана, были намного меньше, респондентов спросили, в чем может быть причина. Респондент Анар родился в 1984 году в Каракалпакии. По его словам, социальные условия у кандасов из Туркменистана намного лучше, чем у них, что объясняется тем, что у наших соотечественников из Туркменистана были средства, которые помогали им продавать скот при иммиграции и вставать на ноги при возвращении на историческую родину, многие открывали свои бизнес. А у таких, как она, кандасов из Каракалпакстана не было столько вещей, столько скота, который они могли бы продать, когда переезжали в страну, и поэтому не располагали большими средствами.

В результате опроса установлено, что 55 респондентов, иммигрировавших из Каракалпакии, имеют месячный доход до 100000 тенге – 44,5%, от 100000 до 150000 тенге – 33%, от 150000 до 200000 тенге – 19,5%, от 200000 до 250000 тенге – 3%. Кроме того, 42% респондентов указывают, что они являются единственным кормильцем в семье.

Заключение. При изучении свадебных традиций местных казахов Мангистауской области и казахских репатриантов, эмигрировавших из Республики Туркменистан и Республики Узбекистан, было установлено, что различия в самих свадебных традициях отсутствуют. Однако, было установлено, что наши кандасы, эмигрировавшие из Республики Узбекистан, отличались меньшими свадебными расходами. В результате исследования мы приходим к выводу, что причина связана с социально-экономической ситуацией. Данное исследование свидетельствует о необходимости проведения исследовательской работы по изучению социально-экономического положения и выявлению проблем казахских репатриантов.

Список использованной литературы и источников:

1. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. Алматы: Ғылым, 1997, 267с.; Мендикулова Г. Казахская диаспора: история и современность. Алматы: Атажұрт, 2006; Алексеенко А.Н. Казахстан: проблемы иммиграционной политики // Миграция и диаспоры в социокультурном, политическом и экономическом пространстве Сибири: Рубежи XIX–XX и XX–XXI веков. Иркутск, 2011. С. 567–591; Ананьина В.Т. Теория транснациональной миграции: концептуальные основы и возможности практического применения // Казанская наука. 2013. № 12. С. 296-301; Казахская диаспора и репатриация (1991-2012). /Балтабаева К.Н., Мамашев Т.А., Ермекбай Ж.А. и др. Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. С. 422.

2. Аблажей Н.Н., Балтабаева К.Н. Репатриационная политика России и Казахстана (1991-2014гг.) // ЭКО. 2016. №4(502). С.165-173; Аблажей Н.Н. Казахский миграционный маятник «Казахстан - Синьцзян. Эмиграция. Репатриация. Интеграция. 2-е изд., испр. Новосибирск Изд-во СО РАН, 2015. 254 с.; Питер Ф. Казахи Монгольского Алтая: экономические и социальные трансформации в XXI веке // Мир Большого Алтая. 2015. №1 (4). С.301-306

3.Интернет-портал «Qazalem» для соотечественников, проживающих за пределами Казахстана. [Электронный материал]. Цитируется по ссылке: https://www.gov.kz/memleket/entities/qazalem/press/news/details/581612?lang=kk 29.06.2023

4.Фонд Отандастар, паспорт расположения Кандасов, переселившихся в Казахстан с 1991 по 2023 годы. [Электронный материал]. Цитируется по ссылке: https://erulik.kz/about/index3.

ТАРИХИ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАРДЫ БАҒАЛАУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫНА ҚАТЫСТЫ ОЙ-ПІКІРЛЕР

Дүйсен С.Ж., п.ғ.к.,
қауымдастырылған профессор «Мемлекет тарихы институтының» жетекші ғылыми қызметкері

Тарихи тұлға дегеніміз-жағдайға байланысты және жеке басының сапасына орай танылғандар деп келетін жалпылама анықтама белгілі. Ал, саяси түсіндірме сөздікте: «Грек әдебиетінде «просопон» (жеке тұлға, персона) сөзі, «индивид» және «адам» (еркек немесе әйел) сөздерінің синонимі ретінде қолданады. «Тұлға» ұғымын тек, адамзат баласының өкілі (хомо сапиенс), барлық адамға тән белгілерін көрсететін жалпы «адам» ұғымымен шатастырмау керек. Сондай-ақ бұл ұғымды «жеке тұлға» ұғымынан да бөліп қарау керек. «Жеке тұлға» бүкіл адам баласы немесе кез келген адам, «жалпы адам» жайлы сөз болғанда емес, нақтылы жеке тұлғаға қатысты қолданылады. Кез келген Тұлға қоғамда өзіндік әлеуметтік рөл атқарады. Тұлға мен қоғамның өзара қарым-қатынасы қашан да әлеуметтік ғылымның негізгі мәселесі. Қоғамды құрайтын тұлға қандай, қоғам да сондай болады және керісінше қоғам қандай болса онда өмір сүретін тұлға да сондай болады»-деген анықтама берілген [1,556 б.]. Мемлекет, ұлт тарихы тұлғаларсыз сүреңсіз көрінетіні, тарихты тұлғалар жасайтыны отандық тарихта мойындалған ақиқат.

Халық та бір нөсер жауынды аңсаған шөл дала сияқты, дана көсемге қашан да зәру. Платон айтқандай, «дана тұлға патша немесе патша дана тұлға болғанда дүние шырайлана түспек» [2,3-4 бб.].

Адамзат қоғамындағы тарихи тұлғалардың рөлі, оларды айқындаудың, бағалаудың ұстанымдары туралы ерте замандардан бері пікірталастар толассыз жүруде және ақыл-ой иелерінің бәрі бірауыздан мойындаған, келіскен ортақ тұжырымдар болған емес.

Шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда әйгілі тұлғалардың тарихи рөлі туралы пікірталастар әртүрлі тарихи кезеңдерде, ерекше тарихи тұлғалардың жағымды немесе жағымсыз іс-қимылдарына, қоғамда болған саяси оқиғаларға т.с.с. жағдайларға байланысты өршіп, не бәсеңдеп немесе қайтадан жанданып отырған [3,3-40 бб.]. Гринин Л.Е. Личность в истории: современные подходы. / История и современность. 2001. №1.)

Тұлғаны зерттеуде З.Фрейд, К.Юнг, Н.Бердяев, А.Камю, Ж.Сартр, М.Хайдеггер, К.Ясперс, Х.Ортега-и- Гассет, Э.Фромм, М.Бубер т.б. көп үлес қосты. [4,264 б.].

Тұлғаны зерттеудің әлемдік үдерісінен қазақ ойшылдары, зиялылары да тыс қалған емес. Әл-Фараби, М.Қашқари, Ж.Баласағұн, М.Х.Дулати, Қ.Жалайыри, Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев тұлға мәселесін арнайы зерттемесе де мемлекет басшылары, қолбасшылар, ғалымдар кімдер бола алады, оларда қандай қадыр-қасиеттер, қоғам алдындағы парызы қандай болуы керек деген ойларын жазып кеткендері көпшілікке мәлім.

Әл Фарабидің ел басқаратын (қала басшысы) адамда 12 түрлі қасиет болуы керектігі туралы ескертуін қалың қазақ оқырманы біледі және ғұлама ойшылдың нақыл сөздері арада мың жыл өтсе де өзектілігін жойған жоқ.

Жүсіп Баласағұн ел басқаратын адам (бек) заңды жетік білуі, заңға, тәртіпке бағынумен қатар, іске зерек, ақылды, ержүрек болуға үндейді.

Жүсіп Баласағұн:

«...Ақыл керек жаһанды ұстап тұруға,

Жүрек керек елге билік құруға»-деп пайымдайды [5,414 б.]. Ж.Баласағұнның мемлекет қайраткері болатын қайраткерге үйреткен осы қасиеттері тарихи тұлға баға берудің өлшемдерінің бірі деп те қабылдауға болады.

Сонымен қатар қазақтың ауызша тарих айту дәстүрі арқылы да тұлғалар тарихы, жалғастығы үзілген емес және оларды халыққа таныту, жадында ұстау, жаңғыртып отыру үдерісі шежіре арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырды. Оған халық ауыз әдебиетіндегі қазіргі күнге жеткен мұралар (батырлар жырлары, аңыз әңгімелер, әулиелер туралы аңыздар т.с.с.) айқын дәлел.

Қазақ дәстүрінде жеке адамның, тарихи тұлғалардың да шежіресі жасалғаны көпке мәлім. Шежіре әр адамның шығу тегін зерделеу арқылы бүкіл қауымды, халықты

таныстырады деген танымал ғалымдардың тұжырымын қолдай келе, этнограф ғалым М.Алпысбес жазба дәстүрі әлі қалыптаспаған ескі замандардан бастап шежіре ата-бабалардың тәжірибесін ұрпақтарға жеткізіп, сабақтастықты жалғастырып отырғанын көрсетеді [6,70 б.].

«Тарихты әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу-қазақтың дәстүрлі таным-түсінігінде ертеден қалыптасқан үрдіс және мұндай үрдіс қазақ шежірешілдігінің негізгі ұстанымы болып табылады. Қазақтың қария сөздері тарихты ұдайы жеке тұлғалардың өмір дерегі арқылы таратады»-деп пайымдайды этнограф Ақселеу Сейдімбек [7,18 б.]:

Этнограф ғалым Ж.О.Артықбаев ұлттық тарихи тұлғалар қатарына түркілік замандарынан бастау алатын, бірақ осы күнге дейін тарихшы ғалымдар зерттеулерінен тыс қалып келген, Қазақ хандығы заманында саяси элита институтында елеулі рөл атқарған аталықтар институтын қосуды ұсынады. Автор аталған дәуірде қазақтың дәстүрлі билік жүйесінде белгілі болған Арыстан, Барқы, Нияз сияқты аталықтар есімдерін атап көрсетіп, олар туралы тың мағлұматтар береді [8,12 б.]. Тұлғатанушылар тарапынан бұл ұсыныс қолдау тапса Қазақ хандығы тұсындағы тұлғалар қатары аталықтар мен олардан тараған белгілі тарихи қайраткерлер есімдерімен толыға түседі.

Ж.Артықбаев Мәшһүр Жүсіптің бір толғауында «Егіз-Тайым-Малай-Жәдігерден шыққан батырлар, заманында «Аталық» атанып, хандардың көші қонын билеген ерлер атанған» деген пікірін одан әрі өрбітіп көптеген мысалдар келтіреді. Аталықтардың хан-сұлтандардың тек тәрбиеші-ұстаздары ғана болмай, хандардың ақылшы-кеңесшілері, батырлары, елшілері, билері рөлін атқарғанына дерек-дәйектер келтіреді.

Тарихи қайраткерлерді зерттеу кеңестік кезеңде де жалғасын тауып, коммунистік партия идеологтарының қатаң бақылауымен кеңес өкіметін орнатуға, қалыптастыруға еңбек сіңірген, ғылым, өнер, мәдениет саласындағы тұлғалар туралы «Тамаша адамдар өмірінен» сериясымен еңбектер жазылды.

Кеңестік қиын заманның өзінде халықтың мүддесі үшін тұлғалар болды және қазақ қайраткерлерінің өмірлері мен қызметі аракідік зерттелді. Көбіне революцияларға, шаруалар көтерілісіне, Қазан төңкерісінен кейінгі қайраткерлерге (Сәкен Сейфуллин, Қайсар Тәштитов, Темірбек Жүргенов, Сабыр Шарипов, Нығмет Сырғабеков, Қаныш Сәтбаев, Шоқан Уәлиханов, т.б.) бағышталды [9,37 б.].

М.Қозыбаев кеңестік кезеңде де ғұмырнамалық жанрда кейбір игі істердің жасалғанын айта келіп, қазақ қаламгерлерінің еңбегімен (И.Стрелкова ресейлік-авт.) «Тамаша адамдардың өмірі» сериясымен Мәскеуден шыққан Сәкен Сейфуллин, Шоқан Уәлиханов, Қаныш Сәтбаев туралы еңбектерді (Т.Какишев. Сакен Сейфуллин. «ЖЗЛ». М.1973., М.Сарсекеев. Сатбаев. М., «Молодая гвардия». 1980; И.И.Стрелкова. Валиханов. 2-ое доп. изд. М., «Молодая гвардия», 1990.) ілтипатпен атаған орынды деген жылы пікір білдірген еді [9,41 б.].

Тәуелсіздік жылдары ұлт тарихындағы тұлғалар туралы көптеген еңбектер жазылды және жазыла береді. Авторлар қатарында тарихтан басқа саланың да ғалымдары, ақын-жазушылар, журналистер, әр түрлі мамандық иелері де бар. Тұлғалар туралы тәлім-тәрбиелік мағынасы жақсы жұмыстармен бірге тарихи қайраткер деңгейіне көтерілмесе де саналы ғұмырындағы атқарған еңбектері асыра мақталып, шындық бұрмаланған ортақол кітаптар да кездесетіні жасырын емес.

Сондықтан қоғамда қазіргі тәуелсіздік тарихы кезінде елімізде тарихи тұлғалар деп атауға лайықты қайраткерлер бар ма, болса кімдер және оларды қандай өлшем-ұстанымдар бойынша анықтап, тарихи еңбектерге қосуға болады деген сауалдарға жауап беру қажеттігі туындауда.

Еліміздің танымал тарихшылары тұлғатану бағытында бірнеше маңызды ғылыми талдамалық мақалалар жариялады. Манаш Қозыбаев [9], Ханкелді Әбжанов [10,182-201 бб.], Қадыржан Әбуев (11,93-98 бб.) сияқты ғалымдардың теориялық әдіснамалық мақалалары тұлғатанушыларға бағыт-бағдар және еңбектерін жазуға көмек беретін құнды дүниелер болып табылады. Жоғары оқу орындарының тарих кафедралары, ғалымдары, ғылыми зерттеу институттары да тұлғатану бағытында ізденістер жасауда.

Жеке тұлғалардың өмірбаянын зерттегенде оның іс қимылы, атқарған қызметі, жүргізген саясаты қаншалықты халқының мүддесіне сәйкес келеді, оның тұрмыс жағдайын көтеруге қалай әсер етті, халық ауыз әдебиетінде қандай бағаға ие болды, міне осындай сауалдарға жауап табылғанда ғана жеке тұлғалардың тарихтағы алатын орны анықталады - дей келе Қадыржан Әбуев кезінде К.Маркс айтқан: «Біз бірақ ғылымға бас иеміз-ол тарих»- деген тұжырымына жүгінеді [11,96 б.].

«Тұлға дегеніміз-өзіне тәуелді емес объективті әлемдегі (ортадағы) қажеттілікті (экономикалық, ғылыми, саяси, өндірістік, т.б. с.с. практикалық-қолданбалық, теориялық-шығармашылық жаңашылдықпен шешкен (жүзеге асырған) немесе шешу (жүзеге асыру) жолын дұрыс нұсқаған әлеуметтік субъект» - деген Х.М.Әбжановтың тұлғаға берген анықтамасы біздің ойымызша неғұрлым дәл, мағыналы және тұлғаға баға беруге жол көрсететін бағдар деп қабылдадық [10,186 б].

Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты 2019 жылы тұлғатану тақырыбына арналған конференция өткізіп, республиканың ғалымдар қауымдастығы мақұлдаған және жалпыұлттық мүдделерге сай келетін, ғылыми тұрғыдан қалыптастырылған «Ұлы Даланың ұлы есімдері» оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын құру тұжырымдамасының жобасын жасап, біздің заманымыздан бұрынғы дәуірде өмір сүрген Анахарсистен бастап Ы.Алтынсаринге дейінгі 76 тұлғаны іріктеп, қысқаша ғұмырдерегі бар тізімін жасаған – [12]. Бірақ тізімде қазіргі заманғы Қазақстан тарихындағы тұлғалар қамтылмаған.

Ал, Қазақстан тарихының кеңестік кезеңі (1917-1990 жж.) және Тәуелсіздік кезеңі (1991 жылдан бүгінгі күнге дейін) уақытарын баядайтын 6-шы және 7-ші томдарға қандай тарихи тұлғалар жазылуы керек деген мәселе қазіргі қазақ қоғамын бейжай қалдырмайтыны анық.

Жаңарған, әділетті Қазақстанды қалыптастыру процесінде де талай қайраткерлер елеулі рөл атқаруда және олардың еңбегі ұлттық тарихымызда лайықты орын тиіс. Президент тапсырмасымен Қазақстанның көптомдық жаңа тарихы жазылуда. Еліміздің тарихында халық мойындаған, тұғырға орныққан әйгілі ұлт тұлғалары ежелгі, орта және жаңа тарихқа арналған тиісті томдарға қосылып жатқан болар деп ойлаймыз.

Мемлекет басшысы Қ-Ж.Тоқаев 2023 жылы 17 маусымда Түркістан қаласында өткен Ұлттық Құрылтайда сөйлеген сөзінде: «...төл тарихымызда ерекше орны бар тұлғалардың бірыңғай тізімін әзірлеу қажет. Бұл тізім еліміздің ішінде және шетелде жалпыұлттық бірегейлігімізді айшықтайтын басты ұстанымға айналмақ» деп баса көрсеткенді [13]. Президент тәуелсіз Қазақстанды қалыптастыруда ерен еңбек сіңірген тарихи тұлғаларымыздың есімдерін шетелдіктер де білуі керектігін меңзеп отыр.

Біз осы мақалада М.Қозыбаев, Х.Әбжанов, Қ.Әбуев сияқты танымал ғалымдардың теориялық методологиялық ұстанымдарына сүйене отырып ғылыми-көпшілік, мемуарлық еңбектерде, ғылыми мақалаларда, естеліктерде қазіргі замандағы көрнекті тұлғаларды бағалауда авторлар төмендегідей тарихи, әлеуметтік-психологиялық ұстанымдарға назар аударса дұрыс болар деген ниетпен төмендегідей ұсыныстарымызды, пікірлесу, ой бөлісу мақсатында ортаға салуды жөн көрдік.

1 Тұлға саясатта, ел басқаруда, руханият саласында, ғылымда, өнерде, спортта мемлекеттік деңгейде көшбасшылық рөл атқарған болуы керек (Х.Әбжанов).

5 Тарихтың қиын, қым-қуат сәттерінде жоғары адамгершілік қасиеттерін жоғалтпай, жат қылықтардан бойын таза ұстауы, адалдық, адамгершілік жолынан таймауы (М.Қозыбаев)

6 Ұлт мүддесін қорғау жолындағы тағдыршешті сәттерде қылыштай қиып түсер өткірлік, жауапкершілікті мойнына алып дербес шешім қабылдай білу қасиеті болуы (М.Қозыбаев, Қ.Әбуев)

7 Харизмалық қабілетімен болашақты болжай білетін ғылыми көрегендегі, стратегиялық ой-пікірлері болуы (М.Қозыбаев, Х.Әбжанов)

8 Жаңашылдық, ойшылдық, қайраткерлік, жеке басының ержүректілігі сияқты қасиеттері (Х.Әбжанов).

4 Тұлғаның өмірлік ұстанымының беріктігі, дүниетанымына, мұрат-мақсаттарына адалдығы.

9 Тұлға деп мойындалатын азаматтың ғибратты өмірі, зор адамгершілік істері, еңбектері кейінгі ұрпақтарға үлгі болатын тағылымы болуы керек. Жастар олардың өмірінен тәлім-тәрбие алуы тиіс.

3 Тұлғаның мемлекет, ұлт үшін атқарған ерекше еңбектерінің халық жадында сақталып мойындалуы (М.Қозыбаев, Х.Әбжанов, Қ.Әбуев)

2 Билік тарапынан арнаулы атақтар, мемлекеттік сыйлықтар алуы, мемлекеттік орден-медальдармен марапатталуы, тұлғалар туралы кітаптар жазылып, деректі фильмдер түсіріліп, бұқаралық ақпарат құралдарында хабарлар таратылу деңгейін ескеру.

Қазақстанның қазіргі заман тарихына көз салсақ кеңестік дәуірден бастап өз саласы бойынша адал еңбек етіп, үздік жетістіктерге жетіп, елге белгілі болып, тиісті деңгейге көтерілген қайраткерлер сатылап құрметке бөленіп отырған. Әр қайраткер өзінің қарым-қабілетіне, ой-өрісіне, мүмкіндігінше халық үшін еңбек жасады, сондықтан әйгілі тарихи тұлғалар деңгейіне жетпесе де оларды шетқақпайламай, ескеріп еліне сіңірген еңбегінің ауқымына, еңбек ету аумағына қарай (облыстық, өлкелік, республикалық деңгейдегі қайраткерлер деп) жіктеген дұрыс сияқты.

Сонымен қатар тарихи тұлғаны зерттеу барысында тұлғатанушыларға бұрыннан белгілі төмендегідей қағидаларды назарда ұстау маңызды:

1. Қайраткердің өскен ортасы, өмір сүрген тарихи кезеңін жете зерттеу.
2. Жеке басының қасиеттері (жақсы-жаман мінездері).
3. Қайраткердің өмірлік принциптері, идеалы, іс-әрекетінің мотивтері.
4. Мақсатына жету жолындағы қолданған әдіс-тәсілдері.
5. Қандай әлеуметтік топтың, ортаның мүддесін білдірді, қорғады.
6. Достары мен қарсыластарына көзқарасы, ұстанымы, әрекеті.
7. Қайраткердің іс-әрекетіндегі қайшылықтар.
8. Қайраткер туралы көркем және публицистикалық әдебиеттерді талдау.
9. Аймақтың, өлкенің тұтас мемлекеттің, ұлттың дамуына сіңірген еңбегі.

Сонымен түйіндей келе айтарымыз тұлғатану-мемлекет, ұлт тарихын терең танып түсінуге септеседі. Дәуіртекті тұлғалардың ғұмырнамалары арқылы тарихтың тәжірибесі мен сабағы, ұлттың даналығы, қоғамның болмыс бітімі ашылады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Саяси түсіндірме сөздік. - Алматы: Жүйелі зерттеулер институты. 2007. - 616 бет.

2 Елтұтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. Оқу құралы (М.Жолдасбекұлы., Қ.Салғараұлы., А.Сейдімбек). – Ақмола: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ. – 2001. – 356 бет.)

3 Гринин Л.Е. Личность в истории: современные подходы. / История и современность. 2011. №1.

4 Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. / Құраст. Т.Ғабитов, А.Құлсариева және т.б. – Алматы: Раритет, 2004. - 320 бет.
5 Баласағұн Жүсіп. Құтты білік. / Көне түркі тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған Асқар Егеубай. – Алматы: «Өлке». 2006. - 640 бет. 2-басылым.
6 Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу: монография. – Астана: «BG-Print» ЖК, 2013. – 380 бет.
7 Ақселеу Сейдімбек. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. – Астана: Фолиант, 2008. – 728 бет.
8 Жамбыл Омари. Аталықтар әулеті: Арыстан, Барқы, Нияз. – Астана: «Алтын кітап», 2001. – 414 бет.
9 Қозыбаев М. Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері. // Қазақ тарихы. 1997 жыл №4. 37-43 беттер.; (8,22). (Козыбаев М. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы: Ғылым, 2006. -272 с.
10 Әбжанов Х. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. – Алматы «Елтаным баспасы». 2014. – 328 бет.
11 Әбуев Қ.Қ. Жеке тұлға: көшбасшы феномені / «Тәуелсіз Қазақстан мемлекеттілігі: қалыптасуы мен даму көкжиегі». ҚР Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған Қазақстан тарихшылары 1 Конгресі материалдарының жинағы. / Б.Ғ.Аяғанның жалпы редакциясымен. 2011 жыл 16 қыркүйек. – Астана: Мемлекет тарихы институты. 2011. – 303 бет.
12 «Ұлы Даланың ұлы есімдері» оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын құру тұжырымдамасының жобасы. – Алматы: Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. 2019 жыл. - 70 бет.
13 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында сөйлеген сөзі / https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-adiletti-kazakstan-adal-azamat-atty-ekinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1752959

К ВОПРОСУ О РОЛИ БАЙСТВА В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ТОРГОВОЙ БУРЖУАЗИИ[1]

Ерменбаева Г.К. к.и.н., доцент
ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, доцент кафедры истории Казахстана

Во второй половине XIX века в экономику традиционного казахского общества проникают элементы рыночных отношений, формируется региональная промышленность и национальный капитал, развиваются предпринимательские тенденции. Закономерным итогом проникновения капиталистических отношений стало формирование национальной буржуазии, которая была преимущественно торговой. Основной костяк казахской национальной буржуазии составляло байство, тесно связанное с развитием торговли и денежных ростовщических операций.

В оценке феномена байства как социальной группы исследователи расходятся во взглядах. Одни исследователи (С.Толыбеков, С.Зиманов) придерживались мнения, что появление байства не было связано с капиталистическими отношениями. Так, автор монографии «Кочевое общество казахов в XVII-начале XX века. Политико-экономический анализ» С.Толыбеков считает не верным мнение некоторых исследователей о том, будто байство у казахов как новая социальная прослойка возникло на почве товарно-денежных отношений только в середине XIX в. Представителей торгово-ростовщического капитала в Казахстане С.Толыбеков именует не баями, а саудегерами (торговцами), купцами: «Мелкие торговцы, перекупщики назывались алыпсатарами, жалдабами или обобщенно тоже саудегерами. Этот слой населения (торгово-ростовщические элементы) появился после вхождения всего Казахстана в состав Российской империи, в результате основания русских поселений и городов. На основной территории Казахстана товарно-меновые отношения стали значительно развиваться со второй половины XIX в., в особенности в конце его. Но небольшое

[1] Данное исследование финансировалось Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19679187)

количество торговых элементов, вышедших в этот период из казахского населения, никак не могло олицетворять собой веками существовавший в казахском обществе основной слой патриархально-феодального класса – байство» [1, с.505].

Кочевое скотоводство и сохранившиеся значительные остатки родовой номенклатуры задерживали процесс образования купцов. С.Зиманов утверждает о незначительном количестве купцов из казахов в первой половине XIX в. Среди крупных торговцев он выделяет султана Ахмета Джантурина, купца Куламбаева, который вел обширную торговлю не только в степи, но и с Бухарой [2, с. 96-97].

Другие исследователи (М.Вяткин, В.Шахматов) считали, что байство было новой социальной прослойкой, возникшей только в середине XIX в. на почве товарно-денежных отношений. Так, М.Вяткин пишет: «В качестве основного поставщика товаров на рынок выступали казахские богачи - баи, которые, помимо самостоятельной торговли скотом и продуктами скотоводства и земледелия, вели посредническую торговлю: вывозили в Среднюю Азию русские товары и оттуда в Россию - товары среднеазиатских ханств, но при этом часто пользовались не собственными капиталами, а капиталами русских купцов». Далее он утверждает о зарождении богачей, не принадлежавшие к наследственной родовой знати [3, с.298]. Такого же взгляда придерживался В.Шахматов: «Складывалась новая классовая прослойка - байство, которая своим возникновением и своим господством была связана с развитием товарно-денежных отношений, с разложением натурального хозяйства [4, с.18].

Е.Бекмаханов основным недостатком высказанных точек зрения считал оценку байского хозяйства как застывшего явления, тогда как его следует рассматривать через призму эволюционного развития. По его мнению, байство, в противовес остальным феодалам, было представлено нарождавшейся национальной буржуазией [5, с. 338-347]. В отечественной историографии исследования Е.Б.Бекмаханова внесли большой вклад в изучение социально-экономической, политической истории казахского общества XVIII-начала XX века. Признавая колониальный характер торговых отношений, автор отмечает, что благодаря росту торговли России с Казахстаном и постепенного внедрения в экономику последнего товарно-денежных отношений начинала развиваться внутренняя торговля, ростовщические операции. Бекмаханов Е.Б. отмечает об усилении роли байства в экономической жизни Казахстана: «Среди казахов появилось много баев, ведущих крупные торговые и ростовщические операции» [6, с.44]. В то же время он указывает, что неправильно отождествлять социальное положение всех баев с рынком, так как некоторые баи относились к феодально-родовой знати. Среди казахов появилось много баев, которые втягивались в торговые и ростовщические отношения. Так, султан-правитель Восточной части Ахмет Жанторин состоял «пайщиком значительной торговой компании, составленной из киргизов, имел у себя до 25 приказчиков» [6, с.44]. Председатель Оренбургской Пограничной комиссии М.В. Ладыженский, представляя султана-правителя Восточной части Ахмета Жанторина к награде, составил следующую характеристику: «По его примеру, в восточной части Орды нет ни одного почти киргиза, который не был бы купцом, или извозчиком или солевозцем. Ахмет, сам занимаясь торговлей, с готовностью предлагает свои деньги, конечно, не без значительных для себя выгод, каждому киргизу, желающему заняться каким-нибудь из вышеприведенных промыслов» [6, с.44]. О развитии ростовщичества среди казахов отмечает известный дореволюционный государственный деятель, чиновник, долгое время работавший непосредственно в казахской среде И.Крафт: «В степи среди киргиз сильно развито ростовщичество. Занимаются им почти все состоятельные должностные и не должностные лица. Ростовщичество процветает открыто и в такой мере, что положительно истощает благосостояние массы, за счет которой отдельные личности наживают огромные состояния» [5, с.339].

Разрушение замкнутого натурального хозяйства, развитие товарно-денежных отношений, рост ростовщичества стало объектом исследования отечественного историка Т.Ж. Шоинбаева. Автор приводит статистические данные об обороте торговли России с Казахстаном и Средней Азией в XIX веке, особое внимание обращает развитию ярмарочной торговли, роли меновых дворов в приграничных с Россией регионах и другие вопросы. На основе материалов статистических обследовании казахских хозяйств по Павлодарскому уезду Т.Ж. Шоинбаев приводит характеристику разъездных агентов: «Саудагеры — торговцы, алыпсатары — перепродавцы покупают или в кредит берут в городе товары, возят их по степи, продавая за деньги, обменивая на сырье, покупая и собирая в степи за деньги же сырье. Среди киргизов есть торговцы, ведущие самостоятельное дело, посещающие большие ярмарки в Кояндах, в Семипалатинском уезде». Исследователь делает вывод о том, что вся деятельность этих купцов была направлена на то, чтобы закабалить и обирать население степи [7, с.89].

В XIX веке одним из распространенных занятий среди казахского населения становится извозный промысел, который способствовал формированию торговли, промышленности и развитию в экономическом плане отдельных регионов Казахстана. История извозного промысла в контексте генезиса рыночных отношений и зарождения казахской буржуазии затрагивалась в научных исследованиях С.А.Сундетова [8].

В трудах Н.Г.Аполловой при анализе и освещении казахско-русских экономических и политических отношений в XVIII-XIX вв. немало внимания уделено проблемам развития торговли. В монографии «Экономические и политические отношения Казахстана с Россией в XVIII-начале XIX века» целая глава посвящена развитию торговых связей Казахстана с Россией во второй половине XVIII-начале XIX века. Автор подтверждает участие казахских баев в начале XIX века в товарно-денежных операциях в роли самостоятельных торговцев: «Покупая у русских купцов товары, они с большой выгодой меняли их на скот в своих аулах» [9, с.261].

Купечество являлось одним из важных элементов в структуре казахского социума, без которого было немыслимо развитие хозяйственной и культурной жизни. Несмотря на малочисленный состав, купечество было наиболее влиятельным слоем казахского социума. История купечества, как главного предпринимательского сословия, не всегда привлекало пристальное внимание исследователей, вопрос о характере становления капиталистических отношений решался главным образом в рамках исследования общих социально-экономических явлений, характеристики отдельных торгово-промышленных предприятий и отраслей хозяйства.

Изучению особенностей предпринимательской практики в Прииртышье посвящены исследования Мамытовой С.Н. Анализируя процесс формирования национальной буржуазии в этом регионе, исследователь приходит к выводу, что «развитие рыночных отношений усилили материальные стимулы жизнедеятельности казахских баев. Капитал, познакомив их с меновой ценностью стад, приучил баев вести им точный подсчет, баи умело скупали скот и перепродавали его с большой для себя выгодой» [10, с. 202]. В своем диссертационном исследовании приводит данные экспедиции Кузнецова: «Многие баи, не переставая быть скотовладельцами, становились торговцами. Крупные казахские торговцы состояли пайщиками значительных торговых домов, имели до 10-25 приказчиков. Выгодностью ведения степного торга увлекались особенно мелкие торговцы. Мелкая торговая буржуазии была представлена торговыми служащими (приказчиками), странствующими приказчиками (коммивояжерами), саудагерами, маклерами. К концу XIX века казахская торговая буржуазия также формировалась из числа торговцев - перекупщиков (алыпсатаров). Торговый капитал все более проникал в экономику края [11, с. 12].

Приоритетными видами предпринимательской деятельности у казахов являлись торговля продуктами сельского хозяйства, продажа кожи и меха.

Одним из таких крупных купцов казахов Семипалатинской области является выходец из байской семьи Каражан Укибаев. Каражан Укибаев купец 1 гильдии, основатель мясной и кожевенной промышленности в г. Семипалатинске [12].

Купец К. Укибаев был одним из крупных акционеров первого акционерного общества в Семипалатинске. При реализации проекта строительства сахарного завода он обязался построить линию телефонной связи с Семипалатинском общей протяженностью 300 км, заказав столбы для этой линии из Горного Алтая. Каражан Укибаев на свои средства выкупил типографию, при финансовой поддержке купца Мухамедхана Сейткулова издавали газету «Сарыарқа» и журнал «Абай».

Пидахмет Бобкин, купец второй гильдии, уроженец Зайсана. Заработав состояние приказчиком у русского купца, заручился его поддержкой и открыл свое дело. П.Бобкин ежегодно ездил на Нижегородскую ярмарку, где обменивал у купцов Морозовых пушнину на необходимые товары.

Известно, что состоятельные казахи Семея поддерживали правительство Алашорды и оказывали им постоянную материальную помощь. Так, купец К. Укибаев оказывал поддержку Алашской милиции.

Важную роль в экономической и социальной жизни Акмолинска сыграл Баймухамбет Косшыгулов - купец первой гильдии (купец 1-й гильдии имел право заниматься как торговлей, так и производством).

У Баймухамбета Косшыгулова было шесть сыновей - Курмангали, Мухаметгали, Мухаметвали, Нурмагамбет, Мухаметкадыр, Бекмухамет и дочь Райхан. Все сыновья пошли по стопам отца, занимались торговлей. Дочь Райхан вышла замуж за местного купца Гали Бегишева.

Баймухамбет Косшыгулов начал свой путь с мелкой торговли. Благодаря своему трудолюбию и деловой хватке он становится одним из самых богатых купцов Караоткельского района. В 1890-х годах в Караоткеле появились два магазина под названием «Гостевой ряд» или «Караван сарай». Одним из таких магазинов был магазин Байкопа Косшыгулова, который назывался «Зеленый ряд» [13].

Расширяя торговые связи и заключая выгодные сделки с российскими купцами, Б.Косшыгулов вместе с сыновьями открывают производственные предприятия. Б.Косшыгулов вошел в историю как один из основателей кондитерского дела в Казахстане. В 1895 году появилась известная «Конфетно-пряничная фабрика Баймухана Кощегулова», которой в 1915 году присваивается почетное звание «Поставщик Двора его Императорского Величества».

Хлеб всегда был в большом спросе, Б. Косшыгулов занимался выращиваем пшеницы, из которой на своей собственной мельнице производил муку. Занимается скотоводством, в том числе племенным хозяйством. По словам биографа, краеведа и публициста Ерлана Кузекбай, недалеко от Акмолинска Косшыгуловы имели свой жайляу и фермы. Акмолинская мука наряду с кожей, шерстью и скотом поставлялась на центральные рынки России, Бухары, Хивы и Коканда.

Торгово-промышленная деятельность Баймухамбета Косшыгулова была огромной – это и кирпичный завод, кожевенно-шерстяная фабрика, мыльный цех, цеха по выпуску бытовых инструментов, телег, саней, реализация керосина и нефти.

Начиная с середины 90-х годов XIX века Б. Косшыгулов стал одним из организаторов и участников знаменитых торговых ярмарок, проводившихся в казахской степи – атбасарских, кояндинских, каркаралинских. Кроме этого, он участвовал в международных ярмарках, которые проходили в России и Западной Европе. А это яркое свидетельство того, что Косшыгуловы умело использовали все возможности для дальнейшего развития коммерческой деятельности.

Неизгладимый след в истории и развитии Акмолинска оставили сыновья Баймухамбета Косшыгулова - Вали и Нурмухамбет, которые владели несколькими магазинами и были совладельцами фабрики. Старший сын Б. Косшыгулова Курмангали после окончания местного медресе и семинарии поступил в Учетно-кооперативный институт в Санкт-Петербурге, который окончил по специальности «экономист торговли». Он был одним из казахов, получивших высшее экономическое образование в начале XX в. С его именем связан появление в Акмолинске первого автомобиля.

Баймухамбет Косшыгулов активно занимался благотворительностью, как и многие купцы-предприниматели, сделал многое для поддержки инфраструктуры и благоустройства города. Б.Косшыгуловым была построено несколько мечетей, на свои средства открыл книжный магазин и первую в Акмолинске казахско-мусульманскую школу и даже выплачивал жалованье учителям школы и стипендии ее ученикам. В 1912 году в Акмолинске начинает функционировать татарский театр, попечителем которого был Курмангали Косшыгулов. Известно, что в городе существовало акмолинское общество «Сибирское книгоиздательство», председателями которого были купец Вали Косшыгулов.

Одним из богатейших купцов Семиречья был купец второй гильдии Байбулан Джиенкулов - яркий представитель национальной торговой буржуазии, внесший большой вклад в развитие национальной промышленности.

Архивные источники свидетельствуют, что в 1898 году казах Каркаралинского уезда Байбулан Джиенкулов получил прибыль в размере 15 000 рублей. Б.Джиенкулов имел большой торгово-промышленный комплекс, расположенный во дворе дома, оборот торгового комплекса в 1904 году был 50 000 рублей в год, кроме того, он имел магазины и лавки [14, с.6].

Несмотря на малочисленный состав, купечество было наиболее влиятельным слоем казахского социума. По мнению современного исследователя А.С.Керейбаевой источником формирования купечества Степного края, в контексте развития рыночных отношений, были не только переселенцы Российских губерний и азиатской части империи, но и местное население. Втягивание некогда кочевого населения в капиталистические отношения определили поприще деятельности местного населения. Этнический состав купечества был неоднороден, в тоже время общей тенденцией является присутствие купцов из числа русских и татар, так согласно Первой всеобщей переписи Российской империи 1897 года в областях Казахстана насчитывалось 90 купцов казахов, что составляло 2,3 % от численности всех купцов края, 50,8 % были представителями русского населения, 33,81 % - татарского. Казахи купцы в основном были сосредоточены в Семипалатинской и Семиреченской областях [15, с. 7].

Исследователь Ахметова Г.М. изучив количественный и качественный состав купечества Казахстана, объясняет специфику формирования местного купечества и их малочисленность: «Казахстанскому купечеству нелегко было собрать первоначальный капитал, соответственно вступить в гильдию, низкая покупательская способность населения, не позволяла расширять сферу торговли в уездах Казахстана, отсутствие практического опыта и конкуренция, языковой барьер, сильная конкуренция не позволяли национальному купечеству выступить на историческую арену [15, с.7].

Таким образом, изучение истории формирования национальной буржуазии, роли купечества в процессе трансформации социокультурного пространства Казахстана во второй половине XIX-начале XX вв. является важной темой и занимает значимое место в исторической науке.

Список использованной литературы и данных:

1. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII-начале XX века. Политико-экономический анализ». - Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1971.- 636 с.

2. Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой половины XIX века.-Алма-Ата: АН КазССР, 1958. - 293 с
3. Вяткин, М. Социально-экономическое развитие Средней Азии. Историогр. очерк 1865—1965 гг. / Предисл. А. Сапелкина. — Фрунзе: Илим, 1974. — 263 с.;
4. В.Ф.Шахматов К вопросу о сложении и специфике патриархально-феодальных отношений в Казахстане. Вестник АН КазССР, 1951, № 7. С.18-36.
5. Бекмаханов Е. Байское хозяйство в Казахстане и его особенности во второй половине XIX - начале XX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. — М., 1961. - С. 338-347.
6. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М., 1957. - 335 с.
7. Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. – Алма-Ата: Казахстан, 1982. – 279 с.
8. Сундетов С.А. О генезисе капитализма в сельском хозяйстве Казахстана (на материалах Северо-Восточных областей). – Алма-Ата: Наука, 1970. – 127 с.
9. Аполлова Н.Г. Экономические и политические отношения Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX века. – Алма-Ата: Изд-во АН СССР, 1960. – 371 с.
10. Кадысова Р.Ж., Мамытова С.Н. Особенности формирования казахской национальной буржуазии в начале XX века // Социально-экономические и этнокультурные процессы в Верхнем Прииртышье в XVII-XX веках: Сборник материалов международной научной конференции. Новосибирск: Параллель, 2011. С. 202-205.
11. Мамытова С.Н. История развития предпринимательства в Прииртышье во второй половине XIX-начале XX века). //Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. исторических наук. – Павлодар, 2004.-24 с.
12. Знать, чтобы помнить. Помнить, чтобы не повторить. – 2022. – URL: https://vestisemey.kz/11965/znat-chtoby-pomnit-pomnit-chtoby-ne-povtorit.html
13. Казахские баи: династия Косшыгуловых. – 2021. – URL: https://e-history.kz/ru/news/show/32525
14. Джиенкулов С.А. Байбулан Джиенкулов – представитель национальной буржуазии и гордость казахского народа //Қазақ өркениеті / Казахская цивилизация. №3, 2017.
15. Ахметова Г.М. Состав, статус и основные виды деятельности купечества Казахстана// Веестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки», № 3 (50), 2016.

АЛАТАУ ОКРУГЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІНДЕГІ ОРЫС ӘСКЕРЛЕРІН ЖАБДЫҚТАУДАҒЫ РӨЛІ

Жүрсінбаев Б.А. т.ғ.к.
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің доцент міндетін атқарушы

Жетісу өлкесін Ресей империясы жаулап алғаннан кейін, Батыс Сібірдің шекарасы кең көлемде ұлғаяды да, патша өкіметі қазақтарды басқаруды оңайлату мақсатында 1854 жылы 19 мамырда Сібір қазақтарын екі облысқа - Сібір қазақтарының облысы және Семей облысына бөледі [1, с.186]. Сонымен қатар патша өкіметі басып алынған Жетісу өлкесі әскери жағынан маңызды стратегиялық плацдарм болғандықтан, ондағы әскери-әкімшілік жүйесін күрделендіре түседі. Ресейдің өлкедегі мемлекеттік басқару жүйесі бірнеше отаршылдық мақсаттарды көздеді, біріншіден, әскери әкімшілік басқару құралдарын қайтадан құру және олардың өлкедегі билігін күшейту; екіншіден, өлкені өзінің ішкі өнеркәсібі және басқа да сұраныстарына қажет арзан шикізат көзіне айналдыру; үшіншіден, өлкеге Ресейдің губернияларынан шаруалар мен казактарды әкеліп қоныстандыру және отарлау; төртіншіден, өлкені болашақта Орта Азия мен басқа да Азия елдеріне шабуыл жасайтын стратегиялық орынға айналдыру. Бұл жерде Англия Орталық Азияны иеленуде Герат провинциясы қандай маңызды болса, Ресейге де Үндістанға шығу үшін Жетісу өлкесі сондай маңызды алаңға айналды. Сондықтан 1856 жылы 3 қарашада Сенаттың №31093 жарлығы бойынша Ұлы жүз қазақтарының приставы өзгертіліп, Алатау округы және Ұлы жүз қазақтарының бастығы деген атаумен орыстардың ерекше әскери-әкімшілік орыны құрылады [2, с.237]. Алатау округының батысында Қаратал өзенінің сағасынан басталып,

Балқаш көлінің оңтүстік шетін қамтып, одан әрі Шу өзенінің бас жағына дейін, ал шығысында Нарын өзенінен бастап, Қытай шекарасына дейінгі жерлерді алып жатты. Оның жер көлемі 152-277 шаршы верстты құрады [3, с.157]. Округтың оңтүстігі мен солтүстігіндегі шекаралар көп уақытқа дейін анықталмады. Алатау әскери-әкімшілік округіне қауіп төнетін болса, батысындағы Лепсі өзенінің бойымен өткен Аягөз сыртқы округы және шығысындағы Лепсі және Қаратал мен Көксу аралығында орналасқан Қапал әскери округы кез-келген уақытта көмекке әскери күш жіберуге дайын тұрды. Сонымен қатар, Ресейдің Сыртқы істер министрлігінің Азия департаменті мен Сібір комитеті Батыс Сібір генерал-губернаторы А.Ю. Дюгамель дайындаған «Алатау округын басқару жөніндегі Ереже» атты жобаны талқылап, оны орыс патшасы II Александр 1862 жылы 25 желтоқсанда бекітеді. Бұл Ереже бойынша Алатау округіндегі әскери және азаматтық биліктің барлығы округ бастығының қолына шоғырланады. Өлкені отарлауға жол аша отырып, округ бастығы мұндағы тыныштық пен тәртіпті, қауіпсіздікті сақтауға міндеттелді. Ереженің 23-бабына сәйкес, ол аймақтағы отарлық тәртіпті бұзғандарды өзі басқарып отырған жерлерден қуып жібере алды [4, 1-2 п]. Ереже бойынша жаңа құрылған округ Семей облысының құрамына кірді. Округ бастығының жанынан Алатау округтық басқармасы құрылады. Оған бастықтың өзінен басқа оның көмекшісі, іс жүргізушісі, 2 аудармашы, 2 кеңсе хатшысы, үш аға сұлтан, Ұлы жүз қазақтарынан депутат және бастықтың адъютанты енді. 1862 жылғы «Ережеде» округ бастығына полковник шенінен төмен емес орыс офицерлері ғана тағайындалды. Мұның өзі патша өкіметінің округке ерекше қызығушылық танытқанын көрсетеді [2, с.237]. Округ бастығының көмекшісі болып азаматтық немесе штаб және аға офицерлік лауазымы бар орыстар қойылды. Ол бекіністі басқарып, Верный қаласындағы құрылыстарды жүргізіп, азаматтық сот шеңберіндегі қылмыстық істерді тергеу жұмысымен айналысты. Ұлы жүз қазақтарынан депутатты сұлтандар өз тарабынан сайлады, ал ол өз кезегінде үш аға сұлтан арасындағы байланысты реттеп отырды, сондай-ақ қазақ қоғамын округ бастығымен жалғастырушы міндетін де атқарды. Қазақ қоғамына қатысты сот-тергеу жұмыстары осы депутат арқылы жүргізілді. Дегенмен, 1867 жылы енгізілген әкімшілік реформаларына дейін Ұлы жүз жерінде қазақ қоғамының ішкі өміріндегі негізгі тұлға – аға сұлтан болды. Сібір комитетінің аға сұлтандарды сайлау туралы 1855 жылғы 23 ақпанда қабылдаған №29069 ереже бойынша аға сұлтандыққа генерал-губернатордың мақұлдауымен офицерлік шені бар және марапатталған сұлтандар немесе орыс әкімшілігіне ерекше «қызмет» жасаған билер үш жыл мерзімге сайланды [2, с.230-262]. Қызмет бойынша округ бастығы Семейдің генерал-губернаторына бағынғанымен, төтенше жағдайда тікелей Батыс Сібір генерал-губернаторы және Жеке Сібір корпусының командирімен байланыс жасауына құқық берілді. Оның міндетіне сондай-ақ, жергілікті халықтың өміріне қатысты негізгі мәселелерге араласып отыру жүктелді. Округ бастығының «қызметі» сонда, ол сол уақыттағы Жетісу өлкесіндегі қазақ-қырғыз руларының арасындағы барымта, жер дауы, жесір дауы, руаралық жанжалдар және тағы басқа келеңсіз жағдайларға араласып, көбінесе өзі қолдап отырған. Әсіресе, бір руды екінші румен араздастыру, бір рудың малын екінші ру арқылы барымталау, қазақ руларын қырғыздарға айдап салу немесе керісінше әрекет жасау оның күнделікті тіршілігіне айналған [5, 62 п]. Оған қоса округ бастығы орыс билігіне қауіп төндіруі мүмкін-ау деген қазақ билеушілерін де ерекше қадағалап, мүмкіндігінше олардың билігіне шектеу қойып отырған [6, 72 п]. Сонымен қатар, Алатау округының әскери әкімшілігі патша өкіметінің билігін мойындамаған немесе өздерін қолдаудан сәл бас тартқан және әскери күштер үшін қажетті көлікпен, тамақ өнімдерімен, жұмыс күшімен, мал азығымен және басқа да көптеген қажетті дүниелермен қамтамасыз ету жөніндегі тапсырмаларды уақытылы орындамаған қазақтарды қатаң жазалап отырған [7, с.258].

Жоғарыда аталған қызметтерден басқа бұл округтың әскери әкімшілік орындарына мынадай міндеттер жүктелді: Орта Азия хандықтарында және Шығыс Түркістан мен Қытайда болып жатқан жағдайлар туралы ақпараттар жинау, саяси және әскери барлау жасау. Атап айтқанда, Алатау округының бастығы Қытай мемлекетіне қатысты мынадай міндеттерді атқарды:

1) Ұлы жүз қазақтарын «тәртіпте» ұстап, олардың Орта Азия хандықтары мен Қытай жеріне көшіп кетуіне кедергі жасап, шекараның қауіпсіздігіне жауап беру;

2) Қоқан және Қытай қарауылдарының (шекара) экспедицияларына тосқауыл қою;

3) Орта Азия мен Қашқарға баратын керуен жолдарын бақылауда ұстап, қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

4) Орта Азия хандықтары мен Қытай империясындағы жағдайлар туралы мәлімет жинау;

5) Округтегі әскердің дайындығын жоғары ұстап, Қоқан және Қытаймен соғыс болған жағдайда дайын тұру және кез-келген қауіптің алдын алу және тағы басқалар.

Сондай-ақ, Алатау округының бастығына Қытай және Орта Азия хандықтарында болып жатқан саяси жағдайлар туралы мәліметтерді түрлі жолдар арқылы жинап, жоғарғы басшылыққа хабарлап отыру жүктелген [8, 1-3 п].

Патша өкіметі Англия, Түркия сияқты мемлекеттердің Орта Азия мен Шығыс Түркістанда жүргізген іс-әрекеттерін де Алатау округы арқылы бақылауда ұстаған. Жалпы алғанда, патша өкіметі Алатау округын Шығыстағы барлау орталығына айналдырған.

Сонымен қатар патша өкіметі Жетісу өлкесіне Орта Азияға басып кіретін әскерлерді шоғырландырды. Онда олардың оқ–дәрісі мен азық-түлік қорын жасап, жүк көліктерін жасақтады. XIX ғасырдың ортасында Ресейдің Алатау округындағы қарулы күштері тұрақты әскерлері мен тұрақты емес (казактар) әскерлерден тұрды. Алатау дуан бастығының жыл сайын беріп отырған мәліметтеріне сүйенсек, онда өлкедегі әскер құрамы мен соғыс техникаларының саны артып отырған [9, 17-18 п].

Орыс әскерлерінің Орта Азияны жаулау үшін Алатау округында орналасуы Жетісу қазақтары мен қырғыздарға көптеген қиыншылықтар әкелді. Өйткені орыс әскерлерінің бүкіл жабдықтарын таситын жүк көліктерін, азық-түлігі мен аттарын, жем-шөбін қамтамасыз ету жергілікті халықтың міндетіне кірді [10, 11 п].

Барлық билікке ие болған патша әскери әкімшілігі қазақ халқының ұлттық намысын аяққа таптап, орыстардың алдында құлдық ұру психологиясын қалыптастырды. Қазақ халқының орыстардан төмен, бұратана халық екенін сезінуге тәрбиелеуді мақсат етті. 1862 жылы Жетісу өлкесіне арналып шығарылған «Ереже» сот жүйесіне де ықпалын тигізді. Ғасырлар бойы қалыптасқан жүйелі билер сотына шектеу қоюға ұмтылып, оны орыс әскери әкімшілігінң бақылауына беруге тырысты. Алатау дуандығындағы орыс әкімшілігінің барлық сатыларында шексіз озбырлық, заңсыздық пен пара алушылық кең қанат жайып, қазақтардың құқығы көпе-көрнеу аяққа тапталды. Атап айтқанда, Алтын емел пикетінің бастығы Мамырхан сұлтанның баласы Сұлтанғазыдан 3 түйе, 1 сиыр, 3 қой және 15 лақты ұрлап алып, оны наймандардан көрген, ал қоңыр бөріктілердің бір ауылынан жақын келіп қоныстанғаны үшін 10 қой заңсыз салық алған [11, 1 п].

Сондай-ақ Кіші және Үлкен Алматы станицалары, Қастек және Іле бекіністері, Қаскелең қонысы және Шеңгелді пикетінің бастықтары пішен шабындықтарын бүлдірдіңдер деген сылтаумен маңайында отырған қазақ ауылдарына тыныштық бермесе, жаңағы Алтын емел пикетінің бастығы урядник Хлыновский Тезек және Мамырхан сұлтандардың ауылдарын пикет маңынан қуып жіберуге әрекет жасаған. 1862 жылы 9 қыркүйекте Алатау округ бастығының Семей облысының әскери губернаторына берген №1033 мәліметінде Алатау округына қарайтын барлық пикет бастықтары аттарына беретін пішенді 2 жыл бойы

қазақтарға тегін шаптырғанғандығы айтылған [12, 69-72 п]. Ал Іле көпірінің бастығы Антонов өзеннің арғы бетіне өткен әр қазақтан 1 қойдан алса, Туғанбай бидің баласынан 40 қой, бірнеше жылқыға дейін заңсыз алған [13, 12 п]. Алатау округында пара алушылық пен қазына мүлкін талан-таражға салу кеңінен етек жайды. Мысалы, әскери старшина Бутаков Алматы дүкенінің 450 четверть ұнын, 1357 сом күмістей ақшасын өз пайдасына жаратқаны үшін, дүние-мүлкі тәркіленіп, ісі әскери сотқа берілген [14, 63 п]. Шеңгелді пикетінің бастығы Мөңке Бектібаев деген қазақтың малын пикет маңында ағып жатқан суға жолатпай қойған. Малдары шөлден қырыла бастаған соң, пикет бастығына 2 шапан, 3 қойды сыйға берген. 4 күн өткен соң орыс шенеунігі тағы да 1 кілем мен 1 қойын алып, аттың күміс жүгенін беруін талап еткен. Бектібаев күміс жүгенді беруден бас тартқан кезде, одан пішенді таптадың деген сылтаумен түйесін тартып алған [15, 6 п]. Алатау округының шенеуніктері қазақтармен қатар Ресейден ауып келген орыс шаруаларынан да пара алып отырған. Тарск дуандығынан ауып келген орыс шаруасы Е. Васильев заседатель Петровқа 30 сом күміс ақшасын «сыйға» берген [16, 2 п]. Округтағы пара алушылықтың асқынғаны соншалық дуан бастығы Колпаковский шенеуніктерге қатаң шаралар қолдануға мәжбүр болады. Ол өзінің көмекшісі Тургеневты пара алғаны үшін орнынан алып, Омбыға қуып жібереді [17, 5 п].

Алатау округының бастығы Г.А.Колпаковскийдің Жетісу өлкесінде орыс билігін орнатудағы еңбегі «ерекше». Жергілікті халықтың тілін, салт-дәстүрін жақсы білген Колпаковский ең бірінші кезекте Ресейдің отаршылдық жүйесінің «адал» қызметшісі болды. Е.Марков ол туралы былай дейді: «генерал Колпаковский нағыз дарынды және тәжірибелі отарлаушы болды. Ол қысқа уақытта қазақтың шөл даласын бай және ірі отырықшы елге айналдырды. Қазір Түскістан Жетісу өлкесіне Ресей ретінде қарайды» [18, с.508].

Г.А. Колпаковский патша өкіметінің отаршылдық саясатын жүзеге асыруда жергілікті халықты қатаң жазалауға дейін барған. Оның Ұлы жүз қазақтарының аға сұлтандарына жіберген ескертуінде: «Мен сендерге бұйырамын, қазақтардың қару ұстап жүруіне тиым салыңдар. Егер кім де кім қарумен ұсталса, сол жазаға тартылады. Қазіргі уақытта бүкіл Алатау округы әскери жағдайда тұрғандықтан, қазақтар өкіметке қарсы қылмыстар мен опасыздықтар жасайтын болса, онда олардың ісі ерекше әскери сотқа беріліп, табан астында атылады» делінген [19, 11 п]. Ол әсіресе, Ұлы жүздің шапырашты руларының Ұзынағаш соғысы кезіндегі қоқандықтарға қосылып, Іле көпірі мен орыстардың станицаларына шабуыл жасап, шөптерін өртеп жібергенін кешірген жоқ. Шапыраштылардың биі Нұрбота мен Сұраншы батырға жазған хатында былай жазылған: «Шапырашты халқының қоқандықтармен байланыс жасауы өкініштi-ақ, бірақ олар сол үшін жазасын тартады» [19, 3 п].

Өлкедегі отарлық жүйені және жергілікті тұрғындарға бақылауды күшейту үшін патша өкіметі Алатау округында полиция мекемесін ашуды жөн көреді. Патша өкіметінің Жетісу өлкесін полициялық бақылауға алуы, империялық мүддеден туындап, отарлық саясаттың келесі бір қадамына аяқ басты. «Патша өкіметі,-деп жазды Г. Сапарғалиев, - өз отарларында, әсіресе, Қазақстанда қатал полициялық тәртіп орнатты. Оның далалық облыстар мен Түркістан өлкесін басқару туралы шығарған барлық заңдары басынан бастап аяғына дейін полициялық негізге сүйенді» [20, с.21].

Алатау округындағы полициялық бақылау қызметі өлкені отарлаудағы аса маңызды құралдардың біріне айналды. Оның міндетіне азаматтық және әскери мәселелерді атқару, қамауға алғандарды бақылау, әкімшілік және шаруашылық істер кірді. Полициялық қызметтің басшылығына әскери адам капитан Былинскийдің тағайындалуы полициялық қызметтің негізгі мақсатын айқындаған еді [21, 3 п].

Патша өкіметінің Жетісу өлкесін отарлаудағы орыс билігінің ықпалын арттыратын, талай рет сыннан өткен тағы бір құралы марапаттаулар, атақтар беру, жоғары қызметтерге

қою, құрмет көрсету және тағы басқалар арқылы ықпалды сұлтандар мен билерді, ру басшыларын отаршылдық өкімет жағына тарту болды. Ресей өкіметі аға сұлтандарға келгенде ештеңеден аянбаған. Мәселен, жалайыр руының билеушісі Сүйік Абылайхановқа 8-класты сұлтан шенін, алтын медаль және алтын сапты қылыш, дулаттардың билеушісі Әли Әділовке подполковник атағын, екі алтын медаль, бір бриллиантталған медаль, албандардың аға сұлтаны Тезек Нұралиевке поручик атағы мен алтын медаль берді [22, 3-12 п]. Патшалық билік бұл аталған Абылайхан ұрпақтарын қандай мақсатта және не үшін сыйлағандығын, әрине, жақсы түсінді. Біріншіден, Жетісулық Ұлы жүз руларының атынан Ресей империясы құрамына ену жөнінде тілек білдіріп, оған Орталық Азия кеңістігіне тереңдеп ене түсуге қол ұшын бергендігі үшін, екіншіден, Жетісу аймағындағы Қытай мүддесін жақсы түсіне отырып, жергілікті билеуші топты өзіне тартып, дәмелендіре түсу еді.

Ресейдің Жетісу жеріне енуі Қоқан хандығы мен Кенесары хан бастаған азаттық қозғалысымен және Қытай ықпалымен бір мезгілде күрес жүргізді. Осындай шиеленісу орын алған жағдайда патша өкіметі жергілікті билеуші тобын өзіне қарату мақсатын көздеп, оларға шен-шекпен мен сый-құрметті үлкен «мәрттікпен» таратумен болды. Мәселен, қырғыз манаптары Қазыбек Таштамбеков пен Қалығұл Әлібеков және Асық Шалов 1847 жылы Кенесары ханды өлтіргендері үшін алтын және күміс медальмен марапатталса, болыс басқарушысы Ноғайбай Дәулетбақов 1864 жылы орыс әскеріне көлік бергені үшін құрмет қағазын, ал 1865 жылы Әулиеатаны алуға қатысқаны үшін прапорщик әскери атағын алады. Сұлтан Құтан Сұлтанбеков 1863 жылы Пішпек қамалын алуға қатысқаны үшін үлкен алтын, 1864 жылы Әулиеатаны алуға қатысқаны үшін үлкен күміс медаль алады. Ал 1867 жылы оған қырғыз бен Ұлы жүз қазақтарының арасындағы даулы мәселелерге арналған Тоқмақ съезінде белсенділік танытып, Ресейдің мүддесін жақтағаны үшін прапорщик әскери атағын береді. Оразалы Қожамжаров деген қазақ 1862 жылы Ұзынағаш шайқасына Ресей жағында қатысқаны үшін күміс медаль және мақтау қағазын, 1864 жылы Әулиеата бекінісін алуға қатысқаны үшін 3-разрядтағы шапан, сол жылы Түркістан мен Шымкент бекіністерін алуға қатысқаны үшін әскери орден, ал 1865 жылы Ташкентті алуға қатысқаны үшін алтын қылышпен марапатталады. Жетісулық қазақ Мәке Боқтыбаев 1847 жылы Омбыдағы Батыс Сібір әкімшілігіне барып, Ұлы жүз қазақтары атынан Ресей бодандығын қабылдауға әзір екендігін білдіргені үшін алтын медаль, құрмет шапанын және жүзік, 1861 жылы орыс әскери бөлімшесі жорығына атсалысқаны үшін құрмет қағазын, 1864 жылы прапорщик атағын алады. Оның үлкен інісі Дәуітәлі Боқтыбаев 1855 жылы орыс билігіне жасаған қызметі үшін құрмет шапанын, ал 1856 жылы прапорщик атағын, кіші інісі Ахметжан Боқтыбаевқа 1864 жылы Әулиеата бекінісін алуға қатысқаны үшін күміс медаль беріледі және тағы басқалар [23, 76-77 б].

Сонымен қатар, Алатау округының әскери әкімшілігі патша өкіметінің билігін мойындамаған немесе өздерін қолдаудан сәл бас тартқан және әскери күштер үшін қажетті көлікпен, тамақ өнімдерімен, жұмыс күшімен, мал азығымен және басқа да көптеген қажетті дүниелермен қамтамасыз ету жөніндегі тапсырмаларды уақытылы орындамағаны үшін қазақтарды қатаң жазалап отырған [7, с.258].

Патша өкіметі Ұлы жүз қазақтарының билеушілерін қаншама рет марапаттап, сырттай өзінің оларға достық пиғылын көрсеткенімен, ал іс жүзінде қазақ билеушілеріне ешуақытта сенімділік көрсеткен емес. Оны генерал Капцевичтің қазақ даласында орналасқан әскер бөлімдерінің басшыларына берген нұсқауынан көруге болады: «Қазақтардың тұрақсыз мінез-құлқын білгендіктен, әрдайым естеріңде болсын, олар өте қу, зұлым, қашанда кек алуға дайын тұрады, рахымшылығы жоқ, жақсылық істегенді тез ұмытатын халық. Сондықтан оларды өзара қырқысудан әлсіресе де және қару жарағы нашар болса да, күшін елемеуге болмайды. Қазақтардың арасында ақылды адамдар баршылық. Оның ішінде сұлтандар мен

билердің және ру басшыларының көпшілігі ойларын ішінде сақтап, тұйық болып келеді. Бұл қасиет олардың ақылын көрсетеді. Сол себептен өмірі еркіндікте болып, басқару мен тәртіпті білмейтін қазақтардың арасында тұрған біздің әскерлер әрқашан сақ болсын» [24, 1 п].

Капцевичтің бұл нұсқауын оның орнына келген генерал - губернаторлар да берік ұстанды. Қазақ билеушілеріне күдікпен қараған Сібірдің генерал - губернаторлары Алатау округындағы орыс әскери-әкімшілігіне Ұлы жүз қазақтары мен қырғыз билеушілерінің үстінен қадағалауды және ыңғайға келсе бір-біріне айдап салу туралы қайта-қайта нұсқаулар берумен болды. Мысалы, Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфордтың дуан бастығы Колпаковскийге жіберген құпия нұсқаулары қазақ билеушілерінің қандай бақылауда болғанын аша түседі. Ол нұсқаулардың бірін атап көрсететін болсақ, онда былай делінген: «Герасим Алексеевич, өкініштi-ақ, Сіздің Диханбай, Андас және Әшекелерді тез-ақ босатып жібергеніңіз. Оларды әлі де тұтқында ұстау керек еді. Амал қанша, болар іс болды. Ендігі Сізге берер ақылым, бұл көшпенділердің сыртынан аңду қиын болса да, қатаң бақылауға алыңыз. Егер көктемде қоқандықтар тағы да әрекет жасап, біздің жерлерімізге шабуылдайтын болса, оларды дереу тұтқындап, аманат ретінде ұстап отырыңыз» [6, 43 п].

Округ бастығына аталған сұлтандарды қадағалауды тапсырған генерал-губернатор оларды бір-біріне айдап салуды жөн көрген. Мәселен, округ бастығына берген №1655 нұсқауында: «Сіздің қырғыздар мен Ұлы жүз қазақтарына жүргізіп отырған саясатыңызға байланысты бір-екі нұсқау берсем деймін. Соңғы жағдайлар көрсеткендей, дулаттар сенімсіздік көрсетіп отыр. Оған басты кінәлі мұсылман фанатиктерінің Әли сұлтанға тигізген ықпалы, ал ол басқаларға таратуда. Сондықтан оның беделіне қарсы Тезектің беделін қойыңыз. Ол үшін Тезекті әр түрлі сылтаумен марапаттап, ерекше пейіл аударыңыз. Сол кезде Әли сұлтанда қызғаныш пайда болып, Тезек екеуінің арасында араздық туады. Жалпы алғанда Әли сұлтанға қарсы болғандарды қолдай беріңіз. Осындай мақсатпен дулаттармен болып жатқан дау-жанжалда бұғыларды қолдаңыз» [25, 110 п].

Батыс Сібір генерал-губернаторының нұсқаулары бойынша іс-әрекет жасаған Алатау округының бастығы Колпаковский Ұлы жүз қазақтарының билеушілерін бір-біріне қарсы қоюда шеберлік көрсетіп, Сібір әкімшілігінің көңілінен шықты. Колпаковскийдің «қызметі» сонда, ол сол уақыттағы Жетісу өлкесіндегі қазақ-қырғыз руларының арасындағы барымта, жер дауы, жесір дауы, руаралық жанжалдар және тағы басқа келеңсіз жағдайларға араласып, көбінесе өзі қолдап отырған. Әсіресе, бір руды екінші румен араздастыру, бір рудың малын екінші ру арқылы барымталау, қазақ руларын қырғыздарға айдап салу немесе керісінше әрекет жасау оның күнделікті тіршілігіне айналған. Мұрағат деректеріне сүйенетін болсақ, жоғарыда көрсетілген жағдайларды дәлелдей түседі. 1862 жылы 2 ақпандағы Аблез сұлтанның Копаковскийге жазған хатына жүгінсек, онда былай делінген: «Мен қырғыздарға 200 жігітімді барымтаға жіберген едім. Олар біраз малды олжалап аман-есен кейін қайтты. Сұлтанбектің ұлы Қотан 200 жылқына айдап кеткен еді, бірақ ботпайлар қайтарып ала алды» [5, 62 п]. Округ бастығының бұйрығын орындаған Аблез сұлтан орыс билігін мойындаудан бас тартқан қазақтың рулары мен қырғыз руларына барымталар жасап, мазаларын кетірумен болған.

Колпаковский қырғыздарға Аблезден басқа да қазақтарды жіберіп, малдарын олжалатып отырған. Мысалы, қырғыздардың мына шағым хатына жүгінсек, онда «Орыс бастығына құрметті қырғыздар Жанғараш, Сұлтанай, Байтық, Құршыдан. Орыс бастығы бұйырыпты, екі аяқтыға сауда жоқ, төрт аяқтыға қайту жоқ. Содан бастап Күнту 200 жылқы, одан кейін Қашай 250 жылқы айдап кетсе, астық жинап жатқанда қашқарау Қышан 300 жылқы айдап, 40 егіншіні өзімен бірге алып кетіп, құлдыққа сатып жіберген. Сұлтанай 750 жылқыны айдап бара жатқанда тұтқынға түседі. Сол кезде Сіз хат жазғаннан кейін, оны жолдастарымен босатып жіберіп, енді тыныштық орнайтын шығар десек, артынша Әділ мен

Қазыбек келіп 250 жылқымызды, Ақтыбай мен Нұрбай 80 жылқымызды айдап кетті» [5, 10 п].

Міне осы келтірілген фактілер орыс әкімшілігінің біріншіден, Жетісу жерінде саналы түрде жеке ықпалды тұлғалардың беделін әлсіретіп, оның іс-әрекетін орыс билігінің ыңғайына көндіру болса, екіншіден, Жетісу өлкесіндегі қазақ-қырғыз халықтарының, әсіресе, қазақ руларының ауызбіршілігін ыдырату, бір-бірімен араздастырып, орыс билігіне қарсы келетіндей күш қалдырмаудан тұрса, үшіншіден, Алатау округ бастығын ерекше билікпен қамтамасыз етіп, өлкені жеке-дара билеуіне жол беріп, қазақтардың соңғы тәуелсіздік ошағын сөндірді.

«Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті (Грант № АП19676769) қаржыландырады»

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Материалы по истории политического строя Казахстана / Сост. М.Г. Масаевич. – Алматы: АН КазССР, 1960. – Т.1. – 441 с.
2 Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург, 1898. – 532с.
3 Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. – Москва: Наука, 1980. – 280 с.
4 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 177-іс.
5 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 491-іс.
6 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 33-іс.
7 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – СПб., 1906. – Т.3. – 496 с.
8 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 11-іс.
9 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 17-іс.
10 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 227-іс.
11 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 94-іс.
12 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 141-іс.
13 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 156-іс.
14 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 189-іс.
15 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 514-іс.
16 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 427-іс.
17 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 370-іс.
18 Марков Е. Россия в Средней Азии. СПб., 1901.-541 с.
19 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 402-іс.
20 Сапаргалиев Г.С. Карательная политика царизма в Казахстане. (1915-1917 гг.) - Алматы: Наука, 1966. -375с.
21 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 63-іс.
22 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 20-іс.
23 Қойгелдиев М.Қ. Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ.-1917 ж.). - Астана: Елорда, 2004.- 216 б.
24 ООММ. 366-қ., 1-т., 112-іс.
25 ҚРОММ. 3-қ., 1-т., 50-іс.

THE BANKING SYSTEM OF CENTRAL ASIA IN THE XIX - EARLY XX CENTURY ON THE EXAMPLE OF PETROPAVLOVSK

Ismoilova P. Kh.
Lecturer, Department of History of Uzbekistan, Ferghana State University

The primary manifestation of the banking system in Central Asia can be attributed to the pre-revolutionary period. The reason for the bank's emergence in the Central Asian region was that the agrarian industry, particularly cotton farming, was developing in these areas. The development of industry, the transformation of cities into centers of economic life, the creation of joint-stock companies, and other changes in the economic system largely accelerated the expansion of the

network of banking institutions and strengthened the role of money in the development of the economy as the main means of buying and selling.

The development of the banking system in the Central Asian zone was gradual. At the beginning appeared district loan banks. It is reasonable to note that the development of cotton cultivation depended only on dekhkan * farms. However, dekhkans could not develop their farms without credits. The loans they received from local moneylenders were ruinous for them because of high-interest rates. Therefore, in the late 60s of the XIX century, tsarist officials concluded that to turn Central Asia into a source of raw materials, it was necessary to provide dekhans with small, affordable, government credit [1, 21]. However, in pre-revolutionary Kazakhstan, banks lent to the livestock sector and the bread trade [2, 123]. It was for this purpose that district loan banks were established. Khotamov N.B. emphasized in his paper that the district loan banks were unable to meet the growing credit needs of small producers [1, 22]. Nevertheless, this experience attracted the attention of Russian trading firms operating in Central Asia. Subsequently, these trading firms were more in need of free capital, which facilitated the opening of Russian banks. The need to establish a Russian State Bank in Central Asia was raised by Russian trading firms themselves, which were already operating in various parts of the region.

The beginning of the penetration of banking capital into Kazakhstan and the creation of a credit network in its territory dates back to the end of the XIX century [3, 23]. The first bank specifically the City Public Bank on the territory of modern Kazakhstan appeared in 1871 on 18 March in the city of Petropavlovsk, which was a part of Akmola province [4, 174]. N. Sadyrberkuly noted that the reason for the appearance of the first bank in Petropavlovsk was the development of the city's industry based on the processing of agricultural raw materials. The presence of large wholesale transactions and intercity trade forced Petropavlovsk merchants in 1865 to apply for the opening of a bank branch in the city. 1865 on opening a bank branch in the city [5, 312]. Thus, provincial Petropavlovsk, due to its advantageous economic and geographical position, eventually turned into a significant commercial and industrial center.

The fixed capital at the foundation of the bank was 40000 roubles, which was subsequently increased to 94,672 roubles as of 1 January 1895. Additionally, the reserve capital on 1 January 1895 was 23,000 roubles. [4, 175]. In a short time, the Public Bank quickly justified the expediency of its establishment with its solid capital and its large turnovers, which doubled and tripled annually.

For more than 10 years, the director of the city public bank was Alexander Alekseevich Andreev, a burgher from Yuryev-Polskii, Vladimir province. Andreev moved to Petropavlovsk in 1885 and joined the shop of a factory-trading partnership. "The Ovsyannikov brothers and A. Ganshin and his sons". The Ovsyannikov brothers and A. Andreev came from Yuryev-Polskoye, where the brothers had their manufactory. [6] From this, it can be assumed that this banking institution was in line with the economic policies of Russia. The Petropavlovsk City Public Bank became the original pioneer of banking in the Steppe region.

In 1885 Bibizuleikha Bayazitova, granddaughter of Ibatulla Bayazitova, who built a mosque in Petropavlovsk in 1857, donated 4 thousand rubles in favor of the mosque. This money was deposited in the Petropavlovsk public bank. From this amount were to take interest annually and spend it on the needs of the second mosque: repair, purchase of firewood and candles, and external improvement [7, 9]. Thus, from the mentioned information it is clear that in this bank it was possible to make a deposit and receive dividends.

As time passed, other branches of banks started to be founded in Petropavlovsk as well. The branch of the State Bank of Russia in Petropavlovsk appeared in 1881, and the branch of the Siberian Trade Bank in 1905 [4]. It is worth noting that the Siberian Trade Bank, established in 1872, was also the first joint-stock bank to open a branch in the Steppe region. Russian Commercial

and Industrial Bank (founded in 1889), which had large investments in lending for trade turnover. In 1904 it opened a branch in Petropavlovsk.

The Petropavlovsk branch of the State Bank with the authorized capital of 50 thousand roubles in the first year of operation was allowed to carry out the following operations: exchange and change of credit tickets, accounting of interest-bearing securities and coupons for up to 6 months, acceptance of amounts from treasuries, acceptance of deposits, loans on the security of interest-bearing securities (shares, bonds), acceptance of payments on term documents, purchase and sale of government securities.[6]. The Petropavlovsk Treasury of the Omsk Treasury Chamber was assigned to Akmola province. The operations of the Petropavlovsk branch of the State Bank grew from year to year.

By the beginning of the XX century, in the Petropavlovsk branch of the State Bank loans were used by 178 traders and industrialists for the amount of 1873 thousand rubles. 1873 thousand roubles, 2 times more than in 1900. The greatest specific weight, by the number of opened credits, is credited from 1 to 5 thousand roubles. - 117 loans, and in terms of the amount of open loans large clientele from 20 to 50 thousand roubles. - 20 loans for 740 thousand roubles, from 50 to 100 thousand roubles - 3 loans for 245 thousand roubles. 245 thousand roubles. In other credit institutions, the largest amount of loans was given by the cattle and meat trade - 41.5 percent of the total amount.

There were many merchants from Tashkent, Omsk, Lepsinsk, Karkaralinsk, and Pishpek among those who gave credit. Merchants of Kazakh nationality were credited by an insignificant number of 20-21 persons or 11.5 % of the total clientele. [5, 312-13]

Interestingly, the issues of insolvency of the borrowers of the Petropavlovsk Bank were also reflected in the periodical press. Hence, for example, in one of the newspapers one can find information about public auction in connection with the insolvency of the borrowers: “The Petropavlovsk City Public Bank announces that at noon on 19 February 1913 at the board of the bank the real estate belonging to Lieutenant Colonel Boris Alexandrovich Ossovskii, which is pledged to the bank, will be sold at a public auction for non-payment of payments due to the bank” [8, 119]

Overall, Petropavlovsk in the XIX - early XX centuries turned into a major economic and cultural center of the Kazakh steppe. The city was located at the crossroads of important trade routes connecting Central Asia, Siberia, and the inner provinces of the Russian Empire. The Petropavlovsk City Public Bank was the first specialized financial and credit institution in modern Kazakhstan. The bank brought modern financial services to the region and facilitated and improved the activities of local merchants while laying the foundations for the future development of the entire system. Moreover, the banking system represented one of the most important and integral structures of the market economy and national economy of the Steppe region. Thus, banking institutions, carrying out monetary settlements, provide crediting of the economy, acting as intermediaries in the process of capital redistribution. They significantly increase the overall efficiency of the production process, and contribute to the growth of public labor productivity.

The list of references and sources:

1 Хотамов Н. Б. Начало сева американского сорта хлопка в Средней Азии и роль российских банков для его развития //Историк (Муаррих). – 2023. – №. 1 (33). – С. 21-34.

2 Юшков К. М. Деятельность банковских кредитных учреждений российской империи в Средней Азии с 90-х гг. Xix В. По 1914 г //Проблемы истории, филологии, культуры. – 2005. – №. 15. – С. 122-125.

3 Фридман Ц. Л. Банки и кредит в дореволюционном Казахстане //издательство" Казахстан", Алматы. – 1974. – С. 166.

4 Голубев А.К., «Русские банки. Справочные и статистические сведения о всех существующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях», Лештуковская Паровая Скоропечатня.

5 Садырбекулы н., Ковшова т. П. О страницах истории банковской системы СКО //будущее науки-2016. – 2016. – с. 311-314.
6 http://www.prospektsk.kz/
7 Шаблей П. С. Мусульманская благотворительность в Петропавловске в XIX–начале XX в //Гасырлар авазы-Эхо веков. – 2022. – №. 2. – С. 6-21.
8 Гермизеева В. В., Петин Д. И. Социально-экономическое развитие степного края в 1907-1914 гг. В зеркале официальной Омской периодики //Вестник Томского государственного университета. – 2022. – №. 481. – С. 114-126.

FORMATION OF THE URBAN POPULATION OF NORTHEASTERN KAZAKHSTAN IN THE 19th – EARLY 20TH CENTURIES (BASED ON THE EXAMPLE OF THE CITIES OF SEMIPALATINSK, UST-KAMENOGORSK AND PAVLODAR)

Kaliaskarova G., 2nd year PhD doctoral student
L. N. Gumilyov Eurasian National University
Doctor of history sciences, professor **G. T. Musabalina**

During the years of power modernization, major changes took place in the socio-demographic structure of the population of Northern Kazakhstan, which began with mass peasant migrations from the central regions of Russia in the late XIX - early XX centuries. The urban population of North-eastern Kazakhstan was formed mainly through labor migrations, as well as through the so-called special settlers, and was quite heterogeneous in ethnic terms. The main characteristic of socio-demographic processes was the mass migration movement to Northern Kazakhstan from Russia, Ukraine, Belarus and other republics [1, p. 65].

Let's pay attention to the fact that two factors had a significant impact on the process of urban development. Firstly, the industrialization of the economy and the development of its various spheres contributed to an increase in jobs in cities, which contributed to the influx of labor from rural areas. Secondly, collectivization and mechanization of agriculture freed hundreds of thousands of people from manual labor, which also replenished the number of urban residents.

Many modern cities of Kazakhstan were originally erected as military-defensive fortresses. Over time, some of them were transformed into industrial centers (Ust-Kamenogorsk, Pavlodar) with the predominant settlement of the Russian ethnic group in them. Others, performing the functions of trade, cultural or administrative centers (Semipalatinsk, Shymkent, Kzyl-Orda), concentrated in themselves, along with the Russian population, a significant share of the Kazakh ethnic group [2. p. 53]. The functions of the city determined the specific ratio of representatives of various ethnic groups in it.

In the XVIII century, the territory of modern North-Eastern Kazakhstan was included in the sphere of interests of the Russian Empire and became one of its national outskirts. The need to expand the borders of the empire and protect the Siberian lands leads to the emergence of new fortresses and outposts in the region, a significant part of which are subsequently transformed into cities. Semipalatinsk and Ust-Kamenogorsk fortresses were founded at about the same time – in 1718 and 1720, and had a similar military and defensive purpose. In the future, Semipalatinsk becomes the center of transit trade between Russia and China, Mongolia, and some Central Asian khanates. Ust-Kamenogorsk, remaining aloof from active trade relations with neighboring states, for a long time carried only a defensive load. Only with the development of local industry by the middle of the XX century, positive trends are emerging in the economic life of Ust-Kamenogorsk. The city of Pavlodar, although it received the status of a city in 1861, also traces its history back to 1720, when the Koryakovsky outpost appeared in a number of military fortresses of the Russian

Empire on the Irtysh, so named because it was built next to warehouses of salt mined on Lake Koryakovsky [3, p.15]. During the second half of the XVIII century, the Irtysh fortification gradually lost its military and strategic importance. The Koryak outpost becomes one of the centers of salt production in Siberia [4, p.70].

The rapid pace of trade development in Semipalatinsk stimulated transformations in the economic, social, cultural and other spheres of city life throughout the XIX century. Thanks to trade, Semipalatinsk is expanding, whole shopping zones appear in it, including merchants' houses (combined into streets), shopping malls and squares, shops, banks, exchanges, assay chambers and so on. The city is ahead of other settlements, in particular, Ust-Kamenogorsk, both in terms of the number of retail facilities and the availability of health, education and cultural institutions. In other words, Semipalatinsk became the administrative, commercial and cultural center of the region by the beginning of the XX century.

In comparison with Semipalatinsk for socio-economic transformations Ust-Kamenogorsk, due to its remoteness from the caravan routes and the main commercial and industrial centers, was characterized by a significant lag. When laying the fortress, the Russian government intended to use it only as a support base, thus not building long-term plans for expansion and economic development. The features of the choice of the location and shape of the fortress, which were not adapted to the terrain and residence, can partly serve as confirmation of what has been said.

The Koryak outpost was transformed into the village of Koryakovskaya. The advantageous location of the village on the banks of a large navigable river, the proximity to the districts where lead, copper, and silver mining developed, the intersection of trade routes with the nomadic steppe - all these circumstances were very beneficial for the economic development of the village. It was the growth of the merchant class from the middle of the XIX century that contributed to the change in the status of the Cossack village. On April 4 (16), 1861, Koryakov received the status of a "minor city with the name of Pavlodar, in honor of the newborn Grand Duke Pavel Alexandrovich." Later, the city became the county center of the Semipalatinsk region [5, p.25].

Further economic and political processes in the cities of the region under consideration, due to their geographical features, significantly influenced the evolution of the social and ethnic structure, demographic processes in general.

At the end of the XIX century, Kazakhstan was an agrarian region. According to the First General Population Census of the Russian Empire in 1897, the population in it was 4 million 333 thousand people, the vast majority of whom were residents of rural areas — 3,882,350 people, or 93.6%. Slightly more than 6% of residents of Kazakhstan lived in 22 cities.

20.2 thousand people lived in Semipalatinsk . The national composition of the population of Semipalatinsk at the turn of the XIX–XX centuries is characterized by ethnic mosaic. Russians, Kazakhs, Tatars, Uzbeks, Kalmyks, Jews, Poles, Germans and other ethnic groups were represented in it. The largest share in the population of Semipalatinsk, according to the census of 1897, belonged to Russians – 42.3% [6]. 14] The development of trade and the higher socio-economic status of Semipalatinsk contributed to the influx of population to the city from different regions, the growth of "Asian elements" in it. As a result, by the beginning of the XX century, Semipalatinsk became "one of the largest cities of pre-revolutionary Kazakhstan" in terms of the number of inhabitants [7, p. 11].

Ust-Kamenogorsk was characterized by moderate population growth rates. So, in a little more than a hundred years, from 1720 to 1825, the number of inhabitants of the fortress increased by only 671 people. At the time of the first All-Russian population census, the number of residents of the city was 8,721 people, that is, it increased by 7,417 people in comparison with 1825. [8, p. 264]

7.7 thousand people lived in Pavlodar at the time of the census. In the process of joining Russia, and then the resettlement movement, a multinational population structure gradually developed in Kazakhstan. There were several sources of replenishment of the number of citizens of the South Siberian suburbs. The Russian urban population grew as a whole at the expense of employees of the administrative and bureaucratic apparatus, military personnel from the local garrisons, Cossacks and exiles. The increase in the number of Russians was also facilitated by the resettlement movement of peasants from the inner provinces In Russia, some of them settled in the city. The next factor in the growth of the number of citizens is the development of trade, which led to an increase in the number of Tatars, Sarts (Uzbeks), Kazakhs and some other ethnic groups. According to the First General Population Census of the Russian Empire in 1897, more than 60 nationalities lived in Kazakhstan, of which Kazakhs made up the majority — 3,392.7 thousand people, or 81.7%, Russians - 454.4 thousand (10.9%), Ukrainians-79.5 thousand (1.9%), Tatars - 55.9 thousand (1.34%), Uighurs - 55.8 thousand (1.34%), Uzbeks - 29.5 thousand (0.75%), etc.[9]

It has already been noted that since the second half of the XIX century, urbanization processes have been observed among the Kazakhs, when elements of withdrawal and settling of some part of it began to manifest among the nomadic population. However, guided by the above statistical data on the number and specific weight of Kazakhs, the formation of urbanization trends can be attributed only to Semipalatinsk. Here the most prosperous part of the urban Kazakhs engaged in trade. The impoverished and ruined nomads (jataks) also moved to the city due to the loss of livestock. In some sources of the studied period, cattle breeding is considered as a type of economy associated with risk and being excessively dependent on weather and climatic conditions [10].

Thus, the statistical data presented above on the ethnic composition of the urban population of North-Eastern Kazakhstan of the period under review allow us to state the following. Despite the dominance of the Russian ethnic group in these, it is still possible to trace differences in the ethnic ratio of the urban population. In Ust-Kamenogorsk and Pavlodar, the Russian population was the overwhelming majority. The weak representation of Kazakhs in the structure of the city's population, as well as the relatively low growth rates of its population, do not allow us to fully say that urbanization here had the features of an established trend. Socio-economic and political processes characterizing the subsequent Soviet period consolidated these features of the ethnic ratio [11, p. 55].

The formation of the foundations of the planning framework of cities was largely influenced by the development of transport infrastructure – land, river and railway tracks. Often the first streets were built up parallel to the river bank or coincided with caravan roads and highways that passed through cities. Ust-Kamenogorsk, Omsk streets in Semipalatinsk testify to the existing transport connection between these cities by means of caravan roads or postal routes. The development of transport also influenced the emergence of workers' settlements near railways and wharves. The region of North-Eastern Kazakhstan was a large economic and industrial center with a pronounced agrarian orientation, which influenced the peculiarities of the formation of cities and urban culture, as well as the formation of a special contingent of the urban population, most often of migrant origin.

At the moment, it is difficult to predict the choice of options for the further formation of urban space in Kazakhstan. At the same time, there is no doubt that urbanization is becoming the leading trend in the development of modern Kazakhstan.

The list of references and sources:

1 Asylbekov M.H., Galiev A.B. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.) – Алматы, 1991. – 288 с.

2 Alekseenko A. N.. Место встречи Усть-Каменогорск: два мира, два образа жизни в по- исках взаимодействия и сотрудничества. Алматы: Курсив, 2016. 141 с.
3 Sokolkin E.D. Павлодар – Алма-Ата, 1982 – 96 с.
4 Наш Павлодар. – Алма-Ата, 1970.– 70 с.
5 Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. – Павлодар, 2003.–652с.
6 Adilbaeva A. S. Социально-экономическое и культурное развитие городов Восточного Казахстана в конце XIX – начале XXI в.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Семей, 2010. 45 с.
7 Kasymbayev Zh. K. Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг. (социально-экономический аспект). Алма-Ата: Гылым, 1990. 184 с.
8 Shcherbik G. A. Усть-Каменогорские предания. Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2003. 264 с.
9 The first General Population census of the Russian Empire. St. Petersburg: Center. stat. com. Ministry of Internal Affairs, 1905. Vol. 84. 152 with
10 Overview of the Semipalatinsk region for 1906. Semipalatinsk: Type. region. board., 1907. 121
11 Masanov N. E. Interaction of migration systems of Kazakhstan, Russia, China and Central Asia Asia // Modern ethnopolitical processes and migration situation in Central Asia Asia. M., 1998. pp. 55-66.

СЫРДАРИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚОҚАН ЖӘНЕ ХИУА ХАНДЫҚТАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ 30-40 ЖЖ.)

Махамбетжанов Д.
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ 1- курс магистранты

Сейтказина К.О. т.ғ.к., доцент
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

Ресей империясының саясаты Қазақстанда Сырдария мен Әмудариясы және Орта Азиялық хандықтарды басып алу үшін әскери база ролін, сонымен қатар керуендердің жүруін қамтамасыз етуге қажетті бекіністерімен Орта Азиялық хандықтардың иеліктеріне бағытталды. Қырым соғысында жеңіліс тапқаннан кейін патшалық Ресей Орта Азиядағы жаңа жерлерді басып алу арқылы, шығындардың орнын толтыруға тырысты. Патша әскерлері Қазақстанның оңтүстігіндегі Сырдария, Барсұқ және Үстірт аудандарын басып алды. Бұл территориялар орыс бекіністерімен қоршалды, Қырым соғысы кезінде 1853 жылы Ақмешіт басып алынып, екі бекініс салынған болатын: бірі - №1 форт деп аталған (Қазалы) Сырдарияның басталар жері Қазалы тармағы, екіншісі – Ақмешіт жерінде [1].

Бекіністер салу арқылы патша үкіметі жылдан-жылға Бұқар, Хиуа, Қоқан хандықтарының шекараларына жақындай отырып, Орта Азияға ішкерілей ену үшін жоспарлар жасады. Мұның жолында кіші жүз қазақтарының ірі руының қоныстары орналасқан: шөмекей, төртқара рулары. Олар Ресей сияқты өздерінің иеліктеріне Арал және Сырдария территориясын қосуға тырысып, Хиуа мен Қоқанға қарсы үздіксіз күріс жүргізіп, өздерін тәуелсізбіз деп санады. Перовскі жорықтарының сәтсіздігінен күш алған Хиуа Сырдарияға қарсы қозғалысын бастады, яғни Сырдария Кіші жүз қазақтарына әскери шапқыншылық пен бекіністер салуды мақсат етті. Шекті, шөмекей руларының қазақтары солтүстік Ресейден, Оңтүстіктен Хиуа мен Қоқандар жағынан қыспақта болды. Осы кезеңде Хиуа мен Қоқандағы феодалдық құрылыс тауар-ақша қатынасының дамуымен ыдырады. Феодалдық қатынастардың ыдырау процесі ішкі себептердің және сырттан енген сауда капиталистерінің тегеурінінің әсерімен жүрді. Феодалдық мемлекеттікке тән Хиуа мен Қоқан хандықтарының басып алу әрекеттері, тонаушылық, варварлық сипат алды және жоспарлы экономикалық ілгерілеушілікке қарағанда әлсіз әскери қатынас Ресейге қарағанда күштірек Хиуа мен Қоқан хандықтарының мұндай әрекеттері олардың шекараларына бұл территориялар тікелей жанасқандықтан көрінеді. Бағындырған қазақтарға қатысты Хиуа мен

Қоқан хандықтарының барлық саясаттары күштеу мен зорлық-зомбылықты, тонауды көздеді[2].

Отаршылдық саясатының мұндай жеңісімен рухтанған Мұхаммед Рахым ішіндегі алауыздыққа тиым салып, солтүстіктегі көршілерінің бірі болған Сырдария қазақтарын жаулап алуға кірісті. Ол үшін Әмудария мен Сырдарияның арасына тез арада бекіністер салдырды. Олар Дәуқара теңізінің төңірегіне, Жаңадария мен Қуаңдария бойларына орнатылды. Бекіністерді салуды ертедегі ірі-ірі қоныстарды пайдаланып, олардың үстіне жаңа әскери бекіністерді тез арада салып шықты. Сондай жолмен Мехтерқала, Қылышқала, Қорғанша және тағы сол сияқты Жаңақала бекінісін салады . 1820 жылдардан бастап Хиуа хандығы Жаңадария, Қуаңдария және Қызылқұмнан өтіп, Қосқорағаннан (қазіргі Жосалы станциясы) Арал теңізіне дейінгі аралықтағы Сыр бойын мекендеген кішкене - Шектілердің: Жиеней; Жолшора, Асан, Үсен, Құрманай, Құттық руларына және Төртқара, Қарасақал, Жанқабыл, Керейт, Жанқылыш, Шөмекей руларына дүркін-дүркін шабуыл жасап, барымталап, әйел, бала-шағаларын тұтқынға алып кетіп отырды. Олар екі-үш мыңдаған әскерімен Арал теңізінің Солтүстік-Шығыс жағындағы Ақирек, Атанбас және Қамыстыбас көлдерінің жағасына дейін барып, қазақтардың ауылдарын шауып қайтып тұрды. Бұндай жорықтар, әсіресе малы жоқ, тек егіншілікпен ғана айналысып отырған қазақ диқандарын жоқшылыққа, қайыршылыққа ұшыратты. Азын-аулақ малы бар шаруалар Қарақұм, Ырғыз бойына барып, Жанқожаның төңірегінде болды. Жанқожа жаудың иегінің астында отырмады, себебі, шапқыншылық кезінде жақын жерде отырып, аз уақыт ішінде сарбаз жинап алуға мүмкін емес еді. Хиуа ханы алдына екі мақсат қойған: біріншіден, Сырдың төменін басып алу; екіншіден, Ресейдің Бұхарамен жүргізіп жатқан саудасын тоқтату және оның Орта Азияға жақындауына тосқауыл жасау. Осы мақсаттарды алдына қойған Мұхаммед Рахым алдымен өздеріне жақын орналасқан қазақтарға ауыр салықтар "зекетін салған. Жергілікті тұрғындар «Біздер Ресейдің қол астындағы халықпыз, Хиуаға салық төлемейміз» деп зекет төлеуден бас тартқан. Себебі Кіші жүз бұл кезде Ресейдің қол астындамыз деп есептеген. Мұны көрген Мұхаммед Рахым салықтар салып, оларды жинау үшін дүркін-дүркін өзінің нөкерлерін (әскерлерін) жіберіп тұрады. Хиуадан келген салық жинаушыларды қазақтар ұстап алып, оларды Орынбор генерал губернаторына жөнелтіп тұрған. Бұған шыдай алмаған Мұхаммед Рахым қазақтардың экономикалық және әскери ахуалын, феодалдардың арасындағы алауыздықты пайдаланып, оларға бірнеше шабуыл жасайды. Біріншісі, 1807 жылы болады, мұнда қазақтар көп адамдарынан айырылып, Қарақұмға дейінгі қыстауларынан ығыстырылды. Бұдан кейін Мұхаммед Рахым үш рет - 1812, 1816 және 1820 жылдары қазақтар қонысының ойранын шығарды. 1820 жылғы шапқыншылық елді неғұрлым жұтатып тастады, онда бірнеше жүз қазақ қаза тапты, 1000 әйел тұтқынға алынды, 65 мың қойды, 15 мың түйені, 7 мыңнан астам жылқыны айдап әкетті [3].

Кіші жүз қазақтарының арасында Хиуа үкіметінің агенті болған Қайыпқали Есімов Хиуа ханына қызмет жасады. Хиуа ханымен сатып алынған сұлтандар оған қазақ халқын тонауға көмектесті. Олар хан үшін зекеттер мен ұшырлар жинап, Сырдария қазақтарына және тонауына қатысып, Шекті, Шөмекей қазақтары мен Хиуаға бағынбаған басқа да рулардың арасындағы өзара рулық қақтығыстарды тудырып отырды. 1847 жылы Жанғазы Хиуа бекінісі Жаңақаланың бастығы болған. Еңбекші бұқара феодалдарды жек көрді. Сондықтан олар халық арасында беделге ие болмады және Кіші жүздің феодалдық топтарынан да қолдау таппады.

Перовскийдің 1839 жылы Хиуаға жасаған белгілі экспедициясынан кейін Хиуа ханы өзінің солтүстік-батыс шекарасы үшін қатты мазасызданатын болған. Ол жаңа әскери жорықтың қайталануын күн сайын күткен. Шынында да патша үкіметі жорықты қайталауды

ойластырған еді. Генерал-адъютант Перовский хабарының соңғы бетіне Николай І-нің өз қолымен жазған шешімі осыны дәлелдейді: "Аянышты! Өте аянышты, бірақ құдай маңдайларына жазған істен қашып құтылмақ емес, оған мойынсұнулары керек. Енді алғаш сәті түскен бойда-ақ экспедицияны қайталау үшін кідіріссіз шара қолдану қажет".Хиуаның ауыр езгісін көрген қазақтар оның билігінде қалғысы келмеді. 1839 жылы Хиуа экспедициясына қатысушы Н.Иванов былай дейді: "Жергілікті қазақтар Хиуа жорығын құптай отыра: "Егер ол тұтқындалатын болса Аллақұлдың өз басы аман қалатыны рас па?" - деп сұрады. "Жоқ" деген жауапты естіген соң олар: "Бұл жақсы болғанымен қасқырды еркіне жіберуге болмайды. Жауды аяған - жаралың деп, өз ойларын білдірді[4].

1834 жылы Ново-Александров қамалынан Хиуаға жіберілген армян Тұрпаев та осыны айтады. Жолда кездескен қазақтар өздерінің Хиуа шенеуніктерінен қиянат көріп отырғандарын білдірген. Тұрпаев: "Қазақтар Хиуа ханының өздеріне жасаған қиянатын айтты, соның бұйрығымен бұдан үш жыл бұрын бұлар тоналыпты, сол жылы 400 қазақ бауыздалған, 40 әйелді күң етіп алып кеткен. Оның үстіне бұлар астық және тауарлар тасыған кезде өкіртіп салық салады, түйе басынан 5 сомнан кейде одан да көп ақша алады десті, орыс үкіметін мақтап, тек соған ғана бағынғысы келгендерін айтты" - деп жазды [5].

Хиуада дипломатиялық сапармен болған Данилевскийдің мәліметіне сүйенсек, хиуалықтар көшпелі қазақтардан 1 миллион сом ассигнация көлемінде салық жинаған, ал жыл сайын хан қазынасына 3 миллион сом көлемінде түсіп отырған [6].

Қоқандықтар Байқадам жинаған салықтарын бізбен бөліссін деп өздерінің өкілдерін жібереді. Ақырында келіспеушіліктің нәтижесінде Байқадам 6- 7 қоқандықты өлтіріп, олардың бастарын хиуалықтарға тапсырады. Осы кезде Жанқожаның ағасы Ақмырза төртқара руының бірсыпыра ауылдарының биі еді. Ол Хиуа бектеріне алым салық, яғни қой беруден бас тартты. Қарамағындағы ауылдарды қамқорына алып отырды. Бірақ осынысы үшін хиуалықтар оны Сырдария өзеніне суға батырып жіберген[7]. Сол үшін Ақмырзаның туыстары және қазақтардың әр түрлі тобынан жиналған топ 1836 жылы күзде Троицкіге шыққан хиуалық керуенді тонап, 150 түйені тартып алған. Бұл қорлыққа шыдамаған Жанқожа ту Қырдан арнайы жалғыз келіп, Ақиректе бұның жолын тосын жатқан түрікпен Аман балуанды (кейде Айтмұхаммед деп атайды) жекпе-жекте бауыздап өлтіріп, кегін алады [8].

Өздерінің қазақтарға жасаған шексіз зұлымдығына қарсы шыққан Жанқожа бастаған кішкене шектілерді оңайлықпен бағындыра ра алмайтындығын білген хиуалықтар өз үстемдігін Сыр бойына берік орнату ниетімен, 1839 жылы Сырдың сол жағасынан 14 шақырым, ортағасырлық Жәнкент қаласының орнынан оңтүстік-батысқа қарай 9 шақырым жерден бекініс салады. "Бесқала немесе өзінің бастығы Бабажанның атымен аталған бұл бекіністің салыну мақсаты - Сырдың екі жағында көшіп жүрген, Хиуа хандығына зекет төлеуден бас тартқан кішкене-шектілерді әскер күшімен бағындыру еді. Сондай-ақ, қазақтар әр он бес малдан бір бас зекет, әр он қап астықтан бір қап астық үшір төлейтін болды. Онымен қоймай, енді Бабажан бекке кезектесіп қырқылмаған бір жорға қозы тауып беріп отыру күнделікті салық түріне айналды, халықтың малы мен дүние мүлкі талауға түсті [9]. Бекініс салып, әскер ұстаған хиуалықтар енді алым салықты бұрынғыдан да күшейтті. Мұндай айуандыққа төзе беруден шаршаған, ар намысы аяққа басылған Сырдың халқы енді Жанқожаға қайта-қайта хабар жіберіп жатты. Бұдан артық төзудің мүмкін еместігін біліп, батыр Бабажанның бекінісі Бесқаланы қоршап жатқан 2000-нан астам қазақтарға 1842 жылдың күзінде Қаракесек руының қолбасшысы Ақтан батыр 500 сарбазымен келіп, көтерілісшілермен бірге бекіністе шабуыл жасаған. Көтерілісшілер Хиуаның бекінісінің күл-талқанын шығарады. Одан кейін Қоқанның салық жинаушысы Имағамбетті Бабажанды Жанқожа батыр өлтіріп, оның ұлы Майқараны тұтқынға алады. Осы жағдайдан кейін патша

үкіметі кішкене-шекті руының батыры Жанқожа Нұрмұхаммедұлын Қоқан және Хиуалықтарға қарсы соғыстағы ерлігі және патшаға адал қызметі үшін мынадай сыйлықтармен марапаттайды: 1) 1846 жылы Орынбор шекаралық басшысы тарапынан қаптал шұғалы шапан (шекпен), оқа және 200 сом күміс ақша берілді. 2) 1847 жылғы қызметі үшін Анненский лентасымен ынталандырды (4 наурыз 1847 жылғы осы жөніндегі қатынас қағаз). 3) 1848 жылы хиуалықтарға қарсы ұрыста көзге түскені үшін есауыл шені берілді.

1847 жылғы 4-маусымда Жанқожа Нұрмұхаммедұлы Сырдың оң жағалауындағы Қарақұм, Борсық қазақтарының және Райым бекінісіне дейінгі аралықтағы көшпенділердің басшысы болып сайланды. Осы сыйлықтарды беру үшін Орынбор шекаралық комисияның басшысы Ладыжинский өзінің көмекшісі, шенеунік Бигловқа Жанқожаны Орал бекінісіне шақыруды тапсырады. Биглов үкімет алдындағы қызметі үшін батырды мадақтау туралы хабарлайтын және сыйлықтарды алып кету үшін бекініске келуін сұрайтын хатын екі қазақ жігітіне апарып беруді тапсырады. Жанқожа Ресей алдындағы еңбегі туралы айтылған хатты жіберілгендерге төрт рет оқытады және барудан бас тартады. Бигловқа жазған жауабында Жанқожа: "Сіз жіберген адамдарды көріп, сіздің сөзіңізді тыңдадым және берген сыйлықтарыңызға разымын. Бірақ, бұндай ілтипатқа бөлене алмаймын. Мен орыс үкіметіне ешқандай қызмет атқарған жоқпын, сондықтан бұл сыйлықтарды ала алмаймын. Бекініс басшысы, майор комиссия мүшесі Салих мырза бұл заттарды алмағаным үшін мені кінәләмаңыз. Орыс жағына менің жаман ойым жоқ [10].

Сырдарияның төменгі ағысына қарай ресейліктердің жылжуы Хиуа үкіметін қатты алаңдатты. Хиуа билеушілері бұл аумақтағы барлық Сырдария қазақтарын бағындырып, өзеннің төменгі ағысын тірек қылғысы келді. Әрине, бұл әрекет сәтсіздікке ұшырады, өйткені экономикалық, мәдени және әскери жағынан артта қалған Хиуа күшті қарсыласқа қарсы тұра алмады. Мұнда, яғни Сырдарияның төменгі ағысында және Арал теңізінің жағалауындағы Үлкен және Кіші Борсыққұмында Кіші жүздің бірнеше ірі рулары Шөмекей, Төрткара, Шекті және Каракесек рулары болды. Қоқан басып алған аумақтардағы қазақтардың жағдайы, әсіресе, Ақмешіт бастығы Якуббек тұсында ауыр болды. Оларға Жанқожа бес жүз қазақпен шабуыл жасап, тонап, малдарын ұрлап кетті. Қазақтар бекіністен тапқан барлық мүлікті айналадағы халыққа таратты. Осыдан кейін Жанқожа тағы да өзінің көшпенді халқы орныққан Ақирекке оралды.

Орта жүзде Қоқан хандығына қарсы күресті Кенесары Қасымұлы басқарды. Кенесары Қоқан үкіметіне соншалықты қарсы болды. Өйткені, Кенесарыға қоқан бекінің билігі мен езгісінен арылғысы келген бұқараның талаптары үлкен көлемде көтеріліс жасауға мәжбүрледі. Екінші жағынан, Кенесарыны әкесі Қасым мен ағасы Саржанның өлімі үшін Қоқаннан кек алу ниеті де соққы беруге итермеледі. Сонымен бірге Кенесары Қасымұлы Қазақстанның оңтүстік аудандарындағы Қоқан билігін жою оның хан ретіндегі беделін көтеріп, мұндағы билігін күшейтеді деп үміттенді. Созақты қоршау аяқталғаннан кейін Жанқожа Кенесарадан осы аймақтан кетуін сұраған. Бұл туралы Мұсабай жыраудың дастанында: «батыр Жанқожа Созақтан кейін басқа қалаларды алып, қайтып оралды, бірақ кетер алдында Кенесары ханға: енді қайтыңыз, бұл қарапайым халықтың ішкі және қоғамдық істеріне араласпаңыз және әскердегі барлық қазақтарға жақсылық жасайтын жақсы адамдардың істеріне араласпаңыз». Мұнда, Жанқожаның сұлтанға қарсы көзқарасы көрінеді. Көп ұзамай екеуінің арасында алшақтық байқалды. Батыр мен сұлтан арасында туындаға түсініспеушіліктер осы келіспеушіліктерді толықтай рәсімдеуге және түпкілікті ажырауларына себеп болды.

Жоғарыда келтірілгендерге сүйенсек, Жанқожа Хиуа мен Қоқанға қарсы күш іздеп, Ресейге қарай бет бұрды. Осы кезеңде Хиуа мен Қоқан Сырдария қазақтарына Ресейге қарағанда үлкен қауіп төндірді. Сондықтан Хиуа мен Ресейдің Сырдария территориялары

үшін күресте қазақтар көбінесе орыс билігінің жағында болды. Райым бекінісінің бастығы полковник Ерофеевке жазған хаттарының бірінде Жанқожа былай деп жазды: «Егер сіз көмек бермесеңіз, мен өзімнің қазақтарыма кепілдік бермеймін [10].

Сырдария өзенінің сол жағына қарай кейбір рулар өтеді, содан кейін біздің халық қырғынға, тонауға ұшырай бастайды. Мен өтінішімді қайталаймын - мені жаулардан қорғаңыз, орыстардан басқа, менің достарым қалмады». Бірақ батыр Ресей империясының қолшоқпары болғысы келмеді. Батыр Ресеймен қарым-қатынасын шекара билігі қалағаннан гөрі басқаша қарастырды. Жанқожа патша үкіметін Хиуаның агрессивті әрекеттеріне қарсы сауда қатынастары мен әскери одақпен ғана шектеуді көздеді. Батыр тіпті вассалдық қарым-қатынас туралы ойлаған жоқ. Мысалы, Раим бекінісі салынып жатқан кезде батыр шекара билігіне былай деп жазды: «Біз орыстардың қазақтар даласында бекініс салғанына таң қаламыз. Бейбітшілікпен - біз тынышпыз. Саудагерлерді жіберіңіз» [10].

Бірақ патшалық Ресей Сырдария жағалауында мықтап тұрып, Сырдария даласына жаңа бекіністі әскери желісіне зеңбіректерінің орналастырып, қоныстандарды. Жаңа жаулап алушылардың отаршылдық езгісі осы жерде барлық күшпен көріне бастағанда, Жанқожа батыр патша үкіметіне қарсы шықты[11].

Қорытындылай келсек, қазақ жерінің оңтүстік бөлігі XIX ғасырда отарлаушылардың мүдделі аймақтарына айналғаны анық. Аталмыш аумақта мекендеген жұртымыз үшжақты қыспақта қала отырып, күрестерін жүргізе берді. Күрес басында халық арасынан қолдау тапқан Кенесары хан және Жанқожа батыр секілді азат рухты қаһармандар болды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Якунин А., Шахматов В., Восстания в Казахстане в 50-х годах XIX века. А., 1940, с. 70-71.
2. История Узбекской ССР, том 1, Ташкент, 1967, с. 666.
3. Қазақ-қоқан қарым-қатынастары (XVIII-XIX ғ.ғ.)-Қызылорда, «Тұмар» 2006 – 212-213 б.б.
4. Иванов Н., Хивинская экспедиция 1839-1840 г. Очерки и воспоминания очевидца. СпБ, 1879, с. 85.
5. «Дневник переводчика армянина Турпаева, посланного в 1834 году из Ново-Александровского укрепления в хиву» и «Туркестанский сборник» 1867, т. IV
6. Данилевский Г.И., Описание хивинского ханства. Записка ИРГО кн. 5, 1851, с. 156-157.
7. Казахско-русские отношения XVIII-XIX вв., А., 1964, с. 278-279 ; Ресей империясы сыртқы саясат мұрағаты (РИССМ). Бас мұрағат қоры 1-9, 5 іс, 356-362 Б.
8. Қаназ М., Жанқожа, А., 2001, 231 бет.
9. Оспанов Ә., Хан Сырлыбай, А., 2001, 112 бет.
10. Рязанов А.Ф., Кенесары Қасымов көтерілісі, 3 бөлім, 84 бет (ҚРҒА.ОҒК).
11. Шоинбаев Т.Ж. Восстание сырдарьинских казахов под руководством Жанхожи Нурмухамедова (1856-1857). А., 1949, 29 -52 б.б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ РЕПАТРИЦИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ныгметова Ж.Т.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің «8D02202-Тарих» ББ докторанты
«Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері

Этникалық репатрианттар мәселесі Тәуелсіздік жылдары кеңінен орын алды. Бұның басты себебі Қазақстан Республикасының 1991 жылдан бастап шетелдегі қазақтарды өз отанына қайтуға жан-жақты қолдау көрсетуінен, ұзақ уақыт сыртқары аумақтарда тұрған қазақтардың атамекендеріне оралуға құштарлығымен тікелей байланысты. Тәуелсіз Қазақстанға қандастардың оралуы, олардың жаңа ортаға бейімделуі, интеграциялануы тәрізді күрделі мәселелерді күн тәртібіне шығарды. Бұл отандық ғалымдарың өзекті мәселелерге зерттеу жүргізуіне түрткі болды.

Әлемдегі маңызды мәселелердің бірі этникалық миграциялар болып табылады. Этникалық миграция бірінші орында этникалық фактордың ролі үстем болатын хылықтың көшіп-қонуы [1, 335]. Репатриация деп эмигранттардың тарихи отанына қайта оралуын айтамыз. Бұл термин реэммиграция ұғымымен қосарлана қолданылуы, синоним ретінде пайдалануын көреміз [1, 238].

Этникалық репатриация - бұл Қазақстанның жаңа мемлекет пен қоғамның қалыптасуында көпқабатты циклдық дамушы процестердегі миграциялық саясатының компоненті болып табылады. Нақтырақ, этникалық репатрианттардың келуі мемлекеттің ең басты стратегиялық саясаты, идеологиясы деп айту керек. «Репатриация» ұғымына түсінік бергенде шетелдердің аумағындағы өмір сүретін отандастарды өзіндік тарихи Отанына көшуін көрсетеді.

Тұжырымдай келе, этникалық репатриация дегенміз - бір этностың сыртқары аумақтарындағы диаспораларының тарихи отанына қайта оралуын көрсететін ұғым.

Алғашқы 1997 жылы қабылданған «Халықтың көші-қоны туралы заңындағы шет елден оралған этникалық репатрианттарға «оралман» термині белгіленеді. Ол заңнамаларда «репатриант» немесе «оралман» – саяси қуғын актілерінің, заңсыз реквизициялар, күштеп коллективизациялау, әрекеттердің себебінен тарихи мекенінен басқа да жерге қуылған, сондай-ақ азаматтығынан айрылған, Қазақстан Республикасына тұрақты тұру мақсатымен, өз еркімен қоныс аударғандар байырғы ұлт адамы, сондай-ақ оның ұрпақтары» деп көрсетсе, ал 2003 жылдың наурыз айында «Халықтың көші-қоны» туралы заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп Заңның 1 бабына сай оралман: қазақ ұлтты және азаматтығы жоқ, Қазақстанға тұрақты тұру мақсатында келеген шетелдік азаматтар болып табылады [2] деп анықтама берген. Кейін, «Халықтың көші-қоны» туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477 – IV заңына сай («оралман» термині ҚР 13.05.2020 № 327-VI Заңымен «қандас» мәтініне өзгертіліп қолданысқа енгізілді), осы Заңда этникалық қазақ – ұлты қазақ шетелдік немесе азаматтығы жоқ адам, қандас – бұрын Қазақстан Республикасының азаматтығында болмаған, халықтың көші-қоны мәселелері жөніндегі уәкілетті орган белгілеген тәртіппен тиісті мәртебе алған этникалық қазақ және (немесе) оның ұлты қазақ отбасы мүшелерін айтамыз. Репатрианттардың елге оралу мәселесін айқындайтын бір құжат «Этникалық қазақтардың тарихи отанына оралуы тұжырымдасамы» [3]. Осы құжат репатрианттардың көшу бойынша сұрақтарын шешуге бағытталып, сондай- ақ, олардың жаңа этникалық ортада бейімделу мәселелерін қамтыды, алайда қабылданған құжаттар халықаралық заңдылықтардың қойған базалық талаптарына толығымен жауап бере алмады.

Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары Қазақстанда миграциялық үдерістердің күшейгенін атап өтуіміз керек. Қазақстаннан 2 миллионға жуық адам сыртқа кетті. Ал миграциялық өсім алыс шетелдерде және ТМД аумағында өмір сүріп жатқан қазақтардың тарихи отанына қайта оралуының нәтижесінде ғана жүзеге асты. Қазақстан Республикасында «Иммиграция туралы Заң» қабылданып, репатриацияға жыл сайын квота бөліне бастады. Мәселен, 1993 жылы 10 мың отбасы, 1994 жылы 7 мың отбасы, 1995 жылы 5 мың отбасы, 1996 жылы 4 мың отбасы, 1997-1998 жылдары 3 мың отбасыдан, ал 1999 жылы тек 500 отбасыға квота бөлінді [4].

1991 жылы басталған реэмиграция үдерісі нәтижесінде ТМД елдерінен, Моңғолия, Иран, Қытай, Түркия елдерінен этникалық қазақтардың отбасылары Қазақстанға көшіп келе бастады. Ресейдегі қазақ диспорасы негізінен Қазақстанмен шекаралас аймақтарда мекендегендіктен миграциялық үдеріске үлкен үлес қоспады. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметінше, 1991 жылдан бері республикаға 1 миллион 74,3 мыңға жуық этникалық қазақ оралған.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары тарихи отанына оралған қандастарымыз жұмысыздық, баспананың жоқтығы тәрізді қиындықтарға тап болды. Бұл жерде бюджеттен бөлінген

қаражаттың миграциялық қызметтің шенеуніктерінің жемқорлығы нәтижесінде қажетті тұтынушыларға дейін жетпеуін де айтуға болады. Сондай ақ, реэмиграциялық үдеріс саны жағынан да сапасы жағынан еңбек ресурстарының шығынын өтей алмады. Этникалық репатрианттардың аздаған бөліктерінің кері оралу үдерісі негізінен тұрмыс-тіршілігінің қиындығына, экономикалық дағдарысқа және бейімделудің күрделілігіне байланысты болды [5]. Аталған еңбектерде Қазақстанның этнодемографиялық тұрақсыздығын қалыптастырудағы репатрияцияның ролін көрсетіп, өсудің немесе ұлғайюдың этногенетикалық факторларына сүйенеді. Сонымен қатар аталған еңбектерде Қазақстан аймақтарының әлеуметтік мәдени кеңістігіне көші қон және иммиграциялық үрдімтердің әсерін, этносаралық өзара әрекеттестікке, этноәлеуметтік құрлымға, бейімделу стратегияларына және т.б. мәселелер қарастырған. Авторлар көшіп кету мен көшіп келу арақатынасына назар аударған.

Алыс шетелдерден тарихи отанына келуші этникалық репатриантардың мәселесі Қазақстан Республикасының иммиграциялық саясатынның кемшіліктерінен туындады. Ол әсіресе 2000 жылдарға дейін анық байқалды. Осы уақыттарда туындаған бірнеше мәселелерді атап өтуге болады:

• Шетелдік азаматтықтан шығуға байланысты тиімді үкіметаралық келісім-шарттардың және қазақстандық азаматтықты беруге байланысты жылдам механизмдердің болмауы;

• «Миграция туралы» Заңның үкіметтік актілер және қаулылармен қабыспауы;

• Ауыр экономикалық жағдай, мемлекеттік көмектің аздығы, тұрғын үймен қамтылмауы, жұмыссыздық;

• Орыс тілін білмеуден тілдік кедергінің қалыптасуы және бейімделу орталықтарының жоқтығы;

• Миграциялық қызметтердің жемқорлығы.

Бұл мәселелер Тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығы барысында шешімін таппады және таяу және алыс шетелдерден репатрианттардың жаңа толқынын қабылдауға кедергі келтірді.

Тәуелсіздікткің екінші он жылдығында қандастар бірнеше көші-қон мәселелеріне байланысты өз тараптарынан қоғамдық бірлестіктер, ақпараттық сайттар құра бастады. Құзырлы органдарга жеткізу мақсатында, қандастардың тыныс тіршілігіне қатысты 2006, 2008-2009, 2011, 2012 жылдары «Асар» қоғамдық бірлестігі және Дүние жүзі қазақтары қауымдастығның филиалдары республикалық, облыстық деңгейде, аудан қалааралық конференция, дөңгелек стол, семинар, тренингтер өткізіліп,өзекті мәслелерді талқыға салып, сараптап оны шешу жолдары мен ұсыныстарын, билік құзырлы мекемелерге уақтылы жеткізіп, мәселенің оң шешімін табуға өз қолғабыстарын тигізіп келеді. Осы жылдары «Қайран елім» сайтын ашып әлемнің 20-дай еліндегі қандастармен қарым-қатынас орнатып, көш, қандастар тыныс тіршілігіне қатысты барлық жетістіктер мен мәслелер бойынша жұртшылықпен күнделікті байланысқа шығып, пікір алмасып отырды [6, 37-44].

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 29 қыркүйектегі N 859 қаулысына 1-қосымша Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі Көші-қон комитетінің оралмандарды бейімдеу және кіріктіру орталықтары - мемлекеттік мекемелерінің тізбесі құрылды:

1. "Оралмандарды бейімдеу және кіріктіру орталығы" Қарағанды қаласы.

2. "Оралмандарды бейімдеу және кіріктіру орталығы" Шымкент қаласы.

3. "Оралмандарды бейімдеу және кіріктіру орталығы" Оңтүстік Қазақстан облысының Ақсукент ауылы [7].

Аталған қалаларда орталықтар өз жұмыстарын бастап кетті. Қазақстан Республикасы егемендік алған кезде оның шегінен тыс жерлерде тұрақты тұрған және Қазақстанға тұрақты тұру мақсатында келген ұлты қазақ шетелдіктер немесе азаматтығы жоқ адамдар, ал осы заңда оралмандарды бейімдеу және кіріктіру орталығы - оралмандардың және олардың отбасылары

мүшелерінің уақытша тұруына және оларға бейімделу қызметтерін көрсетуге арналған орын деп анықтаған, осы орталыққа орналасуына байланысты оралмандарды бейімдеу және кіріктіру орталығына жолдама алған кезде үш күннің ішінде сонда қоныстануға және оралмандарды бейімдеу және кіріктіру орталығында болудың белгіленген кезеңі аяқталғаннан кейін өздеріне берілген үй-жайды босатуға деген баптары кездеседі. Ал оралмандарды уақытша орналастыру орталығы туралы заңның 15-1-бабында оралмандарды бейімдеу және кіріктіру орталығы мемлекеттік мекеме нысанында құрылады. Оралмандар мен олардың отбасылары мүшелерінің оралмандарды бейімдеу және кіріктіру орталығында болуы және оларға бейімдеу қызметтерін көрсету тәртібі мен уақытын уәкілетті орган айқындайды деп көрсеткен [8].

Қазақстан Республикасының еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі Көші-қон комитеті Қарағанды қаласында 2007 жылдың 1 қаңтарынан бастап алғаш рет Бұхар жырау даңғылында «оралмандарды бейімдеу және кіріктіру орталығы» мемлекеттік мекемесі құрылды. Осы мерзімнен бастап шет елден келген қандастарымызға атаулы көмек, әлеуметтік бейімдеу мен әлеуметтік қорғау сияқты кешенді жұмыстарды ұйымдастыруда. Отанына қайта қосылу үмітін үзбей сонау Россия, Қытай, Монғолия Өзбекстан, Қырғызстан елдерінен қандастарымыз келіп орналасты. Орталықтың негізгі мақсаты отандастарымызды қоғамдық ортаға бейімдеу, олардың әлеуметтік бағдарламалар мен еңбекпен қамту бөлімімен жұмысқа тұруына, СТК, ӘЖК алу және тұрғылықты тіркеуге тұруына көмектесу мамандардың көмегімен жүзеге асырылуда. Орталықта оралмандар мен олардың отбасы мүшелеріне тұрмыстық-техникалық, төсектік керек жарақтармен, 35 бөлме, оқу залы, оқу бөлмесі жаңа жиһаздармен жабдықталған, барлығы 150 адамға арналған орын тұруға ұсынылған. 2008 жылда орталыққа 1005 оралман отбасын қабылдау жоспарланса, осы аралықта орталықта 931 адамға бейімделу қызмет түрлері көрсетіліп, ал қазір 20 отбасы бала шағасымен тұрып жатыр. Орталықта көрсетілетін қызмет түрлеріне тоқталсақ қыс мерзімінде 6 айлық, жазғы мерзімде 3 айлық бейімделу және кіріктіру уақытында отандастарымызға келесі қызмет түрлері көрсетілді:

• орталық мамандарынан кәсіби көмек көрсету;

• дәрігерлік тексерістен өту;

• бейімделудің жеке тұлғалық бағдарламасын жүзеге асыру;

• оқытушылардың көмегімен мемлекеттік және тілегі бойынша орыс тілін, Қазақстан тарихы курстарын оқу;

• Қазақстан заңдары мен нормативті –құқықтарын үйрену;

• психологиялық және заң жағынан консультациялар беру;

• отбасы мүшелерін кәсіби даярлау, қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру;

• жұмысқа орналастыру мәселелері бойынша жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар бөлімі мен іс қимыл жасалады.

Орталықтың жұмыс жасап жатқанына көп уақыт болмаса да, оралмандардың бейімделу қиыншылықтары азаяр емес. Атап айтатын болсақ: тұрғын үй алу, еңбекке орналасу, еңбек нарығына сай кадрларды дайындау мен қайта даярлау, жеке бизнестерін ашуда шағын несиелер алуда, жер учасклерін алуда, оралман балалардың мектептегі бейімделуі, қарым-қатынас қиыншылықтары сол сияқты бірнеше мәселелерді атауға болады [9].

Оралмандарды әлеуметтік қолдау жүйесі қосымша жетілдіруді талап етеді. Әлеуметтік төлемдердің негізгі бөлігі тұрғын үймен қолдауға және көші-қон квотасына енгізілген отбасылардың көшуіне бағытталады. Тұрғын үймен қамтамасыз ету тетігі де бүгінгі күннің талабына сәйкес келмейді, осының салдарынан оралман отбасылардың шамамен жартысының тұрғын үйі жоқ.

Көші-қон мәселелерін шешумен айналысатын мемлекеттік басқару органдарының іс-қимылдарын үйлестіру және оны ұйымдастырудың кешенді тәсілі жоқ.

Жергілікті атқарушы органдардың деректері бойынша еңбек жасындағы этникалық көшіп келушілердің үштен бірі еңбек қызметімен қамтылмаған.

Шет елдердегі қазақ диаспорасы өкілдерінің арасында имидждік және ақпараттық-насихат жұмысының тиімділігі төмен.

Оралмандар кәсіптік білім алу, балаларды мектепке дейінгі мекемелерге орналастыруда да қиындықтарға тап болып отыр.

Міне, мұның бәрі осы көші-қон Бағдарламасын әзірлеуге себеп болды.

Бағдарламаның негізгі бағыттарын айқындауда, көшіп-қонушыларды қабылдауды, қоныстандыруды және бейімдеуді ұйымдастыру; көші-қон процестерін өңірлердің әлеуметтік-экономикалық даму мүддесінде пайдалану бөлігінде этникалық көші-қонды реттеудің халықаралық тәжірибесі (Израиль, Германия) пайдаланылды.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстан Республикасында 2009-2011 жылдары жүзеге асырылатын «Нұрлы көш» бағдарламасы қабылданды.

Бағдарламаның мақсаты өңірлерді демографиялық және әлеуметтік-экономикалық дамыту және Бағдарламаға қатысушылардың әлеуетін іске асыру мүддесімен этникалық көшіп келушілерді, Қазақстан Республикасының аумағында еңбек қызметін жүзеге асыру үшін келген Қазақстанның бұрынғы азаматтарын және еліміздің қолайсыз аудандарында тұратын Қазақстан азаматтарын ұтымды қоныстандыру және олардың жайғасуы мен кірігуіне жәрдемдесу болып табылады.

ҚР аранайы қаулысымен шеттелегі қазақ отбасыларының елімізге көшіп келуіне арналған квота 2015 жылға дейін беріліп келді.

Қазақстандағы ауқымды этникалық репатриация үдерістері көшіп келушілердің социомәдени бейімделуін зерттеу қажеттілігін туындатады. Бұл мәселеге қатысты отандық тарихшылар тарапынан біршама зерттеулер жүргізілді. Ендігі кезекте этникалық репатрианттардың бейімделуінің аймақтық ерекшеліктерін зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Учебное пособие Т.Н.Юдина. Миграция: словарь основных терминов. Москва РГСУ 2007.
2. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы «Халықтың көші-қоны туралы заңы.–Алматы, 1998. URL: http:// adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000204
3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы. «Этникалық қазақтардың тарихи отанына оралуы турал» тұжырымдамасы – 1998, 16 900\\ Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық құқықтық жүйесі. – URL: http:// adilet.zan.kz/kaz/docs/
4. Казахстанская правда. 10.12.1999
5. Гужвенко Ю. Восточный Казахстан: этносоциальные отношение в 1990-е начале 2000-х годов. М.: Восточная литература, 2009.-198с.
6. Амантай Ә. ҚР көші-қон үрдісі: жетістіктер мен кемшіліктер, алдағы мақсаттар \\ Қазақстан қоғамының дамуына қандастарымыздың қосқан үлесі. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген республикалық ғылыми практикалық конференция матераиалдары, 08.06.2012. – Павлодар 2012ж.
7. Қазақстан Республикасы Үкіметі 2007 жыл 29 қыркүйек N 859 қаулысы
8. «Қазақстан Республикасы көші - қон саясатының 2001 - 2010 жылдарға арналған салалық бағдарламасын іске асыру жөніндегі 2006-2008 жылға арналған іс шаралар жоспарын бекіту туралы» Қазакстан Республикасы Үкіметі 2006 жылғы 27 қыркүйек № 925 қаулысы.
9. «Основные показатели деятельности управления комитета по миграции по Карагандинской области» г. Караганда 2007г.

ҚАЗАҚЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАҒИДАЛАР

Сайлаубаева Н.Е

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.

Қазақ халқы ежелден табиғат аясында тіршілік етіп, жыл мезгіліне орай көшіп-қонып өмір сүрген. Ерте барсам жерімді жеп қоям деп, ықтырмамен отырар күзеуде бай», - деп ұлы Абай айтқандай, туған жердің өсімдігін жойып, топырағын тоздырмас үшін бабаларымыз жайлаудан жайлауға, жайылымнан жайылымға көшіп отырған [1]. Сол себепті, ұлы дала ұрпақтары ықылым заманнан қазірге дейін табиғатты қастерлеп, қадір тұтып келе жатыр.

Жалпы қазақы экологиялық қағидалар- табиғатты аялау жөніндегі ұлттық салт-дәстүрлер қағидасы. Қазақ халқы табиғат аясында тіршілік етіп, мезгіл ауанымен көшіп-қонғандықтан табиғатты қастерлеп, қадір тұтқан. Адамзат баласы да өзге жан-жануар, өсімдік секілді тіршілік етеді деп ұққан. Табиғатқа зиян келтірмеген, оны қорғау шараларына үлкен маңыз берген. Бұған: «Көкті жұлма, көктей соларсың», «Бұлақ көрсең, көзін аш» делінетін ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан ереже іспетті қанатты сөздер куә. Қазақ ешқашан жасыл желекті, көкті таптамаған, құмырсқа илеуін бүлдірмеген, құс ұясын бұзбаған, жас балапандар мен хайуан төлдеріне тиіспеген, өсіп тұрған талды, ағашты жұлмаған. Экология ортаға өсімдік пен жан-жануарлардың тигізетін пайдасын жете түсініп, ұрпақтарын жастайынан табиғат байлықтарын тиімді пайдалануға баулып, өнегелі тәлім-тәрбие берген [2].

Адам баласы жан-жануар, өсімдік тәрізді тіршілік иелерінің бар екендігін ұғына білген. Сондықтан табиғатты аялай біліп, қадір-қасиетін жете түсініп, қоршаған ортаға кері әсер етпейтін іс-әрекетер жасамаған. Табиғатпен тығыз байланыста ғұмыр кешкен қазақ халқының дүниетанымы кең, ой-өрісі озық болған. Қоршаған орта және табиғатты қорғау шараларына ерекше мән берген. Бұл ретте бағзы заманнан бүгінгі ұрпаққа келе жеткен қанатты сөздер ата-бабаларымыздың кең даланы қастерлегенін айғақтайды. Барлық балалар «Көкті жұлма, көктей соларсың», «Бұлақ көрсең, көзін аш» деген қанатты сөздерді естіп, мән-мағынасын біліп өсті.

Қазақ халқы ешқашан жасыл желекті, көкті таптамаған, құмырсқа илеуін бүлдірмеген, құс ұясын бұзбаған, жас балапандар мен хайуан төлдеріне тиіспеген, өсіп тұрған талды, ағашты жұлмаған. Өйткені, өзімізді қоршаған ортаға өсімдік пен жан-жануарлардың тигізетін пайдасын білгендіктен, келешек ұрпаққа табиғатқа байланысты өнегелі тәлім-тәрбие беріп отырған. Арғы ата-бабамыздан қалған асыл мұрамыз ауыз әдебиетінің үлгілері өлең-жырлар, шешендік сөздер, музыка және бейнелеу өнері туындылары табиғатпен тілдесу, табиғатпен сырласу аясында дүниеге келген.

Қазақ халқында табиғатқа байланысты «Тұған жер - алтын бесік. Жер -ырыстың кіндігі. Көлдің көркі -құрақ, таудың көркі-бұлақ»- деген мақал-мәтелдер бар. Сонымен қатар «Қошқар мен теке» ертегісі, Ақан серінің «Құлагері», Кененнің «Ақ ешкісі», «ақ сандығым ашылды, ішінен жібек шашылды» (жұлдыздар) жұмбағы, зар заманды бейнелеген «құйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтіп күн көрер, аяғы жоқ, қолы жоқ жылан қайтіп күн көрер» жыр жолдары. «Жаз болса жердің жүзі жайнап тұрған, ән шырқап бұлбұл құстар сайрап тұрған» (Жаз болса), «Басынан биік таудың мұнар кетпес» (Әпитөк), «Сіз дария болғанда мен қоңыр қаз»... (Шилі өзен), «Ертістің жағалауын жағалаймын...» (Қамажай), «Ажарың ақ түлкідей қашқан құмнан» (Гаухар тас) тәрізді әсем әуендер табиғат құбылыстары мен адамзат тіршілігінің біте қайнасқан қосындысын көрсетеді. Қазіргі таңда қазақ халқының экологиялық қағидаларының қалыптасу тарихы бұқаралық ақпарат құралдарында, әсіресе мерзімді басылым беттерінде кеңінен қозғалып отырған тақырыптың бірі. Өйткені, болашақ ұрпақ қамы үшін адам мен табиғат мәселесінің қазіргі таңда насихатталуы аса қажет. Өкінішке орай, қазіргі таңда қазақ халқының экологиялық қағидаларының ұрпақ бойында толыққанды көрініс тапппауы қынжылтады**.** Осы бетте жалғаса берсе, ғұлама ғалым

Ақселеу Сейдімбектің айтуынша, адам азып-тозады, қоғам іріп-шіриді, қауымның қор болып өлуіне бастайды.

Өскелең ұрпақ бойына ата-бабамыздан қалған «судың да сұрауы бар», «ақты төкпейді», «топырақты шашпа», «көкті жұлма», «күлді баспа», «кендірменен мал байлама, жыңғылменен мал айдама», «шаңдатпа», «өртеме», «түтіндетпе», «былғама», «бүлдірме», «ластама», «күлді көміп таста», «су сеуіп сыпыр», «қораны тазала» деген қастерлі ұғымдарды қалыптастырып, сіңдіру керек. Құстарға қатысты тыйым қағидалар қатарында, «айдындағы аққуды ақылды мерген атпайды, ақ еркесін айдынның атуға қол батпайды» деген тыйым сөздер бар. Яғни, аққуды атпа, - деуі қазақ халқы аққудың «киелі, қасиетті» құс деп санауында. Оған тимей, қайта оның көл маңында көбірек жүруін қалаған. Себебі, тазалық пен сұлулықтың символы ретінде қарайтын аққу өзінің ұясын кез келген көлдерге сала бермейді. Ол ұя салуға ну қамысты, суы таза әрі тұщы ірі көлдерді таңдар алады және ол маңда адамның болуын уната бермейді. Сондықтан да халқымыз оның кез келген батпақты шалшық көлде кездесе бермейтін аса талғампаз, тәкәппар қанатты екендігін қадірлейді. Аққудың көркі, мінез-қылығындағы ерекшеліктер сонау дәуірден бері халықты таңдандырып келеді. Оның су бетінде маңғаздана жүзгені, ұшқанда қанатын қағып көтерілуі, табиғаттың берген әсем бір құбылысы болып табылады. Тіпті, қазақ халқы адам бойындағы жақсы қасиеттерді осы құсқа балаған.

Жалпы табиғатты қорғау-баршамыздың міндетіміз. Халық табиғаттағы қастерлейтін жерлерді «Әулие бұлақ, Әулие ағаш» деп, қарлығаш, аққу, ұлар, тағы басқа құстар мен жануарларды жақсылықтын жаршысы, бақыттың басшысы, тіршіліктің иесі деп таныған. Осыған орай, олардың ұясын бұзбауға, балапандарын жәбірлеп, өздерін өлтіруге мүлдем рұқсат етпеген, балапандайтын, төлдейтін кездерінде құстар мен жабайы андарды аулауға тыйым салған.Әрбір қоғамның даму сатысында азамат баласының табиғат пен саналы қарым-қатынас жасауының, яғни өзі тіршілік еткен ортасын қорғау мақсатында, жас ұрпақты тәрбиелеуде ұзақ жылдар бойы қалыптасқан өзіндік тарихы бар. Ғұлама ойшылдарымыз Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, С.Бақырғани, М.Қашқари сонау ықылым заманда табиғат-қоғам-адам арасындағы дамудың өзара байланстығын және оның біртұтастығын өздерінің ғылыми дүниетанымына арқау етті. Олар табиғатты жеке адамның ақыл-ойы мен сана-сезім тәрбиелеудің негізі екендігін тани білді. Халқымыздың ақын жыраулары мен билері Бұқар жырау Қалқаманұлы, Қорқыт ата, Асан қайғы, Қазыбек, Төле, Әйтеке билер және тағы басқалары барлық кезеңде де өз туындыларында табиғат олардың өзекті мәселесіне айналғанды.

Қазақ халқының ұрпақ тәрбиелеудегі өсиет-өнегесі ғасырдан ғасырға жетіп отырды. Тарихта аты әйгілі үш жүздің бірі Төле бидің «Қарлығаш әулие» атанғаны белгілі. Халық даналығында халқымыздың табиғатқа жанашырлық қасиетін аңғартатын аңыздың бірі Төле бидің атымен байланысты. Онда:

«Жалбарынар жайым жоқ жан алдында.
Балапандар бар қанша қарауымда.
Сол жетімдер ұшуға жарағанша,
Сыртқа шықпай тұрамын қарауылда.
«Қарлығаш би» атандым сол үшін де,
Осылармен бір менің өресім де,
Батыр болсаң, жайратып жүре бер, сен,
Жалғыз шалды кездескен жол үстінде»- [3] деп адам баласының жан дүниесін толғандыратын ой тастайды**.**

Қазақ халқының экологиялық қағидаларын қалыптастыруда алдымен отбасының алатын орны ерекше. Одан кейін өскелең ұрпаққа білім беріп отырған ұстаздар қауымының

қосатын үлесі зор деуге болады. Оқушыларды жердің қадірін, байлығын бағалай білуге, туған табиғатты сүюге және қамқорлық, жанашырлық сезімге баулуда мектеп мұғалімдерінің берері мол. Өйткені, Отанын, туған жерін сүйетін ұлтжанды азаматтар тәрбиелеуде танымдық ой әрекеттерін дамытатын тәрбие сағаттарының маңызы зор.

Жалпы жер табиғат-күллі тіршілік атаулының құтты қоныс- мекені екен. Жер бетіндегі барша адамзатқа ауа, су, жер ортақ болып табылады. Сондықтан әрбір адам баласы жердің қадірін, байлығын бағалай білуі керек. Ежелгі түркі жазба ескерткіші-Күлтегін жырында жер адамзатқа, халыққа берілген басты құндылық, мүмкіндік мағынасында қарастырылады.Онда:

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының
Ел-жұртын қалыптастырған, иелік еткен.
Төрт бұрыштың бәрі дұшпан екен,
Сарбаздарымен аттанып,
Төрт бұрыштағы халықты
Көп алған, бәрін бейбіт еткен,
Бастыны еңкейткен,
Тізеліні бүктірген,
Ілгері (шығыста) – Қадырқан қойнауына дейін,
Кері-Темір қақпаға дейін жайлаған [4,3 б.].

Қорқыт атаның кеңестері далалықтардың қоғамдық өмірінде үлкен рөл атқарды. Қорқыт атаның мақал мен мәтелдері күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ. Оның табиғат туралы қанатты сөздерінде «Қара тауларың құламасын, саялы ағаш сынбасын» деген ұғымдар-айналадағыңды аялай біл деген ұғым жатыр.

Қазақтың көне дәстүрі бойынша жер-адамзат, жалпы тіршілік иелері мен өсімдіктер, жан-жануарлар киелі саналған. Ал, аспан денелері жарығын жерге шашқан, жылу берген, жаңбыр төктірген жақсылықтар жасаушы болып есептелінген. Аспанның түсі көгілдір болғандықтан арғы ата-бабаамыз оны «Көк», «Көк тәңір» деп кеткен. Ал «тәңір» деген сөз ескі тибет тілінде «аспан» деген мағына берген. Сондықтан қазақ халқы күллі табиғатты, тіршілік атаулының жаратушысы аспанды «көк тәңірі» деп түсінген болатын. Тәңірге тәу етудің жоралары көптеп саналады. Солардың бірі аспан денелері күнге, айға тағзым ету болып табылады.

Қазақ халқы жаңа шыққан көк шөп, ағаш-бұталарды өмірдің жалғасы деп есептеп, көк шөпті жұлуға, шыбықты сындыруға, ағаш-бұталарды қиратуға қатаң тыйым салған. Қазақ халқының экологиялық қағидаларының тәрбиелік мәні-сан ғасырлардан бері ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырды. Бүгінгі ұрпақ бойының санасына сіңіп келе жатыр. Қазақтың әрбір экологиялық қағидаларының негізінде қоршаған ортаға, табиғатқа, тіршілікке, адамгершілікке толы фәлсафалық түйіндер бар. Мәселен, күні бүгінге дейін әліде маңызын жоймаған кейбір ырым-тиымдарға айтатын болсақ, «Көк шөпті жұлма, көктей соласың» - деген сөз бар. Бұл сөздің түпкі мәні табиғатқа зиян келтіремеу, адам өмірі мен табиғатты қорғауға байланысты айтылған. Ал, енді «Құстың ұясын, құмырсқаның илеуін бұзба» - деген сөз тіршілік иесіне деген қатыгездік, зұлымдықты болджырмауды меңзеп тұр. Сонымен қатар тіршілік иесі құсты, жәндікті қорғау жөнінде айтылған. Сондай-ақ «Суға дәрет

сындыруға болмайды», «Суға түкірмейді» -деп тіршіліктің көзі суды қорғаудың қажеттігін білдіреді.

Қазіргі таңда барша адамзатқа ортақ, әрі ғаламдық проблема- экологияға қарсы күресу, табиғатты аялау мен қоршаған ортаны және табиғатты қорғау міндеті тұр. Сондықтан әрбір адам баласы табиғат қорғау керек. Бұл бағытта экологиялық мәдениетті одан әрі қалыптастастыруды жетілдіруі керек.

Экологиялық мәдениет-жалпы дүние-жүзілік мәдениеттің дамуының бір кезеңі және құрамдас бөлімі. Адамзатгың өмірі мен болашақтағы дамуында экологиялық проблемалардың өзекті маңыздылығын баршаның тереңінен кәміл ұғынушылығымен сипатталады.

Қоршаған ортаға немқұрайдылықпен қараудың күйінішті тәжірибесі, химиялық ластанудан, шудан, дірілдерден, электрмагниттік соулеленуден, радиациядан және тағы басқалары болған ауруларды зерделеу экологиялық мәдениет және санитариялық мәдениет ұғымдарын біріктіре ұғыну қажет екенін түсінуге себеп болды. Жалпы мәдениеттің бұл маңызды құрамдас бөлімдері өзара тығыз байланысты, сондықтан адамның атмосфера ауасына, табиғи суларға, жердің топырақ жамылғысына, өсімдіктер мен жануарларға қатысты шаруашылық және тұрмыстық қарекетінің санитариялық- экологиялық тұрғыдан мақсатқа сай болуын талап етеді [5]. Сондықтан адам баласы қоршаған ортаны қорғаудағы артықшылықтарын ұтымды пайдалана білуі тиіс.

Табиғаттағы тұрақтылықты сақтаудың басты факторы ретінде қолданылатын тұрақты дамуға негізделген экологиялық мәдениет-сау табиғи орта мен салауатты өмір салтының, жарқын келешек пен белсенді қоғамның кепілі екені баршаға аян. Қорыта келгенде, қазақ халқы туған жердің табиғи болмыс-бітімін ежелден танып-түсіне білді. Адам баласы өзін қоршаған ортамен тіл табысып, түптен келгенде сол ортамен біте қайнасып тұрмыс-тіршілігін қалыптастырды. Ендеше халқымыздың ұрпақтан-ұрпаққа ғибрат болған экологиялық қағидаларды бұданда жоғары деңгейде дамыту біздің ортақ борышымыз .
Сондықтан бүгінгі ұрпақ санасына қоршаған ортаға деген сүйіспеншілікті қалыптастырып, сол арқылы туған жердің табиғатының байлығын сақтау, туған жерді сүюге тәрбиелеу аса қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1.«Қазақстан»: Ұлттық энцклопедия. / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, V том.
2.«Қазақстан»: Ұлттық энцклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. V том.
3.Тарихи тұлғалар»-Алматы. «Алматы кітап» баспасы, 2011.-113 бет.
4.Күлтегін. Тонықөк. Астана, Аударма. – 2002. 96 бет.
5. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Экология және табиғат қорғау. /Жалпы редакциясын басқарған-А.Қ.Құсайынов. - Алматы: «Мектеп» баспасы» ЖАҚ, 2002 жыл. – 456 бет.

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ІСІ

Толегенова С.Б.
Астана қаласы №64 мектеп-лицейінің тарих пәні мұғалімі

Қазақ халқының ішкі өміріне де Ресей мемлекетінің белсенді саясатының ықпалы болғаны анық. Бұл әсіресе, мәдениет пен білім беру саласында айқын сезілгені белгілі. Қазақстанның осындай ықпалды өңірлерінің бірі - Бөкей ордасы еді.

Ішкі орда немесе Бөкей ордасы XIX ғасырдың басында Жайық пен Еділ өзендерінің арасында қалыптасты. Хандықтың аумағында Кіші жүзге жататын қазақтар өмір сүрді. Ресей империясының әкімшілік құрылымға әсері зор болғандықтан сондықтан 1845 жылы Ішкі Ордадағы хандық жойылғаннан кейін «Ішкі (Бөкей) ордасын басқару жөніндегі Уақытша кеңес» құрылды. XIX ғасырдың ортасында білім беру жүйесіндегі реформалар жүріп жатты. 1867-1868 жылдардағы Қазақстандағы реформалардан кейін Орда Орынбор генерал-губернаторының қарамағында болған Торғай облыстық басқармасына бағынышты болды. Әкімшілік жағынан Орда бес бөлікке және екі округке бөлінді. Бұл айақтағы бір ерекшелік Басқұншақта тұз өндірісінің дамуы болды. Халықтың негізгі шаруашылығы мал өсіру болатын. XIX ғасырдың аяғында Ордада 263 мыңға жуық адам өмір сүрді. Осыншама адамдар үшін аймақта тек екі дәрігер ғана болды: бірі - Хан ставкасында, екіншісі - Жаңа Қазан ауылында. Қазақстанның басқа бөліктерінен айырмашылығы Ішкі Орданың географиялық және оқшауланған жағдайы, сондай-ақ жергілікті халықтың орыстармен тығыз қарым-қатынасы хандықтың экономикасы мен мәдениетінің дамуына із қалдырды [1**].**

Бұл жағдай Батыс Қазақстандағы халыққа білім беру жүйесінің дамуына әсер етпей қоймады. Бөкей ордасы өзінің тұрмыс-тіршілігі мен дамуы жағынан Батыс Қазақстандағы ұйымдасқан өлке болды. Сол тарихи кезеңде болған қайта құруларға қарамастан Бөкей ордасы қазақ халқына тән патриархалдық-феодалдық қоғам болып қала берді. Бөкей ордасы мен Ресей арасындағы мәдени байланыстар бұл өлкенің білім беруіне әсер етті. Әсіресе мәдениеттің, өнердің, әдебиеттің, ғылымның қарқынды дамуы XIX ғасырдың ортасына сәйкес келеді. Хандық билікті басқаруға байланысты Ресеймен тығыз байланыс орнату, хандықтың мегаполиспен экономикалық және саяси мәселелерде сыртқы байланысының күшеюі іс жүргізуді, келіссөздерді жүргізе білетін сауатты адамдардың дайындауға деген қажеттілікті тудырды.

Осыған байланысты білім беру мекемелерінің желісін дамыту қажеттілігі де туындады. Бөкей ордасы ішкі өмірді ұйымдастырудағы белгілі бір өзгерістер мен даму бағыттарына қарамастан, патриархалдық-феодалдық қатынастар, көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты, халықтың рулық-тайпалық жіктелуі үстемдік еткен қазақ қоғамына тән әлеуметтік-экономикалық формация болып қала берді. Осының аясында Бөкей ордасы мен Ресей арасында мәдени байланыстар дамыды. Қазақстанның басқа жеріндегі сияқты Бөкей ордасында да сауатты адамдарға деген қажеттілік алдымен ішкі басқару жүйесінде туындады, ол жазбаша іс жүргізудің енгізілуіне, оның барлық басқару іс-әрекетіндегі маңызының қарқынды өсуіне байланысты болды.

Хандықтағы ішкі басқару құрылымын ретке келтіру, әрбір старшындық, рулық-тайпалық бөліністердегі мал мен жер иеліктерінің есебін белгілеу, хан қазынасының пайдасына халықтан алым-салық салудың тұрақты жүйесін орнату, істерді жазбаша тексеру шараларын енгізу, көрші провинциялардың өкілдерімен сауда және экономикалық қарым-қатынаста құжаттаманың рөлін арттыру, мерзімді есеп беруді енгізу және ішкі басқаруға бағыну туралы ақпарат - мұның бәрі қазақ қоғамындағы басқарудағы бұрынғы сипатын өзгертті [2]. Бұл ретте Бөкей хандығында іс жүргізу жақсы жолға қойылғанын, Жәңгір ханның бұл іске ерекше көңіл бөлгенін айта кеткен жөн. Батыс Қазақстан облысындағы алғашқы зайырлы мектеп 1841 жылы хан ордасында (Бөкей ордасында) құрылды. Мектепте екі сынып болды: орыс және татар, біріншісінде 13 оқушы, екіншісінде 12 оқушы білім алды. Оқушылардың үлкені 22 жаста, ең кішісі 9 жаста болды. Ұйымдастырылған сыныптарда (орыс және татар) мектеп оқушылары мен сырттан келетін еріктілер оқыды.

Әдетте көшпелілер арасында оқу қазақтар топ-тобымен көшіп-қонып жүрген жайлауда, отырықшы елді мекендерде оқу мешіттерде немесе жеке блиндаждарда жүргізілетін. Мұндай мектептерде 10-15 оқушыдан аспайтын. Оқу бағдарламасына келсек,

ол араб әліпбиін жаттау, оқу мен жазу, дұғаларды жаттау, оларды орындау ережелері мен Құраннан кейбір үзінділерден тұрды. Әр жұма сайын молдалар шәкірттерінен «жұмалық» (жұма) – апталық сыйлық алатын. Студенттердің ата-аналары молдаға көбірек заттай құрбандық шалатын. Ордадағы татар молдаларының саны жыл сайын көбейгенімен, сауат ашу нашар дамыды. Бұл формада татар діни мектептері Бөкей Ордасында XIX ғасырдың 70-жылдарына дейін дерлік өмір сүрді.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ балаларын мұсылманша сауаттылыққа үйрету жөнінде азды-көпті нақты деректер бар. 1861 жылы барлық мұсылман мектептері, ооның ішінде Бөкей Ордасында 1300 оқушысы бар 55 мектеп болса, 1866 жылы 3141 оқушысы бар 93 мектеп, 1872 жылы 3821 оқушысы бар 154 мектеп болды. Халық ағарту министрлігі 1870 жылғы бұйрықтар жиналысында «өзге ұлттарға арналған» мынадай міндет қойды: «Отанымыздың шегінде тұратын барлық өзге ұлттарды оқытудың мақсаты оларды орыстандыру және орыс халқымен біріктіру болуы керек». Сол 1870 жылы (26 наурыз) патша үкіметі шетел мектептері туралы арнайы ереже шығарды. Бұл ереже «өзге ұлттардың мектептерінде» міндетті түрде орыс тілінде оқытуды енгізді. Бірақ кейбір татар молдалары бұл ережеге теріс қарап, тіпті қарсылық танытты. Соның салдарынан Орынбор мүфяты молдаларға өздерінің мектептеріне орыс тілін енгізу туралы циркулярлық жарлық жібереді, содан кейін молдалар оны енгізуге мәжбүр болды. Ал бұл мектептерде қазақ тілі ешқашан енгізілмеген болатын.

Мектеп оқушыларының барлық жағдайын мектеп қамтамасыз етті, орыс сыныбында орыс тілін, татар сыныбында шығыс тілдерін оқыту басым болды. Әсіресе, балаларды оқытуға қатысты қиын жағдай хан штабының интернатында болды. Жәңгір ханның айналасындағы көмекшілерінің балалары үшін ашқан мектепте білікті мұғалімдер жетіспейтін еді, олардың орындарына аудармашылар, мал дәрігерлері және басқа да орыс тілін аз білетін қызметкерлер жұмыс жасайтын еді. Орта Азия орталықтары – Бұхара, Хиуадан, еліміздің батыс және солтүстік өңірлерінен ішкі Ресейдегі татар медреселерінен балаларды оқытуға молда ұстаздар шақырылды. Қазақ балаларының орыс және татар тілдерін білмеуі олардың оқуын қиындатты.

Татар молда-мұғалімдерінің қызметі оқу бағдарламасына татар тілінің енгізілуіне әкелді, сонымен қатар ресми іс-қағаздар да осы тілде жиі жазылды. Балаларды орысша сауаттылыққа үйрету қажеттілігін Қазақстанның көптеген белгілі билеушілері мен прогрессивті қайраткерлері (Жәңгір хан, Ы.Алтынсарин) тарихи және саяси тұрғыдан дәлелдеді.

Бөкей Ордасы батыс аймақтағы ағарту ісін тарататын орталыққа айналды – билеуші Жәңгір хан бұл аймаққа Қазан мен Орынбордан молдаларды шақырды, өз кезегінде жергілікті дворяндардың балалары Қазан, Уфа, Орынбор және Астрахань қалаларындағы медреселік діни білім беретін оқу орындарына оқуға жіберілді. Ордадағы мешіттерді күтіп-баптау зияратшы молдаларға жүктелді.

Жәңгір хан жергілікті мектептер мен молдалардың қызметіне өте құлшыныспен қарады: мешіттер салуға қаражат жиналды, олардың жандарынан мектептер ашылды, білім беру орындарына жіберілген молдалардың біліімн тексеру мақсатында арнайы комиссия құрылды. Жәңгір ханның қазақ хандары арасында халық ағарту ісін белсенді насихаттаушылардың бірі бола отырып, ол бір жағынан өз хандығының экономикалық және әлеуметтік-саяси мүддесін түсінсе, екінші жағынан өз хандарының арасындағы артта қалушылықты жою қажеттігін түсінді. Өзінің қарамағындағы адамдарға арналған білім беру ұйымдарының желісін енгізіп, олардың балаларын оқуға тіпті мәжбүрлеп берді.

Жәңгір ханның айтуынша бойынша қазақ халқын ағартудың тағы бір жолын дінтану мектептері – мектептер мен медреселерді көптеп ашу арқылы шешуге болатын еді. Патша

үкіметі үшін діни бағытты ұстанған мектептер өткір мәселе ретінде қарастырылды, өйткені қалыптасып келе жатқан орыс мектептеріне қарағанда татар дінбасыларының ықпалы әлдеқайда күшті болды. бұл ретте Жәңгір ханның халық ағарту ісі мен оқу-ағарту жүйесін дамытудағы рөлі мен орны туралы ерекше айта кеткен жөн. Ханның көрегендігі, сайып келгенде, жергілікті мешіттердегі татар, бұхаралық молдаларының бәрін жергілікті халықтың арасынан оқытылған молдаларымен алмастыруды көздеді. Мектеп бағдарламасына жаратылыстану және орыс тілі сауаттылығын оқытудың енгізілуі де ханның ашқан жаңалығы болды [3].

XIX ғасырдың ортасында Бөкей Ордасында молдалар басқаратын көптеген бастауыш мектептер болды, оларда Құранмен қатар орыс тілі де оқытылды. Бастауыш мектептердің ашылуы стихиялық сипатқа ие болғанын, яғни қазақтың көрнекті өкілдері мұндай мектептерді негізгі халқы отырықшы, қалалық өмір салтын ұстанған жерлерде ашқанын айта кеткен жөн. Бұл мектептерде мұғалімдік қызметті негізінен Бұхардан, Ташкенттен, Қазаннан немесе Уфадан келген молдалар атқарды. Балаларды оқытатын молдалардың өздері шала сауатты болды, білім беру жүйесіз жүргізілді, молданың оқу жоспары да, арнайы бағдарламасы да, тіпті өзінің оқуы да, жазуы да жеткілікті дәрежеде болмады. Балалар араб әліпбиін үйренді, рухани кітаптардан қарапайым мәтіндерді оқи алатын еді, кейбір мәтіндерді тек жаттап алатын еді. Бұл мектептерде оқу ұзаққа созылмады, жылына 3-4 ай шамасында ғана болып, сабақ негізінен «мұғалімнің» қалауы бойынша басталып, жалғасын тапты.

Мешіттердегі мектептердің қызметі екі жақты сипатта болды, білім беру мен оқытудың ескі әдістері, оқытудағы жүйесіз тәсілдер, бір жағынан Құран догмаларын зерттеу және діни ілім жүргізілген болса, бір жағынан уақыт талабына сай жаңа талаптарға көшу қиындық тудырды. Ондай мектептердің жағдайын былайша суреттеуге болатын еді: «Осы молдалардан 5 жастан асқан ұлдар оқи алмай қалды. Көпшілігі мүлде әріп жазуды білмеді. Соған орай, осы уақытқа дейін сол кездегі білім алған көптеген оқушылар оқи аласа да, ештеңе жаза алмайтын еді» [4]. Мектептерде білім берудің басқа сипаты жергілікті басқару жүйесі мен патша-хан істерінде қызмет көрсетуді ескере отырып жүргізілді. Мектептерде орыс тілі мен жаратылыстану ғылымдарына кіріспе оқытылды. Білімге деген озық көзқарастың болғаны сонша, орданың әрбір бай, беделді адамдары дерлік үй жанында мектептер ашып, оларда 10-нан 70-ке дейін адам оқыды.Жаңа жүйеге көшуге тырысқан мектеп ашушылар орыс мұғалімдерін шақыруға тырысты. И.Ф.Бларамберг өз еңбегінде Бөкей ордасында «сауат ашу және орыс тілін үйрену жыл сайын үлкен табыспен тарала бастайды» деп атап көрсетті. Дегенмен, дворяндар ұйымдастырған және рулық бөлімдер мен аумақтарға таратылған бұл мектептер тек орыс тілі сауаттылығының бастапқы сатысы мен ең негізгі идеясын берді. Мұндай мектептерде 5-7 жыл оқыған жастар іс жүзінде жергілікті басқару жүйесінде жұмыс жасауға сәйкес келмеді және Ресей губернияларының мектептерінде, әсіресе арнайы училищелерде оқуын жалғастырды.

Бұл жағдай көреген, озық ойлы Жәңгір ханның ордасында орталық мектеп ашуының алғы шарты болды. Жәңгір хан алға қойған екі мақсат іс жүзінде орындалды, біріншіден, мектеп жас жігіттерді Ресейдің арнайы оқу орындарына, оның ішінде жоғары оқу орындары мен кадет әскери училищелеріне дайындық курстарына қабылдауға дайындау, екіншіден, мектеп бітірушілер жергілікті және хандық басқарудағы кеңселік қызметті жүзеге асыруы керек еді. Хан ордасында жаңа мектеп салу, кейін оның шәкірттерін толықтыру өте қиын болды. Бұл жағдайды біріншіден, мектеп ғимаратының халықтан алынатын алым-салықтан түскен қаржыға салынуы, екіншіден, дворяндардың балаларын бұл мектепке беруден бас тартуы қиындата түсті. Ал 1841 жылы ашылған мектеп 30-40 бос орынға бар болғаны 12 оқушы алынды. Мектеп бұл орындарды тек екі жылдан кейін ғана толтыра алды.

Жәңгір ханның өзі балаларын жаңа мектепке беру үшін көп күш жұмсады, туған-туыстарына, сұлтандар мен ру билеушілеріне жазылған жеке хаттары жағдайды жақсартуға көмектесті. Жәңгір 1841 жылы 10 сәуірде ата-баба билеушісі әрі туысы Жұқа Нұралиевке жазған хаттарының бірінде: «Сіз өз туыстарыңыз бен достарыңыздың және соңынан ергендердің барлығының тиісті күш-жігерін жұмсап, ақыл-кеңесін жұмсайтыныңызға сенімдімін. Қазір ғылым соншалықты үлкен пайда әкеледі, онсыз біздің немерелеріміз жақсы өмір сүре алмайды, бұдан былай орысша сауатсыз және орысша білмейтіндер мүлде ру басқару және басқа қызметтерге тағайындалмайды, бұл өте пайдалы және бізге қырғыздан келген дәрігерлердің болуы тиімді, кез келген күш-жігер, ақшалай шығындар, егер олар жастарды тәрбиелеуге басқа кез келген игі, тіпті мейірімді істерге жұмсалса, жүз есе көп жеміс береді, ақшаны одан да жақсы пайдалану мүмкін емес. Құдайдың заңы мен оның ақиқаты туралы білім алу және ғылымдарды дамыту арқылы халыққа адал қызмет ету» [5].

Жәңгір ханның балалары Пажеский корпусында арнайы білім мен тәрбие алды. Патша үкіметі олардың атын Шыңғыс деп өзгертіп, князьдік құрметке тағайындады. Бірінші ұлы әкесі қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай қайтыс болды. Екінші ұлы Ибраһим Шыңғыс патша жарлығымен гусар полкіне алынып, генерал Перовскийдің адъютанты болды, 1853 жылы Хиуа жорығына қатысады. Ханның үшінші ұлы-Ахмет Керей 1879 жылы 15 тамызда Самара губерниясы мен Жаңа-Өзен уезінің ақсүйектер кітабының V бөліміне енгізілді. Гвардия полковнигі болды. Жәңгір хан пайдаланған іс-әрекеттердің барлығы оң нәтиже беріп, 1850 жылдардың ортасында Орталық мектепте 30 адам оқитын болды, бұдан бөлек мектептерде оқуға ниет білдірушілер жыл сайын көбейе берді. Бастапқыда мектеп ханның табысы есебінен ұсталса, ордадағы хан билігі жойылғаннан кейін халықтан түсетін алым есебінен мектеп ұсталды. Мектептегі тәрбие ең ұйымдасқан және жүйелі болды. Сабақтар қазан айының басында басталып, мамыр айына дейін жалғасты. Мектепте араб, татар және орыс тілдері, арифметика мен грамматиканың бастапқы ережелері, география, тарих және мүлдем ерекше пән – шешек ауруына қарсы егу ережелері оқытылды. Студенттерге өз білімдерін көрсету мақсатында әкелері мен туыстары қатысқан емтихандар ұйымдастырылды. Әдетте жиындарға ханның өзі де қатысты. Бұл әдеттен тыс оқиға болды, ханның ордасында ақсүйектер жиналып, қабылдаулар мен ойын-сауық шаралары ұйымдастырылды.

Ауқатты қазақтардың балалары Ресей империясының орта немесе жоғары оқу орындарына түсіп, олар үшін арнайы стипендия тағайындалды. Тіпті Жәңгір ханның тұсында 1824 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан Орынбор қаласындағы Неплюев кадет корпусында 1841 жылы Бөкей Ордасының «ақ сүйекті» қазақтарының асыл балалары үшін 10 шәкіртақы тағайындалды. Стипендиаттарды қолдауға сол орданың қаржысынан жыл сайын 1300 сом бөлінді. Қазақтың ауқатты отбасыларының балалары кадет корпусының Азия бөліміне жіберіліп, шәкірттері әскери білім алды. Курс біткеннен кейін қазақ шәкірттері әскери қызметке қабылданбай, әскери сапта пайдаланылмай, ордадағы әртүрлі әкімшілік қызметтерге тағайындалды. Бірақ Бөкей ордасы үшін олардың саны өте аз еді. Орысша сауатты қазақтар – кадрлардың үлкен тапшылығы сезіле бастады. Кеңес төрағасы 1860 жылы патша әкімшілігіне берілген қазақтардың білімін көбейту үшін Қазан университетінде медицина және камералық факультеттер үшін 10 степендия және империяның техникалық-шаруашылық және экономикалық училищелері үшін 25 степендия белгілеу туралы өтінішхат берді. Бірақ бұл өтініш қанағаттандырылмады.

1865 жылға дейін дерлік уақытта қазақ балаларын Орынбор кадет корпусына жіберу жалғасты. 1866 жылы Неплюев кадет корпусы әскери гимназияға айналды, соған байланысты стипендиаттарды қабылдау тоқтатылды (төменгі сыныптарға қабылданғандар алынып тасталды). Неплюев корпусында курсты бітірген 20-ға дейін адам болды. 1868 жылы

Орынборда азаматтық гимназия ашылды, онда қазақтар есебінен Орал және Бөкей Ордасы қазақтарының балалары үшін 30 шәкіртақы құрылды. Оның ішінде 1871 жылы Бөкей қазақтарының балаларына 8 шәкіртақы бөлінді.1878 жылы Бөкей Ордасы қазақтарының өтініші бойынша Астрахань губернаторы Орынбор гимназиясындағы қазақ шәкіртақыларын Астраханға көшіру мәселесін көтерді. Бірақ Ішкі істер министрлігі бұған келіспеді. 1872-1882 жылдар аралығында Орынбор гимназиясын үш Орда стипендиаты бітіріп, оның бірі көп ұзамай қайтыс болды, екеуі Санкт-Петербург пен Қазан университеттерінің филология факультетіне түседі. Кейіннен олар ордада уездік билеушілер қызметін атқарды. 1875 жылы Бөкей Ордасы қазақтарының қаражаты есебінен тағы үш шәкіртақы тағайындалды: біреуі Астрахань ерлер гимназиясының мектеп-интернатында және екеуі Орынбордағы қазақ қыздарына арналған балалар үйінде шәкіртақы болды.

Мектептің алғашқы мұғалімі, сонымен қатар мал дәрігері болған Константин Олдекоп орыс тілінен, арифметикадан, географиядан сабақ берді. Ол сабақ берумен қатар «оқушылардың жүріс-тұрысына, имандылығына қадағалап, қамқорлық жасауды» жүзеге асырды. Шығыс тілдерін, сондай-ақ діни сауаттылықты Садриддин Әминов оқытты. Оқулықтармен қамтамасыз ету және ең озық оқулықтар негізінде оқыту білім деңгейін де, оған деген көзқарасты да сипаттады. Бұл мектепте оқушылар Востоковтың «Орыс тілінің қысқаша грамматикасы», Бурнаковскийдің «Арифметика», Шульгиннің 2 томдық «Географиясы», Галаховтың «Қысқаша хрестоматия», Устряловтың 2 томдық «Орыс тарихы» кітаптарынан білім алды. Осындай ұйымдасқан мектеп және мектеп оқушыларының дайындығы түлектерге Ресейдің орта арнаулы оқу орындарына және кадет корпусына түсуге мүмкіндік берді.

Ресми деректер бойынша 1872 жылы Бөкей Ордасындағы мұсылман мектептерінің саны 157, ал, ол жердегі білім алып жатқан оқушылардың саны 3821 болған. Одан кейінгі жылдары мұндай мектептердің саны азая бастады. Сонымен, 1888 жылғы Орда мектептерінің инспекторының мәліметі бойынша Ордада 1262 ұл және 102 қыз бала оқитын 52 мектеп болған. Бөкей Ордасындағы мұсылман мектептерінің орда құрыла бастағаннан бастап жойылғанға дейінгі көрінісі осындай болды. Бұл мектептегі білім беру «орыс мемлекеттілігінің» негіздерімен айқындалды. Бұл тіркес, белгілі болғандай, «автократия, православие және ұлт» дегенді білдіреді. Рас, Бөкей Ордасында жергілікті жағдайға байланысты біршама жеңілдіктер жасалды. Бөкей Ордасында бірінші орыс мектебі 1841 жылы 6 желтоқсанда ашылып, сол кезден бастап орысша білім беру басталды. Бұл мектепті ұстауға алғашында хан Жәңгір хан қазынасынан шағын қаржы бөлді. Бұл мектепте қазақ балалары үшін интернат үйі ашылды. Мектепке штабта тұратын татарлар мен орыстардан да келуге рұқсат етілді [3].

1896 жылы Бөкей Ордасында 24 орыс-қазақ мектебі болды, оның ішінде екі кластық училище – 2, бір кластық ауылдық училищелер – 6, старшиндық мектептер – 14, жекеменшік мектептер – 2, медреселер мен мектептердің жанында 2 орыс сыныбы болды. Оларда барлығы 708 оқушы білім алды. Оның ішінде: қазақтар – 629, орыстар – 64, татар – 15, қыздар – 35 оқушы болды. 1885 жылы 7 старшындық мектеп, 1896 жылы тағы 7 мектеп ашылды. Алғашқы жоғарғы мектептер Шұңғай, Қаракөл, Толубай, Сүйінәлі, Күйгенкүл, Есенбай шаруа қожалығының елді мекендерінде және Әбі заставасында ашылды. Ішкі Ордадағы жоғары оқу орындары екі жылдық болды. Ішкі Орданың әр бөлігінде болған учаскелік бір сыныптық орыс-қазақ мектептері 4 жылдық болды және 1875 жылғы 4 шілдедегі Нұсқаудың § 13 тармағына сәйкес бір кластық мектептерге сәйкес келді. Ішкі Ордада өзіндік халық ағарту жүйесі қалыптасты.

XIX ғасырдың ортасынан бастап құрылған балаларды оқытудың қарабайыр жүйесі негізінен орыс тілін үйренуге бағытталған болатын. XX ғасырдың басына дейін аралықта

әртүрлі деңгейдегі бірнеше мектептер ұйымдастырылды: Хан ордасында және үлкен Ганюшкинде екі сыныптық орыс-қазақ ерлер мектептері, 7 учаскелік және 1 ордалық бір сыныптық әйелдер мектептері, 14 жоғары, 2 ауылдық және мектебі мен медресе жанында орыс тілінде 3 сынып ұйыдастырылды. Осылайша, Ордадағы 300 мың қазақ халқына 29 оқу орны ғана болды. Оның үстіне бұл мектептердің жағдайы өте нашар, олар мүлде қараусыз қалған жағдайда болды.

Бұл мектептерді ішінде жақсы ұйымдасқаны екі кластық Хан Ордасында училище болды, ол мұғалімдер мектебін алмастырды да, олар негізінен барлық төменгі қазақ оқу орындарына педагогикалық кадрлар дайындады. Бұл мектептегі педагогикалық кадрлардың дайындық деңгейі, әрине, барлық талаптарға сай емес еді, мамандары жартылай сауатты болды, олар орыс тілін нашар меңгергенімен қатар, басқа пәндерден: арифметикадан, жаратылыстанудан да әлсіз болды. Бұған Ішкі Қырғыз Ордасының инспекторының Жарғылық мектеп түлектерінің нашар даярлық фактісін растайтын мұрағаттық материалдары дәлел. Олай болса, мұғалім Жұманиозовтың 1900 жылғы есебінде оқушылардың жыл бойғы қозғалысы былай көрсетілген: 1899 жылы 1 желтоқсанда 13 оқушы; содан кейін тағы 23 адам оқуға келді. 1902 жылы Ордадағы мектептің жанынан курсанттар үшін педагогикалық практикаға арналған бастауыш мектебі бар педагогикалық курстар ашылды, ал 1905 жылы ол төрт жылдық қалалық мектепке айналды және 1872 жылғы Ереже бойынша жұмыс істеді.

Барлық жерде ашылған оқу орнының келесі түрі – ерекшеліктерімен ерекшеленетін аудандық бір сыныптық мектептер болды. Олар екі жылдық мектептер сияқты мемлекет қазынасының бюджетіне қарасты орталық мектептер ретінде танылды да, өздерінің мектеп-интернаттары болды. Түлектер оқуын жалғастыруға құқылы болды және негізінен бірінші класы жоқ Ордадағғы мектептің екінші сыныбына оқуға түсті. Халыққа білім беру жүйесінде аудан мектептері ерекше орын алды, бірақ соған қарамастан үкімет бұл мектепті ұйымдастыруға тиісті көңіл бөлмеді, соның салдарынан олардың көпшілігі қаржылық жағынан өте кедей болды.

1903 жылғы училищелер 1867-1868 жылдардағы реформалардың басында белгіленген нормативтік құжаттар мен мемлекеттік қаражаттың негізінде жұмыс істеді. Осыған байланысты мектеп-интернаттарының тұрмыс жағдайы толыққанды білім алуға мүмкіндік бермеді. Қазақ балаларының күнделікті тамағына 10 тиын берілсе, жыл бойы мұғалім мен оның отбасына бар болғаны 120 сом ғана берілді. Астрахань губерниясының үшінші инспекторы Алексей Андреевич Воскресенскийдің берен мәліметтеріне қарағанда, интернатта тұратын оқушылар жартылай аш жағдайда, айналасы лас әрі суық жағдайда өмір сүрді. Жәрдемақыны көбейту жергілікті шенеуніктердің басты мәселелерінің біріне айналды. Сонымен, 1903 жылы 16 мамырда инспектор мемлекеттік мектептердің директорына қаржы бөлуді көбейту немесе интернаттағы оқушылар санын 20-дан 10 оқушыға дейін қысқарту туралы мәлімдеме жасады.

Бұрын шекара басқармасы қазақ халқының арасында хандар мен сұлтандардың қолдары арқылы отарлау саясатын жүргізсе, енді сол саясатты жалғастырып, сұлтан мен Бай төрелерінің балаларынан құрылып жатқан қазақ зиялыларына сүйенді. Білім ала отырып, олар өздері үшін маңызды мансап құруға мүмкіндік алды - ресми және экономикалық. Саяси-қоғамдық өмірде біршама биік орынға қол жеткізген бұл білімді қазақтар капиталистік қатынастардың жалпы арнасына енген онсыз да қалыптасып келе жатқан орыс буржуазиясының өкілдерімен сөз байласып отырды.

Осылайша, оқу мерзімі 2 жылдан 4 жылға дейін өзгерді. Алғашқы кезеңде аудан мектептері мүлдем оқымаған балаларды қабылдаса, қазір оларға аудандық аудандарға баруға құлықсыз жоғары мектеп түлектері келді. Жалпы, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың

басында Бөкей ордасында білім беру бағыты шектеулі болды және Ресейлік патша үкіметінің саясатына байланысты болды деп толыққанды айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Аспандияров Б. Образование Букеевской Орды и ее ликвидация. Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 2007. – 400 с.

2 Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство. Из-во «Наука» КазССР, Алма-Ата, 1982.169 с.

3 Иренов Г.Н., Иренов К.Н. Жангир хан – апологей административ-но-экономических и ссоциально-культурных преобразований в Букеевской Орде. // Вестник ПМУ. Гуманитарная серия. №3, 2000. 51-59 стр.

4 Храпченков Г.М.Становление и развитие русско-национальных школ Средней Азии и Казахстана в конце XIX - нач. XX вв.: автореф. дис.д.п.н. Алма-Ата, 1988.

5 Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX в. Алма-Ата:«Казахское государственное издательство политической литературы», 1962. - 506 с.

4 СЕКЦИЯ.
СЕКЦИЯ 4.

КЕҢГІРДЕГІ АЛАША ХАН МЕН ЖОШЫ ХАН МАЗАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ САЛДЫРҒАН АЛШЫН ХАН ТУРАЛЫ

Бейсетаев Р., б.ғ.к,
Еңбек гигиенасы және кәсіби аурулар Орталығы, а.ғ.қ.

Аңдатпа. Еңбекте ұлы көсем Алаша хан мен Жошы ханның мазары және оларды салдырған Алшын туралы мәселелер қарастырылды. Заманында үстем саяттың ызбарынан, олар туралы аузымызды аша алмадық. Шыңғыс хан мен Жошы хан туралы талай аңыз бен әңгіме қазақ халқының жадында сақталған. Екі ханның мазары, Жошы ханның тұңғыш ұлы Алшын және оның есімімен "Кіші жүз Аланның" "Кіші жүз Алшын" аталуы туралы баянымыз сол аңыздарды талдау түрінде келтірілді.

Кілт сөздер: Ұлы Дала, Ұлы тау, Алаша хан-Шыңғыс хан, Жошы хан, Алшын хан, Алаша хан мазары, Жошы хан мазары, Кіші жүз Алан, Кіші жүз Алшын.

Ұлттық тәрбие туралы айтқанда ұлттық дүниетаным, ұлттық менталитет және жалпы ұлттық руханият туралы ойлаймыз. Осы аталған ұлттық ұғымдардың түп негізі – ұлттық тіл, ұлттық сана. Сана – адамның ана тілі мен ұлт тарихы негізінде қалыптасады, сол ана тілінің негізінде қызмет атқарады. Ал, дүниетаным ұлттық санаға негізделген, ол да ана тілі арқылы қалыптасады. Жалпы, адамзаттың руханиаты ана тілінің және ұлттық тарихтың негізінде қалыптасады. Қазір балаға беретін алғашқы және шынайы ұлттық тәрбие ана тілі мен ұлттық тарихтың басты тарауы – ұлттық шежірені үйретуден басталуы – шарт. Жалпы алғанымызда, қазақ жастары үшін ұлттық тарих – Ұлы Дала тарихы. Міне сондықтан болар, жас ұрпаққа саналы тәрбие, сапалы білім беру – үнемі өзекті мәселе.

Осы еңбекті жазудағы негізгі мақсатымыз ұлы хандардың мазарын салған адамды анықтау. Оның бүгінге дейін адам танымастай бұрмаланған есімі "Орда еженнің" орнына шынайы есімі Алшынның мағынасын ашу және "Кіші жүз Аланның" "Кіші жүз Алшын" аталуын бүгінгі және келешек жастарымыздың назарына ұсыну.

Ұлы Даланың көшпелілері – қазақ халқында ерекше рухани дәстүр қалыптасқан: қазақ шежірешілері тарихты ұлы көсемдер мен қол бастаған батырлардың өнегелі өмірі мен олардың ұлағатты істері арқылы баяндады. Шежіреші қарияларымыздан ауызша айтылған, тастағы жазба ескерткіште сақталған аса құнды тарихи деректер халқымыздың өткен өмірін қайта жаңғыртуда шынайы негіз бола алады. Қазақтың шежіресі – Ел тарихының бастауы. Сол тарихты жасаушының бірі – Шыңғыс хан, бірі – Жошы хан.

Шыңғыс хан негізін қалаған алып Империя – Мәңгү Ел, Жошы хан негізін қалаған, Ұлытауда шаңырақ көтерген алып мемлекет – «Ұлұқ ұлұс» аталды. Бұл атау XIX ғасырда орыс, басқа славян, батыс жылнамаларында хан ордасының алтынмен көмкерілген ордалық кигіз үйіне орай «Алтын орда» деп аталды. Ұлық ұлыс мемлекеті Қазақ Ордасының бастауы. Еліміздің осынау ұзақ әрі шынайы тарихын қағаз бетіне түсірген ұлы Шыңғыс хан мен Жошы ханның тікелей ұрпағы Әбілғазы баһадүр хан [1, 200 б.] болды.

Шыңғыс хан мен Жошы хан мазары

Шыңғыс хан (1162-1228) – адамзат тарихынан құрметті орын алған тұлға. Шыңғыс хан есімі XIII-XXI ғғ. арасында әлемге кең тараған. Ұлы империя құрған көсем, басқаруға оңтайлы әскери құрылым құрған даңқты қолбасшы болғандығын дүниежүзі мойындайды. Сондықтан болар, ЮНЕСКО шешімімен Шыңғыс хан «Екінші мыңжылдық адамы» құметті атағына ие болды. Оған Лонданда ескерткіш қойылды.

Ғұмырында Шыңғыс ханға үш рет есім берілген. Бірінші – туғанда ата-анасының жас сәбиге қойған қазақша есім – Темүршын; екінші – 1206 жылы Қарақорымда қаған сайлағанда туған елі құметтеп қойған лақап аты – Шыңғыс хан; үшінші – 1225 жылы Ұлытауда қаған (қандардың қаны, бұл арада арнайы таза қазақша «қан» деп жазып отырмыз, қазақта «хан» сөзі жоқ – Р.Б.) сайланғанда елі құметтеп қойған лақап аты – Алаша хан.

«"Моңғол-татар үстемдігі", "Моңғол шапқыншылығы", "Шыңғысхан жорықтары" деген әлемге әйгілі, ағынан қарасы молырақ тарих шежірелерде Шыңғысхан қалай баяндалса, суреттерде солай салынғанын қазақ зиялылары жақсы білсе керек... Бұл суретті Тұран халықтарының шеберлері салған. Негізінен ислам дініндегі түрік елдерінің мұрасы. Қытайда – Құбылайдың, Тұранда Шыңғыс ханның даңқы зор. Ал Еуропада Алтын Орданың абыройы үстем болған» [2, б. 12-13], – деген И. Қабышұлы дерегі шынайы.

1-сурет. Тұрандықтар салған Шыңғыс ханның суреті.
(И. Қабышұлы дерегі)

Қазақ ортасында ежелден биік тауға немесе биік шыңға кемеңгер көсем не ел қорғаған батыр ұлы бабаларымыздың есімін беретін жақсы дәстүр бар. Сол ортағасырлық тілімізге сай, бабамыздың Шыңғыс аты қос сөзден тұрады: «Шың + құс», айтылуы (Шыңғұс). Шың

сөзінің мағынасы бүгінде баршаға аян – тау бигі. Қос сөздің екінші бөлігі – бұл көпшілік ойлағандай қосымша «ғыс» емес, түбір сөз «құс». Шың да, құс та күнделікті қолданыстағы сөздер. Бүгінде ауызекі сөйлеу тілімізде де жиі қолданылады (2-ші суретті қараңыз).

2-сурет. Көне түріктің түсінгіндегі Шыңның басындағы Қыран

Көнедегі аңызға сай, алып Байтеректің басында, ал одан кейінгі заман аңызы бойынша заңғар биік Шыңның басында шың құсы – қыран отырады. Ол – Ел мен Жердің сақшысы, қорғаны. Көне бабаларымыздың түсінгінде Шың құсы – Қыран. Көне түріктің наным-сеніміне, дүниетанымында алып байтеректің немесе биік шың басындағы қыран – ел сақшысы, жер қорғаны. Ежелгі бабаларымыздың ғарыштық дүниетанымы мен түсінігі «Әлем құрылымы мен адам тіршілігінің гармониясына» негізделген, осылай қабылдаған және осылай түсінген [3, б. 211]. Сонымен, Шыңғыс – Түрік Елі Империя құрғанда көсеміне қоятын құрметті есім. Бұл ат Мүде, Атилла және Темүршың заманында үш рет қайталанды. Соңғы рет 1206 жылы Темүршыңды Қарақорымда хан сайлағанда елі құрметтеп қойған есімі.

Шыңғыс хан барша қазақ ру-тайпаларының басын қосып, тұтас ел құрғанда құрметтеп қойылған құрметті лақап есімі – Алаша хан – біріктіруші хан.

О. Әлжанов жазған аңызда «Алаша хан һәм оның баласы Жошы хан турасынан қазақ арасында бар сөз» дейтін ел аңызында («Дала уәлаятының газеті», 1897, № 13-14, 18) мына ой-пікірлер бар: «Қазақ халқы да Алаша ханды өзі ер, әділ, ақылды болған соң жақсы көріпті» [4, б. 18]. Немесе М. Жүсіп дерегі: «…Қазақ халқы өзіне ұнаған соң, Алаша хан мұнда қалған. Қазақ сол уақытта көшпелі екен. Ер, өзі шешен, зейінді адамды өздеріне бастық қылып қойып, қазақтар соның айтқанына ұйиды екен. Біраздан кейін Алаша хан ерлігін де, шешендігін де, зейіні барлығын да көрсетті. Алаша хан жауды әрқашан жеңе берген. Әрі-беріден соң өзін қазақтар хан қойған» [5, б. 27]. Ел әңгімелері белгілі бір айғақты айшықты әрі әсірелеп жеткізетіндігі мәлім. Қайткенмен де шындықтың өзегі бары ақиқат.

Академик Қ.Сәтбаев өзінің «Ер Едіге» атты еңбегінде (Мәскеу, 1927) осынау жырды «тіл сақтау», «тіл байыту» және тарихилық тұрғыдан таразылай отырып:

Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда,
Қазақ-қалмақ, ноғайлар, Бәрі сонда бір болған.
Ынтымағы жарасып, Айдын көлдей дүр болған,
Еділ-Жайық, Оралды, Өрлей, қойша жайылған…

деген сияқты ескі өлеңдер, тегінде Алаша хан деп ел аузы атақты Шыңғыс ханды айтып жүруі де мүмкін» деген дұрыс жорамал жасайды. Сондай-ақ, оқымысты-геолог «ел аузындағы ескі сөз көпшіліктің ар-иманының айнасы», «ескі сөзде қашан да мықты із-таңба» бар деп тұжырымды ой өрбітеді [6, б. 88].

Жошы хан (1186-1227) – әскери қолбасшы, даңқты мемлекет қайраткері. Алшын Орда, Ақ Орда, Көк Орда мемлекеттерінің, Орта Азия, Қазақ және Қырым хандықтарының билеушілері Жошы әулетінен өсіп-өнгендер. Жолбарыс жүректі Жошы 1208-1215 жылдарда Қытай елімен арадағы шайқаста қаһармандықтың озық үлгісін танытқан. В.Г. Тизенгаузен: «Жошы өте жігерлі, батыл, айбарлы еді» [7, с. 13], – деп жоғары баға берді.

Көріпкел шежіреші Мәшһүр Жүсіп: «Алаша ханның Жошы хан деген жалғыз баласы болыпты. Құлан қуамын деп, бала астындағы аты желігіп, құланның әңгісіне еріп, қазасы сонан болып, бала аттан жығылып, құлан теуіп өлтіріпті.

Алаша хан, Жошы хан, Ақсақ құлан жосыған.
Құлан теуіп өлтірді, Бұйрығын ақтан келтірді,

– дейтұғын сөз сонан қалған» [5, б. 157-159], – деп аңыздан дерек келтіреді.

Өзбек хан заманында (1313) тілге реформа жасалды. Реформаға дейін көп сөзіміз "ш" дыбысы арқылы жасалған. Мысалы: "баш", "таш", "жошұған", т.б. Реформадан кейін бұл сөздер "бас", "тас", "жосұған", т.б. болып айтылды. Қазіргі "жосұған" сөзі ертеде "жошұған" болып айтылған. Тұлпардың шабуына байланысты мағынасы – көсіле шабу, шырқап шабу, сұңқардың ұшуы туралы – самғау деп айтылады. Қазақтың ауыз-екі сөйлеу тілінде бәйгеге қосқан тұлпар туралы: "Жануар жарты жолдан асқан соң бауұрын жазып жосұдұ (шырқады)" делінеді. Бұл арада түсінікті болу үшін арнайы сөздің дыбысталуына сай жазып отырмыз.

Осы талдаудың нәтижесінде Жошы хан есімінің бүгінгі тілімізде айтылуы – Жосұ деуге негіз бар. Сөздің мағынасы – көсіле шап, шырқа шап, сілте. Бұйырық райдағы сөз. Бұған Жошы ханның өнегелі өмірі мен ел алдындағы еңбегі шынайы дәлел.

Зардыхан Қинаятұлының Жошы дегеннің моңғолша «Зочин», «сырттан келген қонақ» дегенінің ешбір қисыны жоқ. Шыңғыс хан да, Өлөң ана да, Бөрте де түрік тілінде сөйлеген. Олар ұлдарының есімін мәнжүр тілінде "моңғолша" қоймаған болар. Бұл орайда шежіреші Қайрат Дәукеев: «Жалпы айтқанда, Зардыхан Қинаятұлының Шыңғыс хан мен оның ұлы Жошы хан туралы жазбаларында бір үлкен «жасырын сыр жатыр» [8, б. 1-5], дейді.

Жошы туралы Әл-Джузджани былайша жазады: «Туши (Жошы хан) Шыңғыс ханның үлкен ұлы еді. Ол ерекше батыл, жаужүрек, нағыз ер және жауынгер болды. Оның қабілеті мен күшінің орасан болғаны сондай, тіпті одан әкесінің өзі де сескенер еді [9, б. 1096]. Сол заманда өмір сүрген шығыс тарихшыларының айтуынша, Жошы күш-қайраты мол, ержүрек, өткір әрі ақылды адам болған. Тұңғыш баласының ақылдылығы мен ерекше батылдығын Шыңғыс хан жоғары бағалаған. Шыңғыс хан онымен үнемі ақылдасып отырған.

Ұлық ұлыстың атасы Жошы хан қайтқаннан кейін Шыңғыс ханның үлкен немересі, Жошы ханның тұңғыш ұлы Алшынның әкесіне арнап салдырған көк күмбезді мазары Ұлытауда Қаракеңгір өзенінің жағасындағы биік төбенің басында тұр. Жошы хан мазарынан 30 шақырымдай жерде Алаша хан мазары орналасқан. Бұл екі мазар да ұлы Дала төрінде – Кеңгір өзенінің жағасындағы биік төбенің басында мәңгі орын алған (3-суретті қараңыз)..

3-сурет. Ұлытаудағы Кеңгір өзені бойындағы тарихи ескерткіштер:
Алаша хан мазары (сол жақта) және Жошы хан мазары (оң жақта)

Мазар Шыңғыс ханға арнап салынған. Ол порталды-күмбезді Қарахан сәулет өнері үлгісіне жатады. Ішке кіретін қақпасы арка түрінде келтіріліп, өн бойы әдемі өрнекпен өрілген. Мазардағы кірпішті өріп қалау тәсілі, шығыстық үлгідегі қасбеті, ондағы ою-өрнек – барлығы ортағасырлық дәстүрлі Қарахан сәулет өнері. Бұл мазарды Шыңғыс ханның үлкен немересі Алшынның өзінің ұлағатты атасына арнап салдырғаны ауызша шежіреден белгілі.

Ғұлама Әлкей Марғұлан 1946 жылы Жошы хан кесенесіне алғаш рет археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Бұл кесененің ішінде қазба жұмысын жүргізгенде екі қабір анықталды. Бірінші қабірден темір шегемен бекітілген ағаш табыттың қалдықтары табылды. Қабірдің түбінен үстіңгі жақ сүйегі жоқ адамның бас сүйегі шыққан. Ең бастысы, адамның сүйегін жинағанда бір қолдың сүйегі жетіспеді. Қабірге орта жастағы ер адам жерленген екен. Қабірден жабайы жануардың сүйектері, түйенің бас сүйегі, былғарының бөлшегі, мата және ту табылды. Академик Ә. Марғұлан қабірге жабайы жануарлардың сүйегінің қойылуына мән бере отырып, бұл факті: «Жошыны аң аулап жүргенде жабайы құланның айғыры теуіп өлтірді деген тарихи деректі қуаттайды» [10.1, б 157-159] – деп жазған еді. Ғалым қабірден табылған археологиялық артефактілерді, аңыз-әңгімелер мен жазба деректердегі мәліметті салыстыра келе, «Бұл мазарда Жошы хан мен оның әйелінің бірі жерленген» деген шешімге келді. Академик Ә. Марғұлан тағы: «Кесене 1228 жылы марқұмның жылдығына дейін тұрғызылған» [10.2, б. 325-403], деп жазған болатын. Сонымен қоса, мазардың жоғары жағы күмбезді болып келуі шығыстық Қарахан заманындағы үлгіде салынғанының дәлелі.

Екі мазардың салынуы, кімге арналғандығы және кім салдырғаны туралы көнекөз шежіреші қариялардың шежіре-дастандары мен ғылыми зерттеулерге сүйенген сан-түрлі қарама-қайшы пікір-тұжырым бар. Солардың көбі арнайы бұрмаланып жазылған. Мысалы, өлкетаушы-шежіреші Дәукеев Қайраттың дерегі: «Қазіргі таңда Жошының меркіттің баласы екенін айттырып жүргендер, әрине, қазіргі маңғолдардың көсемдері. Өйткені, Жошыдан тараған төре біткеннің бәрі қазақ елінде. Сондықтан, олар біздің төрелердің түбін меркітке тартып, Шыңғыс қағанымыздан аулақ етпекші болған. Осыдан кейін, Жошыны меркіт дегеннің бетіне түкірерсіздер деп сенемін... Шыңғыс ханды өлтіріп, коммунизмнің буымен өздеріндегі төрелердің бірін қалтырмай қырып тастап, енді, Жошыны меркітке жаздырып былықтырып отыр» [8, б 1-5], – деп шындығын жазған болатын.

Қайрат Дәукеев: «Шыңғыс қаған – Жошы хан тарихын арнайы бұрмалап жаздырып жүрген, «қазіргі моңғолдардың көсемдері» деп айтқандай, Моңғолиядан келген Зардыхан Қинаятұлы: «Жошы қазақ топырағында жерленгендігінде сөз жоқ. Мазарға келсек, ол Жошы ханға арналып тұрғызылғанына біз күмән келтірмейміз. Бірақ онда Жошы ханның сүйегі

жоқ», деп Әлкей Марғұланның еңбектерін оқымағандығын көрсетті. «Қабірге орта жастағы ер адам жерленген екен», деген Әлкей Марғұланның сөзін: «Екіншіден, Мазардан 1946 жылы Марғұландар тапқан сүйек 70-72 жас шамасындағы ер адамға тән. Ал Жошы 46 жасында о дүниелік болған адам», деп арнайы бұрмалаған. Ал, сол Зардыхан Қинаятұлы Жошы ханның 42 жасқа тақап қайтыс болғанын білмеген де.

З.Қинаятұлы: «Үшіншіден, Мазардың жер асты және жер үсті архитектуралық конструкциясы, қолданған құрылыс материалы XV-XVI ғасырларға жатады» [11, б. 4], деп Жошы мазарын оның тұңғыш ұлы Алшынның 1228 жылы өзі басқарып салдырғанынан хабары жоқ. Сонымен қоса, ол өзінің академик Ә.Марғұланның «кесене 1228 жылы, маркұмның жылдығына дейін тұрғызылған» деген жазуын оқымағанын да білдіреді.

Бұл – бұл ма, Зардыхан: «Төрт мың моңғол әкелген моңғолдың ұлыстық жүйесі жергілікті халықтың ру-тайпалық құрылымына айтулы өзгеріс әкеле қойған жоқ. Керісінше, мықты билік жүйесі арқылы олардың ұлт, ел болып ұйып қалыптасуына ықпал ете жүріп, өздері сол халықтың саяси-элитасына айналып сіңісіп кетті», деп жазып өзі Шыңғыс ханның кім екенін білмейтінін дәлелдеп берді.

З.Қинаятұлының: «Шыңғыс ханның шапқыншылығы», «Шыңғыс ханның ұрпақтары Орталық Азияда аталарының қиратқандарын қалпына келтіріп, әрқайсысы өз иелігіндегі елдің, жерінің іргесін бекітіп, дамыту үшін жүргізген жанкешті күресі», «Орталық Азияда ғасырлар бойы қалыптасқан түркілік өркениетке, жергілікті халыққа үлкен қасырет әкелді. Бұл қасіретке Жошының да қатысы бар», деп жазуы оның Қазақстанға Шыңғыс хан мен Жошы хан тарихын бұрмалау үшін арнайы келген адам екендігін өзі дәлелдеп отыр.

Қазақстандық тарихшы Т. Омарбеков Алшын Ордасын Ежен Ордасы деп, және оның тарихын көп бұрмалады [12, б. 1-3]. Төменде Т.Омарбековтің дерегін келтірейік.

«Жошының Ордасы Ертіс бойында болғанын, сондықтан да Еженнің Ордасының да осында орналасқанын айтуға тиістіміз... Наймантаудың биігінде жаңадан қалыптасып келе жатқан Алаш қауымдастығына мұрындық болған Жалайыр, Қыпшақ, Қаңлы, Қоңырат, Қаракесек (Қарлұқ), Найман, Керей, Үйсін тайпалары Майқы (Байқы) бидің бастауымен Шыңғысты тағы да хан көтеріп, Наймантауды осыдан бастап Шыңғыстау атандырған еді.

... Моңғолияға қайтар жолында да, Шыңғыс осы Ертіс бойындағы ставкасында аялдап, өзінің ұлдарына берілетін аймақтарды нақтылай түсті. Жошының да осында, өзінің Ордасына жақын аймақта қайтыс болғаны сөзсіз. Ақ Ордадағы ықпалды қожалардың әсерімен кейініректе орнатылған Жошының қазіргі кесенесінде оның өзі емес, едәуір қарт кісінің жатқанын академик Ә.Марғұлан жүргізген қазба көрсетіп кетті» .

Шыңғыс ханның үлкен немересі Алшын хан туралы

Алшын Ордасы – Жошының үлкен ұлы Алшынның басшылығындағы, Ұлұқ Ұлұстың (Жожы ұлысы) сол қанаты, 1225 жылы Орда Базарда Шыңғыс ханның өзі құрды. Халқы – Кіші жүз Алан елі. Шыңғыс ханның ұйғаруы бойынша, міндеті «қағанның жерін қорғау» болды. Олар келе-келе Кіші жүз Алшын аталды.

Алшын хан – әкесі – Жошы хан, шешесі – Кочу қатын, Шыңғыс ханның немересі.

Еуропа жазбаларында олардың тілдерінде дыбысталуына сай, Алшын ордасы: "Орда алчен", "Орда ечен", "Орда ичен", "Орда ежен", т.б. түрлі аталды. Осы жазбаны Ресей ғалымдары оқып, бұны Жошы ханның үлкен ұлының аты "Орда ежен" деп қабылдаған. Сол жазбаларды біздің кәсіби тарихшыларымыз қайталап жүр. Әбілғазы баһадүр жазбасындағы Алшынды елемейді [1, 200 с.], ал ел аузындағы Алшынды – аңыз дейді.

Алшын хан (туған жылы белгісіз – 1253 жылы дүниеден озған) – Алшын Ордасының негізін қалаған хан (1225-1253), қолбасшы Шыңғыс ханның тұңғыш немересі, Жошы ханның үлкен ұлы, қазақ хандарының атасы. Алшын хан 1236-1242 жылы Ұлұқ Ұлұстың батысқа

жасаған барлық жорығына қатысты. Жошы ұлысы екі қанатқа бөлінгенде сол қанатын Алшын, оң қанатын Батыр хан (оның да есімі бұрмаланып Бату хан аталады – Р.Б.) басқарған. Осының негізінде XIII ғасырдың ортасында әскери-саяси иеліктер түрінде қалыптасып, соңынан олар дербес мемлекеттерге айналды.

Жошы ұлысының сол қанатын билеген Алшын, кейін інілері Ұлық ұлыс құрамына енетін, ішкі-сыртқы саясаты тәуелсіз Алшын Орда, Ақ Орда құрды. Алшын өзінің Ордасын әкесі Жошының орталығына жақын жердегі Ертіс жағасына орналастырды. Бұл дерекке 1246 жылы Плано Карпини Қарақорымға бара жатқан сапарында «оның ордасы Алакөл маңында болды» деген жазбасы дәлел. Алшын өзінің беделінің күштілігіне қарамастан, әкесінің орнына өзінің тете інісі Батырдың Ұлық ұлыс тағына отыруын қолдады.

Қарақорымда Күйікті ұлы хан көтерген құрылтайға Жошы әулетінің атынан қатысты. Осы Жыйында Шыңғыс хан ұрпақтарының үлкені ретінде Мөңке екеуі бірігіп, көтеріліске шыққандардың ісін тексеріп, жазаға тартты. Алшынның саяси рөлі тек Жошы ұлысында ғана емес, бүкіл Мәңгі Ел империясында да жоғары болды. Рашид әд-Диннің айтуы бойынша, Ұлығ ұлыс билеушісі ресми түрде Батыр болғанымен, Мөңке хан Шыңғыс хан империясы атынан өзі шығарған үкімдері мен жарлықтарында Алшынның атын Батырдан бұрын қойған. Алшын өлген соң орнына оның төртінші ұлы Күнқыран келді.

Алшын Ордасы, Ақ Орда хандары: Алшын хан → Күнқыран хан → Қоңыш хан → Баян хан → Сасы бұқа хан → Ерзен хан → Мүбәрәк Қожа хан → Шымтай хан → Ұрыс хан → Тоқтақия хан → Темірмәлік хан → Тоқтамыс хан → Құйыршық хан → Барақ хан...

Алшын Ордасы Сасы Бұқа хан тұсында 1309 жылы Ақ Орда аталды. Ұрыс ханның тұсында 1361 жылдан бастап тәуелсіз мемлекет болды.

Ғалым Т. Омарбеков: «Ал енді Ақ Орданың алғашқы ханы Еженге келер болсақ, оны көтеріліс жасаған өзінің нөкерлері, төңірегіндегі оғландарымен бірге өлтірді. Батысты бағындырып қайта оралған Батудың Шығыс қыпшақтары жерінен аулаққа, Еділ бойына орнығуы және Моңғолиядағы ұлы хан Үгедейдің қайтыс болуынан кейінгі саяси шырғалаң, 1242 жылы Шыңғыс ұрпақтарының «Ясса» заңын орындауын қатал қадағалап отырған қаһарлы Шағатайдың да дүниеден өтуі Еженнің жауларын ашық бас көтеруге итермеледі. Батуға батыс жорығынан наразы болып келген Үгедей ұлы Күйік өзі ұлы хан болу үшін Батудан да, Еженнен де қолдау табарына сенімді болмағандықтан, осы тұста Еженнің Ордасына таяу маңда Емілде қоныстанып, оған қарсы әрекеттерді жандандырды.

Еженнің қайғысы Батудың қабырғасын қайыстырып кетті. Ол Еженге ас берген соң, қалың қолмен оны өлтіргендерге аттанды. Қарсыласуға шамалары келмеген жаулар қашып құтылды. Осыдан соң Бату Еженнің Ордасындағы рулар мен тайпаларды өзінің ұлысына қаратты және бұл аймақтарды өзінің бектеріне бөліп берді.

Т. Омарбеков тағы: «Сонымен осы айтылған қисындарды тұжырымдай келе тағы да айтарымыз: Алаша хан кесенесінде әкесі Жошымен қатарласып, әкенің қара шаңырағына ие болған және інісі Батының (Батудың) Алтын Ордасына бағынышты сол қанаттағы кіші орданы билеген, сондықтан да Аласа (Алаша) хан атанған Жошының үлкен ұлы Орда (Ордана) Ежен жатыр» [12, б. 5] .

Заманында Шыңғыс ұрпағы Әбілғазы Баһадүр хан Жошы ханның үлкен ұлының аты «Алшын» болғанын атап көрсеткен болатын. Шындықты жазатын Ресей беделді ғалымдары А.Левшин, Ш.Уәлихановтың дерегі бойынша және Н.Аристов Рашид әд-Дин шығармасына сілтеме жасап, «Алшын» сөзі «Алаша» немесе «Алаш» сөздерінен шыққан болар деген. Олар Алшын сөзінің шығу тегін іздеген, демек «Алшын» сөзі болған деуімізге негіз бар. Біздің қолымызға жеткен жазбаның шынайысы – Әбілғазы шежіресі. Ресей аудармашыларының қоспасы да бар, Әбілғазы заманында "моңғол", "моңғолия" сөздері болған жоқ.

Ал, Т. Омарбековтың: «Бұдан туындайтын қорытынды біреу: Орда-Еженнің қосымша атын «Алшын» деп көрсетіп отырған... Әбілғазы шын мәнінде оның інісі Батының (Батудың) Алтын Ордасына бағынышты сол қанаттағы кіші орданы билеген, сондықтан да «Алаша» («Аласа») деп аталғанын айтып отыр», деген тұжырымы, бұрмалаудың нәтижесі. Әсіресе, Т.Омарбековтың «... Аласа (Алаша) хан атанған Жошының үлкен ұлы Орда Ежен», деген тұжырымы, бұрмалаудың шырқау шегі деуіміз керек.

Алшын хан туралы шынайы дерек Әбілғазы ханның «Түрік шежіресінде» деп білеміз [1, 200 с.]. Әбілғазы хан: «Мен пақырдың алдында Иран мен Тұранда өткен Шыңғыс ұрпақтарының тарихы жазылған он сегіз байлам еңбек жатыр» [1, б. 14], – деп өзінің орасан зор жазба шежіре-дерек жинағанын айтып отыр. Шынында, бұл шежіре-баянның құндылығы сол, шығыс елдеріне қатысты мол мәліметтермен, сондай-ақ қазақ халқын құраған рулар мен тайпалардың көне тарихы жайындағы деректерінің құндылығымен ерекшеленеді.

Тарихта Жошы хан мен ұлдары Алшын мен Батырдың Шыңғыс ханға, елге сіңірген еңбегі қағанның басқа ұлдарының еңбегінен асып түсті. Ұлы Далада құрылған Ұлық Ұлыс ханы Жошы мен оның асыл ұрпақтары Азияның көптеген мемлекетінің шаңырағын көтерді. Кіші жүз Алан елі, Кіші жүз Алшын елі атанды. Олар бүгінгі күні өздерін Алшынбыз дейді. Жошы хан мен оның ұрпақтары Еуразияның саяси тарихында айтулы орын алды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 2006. – 200 бет. ISBN 9965-670-43-9
2. Қабышұлы И. Шыңғысхан: аңыз бен ақиқат. // Қазақстан-zaman, № 17 (424) 25 сәуір, 2003. б. 12-13.
3. Бейсетаев Р. Қ.Салғараұлы зерттеуіндегі «үш Шыңғыс» ұғымы және көне түріктердің тәңірлік дүниетанымы. / «Ұлы дала өркениеті: тарих, тұлға, дәстүр» Қойшығара Салғараұлының 80 жасқа толуына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция матер. 17 мамыр 2019. – Астана: Л.Н.Гумилев ат. ЕНУ басп., 2019. – 320 б.
4. Әлжанов О. Алаша хан һәм оның баласы Жошы хан турасынан қазақ арасында бар сөз. //«Дала уәлаятының газеті», 1897, № 13-14,18. Әдеби нұсқалар (1888-1894). Құраст. Ү.Сұбханбердина. – Алматы: 1989. – б. 396-397. немесе қара: Әлжанов О. Алаша хан һәм оның баласы Жошы хан турасынан қазақ арасында бар сөз. //Қазақ тарихы. 2005, №2. б 28.
5. Көпеев М.Ж. Шығармалары. 8 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 452 бет.
6. Сәтбаев Қ. «Ер Едіге». – Москва: 1927. Б. 88.
7. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских источников. Т. 2: – М.-Л.: 1941. – С. 13.
8. Дәукеев Қ.З. Жошы хан меркіт емес. Abai.kz; Сонымен: Интернет дерек. Қоңыраттың қаны басым Шыңғыс ханның заты қазақ. Интернет дерек: Ұлт порталы.
9. Джузджани. Табакат-и-Насири". / Извл. из: Rawerty. Tabakat-i-Nasiri, translated by... 2 vols. – London: 1881. – С. 1096.
10. Марғұлан Ә.Х. Шежіре, қазақ шежіресі. / Қазақ Совет энциклопедиясы. 12 том. – Алматы: 1978. – 595 б. б. 231-232.; Сонымен: Алаша хан, Жошы хан мазары туралы. / Ә.Марғұлан. Шығармалары. 9 т. Орта ғасыр сәулеті. – Алматы: Болашақ, 2011. – 472 б.;
11. Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Астана: Елорда, 2004. – 344 б.
12. Омарбеков Т. Жошы ұлысындағы Ежен Ордасы (Ақ Орда). // Ана тілі. 18 тамыз, 2011 жыл.; Сонымен: Алаша хан кесенесінде Жошынның үлкен ұлы Орда Ежен жатыр! egemen.kz: https://egemen.kz/.../244927-alasha-khan-kesenesinde...

УЛУГ УЛУС В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ЕВРАЗИЙСКОГО ПРОСТРАНСТВА

Жаксыбаева А.А., магистрант
Мухамадеева И.А., к.и.н., профессор
Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова

История образования Золотой Орды восходит к 1269 году, когда на территории нынешней Жамбылской области был проведен так называемый Таласский курултай, на котором было принято решение о разделе Монгольской империи. В результате чего Улус Джучи (Золотая Орда) обрел полную независимость. В долине реки Талас, где-то на стыке современного Казахстана и Кыргызстана, правители улусов Джучи, Чагатая и Угедея – а именно Менгу Тимур, Борак и Хайду – признали друг друга суверенными правителями, заключив союз против великого хана Хубилая на тот случай, если он не признает их самостоятельность.

Золотая Орда была полиэтничным и поликонфессиональным евразийским государством, которое было широко известно своей политикой толерантности по отношению к различным этносам и религиям. В то время как на кострах инквизиции в Европе сжигали иноверцев и еретиков, в Великой степи проживали мусульмане, христиане, буддисты, иудеи. Золотоордынские правители, воздвигая большие города, обеспечивая бесперебойное безопасное функционирование торговых путей, создали условия для диалога цивилизаций Запада и Востока, обмена товарами, знаниями, идеями и ускорили глобальное развитие [1, с. 87].

Все историки, занимавшиеся историей средних веков, отмечали, что казахи воспринимают себя как часть золотоордынского мира. По мнению ряда ведущих специалистов, этногенез казахского народа в основном состоялся как раз в золотоордынский период, и на момент распада Орды недоставало только современного названия «қазақ», которое появилось позже, в связи с рядом политических обстоятельств. Однако уже тогда существовал практически единый кочевой народ Дешт-и-Кипчака, от которого напрямую происходят современные казахи, ногайцы и каракалпаки – три этноса, чрезвычайно близкие друг другу [1, с. 117].

Волжские и крымские татары, башкиры также по праву считают себя наследниками Золотой Орды. Чокан Валиханов в свое время писал: «По преданиям своим киргизы (дореволюционное наименование казахов со стороны российской имперской администрации) почитают себя потомками татар Золотой Орды». Разумеется, термин «татары» у Чокана Валиханова также употреблен в его дореволюционном, расширительном значении. Последним из существовавших наследников Улуса Джучи было Казахское ханство, 550-летие которого мы отметили в 2015 году. А Жанибек и Керей, основатели Казахского ханства, а также все последующие его правители, вплоть до последнего хана – Кенесары, принадлежали к Урусидской ветви династии Чингизидов.

Их предок Урус хан – один из золотоордынских правителей XIV века, которого некоторые казахские историки отождествляют с легендарным Алаша ханом. Основной пласт казахского фольклора, во многом общий с фольклором казанских и крымских татар, башкир, ногайцев и каракалпаков, также восходит к золотоордынской эпохе. Прежде всего, вспоминаются образы эмира Едиге и Асана Кайгы – советника Азь Жанибека, великого ордынского правителя, которого в русских летописях называли «добрый царь Джанибек». Первый собственно казахский историк, как известно, Кадыргали Жалаири. Его книга «Жамигат-таварих» – первый казахский исторический труд, эта книга показывает прямую связь Казахского ханства и Золотой Орды, дает внутренний взгляд на ее историю. Ярко отразилось влияние Золотой Орды на духовной культуре Казахстана – именно от Орды, от ханов Берке и Узбека мы унаследовали наш традиционный ханафитский мазхаб суннизма, с его рациональным подходом и толерантностьюПравительство РК утвердило план мероприятий по подготовке и празднованию юбилея «Ұлық Ұлыс». Как ранее подчеркнул Глава государства Касым-Жомарт Токаев, Золотая Орда входит в культурный код казахов.

По его словам, «необходимо использовать историю и наследие Улытау для воспитания молодого поколения в духе патриотизма и любви к Родине» [2].

У Золотой Орды есть целая россыпь прямых наследников. Это Крымское, Астраханское, Сибирское, Казахское, Казанское, Хивинское, Бухарское, Касимовское ханства, а также Ногайская Орда. Также преемниками золотоордынских кочевников считаются каракалпаки и польско-литовские татары. Из всех постордынских ханств дольше всех просуществовало Крымское ханство — до конца XVIII века, а осколки Казахского — до середины XIX века. Хивинское, Кокандское и Бухарское ханства представляли собой интересные государственные образования. Элита в них была золотоордынского происхождения, в то время как минимум половина населения — потомками населения улуса Чагатая. Таким образом, Казахское ханство было одним из множества наследников бывшего Улуса Джучи, который и принято называть Золотой Ордой, но не единственным или главным его наследником [3, с. 175].

Как мы сегодня хорошо знаем, тоталитарный режим в свое время сделал все возможное и невозможное, чтобы стереть из нашей коллективной памяти эту славную страницу истории, законная гордость за которую могла направить развитие национального сознания казахов в «нежелательную» для советского проекта сторону – как минимум развеять миф о казахах как о народе, якобы не имевшем письменности и государственности до 1917 года, а также помочь осознать общность исторических корней казахского и других тюркских народов. Казах-ордынец по определению не мог быть «младшим» братом.

Как известно, в 1944 году в СССР было фактически запрещено научное исследование Золотой Орды (удивительно, что нашли на это время в разгар мировой войны!). Тогда же был объявлен «реакционным» и запрещен золотоордынский историко-героический эпос «Едиге» – общее достояние казахов, ногайцев, казанских и крымских татар, каракалпаков и башкир. Ряд известных казахских историков впоследствии подверглись преследованиям – в том числе такие столпы казахстанской науки, как Алькей Маргулан и Каныш Сатпаев. Золотоордынский период был исключен из учебников истории для школ и вузов, активно насаждалась антинаучная концепция «татаро-монгольского ига», от которого якобы «совместно пострадали» предки всех народов СССР. К счастью, от этого ложного концепта сегодня отказались в том числе в России [4, с.104].

Следует отметить, однако, что даже в советское время ростки правды пробивались – если не через науку, то через литературу. Знаменательным событием стала в свое время историческая трилогия Ильяса Есенберлина «Золотая Орда», пробудившая у общества интерес к этому пласту истории, хотя и в пределах разрешенных тогда рамок.

В независимом Казахстане ордынская тема также не сразу получила развитие. Отчасти можно считать даже естественным тот факт, что до освоения средневекового пласта отечественной истории мы дошли не сразу – на самом деле, накануне и непосредственно после распада СССР наиболее актуальной была переоценка более близких к современности периодов. И все же исторический момент настал в положенное время.

В 2019 году в своем Послании народу Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев анонсировал празднование 750-летия Золотой Орды. Ранее, выступая на Международном туристическом форуме «Ұлытау-2019», Глава государства назвал Улытау «золотой колыбелью казахского народа, свидетелем почитаемой казахстанцами истории». При этом Касым-Жомарт Токаев отдельно упомянул историческую роль Джучи-хана, основателя Золотой Орды и ее правящей династии, власть которой сохранялась в казахской степи до середины XIX века [2].

В настоящее время в Казахстане по решению Президента Касым-Жомарта Токаева открывается Научный институт изучения Улуса Джучи, задачей которого является

комплексное изучение ключевых проблем политической, этнокультурной, социальной и военной истории Казахстана периода средневековья и нового времени включительно (под Улусом Джучи здесь подразумевается весь исторический период от Джучи-хана до Кенесары – последнего из джучидских правителей Казахстана).

В целом можно сказать, что сегодня в Казахстане уже начала формироваться собственная школа ордыноведения, наша страна постепенно становится одним из центров научного исследования Улуг Улуса в мировом масштабе. К слову сказать, крайне важно объединение усилий ученых разных стран, история государственности которых связана с Золотой Ордой, – общее наследие логичнее всего исследовать сообща [5].

История улуса Джучи (Золотой Орды) сталкивалась с различными проблемами, связанными с исторической памятью, включая сохранение, интерпретацию и манипулирование историческими повествованиями. Вот некоторые проблемы и сложности, связанные с исторической памятью в контексте улуса Джучи:

1. Фрагментарные записи: Исторические записи об улусе Джучи часто фрагментированы и разбросаны по различным источникам и языкам, включая персидский, арабский, монгольский и русский. Такая фрагментарность затрудняет построение последовательного и всеобъемлющего повествования об истории региона.

2. Избирательная память: Историческая память может быть избирательной, когда различные группы и нации подчеркивают конкретные аспекты истории улуса Джучи в своих собственных интересах. Например, современные Россия, Украина и Казахстан могут по-разному интерпретировать эту историю, что приводит к противоречивым повествованиям.

3. Манипулирование в политических целях: Политические лидеры и правительства время от времени манипулировали исторической памятью в политических целях. Память об улусе Джучи, который охватывал части современной России, Украины и Казахстана, использовалась для оправдания территориальных претензий, национализма или регионального доминирования.

4. Этническая и религиозная сложность: Улус Джучи был многокультурным и многоконфессиональным царством. В регионе проживали различные этнические группы, включая монголов, тюркские народы, а также местное славянское и финно-угорское население. Управление исторической памятью об этом разнообразии может быть непростой задачей, поскольку оно предполагает признание и уважение вклада различных групп.

5. Колониальная и советская эпохи: В колониальный и советский периоды предпринимались усилия по подавлению или искажению исторической памяти об улусе Джучи, особенно в отношении его монгольского и исламского наследия. Это оказало длительное влияние на то, как понимается и запоминается история.

6. Утрата культурного наследия: Со временем большая часть материальной культуры и исторических артефактов, связанных с улусом Джучи, была утрачена или уничтожена из-за войн, вторжений и пренебрежения. Эта потеря влияет на способность устанавливать связь с историческим прошлым и понимать его.

7. Переосмысление и ревизионизм: Историки и ученые на протяжении многих лет пересматривали историю улуса Джучи, предлагая новые интерпретации и прозрения. Однако эти изменения иногда могут привести к противоречиям и дебатам по поводу "истинной" исторической памяти.

8. Недостаток образования и осведомленности: В некоторых регионах может наблюдаться недостаток образования и осведомленности об истории улуса Джучи, что приводит к частичной или искаженной исторической памяти среди населения в целом.

9. Примирение и сотрудничество: Достижение сбалансированной и инклюзивной исторической памяти, признающей сложности и вклад всех групп в улусе Джучи, может

оказаться непростой задачей. Это требует усилий по примирению и сотрудничеству между современными нациями и этносами, которые разделяют это историческое наследие.

Таким образом следует отметить, что историческая память улуса Джучи сопряжена с проблемами, связанными с фрагментацией, манипуляциями и интерпретацией. Для решения этих проблем важно продвигать более инклюзивный, сбалансированный и междисциплинарный подход к пониманию и сохранению исторического наследия этого значительного средневекового королевства. Это может способствовать лучшему пониманию богатого культурного и исторического наследия региона.

Представление о Казахстане как о «сердце континента» – не просто географическом центре Евразии, но также средоточии торговых путей и центре обмена культурными ценностями, – сегодня также воспринимается через призму глубины истории Великой степи.

Достижениями современной генетики подтверждена правдивость древних родословных-шежире, возводящих историю многих казахских родов к славной эпохе Улуг Улуса.Золотая Орда – это не просто государство, но именно цивилизационная матрица, с которой тесно связана история почти всех народов того пространства, которое мы сегодня называем «евразийским» или «постсоветским».

В этом состоит принципиальное отличие Золотой Орды от «классических» империй, известных из истории XVIII–XX столетий, политика которых основывалась на эксплуатации и разрушении национальных культур [6, с.201]. Напротив, Улуг Улус сыграл в истории глубоко созидательную роль, дав «путевку в жизнь» целому ряду государств и народов огромного континента.

Это была мозаика культур, не уничтожавших, а дополнявших друг друга при направляющей роли отлаженного и эффективного государственного механизма, основанного на принципе меритократии и гармоничном сочетании стройной властной вертикали с уважением к человеческой личности [7, с.356].

Также не будет большим преувеличением сказать, что в истории Золотой Орды можно увидеть прообраз современной глобализации, идей гуманизма, стандартов прав человека. Далеко не случайно, что пассионарный толчок, породивший эту великую евразийскую цивилизацию, в свое время был дан именно кочевниками – в точном соответствии с теоретическими выкладками «отца социологии» Ибн Халдуна, согласно которым так называемая «асабийя» (которую мы сегодня чаще называем «пассионарностью») была изначально присущей именно кочевым сообществам, активность которых в итоге порождает развитые цивилизации с городской культурой [8, с.489].

В заключении следует отметить благодаря этим новым фактам общественного сознания эпоха Золотой Орды и ее наследие на наших глазах становятся фактором не только внутренней, но и внешней политики независимого Казахстана, которая неизменно придерживается пути равновесного баланса и миротворчества, в соответствии с заветами предков. Наследие Улуг Улуса является неотъемлемой частью исторической памяти Казахстана. Это способствует ощущению общей истории и самобытности казахского народа, а также его связи с более широкими тюркскими и монгольскими культурными сферами.

Таким образом, Золотая Орда сыграла значительную роль в формировании истории и культуры Казахстана. Его влияние можно наблюдать в различных аспектах казахстанского общества, включая политику, религию, торговлю и культурное наследие. Историческое наследие Золотой Орды продолжает оставаться важной частью казахстанской идентичности и исторического сознания.

Список использованной литературы и данных:

1 Хазанов А.М. Крадин Н.Н. Бондаренко Д.М. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе. Кочевая альтернатива социальной эволюции .-Москва: Центр цивилизационных и региональных исследований, 2002.-292 с.
2 Токаев К.Ж. Улытау – 2019. [Электронный ресурс].2022.URL: https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-rabote-mezhdunarodnogo-turisticheskogo-foruma-ulytau-2019 (сентябрь 2023)
3 Абусеитова М.Х. История Казахстана и Центральной Азии.-Алма-Ата: «Білім», 2001. - 620 с.
4 Хазанов А.М. Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе.- Волгоград: Учитель,2006.-489 с.
5 Улуг Улус – золотая колыбель казахской государственности. [Электронный ресурс]. URL:https://pricom.kz/istoriya-2/ulug-ulus-zolotaya-kolybel-kazahskoj gosudarstvennosti.html (сентябрь 2023)
6 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячилетий.- Алма-Ата: Рауан, 1992.– 378 с.
7 Абдакимов А.А. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней) .- Алматы: Казакстан, 2003.-496 с.
8 История Казахстана в арабских источниках. Т.1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 713 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В КАЗАХСТАНЕ

Кушкумбаев А.К. д.и.н., профессор
НИИ «Научный институт изучения Улуса Джучи» КН МНВО, ГНС

В XXI веке внимание к золотоордынской тематике в казахстанской историографии продолжает сохраняться. Огромную роль для изучения истории Казахстана в целом сыграла Государственная программа «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), в рамках которой были переведены и изданы новые или малоизвестные письменные сочинения восточных авторов, в том числе и по истории Джучиева Улуса [1; 2]. Источниковедческие проблемы восточных сочинений монгольского периода были рассмотрены в работах М.Х. Абусеитовой [3; 4], Ж.М. Тулибаевой [5; 6; 7; 8;], А.К. Муминова [10], Б.Е. Кумекова и др. В числе наиболее заметных работ по истории Золотой Орды в Казахстане следует упомянуть ряд статей и монографий А.И. Исина [11; 12], Ж.М.Тулибаевой [12], К.З. Ускенбая [13; 14; 15; 16; 17], З.Кинаятулы [18; 19], А.К. Кушкумбаева [19; 20; 21; 22; 23], Ж.М. Сабитова [24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31] и многих других авторов [32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46].

Об изменении ситуации в исторической науке Казахстана свидетельствует подготовка 7-ми томного академического издания «История Казахстана с древнейших времен, до наших дней», в рамках которого идет подготовка отдельного 3-го тома «Улус Джучи/Золотая Орда XIII-XV вв.».

В данном издании:

Во-первых, отражен новый подход к отражению истории левого крыла Улуса Джучи в XIII-XIV вв. Если в предыдущих изданиях обобщающих трудов по истории Казахстана история «левого крыла» рассматривалась обособленно и даже порой изолированно от истории Улуса Джучи в целом, то в настоящем издании история левого крыла Улуса Джучи дана в контексте золотоордынской истории в целом, причем на фоне событий мировой истории, полноправным участником которых являлась Золотая Орда. В отдельном разделе показаны истоки государственности Улуса Джучи в рамках империи Чингиз-хана.

Во-вторых, базовым методологическим принципом составления исторического полотна при формировании тома стала опора на аутентичные источники, как нарративные, так и актовые, нумизматические, эпиграфические и др. Это обусловило необходимость включения целого ряда новых источников, ранее не привлекавшийся в казахстанской историографии, или привлекавшийся крайне ограниченно. Следует отметить, что при использовании

нумизматического материала был применен метод поштемпельного анализа, открывающий принципиально новые возможности для работы с материалом.

В-третьих, научная новизна коснулась целого ряда исторических сюжетов первую очередь касающихся истории Казахстана. В частности, по новому рассмотрен вопрос о формировании улуса Джучи, дополнена и расширена биография самого Джучи в ряде моментов, касающихся территории Казахстана, внесены уточнения в событийный ряд, касающийся противостояния Гуюка и Бату в 1240-е годы, также происходящие на территории Казахстана, расширены представления об истории левого крыла в период правления Берке и Менгу-Тимура (1260-е гг.), частично раскрыта роль Беркечара и его потомков в истории левого крыла, а также существенно уточнены события связанные представителями дома Орду-эджена на территории Казахстана.

В-четвертых, благодаря привлечению нумизматического материала и новых методик работы с ним, по-новому описана история «Великой Замятни», в том числе многие аспекты, связанные с участием в ней «восточных Джучидов», включая, филиацию предков казахской чингизидской династии.

В-пятых, наконец, удалось детально описать историю Шибанидов и Урусидов (Урус-хан, предок династии казахских ханов) на территории Казахстана в первые десятилетия XV века с опорой на аутентичный объективный источник (данные нумизматики). Указанные примеры, уже позволяют сказать, что 3-й том станет существенным шагом в детализации картины средневековой истории Казахстана в XIII-XV вв.

Тем самым, новизной тома является принцип системно-хронологического изложения политической истории Золотой Орды, в соответствие с которой восточные и западные владения Джучиева улуса рассматриваются в концептуальном единстве. Особое внимание в томе уделено последним достижениям нумизматики как вспомогательной исторической дисциплины, анализу и новым интерпретациям монетного материала и денежного обращения в империи Джучидов. В отличие от предыдущих обобщающих трудов особое специализированное внимание направлено на изучение и привлечение богатого историко-эпического цикла тюркоязычных народов золотоордынской эпохи.

В условиях современной быстро меняющейся внешнеполитической ситуации вокруг Казахстана (как со старыми, так и новыми вызовами, и угрозами), а также динамичной общественно-политической жизни внутри страны, историческое прошлое выступает как важнейшая идеологическая основа. В новых политических условиях наиболее актуален вопрос истоков казахской государственности. Иными словами, существует необходимость дать развернутую панораму формирования основ и принципов казахской государственности в истории государств минувших эпох (в первую очередь Улуса Джучи и его политических преемников в Великой Степи). Следует отметить, что государство - это всегда очень сложная система, состоящая не только из собственно политического компонента, но и организованной экономической системы, идеологической сферы, а также сложно структурированного общества, что собственно и показано в готовящемся издании. Внутри каждой из этих сфер с течением времени происходят процессы развития, которые являются непосредственной основой для собственно исторических событий, которые находят отражение в источниках. Поэтому при изложении истории Улуса Джучи авторы стремились показать процессы развития в экономике, социальной и политической сферах, являющихся основой для цепочки исторических событий, которые находят отражение в источниках.

Запрос казахстанского общества определятся восприятием своего прошлого, главным образом, через призму этнополитической истории, то есть событий и исторических процессов, происходящих с их непосредственными, хотя и отдаленными предками. Соответственно, этническая и политическая история отражают сложные процессы этногенеза, которые привели

к образованию казахского этноса, а также других братских тюркоязычных народов нашего региона.

Задачи, которые ставит перед авторами данного труда историческая наука, обусловлены тем обстоятельством, что подобные обобщающие работы становятся реперными или отправными точками в развитии многих дискуссий, решении тех или иных исторических вопросов. Соответственно, подобный труд призван выделить или оформить наиболее перспективные дискуссии - каким-то из них задать новый импульс или скорректировать курс обсуждения, а каким-то - подвести итоги или закрыть те дискуссии, что уже не соответствуют современным требованиям к аргументации, и в целом являются устаревшими.

Произошли важные позитивные сдвиги и в общественном сознании. Исключительное значение в данном плане сыграл выбор названия для новой президентской резиденции в Астане – «Ак Орда». Данное название символизирующее историческую преемственность, обозначило также и уровень политических амбиций казахстанского государства. Кроме того, высшее руководство страны неоднократно отмечало важнейшее значение, которое имеет в отечественной истории Улус Джучи (Золотая Орда). В этом контексте возник большой интерес к историческим памятникам Улытауского региона, среди которых, как известно находится и мавзолей Жошы-хан.

Золотоордынская терминология, в данное время активно используется в качестве названий для различных объектов, большой популярностью при выборе имен детей пользуются имена известных персонажей той исторической эпохи.

В то же время, следует отметить, что в целом процесс возрождения в Казахстане научного и общественного интереса к истории Улуса Джучи (Золотой Орды) носит пока несистемный характер.

Одной из серьезных проблем исторической науки является нехватка научных кадров. В силу объективных и субъективных обстоятельств большинство казахстанских историков специализируется в области новой и новейшей истории, в то время как средневековая история остается вне пределов специализированного внимания. Так, например, за 25 лет (1992-2017 гг.) независимости по истории Золотой Орды состоялась защита всего двух кандидатских и одной докторской диссертации (в среднем одна защита в 7 лет). Сейчас ситуация в исторической науке Казахстана начала меняться, появляются новые молодые исследователи, золотоордынская тематика стала вновь актуальной как в научной, так и общественной среде. При этом, в Казахстане до сих пор не подготовлена и не издана обобщающее историческое исследование по истории Золотой Орды.

В то же время, за истекшие двадцать лет одним из главных мировых центров по изучению истории Улуса Джучи (Золотой Орды) стала Республика Татарстан.

В советское время, в особенности после выхода специального постановления ЦК КПСС в 1944 году, об изучении истории в Татарской АССР, доминирующей теорией в средневековой истории татарского народа была концепция, связывающая историю современных татар Поволжья исключительно с историей огуроязычных булгар (государство волжских булгар) – западно-тюркского народа населявшего территорию Татарстана до прихода в регион Джучидов (30-40-е гг. XIII столетия).

Однако движение за суверенитет Татарстана развернувшееся в республике в конце 80-х – 90-х гг. прошлого века привело к отказу от данной концепции. Выросший уровень национального самосознания и интерес местной политической элиты заинтересованной в сохранении неформального особого статуса республики, стали главными факторами стремительного роста к истории Улуса Джучи (Золотой Орде). В определенной мере, это объясняется и совпадением западного исторического средневекового термина «татар» и современного этнонима коренного населения Татарстана.

При Институте истории им. Ш. Марджани был создан специальный «Центр исследований Золотой Орды и татарских ханств им. М.А. Усманова», ставший организатором основных крупных проектов и мероприятий по данной тематике. Данным Центром с 2009 года, раз в два года проводятся Золотоордынские форумы, на которых съезжаются самые авторитетные исследователи из Европы, США, Азии и бывшего постсоветского пространства и т.д. Центр занимается активной подготовкой научных кадров. Помимо этого, он издает несколько научных изданий: Ежегодники «Золотоордынская цивилизация» и «Нумизматика Золотой Орды», ежеквартальный высокорейтинговый журнал «Золотоордынское обозрение» (индексируется в базе данных Scopus), Материалы конференции «Золотоордынское наследие». Помимо них специалисты Института издают журналы «Средневековые тюрко-татарские государства» и «Тюркологические исследования».

Исследователями данного Центра и приглашенными авторами ведется огромная работа по изданию научных монографий и переводов первоисточников. На данный момент издано десятки монографий и переводов первоисточников. Усиленная работа, проводимая в Татарстане, стимулировала историческую науку в России, в целом, что выразилось в появлении целого ряда известных историков, область научных интересов, которых в той или иной мере связана с историей Золотой Орды.

Большая работа проводится властями Татарстана и в сфере идеологии. В 2013 году республика на широком уровне праздновала 700-летие принятия ислама в Золотой Орде в качестве государственной религии. Как отмечалось наблюдателями, население Волжской Булгарии исповедовало ислам значительно раньше и татарские власти, пошли на данный шаг только для того, чтобы подчеркнуть историческую связь с Золотой Ордой. Рост интереса к этому периоду истории привел к появлению телесериала «Золотая Орда».

Таким образом, необходимость изучения истории Улуса Джучи (Золотой Орды) диктуется в первую очередь научными интересами. История Улуса Джучи возникшего на территории Казахстана, один из первых политических центров которого был расположен в Улытауском регионе, является одним из важнейших и при том весьма малоизученным периодом национальной истории. Мы не можем в полной мере понять и оценить историю позднего периода, к примеру, эпохи Казахского ханства, если мы не будем понимать, куда восходят корни многих политических институтов и правовых норм, обычаев и традиций, культуры, языка и эпоса.

Важнейшее значение имеет образ Золотой Орды для образования и просвещения граждан страны. В тех государствах, в которых есть устоявшаяся научно-историографическая традиция изучения своего прошлого, как правило, идет и адекватная популяризация своего исторического наследия. Государства, которые не пытаются искать исторические основы своей легитимации, сталкиваются с внутриполитическими проблемами, ставящих под вопрос само существование данного государства.

Кроме того, популяризация образа Золотой Орды дает возможность повысить символический капитал Казахстана, как наследника кочевых империй Великой Степи.

Помимо этого, требуются отдельные меры по продвижению образа Золотой Орды в массовом сознании как казахстанских граждан, так и зарубежных гостей. Они могут, к примеру, включать такие памятные даты как: как образование Улуса Джучи, в рамках империи Чингиз-хана. Обширные коллекции джучидских монет, ежегодно находимых археологами, позволяют поставить вопрос о создании Нумизматического выставочного центра, а также создание Музея казахской государственности в Астане.

Возможно, наступила пора популяризировать основных исторических персонажей золотоордынского периода истории Казахстана: Джучи, Бату, Берке, Узбек-хана, Джанибек-

хана, Урус-хана, Токтамыш-хана, Едиге и мн. др., путем установки памятных знаков, символов и др. атрибутики, съемок документальных и художественных фильмов.

Список использованной литературы и данных:

1. История Казахстана в арабских источниках. (СМИЗО Т. I) / Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузеном / Подг. к нов. изд., введ., доп. и комм. Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. Т. 1. 711 с.

2. История Казахстана в персидских источниках. (СМИЗО Т. II)/ Отв. ред. М.Х. Абусеитова / Пер. и доп. подг. к нов. изд., введ., пер., комм., состав. указ. М.Х. Абусеитовой и Ж.М. Тулибаевой. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. Т. IV. 620 с.

3. Абусеитова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 426 с.

4. Абусеитова М.Х. Казахское ханство. 2-е издание, переработанное и дополненное. Алматы: Шыгыс пен Батыс, 2020. 344 с.

5. Тулибаева Ж.М. Улус Урус-хана // Взаимодействие мировых цивилизаций: история и современность. Сборник статей участников IX Московской научной конференции. Москва, РУДН, 23 мая 2008 г. М.: Изд-во РУДН, 2008. С. 225-233.

6. Тулибаева Ж.М. «Улус-и арба-йи Чингизи» как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Казань, 2011.Вып. 4. С. 79-100.

7. Тулибаева Ж.М. «Муджмал-и Фасихи» как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. Казань, 2012.Вып. 5. С. 45-52.

8. Тулибаева Ж.М., Исахан Г.Т. Арабографические источники по истории Казахстана: Фонд Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан. Астана: РГУ «Национальный центр археографии и источниковедения», 2013. 154 с.

9. Тулибаева Ж.М. История Золотой Орды в хивинской историографии // Золотоордынское обозрение. 2020. Т. 8, № 2. С. 366–377.

10. Муминов А.К. Золотоордынская историография: вклад и потенциал историко-биографической литературы // Золотоордынское обозрение. Golden Horde Review. № 1 (3), 2014, С. 79-100.

11. Исин А. Ак-Орда в исследованиях современных медиевистов // Ш.Ш. Уәлиханов мұрасы әлемдік тарих контекстінде. Халықаралық ғылыми форумы материалдары. Семей, 2010. С. 41-46.

12. Исин А. Отражение политических интересов в династийных историографиях XIV–XVII веков // Отан тарихы. 2011. № 3. С. 175-181.

13. Ускенбай К.З. Восточный Дашт-и Кыпчак в составе Улуса Джучи в XIII – первой трети XV века. Аспекты политической истории Ак-Орды. Автореф. дисс. … канд. ист. наук. Алматы, 2003. 28 с.

14. Ускенбай К.З. Формирование казахской государственности. Государство Ак-Орда (XIII–XV вв.) // История Казахской государственности (древность и средневековье). Алматы: Изд. «Адамар», 2007. С. 261-280.

15. Ускенбай К.З. Левое крыло Улуса Джучи // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. 968 с.

16. Ускенбай К.З. Статус Джучидов Ак-Орды и их государственность // Эволюция института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств. Материалы Междунар. науч.-теор. конф., г. Алматы, 2 июня 2016. Алматы: Тарих және этнология институты, 2016. С. 113-123.

17. Ускенбай К.З. Восточный Дашт-и Кыпчак в XIII – начале XV века. Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи / Ред. И.М. Миргалеев. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2013. 288 с.

18. Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан (тарихи-сараптамалық зерттеу). Астана: «Ел орда», 2004. 344 б.

19. Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Екі томдық ғылыми зерттеу. Алматы: Тарих тағылым, 2010. 728 б.

20. Кушкумбаев А.К. История военного дела кочевников Золотой Орды XIII-XV вв. Автореф. дисс. …докт. ист. наук. Алматы, 2010. 50 с.

21. Военное дело Улуса Джучи и его наследников: сборник научных статей / Отв. ред. А.К. Кушкумбаев. Астана: Фолиант, 2012. 376 с.

22. Джучи: личность, эпоха, память. Сборник научных статей /Отв. ред. А. К. Кушкумбаев. Алматы, 2020. 328 с.

23. Кушкумбаев А.К. Орды в политической истории Джучиева улуса (источники и историография). Алматы: Дайк-Пресс, 2020. 160 с.

24. Сабитов, Ж.М. Аноним Искендера как генеалогический источник// Золотоордынская цивилиза¬ция. Казань, 2008. № 1. С. 117–122.

25. Сабитов Ж.М. Улусы Джучидов в 1242-1266 годах. Национальная история татар: теоретико-методологические проблемы. Вып. II. Казань: Институт истории АН РТ, 2011. С. 46-63.

26. Сабитов Ж.М., Кушкумбаев А.К. Улусная система Золотой Ордыв XIII-XIV веках: К вопросу о локализации Ак Орды и Кок Орды // Золотоордынское обозрение. 2013. № 2. С. 60-72.

27. Сабитов Ж.М. К вопросу о генеалогиях потомков Орда-эджена 14 века//Золотоордынская цивилизация. Вып. 7. 2014. Казань. С. 41-53.

28. Сабитов Ж.М., Кушкумбаев А.К. Термины Ак-Орда и Кок-Орда в письменных и устных источниках (к вопросу о семантике терминов) // Научный Татарстан. 2015. № 3. С. 33-42.

29. Сабитов Ж.М., Рева Р.Ю. Сравнение сведений «Муизз ал Ансаб» и «Таварихи Гузидайи Нусрат-наме» с данными нумизматики // Золотоордынское обозрение. № 1. 2016. С. 102-114.

30. Сабитов Ж.М. Камбарбекова Г.А. Сведения о Токтамыш-хане из Маджму ат-Таварих // Тюркологические исследования. 2018. Казань. Т. 1. № 4. С. 67-82.

31. Сабитов Ж.М. Сведения Натанзи о событиях в восточной части Улуса Джучи в 1313-1370-ых го¬дах: критика достоверности // Вестник КазНПУ имени Абая. 2020. № 2 (65). С. 418-424.

32. Моңғолдың құпия шежіресі. Көне моңғол тіліндегі түпнұсқалық транскрипциясын, ғылыми сөзбе-сөз және мағыналық аудармасын, түсіндірмелерін, сөздігін, көрсеткіштерін жасаған Нәпіл Базылхан. / Ғыл. ред.: Д. Қыдырәлі, А. Тойшанұлы. Астана: Халықаралық Түркі академиясы, 2018. 562 б.

33. Ұлық ұлыс (Алтын-Орда), Шағатай, Моғолстан мемлекеті. Артефактілер мен тарихи деректердің таңдаулы жинағы. Астана: «Ғылым» баспасы, 2019. 510 б.

34. Жошы хан. Тарихи жазба, археологиялық, фольклорлық-музыкалық деректер жинағы. Нұр-Сұлтан: Халықаралық Түркі академиясы, 2020. 420 б.

35. Kenzheakhmet N. The Tūqmāq and the Ming China: The Tūqmāq and the Chinese Relations during the Ming Period (1394–1456) // Golden Horde Review. 2017. Vol. 5. №. 4. pp. 770–785.

36. Kenzheakhmet N. The Tūqmāq (Golden Horde), the Qazaq Khanate, the Shībānid Dynasty, Rūm (Ottoman Empire), and Moghūlistan in the XIV-XVI Centuries: from Original Sources. Almaty: Delux, 2019. 138 p.

37. Сарыарқа және Алтын Орда: уақыт пен кеңістік. – Сарыарка и Алтын Орда: время и пространство. – Saryarka and the Golden Horde: time and space. Алматы, 2019. 244 с.

38. Темиргалиев Р.Д. Джучи-хан – правитель Дешт-и Кипчака // «Global-Turk». № 1/2. 2016. С. 131-149.

39. Темиргалиев Р.Д. Урус-хан и его роль в истории Казахстана // Золотая Орда: история, государственность, культурное наследие. Нур-Султан: “Ғылым” баспасы, 2019. С. 156-177.

40. Ерофеева И.В. «Добрый» или «святой» Джанибек-хан (1342–1357) в устной исторической памяти кочевников-казахов // Золотоордынское обозрение. 2021. Т. 9. № 1. С. 149–165.

41. Agatay O. An Analysis of Joči’s Debated Paternity and His Role in the Altan Uruġ Royal Lineage of Činggis Khan // Golden Horde Review. 2021. Т. 9. № 4. pp. 684–714.

42. Усманова Э.Р., Ускенбай К. Антонов М.А. В поисках исторического ландшафта Таласского курултая 1269 года // Вестник МИЦАИ. Вып. 32. Смагуловский сборник. Самарканд, 2021. С. 137-144.

43. Кушкумбаев А.К., Уалиев Т.А. Ер Едіге жырының тарихнамасы (XIX ғ. II-жартысы – XX ғ. I-жартысы) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. № 3 (31). 2022. 15-26 бб.

44. Жандарбек З., Қаратышқанова Қ. Қазақ халқы құрамындағы қожалардың қазақ тарихындағы рөлі // Túrkologia. 2022. № 2 (110). 84-120 бб.

45. Шакиева А.С. Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі Жошы Ұлысы тарихының зерттелуі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы. 2022. № 1 (138). 126-141 бб.

46. Шакиева А.С. Особенности освещения истории Улуса Джучи в «Историях Казахской ССР» в 1940–1950-х годах // Золотоордынское обозрение. 2023. Т. 11. № 1. С. 220–241.

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕГІ КӨПЕСТЕРДІҢ РӨЛІ

Нарымбет Г. Б., Байбосынова Г.Д.
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

Парсы тарихшысы Мұхаммед ибн Хиндушах Нахчивани өз жазбасында керуеннің құрылымы мен басқаруы туралы қызықты мәліметтерді хабарлайды. Ол өз шығармасында жолдар мен базарлардағы керуендер мен саудагерлерді күзету мәселесіне ерекше назар

аударды, тиісті шаралар қабылдау қажеттілігін көрсетті. Сауда жолдарын арнайы отрядтар – тутгаули ва рахдари күзеткен. Әрбір сауда жолына арнайы жарлықпен өз учаскесін, жолдың басталу және аяқталу пункттерін нақты білетін тұтғауыл бекітілді. Тұтғаұлы бір мезгілде өз учаскелерінде кедендік баждарды жинаушылар болды. Олар сауда жолдарын күтпеген шабуылдардан қорғауды, керуендердің жолдың соңғы пунктіне дейінгі қауіпсіздігін, кедендік баждарды жинауды және оларды диванға беруді, жолдарда туындаған барлық даулы мәселелерді әділ шешуді және т. б. қамтамасыз етуі керек еді.

Әр ірі керуенді сүйемелдеу үшін арнайы жауынгерлік отрядтарды тағайындау қажеттілігі жиі туындады. Каравансаларларға бағыну кезінде (осы отрядтардың жетекшілері осылай аталған) көбінесе 100-ден астам қарулы адамдар болған. Керуенмен бірге жүргендердің бәрі керуеншіге сөзсіз бағынуы керек еді. Қауіпті жерлерде ол Керуеннің түнгі күзетін қамтамасыз етті. Каравансалар жақсы болды олар күзететін жолдың қиындықтарымен және географиялық ерекшеліктерімен таныс. Каравансалар, заңға сәйкес, керуендерден белгілі бір салық-расми каравансалар алды. Осы салықтың есебінен, Нахчиванидің пікірінше, осындай Қарулы отрядтарды ұстау шығындары жабылды[1.с195-196].

Қалаға сауда істері бойынша қысқа мерзімге келген адамдарды қажетті жайлылықпен қамтамасыз ету және олардың тынығуы үшін белгілі бір жерлерде қонақ үйлер, , керуен-сарайлар салынды, онда келушілер де өз тауарларын сақтай алады. Жолдарда далада тұрған керуен-сарайларда адамдар үшін азық-түлік және жануарларға арналған жем-шөп табуға болады, ал базарлық қалалар мен ауылдарда кез келген нәрсені алуға болады. Олардың саны осы қаланың әкімшілік-сауда орталығы ретіндегі рөлі мен мәніне байланысты болды.

Керуен-сарайлар бір мезгілде Азиядан тыс жерлерде болып жатқан оқиғалар туралы ақпарат мағынасында нарық үшін де, халық үшін де ақпараттық пункт ретінде қызмет етті. Өздеріңіз білетіндей, екі сарайдан Хорезмге апаратын жол Каспий теңізі арқылы Маңғышлаққа, одан әрі қара құмға дейін немесе Сарайшық пен Үстірт арқылы теңіз жолымен жүрді. Еділден Хорезмге барар жолда Жайық өзенінде (Улу-Су) өзара байланысты кемелерден көпір салынды. Үстүрт арқылы өтетін сауда жолы өте жанданған және абаттандырылған, бұл жолда керуен сарайларының желісі және жазбаша дереккөздер туралы айтады. Сарайшықтан Хорезмаға дейінгі Үстірт арқылы түзу созылған керуен жолы XIV ғасырда жабдықталған. керуен-сарайлар сериясы: Көксұдық, Күнтам, Чурук, Бөлеулі, Көпбұлақ, Жигеллді, Үшқұдық – көлемі 29 х 24-тен 39 х 33,5 м-ге дейінгі тікбұрышты емес құрылыстар, екі немесе төрт бұрышта дөңгелектелген мұнаралары бар тас тақталар мен кірпіштерден салынған, ішінде төртбұрышты немесе тікбұрышты аулалары бар және тұрғын үй және шаруашылық- қабырғалар бойындағы үй-жайлар [2,с232]. Керуен сарайлары әдетте екі қабатты болатын. Олардың кейбірінің жанында керуендерге арналған жаңбыр суын сақтауға арналған жабық су қоймалары және құрылыс тастарын өндіруге арналған карьерлер, сондай-ақ қорымдар болды [3]. Әдетте керуен сарайларының қақпалары жалғыз, биік, аркамен ойылған[4.С.196–204.]

Монғолға дейінгі дәуірдегі керуен сарайының орналасқан жері қарастырылған Бильяр аудандарының бірінде кірпіштен салынған монша ғимаратының қалдықтары зерттелген [5,с75-100]. Орта Азияда XI-XII ғасырларда салынған керуен–сарайлар кейбір жағдайларда Алтын Орда дәуірінде де өзінің функционалдық мақсатын сақтап қалған [6,с 235].

Ірі орталықтардағы бай шенеуніктер мен ақсүйектердің шоғырлануы оларға көпестерді тартып, тұрақты базарлар мен жәрмеңкелер құрып, қала халқын одан әрі көбейтті.

Базардағы сауда ұйымдастырылды, әр тауардың сатылатын орны, қатарлары, дүкендері болды. Ірі қалаларда шетелдік саудагерлер тек көтерме саудаға құқылы болды. Бөлшек сауда жергілікті саудагерлердің артықшылығы болды. Әр қаланың өзіндік сауда ерекшелігі болды. Базар тек сауда орны ғана емес, сонымен қатар қолөнер өндірісінің орталығы болып табылады. Ортағасырлық қалада қолөнерші мен саудагер арасында нақты шекара жоқ, олардың көпшілігі

өз өнімдерін тікелей базардағы шеберханадан сатады, бірақ бұл міндетті емес-дәл солай болуы[7,с390].

Орта ғасырлардағы ірі сауда ұйымдарының бір түрі алдын-ала белгіленген уақытта және белгілі бір жерлерде өтетін жәрмеңкелер болды. Көшпенділермен сауданың әсерінен кейбір жерлерде маусымдық жәрмеңкелер пайда болды. Халықаралық маңызы бар жәрмеңкелер сирек және ұзақ мерзімге ұйымдастырылды мен оны бір айға бөлемін. Мұндай жәрмеңкелер орта ғасырларда шығыс елдерінің көптеген қалаларында болған. Жылына бір рет Требизунд қаласында үлкен жәрмеңкелер өткізілді. Онда Византия, Еуропа, Иран және Сириядан көпестер келді.

Орта ғасырлық мемлекеттерде көпес түрлі қызметтерді қоса атқарды.Көпес ішкі және сыртқы саудамен айналысатын кәсіпқой саудагер ғана емес-ол бір мезетте кәсіптік шеберханаларда жұмыс жасады,салық жинаушының ,сауда амалдарында банкирдің міндеттерінатқарды.Билеушілермен ортақтықта болып ,кей жағдайларда елші болып тағайындалды,түрлі халықтар мен мәдениеттер турасында ақпарат таымалдауышсы болып табылды.Сондықтан да XIII-XIV ғғ .барлық монғол мемлекеттерінде көпестерге,әсіресе ірі сауда үйлері мен артелдердің мүшелеріне құрметпен қарады.олар көп жағдайда қала өмірінде барынша маңызды қызметтер атқарып отырды [8,с478]. Көпестер тауар өндірісін бақылады,мәмілелер жасасты,өз тауарларын сатты-бір адам алуан қызмет түрлерін атқарумен болды.Ортағасырдағы Шығыс базары екі топқа бөлінді; неғұрлым ірі кісіби тұрғыдан ұйымдасқандары халықаралық деңгейде сауда жасады,ал неғұрлым ұсақтаулары ішкі саудамен айналысты,мұндай базарларда көпес кәсіптік шеберхана иесі де болды өзінің жеке өнімін саудалауға да қатысты.Жошы ұлысындағы хандардың көбі көпестерге қаржылық тарапынан тәуелді болды,көпестер үлкен дайындықпен өздерінен талап еткен жағдайда салықтар жинады,хандарға көп жағдайда пайдалы болып ірі қаржы иесі бола тұра, ақшаға мұқтаждық туындағандарға қарызға қаржы беріп отырды [9,с700]. Шығыста өсімқорлық кең тараған құбылыс болды.Тіпті Қытайда Юань династиясының тұсында монғол ақсүйектері тіпті ұлы ханның өзі мұсылмн көпестеріне өсімқорлық мақсатта алтын-күміс беріп тұрды.Жазба қайнар көздерде мұндай құбылыстар турасында көп жазылған. «Юань Ши» атап көрсеткендей өсімқорлықтың себебі бұл дәуірде күрделі басқарудың болумен,ал салықтың ауыр болуымен түсіндіріледі. «Халық Сиюй көпестерінен салық төлеу үшін қарызға ақша алып отырған.Борыш өсіммен қосылып екі еселеніп өсетін.Халық бұл борышты қайтара алмайтын»[10,с224]. Араб тарихшысы Ал-Айнидің жазуынша Өзбек хан Тұлунбай-хатунның жасауын мамлюк сұлтаны ал-Малик- ал-Насырдың елшілерінен талап еткенде өздерінде ақша болмағандықтан олар Өзбек ханның кеңесімен той-думан үшін көпестерден алдымен 20000 динар соңынан қосымша 7000 динар қарызға алған[11,с156]. Тосын жағдайларда тек ғана сұлтандар емес, қарапайым халық та ақсүйектер де көпестерден ақша қарызға алып отырған.Әйгілі қыпшақ сөздігі Кодекс Куманикуста «ломбард»деген италян сөзі жылжымайтын мүлікке кепіл зат етіп ссуда беруші орын ретінде түсіндірілген.Орта ғасырлық жазбаларда «таджир» деген араб сөзімен қара «ортақ» деген түркі сөзі де кездескен, XIII-XIV ғғ монғол мемлекеттерінде ортақ деген сөзбен ханның сауда өкілі болып табылатын көпестерді айтқан. "Уртак" терминін біз Шығыс дереккөздерінде Хулагу үйінен Алтын Орда мен моңғол әулетінің Парсы мемлекетінің саудагерлеріне қатысты кездестіреміз. "Уртак" терминін біз Шығыс дереккөздерінде Хулагу үйінен Алтын Орда мен моңғол әулетінің Парсы мемлекетінің саудагерлеріне қатысты кездестіреміз. XII ғасырда.Таяу Шығыста Оңтүстік-Шығыс Азиямен сауда-экономикалық байланыстарды бақылайтын уртак класына ұқсас Харимидің (Ка-рими) әлеуметтік жүйесі пайда болды. Алдымен еврейлерден құралған, ал одан әрі христиандар мен мұсылмандар қабылдаған мұсылман саудагерлері уақыт өте келе Харими топтарының құрамында басым рөл Атқарды [12,с192].

Ол кезде адамдар әртүрлі географиялық аймақтар туралы аз білетін. Олар өз отанынан сирек кетіп қалды және олардың елдер туралы барлық мәліметтері өмірі тұрақты саяхаттармен байланысты саудагерлердің әңгімелерімен шектелді. Шығыс және батыс елдерінде болған абсолютисттік режимдер саудагерлерді ерекше жағдайға қойды. Сондықтан мұсылман саудагерлері моңғолдарға ақпарат беруші ретінде көмек көрсетті [13,с160]. Сонымен қатар, саудагерлер жолдарды, елдерді, халықтарды ашқан, әр түрлі елдердегі басқару режимдерімен алғаш танысқан. Олар белгілі бір билеушілердің саяси тапсырмаларын орындады.

Әсіресе шетелдік нарықтарға шығатын саудагерлер хан мен дворяндар тарапынан үлкен құрметке ие болды. Шенеуніктер мен Үкіметке қатысы жоқ болса да, әйгілі саудагерлер ішкі істер мен сыртқы қатынастардың бағытына жеткілікті әсер етуі мүмкін еді. Алтын Орда хан билігімен бір мезгілде оның кеңесшілері болған, сондықтан фискалдық қана емес, дипломатиялық тапсырмаларды да орындаған шетелдік саудагерлер тығыз байланыста болды.

Олардың саяси маңыздылығы қаншалықты үлкен болғанын, кем дегенде, бүкіл XIII ғасырда байқауға болады Түркістан іс жүзінде Махмуд Ялавач (1238 жылға дейін деген бай саудагердің басқаруында болды), содан кейін оның ұлы Мақсұтбектің (1289 жылға дейін). басқаруында болды. Дипломатиялық тапсырмалар тек ресми ди-пломаттарға ғана емес, сонымен қатар өтіп бара жатқан саудагерлерге де берілді. Патшалар елшіліктерді жабдықтауға қосымша шығындарды болдырмау, өз елдерінен оралған саудагерлермен дипломатиялық Жолдаулар жіберу мүмкіндігін пайдаланды. Мысыр сұлтаны әл-Мәлік әл-Захир Бейбарыс Алтын Орда ханы Беркеге өзінің алғашқы хатын Алан көпестерінің бір сенімді адамымен бірге жіберді. Бізге қол жетімді дереккөздерге сәйкес, 660 жылдарға (1261/62) қатысты бұл хатты Алтын Орда мен Египет арасындағы дипломатиялық хат алмасудың басталуы деп санауға болады[11,с156].

Араб тарихшыларының жазбаларынан Алтын Орда елшілерінің мысырлық Мамлюктердің иелігіне және керісінше сапары қандай қиындықтармен байланысты болғанын көруге болады әрине, Михаил Палеологтың билігі кезеңін қоспағанда. Олар Константинополь арқылы теңіз жолымен саяхаттауға мәжбүр болды Бұл елшілерге өз мемлекетінің атынан саяси келіссөздер жүргізуге өкілеттік берілді, бірақ сонымен бірге олар әдетте саудагерлер болды, өздерімен бірге құнды тауарлар алып жүрді және оларды өз бетінше сату құқығын пайдаланды[14,с420]. Аль-Макризи 1288 жылы жазғандай. Үндістандағы, Қытайдағы және Йемендегі ақсүйектерге саудагерлермен хаттар жіберілді; олардың Египет пен Сирияда болуының қауіпсіздігіне кепілдікті қамтамасыз еткендерге. Саудагерлер көбінесе тыңшылар мен ақпарат берушілер, кейде интригалар мен қастандықтарды ұйымдастырушылар болды. Билеушілер саудагерлердің әл-ауқаты мен қауіпсіздігіне қамқорлық жасады, кейде тіпті олардың кесірінен халықаралық қақтығыстарға түсті. Саудагерлер кейде сауда жағдайына және билеушілер арасындағы қарым-қатынасқа әсер етті, мысалы, Өзбек пен Ан-Насыр арасы сынды. Дереккөздер генуялық саудагер Сакран Шахрайды Өзбек өзінің патроны Ан-Насыр адамдарының шейх Салихке деген құрметсіз қарым-қатынасы үшін кек алу мақсатында өлтірген жағдай туралы айтады. Сонымен қатар, бұл саудагер Египет сұлтанының үлкен құрметіне ие болды. Ол тіпті оны бауырм деп атады. Сұлтан Әл-Насырдың вакилі Сакранға 40 мың динарға сату үшін 60 мың динар мен тауар (қант және т.б.) берді. Кісі өлтіру Сакран, сөзсіз, Египет саудасына зиян келтірді, өйткені шығын 100 мың динарға тең болды [15,с40].

Саудагерлермен, тауарлармен, қолөнершілермен, керуендермен бірге мәдени өзара әрекеттесу фактілері де болды. Сондықтан Орталық және Батыс Азияға, Оңтүстік-Шығыс Еуропаға Қытай тауарлары мен қолөнершілер ағыны осылай күшейе түсті. Сәулет, мүсін, кескіндеме, Қытайдың әсіресе қолданбалы өнері (керамика, оюланған тас, қола, лак, эмаль, маталар) моңғол дәуіріне дейін тек Қытай өнеріне тән көркемдік формалардың үйлесімді жүйесіне айналды. Мысалы, керамикада селадон өнімдері назар аударады, олар осы уақытта

үлкен сәнге енеді. Арнайы дайындалған целадондар (ыдыс-аяқтар, вазалар, тостағандар) нәзік сұр-жасыл түсімен ерекшеленді-оның фонында глазурьмен ойып жасалған қатаң сурет пайда болды. Сондай-ақ, Шығыс архитектуралық дәстүрлерінің, тіпті шеткі Алтын Орда қалаларында да зерттеушілер атап өткен әсері.атап өтуге тиіспіз бұйымдардан тұратын бай жасауларды қамтыды[16,с69]. Керуенде материалдық құндылықтармен қатар рухани мәдени күштер де болғаны сөзсіз. Сондықтан сауда халықтардың әлеуметтік және мәдени дамуына айтарлықтай үлес қосты деп айтуға болады. Егер біз ортағасырлық мәдени өзара әрекеттесудің қаншалықты жылдам және тиімді болғанын елестете алсақ, онда сауданың қандай рөл атқарғанын түсіну оңайырақ болады. Сауданың мәдени алмасудағы орнын киімнен бастап тұрмыстық заттар мен зергерлік бұйымдарға дейінгі көптеген мысалдарда көрсетуге болады.

Біртұтас саяси биліктегі Алтын Ордада көптеген халықтар мен жерлер емес, салыстырмалы тәуелсіз экономикалық және мәдени өмірден бір-бірінен алшақ өмір сүрген халықтар болды. Оңтүстігінде, Амудариянның төменгі ағысында, шөлдер мен жартылай шөлдермен қоршалған оазисте парсы тілінде сөйлейтін хорезмдік мұсылмандар және Солтүстік Кавказ бен Қырымның бір тілді халықтары өмір сүрді (олардың көпшілігінде XIII–XIV ғасырларда әлі де мұсылман бола бастаған христиандар). Дәлірек айтсақ, олардың кең даласында түркі тілдес малшылар-пұтқа табынушылар, мұсылмандар, христиандар мен иудашылар көшіп келген. Әрі қарай солтүстікке қарай орманды алқапта- ал ормандарда славяндар, балттар, фин-угралар, түркі-болгарлар, чуваштар, башқұрттар өмір сүрді. Славяндардан басқа, христиан дінін қабылдағаннан гөрі, басқа халықтар христиандарға, мұсылмандарға және пұтқа табынушыларға бөлініп, конфессиялық түрде біріктірілмеген.

Алтын Орданың астанасы Ақтөбедегі Сараймен бірге Хорезмнің астанасы Үргеніш осы жолдағы негізгі сауда қалаларының бірі болды. Алтын Орда мемлекетінің жалпы мәдениеті туралы айтуға бола ма, жоқ па, ол даулы болып қала береді; шамасы, әрбір ірі қалада, Үргеншіден ескі Қырымға дейін монеталардың түріне, ғимараттардың түріне және т. б. әсер ететін.Хорезм өзіндік өмірі мен мәдени дәстүрлері болған. ең көне мәдениетпен басқа облыстарға қатты әсер еткен. Хорезмнің сауда маңыздылығына XIII және XIV ғасырлардағы Аму-дарияның да ықпал етуі мүмкін өйткені ол . Каспий теңізіне құйды. Ол кезде Каспий теңізіндегі сауда қатынастары бұрынғыға қарағанда әлдеқайда қарқынды болды; мұны оңтүстік жағалаудағы қалалар да, Баку де пайдаланды және XIV ғасырда салынған, бастапқыда, мүмкін, Еділдің орнына салынған, Астрахань [9,с700]. Жоғарыда айтылғандай, Алтын Орда мемлекетінің сауда өміріне ұйғыр, қытай және негізінен мұсылман саудагерлері қатысты, олар Алтын Ордаға жиі келіп, сауданы дамытуға ғана емес, сонымен бірге осы мемлекеттің саяси және мәдени өміріне белгілі бір әсер етті. Мұсылман саудагерлері, көбінесе елшілердің функцияларын орындай отырып, Исламның Алтынорда көшпелі феодалдар арасында таралуына барлық жағынан ықпал және жергілікті халықтарға қатар дінді тараттты. [15,с40].

Жалпы, әртүрлі елдердегі саудагерлер тобының өкілдері ұлттық, діни айырмашылықтарға қарамастан, осы мемлекеттердің тұрғындарына қарағанда бір-біріне көбірек ұқсастықтарға ие болғанын атап өтуге болады. Алтын Орда саудагерлері мемлекетте, соның ішінде қоғамда да әртүрлі функцияларды атқарды. Саудагерлер мәдениеттің негізгі компоненттеріне-дінге, тілге, әдебиетке, сәулет өнеріне, қолөнер өндірістеріне айтарлықтай әсер етті. Тарих бойы Еуразияның кең аумақтарында әртүрлі тілдерде сөйлейтін отырықшы және жартылай көшпелі халқы бар көптеген танымал халықтар мен мемлекеттер дамыды. Олардың ішіндегі ең үлкен ізді, сөзсіз, XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап XV ғасырдың басына дейін моңғолдардың жаулап алуынан кейін құрылған Алтын Орда қалдырды. Орта Азия мен Қазақстанның, Еділ мен Солтүстік Кавказдың көптеген халықтарын өз қамқорлығында ұстады; Еуразияның көршілес және алыс елдерімен тығыз сауда-экономикалық, мәдени және

әскери-саяси байланыстар орната алған қуатты экономикасы, жақсы құрылған басқару жүйесі бар мемлекет. Бұл байланыстар жүйесінде саудаға ерекше маңызды орын берілді.

Сауда-саттықты тауар алмасу процесі ретінде сипаттауға болады, алдымен айырбастау, содан кейін ақша сипатында болады, онда адамдар ежелден бері артық өндірісті олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажет өнімге айырбастады. Әрине, Шыңғысхан билігіне дейін сауданың мемлекет өміріндегі рөлі бағаланбаған деп санауға болмайды. Көшпелі халықтар әрқашан өздерінің артықшылықтарын отырықшы тайпалар өндіретін тауарларға айырбастауды жөн көрді. Мұндай тауар алмасу мүмкін болмаған немесе қиын болған кезеңдерде олар көрші елдердің отырықшы тұрғындарына жорықтар ұйымдастырды. Дегенмен, орта ғасырларда Азия халықтары үшін сауданың маңыздылығы одан әрі өсті. XIII ғасырда Шыңғыс ханның басшылығымен Біріккен Мон-голдар басқа халықтарды бағындырғаннан кейін, олар мемлекеттік саясаттың негізін маңызды сауда жолдары мен қолөнер орталықтарын қолға түсірді. Алтын Орда саудагерлерінің сауда қызметі Еуразияның барлық қол жетімді және белгілі, экономикалық тұрғыдан игерілген кеңістіктерінде белгілі бір түрде өрбіді. Бұған мемлекеттің орасан зор аумағы да, көптеген сауда жолдарының бір қолында болуы, сондай-ақ Халықаралық экономикалық байланыстардың дамуына ықпал еткен билеушілердің саясаты да ықпал етті. Сондықтан Алтын Орданың пайда болуы Шығыс пен Батыстың диалогына ғана емес, бүкіл әлемдік өркениеттің дамуына түрткі болды деп айту заңды. Әрине, Батыстың Шығыспен диалогында шешуші рөл атқарған Алтын Орданың сауда-экономикалық байланыстары бос айда пайда болған жоқ. Біздің зерттеулеріміз көрсеткендей сауда жолдары өзен сияқты мысалы, моңғолға дейінгі дәуірде ұлы Еділ, Кама, Днепр жолдары қарқынды жұмыс істеген, олардың кішігірім тармақтары бар; X ғасырдың басында қозғалған керуен жолы. Бағдад елшілігі орта Еділге және т. б., Шыңғыс дәуірінде де белсенді жұмысын жалғастырды. Біздің ойымызша, бұл жолдардың барлығы Орта ғасырлар дәуіріндегі әлемдік саудада жетекші рөл атқарған Ұлы Жібек жолының солтүстік тармақтары ғана болды. Сонымен қатар, олар солтүстік аймақтардан бұрынғыдай тауарларды (аң терісі, аң терісі, былғары, бал, балауыз, балық және т.б.) шығаруды жалғастырды; импорт тізімінде айтарлықтай өзгерістер болған жоқ (қымбат мата, көркем керамика, асыл тастар және т. б.).

Алайда, Алтын Ордадағы халықаралық сауданы ұйымдастыруды қарастырған кезде бірден назар аударатын түбегейлі маңызды өзгерістерді байқамау мүмкін емес: керуен-сарайлары бар абаттандырылған және ең бастысы қауіпсіз жолдар, бүкіл елдің аумағында бірыңғай кедендік баждар өте төмен; көпестер серіктестіктері ("Ортақшы " деп аталады-көтерме сауданы қолдайтын хандар саясаты; және билікті арттыруға бағытталған хандар саясаты, яғни елдің қоғамдық-саяси өміріндегі саудагерлердің орны мен рөлі және т. б. Осының барлығының күтілетін нәтижесі мемлекеттің бұрын-соңды болмаған сыртқы сауда белсенділігі, Жошы ұлысының экономикалық өркендеуіне, оның халықаралық ауқымдағы ұстанымын нығайтуға ықпал ететін Шығыс (бірінші кезекте) және Батыс елдерімен байланыстың қарқындылығы болды. Жазбаша құжаттар, археологиялық және нумизматикалық материалдар Алтын Орданың сыртқы саудасының ауқымын айқын көрсетеді. Қытайдан, Үндістаннан, Ираннан, Сириядан, Египеттен Алтын Орда ғана емес, сонымен қатар орыс князьдіктері мен батыс елдерінен дәл импортталатын заттардың (фаянс, Фарфор, селадон және шыны ыдыстар-иә, зергерлік бұйымдар, асыл тастар, тіпті жібек матаның сынықтары) көптігі таңқаларлық. Жазбаша дереккөздерге сүйенсек, Орда қалаларынан экспорттың маңызды баптарының бірі, қолөнер өндірісінің кейбір түрлерінен басқа, тірі тауар болды: мал (ең алдымен жылқы) және құлдар. 1335 жылы Танадан Бейжіңге саяхат жасаған флоренциялық көпес Франческо Балдуччи Пеголоттидің куәлігі бойынша Қытайға барар жолда куман тілін қолдануға болады.

Бірінші кезекте нумизматикалық мәліметтермен құжатталған саудагерлердің сауда белсенділігінің максимумы XIII – XIV ғасырлардың соңында белгіленді.

Қолда бар дереккөздер Шығыс көпестерінің Алтын Ордасының сыртқы саудасында, көбінесе орта азиялықтардың делдалдығымен, Шығыс Еуропа орталықтарына қолөнер өндірісінің жоғары сапалы тауарларын (мата, керамика, шыны) ғана емес, сонымен қатар дәмдеуіштерді, парфюмерияны, әртүрлі дәрі-дәрмектерді жеткізуде белсенді рөл атқаратынын көрсетеді. Батыс нарықтарында жоқ және сондықтан да қолданылады, әсіресе халықтың бай топтарының арасында сұраныстың артуы себепті.

Әрине, саудагерлердің сыртқы саудадағы ерекше жағдайы ескеріледі . Бізде бар материалдар Алтын Ордада көрші мемлекеттердің жоғары лауазымды шенеуніктері арасындағы дипломаттардың, делдалдардың міндеттерін ерекше функцияларынан басқа жиі орындайтын биліктің қамқорлықтарын пайдаланатын саудагерлердің ерекше әлеуметтік қабатын қалыптастырғаны туралы қорытындыға келуге мүмкіндік береді. Еуразияның кең кеңістігінде жалпы ақпараттық өрісті құрудағы саудагерлердің маңызды рөлі белгілі.

Тоқтамыс билігінің соңында халықаралық және ішкі сауда орталықтары болып табылатын маңызды Алтын Орда қалалары құлдырайды немесе Тимурдың Алтын Ордаға жорықтар нәтижесінде мүлдем тоқтайды. 1388 жылы Тамерлан негізінен түбегейлі Үргенштi қиратты, ал 1395-1396 жылдары Еділдің Сарай әл-Джадид, Қажы-Тархан, Бельжамен, Укек қалалары, сондай-ақ Азақ, Маджар және Жошы ұлысының басқа да қалалық орталықтары қатты қиратылды.

Хандардың күшті орталық билігінің құлдырауы және одан кейінгі-рулардың және, ең алдымен, олардың саудасының құлдырауы Ұлы Жібек жолының негізгі трассаларының оңтүстікке қарай жылжып, Орта Азия, Иран және Левант арқылы ескі маршруттармен қайта жүруіне байланысты болды. Бұл қуатты Тимур мен Тимуридтер империясының құрылуымен қамтамасыз етілді. Жібек жолының солтүстік тармағы бұрынғы маңызын жоғалтты. Сауда жолдарының өзгеруіне және Шығыстың сауда орталықтарының қозғалысына байланысты Жошы Ұлысы Еуразия саудасынан өзінің артықшылығын жоғалтты.

Жалпы, Алтын Орда ортағасырлық дәуірдің сауда державасы болды деп айту артық айтқандық емес. Сауда, ең алдымен, қалаларда және қалалар арқылы жүргізілді. Моңғол шапқыншылығы мен моңғол мемлекеттерінің, соның ішінде Алтын Орданың қалыптасуының барлық ауыр зардаптарымен бұл оқиғалардың Шығыс пен Батыстың байланысын орнатудағы маңызы зор екені сөзсіз. XIII-XIV ғғ. екінші жартысында батыс пен Шығыстың диалогы жарқын болды. Бұл диалогта Алтын Орда қалалары өздерінің айрықша ерекшелігімен танылды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Пириев В.З. Мухаммад ибн Хиндушах Нахчивани о некоторых во-просах организации торговли // Ближний и Средний Восток. История и эко-номика. – Т. 1. – М., 1967. – С. 193–196.

2. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 232 с.

3. Манылов Ю.П., Юсупов Н.Ю. Караван-сараи Центрального Устюрта XIV в. (в пределах Каракалпакской АССР) // СА. – 1982. – № 1;

4. Старков К. Караванные пути и караван-сараи в Средней Азии // Новый Восток. – 1924. – № 6. – С. 196–204.

5. Халиков А.Х., Шарифуллин Р.Ф. Караван-сарай древнего Биляра // Иссле-дования Великого города. – М., 1976. – С. 75–100.

6. Пугаченкова Г.А. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – С. 235.

7. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии / Отв. ред. В.М. Массон. – Л.: Наука, 1973. – 390 с.

8 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 478 с.

9. Бартольд В.В. Сочинения. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – Т. II. – Ч. I. – М., 1963. – С. 700.

10.Мункуев И.Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. Надгробная надпись на могиле Елюй Чу-цая. – М.: Наука, 1965. – 224 с.
11.Калан Э. Золотая Орда (Улус Джучи) и страны Востока: торгово-экономические взаимоотношения во второй половине XIII – XIV вв. / Отв. ред. проф. Ф.Ш. Хузин. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджа-ни АН РТ, 2012. – 156 с.
12.Clot A. Kölelerin İmparatorluğu Memlukluların Mısırı. (1250–1517) / Çev. Turhan Ilgaz. – İstanbul: Epsilon Yayınları, 2005. – S. 192.
13.Кадырбаев А.Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии в XIII–XIV вв. – Алма-Ата: Изд-во «Гылым», 1990. – 160 с.
14.Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII–XIV вв. – Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1956. – 420 с.
15.Амин аль-Холи. Связи между Нилом и Волгой в XIII–XIV вв. / Пер. с араб. З.И. Левина. – М.: Восточная литература, 1962. – 40 с.

РИТУАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС УЛУСА ДЖУЧИ НА ИСТОРИЧЕСКОЙ ТЕРРИТОРИИ УЛЫТАУ (К ВОПРОСУ ОБ ИССЛЕДОВАНИИ)

Усманова Э. Р.
Карагандинский университет им. академика Е. А. Букетова,
Институт археологии им. А. Х. Маргулана КН МОН Республики Казахстан,
Южно-Уральский государственный университет, Челябинск, Россия,
Институт археологии имени А. Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан
Научный сотрудник

Дмитриев Е. А.
Карагандинский университет им. академика Е. А. Букетова
Сарыаркинский археологический институт
Научный сотрудник

Макен А. Б.
Карагандинский университет им. академика Е. А. Букетова
магистр гуманитарных наук, старший преподаватель

Паршин Ю. Е.
Археолог, гуманитарий

Он постановил уважать все исповедания, не отдавая предпочтения ни одному. Все это он предписал, как средство быть угодным Богу.
Великая Яса, 11.

Горный массив Улытау (Улытауская обл., Республика Казахстан) – это природно-культурный ландшафт в центре Сарыарки (народный топоним Казахского мелкосопочника), где природные объекты сочетаются с объектами культуры. Историческая территория Улытау с большим количеством культурных и археологических памятников – это общее, условное название, которое отражает историзм событий, произошедших в этом регионе.

Историко-культурный объект Улуса Джучи на исторической территории Улытау. В 2010–2011 гг. в ходе полевых обследований, проведенных экспедицией Научно-исследовательского института по проблемам культурного наследия номадов (директор к.и.н. И. В. Ерофеева, 2006 – 2011 гг.) совместно с заповедником-музеем «Улытау» (директор Б. С.

Кожахметов, 2010–2021 гг.), был выявлен в урочище Карасуыр (северо-западная Бетпакдала, южные отроги гор Улытау) одноименный погребальный комплекс (N – 47°10′; E – 65°30′). В ложбинах между сопками находилось около двадцати погребальных сооружений, было раскопано четыре погребения из них. Абсолютное датирование по радиоуглеродному методу и антропологическое определение захороненных, анализ погребального инвентаря установили этнокультурную и религиозную принадлежность воинов, дату их погребения: конец XIII – начало XIV вв. Погребальный комплекс был оставлен потомками монголов-завоевателей Чингиз-хана. В конце XIII – начале XIV вв. джучидские кланы владели Дешт-и-Кыпчаком от Эмбы до Иртыша и от Южной Сибири до низовий Сыр-Дарьи [1, с. 106–113].

Комплекс в урочище Карасуыр является одним из первых известных военных погребальных объектов в Улытау со скоплением воинских захоронений Улуса Джучи, которые, возможно, характеризует зону военного конфликта в конце XIII – начале XIV вв.

В 2023 году, то есть через 12 лет были продолжены раскопки ритуально-мемориального комплекса Карасуыр. В ходе которых было вскрыто дополнительно четыре погребения.

Мемориально-ритуальный комплекс Карасуыр. Раскопки 2011 года. Общая характеристика. Воинское снаряжение трех из пяти раскопанных погребений содержит берестяные колчаны, железные и костяные наконечники стрел, фрагменты ламинарного доспеха, кресала, железные ножи, фронтальные костяные накладки на лук.

Черты монгольской культуры погребения проявляются в ориентировке умерших на север и северо-восток, в помещении в изголовье умершего частей овцы (главным образом, передней или задней ноги, позвонков). Ритуал установки ноги мелкого рогатого скота доминирует в обрядах монгольских племен с XI века и является культурно-определяющим признаком погребального обряда Улуса Джучи XIII–XIV вв., привнесенным монголами в ритуальную практику Дешт-и-Кыпчака [2, с. 53]. К культовым вещам относятся бараний астрагал с тремя насечками и баранья лопатка со срезанным краем, которые использовались для гадания у монгольских и тюркских народов. Как пережиток шаманизма этот вид гадания для монголов, хазаро-монголов и калмыков (Далны Мэргэ) сохранился до настоящего времени [3, 2016].

В воинских захоронениях присутствуют культовые буддийские предметы: плита с изображением бурхана (погребение № 1); колокольчик и железный крюк (погребение № 2). Колокольчик встречается в шаманских и народных буддийских ритуалах на Алтае и Тибете, обязательно сопровождается ваджрой, но иногда ваджра может быть заменена крюком [1, с. 112]. Эти предметы отражают религиозный характер погребальной практики могильника Карасуыр с чертами тибетского буддизма, адаптированного на обыденном уровне по отношению к традиционным ритуалам монгольского шаманизма, который распространяется среди монгольских правителей с середины XIII в.

Итак, погребальный инвентарь мемориально-ритуального комплекса Карасуыр содержит вещи воинского и культового облика, указывающего на сочетание воинских и сакральных функций у захороненных воинов (погребения № 1 и № 2). Датировка установлена радиоуглеродным анализом кости ребра из погребения кургана № 1, которая выполнена в Университете Аризоны. Радиокарбонный возраст образца (лабораторный номер AA103462) 707 +/- 44 BP. Калибровочный интервал, рассчитанный в программе Calib 7.1 с использованием калибровочной кривой IntCal-13, устанавливает календарный возраст погребения между 1260–1300 гг. н. э. (1-сигма) или 1220–1320 гг. н. э. (2-сигма). Погребальный комплекс может датироваться концом XIII – началом XIV вв. [4, с. 166]. Эту дату подтверждает набор предметов золотоордынского вооружения и амуниции:

наконечники стрел, фрагменты ламинарного доспеха, костяные накладки на лук [5, с. 169–181].

Краниологическая характеристика: курган № 2 – погребенный мужчина в возрасте 25–30 лет; курганы №№ 1, 3, 5 – погребенные мужчины в возрасте 40—55 лет [6, с. 178–179]. Захороненные в курганах №№ 1, 2, 3 относятся к центрально-азиатской монголоидной расе, представителями которой, являются монголы, калмыки, буряты. Погребенный из кургана № 5 является европеоидом и демонстрирует кавказский тип внешности, близкий к кавкасионскому антропологическому типу: большой нос с горбинкой, широкие скулы, развитые надбровные дуги. Скорее всего, он попадает в этот воинский отряд вследствие монгольских завоевательных походов на Северный Кавказ и в Восточную Европу в 1236–1246 гг., что, в принципе, совпадает с абсолютным датированием могильника между 1270–1320 гг. н. э. [7, с. 54, 58].

Мемориально-ритуальный комплекс Карасуыр. Исследования 2023 года. Предварительные выводы. Погребальные сооружения овальной формы, размером 4–5 м, высотой 0,5–0,7 м едва заметны в ложбинах сопки. Их насыпи весьма похожи на природные скопления камней, образовавшие из-за обвала камней. В результате высотной съемки комплекса Карасуыр, произведённой исследовательской группой Карагандинского университета им. академика Е. А. Букетова, Сарыаркинского археологического института были установлены следующие позиции погребений:

- погребальные сооружения находятся в трех главных ложбинах склонов сопки Карасуыр;
- они ориентированы на вершину сопки, где находится насыпной курган;
- местонахождение комплекса носит скрытый характер внутри ложбин;
- в каждой ложбине находится определенное количество сооружений, которое зависело, скорее всего, от статуса погребённого и гендерной принадлежности

Распределение погребальных сооружений в ложбинах зафиксировано в следующей последовательности.

Ложбина № 1. Погребение, которое находилось ближе всех остальных к вершине сопки. Единственное захоронение, в котором умерший был уложен в деревянную раму. Погребальный инвентарь выключал в себя, кроме принятых в обряде наконечников стрел и стремян, накладки на лук – берестяной колчан с ножом. Условно ложбина получила название «лидерская». По всей видимости, в ней был одиночно захоронен ведущий воин этого воинского отряда.

Ложбина № 2. В ней находилось всего два погребения, которые принадлежали женщинам. Верхнее погребение имело редкий вид погребального инвентаря: бронзовое китайское зеркало с изображением сцены в саду; чаша со цветной эмалью. Под головой/черепом погребенной была оформлена имитация подушки из суглинка. Условно погребение было обозначено «китайская наложница». Второе погребение находилось ниже первого по ложбине. Весь его инвентарь говорил в пользу предположения, что здесь захоронена женщина, имевшая отношение к исполнению религиозного культа: лопатка барана, обрезанная по краю; птичья косточка, которая играла роль амулета. Здесь также находилось бронзовое орнаментированное зеркало. Погребение условно было названо «шаманским». Очевидно, что существовало правило гендерного статуса в размещении погребений умерших по полу в ложбинах: «мужская, воинская» и «женская» ложбины.

Ложбина № 3. В ней сосредотачивалось шесть погребальных сооружений. Из них три были раскопаны в 2011 году. Верхнее погребение и следующее за ним другое погребение (курганы № 3 и № 1, раскоп 2011 г.), по всей видимости, принадлежало воинам высшего ранга. В погребальном инвентаре которых присутствуют колчаны, наконечники стрел,

фрагменты амуниции и ламинарного доспеха, кресала. Именно в кургане № 1 была обнаружена плита с изображением бурхана (божество у монгольских буддистов) и предметы шаманской атрибутики вместе с вооружением. Ниже этих погребений находилось погребение (курган № 5, 2011 г.), погребальный инвентарь которого не содержал вооружения, и принадлежало захороненному европеоиду, который, скорее всего, относился к обслуживающему контингенту воинского отряда.

Внизу ложбины № 3 было раскопано погребение (2023 г.), которое и символически завершало погребальный ряд этой «воинской» ложбины. Погребальный инвентарь данного погребения содержал железные наконечники стрел, удила, стремена (уложенные под голову), кресало и два бронзовых предмета, по всей видимости, один мог быть наручнем, другой - наконечником для кого-то вида вооружения.

Сульде (сульдэ) – жизненная сила. Характерной чертой ритуалов раскопанных погребений в 2023 году, впрочем, как и в 2011 году, является наличие жертвенных закладов в виде позвонков, отдельных конечностей, сочленений бедренной и берцовой кости барана, или отдельной берцовой кости овцы. Позвонки как правило помещались под тазовые костит погребенного, кость ноги барана вкапывалась у черепа или руки. Эти заклады связаны с понятием сульде. Изучив верования монголов, специалисты называют сульде (сульдэ) – одной из душ животного, человека или божества, содержащей в себе жизненную силу и удачу конкретной особи или индивида. Монгольские шаманы проводили обряды, призванные привлечь на свою сторону сульде верховного бога Тэнгри, чтобы заручиться его поддержкой. Для этого совершались жертвоприношения [8].

Предстоит изучить символику ритуалов комплекса Карасуыр, понять их магический смысл, который был вложен в их предметы и действия. Зафиксированы интересные детали погребального ритуала, как например: стремена, помещенные под голову умершего воина. Или отдельные фаланги пальцев кистей рук, уложенные в ряд вдоль бедренной кости ног. Это сознательно сделанная выкладка, а не работа грызунов. Вероятно, эта сакральная традиция, обозначенная термином сульде – есть способ сохранения жизненной энергии, которая способна зачищать кочевников в их жизни.

Сопка Карасуыр – образ Мировой горы. Сопка Карасуыр является самой высокой в окружности 30 км в данной местности. На ее вершине есть насыпной курган, который, скорее всего, по своему облику датируется ранним железным веком, а в золотоордынском ритуале, возможно, играл роль обоо. Культ обо/обоо (монг/ obuya — насыпь) входит у кочевников в систему шаманистических или квазирелигиозных ритуалов поклонения священной Мировой Горе, которые были связаны с культом поклонения духам предков, местности и военно-политических лидеров.

Обоо выстраивалось на вершинах невысоких гор, сопок, возвышенностях, с которых просматривался весь окружающий ландшафт. Обоо стал самостоятельным культовым объектом, воплотив в своей форме каменной насыпи образ Горы [9, с. 311–314]. Локация воинских погребений по отношению к вершине сопки соотносится с монгольскими и буддийскими представлениями о Мировой горе. Высотная съемка дроном помогла выявить особенности расположения погребений относительно вершины сопки. Очевидно, что мемориально-ритуальный комплекс Карасуыр воинов-джучидов был создан по законам культа поклонения Мировой горе и родовым предкам.

«Тайные погребения». Погребальный обряд, который осуществлялся по отношению к умершим из рода Чингиз-хана «золотого рода борджигинов» носил тайный характер [10, с. 121]. Некая «секретность» и желание отвести от людского взгляда присутствуют в местонахождении воинских погребений в ложбинах сопки Карасуыр. На видимой поверхности склонов сопки они почти незаметны, однако хорошо фиксируются при

высотной фотосъёмке дроном. Возможно, укрытый характер погребений из урочища Карасуыр обусловлен причинами смерти захороненных воинов. По своему происхождению они вряд ли могли относиться к представителям рода Чингиз-хана. Скорее всего, это солдаты военного подразделения джучидского войска. На костях захороненных нет следов рубленных повреждений, отсутствуют травмированные кости, которые могли возникнуть в результате военного столкновения. Палеогенетический анализ костных останков одного из захороненных (погребение № 5, 2011 г.) указал в его биологическом материале наличие вируса гепатита В [11, p. 418–423]. Скорее всего, причиной смерти воинского отряд, следовавшего на военные действия или наоборот возвращавшихся после военных действий, могла быть эпидемия гепатита или другой инфекции. В ходе исполнения погребального обряда последовала необходимость замаскировать погребения умерших воинов и женщин, которые были при отряде, на поверхности земли в ложбинах, по пути следования весенних водных потоков.

Подобная своеобразная черта монгольских погребальных обрядов сохранилась у ойратов Монголии и калмыков. В XIX веке калмыки для захоронений выбирали места рядом с сезонным расположением калмыцкого хотона, как правило, в небольшой впадине или неглубокой балке [12, с. 117]. Захчины (одна из групп ойратов в Западной Монголии) для захоронений предпочитали «<…> большую и раздольную ложбину, где свободно могли бы разместиться все пять видов домашнего скота» [13, с. 116]. Скорее всего, это свидетельствует о представлении о загробном мире, как новом кочевье, что подтверждается названием выбора места захоронения – «нутагсонгох» – «выбирать кочевье» [14, с. 169].

Работа выполнена: по научно-исследовательскому проекту Комитета науки МНВО РК AP09259147 «Культура кочевого населения Сарыарки в Средневековье (по материалам погребальных и ритуальных комплексов)»; по научно-исследовательской теме №18-ВГ-23 «Военное дело Улуса Джучи на исторической территории Улытау в XIII –XIV веках (по материалам мемориально-ритуального комплекса Карасуыр)» внутривузовского гранта НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,

Список использованной литературы и источников:

1. Усманова Э. Р., Дремов И. И., Панюшкина И. П., Колбина А. В. Монгольские воины Улуса Джучи по материалам могильника Карасуыр, Улытау // Археология, этнография и антропология Евразии. Том 46. № 2. 2018. – С. 106–113.
2. Костюков В. П. Улус Шибана Золотой Орды в XIII–XIV вв. Под ред. И.М. Миргалеева. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. – 200 с.
3. Мохаммади И. Далны Мэргэ – 2016. – URL: http://asiarussia. ru/news/12322/ (дата обращения, 01.03.2017).
4. Усманова Э. Р., Дремов И. И., Панюшкина И. П. Монгольские захоронения конца XIII – XIV вв. Могильник Карасуыр, Улытау // Булатинская битва: история исследований. Улытау: Нац.ист-культ и природный заповедник-музей «Улытау», 2015. – С. 162 – 173.
5. Худяков Ю. С. Вооружение кочевого населения северо-восточных районов Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. – Казань: Фэн, 2010. Вып. 2. – С. 169–180.
6. Колбина А. В. Антропологический облик воинов из захоронения конца XIII – XIV вв. Могильник Карасуыр, Улытау. // Булантинская битва: история исследований. Улытау, 2015 г. – С. 174 – 189.
7. Бубенок О. Б. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII – XV вв.). Киев: «Истина», 2004. – 324 с.
8. Дмитриев С. «Сульде: к проблеме истории формирования военно-политической терминологии средневековых кочевников Евразии» // Сб. «Mongolica-V», Санкт-Петербург, 2001 г.
9. Топоров В. Н. Гора // Мифы народов мира. Том первый. – М.: Изд-во Советская энциклопедия. 1980. – С. 311– 314.
10. Дробышев Ю. И. Похоронно-поминальная обрядность средневековых монголов и ее мировоззренческие основы // Этнографическое обозрение. – 2005. – № 1. – С. 119–140.
11. Mühlemann B., Jones T.C., Damgaard P.B., Allentoft M.E., Shevnina I., Logvin A., Usmanova E., Panyushkina I.P. et al. Ancient hepatitis B viruses from the Bronze Age to the Medieval period // Nature 557: 418–423, 2018.

12. Смирнов П. А. Путевые записки по Калмыцким степям Астраханской губернии. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1999. – 248 с.
13. Мэнэс Г. Материалы по традиционной похоронной обрядности захчинов МНР конца XIX-начала XX в. //Традиционная обрядность монгольских народов. Новосибирск: Наука, 1992. – С. 112–127.
14. Шараева Т. И. Обряды жизненного цикла калмыков (XIX В. - нач. XX В.). Элиста: НПП «Джангар», 2011. 223 с.

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ УЛУСА ДЖУЧИ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

Фадеева А., ученица 11 класса
КГУ «Средняя общеобразовательная школа имени Шапық Шөкин города Павлодар»
Научный руководитель: **Каримова М.Г.**

История Улуса Джучи, действительно, интересна и наполнена различными факторами, проблемами и величественным наследием. Предлагаю разобраться с этим. Я считаю, что положение, которое занимает Золотая Орда в истории развития и оседлых обществ Средней Азии и Восточной Европы, однозначно, предопределило интерес разных ученых и наций. Хан Бату(Батый)-предводитель монгольских походов на чем и основан Улус. Современные исследователи отдельные внутриполитические аспекты истории Страны Джучи еще не получили, что говорит об вызываемом интересе в обществе. Государство с центром в нижнем Поволжье было многоукладным и многонациональным. [1, с. 5-80]

Помимо этого, в Золотой Орде было более 25 ханов, следовательно, у каждого свои устои, принесенный вклад и ход событий. До сих пор ведутся дискуссии о значении Золотой Орды в истории народов Евразии. Казахское ханство как исторический преемник появилось именно на культурно-исторической основе Улуса Джучи.

Документы джучидской канцелярии показали, что Улус Джучи позднее, в конце XIV века, стал называться Улуг Улусом – Великим государством-заимствование наименования империи Чингисхана.

Проблемы и внутриполитическая история

Период 60-70-х годов XIV столетия является одним из наименее изученных этапов истории Улуса Джучи. Речь идет об Междоусобных воинах в Поволжье.

Улуса Джучи в 60-70-е годы XIV века разрозненны, противоречат друг другу. Данное положение следует признать показателем политической централизации и территориальной целостности государственного образования. Последующий двадцатилетний период истории Улуса Джучи, охарактеризованный русскими летописцами как время «Великой замятни», определяется начавшейся ожесточенной междоусобной борьбой за верховную власть и политико-территориальным распадом на ряд владений.

Укрепление феодальных отношений, возникновение новых местных центров ослабили центральную власть. Падение авторитета ханской власти, утрата важных экономических районов, вызвали рост недовольства со стороны представителей знати, выступавших за сближение с мусульманским населением городов и купечеством.

Ослабление внешнеполитической активности во время правления хана Бердибека (1357 – 1359 годах) привело к усилению сепаратистских устремлений. В годы «Великой замятни» крупную роль играл Мамай. Он правил через марионеточных ханов. Кстати, он не Чингизид. Интересно, что целых 20 ханов сменилось в непростой период. Итогом «Великой замятни» является экономический и торговый кризис, ослабление армии, нестабильность государственных устоев Страны Джучи. Отсутствие сильного правителя, способного

удержать страну от внутренних кризисов не хватило для сохранения Золотой Орды. Конечно, были сильные правители (например, Тохтамыш), но этого не хватило на дальнейшие процессы. С конца XIV века наблюдалось разложение государства, многие ханы спешили образовать свои независимые улусы. Подвластные монголам территории начинали бунтовать, так как происходило ослабление Золотой Орды. [1, с. 5-80] [3, с. 45-50] [5,с. 1]

Историко-культурное наследие

Историческим преемников Страны Джучи является Казахское ханство и появилось на культурно-исторической основе.

После распада Золотой Орды на огромных евразийских пространствах появились Казахское, Сибирское, Астраханское, Казанское, Бухарское, Хивинское, Касимовское ханства, а также Ногайская орда. «Прежде всего, важно понимать, что Золотая Орда была одной из могущественных и крупнейших империй своего времени с блестящей культурой, прекрасными городами, обученной армией, налаженной системой административной службы. На ее территории мирно проживали многие народы, исповедовавшие разные религии, говорившие на разных языках. Их сосуществование явило собой редчайший для средневековья пример культуры диалога, взаимного обогащения, уважения к иному и недискриминации», – отметил Даурен Абаев, подчеркивая, что Правительство Казахстана продолжит поддерживать научные и культурные проекты, посвященные Золотой Орде. Чокан Валиханов указывает: “Во всех ярлыках Золотая Орда называется Ұлұг ұлыс... Мне кажется, слово орда имело и прежде в Золотой Орде такое же значение, как теперь у киргизов и калмыков, и означало в обширном смысле место столицы хана, в тесном – его ставку. Золотая Орда – золотой шатер и юрта, в которой сидел хан”.

“Впоследствии оно обратилось в название городских ставок, где жили ханы. Так что слова ак орда, кук орда, сары орда нужно принимать не как название улуса, а как название главной стоянки, резиденции ханов”. [4,с. 1]

Историческая память

Особое внимание выделю мавзолеям, памятникам, письменным источникам и легендам.

Старший сын Чингиз-хана, по поверьям, похоронен в мавзолее Улытау. Мавзолей выполнен в стиле исламской архитектуры XIV в. А.Х. Маргулан, исследовавший погребения мавзолея, предположил, что в этом мавзолее захоронен Джучи хан. Мавзолей назван в честь хана и по сей день является памятным местом. [6, с. 1] В XVI в. Утемиш-хаджи писал о смерти Джучи: «Когда Йуджи-хан отправился в вилайат Дашт-и Кыпчака, он достиг известного Улуг-Тага. Однажды, когда он вышел на охоту в горах, ему повстречалось стадо марал-кийиков. Он начал пускать стрелы и преследовать их, но упал с коня и свернул себе шею и умер. Так погиб Йуджи-хан». Где Улуг-Таг-это горы. [7, с. 28]

Интересно, что, вероятно, сложение первых легенд относится к XV–XVI вв., к тому же периоду, когда появляются первые письменные свидетельства о смерти Джучи на охоте. Обычай ставить каменные надгробия с эпитафиями появился в период подчинения правителям Золотой Орды.

По официальным данным, время в значительной степени обследована территория распространения мусульманских могильников с эпиграфическими памятниками и выявлено около 400 эпитафий XIII—XIV вв. Часть из которых нехорошей сохранности, часто содержит лишь несколько слов или строки из сур Корана. Самые древние известные эпитафии имеют дату 1244 г. Интересно, согласно легенды, дворец хана был украшен золотом, поэтому Орды начала называться Золотой. Не могу не выделить работу Чокана Валиханова. Чокан Валиханов в свое время писал: «По преданиям своим киргизы (казахи. – авт.) почитают себя потомками татар Золотой Орды, которая в героических поэмах-джирах

называется «Ұлұг ұлыс Ноғайлынын Ауыр йурт». В другом документе ученый пишет: «Образовался не ранее XIV века при распадении Джучиева улуса». Напрямую связывает появление казахов как отдельной этнокультурной общности с падением Золотой Орды. [2, с. 10, с. 85]

Улус Джучи, можно назвать выдающийся городской и степной средневековой культурой, культурой мозаичной архитектуры, а также майоликовой архитектуры, культурой стихов, лирики и глубокой философии, восточной мудрости и мусульманской духовности, культурой причудливых орнаментов и утонченной каллиграфии, монументальных культовых сооружений, древних каменных изваяний. Я считаю, что Золотая Орда могущественна.

Однако, Орда пришла в упадок по понятным причинам. Необузданная война за ханский престол и противоречие между потомками Джучи, недальновидная политика многих ханов, что подрывало устои. Отсутствие сильного правителя, способного удержать страну от внутренних кризисов, не хватило для сохранения Золотой Орды. С другой стороны, Страна Джучи оставила огромный след в истории и дальнейшем развитии государства, что до сих пор в стадии исследования. Однозначно, история существования Улуса Джучи увлекательна и обширна.

Список использованной литературы и данных:

1. «Улус Джучи в 60-70-е годы XIV века», Ю.Е. Варваровский, Академия Наук Республики Татарстан, 2008 год, с. 5-80
2. «Распад Улуса Джучи и элементы этнополитического единства тюрко-татарских государств Северной Евразии», И.Л. Измаилов, Институт археологии, А.Х. Халикова, Казань, 2015, с. 10, с. 85
3. «ВОСТОЧНЫЙ ДАШТ-И КЫПЧАК В XIII - НАЧАЛЕ XV ВЕКА» «Проблемы этнополитической истории Улуса Джучи», К. Ускенбай, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Центр исследований истории Золотой Орды им. М.А. Усманова, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК, 2013, с. 45-50
4. Международное Информационное Агенство, «Историко-культурное наследие Золотой Орды обсудили в Жезказгане», 2022, с. 1
5. «Великая Замятня», Междоусобная война в Золотой Орде в 1360–1380-х годах, А.Г. Мухаммадиев, с. 1
6. “Мавлозей Джучи-хана: реалии, легенды и обряд”, Археология евразийских степей, Усманова Э.Р., Ускенбай К.З., Кожа М.Б., Панюшкина И.П., Соловьева Л.Н., Ахатов Г.А., 2022, с.1
7. Утемиш-хаджи, 2017, с. 28

5 СЕКЦИЯ.
СЕКЦИЯ 5.

ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ СОВЕТСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Абдрахманова К.К., к.и.н.
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ассоциированный профессор кафедры археологии, этнологии и Отечественной истории

Увеличение интереса к истории повседневности в современной исторической науке было связано с «антропологическим поворотом» 1960 – 1970-х гг. в мировой историографии. Как считают историки данного направления, «если ранее в традиционной истории простой человек лишался исторической инициативы и присутствовал лишь в качестве пассивного объекта целенаправленной познавательной деятельности общества, то теперь, представление обычного человека о жизни, как и поступки в значительно большей степени, чем это было принято полагать, зависят от повседневного личного опыта индивида. Такие общественные категории как экономика, политика, идеология, законодательство существовали и действовали лишь опосредованно, «просеиваясь» сквозь призму жизненного опыта людей, вызывая определенные ответные реакции и действия» [1, с.35].

Изучение исторического прошлого непосредственно через его субъект, т.е. человека, положило начало становлению и развитию нового научного направления в исторической науке – истории повседневности.

Интерес к советской истории в зарубежной историографии возник с середины 1940-х гг. Первенство по исследованию следует отнести США. После окончания Второй мировой войны Министерствами обороны и военно-морского флота США были разработаны ряд программ по изучению СССР.

Однако, исследователи столкнулись с определенными проблемами, связанными с нехваткой специалистов (в том числе знающих русский язык), с отсутствием вообще литературы о Советском Союзе, а также русскоязычных книг, журналов, газет и т.д. Исследователь В.И. Меньковский в своей монографии приводит интересные факты, которые свидетельствуют о том, что правительство США за короткие сроки быстро исправило ситуацию [2]. В частности, были выделены государственные гранты университетам и колледжам по развитию программ по изучению Советского Союза. В 1946 г. ученым Г.Робинсоном в Колумбийском университете был образован Русский институт, который стал первым центром российских исследований. Антропологом К. Клукхоном в 1948 г. в Гарвардском университете был открыт Русский исследовательский центр. В 1950-е гг. были образованы центры русских, славянских и восточноевропейских исследований в двух калифорнийских университетах (Беркли и Лос-Анджелес), в университетах Индианы (Блумингтон) и Мичигана [2, с. 34]. Уже вначале 1950-х гг. подготовкой советологов занимались научно-исследовательские центры и институты Колумбийского, Гарвардского, Нью-Йоркского, Индианского, Калифорнийского и Вашингтонского университетов.

Аналогичные тенденции можно отследить в европейском научном сообществе. Особый интерес к истории Советского Союза проявился среди научных кругов Великобритании. Он был связан с победой над фашизмом и началом холодной войны. Если говорить об истоках зарождения советологии, то она возникла для того, чтобы предвидеть

возможные действия СССР. С этой целью правительство осуществляло целевое финансирование исследований по советской тематике. В 1949 г. благодаря ученым Д. Миллеру и Р. Шлезингеру в Глазго начал выходить журнал «Советские исследования» (Soviet Studies), который положил начало формированию советологической библиотеки [2, с. 35].

Также следует отметить, что на развитие англо-американской советологии большое влияние оказали эмигранты из Советского Союза и Восточной Европы. Для зарубежных исследователей эмигранты представляли собой большую ценность, так как они были лучшими знатоками истории и культуры, а также языка своего региона. Восприятие трудов англо-американских советологов среди эмигрантских кругов было неравнозначным. Эмигранты видели непонимание англо-американскими исследователями действительной картины советской жизни, советского быта, менталитета и ценностей советских граждан. Они стремились оценивать советскую историю через призму собственных западных ценностей и категорий, что, безусловно, вызывало противоположные оценки. Научная деятельность эмигрантов (Г. Вернадский, М. Карпович, Д. Даллин, М. Флоринский, Г. Флоровский, Р. Якобсон, С. Якобсон, Н. Ясный и др.) сыграла огромную роль в формировании школы славянских исследований в США и Европе.

Англо-американским советологам было очень сложно проводить исследования советского общества в условиях максимальной недоступности к архивным источникам. По мнению американского ученого Р. Конквеста тотальная фальсификация стала нормой в Советском Союзе, а изучение советской истории было похожим на написание истории античности, чем на исследование современной западной истории [3].

В начале 1950-х в англо-американских журналах были опубликованы ряд публикаций, где были предприняты попытки проанализировать особенности советского общества. Развитие сельского хозяйства в СССР, условия жизни и положение сельских жителей колхозов послевоенного периода стали объектом исследования в трудах американского экономиста Н. Ясного. Монография Н. Ясного «Социализированное сельское хозяйство СССР: планы и результаты» представляет собой чрезвычайно тщательный и подробный анализ советского сельского хозяйства с периода коллективизации. В ходе своих аргументов он резко критикует советскую статистику по развитию сельского хозяйства, а также советская индустриализация нанесла сильный удар по крестьянству [4]. В статье «Колхозы – ахиллесова пята советской власти» Н. Ясный рассказывает об удручающем положении сельских жителей. В частности, приведем цитату со статьи: «Все потребление обременено в СССР налогами с оборота, уровень которых не может быть даже вообразить нигде. Более 50% цен, уплачиваемых потребителями в СССР, является налог, а товары первой необходимости, такие как грубая ржаная мука или соль, облагаются еще более высокими налогами» [5, с. 150].

В своей очередной книге «Советская экономика в эпоху плана», вышедшей в 1951 г. Н. Ясный анализирует статистические данные за период с середины 1920-х до 1949 гг., по которым отследил механизмы ценообразования, а также выявил уровень доходов и расходов на социально-значимые направления в жизни советского человека (питание, здоровье, образование и т.д.) [6].

В 1957 г. между США и СССР было заключено первое культурное соглашение, которое, несмотря на содержание различных ограничений, дало возможность американским ученым поработать в Москве и Ленинграде. Результатом такой деятельности стала публикация трудов и монографий в духе социальной истории. К их числу следует отнести труд американских исследователей Алекса Инкелеса и Реймонда Бауэра «Советский гражданин: повседневная жизнь в тоталитарном обществе» (The Soviet citizen: Daily life in a

totalitarian society), выполненный в рамках Гарвардского проекта в начале 1950-х гг. [7]. Работа была написана на основе материалов интервью и воспоминаний советских эмигрантов в Европы и Америке в 1950-1951 гг., собранные членами проекта, а также личных впечатлений самих авторов монографии, которым удалось в период оттепели 1956 и 1957 г. побывать в Советском Союзе. К сожалению, по понятным причинам, авторам не удалось привлечь документы из советских архивов, но это ни в коем случае не снижает ценность данной работы. Тем более, что авторы, сравнивая материалы интервью и свои личные наблюдения впервые осветили такие аспекты как: общественное настроение и психология советских людей, семейные взаимоотношения, жизненный опыт советских граждан, социальная мобильность, уровень жизни и доходы населении, условия труда, советская культура и образование, городская интеллигенция, советское крестьянство, СМИ и население, власть и советское общество, проблемы религии, власти и общества, антисоветские протесты, проблемы лояльности в советском обществе и т.д.

Таким образом, за период с середины 1940-1960-х гг. в зарубежной историографии сформировалась новая дисциплина, именуемая как англо-американская советология, где методологической основой являлась «тоталитарная концепция», изучающая истоки и феномен сталинизма. Трудов в духе социальной истории было весьма мало.

Значительные сдвиги в англо-американской историографии произошли в 1970-1980-е гг. Именно в этом периоде ревизионизм стал «трендовым» направлением в западной историографии. Его суть заключалась в необходимости «ревизии» (пересмотра) многих устоявшихся положений и концепций в изучении советской истории. Представители нового направления в своих исследованиях кардинально изменили методологические подходы. Научный акцент был смещен с изучения классической «тоталитарной модели» на жизнь и деятельность общества и простых людей.

Судьбой советского крестьянства в период коллективизации заинтересовалась канадский ученый, историк Линн Виолла [8]. Автор впервые выносит на обсуждение повседневные формы и стратегии крестьянского сопротивления в СССР 1930-х и последующих годов (крестьянские восстания, бунты, «бабьи бунты»). Отдельные параграфы работы освещали деятельность рабочих-двадцатипятитысячников, участвовавшим в сталинской кампании коллективизации. По мнению автора, изучение феномена взаимоотношений власти и крестьянства имеют большое значение для понимания истории и культуры советского крестьянства в целом.

Весомый вклад в изучение советской повседневности был сделан известным американским советологом, профессором Чикагского университета Шейлы Фицпатрик. Свои научные изыскания в русле социальной истории она стала проводить еще с 1970-х годов. Одной из первых ее исследований было посвящено социальной мобильности в советском обществе в 1920-1930-х гг. [9]. Книга была написана на основе материалов, который был собран автором в период нахождения ее в Москве в разные годы. Сначала как студентки по обмену от Британского Совета в МГУ, а затем как участницей летних школ и различных грантов от Колумбийского университета. Ш. Фицпатрик на тот момент была практически единственной из зарубежных исследователей кому официально разрешили работать с фондами Центрального совета профсоюзов, фондами народного хозяйства, комиссариата тяжелой промышленности СССР и пр., хранившихся в Центральном государственном архиве Октябрьской революции, высших органов государственной власти и государственного управления (ЦГАОР СССР, ныне ГА РФ). Автор подробно изучила социальную мобильность среди городского и сельского населения. Отдельные главы были посвящены проблемам рабочего класса, профессиям, открытию и степени вовлеченности в профобучении. Впервые объективному анализу был подвержен «Шахтинский процесс» 1928 г., где ряд

руководителей и специалистов угольной промышленности СССР были обвинены в саботаже и вредительстве. Проблемы грамотности, образования, мобильности в сельской местности, классового расслоения среди советских крестьян, коллективизации и ее последствия были отражены автором во второй части ее книги.

Ш. Фицпатрик продолжила исследования в данном направлении и в последующие годы. В 1986 г. в журнале «Russian Review» (Российское обозрение) была опубликована статья Ш. Фицпатрик «Новые перспективы изучения сталинизма» [10], где автор подчеркивала необходимость пересмотреть методологию исследования советской истории в русле социальной истории. Однако, следует отметить, что в реальности для зарубежных советологов это было сложно из-за скудности материалов и отсутствия их доступа к архивным документам СССР.

Таким образом, развитие англо-американской советологии с середины 1940-х гг. до 1990 г. имела ряд особенностей, которые необходимо выделить. Развитие зарубежной советологии находилось под влиянием внешней политики и «холодной войны» между двумя господствующими мировыми системами: капитализм и социализм. Зарубежные академические исследования имели стабильное финансирование со стороны государственных органов, что, с одной стороны, давало им возможность проводить исследования, открывать научные центры, осуществлять длительные командировки, обучаться в СССР по обмену и т.д., с другой – ставила их под зависимость выполнения государственного (идеологического) заказа. Засекреченность и отсутствие доступа к советской литературе, архивным документам, прессе не давало возможности зарубежным советологам полноценно и объективно проводить исследования. Отсутствовало научное сотрудничество зарубежных советологов с советскими учеными из-за запретов и идеологических канонов. Не следует упускать из виду и тот факт, что англо-американская советология находилась под существенным влиянием идеологии «холодной войны», которая подпитывала определенную «ненависть» к коммунизму и всему советскому режиму.

Однако, несмотря на эти минусы, следует отметить, что зарубежная советология накопила существенные знания, опыт и потенциал по изучению истории советского общества. Это стало главной причиной становления и развития в зарубежной историографии новой академической дисциплины – советологии. Но, в силу ряда причин данный историографический пласт остался вне поля советских историков, или рассматривался в духе критики «буржуазной историографии» (С.А. Королев, Г. Косых, В.С. Васюков и т.д.) [11-13]. Было принято считать, что западные исследования направлены на дискредитацию советского режима, поэтому они входили в перечень запрещенных изданий. Во второй половине XX века представителями англо-американской советологии были сформированы задачи и определены подходы к их решению, создана научная структура исследований (академические организации, центры, университеты, институты, библиотеки и т.д.). Первенство в этом направлении взяли на себя такие страны как США, Канада и Великобритания. Первоначально для англо-американской советологии сталинизм и тоталитарная система были главным объектом в изучении советской истории. С 1970-1980-х гг. социальные историки заинтересовались историей «снизу», то есть повседневной жизнью «простых» советских людей. Западная научная полемика породила массу интересных трудов и исследований, сыгравшую большую роль в постановке обозначенной проблемы. Советологические зарубежные публикации к концу XX в. занимали важнейшее место в мировой историографии. Благодаря высокому академическому уровню, труды многих англо-американских ученых не только создали фундамент для будущих исследований, но и получили широкое признание в научных кругах западного общества.

Переломный момент в англо-американской советологии наступил в 1990-е гг. Распад СССР, демократизация общества, открытие ранее недоступных архивов, рост интереса к истории постсоветских государств, установление сотрудничества с академическими центрами, мировыми архивами и библиотеками дали новый толчок в развитии зарубежной советологии на современном этапе.

Начиная с 1990-х гг. было опубликовано значительное количество новых научных работ, среди которых необходимо отметить труды Ш. Фицпатрик, посвященные городской и сельской повседневности обывателей Советского Союза. Примечательно, что в 1990-2000-е гг. ее работы были впервые переведены на русский язык, став более доступными не только для ученых, но и для простых читателей и любителей истории. В 1993 г. в журнале «Russian Review» (Российское обозрение) Ш. Фицпатрик на основе материалов центральных органов периодической печати 1930-х годов опубликовала статью «Как мыши кота хоронили. Показательные процессы в сельских районах СССР в 1937 г.» [14], где были проанализированы 35 судебных процессов над колхозным и сельсоветским руководством в райцентрах России, Белоруссии и Украины. Автор приходит к заключению, что крестьянство не оправдывало Сталина, а наоборот было глубоко убеждено в его вине в крестьянской трагедии. В подтверждении Ш. Фицпатрик приводит факт, касающийся реакции крестьян Западной области по случаю убийства С.М. Кирова: «И хотя историки обычно говорят о Кирове как о популярном лидере, крестьяне, по всей видимости, – смотрели на это событие без грусти (исходя из общего соображения, что для мышей стало на одного кота меньше). Частушка, появившаяся в одном районе области, заканчивалась словами: «Убили Кирова, убьем и Сталина» [15, с.415].

В 1994 г. Ш. Фицпатрик опубликовала монографию, которая стала первым фундаментальным исследованием в англо-американской историографии в аспекте повседневности по истории советского крестьянства [16]. Русскоязычный вариант книги вышел в 2001 г. в следующей редакции «Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня» [17]. Автор книги называет коллективизацию «вторым крепостным правом», так как крестьяне «воспринимали ее как механизм экономической эксплуатации, с помощью которого государство могло вынудить крестьян отдавать за номинальную плату гораздо большую часть собранного урожая, чем они сами продали бы в рыночных условиях» [17, с. 11]. Ш. Фицпатрик выделяет, что главной целью коллективизации было увеличить размеры государственных хлебозаготовок и не дать крестьянам придерживать зерно, не выбрасывая его на рынок. Исследователь рассматривает различные стратегии, взятые на вооружение советскими крестьянами, чтобы справиться с последствиями коллективизации, и те способы, с помощью которых они пытались поставить колхозы на службу собственным интересам, а не только интересам государства. Ш. Фицпатрик приходит к выводу, что сельское население, в отличие от городского, относилось к Сталину крайне негативно, так как возлагало на него всю ответственность за последствия коллективизации и массовый голод.

С 1990-х гг. в англо-американской историографии весьма широкое распространение получило новое направление – «микроистория», занимающаяся изучением повседневной жизни «простых людей» на небольших территориях (город, деревня, завод, семья и т.д.). Представители данного направления считали, что по истории отдельных людей можно выявить общие представления и тенденции, происходящие в обществе. В частности, здесь в качестве примера можно привести научные изыскания профессора русской истории Университета Восточного Лондона Дональда Фильцера. В 1993 г. им была опубликована монография, посвященная развитию советского общества при Н. Хрущеве [18]. Автор обращает внимание на процессы и механизмы десталинизации советского общества,

перечисляет и дает оценку социальным реформам Н. Хрущева, анализирует развитие промышленности и сельского хозяйства в СССР. Отдельно в главе, посвященной сельскому хозяйству, Д. Фильцер описывает развитие колхозной системы и МТС, устанавливает положение крестьян, их отношение к созданию совхозов. Самой неудачной и нерентабельной реформой Н. Хрущева Д. Фильцер называл компанию по освоению целины.

Таким образом, современные зарубежные исследователи XX – начала XXI вв. провели большую работу по изучению различных аспектов советской повседневности. Налаживание прямых контактов с постсоветскими учеными, использование целого ряда ранее недоступных источников позволяет говорить о плодотворных перспективах и возможностях научного творчества среди зарубежных советологов. Ими были разработаны и внедрены новые методологические подходы, которые позволили иначе объяснить интересные стороны повседневной жизни советского человека. Они заострили наше внимание на проблемах снабжения, питания, жилья, уровня жизни, гендерных аспектов, советской культуры и психологии советского человека. Их труды дали своеобразный толчок последующим исследованиям в российской и казахстанской историографии. К сожалению, в зарубежной советологии количество работ по советскому крестьянству послевоенного периода незначительно. Наверно, эти аспекты все еще ждут своего объективного исследователя. В целом зарубежными исследователями накоплен значительный опыт переосмысления советской истории через призму истории повседневности. Их труды занимают достойное место в системе мировых социальных и гуманитарных наук.

Список использованной литературы и данных:

1 Курьянович А.В. История повседневности: особенности подхода, цели и методы // История в XXI веке: историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества / Под общей редакцией В.В. Керова. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – 416 с.

2 Меньковский В.И. История и историография: Советский союз 1930-х гг. в трудах англо-американских историков и политологов. – Минск: БГУ, 2007. – 358 с.

3 Conquest R. History, Humanity, and Truth // National Review. – 1993. –Vol. 45. Is. 11. – P. 28-35.

4 Jasny N. The socialized agriculture of the USSR: Plans and performance. Stanford. – 1949. – 837 p.

5 Jasny N. Kolkhozy, the achilles' heel of the Soviet regime. – Soviet Studies. – 1951. – № 2. P. 150–163 // https://www.jstor.org/stable/149049?seq=1

6 Jasny N. The soviet economy during the planera / Naum Jasny. – Stanford: Stanford univ. press, 1951. – 118 p. / https://b-ok.asia/book/3423580/813832

7 Inkeles A., Bauer R. The Soviet citizen: Daily life in a totalitarian society. – Massachusetts: Harvard university press, 1959. – 515 p. // https://b-ok.asia/book/3403558/1b3e47?regionChanged=&redirect

8 Viola L. The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization. – New York, 1987. – 255 p.

9 Fitzpatrick S. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934. – New York, 1979. – 365 p. // https://b-ok.asia/book/957236/d96401?regionChanged=&redirect

10 Fitzpatrick S. New perspectives on Stalinism // Russian Review. – 1986. Vol. 45. – №4. – P. 357-373.

11 Критика буржуазной историографии советского общества: Сборник статей / Под ред. и с предисл. В. С. Васюкова. – Москва: Политиздат, 1972. – 412 с.

12 Косых Г.Т. Против буржуазной фальсификации истории КПСС и советского общества / Под ред. проф. В. В. Привалова. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 118 с.

13 Королев С.А. Буржуазная «советология» на службе антикоммунизма /С.А. Королев. – М.: Знание, 1983. – 64 с.

14 Fitzpatrick S. How the Mice Buried the Cat: Scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces // Russian Review. – 1993. – Vol. 52. Is. 3. P. 299-321 // https://www.jstor.org/stable/130732?seq=1

15 Фицпатрик Ш. Как мыши кота хоронили. Показательные процессы в сельских районах СССР в 1937 г. // Судьбы российского крестьянства. – М.: Российск. гос. гуманит. университет, 1995. – С. 387-415.

16 Fitzpatrick S. Stalin's peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization / Sheila Fitzpatrick. – New York: Oxford univ. press, 1994. – 386 p.

17 Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик [пер. с англ. Л.Ю. Пантиной]. – М.: РОССПЭН, 2001. – 422 с.

18 Filtzer D. The Khrushchev era: De-stalinisation a. the limits of reform in the USSR, 1953-1964 / Donald Filtzer. – Basingstoke (Hants.): Macmillan, Cop. 1993. – 104 p.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ИНСТИТУТА БИЕВ В ИМПЕРСКИЙ ПЕРИОД (ПО МАТЕРИАЛАМ РУССКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ)

Быков А.Ю., д.и.н
ведущий научный сотрудник, Институт востоковедения РАН

В обществе казахов-кочевников существовало несколько групп традиционной знати из среды черной кости (кара суйек): батыры, тарханы, старшины, баи.

Бий являлся одной из важнейших фигур традиционного казахского общества, играя роль социального регулятора. Бии, решая вопросы обычно-правового судопроизводства, а нередко - хозяйственной и социальной организации по своим функциям были наиболее близки к слою чиновничества, однако, на наш взгляд, в доимперский период их не следует классифицировать таким образом. Поскольку биев связывал с регулятивной и судебной практиками не закон, а обычай, не политические институты, а родовые отношения. В одном из российских источников отмечалось, что «бии суть народные судьи. Похвальные поступки и общее доверие служат основанием к их назначению (избранию - А.Б.) от самого народа» [1, л. 17]. Аналогичную трактовку находим в «Материалах по казахскому обычному праву», собранных в XIX в.: «Бий - судья, по назначению своему обсуждать дело, каждого удовлетворить обиженного или наказывать преступника, не отдавая отчета никакой другой власти кроме собственной своей совести, без всякого сомнения может занимать место в орде, не доступное быть может и для самих султанов, поэтому ни сила власти или богатства заставляет ордынцев прибегать к разбирательству бия, но собственное влечение искать у человека, избранного самим народом для общего своего блага» [2, с. 124-125]. Бии осуществляли функции судебной власти, руководствуясь адатом (нормами обычного права). Однако в связи с тем, что не существовало определенных законодательных и судебных норм [3, л. 59 об. – 60], использовалось и прецедентное право (практика суда биев - «бидін билігі» и положение съездов биев - «эреже») [4, с. 13]. в важнейших случаях решение выносилось на собрание, которое обычно происходило при ставке хана и длилось 1-2 месяца. Серьезно статус биев возрос при хане Тауке, при котором появился свод Жеті Жаргы (Семь уложений), одна из трактовок названия которого восходит к количеству его составителей – сам ха и шесть приближенных биев. В народной памяти собрания того времени сохранились в выражении «На Куль-Тобе собрания проходят ежедневно»[2].

Значительная часть дел решалась биями единолично. Бий, получавший право единоличного решения межродовых споров в результате достигнутого им уважения и доверия со стороны других биев разных родов именовался «тюбе-бий» [5, с. 164].

Иногда бии были фактическими родоправителями, хотя обычно в доимперский период и вплоть до конца XVIII в. эти функции исполняли султаны. Известны случаи, когда бии возглавляли и более крупные патронимические объединения. Так, фактическим правителем Старшего жуза в середине XVIII в. был Толе бий Алибек-улы (дулат, отделение джаныс)[3]. Ему в том числе подчинялись султаны, вне зависимости от их генеалогического происхождения. Некоторое время пастухом у него был юный Абилмансур, который, опираясь на поддержку бия, стал сначала султаном у аргынов, а в 1771 г. - ханом Аблаем [6,

[2] Куль-Тобе - местность на берегу р. Ангрен в 50 км от Ташкента.
[3] Есть отдельные свидетельства, что Толе бий происходил из поколения джалаир.

с. 24-25]. О степени влияния Толе бия на казахов Старшего жуза можно судить по следующему сообщению 1744 г.: «Находящийся в Большой орде знатнейший Тюлябий… пребывание свое более в Ташкенте имеет и около оного и городки свои заводит» [7, л. 120 об.]. Он также контролировал ряд бухарских городов севернее Сайрама и на границе с Джунгарией. Русские источники, подчеркивая его влияние, даже именовали Толе бия ханом [8, л. 623 об.].

Большим авторитетом и властью также пользовались в Младшем жузе Айтеке бий (алим, торткара), в Среднем жузе - Казбек бий (аргын, каракесек).

Русские источники XVIII в. сообщают о многолетней вражде Абулхаира и Барака и «бывшим у них долговремянно между усобным ссорам» [9, л. 10]. В 1744 г. Абулхаир предпринял попытку силой отложить от Барака казахский род алтай из племени аргын Среднего жуза. Опираясь на поддержку найманского, аргынского и тарактинского племен, Барак нанес Абулхаиру поражение, существенно поколебавшее авторитет хана Младшего жуза, как среди казахов, так и в глазах российской администрации. Одной из причин успеха Барака являлся его союз со знатнейшим в Среднем жузе Казбек бием. Бии и батыры самого алтайского рода также не поддержали претензий хана Младшего жуза на гегемонию. В своем «объяснении» И.И. Неплюеву они заявили, что «ежели впредь какие дураки у нас к воровству хотя мало склонятся, то увидим мы кто в правде состоять будет Абулхаир ли хан с Джамбеком[4] или мы с Барак Салтаном да Казбек бием» [10, л. 206].

Определенную роль играли бии и в отношениях с соседними народами. Так, в начале XVIII в. казахский Саск бий был родоправителем у каракалпаков, а Кокым бий Карашорин - у киргизов [11, с. 161-162].

По мнению ряда современных исследователей, у казахов бии-родоначальники обычно управляли мелкими родами и подразделениями, а также крупными семейно-родственными группами [12, с. 220]. Вместе с тем, по свидетельству Г. Спасского, в конце XVIII – начале XIX вв. во всех трех казахских жузах бии также управляли и крупными подразделениями. Причем звания бий среди родоначальников и управлявших несколькими родовыми подразделениями встречаются чаще, чем звания батыров, старшин, султанов и др. (см. табл. ниже) [составлено по: 13, с. 87-109].

Таблица. Родоначальники у казахов, по сведениям Г. Спасского:

	Султан/хан	Батыр	Бий	Мурза	Ходжа	Тит. советник	Бай	Старшина[5]	Без титула
Средний	12	1	13	-	-	2	3	13	6
Младший	19	11	24	3	1	1	4	20	10

Отбрасывая при анализе титул «старшина», который, по мнению Г. Спасского, означал просто «родоправитель», лиц, указанных без титула и имевших российский титул «титулярного советника», принимая условно, что они могли быть пропорционально распределены среди остальных категорий, можно сделать вывод, что среди родоправителей того периода бии составляли около 37%, султаны – около 31%, батыры – около 22% и десятая часть родоправителей была представлена другими категориями (баи, ходжи, мурзы). При этом в ряде случаев Г. Спассикй указывал, что главнейшим над родоначальниками был

[4] Здесь имеется ввиду Джанибек-батыр.

[5] Старшинами Г. Спасский считал всех родоначальников, вне зависимости от их другой титулатуры, поэтому эту группу в анализе можно объединять с группой «без титула».

определенный султан или хан, сам бывший в то же время родоначальником определенного подразделения.

Современная казахстанская исследовательница Ж.С. Мажитова, свела мнения авторов XVIII – начала XXI вв., установив, что есть несколько трактовок происхождения слова, возводимого либо к глаголу «управлять» («билейді»), либо к исполнению судебных функций и проявлению ораторского мастерства («судья», «краснобай»). Большинство авторов придерживаются либо того мнения, что первоначально превалировала функция управления, и именно в силу нее бии стали заниматься разбирательствами и тяжбами, либо, выполняя эти функции, они постепенно оказались привилегированной, облаченной властью группой, получившей со временем в казахском обществе функцию управления патронимическими подразделениями. Однако все авторы сходятся во мнении, что бии на рубеже XVIII-XIX вв. и далее на протяжении имперского периода осуществляли как судебные, так и функции родоправителей [14, с. 38-53], но их роль и статус в менявшихся условиях также существенно трансформировались. Многочисленные источники периода вхождения в состав Российской империи, свидетельствуют, что далеко не все казахи, носившие звание бия, являлись родоправителями, но все бии, безотносительно того являлись ли они родоправителями, или таковыми не являлись, осуществляли функции разбирательства в спорах внутри, а чаще между родами и другими патронимическими подразделениями казахов, а также не входившими в эту структуру Чингизидами.

Обычное право легитимировало привилегированное положение бия. По адату, он имел право на бийлык - обычно 1/10 часть от размера иска, аипа и куна[6], а в случае тяжбы имел преимущество перед остальными членами общины, за исключением аксакалов [2, с. 147]. Несмотря на относительно широкие полномочия власть биев основывалась в первую очередь на личном авторитете и доверии со стороны единоплеменников. Нередко в источниках различного происхождения можно встретить объяснения, аналогичные следующему: «Власть бия - весьма относительная и условная. Бия слушаются, когда убеждение его совпадает с убеждением толпы его родовичей; распоряжение бия ничего не значит, если старшие в семействах не одобряют их» [15, л. 508-509].

На протяжении большей части XVIII и даже в первой половине XIX в. местная российская администрация (астраханская, оренбургская и сибирская) стремились опереться в первую очередь на султанское сословие. Из представителей кара суйек приоритет отдавался в то период батырам. Именно они становились тарханами, чаще всего получали жалованье и подарки со стороны представителей администрации.

Однако постепенно ситуация стала изменяться. С одной стороны, происходило падение авторитета ак суйек. Обет между знатью белой и черной кости – наиболее яркое свидетельство этого процесса, нашедшего отражение во многих других источниках. Авторитет батырства и количество представителей этой категории знати черной кости сокращались в связи с уменьшением опасности внешней агрессии со стороны джунгар и среднеазиатских ханств. В то же время авторитет биев как минимум не снижался, а, вероятнее всего, в условиях устанавливавшегося вакуума власти, возрастал.

Во время обсуждения отчета западно-сибирского генерал-губернатора за 1825 г. в I Сибирском комитете было особо отмечено, что казахские депутаты из числа биев и с 1824 г. неоднократно ходатайствовали перед двором о желании «получить особую высочайшую грамоту о правах и обязанностях на всегдашние времена», при этом они отмечали свое социально-политическое равенство с торе [15, л. 9]. Трансформировалась и система раскладки уплаты и получения иска. Резко возрос размер бийлык. В середине 1840-х гг. XIX в. его размер доходил до 1/3 части суммы иска [16, с. 92].

[6] Аип - штраф, кун - плата за кровь.

Российская администрация далеко не сразу определила этот тренд трансформации традиционной структуры казахского социума, даже при реализации реформ 1820-х продолжая делать ставку на султанское сословие, исключив из новой административной практики лишь ханов. Более того, российские кодексы того периода ограничивали полномочия биев. Так, по Уставу о сибирских киргизах судебные дела делились на уголовные и гражданские, чего не существовало прежде. Наиболее серьезные дела изымались из компетенции суда биев. Кроме того, решения таких судов могли быть обжалованы в окружном приказе, где первоначально доминировали представители ак суйек. Высшие административные должности (старших султанов и султанов-правителей), как в оренбургском, так и в западно-сибирском ведомстве, первоначально могли отправлять только Чингизиды.

Однако весьма быстро местные власти изменили свой взгляд на возможность использования традиционных институтов знати кара суйек в официальных имперских структурах.

Как показано Б.М. Абдрахмановой, еще при условии занятия в Западно-Сибирском генерал-губернаторстве должности старшего султана только торе, среди ага-султанов и их помощников в первое десятилетие после введения окружной системы ими было занято 43 позиции, тогда как нечингизидами - 44. С отменой положения об исключительном праве Чингизидов на занятие высших должностей окружного управления этот баланс еще более сместился в сторону кара суйек, достигнув к 1856 г. соотношения 11:62 в пользу нечингизидов [17, с. 90]. В середине XIX в. сибирские власти выделяли помимо султанов выделяли только две элитарные группы казахского общества – биев и старшин, а также тех, кто имел особые награды от российского правительства, где доля биев также постоянно возрастала [18, л. 1-1 об.].

В подведомственной оренбургским и астраханским властям Букеевской орде уже при Букее в конце второго десятилетия XIX в. стали появляться официальные бюрократические учреждения, связанные с потестарным строем только лексически. При хане был создан аппарат управления, состоявший из канцелярии, депутатской группы, совета 12 биев (он же – Ханский совет, с 1829 г.), первоначально формировавшийся через систему выборов, а затем при сыне Букея - хане Джангире - уже напрямую назначавшийся ханом [19, с. 190-191].

По мнению Оренбургской пограничной комиссии, в ведении которой находились казахи оренбургского ведомства, и в Зауральской орде в середине XIX в. наиболее действенным инструментом опосредованного воздействия российских властей на общину казахов-кочевников являлись уже именно бии. В.В. Григорьев отмечал, что «бий в отношении к своей общине самый попечительный отец: он знает свой род, его нужды отношения, знает средства как отвратить и предупредить эти нужды; будет стараться об этом, он постоянно кочует с родовичами и доступ к нему легче, чем к султану»; именно поэтому, по мнению известного русского востоковеда, «для того, чтобы действовать на эту общину необходимо заверить прежде согласие ее бия» [20, л. 3 об.; 15. Л. 509-510].

Оренбургские губернаторы от В.А. Перовского до А.П. Безака считали возможным и даже необходимым инкорпорацию казахских адатов в имперскую административную и судебную системы. В значительной степени именно с этим связан тот серьезный интерес, который проявляли чиновники Оренбургского края к изучению и записи вариантов казахского обычного права в различных патронимических подразделениях.

Правительство в целом поддерживало идею привлечения биев на службу в низовые органы российской администрации. Но далеко не всегда. Так, министром иностранных дел А.М. Горчаковым было отклонено предложение А.А. Катенина о проведении реформы местного судопроизводства в Младшем жузе посредством расширения компетенции

традиционных судов биев, которым предполагалось передать значительную часть дел по гражданским и уголовным преступлениям в степи [21, л. 310-314].

Оренбургская администрация пыталась использовать собственные возможности для продвижения идеи более активного привлечения биев к чиновничьей деятельности. Так, один из первых вариантов нового административного кодекса, предложенный Степной комиссией был А.П. Безаком серьезно раскритикован и позднее признан недоработанным. Более того, в 1864 г. им самим был предложен альтернативный вариант в свете произошедшей 19 февраля 1861 г. отмены крепостного права и оглашенных правительством и императором грядущих изменений в других сферах общественной жизни, судопроизводстве и административном управлении. Подробный анализ проекта проведен Д.В. Васильевым, который пришел к выводу, что он в том числе «представлял собой упрощенный и сокращенный в статусном, организационном и финансовом отношении вариант губернской администрации и предусматривал мероприятия, направленные на превращение субрегиона в ординарную часть государства (учреждение канцелярии управляющего ордой, превращение Совета в подобие губернского правления, введение института следствия, превращение биев в должностных лиц…» [22, с. 590].

Временное положение 1868 г., действие которого было распространено на все Степные области, в значительной степени учло мнение оренбургских властей. В административной иерархии появилась официальная должность – бий.

Администрация постепенно урезала права биев. В пользу общеимперского суда из их компетенции были изъяты все уголовные и гражданские дела с суммой иска свыше 50 руб. Сами бии с 60-х гг. XIX в. находились на службе и утверждались губернской и уездной администрацией [23, с. 45-60].

Была введена выборность судей с возрастным цензом в 35 лет в Степных областях и 25 лет в Туркестанском генерал-губернаторстве. Возрастной ценз, таким образом, здесь был выше, чем ценз для отправителей мусульманского судопроизводства, принятый в 1855 г. для других губерний Российской империи (от 21 года до 25 лет) [24, с. 152]. Кроме того, казахи получили возможность по любому вопросу, относящемуся к юрисдикции народного суда обращаться в имперский суд. Было подтверждено право апелляции в суде и состязательность сторон, а право применения «клятвы»[7] было сужено до семейно-правовых отношений. Еще одной особенностью было то, что Временными положениями предусматривался созыв волостных чрезвычайных съездов биев. Время и место съезда определялось теперь волостным управителем [25, с. 229-230].

Параллельно с этим фиксировались случаи запрещения родовичам использовать общероссийский суд, более того, за обращение к нему даже наказывали. Однако эта тенденция не была доминирующей, и происходил постепенный рост числа обращений казахов к гражданским властям и общеимперскому гражданскому суду. Как ни странно, но одним из следствий этого стало постепенное становление правового сознания. Как заметил В. Кантор, имперское сознание вело постепенно к правовому государству (через поиск компромиссов в многонациональных группах, разных религиозных и социальных слоях) [3, л. 59-59 об.; 26, л. 147-149].

Вместе с тем российские власти не стремились окончательно ликвидировать суд биев, рассматривая его в качестве вполне приемлемого компромиссного имперского института. Министерство юстиции констатировало, что «суды казиев и особенно суды биев будут существовать весьма продолжительное время». Подчеркивалось, что одной из основных

[7] По адату, а затем некоторое время в рамках российского судопроизводства, казахи могли дать в суде клятву - «атын беру» (букв. «душедаяние» или «залог своего имени»), что принималось в качестве безусловного доказательства невиновности подсудимого или его поручителя.

причин сохранения традиционного судопроизводства является возможная негативная реакция местного населения на соперничество Российской и Британской империй в Средней Азии [26, л. 147 о. - 148].

Выборность должности могла быть истолкована и в качестве элемента внедрения нового института гражданского общества, но таковым на практике не являлась. Многочисленные источники свидетельствуют, что система выборов породила рост коррупции, взяточничества, и в конечном итоге подорвала институт не только легальных (штатных, как их именовали в народе) биев, но и к институту биев в целом. Бийская должность для многих стала источником личного обогащения. Различные источники свидетельствуют, что разного рода сборы (законные и незаконные), которыми стали заниматься бии, «решительно искажают обычное право». Казахи даже стали именовать биев по должности «судом печатных», т.к. они были снабжены печатями [27, л. 45 об.]. Отдельными современниками фиксировалась тенденция стремления передавать звание биев по наследству [28, с. 427]. Более того, значительная часть аулов биев, как и аулов султанов в сер. XIX в. уже кочевала отдельно от родовых общин, стала заметна тенденция стремления к захвату лучших кстау представителями этих двух социальных групп [29, с. 53].

В середине и особенно в конце XIX в. для разбора имущественных вопросов казахи стали в качестве биев привлекать русских чиновников и путешественников. Так, обязанности бия, «как лицо постороннее и совершенно беспристрастное», 30 мая (11 июня) 1857 г. казахи Старшего жуза доверили исполнять П.П. Семенову [30, с. 34]. Одной из причин приглашения посторонних лиц для разрешения споров являлось недоверие к суду биев, которые часто были лично заинтересованы в исходе разбирательства. Другой причиной, на наш взгляд, было то обстоятельство, что постороннему можно было не платить бийлык. Это же служило одним из стимулов обращения к имперскому суду, куда к концу XIX в. стали обращаться чаще, чем к суду биев [31, с. 60].

В возникавших оседлых поселениях казахов система обычноправового судопроизводства через бийский суд вообще не прижилась, применяясь лишь в случае споров с кочевниками. У казахских игинши (земледельцев) изначально сложилась система управления и судопроизводства, заимствованная у оседло-земледельческих общин. На Юге и Юго-Востоке Казахстана, в первую очередь на Сыр-Дарье, была воспроизведена «кокандская» система. Подобная же система сложилась и у казахов Оренбургского ведомства. Султан Т. Сейдалин сообщал, что в одном из первых крупных земледельческих поселений на р. Тургае, основателем которого стал Сеиткул, «в общественных повинностях кочевых своих родовичей игинчи не участвуют, платя лишь кибиточную подать (казне - А.Б.)... в отдельных товариществах или компаниях игинчей, называемых мурапами, до сих пор остается... самобытное управление мурап-басами или компанейскими начальниками с судебной властию. Все маловажные споры и ссоры, возникающие между игинчами, судятся и рядятся этими мурап-басами, избираемыми ими из среды себя без всякого постороннего вмешательства, и получающими каждый со своего общества известное вознаграждение хлебом или баранами и вообще натурою». Несмотря на представления о равенстве возможностей замещения функций мурап-басы для членов общины мурап, на практике «должность» замещалась либо первопоселенцем, либо самым опытным - аксакалом. Так, указанную общину с момента ее основания до своей смерти (приблизительно в 1830 г.) возглавлял сам Сеиткул [32, с. 240-241, 256-257].

На наш взгляд, ошибочным представляется вывод В. Мартин о том, что, несмотря на многочисленные попытки российского правительства ликвидировать традиционные институты власти, именно казахское обычное право смогло адаптировать колонизационные инновации и использовать их в контексте практических нужд кочевой культуры [33].

Напротив, процесс институциализации власти потестарных структур сопровождался утерей ими авторитета в традиционной среде и свидетельствовал о сильнейшем кризисе «интегрального традиционализма». Достоверным представляется вывод, сделанный представителями областных правлений Тургайской и Уральской областей о том, что в течение 1870-х гг. происходила резкая деградация традиционного судопроизводства и девальвация традиционного звания бия. В частности, было отмечено, что под напором административных реформ и распространения на казахов государственной судебной системы Российской империи казахский «народный суд не смог устоять на той высоте своего значения и независимости, каким он пользовался в прежние, давние времена. Выбор биев из лиц, заслуживающих народное доверие, был почти оставлен, и в судьи попадали люди преимущественно одного образа мыслей с деятелями Султанского управления. Народный суд утратил значение и всякое к нему доверие» [34, л. 59].

Поддержка колониальных властей становилась основой авторитета. И наоборот, как только снижался интерес властей к сотрудничеству с той или иной группой, имевшей корни в традиционной потестарной структуре, ее авторитет и реальная власть снижались. Съезды биев по мере снижения к ним интереса со стороны российских властей также теряли свое значение. Так, международные съезды на российско-китайской границе, судя по количеству и суммам рассмотренных исков, резко снизили продуктивность своей работы после того, как руководители съездов – «тюбе-басы» - стали избираться участниками, а не назначаться чиновниками, как было прежде [35, с. 170-171]. Аналогичная ситуация складывалась и в Оренбургском ведомстве. Так, по данным Оренбургской пограничной комиссии в середине XIX в. на 107 неофициальных родовых начальников приходился 241 официальный [36, с. 53].

Перспектива суда биев, как и ряда других традиционных институтов в рамках структуры Российской империи была предопределена: институт либо становился полностью официальным органом, лишь лексически сохраняя свою связь с традиционным, его функции качественно бы трансформировались, либо исчез бы полностью, оставшись лишь в народных преданиях и в письменных исторических источниках. Что собственно и произошло, правда, уже вне хронологических рамок существования Российской империи.

Таким образом, институт биев, существовавший в казахском обществе до периода вхождения Казахстана в состав Российской империи, продолжал существовать и в ее составе. При этом он претерпевал значительные изменения. Традиционный институт либо сохранял свои прежние черты и социальные функции: выборность, осуществление судебно-правовых функций (в рамках обычного права), либо эволюционировал в направлении установления наследственного характера передачи статуса и сопряженного с ним функций, усиления роли административного фактора – прямого управления мелкими, средними и даже крупными патронимическими подразделениями казахского общества и реже соседних народов. Вторым вектором, активно проявившимся в XIX в., стала интеграция института биев в административную и судебную структуры Российской империи, постепенное превращение этого института из традиционного в чиновничий (официальный, государственный) институт, с правоответственностью по должности, обязанностью подчиняться существовавшим в империи кодексам и т.п. При этом сохранялась выборность, которая в любой момент могла быть прекращена введением новых законоположений, а передача статуса по наследству официально не предусматривалась, т.е. была запрещена. Зачастую бий во второй половине XIX – начале XX вв. мог сочетать в себе одновременно и традиционного бия, вынося судебные решения и осуществляя управленческие функции в традиционном ключе в ауле или роде, с должностными функциями и обязанностями, как бия, так и представителя других административных должностей (например, волостного управителя, заседателя и т.п.). Исполнение официальных функций повышало статус бия. Возможность использования

служебного положения привела к серьезной деформации качества решений, они чаще становились предвзятыми, вынесенными в интересах сородича, более состоятельного представителя общины или заинтересованной группы. Решения по отношению к иноплеменникам почти всегда ущемляли права последнего. Происходил рост коррупционной составляющей, как должность, так и осуществление функций в традиционном понимании в это время усилили возможность личного обогащения, а стремление к таковому уступало место доминировавшим прежде принципам коллективизма. Влияние на этот процесс правовой и административной систем Российской империи несомненно. Следует понимать, что нельзя оценивать данный процесс в качестве негативного, разрушавшего устои казахского общества и культуры. Происходило становление новых государственных и гражданских институтов, характерных для обществ более высокого уровня технологического развития по сравнению с кочевым, предусматривавшее функционирование других форм социальной и административно-политической организации.

Список использованной литературы и данных:

1. Российский государственный исторический архив РГИА). Ф. 1264. Оп. 1. Д. 319.
2. МКОП-1.
3. РГИА. Ф. 1405. Оп. 69. Д. 7102 «а».
4. Ахметова Н.С. Обычное право казахов в XVIII - первой половине XIX века. Учебное пособие. Караганда: Изд-во Карагандинского ун-та, 1990. – 161 с.
5. Бекмаханов Е.Б. Новые материалы к творческой биографии Абая Кунанбаева // Ученые записки Казахского гос. ун-та. Сер. история. 1959. Т. 38. Вып. 4. С. 163-169.
6. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А., Койгелдиев М.К. К вопросу об оценке исторической роли Аблая // Вестник АН КазССР. 1988. №2. С. 24–39.
7. Архив внешней политики Российской империи Министерства иностранных дел Российской Федерации (АВПРИ МИД РФ). Ф. 122. 1744 г. Д. 4.
8. Государственный архив Омской области (ГАОО). Ф. 1. 1758 г. Д. 65.
9. Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (Архив СПб ИИ РАН). Ф. 36. Оп. 1. Д. 521.
10. Архив СПб ИИ РАН. Ф. 267. Оп. 1. Д. 6.
11. Тынышпаев М. История казахского народа: Учебное пособие. Алма-Ата: Казак университеті, 1993. – 224 с.
12. Ситнянский Г.Ю. Степное право и степная демократия: исторический опыт, современность, перспективы // Вестник антропологии. 2022. №4. С. 218-229.
13. Спасский Г. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды. Историческое сведение о киргиз-кайсаках // Сибирский вестник. Ч. 9. СПб.: Морская тип., 1820. С. 87-109.
14. Мажитова Ж.С. Институт биев в казахском обществе: к историографии происхождения термина // Вестник Московского ун-та. Сер. 8. История. 2014. №6. С. 38-53.
15. Архив СПб ИИ РАН. Ф. 267. Оп. 1. Д. 26.
16. Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40-е годы XIX века: Учебник. Алма-Ата: Казак университеті, 1992. - 400 с.
17. Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана: РАПО «Полиграфия», 1998. – 137 с.
18. Центральный государственный Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 374. Оп 1. Д. 2545.
19. Аспандияров Б. Образование Букеевской орды и ее ликвидации. Алматы: «Казак энциклопедиясы», 2007. – 266 с.
20. РГИА. Ф. 853. Оп. 1. 1852 г. Д. 24.
21. Архив СПб ИИ РАН. Ф. 267. Оп. 1. Д. 27.
22. Васильев Д.В. Административная политика России в Центральной Азии. Вторая половина XIX в. М.: Политическая энциклопедия, 2018. – 638 с., илл.
23. Азиатская Россия. Т. 1. Люди и порядки за Уралом. СПб.: Изд. Переселенческого упр. Гл. упр. землеустройства и земледелия, 1914. - 578+VIII с.
24. Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Сост., коммент. Д.Ю. Арапов. М.: ИКЦ «Академкнига», 2001. - 367 с.
25. История Казахской ССР. В 5-ти томах. Т. 3. Алма-Ата: Наука КазССР, 1979.
26. РГИА. Ф. 1405. Оп. 69. 1871 г. Д. 7102 «б».
27. РГИА. Ф. 1291. Оп. 82. 1885-1888 гг. Д. 13.

28. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Область сибирских киргизов. Ч. I. / сост. М.В. Красовский. СПб.: Тип. Траншеля, Реттера и Шнейдера, 1868. - 428 с.
29. Сарсембаев М.А. Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. – 342 с.
30. Козлов И.В. Петр Петрович Семенов-Тян-Шанский. М.: Просвещение, 1983. – 259 с.
31. Артыкбаев Ж.О. Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации. Караганда: Полиграфия, 1993. – 330 с.
32. Сейдалин Т. О развитии хлебопашества по бассейну реки Тургая // Записки оренбургского отделения Императорского русского географического общества. 1870. Вып. 1. - С. 234-257.
33. Martin V. Law and Custom in the steppe. The Kazakhs of Middle horde and Russian colonialism in the nineteen century. Curzon Press, 2001. - 244+XVIII p.
34. РГИА. Ф. 1405. Оп. 69. 1871 г. Д. 7102 «а».
35. Моисеев В.А. Новые данные о международных съездах на русско-китайской границе в Центральной Азии в 80-х гг. XIX – начале XX в. // Центральная Азия и Сибирь. Первые научные чтения памяти Е.М. Залкинда: Материалы конференции / Под ред. В.А. Моисеева. Барнаул: АзБука, 2003. С. 167-171.
36. Центральная Азия в составе Российской империи. М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 464 с., илл.

АНГЛОЯЗЫЧНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О РАЗВИТИИ СОВЕТСКОЙ НАУКИ

Ковальская С.И., д.и.н., ассоциированный профессор
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кафедра истории Казахстана

Если суммировать различные дефиниции «науки», то можно определить её как исторически сложившуюся форму человеческой деятельности, духовного производства, имеющую своим содержанием и результатом целенаправленно собранные факты, выработанные гипотезы и теории с лежащими в их основе законами, приёмами и методами исследования, дающую возможность предвидения и преобразования действительности в интересах общества. Помимо этого, наука – результат объективного развития общества и субъективного выбора индивида. Безусловно, всю гамму оттенков данной проблемы рассмотреть невозможно. Поэтому мы попытаемся выявить основные содержательные компоненты англоязычной историографии в отношении роли науки в модернизационных преобразованиях советского государства.

Наука является одним из основных двигателей модернизационных преобразований. Современное экономическое благосостояние любой страны мира напрямую зависит от состояния её научной сферы. Причем, мировыми политическими лидерами являются именно те страны, которые занимают ключевые позиции в наукоемких технологиях, производят наиболее мощные информационные, производственные, интеллектуальные системы и средства. Страны, которые не в состоянии выдержать предложенный темп соревнования, либо попадают в «тупик» социального развития, либо отодвигаются на второстепенные позиции в системе развития международных отношений. Примером может послужить развал СССР в начале 90-х гг. XX века. Среди различных причин объяснения данного события, необходимо оговорить и тот факт, что к 70-м гг. XX века Советский Союз практически утратил свой экономико-технологический потенциал, а глубинные основания этого обстоятельства необходимо искать в 30-50-х гг. В конечном итоге это привело не только к объективному исключению страны из политико-экономической гонки, но и беспрецедентной внутренней демодернизации государства. Последствия которой по сей день преодолеваются бывшими советскими республиками, а ныне независимыми государствами.

Труды англоязычных авторов, пишущих по истории развития науки, мы предлагаем разделить на несколько групп. При этом мы постарались учесть развитие тех областей науки, которые получили в дальнейшем развитие в Казахстане. К первой группе относятся труды, в

которых анализируется влияние советской политики на развитие тех или иных отраслей научного знания, а также о развитии технологий, научной и общественной культуры в СССР. Среди авторов этой группы хотелось бы назвать Лорен Грэхем, профессора истории науки Гарвардского университета, Итана Поллока - доцента истории Брауновского университета, Джеймса Эндрюса - специалиста по современной русской и сравнительной евроазиатской истории кафедры истории университета Айовы, Сьюзан Гросс Соломон – профессора кафедры политических наук университета Торонто (Канада), Якова Рабкина – профессора Монреальского университета (Канада) и др. [1].

Отдельно можно выделить группу специалистов, изучающих развитие атомной энергетики и ядерного оружия в СССР, особенностей и рисков, возникающих в процессе его создания и эксплуатации и т.д. Это такие авторы как Соня Шмидт – лектор по программе науки, технологии и общества при Стэндфордском университете. Её докторская диссертация была посвящена анализу советской ядерной программы, среди сегодняшних научных интересов исследовательницы - изучение процесса популяризации наук и технологий, взаимоотношения между наукой, технологиями и государством [2]. Интересы Пола Джозефсона - преподавателя русской и советской истории в Колби-колледже - сосредоточены на изучении создания советского ядерного оружия, сравнительной экологической истории, истории крупнейших технологических открытий XX века [3]. Среди основных работ Дэвида Холловэя, профессора международной истории Стэндфордского университета, «Сталин и бомба: Советский Союз и атомная энергия. 1939-1956 гг.» [4].

В третью группу мы объединили специалистов по истории развития авиации и космоса. Например, изучением становления данных отраслей занимается Скоттт Палмер – доцент кафедры истории Западно-Иллинойского университета, специалист по истории современной русской культуры и технологии. «Диктат воздуха: авиационная культура и судьба современной России», так называется одна из его монографий [5]. Уильям Барри, специалист NASA, посвятил свою научную карьеру изучению советской космической программы. Его докторская диссертация, которую он защитил в 1996 году в Оксфорде, называлась «Ракетно-конструкторские бюро и советская политика космоса, 1953-1970» [6].

Ребекка Венделкен подчеркивала, что в послевоенный период и атомный век, земле Казахстана предстояло сыграть новую роль. Казахстан также стал «домом советской космической программы», реализация которой повлияла на экологию несколько меньше, нежели атомная программа. При этом, отмечет автор, космодром Байконур, все еще остается городом русских космонавтов. И атомная и космическая советские программы привлекли в Казахстан значительное число ученых, инженеров, высококвалифицированных рабочих, так как казахи в силу недостаточности образования в этих областях не могли занять данные рабочие места. Представители различных национальностей устремились в казахскую степь, которая стала для многих родным домом [7, 90]. Рассуждения Р.Венделкен о развитии атомной и космической программ на территории Казахстана в ее статье заняли всего один абзац. На наш взгляд, Казахстан как первая в мире космическая гавань, заслуживает более подробного и пристального исследования.

Изучением инженерных наук в СССР занимается Энтони Хэйвуд, профессор из Шотландии. Основным научным интересом для него являются железные дороги России и СССР, а также судьбы советских инженеров [8]. Ив Кохен изучает советский производственный менеджмент в 30-40-е гг. [9]. Их труды составляют четвертую группу.

Например, Мэтью Пэйн, доцент кафедры истории университета Эмори (США), один из авторов, чьи научные изыскания связаны с изучением советской государственной модернизации, приведшей к существенным трансформациям в классовом, социально-демографическом и этническом развитии советской периферии, в частности казахской степи.

Через изучение развития железнодорожного транспорта в СССР, а именно героического строительства Турксиба в период сталинской индустриализации, он и пытается изучить сложный и противоречивый процесс модернизации нашей республики [10].

Крис Биссель сравнивает развитие дисциплин и профессий, связанных с автоматизированными системами управления, в Великобритании, США, Германии и бывшем СССР. В настоящее время он специально изучает институциональные и социально-политические аспекты формирования структур инженерного контроля в СССР в 30-40-е гг. Истории развития советской кибернетики посвятил свои работы Слава Герович [11]. Удивительное переплетение и взаимопроникновение математики и религиозной жизни в России XIX-XX вв., а также математики и марксистской теории можно проследить в трудах Чарльза Форда [12].

Следующая группа объединяет исследователей развития медико-биологических наук. Проблемам развития медицины в том или ином аспекте посвящены труды Франца Бернштейна, доцента истории университета Дрю**,** уже упомянутой Сьюзан Гросс Соломон, а также Паулы Майклс – профессора университета Айовы. Ф.Бернштейн является автором книги «Диктатура секса: пол, здоровье и просвещение в революционной России, 1918-1931», а также большого количества статей, посвященных проблемам роста нервозности и в целом состояния невралгического и сексуального здоровья населения СССР в постреволюционный период [13]. Одна из монографий Сьюзан Гросс Соломон называется «Здоровье и общество в революционной России» [14].

В 2003 году Паула Майклс в Питтсбургском издательстве опубликовала книгу «Излечивающие силы: медицина и империя в сталинской Центральной Азии», в которой на основе архивных и этнографических данных исследовала советские медицинские инициативы, их основообразующие смыслы в политической и социальной жизни, а также их воздействие на казахское общество [15].

Нас не должен смущать тот факт, что в наименованиях специализаций указанных авторов, названий кафедр, монографий и т.д. в основном присутствует русско-советский контекст и нет четкого названия Казахстан/казахский и подобных им. Это объясняется тем, что все республики СССР считались неотъемлемой его частью и в советский период довольно редко выделялись как самостоятельные объекты изучения. При этом необходимо иметь в виду, что казахстанский компонент, как и других постсоветских республик, вполне может присутствовать в трудах западных авторов, даже если они и не содержат в своем названии четкое указание на ту или иную республику бывшего союза.

Даниэл Тодес, профессор Института истории науки, техники и медицины Университета имени Джонса Хопкинса (США), принадлежит к сравнительно небольшой, но играющей важную роль группе американских ученых, занимающихся историей российской/советской науки. Тодес является специалистом по истории развития эволюционной теории и физиологии в России. В 1976-1977 и 1990-1991 годы Тодес работал в архивах Петербурга, который, по собственному признанию историка, стал его "вторым домом". Им опубликована монография, посвященная реакции русского общества на эволюционные идеи Дарвина, а также монография о лаборатории И.П. Павлова. Кроме того, в своих трудах он изучает динамику взаимоотношений академика с большевистским режимом в период с 1917 по 1936 год [16].

Большевики использовали имперскую модель форсированной модернизации. Создание мощного военно-промышленного комплекса стало основной задачей советского государства. Мотивацией к этому была постоянная угроза Запада и враждебное окружение вплоть до образования социалистического лагеря в Восточной Европе. Решить эти сложные

вопросы без научных открытий было невозможно, и наука стала служить советскому государству, в соответствии с его целями и амбициями.

Одной из страниц нашего прошлого было некомпетентное идеологическое вмешательство в развитие биологических, сельскохозяйственных, медицинских наук, астрономии, физики и т.д.

С другой стороны, наука всегда ищет доказательства вне себя. Она постоянно требует внешние источники легитимации. Парадокс ситуации выражается в следующем. Во-первых, наука должна ссылаться на тот дискурс нарратива, который она сама и уничтожает. Во-вторых, общество и коллектив – решают, что является наукой, а что нет, т.к. наука сама не может доказать, что она является таковой сама по себе. Если же общество не признало её наукой, следовательно, она наукой и не является.

В истории советской науки таких примеров можно привести немало. Основой всему – тотальный идеологический контроль, прежде всего за любым несоответствием марксистско-ленинской теории и классово-партийному подходу, буржуазностью тех или иных высказываний, чуждостью отдельных принципов советскому человеку и т.д. Результатом такого тотального контроля стали реальные гонения и преследования учёных и в целом борьба с отдельными научными направлениями и даже науками. Например, борьба с генетикой, социологией, с различными методологическими принципами в исторических и филологических исследованиях и т.д. Генетика, например, была осуждена как реакционная, буржуазная, идеалистическая и формалистская наука. Она была признана идущей вразрез с марксистской философией диалектического материализма. Относительная устойчивость гена признавалась серьезной угрозой диалектике и материализму.

Мы чуть более подробно остановимся на характеристике некоторых подходов к проблеме становления генетики в СССР, так как ситуация в данной отрасли научного знания как в капле воды отражает общую ситуацию состояния советской науки в 30-50-е гг. XX века.

Так, в книге американской исследовательницы Хелены Шихан (Helena Sheehan) «Марксизм и философия науки: критическая история», а также в шестой главе монографии «Наука в России и Советском Союзе: краткая история» с названием «Сталинская идеология и дело Лысенко» анализируется деятельность Т.Д.Лысенко и такое явление как лысенковщина [17].

Х.Шихан подчеркивала, что Лысенко был человеком своего времени, ученым новой эпохи, «человеком почвы», который направлял всю свою энергию на решение больших задач социалистической реконструкции. Научные и философские аргументы значительно уступали политическим обвинениям в адрес генетиков, которые становились все более и более клеветническими, пишет исследовательница. Генетика даже была названа «handmaiden of Goebbels' department» - «служанкой Геббельсовского отдела». Т.о. термин «генетика» постепенно стало синонимом таких понятий как «расизм» и «фашизм». Многие генетики и их сторонники были обвинены в саботаже, вредительстве, шпионаже, терроризме, бандитизме и троцкизме. Именно они распродали оптом и в розницу интересы советской науки, утверждали сторонники Лысенко.

Что касается такого явления как лысенковщина, то, по мнению Х.Шихан, его нельзя понять только как историю персонального оппортунизма и политического террора, или как предостерегающий рассказ об опасностях бюрократического вмешательства в интеллектуальную жизнь или идеологическое искажение науки. Всё перечисленное является лишь очевидными элементами анализа, но важно видеть возникновение лысенковщины не просто как исторический инцидент, не просто как навязывание чуждых элементов науке. Оно должно быть понято на фоне решения задач политической и культурной революции,

стремления создать социалистическую интеллигенцию, усилий трансформировать все сферы жизни общества (включая науку и сельское хозяйство) и создать новый социальный порядок.

Можно сказать, что в постсоветской историографии сформировались весьма близкие к западным оценки такого явления как лысенковщина. Так, например, по словам Л.Я.Гуревича «…суть лысенковщины отнюдь не в борьбе научных школ. Как явление она заслуживала бы безоговорочного осуждения даже в том случае, если бы концепции Лысенко были идеально верны в теории и замечательно результативны на практике. Лысенковщина отразила важнейшую сторону тоталитаристской политики: жесткий контроль всех сфер жизни общества, включая науку, посредством их полной идеологизации. Чтобы парализовать потенциальное инакомыслие, тоталитарный режим считал необходимым иметь везде и во всем официальную партийную линию» [18,33-34].

Другие науки также подвергались чистке. Даже такая абстрактная дисциплина как математика не избежала подобной судьбы. Некоторые математические теории идентифицировались с «крушением математического фронта», заканчиваясь арестами математиков. Дискуссии, которые начинались на страницах научных журналов, часто заканчивались в длинных, темных коридорах НКВД выстрелом в спину.

Обвинения и задержания приводили в отчаянный беспорядок учреждения, в которых прошли аресты. После обнаружения "врага народа" остальной персонал должен был обсуждать проблемы ликвидации последствий разоблачений. Ожидалось, что они осудят обвиняемого человека и, будут критиковать самих себя и/или других за отсутствие бдительности, которая не позволила им вычислить изменника раньше. Подобные собрания часто заканчивались дальнейшими обвинениями. Некоторые бросались очертя голову в эту ситуацию и использовали её, чтобы решить старые обиды, чтобы устранить оппозицию, или, чтобы получить право контроля над учреждением или журналом.

Помимо мотивов злости и страсти, самым сильным мотивом был страх. Клевета и интрига становились образом жизни в университетах и исследовательских институтах. Но случались и другие ситуации, когда у некоторых ученых хватало гражданского мужества защищать не только себя, но и своих коллег.

Изучив достаточно большой круг исследований западных авторов, нам кажется возможным проследить логику изложения материала по истории развития советской науки. Она выглядит, за некоторыми исключениями, примерно таким образом. Истоки формирования науки прослеживают с петровской эпохи. При этом отмечается с одной стороны, влияние западных университетских традиций и форм организации науки - Академия, университеты, научно-исследовательские институты, с другой - особый русский, а затем советский социально-политический и культурный контекст. Радикальная политическая интерпретация текущих нейрофизиологических теорий в нигилистическом движении 1860-х, культурная адаптация дарвинизма в конце XIX столетия, попытки создания чистой "пролетарской науки" в течение раннего советского периода, культурная революция и «большевизация» науки, игры и ритуалы сталинской науки, дискуссии в квантовой физике, генетике, кибернетике, корни советских успехов в атомном проекте и программа космических исследований, неформальные связи и политические разногласия в советской академической среде – вот примерный перечень тем, которые изучаются западным академическим сообществом. При этом выводы, к которым приходят англоязычные авторы, как правило, также весьма схожи.

Во-первых, в англоязычной историографии отмечается, что репрессии 30-40-х гг. XX века серьезно подорвали научный потенциал советского государства. Во-вторых, подчеркивается, что наука была изъята из международного контекста, в пределах которого она функционировала прежде. Опустившийся над страной «железный занавес» существенно

ограничил возможности советских ученых совершать международные поездки, публиковаться в западных научных журналах, под запретом была даже простая переписка с иностранными коллегами. В-третьих, приближающаяся война вскрыла непростую ситуацию даже в области наук, связанных с военно-промышленным комплексом. Практически по всей территории СССР были организованы так называемые ГУЛАГовские «шарашки», в которые собрали всю осужденную на различные сроки научно-техническую интеллигенцию. Атомный и космический проект СССР был детищем подобных тюремных научно-исследовательских центров. В-четвертых, роль науки в процессе модернизации военно-промышленного комплекса была определяющей, и позволила выстроить все необходимые элементы, даже в условиях репрессий и войны: структуру, содержание, технологию, и особенно контроль за исполнением. К сожалению, в партийных и государственных документах, которые должны были регулировать ход модернизации в научных сферах далеких от ВПК, цели преобразований описывались привычным образом – в виде направлений деятельности. Что-то необходимо было “улучшить”, “развить”, “сформировать” и т.д. От цели, таким образом, оставалась лишь оболочка, некая мечта, достижение которой невозможно было ни обеспечить, ни проверить. В этом случае неудивительно, что результаты социалистических модернизационных преобразований часто оказывались совершенно не связанными с заявленными целями. Тем не менее, модернизация шла, а значит, реализовывала некие цели. Из нескольких потенциальных заказчиков реформ (государство, общество) самым сильным игроком оказалось именно государство. В-пятых, ценой за технический прорыв стал вопрос несвободы ради результата. Однако ничто не может простить преступления против науки и против человечества, которое происходило в течение этого периода. Ничто не может когда-либо аннулировать трагедию этих случайных жертв. Ничто не может компенсировать великолепный человеческий материал, что так вопиюще был растрачен в период сталинского правления.

Список использованной литературы и источников:

1. Graham L.R. Science, Philosophy, and Human Behavior in the Soviet Union, 1987; Грэхем Л. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе. Пер. с англ. М.: Политиздат, 1991. 480с; Graham L.R. Science in Russia and the Soviet Union: A Short History, 1993; Pollock Eth. Stalin and the Soviet Sciencer Wars. Princeton University Press, 2006. 244p; Andrews J.T. Science for the Masses: The Bolshevik State, Public Science, and the Popular Imagination in Soviet Russia, 1917-1934, 2003; Solomon S. Gross The Soviet Agrarian Debate: Controversy in Social Science 1923-1929, 1978; Rabkin Ya. Science between Superpowers, New-York: Priority Press, 1988
2. Schmid S. Transformation Discourse: Nuclear Risk as a Strategic Tool in Late Soviet Politics of Expertise//Science, Technology & Human Values.2004.№29; Schmid S. Celebrating Tomorrow Today: The Peaceful Atom on Display in the Soviet Union// Social Studies of Science.2006.№36
3. Josephson P. Physics and Politics in Revolutionary Russia.-Los Angeles: University of California Press, 1991
4. Holloway D. Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939-1956.-New Haven, Conn.: Yale University Press, 1994.464p.
5. Palmer Scott W. Dictatorship of the Air: Aviation Culture and the Fate of Modern Russia.-Cambridge University Press, 2006.328p.
6. Barry W.P. The Missile Design Bureaus and Soviet Manned Space Policy, 1953-1970. (PhD Dissertation), Oxford University, 1996
7. Wendelken R.W. Russian Migration and its Effect on the Kazak Steppes//The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe. Sedentary Civilization vs. “Barbarian” and Nomad. Ed. by Andrew Bell-Fialkoff. Houndmills-Basingstoke-Hampshire-London: MacMillan Press LTD, 2000.-355p. P.71-99. P.90
8. Heywood A.J. Modernizing Lenin’s Russia: Economic Reconstruction, Foreign Trade and the Railways, 1999.328p.
9. Cohen Yv. Matter matters to authority: Some aspects of Soviet industrial management in the thirties from a multi-sited perspective// Business History Conference Meeting, June 2004
10. Payne M.J. Stalin’s Railroad: Turksib and Building Socialism. University of Pittsburgh Press, 2001.400p.
11. Gerovitch S. From Newspeak to Cyberspeak: A History of Soviet Cybernetics. MIT Press, 2002.369p.

12. Ford Ch.E. Dmitrii Egorov: Mathematics and Religion in Moscow//The Mathematical Intelligencer.1991.№13-2.P.24-30
13. Bernstein F. The Dictatorship of Sex: Gender, Health, and Enlightenment in Revolutionary Russia, 1918-1931. Northern Illinois University Press, 2005; Frances Bernstein Panic, Potency, and the Crisis of Nervousness in the 1920s//Everyday Subjects: Formations of Identity in Early Soviet Culture/ Ed. Christina Kiaer and Eric Naiman. Indiana University Press, 2005
14. Solomon S. Gross Health and Society in Revolutionary Russia/Ed. with John F. Hutchinson, Indiana University Press, 1989
15. Michaels P.A. Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia.University of Pittsburgh Press, 2003.239p.
16. Todes D.P. Pavlov's Physiology Factory.-Johns Hopkins University, 2002; Todes D.P. Darwin without Malthus: The Struggle for Existence in Russian Evolutionary Thought.-Oxford UP, 1989; Todes D.P. Pavlov and the Bolsheviks// History and Philosophy of the Life Sciences.1995.-№17. P.379-418
17. Sheehan H. Marxism and the Philosophy of Science: A Critical History.-London: Humanities Press International, 1985 and 1993; Sheehan H. Science in Russia and the Soviet Union: A Short History.-Cambridge, Mass.: Cambridge University Press, 1993
18. Гуревич Л.Я. Интеллигенция Казахстана и политика тоталитарного государства в сфере науки и высшего образования. Автореф. на соиск. уч. ст. док-ра ист. наук. Алматы, 1993

ИТАЛЬЯНСКИЙ ФАШИЗМ И «ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ВОЙНА» В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ (1941-1943)

Мария Тереза Джусти д.и.н., профессор
Государственный университет им. «Г. Д'Аннунцио» Киети-Пескара, Италия)

Хасенова Ж.О.
Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева,
магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель кафедры истории Казахстана

В Италии русский поход Муссолини в Россию всегда волновал итальянскую общественность: почти в каждой семье был отец, сын, родственник, друг, пропавший в бескрайнем Советском Союзе. В народной памяти разгром итальянской армии оставил глубокую травму, а историкам и исследователям – задачу его осмыслить.

Каковы были причины, которые привели Муссолини попасть в войну? Военные успехи нацистов во Франции в 1940 г. подтолкнули Муссолини к принятию решения о вступлении Италии в мировую войну и в 41 г в операцию «Барбаросса». На это у него имелся ряд соображений: 1) диктатор считался себя первым союзником Гитлера и поэтому он должен был быть на восточном фронте, хотя Гитлер его не потребовал; 2) Муссолини хотел помешать СССР добраться до Средиземного моря, и вести там нечто вроде «параллельной войны» с Германией; 3) последнее но не менее важное – цель достать русскую нефть [1, с. 52].

Однако действия, предпринятые в рамках «параллельной войны», сразу же обнаружили неготовность итальянских войск и их командования: атака на Грецию (28 октября 1940 г.) обратилась в серию поражений. Несмотря на это, и на то, что Италия воевала уже в Африке, на Балканах и во Франции, 30 мая 1941 г. Муссолини поручил начальнику Генштаба генералу Уго Каваллеро организовать Итальянский экспедиционный корпус (Corpo di spedizione italiano) который 10 июля 1941 г. отправился на восток под командованием генерала Джованни Мессе [2, с. 57].

Экспедиционный корпус насчитывал 62 тыс. человек. Итальянцы не были готовы к войне: надо вспоминать, что грузовиков не хватало и военные должны были ходить пешком

из советско-румынской границы до линии фронта. Итальянцам не хватало запчастей и горючего. Даже вооружение не удовлетворяло нужным параметрам. Катастрофическое положение сложилось и с обмундированием, особо печальным было состояние обуви.

Несмотря на это были некоторые результаты и к концу октября итальянцы подступили к бассейну Донца и к металлургическому центру – г. Сталино (совр. Донецк).

Неправильно оценив первоначальные успехи немцев, Муссолини решил усилить военное итальянское присутствие в Восточной кампании. В соответствии с таким решением на Русский фронт был отправлен целый армейский корпус, 8-я армия, получившая название «Armata Italiana in Russia» (ARMIR), т. е. Итальянская армия в России, куда включили и части CSIRa. Новая армия, числом в 229 тыс. солдат, была под командованием генерала Итало Гарибольди. Кроме CSIRa, который уже воевал в Советском Союзе, в 8-ую армию вошли 2-ой пехотный корпус и альпийский армейский корпус.

Основная часть этих солдат отправилась в Россию в деморализованном состоянии, не желая там воевать (многие, к тому же, только вернулись из Албанской кампании). Известно, что по пути на фронт они не однократно высказывались против войны с СССР и выражали свой протест разными способами, включая порчу помещений в казармах[3, лл. 18-26].

Чувства итальянских военных были разные: письма, отправленные солдатами и офицерами родственникам, найденные в российских архивах, показывают красочную картину, частично обусловленную цензурой. Кроме этого, отчеты итальянских шпионов фашистского режима очень полезны чтобы узнать отношение итальянцев к войне. Большинство итальянцев, отправленных на фронт, очень мало знали о советском обществе и русской культуре. Им было трудно отличить Россию от Украины, например, и, в целом, образ советского населения был таким, переданным фашистской пропагандой, то есть народом атеизма и большевиков. Конечно, были исключения, как среди солдат, так и офицеров, которые знали что это такое Советский Союз, но он все равно оставался странным, неизвестным миром.

Путем пропаганды Муссолини надеялся превратить итальянских военных в идеологических бойцов, но вдали от дома, борясь с жестким климатом, не имея надлежащей обуви и одежды, регулярного почтового обслуживания, или адекватной пищи, итальянские «войска вряд ли могли бы стать идеологическими бойцами» [4, с. 167]. Поставить вопрос войны против России на идеологическом плане было рискованно для Муссолини, потому что старая солидарность рабочего класса энергично возобновилась перед агрессией фашистов против родины революции.

И в самой Италии атаки против Советского Союза собрали рабочие силы вокруг родины Советов, подвергая риску внутренний фронт. Полицейские шпионы фашистского режима собирали впечатления рабочих: война против большевистской России не нашла слишком большой популярности среди рабочих…я слышал многие рабочие выразить уверенность в том, что Россия добьется успеха в колоссальной борьбе [5, л. 1].

И другой: В рабочем классе война против России довольно противна. На стенах появились надписи за большевизм и против фашизма и его лидера [6, л. 2].

Вообще итальянские солдаты, в отличие от немцев, испытывали симпатию к российским гражданам, которые помогали им в трудных условиях. Из многих документов узнаем то, как отсутствует «воля жертвовать, умереть за родину», за «справедливое дело войны» или «за необходимость победы» [7, лл. 134-136]. Многие письма из Италии на фронт показывают усталость войны и советы не сдаваться и скоро вернуться домой.

Итальянская армия растянулась на непозволительно протяжённый фронт: каждая дивизия была вынуждена прикрывать около 30-40 км, в то время, согласно стратегическим нормам в случае контратаки дивизия должна была иметь фронт не более 7-8 км. В итоге для

прикрытия всей фронтовой линии итальянцам приходилось выставлять общий наличный состав на передовой, не оставляя никого в тылу.

Контрнаступление Красной Армии в августе 1942 г. показало, насколько опасным было рассредоточение итальянского фронта. Во время этого летнего наступления Красная Армия вклинилась между 8-й итальянской армией и 6-й немецкой под командованием Паулюса с целью облегчить положение защитников Сталинграда. В декабре 1942 г. операция «Малый Сатурн» закончилась полным поражением ARMIRa.

Пробив фронт, Красная Армия принялась за уничтожение тыловых частей врага, и большинство итальянцев, кто уцелели, остались без провианта и без команд. В ARMIRe царил полный хаос. Зимнее наступление завершилось окружением альпийских войск.

Начало 1943 г., таким образом, стало роковым для ARMIRa: всего за 45 дней итальянцы потеряли убитыми или пленными 95 тыс. человек. Кроме того, они оставили в руках противника всю артиллерию – около 1 тыс. пушек, 13 тыс. автомашин, 20 тыс. мулов и многое другое. Отступление по замерзшим степям оказалось ужасным. Сотни мемуаров рассказывают о страшных эпизодах, страданиях и актах жестокости, обусловленных стремлением выжить.

История похода трансформировалась в историю плена и репатриации. Смертность в плену оказалась необыкновенно высокой: из 80 тыс. пленных в Италию вернулись лишь 10.032 тыс. человек [8, с. 12].

В итоге, результаты этого предприятия были катастрофическими не только для тысячи военных и их семей, а разгром АРМИРа и поражение итальянской армии в Африке (битва Эль-Аламейна в ноябре 1942 г.) представляли начало конца фашистского режима. Кроме того, хотя обязательства итальянцев на восточном фронте не были так значительными как на других фронтах, как в Греции, Албании или Югославии, разгром этот оставил до наших дней очень сильное впечатление в исторической памяти для реконструкции национальной идентичности страны. Кроме того, поражение АРМИРа в Советском Союзе стало решающим фактором в развале доверия итальянского народа к Муссолини, потому что ясно показало, что Муссолини недооценил потенциал СССР и Красной Армии, переоценивая наоборот силу армий Оси. 10-ого июля 1943 г. посадка англо-американцев на Сицилии представляла собой окончательный разгром режима, которое осуществилось 25 июля, когда Муссолини был обескуражен Великим Советом фашизма. Посадка американцев в Италии и конец фашизма совпадали с Курской битвой на Восточном фронте, когда Вермахт потерял возможность проводить стратегические наступательные операции и наконец стратегическая инициатива перешла к Красной армии. Для фашистов и для Пиетро Бадольо, которого итальянский король назначал первым министром на место Муссолини, было ясно, что Италия должна выйти из войны и отсюда вытекают переговоры с англо-американцами и подписание перемирия 8 сентября 1943 г.

После отступления армий Оси на запад, итальянские войска не были больше заинтересованы в Восточном фронте, но в Советском Союзе остались тысячи военнопленных. Из около 80.000 взятых в плен большинство умерло в лагерях от голода, тифа и холода.

Как видно из российских документов, смертность среди итальянских военнопленных в советских лагерях достигла 56,5% и была в 4 раза выше средней смертности среди пленных немцев. Такие проценты были относительно самые высокие среди военнопленных всех национальностей. Смертность эта не являлась следствием жестокого обращения. Прежде всего итальянцы страдали от холода: их одежда не подходила для российского климата, во-вторых, вся масса итальянцев попала в лагеря в самый тяжелый момент войны, когда лагеря только начали организовываться и когда продовольствия и медикаментов не хватало для

самой Красной Армии и советского населения. В этих условиях снабжение лагерей военнопленных не могло быть первоочередной задачей.

Советский Союз был первой державой, которая репатриировала итальянских военнопленных. Это, наверно, потому что их осталось очень мало. Так, в сентябре 1945 г. началась репатриация солдат и только в июле 1946 г. итальянские офицеры вернулись на родину. Они были также жертвами политических решений так как Палмиро Тольятти посоветовал Вышинскому держать офицеров в СССР, чтобы они не вернулись в Италию во время политических выборов и институционального референдума 2-ого июня 1946 г. Он боялся, что они своими рассказами о плене могут повлиять на решение итальянского народа и навредить имиджу ИКП (Итальянская Коммунистическая Партия).

ИКП пыталась поставить под свой контроль процесс возвращения военнопленных на родину, в Италию. Решение советского правительства возвратить основную массу военнопленных уже во второй половине 1945 – начале 1946 годов без консультации с «итальянскими товарищами» вызывало раздражение среди руководства ИКП. Лидеры коммунистов справедливо опасались, что репатриация военнопленных, знакомых по собственному опыту с ситуацией внутри сталинского Советского Союза, подорвет основы коммунистической пропаганды. Эта пропаганда, представлявшая жизнь в СССР в ярких красках, стремилась доказать, что уровень жизни при социализме гораздо выше, чем в капиталистических обществах Европы и Америки. Она была эффективна до тех пор, пока советское общество было полностью закрытым и рядовые итальянцы не могли своими глазами увидеть и оценить уровень жизни населения. Итальянские военнопленные подтверждали, что с советской стороны не было ни мстительности, ни преследований против них, но общая картина жизни в СССР, которую они передавали итальянскому населению, разрушала иллюзии о социалистическом образе жизни, культивируемые пропагандой ИКП.

Кроме этого, когда в декабре 1946 г. представитель советского Министерства иностранных дел заявил, что репатриация закончилась и, что в СССР осталась только маленькая группа итальянских военнопленных (всего около 30), рассматриваемых как военные преступники, это вызвало взрыв негодования в Италии. За время репатриации вернулось чуть больше 10 тысяч военнопленных, возникает вопрос: куда же делись остальные? В Италии поползли слухи, что десятки тысяч итальянских солдат и офицеров находятся где-то в сибирских лагерях и, что советские власти не собираются их возвращать. У зданий советского посольства и консульств в Италии начались митинги протеста родственников военнопленных. Трагедия семей, продолжавших надеяться на возвращение без вести пропавших, усугублялась политическими спекуляциями различных партий, использовавших проблему военнопленных в собственных целях.

Репатриированные военнопленные и их информация стали немаловажным фактором поражения коммунистов в решающих выборах в апреле 1948 г., первые демократические выборы после 20 лет фашизма. До этих выборов политическая борьба была очень сильная, особенно между партией «Христианская демократия» с одной стороны, и социалисты и коммунисты, с другой. Партия «Христианской демократии», которая выиграла выборы, не колеблясь, использовала трагедию военнопленных и их семей в целях предвыборной агитации. Например, на предвыборном плакате этой партии были изображены военнопленные за красной колючей проволокой с надписью «Отправлены в Россию фашистами, удержанные коммунистами» [9, с. 258]. На другом плакате, подчеркивая, что из США и из Франции все военнопленные вернулись, написан вопрос: «Россия: 80.000 отсутствующих; вернулись только 10.000. Почему остальные не возвращаются?» [9, Там же].

В предвыборной пропаганде, политические деятели «Христианской демократии» обвиняли коммунистов ответственностью за то, что итальянские военнопленные

удерживаются в Советском Союзе: на самом деле только в начале 90-х годов из российских документов мы узнали, что большинство из них умерло в лагерях.

Еще в течении 50-60-х годов очень часто в итальянских газетах и журналах (даже в кино) появлялись, как правило, необоснованные истории об итальянцах, которые после войны остались жить в СССР. Итальянское правительство в эти годы старалось получить от Москвы списки мертвых военнопленных в советских лагерях и с целью отрицать эти слухи, но советская сторона всегда отказывала, вплоть до 90 годов [9, Там же].

Как результат, в Италии в послевоенные годы, кроме мифа Советского Союза, который победил фашизм, существовал и другой образ СССР, неоднозначный, производный от холодной войны.

Как видно, сам фашистский поход в Советский Союз и его результаты, и в следующем, вопрос военнопленных и их возвращение на родину, сильно повлияли сначала на режим Муссолини и, следовательно, на саму политику послевоенных итальянских правительств и первых правительств итальянской Республики.

Список использованной литературы и источников:

1 . Giusti M.T. La campagna di Russia. 1941-1943. Болонья: Il Mulino, 2018
2 Le operazioni delle unità italiane al fronte russo (1941–1943), (Операции итальянских соединений на Русском фронте). Roma: Archivio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME), 1977
3 РГАСПИ. – Ф.495. – Оп.77. – Д.18. – Л Л.18-26. Протокол допроса военнопленного рядового Антонио Астедьяно, направленный Димитрову 6.12.1942.
4 Burgwyn H.J. The Legacy of Italy's Participation in the German War against the Soviet Union: 1941-1943: «Mondo contemporaneo», 2. – 2011
5 Центральный Государственный Архив (ACS), Министерство Внутренных Дел, Политическая Полициа (1928-44). – Дело Генуа, 1-ого июля 1941, Л.1.
6 PNF (Национальная фашистская партия), Политическая ситуация в провинциях, (ACS), - Д.25. – Оп. Турин, 24.09.1941. – Л.2.
7 РГАСПИ. – Ф.495. – Оп.77. – Д.21. – ЛЛ. 134-136. Commenti e considerazioni sulla corrispondenza scritta dei soldati e ricevuta dall'Italia dalle loro famiglie ed amici
8 Джусти М.Т. Итальянские военнопленные в СССР. 1941–1954 / Под ред. М.Г. Талалая. СПб.: Алетейя, 2010
9 Джусти М.Т. I prigionieri italiani in Russia. Болонья: Il Mulino, 2ое изд., 2014

КУЛЬТУРА КАЗАХСТАНА СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА В АМЕРИКАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX-НАЧАЛА XXI ВВ.

Мейрамбеков А.К., докторант
КарУ имени Е.А: Букетова, старший преподаватель

В статье проведен научный анализ произведений европейских, английских исследователей, написавших о культуре, традициях, вероисповеданиях казахов в период с XX по начало XXI века, полностью связанных с темой.

К числу советологических работ о Средней Азии 1950-х гг. следует отнести книгу Чарльза У. Хостлера «Тюркизм и Советы: тюрки мира и их политические цели». Ее автор, полковник ВВС США, долгое время служивший на Ближнем Востоке и хорошо знакомый с историей, культурой и языком Турции, в 1955 г. прервал военную карьеру, чтобы защитить в Джорджтаунском университете диссертацию по политической тюркологии. Через два года она увидела свет в виде монографического исследования [1]. Научные и политические воззрения Ч. Хостлера испытали сильное влияние пантюркизма, в частности, таких ученых, как З.Н. Зейне и Н. Фариса (Бейрутский университет), К.К. Кея (Вашингтонский университет), Э.З. Карала (университет Анкары), С. Поссолини (Джорджтаунский

университет). Основная задача книги Ч. Хостлера состояла в том, чтобы показать развитие пантюркистских идей в исторической перспективе и показать их влияние на внутри- и внешнеполитическую обстановку в тюркском мире. При этом Хостлер фактически признавал, что у тюрков могут и должны быть общие политические цели, которые состояли в том, чтобы преодолеть искусственную изолированность между собой и осознать себя в качестве геополитической реальности. Хостлер в первых частях своей книги уделил внимание истории Центральной Азии и Восточного Туркестана, однако большая часть исследования посвящена эпохе возникновения пантюркизма и пантуранизма, так как в конце XIX — начале XX в. Хостлер рассматривал объединение тюрок как весьма отдаленную перспективу. В качестве первоочередной задачи, на его взгляд, перед тюрками СССР и Китая стояла необходимость борьбы за национальное самоопределение. Таким образом, книга Ч. Хостлера, несмотря на свой историзм, была еще одним продуктом советологического среднеазиеведения, представляя в то же время интерес с точки зрения изучения истории пантюркизма.

Среди обширной литературы о Центральной Азии, которая стала появляться в США в послевоенные десятилетия, следует отдельно назвать книгу профессора Стетсоновского университета Сержа Зеньковского «Пантюркизм и ислам в России», которая оказала сильное влияние на советологические среднеазиеведческие исследования на Западе. Автор, пристрастный знаток истории и культуры советских тюрок, был обязан своим рано пробудившимся интересом к тюркам тому факту, что его семья приютила под своим кровом двух татарских мальчиков, беженцев из России, ставших друзьями его детства. В своей книге Зеньковский освещает историю тюркских народов России с конца девятнадцатого века и до попытки образования национальных государств и изучение Центральной Азии после революции. Основная идея книги — рост тюркского национализма в эти десятилетия и его модификации — пантюркизма. Автор дает полный спектр националистических движений среди предреволюционных тюрок и показывает отличия в национальных движениях казахов, татар, узбеков и азербайджанцев, а также роль этих народов в русском революционном движении и событиях 1917—1920-х гг. Книга Зеньковского насыщена примерами из национальной литературы тюркских народов в переводе автора на английский язык. Работа Зеньковского ненамного предвосхитила появление трудов А. Беннигсена и С. Уимбуша, посвященных той же проблеме — становлению так называемого мусульманского национального коммунизма. В шестой главе книги Зеньковский дает обзор казахской истории начиная от присоединения к России и останавливаясь на таких проблемах, как роль ислама в степи, влияние русской интеллигенции на появление казахских просветителей, становление казахской национальной интеллигенции, участие казахов в революции 1905 г., русская колонизация Казахстана [2].

1954 году в журнале «Славянское и Восточноевропейское обозрение» публиковалась статья Зеньковского «Идеологический уклон в советской Средней Азии».

В статье говорится, что, недовольство со стороны советских властей некоторыми аспектами культурной деятельности в Центральной Азии было заметно с 1945 года, когда работы историков, занимавшихся проблемами этой области, были главным объектом критики. В качестве примера автор приводит что, 1943 году Институт истории, археологии и этнологии Казахской академии наук опубликовал полуофициальную историю Казахстана «История Казахской ССР». Резкая рецензия на эту книгу, в которой выражалось сожаление по поводу невнимательного отношения автора к экономическим и социальным проблемам Казахстана, появилась в Большевике в марте 1945 года. Авторское прославление казахского хана Кенесары, который в 1837-47 годах выступал против проникновения Русских в Центральную Азию и позже стал одним из самых популярных героев казахского народа,

также подверглось критике. Поскольку историческая наука имеет решающее значение для развития советской мысли, за сигналом Большевика последовали официальные действия.

Зеньковский пишет, что коммунистические лидеры прекрасно осознавали зарождающиеся опасности в книгах Бекмаханова и подобных им, а также риск, связанный с длительной дискуссией. Но к тому времени (1947) официальные идеологи были психологически не готовы ни полностью запретить такое написание, ни прекратить постоянно растущую дискуссию. Они все еще были очарованы своей собственной догмой и традиционной антиколониальной теорией меньшего зла. Их обвинения против авторов "антиколониальной" истории Центральной Азии были поверхностными и не имели прочной теоретической основы, а их критика была сосредоточена на незначительных деталях. Неспособные предложить новое обоснованное «марксистское» объяснение и отвергнуть старую теорию, они не могли сразу осудить уклонистов. Они чувствовали, что идеологическая позиция этих писателей была более обоснованной, чем их собственная.

Автор считает, определенные уникальные аспекты социальных и национальных отношений в Центральной Азии, несомненно, повлияли на отношение казахских приверженцев девиационизма и привлекательность книги Бекмаханова для местной интеллигенции. Нигде в Советском Союзе коренное население не было столь консервативно мыслящим и так глубоко привязанным к старым клановым и племенным отношениям, как в Казахстане и соседних республиках.

На пятом съезде Коммунистической партии Казахстана один казахстанский чиновник открыто признал, что набор партийных чиновников по-прежнему часто осуществляется в соответствии с племенными отношениями и зависит от клановой принадлежности кандидата. Местный консерватизм и привязанность населения к старому образу жизни также демонстрируются его упорным нежеланием разрешить полную эмансипацию женщин. Узбеки и казахи, туркмены и киргизы по-прежнему часто выступают против того, чтобы отправлять своих дочерей в школу, а своих жен на заводы и другие виды деятельности, не связанные с домашним хозяйством. Эти характеристики способствовали росту исторического уклонизма, который отражал почитание прошлого [3, с. 426].

1955 году вышла в свет статья Серж А. Зеньковского «Культуркампф в дореволюционной Центральной Азии» в журнале «Американское славянское и Восточноевропейское обозрение».

Автор считает что культурный упадок этого региона, который тысячу лет назад подарил миру гениальных мастеров средневековой мысли Аль-Фараби и Ибн Сина (Авиценна), выдающихся ученых, таких как Аль-Бируни и Аль-Хорезми, а также поэтов Рудаки и Фирдоуси, начался в начале шестнадцатого века, когда открытие морского пути на Дальний Восток подорвало монопольное положение среднеазиатских оазисов в континентальной торговле с Китаем и Индией, что привело к резкому снижению их благосостояния. По его мнению, окончательное падение Евразийской империи, созданной Чингисханом, еще больше нарушило торговые отношения между Китаем и Ближним Востоком.

Еще в статье он указывает что, триумф шиитов в Персии лишил суннитов Бухары и Самарканда их обычного интеллектуального общения с мусульманским средиземноморским миром. Именно эта постоянно растущая изоляция Центральной Азии, уже удаленной географически, привела к духовному застою страны.

В статье Серж А. Зеньковский пишет, что, в Центральной Азии Россия столкнулась не с этнически однородным государством или системой государств, а с россыпью феодальных княжеств и племенных территорий самого сложного национального состава.

Автор говорит, что, в Советском Союзе в настоящее время ислам находится в затмении, а многовековая эпоха исламской истории в Центральной Азии закончилась падением российской монархии [4, с. 17].

1968 году вышла в свет статья автора под названием «Ислам в современной России» в журнале «Российский обзор»

Автор думает, что Сталин испытывал особую неприязнь к мусульманам Советского Союза. Он объясняет это с учетом того факта, что он родился и вырос в той части Грузии, которая на протяжении веков подвергалась нападениям кавказских мусульман; но его неприязнь к народам ислама, а также его террористические методы не могли подорвать их стремление к культурной самобытности. Он приходит к выводу, что, несмотря на усилия Сталина по устранению национальных особенностей различных народов Советского Союза, он не смог достичь своей цели - объединить различные элементы коммунистического государства в одно, лишенное всех национальных особенностей, однородное советское государство. Это было особенно верно в отношении мусульман Центральной Азии. Зеньковский пишет о слишком великой языковой, культурной и социальной разницей между людьми исламской традиции и более поздними поселенцами, прибывшими из Европейской России и принадлежавшими к совершенно другой цивилизации. Он говорит, что, сама модель повседневного поведения, отношение к женщинам, религиозные верования и пережитки, древнее литературное и архитектурное наследие были слишком несовместимы, чтобы позволить легко объединить эти два поразительно разнородных слоя советского населения.

Автор пишет, что, в течение почти тысячи лет они непрерывно подвергались воздействию исламской арабо-персидской культуры, воздействие которой было настолько сильным, что даже в начале этого века они все еще читали Коран и читали свои молитвы на арабском языке, который они выучили с помощью не тюркской, а иранской грамматики. Тем не менее, это длительное воздействие, которое оставило очень значительные следы в языке, культуре и менталитете турок Центральной Азии, не сделало из них ни персов, ни арабов. Вряд ли больший эффект окажет знакомство с русской культурой и советской социальной системой. Он подчеркивает, что, в языках Центральной Азии можно найти много русских слов, но они все еще остаются такими же тюркскими, как и до революции.

Зеньковский утверждает, что, именно в последние десятилетия национальности Центральной Азии доказали свою жизнеспособность и огромную способность к культурной реабилитации после нескольких столетий застоя. Если в 1917 году не было ни одного узбека с университетским образованием, то сейчас насчитываются десятки тысяч узбекских врачей, экономистов, инженеров и ученых. По его мнению, скотоводческая и кочевая цивилизация, которая с незапамятных времен характеризовала евразийские прерии, очень скоро стала анахронизмом, и сельское хозяйство вошло в целинные земли казахских и киргизских пастбищ. Автор приводит пример, казахов, которые серьезно пострадали от этих революционных изменений, и казахское население резко сократилось в течение первых пятилетних планов. Очень часто они были вынуждены отказаться от своего пастушеского образа жизни и стать промышленными рабочими, оседлыми земледельцами, офисными клерками и учителями. В настоящее время лишь незначительная часть казахов и киргизов все еще продолжает разводить скот и овец [5, с. 345].

Большой вклад в развитие знаний о Центральной Азии в Соединенных Штатах внес Эвард Эллуорт (Оллуорз), в течение длительного времени возглавлявший программы по изучению советских национальных проблем в Колумбийском университете. Эллуорт был специалистом по узбекскому языку и литературе, но также исследовал литературные документы на всех основных тюркских языках. В 1965 этот ученый публикует результаты

своего источниковедческого анализа Центральноазиатской коллекции документов НьюЙоркской библиотеки и вводит в научный оборот несколько сот источников на казахском языке с 1818 по 1945 г. [6]. В 1967 г. Эллуорт объединяет лучшие силы современного среднеазиеведения и издает под своей редакцией концептуальный труд «Центральная Азия: столетие русского правления», в котором прослеживается вся история региона с древнейших времен до середины 1960-х гг. [7]. В 16 главах этой книги, написанной общими усилиями Э. Эллуорта, К. Менгеса, Э. Каррер д'Анкосс, М. Мэтли, Й. Спектор и А. Спрага, освещается вся история региона, а также изменения в духовной и культурной жизни народов региона. В 1989 г. этот коллективный труд им дополняется и переиздается как «Центральная Азия: 120 лет русского правления», а в 1999 г. — как «Центральная Азия: 130 лет русского доминирования, исторический очерк». Эллуорт известен также как автор обширной библиографии, посвященной региону [8].

1975 году вышла в свет статья Эллуорта под названием «Опора или Зеркало Идентичности - Печатное слово в Центральной Азии и других Советских регионах Сегодня» в журнале «Канадские славянские документы».

Эллуорт пишет, что, казахская, таджикская и другие общины продолжают расти в своих республиках, и тех, кто уезжает, с лихвой заменяют новые поколения молодежи, которые в основном остаются дома. За исключением белорусов и грузин, все национальности ССР, включая среднеазиатские, к 1970 году сосредоточили на своей территории большую долю своей численности, чем в 1959 году. Он объясняет демографическое неравенство между этими двумя регионами (Центральная Азия и Советский Запад) заключалось в высоком уровне рождаемости в Центральной Азии, что способствовало существенному росту как внутри, так и за пределами национальных единиц.

Таким образом, по мнению Эллуорта, результатом продолжения или расширения публикаций отдельных советских национальных групп на их разных языках является содействие и даже улучшение процесса внутренней групповой согласованности, а также постоянное повторение открытого признания, имеющего решающее значение для поддержания групповой идентичности и единства [9, с. 437].

Еще одна статья Эллуорта под названием «Культурное возрождение и роль писателей» вышла в журнале «Документы о национальностях: Журнал национализма и этнической принадлежности» в 1989 году.

Автор думает, что, самого начала своего существования в 1922 году многонациональность Советского Союза потенциально представляла собой поразительную лабораторию для развития демократического плюрализма. Поскольку страна так и не реализовала этот потенциал в национальном вопросе, наследие автократии сохраняется бок о бок с несоответствиями коммунизма.

В статье написано, что, советские интеллектуалы, которым всегда угрожали репрессии за свободомыслие, обычно выражают себя позитивно, но косвенно, в обход идеологической цензуры и другого политического давления. Таким образом, они возрождают символы идентичности, меняют акценты в лексике литературы, науки или журналистики и вместо того, чтобы выдвигать политические претензии, предприимчиво приступают к стимулированию восхищения культурным наследием своей национальности.

Автор подчеркивает, что, по большей части интеллектуалы и политики, которые сегодня публично продвигают идею демократизации для национальностей в СССР, оказываются теми же самыми, кто ранее высказывал аналогичные требования более тонким языком. Эллуорт указывает, что, писатели, чьи теории или сочинения иногда вызывали неприятную партийную критику за местничество и национализм в период с 1960-х по начало 1980-х годов, получают приемлемую известность. Их смелость в более опасные

предгорбачевские годы должна подготовить наблюдателей к их напористому поведению в более недавнем советском прошлом. Теперь они еще более настойчиво отстаивают право на самовыражение, часто доходя до призывов к самоопределению своего народа [10, с.64].

Среди американских ученых, публиковавшихся по проблемам Центральной Азии в 1960-е гг., были не только историки и политологи, но и историографы в понимании этого термина в традициях советской исторической школы. Речь идет о книге Лоуэлла Тиллета «Великая дружба: советские историки и нерусские национальности», в которой анализируется развитие советской исторической науки и ее взглядов на историю Средней Азии и Казахстана. В этом контексте Тиллет обращается к дореволюционной истории региона, особенно в связи с так называемым делом Бекмаханова. Автор прослеживает вынужденную эволюцию казахского ученого от «идеализации феодального прошлого» до осуждения «феодально-монархических движений» в степи. Книга Тиллета показывает блестящее знание автором канонической советской сталинистской историографии, работ республиканских ученых и также деталей развития советской исторической школы в 1920—1950-е гг. [11].

Другой видной фигурой в американской советологии в 1960—1980-е гг. был профессор Нью-Йоркского колледжа кафедры русских региональных проблем Майкл Рывкин, автор книг «Россия в Средней Азии» (1963) и имевшей шумный успех «Вызов мусульман Москве» (1982). Обе фундаментальные работы, а также многочисленные статьи Рывкина можно отнести к классическим образчикам советологии. Но в первых частях своих книг Рывкин рассматривает дореволюционную историю региона, что тематически сближает его с востоковедением. Представляет интерес биография М. Рывкина, который родился в довоенной Польше в еврейской семье, накануне войны был депортирован в Среднюю Азию и провел детство и юность в Самарканде и Ташкенте. В дальнейшем он сохранил на всю жизнь прекрасный русский язык и непосредственное знание предмета, о котором он писал, — историю и культуру Средней Азии [12]. Основная идея книг Рывкина состояла в том, чтобы проследить изменения, произошедшие в среднеазиатском обществе под влиянием политики Российской империи, а затем Советского Союза, а также предугадать возможные последствия этих изменений для Москвы [13].

1975 году Рывкин написал статью под названием «Религия, современный национализм и политическая власть в Советской Центральной Азии» в журнале «Канадские славянские документы».

Рывкин считает, что, исламский элемент современного центральноазиатского националистического духа больше не является традиционным. В статье указывается что, некоторые религиозные практики, такие как длительный пост Рамадан, обязательные пять ежедневных молитв, религиозные паломничества, строгое соблюдение пятничного отдыха, обычаи религиозной благотворительности, полигамия, ношение вуали, раздельный образ жизни женщин и многие другие, либо исчезли, либо редко соблюдаются, число мечетей также резко сократилось.

Так же по мнению автора, важными факторами остаются: основная принадлежность к мусульманской общине; и те обычаи, которые можно практиковать в современных условиях жизни без особых препятствий. Среди них обрезание, ношение местных костюмов, привычки в еде, традиция калыма как обратного приданого (без его старых последствий для покупки невесты), традиционный способ обустройства своего дома, стиль чайханы (чайный дом) "жизни в кафе", строгая сексуальная мораль мусульманских женщин и, наконец, редкость смешанных браков, особенно между мусульманскими девушками и европейскими мужчинами". Это общее отсутствие социального взаимодействия между двумя общинами (европейской и мусульманской) усугубляет ситуацию.

Рывкин пишет, что, советские власти в своих безуспешных попытках искоренить мусульманские традиции пытаются изобрести «новые обычаи и ритуалы» советского характера, чтобы конкурировать с традиционными. Можно усомниться в ценности такого предприятия. Еще в 1922 году ведущий сторонник современного советского ислама, татарский революционер Султан Галиев предупреждал, что большинство мусульман рассматривают антирелигиозную пропаганду как политический, а не религиозный акт. Следовательно, такая пропаганда должна вестись только мусульманами против определенных отсталых религиозных практик и никогда против социально-политического содержания ислама. Важно социально-политическое содержание современного ислама, а не связанные с ним старомодные традиции. Как объяснил молодой турок в 1921 году: есть три ислама - один из Корана, единственный истинный; другой из улемов (исламских священнослужителей), законнический; и один из масс, один из суеверий. Современный мусульманский национализм, будь то в арабском мире или в Центральной Азии, обращается за силой к первому источнику.

Что касается языка, по мнению автора, баланс между относительной важностью национальных языков отдельных республик и русского языка, по-видимому, благоприятствует последнему. Русский язык является не только языком общения между различными советскими национальностями, как подчеркивает большинство советских авторов в этой области, но и языком бюрократического и военного аппарата и управления промышленностью. От бухгалтерского учета до расписания поездов, от технических спецификаций до копий в трех экземплярах используется русский язык. Даже Ленин считал, что нерусским было бы выгодно (выгодно) изучать язык.

Автор приходит к выводу, изучение русского языка равносильно приобретению инструмента модернизации с помощью современной науки, технологий и культурного прогресса.

Анализируя перепись 1970 года, Рывкин приходит к выводу, что, более образованные мусульмане действительно изучают русский язык как необходимый инструмент для своего собственного продвижения, но лингвистическая русификация не происходит, и местные тюркские языки переживают настоящее возрождение.

В будущем Рывкин считает, что славянское население СССР может оставаться неизменным в течение многих последующих лет, в то время как общее число мусульман во всем СССР может достичь 80-100 миллионов к 2000 году [14, с. 272].

К числу эмигрантов-востоковедов, которые обогатили научные знания в США о Центральной Азии, следует назвать Томаса Уиннера (Виннера), блестящего специалиста в области казахского эпоса и литературы. Т. Уиннер получил образование как славист и тюрколог в Пражском университете, затем продолжил его в Гарвардском и Колумбийском университетах. В 1950—1960-е гг. Т. Уиннер занимал должность профессора русского языка и литературы в Дьюкском университете в Дархеме. В начале 1950-х гг. Уиннер публикуется в Европе, в частности, широко известна его статья «Казахский героический эпос», опубликованная в Лондоне Королевским Среднеазиатским обществом. Но его главный труд — «Устное творчество и литература казахов русской Средней Азии» увидел свет в США в 1958 г.

В этой фундаментальной монографии Уиннер представляет развернутую картину развития литературного творчества у казахов, как устного, так и письменного. Но центральное место в его книге, безусловно, занимает казахский эпос, в котором Уиннер видит фундамент для развития всей дальнейшей литературы, а в эпической традиции — основу казахской национальной психологии. В дальнейшем без работы Т. Уиннера уже не

мог обойтись ни один исследователь культуры региона и истории Казахстана в Соединенных Штатах и на Западе в целом.

Как утверждает автор в Предисловии, в его исследовании, проведенном при поддержке грантов Американского Совета научных обществ, Фонда Форда и Исследовательского совета Университета Дьюка, впервые представлены оригинальные казахские тексты в переводе на английский язык, также дается социологическая интерпретация материалов. До сих пор ученым были представлены только русские переводы фольклора этого забытого азиатского народа.

Казахи, древнее туранское племя, обладали высокоразвитой устной литературой с раннефеодальных времен. Это было энергично развито и культивировано в письменной форме в девятнадцатом веке при российском правлении, и этот процесс продолжается при Советах. В настоящее время у казахов есть полностью современная литература, представленная многими прекрасными произведениями, особенно в области эпической поэзии (например, Джамбул Джабаев). Богатая поэтическими традициями, казахская литература испытывает недостаток в прозе и драматических произведениях.

Все это представлено автором в ясной и исчерпывающей форме. Переводы на английский язык, приведенные в книге, повышают ее ценность. Автора следует похвалить за отличную организацию материала, его способность определить основные тенденции исторического развития и его широкий подход к обсуждаемым проблемам.

Книга состоит из следующих глав: 1) «Образец казахской культуры»; 2) «Ранний фольклор»; 3) «Героический эпос»; 4) «Фольклор в 19 веке»; 5) «Рост казахской интеллигенции и письменной литературы»; 6) «Культурное развитие Советского Казахстана»; 7) «Казахская советская устная поэзия»; 8) «Ранняя советская казахская литература»; 9) «Казахская поэзия после 1932 года»; 10) «Казахская проза после 1932 года». Завершают том приложение о казахском театре и драматургии, а также указатель [15].

Уиннер так же известен как автор статьи «Проблемы реформы алфавита у тюркских народов Советской Средней Азии, 1920-41 гг.» которая вышла на свет 1952 году в журнале «Славянское и Восточноевропейское обозрение».

Данная статья рассказывает о проблеме реформы алфавита у тюркских народов Советской Средней Азии, 1920-41 гг. По словам автора, интеграция тюркских народов Центральной Азии в состав СССР сопряжена со многими сложными проблемами, не последней из которых было инициирование программы массового образования с основной целью ликвидации широко распространенной неграмотности.

По словам автора было ясно, что образовательная программа на тюркском Центральная Азия была бы невозможна без решения сложных проблем лингвистической реформы в этой области. Некоторые из центрально азиатских народов даже не обладали письменностью, а те национальности, которые обладали письменностью, использовали неподходящие и сложные Арабская вязь. Это письмо, характеризующееся большим разнообразием форм, в которых один и тот же звук может быть представлен в соответствии с его положением в мире, и отсутствием символов для гласных, не является только плохо адаптирован к тюркским языкам, особенно к тем, которые сохранили принцип гармонии гласных, но его так трудно выучить, что он плохо подходит в качестве средства массовой информации.

По словам автора внедрение латинского алфавита в 1924 году столкнулось с рядом проблем, которые казались почти непреодолимыми, и 1940 году все республики Центральной Азии приняли алфавит, основанный на кириллической системе, которая по существу идентична русской письменности, за исключением добавления ряда знаков для специфически тюркских звуков. Автор пишет, что, поскольку имеется очень мало

материалов о переходе на новую кириллицу, трудно определить, насколько плавно был осуществлен переход и были ли вызваны новые националистические чувства [16, с.135].

В заключение отметим, что история Казахстана советского периода второй половины XX-начала XXI в. своими историческими ценностями отличаются факты из научных трудов американских исследователей, рассказывающие о происхождении, традициях и верованиях казахов и их предков.

Главным требованием к созданию полноценной истории нации, основанной на реальной действительности, является использование всех зарубежных, отечественных данных, которые до настоящего времени не вошли в научную связь в связи с прошлыми периодами казахского народа.

Важно работать с архивными данными, документами коренных зарубежных вузов, научно-исследовательских центров, исторических музеев.

Список использованной литературы и данных:

1 Hostler Ch.W. Turkism and the Soviets. The Turks of the World and their political Objectives. — London: Allen and Unwin, 1957. — 244 p.
2 Zenkovsky S.A. Pan-Turkism and Islam in Russia. — Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1960. — 348 p.
3 Ideological Deviation in Soviet Central Asia Author(s): Serge A. Zenkovsky Source: The Slavonic and East European Review, Vol. 32, No. 79 (Jun., 1954), pp. 424-437
4 Kulturkampf in Pre-Revolutionary Central Asia Author(s): Serge A. Zenkovsky Source: American Slavic and East European Review, Vol. 14, No. 1 (Feb., 1955), pp. 15-41
5 Islam in Russia Today Author(s): Serge A. Zenkovsky Source: The Russian Review, Vol. 27, No. 3 (Jul., 1968), pp. 344-350
6 Allworth E. Central Asian Publishing and the Rise of Nationalism. An Essay and List of Publications in the New York Public Library. — New York: Columbia University Press, 1965. — 100 p.
7 Allworth E. (ed.) Central Asia: A Century of Russian Rule. — New York: Columbia University Press, 1967. — 550 p.
8 Allworth E. (ed.) Soviet Asia. Bibliographies. — New York, London: Praeger, 1975. — 686 p.
9 Edward Allworth (1975) Mainstay or Mirror of Identity--The Printed Word in Central Asia and Other Soviet Regions Today, Canadian Slavonic Papers, 17:2-3, 436-462, DOI: 10.1080/00085006.1975.11091418
10 Edward Allworth (1989) Cultural revival and the role of writers, Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, 17:1, 62-67, DOI: 10.1080/00905998908408102
11 Tillet L. The Great Friedship. Soviet Historians on the NonRussian Nationalities. — Chapell Hill: the University of North Carolina Press, 1969. — 468 p.
12 Rywkin M. Russia in Central Asia. — New York, London: Macmillan, 1963. — 191 p.
13 Rywkin M. Moscows Muslim Challenge: Soviet Central Asia. — Armonk, New York, London: Collier, 1982. — 186 p.
14 Michael Rywkin (1975) Religion, Modern Nationalism and Political Power in Soviet Central Asia, Canadian Slavonic Papers, 17:2-3, 271-285, DOI: 10.1080/00085006.1975.11091409
15 Winner Th.G. The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia. — Durham (NC): Duke University Press, 1958. — 269 p.
16 Problems of Alphabetic Reform among the Turkic Peoples of Soviet Central Asia, 1920-41 Author(s): Thomas G. Winner Source: The Slavonic and East European Review, Vol. 31, No. 76 (Dec., 1952), pp. 133-147

КАЗАХИ-РАЗВЕДЧИКИ В ПАРТИЗАНСКИХ ФОРМИРОВАНИЯХ БЕЛАРУСИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Ратько А.Ф., кандидат исторических наук, доцент
УО «Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка», кафедра истории Беларуси и славянских народов, доцент

Беларусь по праву считается местом зарождения партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. Именно здесь появился первый партизанский отряд, здесь партизанское движение приобрело особо крупные масштабы. В годы войны на территории республики действовало 1255 советских партизанских отрядов, из них 997 входили в состав 213 партизанских бригад, а 258 сражались самостоятельно. Эти формирования насчитывали 374 тыс. вооружённых бойцов, хотя, по данным отдела кадров Белорусского штаба партизанского движения, к концу освобождения республики в рядах партизан насчитывалось 373 942 человека [1, с. 5].

За годы Великой Отечественной войны партизаны Беларуси выявили и разгромили около 2 тыс. гарнизонов противника и военных штабов различного уровня, подорвали более 11 тыс. эшелонов и свыше 300 тыс. рельс, уничтожили до 19 тыс. автомашин [2, с. 23]. В процессе борьбы было раскрыто более 40 немецких разведывательно-диверсионных школ и курсов, взято на учёт и разоблачено 29 252 человека, в том числе 8 584 немецких шпионов, диверсантов и террористов [3]. Такой внушительный урон врагу партизаны нанесли во многом благодаря хорошо организованной, опытной и массовой разведке.

Разведывательная деятельность партизан была сложным процессом, в котором основные направления и формы работы определялись руководящими органами партизанского движения – Белорусским и Центральным штабами партизанского движения (далее – БШПД и ЦШПД), а исполнителями являлись разведывательные органы партизанских соединений. В свою очередь, разведывательный отдел Белорусского штаба партизанского движения тесно координировал свою работу с разведуправлением ЦШПД. Последнее готовило и направляло основные указания, приказы и рекомендации по ведению разведывательной работы, которые в значительной степени и определяли направления деятельности БШПД в вопросах разведработы.

В процессе практической деятельности выявились значительные возможности партизан как источника получения разносторонней информации о действиях противника. Тесная связь с местным населением и подпольными организациями позволяла партизанам держать под непрерывным наблюдением обширные территории в тылу врага и информировать командование регулярных войск о действиях и планах противника.

Разведывательная деятельность белорусских партизан в годы Великой Отечественной войны представляла целенаправленный и своевременный сбор, обработку и передачу соответствующим органам информации военного, политического и экономического характера. Деятельность руководящих разведывательных органов партизан строилась на принципе строгой централизации и подчинялась задачам единого плана ведения войны с агрессором.

Руководство деятельностью разведывательного аппарата партизанских бригад, полков и отрядов в масштабе областей осуществляли областные оперативно-разведывательные группы при подпольных обкомах КП(б)Б.

Всей разведывательной работой в партизанских формированиях руководили заместители командиров бригад и отрядов по разведке, ответственность за работу которых, а также за их отбор и подготовку, возлагалась на штабы партизанского движения. Заместители командиров бригад и отрядов имели одного-двух помощников по агентурной и одного по войсковой разведке. Во всех отрядах и при штабах бригад имелись разведывательные подразделения: разведвзвод в бригаде и отделение в отряде. В некоторых случаях в бригаде имелась разведрота. Численность разведвзводов составляла 15–20 чел., а разведотделений – 10-15 чел. [4, с. 310].

В рядах партизан на территории Беларуси были представители Казахстана, многие из которых являлись разведчиками.

Как правило, в разведку подбирались люди, хорошо знавшие местность и имевшие в зоне действия партизанского формирования родственников или дружественные связи с местным гражданским населением. И, хотя всего этого у бойцов из далёкой азиатской страны, волей военной судьбы оказавшимися в Беларуси, не было, они, отличаясь острым умом и сноровкой, в скором времени зарекомендовали себя как искусные разведчики. Смелостью, решительностью и находчивостью обладал в полной мере актюбинец **Толегенов Абдигали Нургалиевич** (он же Алёша Батырхан) – разведчик 2-й Клетнянской партизанской бригады под командованием полковника Т.М. Коротченко, действовавшей на территории Могилёвской области. Под видом простодушного монгола, знающего лишь свой «родной язык» и переходившего в поисках куска хлеба из села в село, Абдигали собирал ценные сведения для своего партизанского отряда. Отважный разведчик партизанского отряда имени С.М. Будённого 100-й Глусской бригады, действовавшей на территории Полесской области БССР, **Абсатар Тахтасимов** знал немецкий язык и не только добывал данные о вражеских силах и планах, но из-под носа фашистов вывозил так нужные партизанам оружие, боеприпасы и продовольствие. В одной из дерзких вылазок он погиб [5, с. 32.].

Рис. 1 Толегенов Абдигали Нургалиевич

Заместитель командира по разведке и его помощники должны были знать о враге всё, что необходимо для боевой деятельности, передвижения, расположения и отдыха партизанских отрядов. Он руководил также и контразведывательной работой партизан. На нём лежала ответственность за предотвращение проникновения в отряды агентуры врага, его разоблачение. От заместителя командира отряда по разведке во многом зависел не только успех боевой деятельности, а порой и само существование отряда.

Должность заместителя командира по разведке и контрразведке в партизанском отряде им. А.В. Суворова бригады им. Г.К. Жукова занимал казах **Женет Треугобулович Беркумбаев**. Он родился в 1916 г. в Макинском районе Акмолинской области Казахской ССР в семье бедняка. Окончил 8-летнюю школу и поступил на курсы трактористов, затем трудился на различных должностях и работах в области сельского хозяйства КазССР. В 1939 г. Ж. Беркумбаев был призван в РККА, где проходил службу до 1941 г. Войну встретил на Западном фронте, попал в плен на 2 месяца, но отважному казаху удалось бежать во время его отправки в Германию. Некоторое время работал и скрывался в г. Столбцы Барановичской области БССР. В марте 1943 г. ушёл в партизанский отряд им. А.В. Суворова и возглавил разведывательную и контрразведывательную работу [6]. Сам отряд входил в бригаду имени Г.К. Жукова, которая действовала в основном на территории Столбцовского и Мирского районов Барановичской области. Через эту территорию проходили важные транспортные (железнодорожные и автомобильные) коммуникации. Качественная и хорошо организованная разведывательная работа имела важное значение для получения ценных разведданных.

Важно отметить и тот факт, что в этом районе активно действовали спецшколы противника, которые готовили агентуру для внедрения в партизанские отряды с целью сбора сведений и совершения диверсий. Так, против партизан Столбцовского района работали спецшкола в г. Барановичи [7], полицейская школа в г. Любань [8], Столбцовская и Несвижская разведшколы [9]. В этих условиях организация качественной контрразведывательной работы во многом являлась залогом успешных действий партизан. В

боевой характеристике на Ж. Беркумбаева указано: «Будучи начальником разведки, т. Беркумбаев хорошо справлялся с работой. Лично им были пойманы 2 шпиона. Под руководством т. Беркумбаева была организована группа под маркой немецких холуев и при этом было уничтожено 4 немецких холуя» [10].

Отметим, что Женет Треугобулович храбро сражался против оккупантов с оружием в руках. Он участвовал в уничтожении 3 деревянных мостов и 4 складов с зерном (12 000 пудов), а также полицейского опорного пункта в д. Дудки. Дважды направлялся на выполнение правительственного задания по подрыву железной дороги Негорелое-Колосово, а также был одним из участников нападения на немецкую колонну на дороге Зубарево-Рудино [11]. В наградном листе Ж. Беркумбаева указано, что он «показал себя сильным и стойким в борьбе с врагом» [12].

Должность командира отделения по разведке партизанского отряда им. В.И. Чапаева Сенненской бригады, действовавшей на территории Витебской области БССР, занимал джамбулец **Айнахулов Сакий**. Молодой казах отличался умением быстро ориентироваться на местности, проявлять хитрость и смекалку, действовать решительно и быстро, внезапно появляться там, где противник не ожидает. В наградном листе Сакия говорится: «За время пребывания в партизанском отряде т. Айнахулов принимал активное участие в борьбе с немецкими захватчиками. Участвовал в разгроме вражеских гарнизонов, в боях с экспедициями противника. За боевые заслуги из рядовых бойцов выдвинут на должность командира отделения разведки. Пользуется большим авторитетом среди бойцов» [13].

На территории Столбцовского района Барановичской области в составе бригады «25 лет БССР» воевал казах-разведчик **Ахмед Вовахулович Джулдаш** (1921 г.р.). В его наградном листе указано: «Находясь в разведвзводе, проявил себя как смелый разведчик. Давал точные сведения о противнике. Участвовал в 5 боях, в которых уничтожил 6 немцев и полицейских. Активно участвовал в уничтожении телефонной связи противника; в уничтожении мостов на шоссейных дорогах. Два раза участвовал в подрыве железнодорожных рельс “Концерт”» [14].

Рис. 2. Дисикешев Кумар

В составе партизанского отряда «Победа» одноимённой 47-й партизанской бригады на территории Краснопольского и Чечерского районов Могилёвской области БССР воевал боец-разведчик **Кумар Дисикешев** (1912 г.р.). В марте 1941 г. он был призван в ряды Красной Армии, а с августа 1942 г. – в партизаны. Районы действий отряда «Победа» находились под юрисдикцией командующего тыловым районом и корпусом охранных войск генерала пехоты М. фон Шенкендорфа – одного из крупнейших теоретиков и практиков антипартизанской войны на Восточном фронте [15]. Кумар Дисикешев сумел организовать через гражданских лиц агентурную разведку, а также непосредственно сам участвовал в оперативной разведке своего полка. 7 февраля 1943 г. в группой в 5 человек он пустил под откос вражеский эшелон противника с военным грузом [16]. За свои подвиги храбрый разведчик был представлен к высокой правительственной награде – Ордену Красной Звезды.

На территории Западной Беларуси встретил войну будущий партизанский разведчик, комсомолец **Жардим Казиев** (1921 г.р.). С 1940 г. он служил в рядах Красной Армии. Принимал участие в оборонительных боях в районе Бреста и Барановичей. С 15 августа 1941

г. Жардим в рядах «народных мстителей». Его славный боевой путь проходил в отряде им. Ф.Э. Дзержинского 161-й партизанской бригады им. Г.И. Котовского. В кадровых документах БШПД ему даётся такая характеристика: «Находясь в партизанском отряде с самого начала формирования неоднократно проявлял отвагу против фашистских захватчиков. Сам лично убил 6 фрицев. Участвовал неоднократно в подрыве железнодорожных рельс. Лично сам взорвал 88 рельс… [17] Во время блокировки немецкой карательной экспедиции с 8 по 14 апреля 1944 года участвовал в прорыве, где показал себя смелым. Сам лично убил 11 немецких солдат» [18]. За свои боевые подвиги награждён медалью «Партизану Отечественной войны» I степени и Орденом Красного Знамени.

Ещё одним разведчиком был **Саним Миноряков** (1920 г.р.). Участник оборонительных боев 1941 г. Свои партизанские подвиги он совершил в составе полка «Тринадцать» под командованием С.В. Гришина. «Придя добровольно в полк, стал одним из лучших разведчиков. Смелый и находчивый, инициативный и энергичный, т. Миноряков идёт выполнить самые рискованные задания по разведке. Участник многочисленных боёв с немецко-фашистскими захватчиками. На своём личном счету имеет два организованных крушения воинских эшелонов» [19]. За боевые подвиги Саним Миноряков был представлен к награждению медалью «Партизану Отечественной войны» I степени.

С апреля 1942 г. на территории Брестской области БССР в отдельном партизанском отряде им. Н.А. Щорса воюет уроженец города Шымкента казах-разведчик **Колдас Тюлюбаев** (1916 г.р.). С 1939 г. он в рядах РККА, участник оборонительных боёв на территории Беларуси. В его наградном листе приведены следующие сведения о боевой деятельности: «Участвовал в 5 крупных боевых операциях.

Отличился при разгроме немецкого гарнизона в м. Косово. 3.8.42 г. убил 3 жандармов. 13.9.42 г. в бою на шлюзе убил 2 гитлеровцев «СС».

26.9.42 г. – участник спуска под откос воинского эшелона противника на железной дороге Брест-Москва. Уничтожен паровоз. Повреждено 4 вагона с углём.

28.9.42 г. – участник спуска под откос воинского эшелона противника на железной дороге Лесная-Слоним. Разбит паровоз и 9 вагонов. Повреждено 7 вагонов с продовольствием.

29.9.42 г. – участник спуска под откос воинского эшелона противника на железной дороге Брест-Москва. Уничтожен паровоз и 11 вагонов. Повреждено 6 вагонов с живой силой. Убито и ранено 300 немецких солдат и офицеров» [20]. Колдас Толюбаев был представлен к Ордену Красной Звезды, Ордену Отечественной войны I степени, медали «Партизану Отечественной войны» II степени.

Перечень успешных действий казахов-разведчиков в партизанских формированиях Беларуси в годы Великой Отечественной войны можно значительно увеличить, но и приведённые факты красноречиво свидетельствуют о том, что отважные сыны Казахстана внесли весомый вклад в дело общей Победы над врагом.

Список использованной литературы и данных:

1. Кулинок, С. В. Оъединенные архивные фонды партизанских соединений в Беларуси: формирование, состав, использование : (к 75-летию Победы в Великой Отечественной войне) / С. В. Кулинок // Беларус. археагр. штогоднік. – 2020. – Вып. 21. – С. 5–10.
2. Всенародное партизанское движение в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944). Документы и материалы в трех томах / [Институт истории партии при ЦК КПБ – филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт истории Академии наук БССР]. – Минск : Беларусь, 1967 – 1982. Т. 1 : Зарождение и развитие партизанского движения в первый период войны (июнь 1941 – ноябрь 1942) / Сост. Р. Р. Крючок [и др.]. – 1967. – 743 с.
3. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). Ф. 1450. Оп. 3. Д. 115. Л. 24-27.

4. Партизанское движение : По опыту Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / Н. Ф. Азясский [и др.]. – М. : Кучково поле, 2001. – 461 с.
5. Белан, П. С. Казахстанцы в боях за освобождение Беларуси и Советской Прибалтики (1941–1945) / П. С. Белан. – Алма-Ата : Наука, 1988. – 173 с.
6. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 8. Д. 21. Л. 124.
7. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 2. Д. 57. Л. 417
8. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 2. Д. 57. Л. 417.
9. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 69. Оп. 1. Д. 848. Л. 7-8; НАРБ. Ф. 1450. Оп. 2. Д. 64. Л. 22.
10. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 7. Д. 290. Л. 37.
11. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 7. Д. 290. Л. 37.
12. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 19. Д. 44. Л. 230.
13. Айнахулов Сакий [Электронный ресурс] // partizany.by. – Режим доступа: https://partizany.by/partisans/87822/. – Дата доступа: 24.09.2023.
14. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 15. Д. 475. Л. 224.
15. Цербер армейского тыла. Генерал Макс фон Шенкендорф и журнал боевых действий его штаба /сост. Д.А. Жуков, И.И. Ковтун, С.В. Кулинок. – М. : Вече, 2022. – 480 с.
16. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 15. Д. 33. Л. 66.
17. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 19. Д. 6. Л. 16.
18. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 19. Д. 6. Л. 15об.
19. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 15. Д. 607. Л. 115-115об.
20. НАРБ. Ф. 1450. Оп. 15. Д. 45. Л. 152.

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА ГЛАЗАМИ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Сергалиев М.Х., к.ю.н.,
главный научный сотрудник Института истории государства МНВО

История Казахстана и других постсоветских республик давно является предметом мониторинга российских специалистов различного уровня, от графоманов и студентов до маститых ученых. В электронных библиотеках научных данных имеются десятки (возможно, - сотни) соответствующих публикаций, - полагаем, что сам факт их наличия как минимум заслуживает встречного внимания казахстанских ученых.

Причины интереса российских историков, которых условно можно разделить на три группы, к нашей стране объективно понятны.

Педагоги-практики обосновывают интерес к истории Казахстана прикладными задачами для учета содержания учебных программ РК в организации продолжения обучения детей, родители которых переехали в РФ на постоянное жительство. Их публикации обычно довольно нейтральны в оценках и нередко ограничиваются сравнительным анализом.

Другая часть исследователей продолжает рассматривать постсоветские республики в качестве сферы российского информационного влияния и происходящие изменения в национальных историях оцениваются именно через эту призму. Работы этих экспертов отличаются основательностью подхода, скрупулезностью изучения, и, неоднозначными (часто, – весьма спорными) выводами.

Еще одна, самая немногочисленная часть экспертов различного уровня, отслеживает ситуацию в интересах пропаганды, используя историю в качестве одного из ее самых важных инструментов. Именно в этой аудитории рождаются и раскручиваются нарративы о «неблагодарных России странах», «чужих территориях», «отсутствии государственности» и т.д.

Пожалуй, одной из самых известных и объемных работ по рассматриваемому вопросу является доклад «Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств» (Москва, 2009г).

Сообщается, что авторы доклада, сплошь маститые ученые, изучили 187 школьных учебников истории и учебных пособий 12 стран бывшего СССР: Азербайджана, Армении, Беларуси, Грузии, Казахстана, Кыргызстана, Латвии, Литвы, Молдовы, Узбекистана, Украины и Эстонии.

Цитируем некоторые из выводов доклада:

«…Анализ школьных учебников истории постсоветских стран показывает, что, за исключением Белоруссии и (в меньшей степени) Армении, все остальные страны пошли по пути преподавания подрастающему поколению националистической трактовки истории, основанной на мифах о древности своего народа, о высокой культурной миссии предков и о «заклятом враге». Обоснование древности национальной истории доходит до анекдотических размеров (с.5).

…Общей чертой школьных учебников новых национальных государств (за исключением Беларуси и Армении) является стремление представить контакты с русскими и Россией как источник бедствий (с.6).

…Присоединение тех или иных территорий к России и Российской империи, как правило, оценивается негативно. Выгоды, получаемые народами в рамках большого государства, замалчиваются, акцент делается на утрате самостоятельности (с.7).

…Основным содержанием национальной истории в период нахождения

в составе Российской империи и СССР оказывается национально-освободительная борьба. Эта борьба конструируется авторами из «подручных материалов» (с.7).

Относительно версий присоединения Казахстана к России, изложенных в наших учебниках, в докладе российских ученых сообщается следующее:

«…В казахстанских учебниках присутствует заметное расхождение в оценках присоединения территорий современного Казахстана к Российской империи.

В учебнике для 5-го класса подчеркивается: «Присоединение Казахстана к России происходило в течение 135 лет. Это был сложный процесс, в котором имели место и добровольное вхождение в состав России, и завоевание казахских земель».

В учебнике для 10-го класса С.Жолдасбаева делается акцент на завоевании, что отражается в используемой терминологии: «захват», «колониальная политика». Добровольное присоединение к России Младшего жуза оценивается недоброжелательно: «Тяжелое положение, в котором оказался казахский народ, хан младшего жуза Абулхаир попытался использовать в корыстных интересах. Он решил сделать ставку на царскую Россию, искать защиты у нее… усилилась колонизаторская политика России по отношению к Казахскому ханству. Почувствовав такой поворот в политике царского правительства, о своей инициативе в этом деле первым начинает сожалеть хан… Абулхаир. Почувствовав это, оренбургский генерал-губернатор направляет к Абулхаир-хану султана Барака, который и убивает хана».

Ощутимо расхождение и в общей оценке присоединения к России.

Согласно учебнику Байпакова, оно «имеет как положительные, так и отрицательные стороны», причем список и тех, и других сбалансирован.

В то же время С.Жолдасбаев о положительных сторонах говорит кратко, об отрицательных – развернуто».

Автор другой работы, Чураков Д.О. считает, что при создании национальных историй постсоветские страны используют две технологии:

«Первая и, пожалуй, наиболее важная технология – это десоветизация минувшего. Она в основном сводится к превращению советского периода в сплошное черное пятно.

Вторая технология – создание обособленных национальных историй.

Она не менее важна, поскольку необходимо каким-то образом углубиться в те времена, когда никаких советов и большевиков еще не существовало. Естественным образом обе технологии сплавлены воедино благодаря общей для них русофобской составляющей».

По мнению Чуракова Д.О., «стараясь «удревнить» историю, казахские историки притягивают к ней другие кочевые этносы. В результате среди героев прошлого в Казахстане сегодня значатся такие персонажи, как Аттила и Чингисхан.

Теперь они не захватчики, не поработители и не варвары, а выдающиеся полководцы прошлого – тенденция, нашедшая отражение даже в нумизматике. А в киноискусстве история казахов подается как борьба за независимость с «северным соседом» – то есть с Россией».

Мнение о стремлении постсоветских стран «удревнить» национальные истории разделяет и Мальцев Д.И. (Российский институт стратегических исследований):

«Мифы развиваются главным образом по двум основным направлениям: глубокая древность «коренного этноса» и его государственности, а также абсолютизация «страданий колониального периода».

Первой тематике в идейном плане ставится задача доказать превосходство над соседями (прежде всего другими центральноазиатскими республиками), а вторая обосновывает отделение от «российской метрополии».

Еще один эксперт Ключарева В.В. (Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского) полагает, что «многим казахстанским исследователям не удается избежать политической ангажированности, в результате чего в научно-образовательной среде Республики Казахстан (РК) транслируются версии о «беспощадной колонизации» казахских степей в дореволюционный период, трагических последствиях для казахского народа политики СССР» (при этом показательно, что в аннотации к статьи понятие «трагическое прошлое» взято в кавычки).

В статье Ковригина В.В. (Липецкий государственный педагогический университет) рассматривается проблема этноцентризма казахстанских учебников истории.

В целом автор выделяет три формы этноцентризма:

1) преобладающее внимание к событиям национальной истории;

2) апологетические и героизирующие оценки прошлого нации и государства;

3) искажения исторических фактов и явлений.

По результатам изучения казахстанских учебников истории В.В.Ковригин считает, что для них характерна вторая форма этноцентризма, в статье просматривается положительная оценка учебника

коллектива авторов Института истории государства Министерства образования Казахстана.

Историк А.Грозин (к.и.н., заведующий отдела Средней Азии и Казахстана Института стран СНГ) акцентирует внимание на проблеме голода 30-х гг.

Он считает, что в Казахстане на протяжении 90-х гг и частично по настоящее время доминирует «литературно-публицистический» характер исследования темы голода 1932–1933 гг., «объясняемый не только особенностями неглубокого и несистемного взгляда на историю со стороны «стирателей белых пятен» и борцов за «патриотическую версию истории», но и ментальными склонностями значительной части казахской интеллектуальной элиты и самого казахского этноса».

Высказывая претензии в национализме и политизации, сам А.Грозин выдвигает явно политизированную и конспирологическую версию о взаимосвязи казахстанских историков с событиями в Украине:

«Попытки политизировать вопрос о жертвах коллективизации по «украинскому образцу» в Казахстане продолжаются. После киевского евромайдана, обострения украинского кризиса и активизации интеграционных процессов на постсоветском пространстве в рамках Евразийского экономического союза (ЕАЭС) в Казахстане вновь синхронно «из окопов поднялись» все «исследователи казахского голодомора». Давление Запада на Россию нарастает, и «свои пять копеек» вносят все противники российско-казахстанского партнерства».

Опасения относительно «украинского вектора» истории Казахстана разделяет Дюков А.Р. (Институт российской истории РАН).

Он полагает, что «…любое взаимодействие Казахстана с Украиной по исторической и историко-политической тематике будет, конечно, носить антироссийский характер».

По проблеме голода в Казахстана, как представляется, более объективен Корнилов Г.Е. (д.и.н., Институт истории и археологии Уральского отделения РАН).

По его оценкам, «казахстанские, российские и зарубежные исследователи проделали значительную работу по изучению истории голода начала 1930-х гг. в Казахской АССР». С учетом чувствительности исследуемой темы и значительного расхождения оценок причин и последствий трагедии, Корнилов предложил компромиссное решение продолжать исследования.

Выше уже отмечалось, что педагоги-практики демонстрируют корректность в оценках, не акцентируя внимание на погрешностях и слабых местах казахстанских учебниках.

Например, Елисафенко М.К. и Рявкина Д.А. считают, что «школьный учебник по истории Казахстана позволяет со всех сторон оценить жизнь населения в условиях Великой Отечественной войны, ее трудности, давление советской власти, трудовые и военные подвиги казахстанцев». В качестве позитивного аспекта они выделили то, что «авторы учебной литературы …не замалчивают «неудобные» сюжеты, связанные с формированием туркестанского легиона, трудовой армии, репрессиями, которые превратили Казахстан в зону ГУЛАГа».

При этом они указывают, что «события 1941–1945 годов раскрываются исключительно через деятельность жителей Казахстана, что сужает масштабы войны и не формирует ее целостной картины», - считаю, что с данным мнением можно согласиться.

Считаю уместным и замечание авторов другой статьи:

«Подвиг 28 панфиловцев описан в учебниках обеих стран. Авторы акцентируют внимание на участие в событиях земляков… Однако ни в одном из учебников не отмечено, что панфиловцами являлись и граждане соседнего теперь государства – России. В каждом из учебников встречается лишь по одному упоминанию дружественной страны».

Можно согласиться и с оценками российских специалистов о присутствии в национальной истории Казахстана мифологизации.

Проблема эта известна, ее наличие не оспаривается казахстанскими историками, работающими над ее устранением. В августе-сентябре 2021 года отделом евразийства и политических исследований Института истории государства КН МОН РК был проведен социологический опрос среди видных представителей исторической науки Казахстана, которые назвали мифологизацию одной из наиболее очевидных проблем учебников.

Но объективности ради следует напомнить, что она характерна не только для Казахстана, но и большинства постсоветских республик, включая Россию.

Еще один аспект: к сожалению, при анализе национальных историй фиксируются обычно несвойственные научной среде пренебрежительность, необоснованный сарказм, некорректность формулировок и изложения. Чего стоят одни названия некоторых статей: «От Казахской ССР до «Независимого» Казахстана: учебник по истории как способ формирования национальной идентичности» (кавычки в слове «Независимого» подчеркивают наличие в автора соответствующих сомнений?), «Этноцентризм в казахских учебниках истории» (почему «казахских» вместо «казахстанских»?) «Голод в Казакской АССР в 1930-е годы: историографический дрейф» («Казакской» вместо «Казахской») и т.д.

Не оспаривая уровень профессионализма российских историков, не могу не отметить вызывающие вопрос некоторые результаты их исследований, используемые при этом методики и постановка вопросов в целом.

Например, в конце на рубеже 80-90 гг XX века советскими, а затем российскими военными историками была проведена масштабная работа по изучению потерь в Великой Отечественной войне (ВОВ). Результаты проведенной работы способствовали устранению многих пробелов в истории ВОВ, однако некоторые из применявшихся методик и отдельные выводы исследования вызывают обоснованные вопросы.

Например, при изучении безвозвратных потерь по национальному составу Красной Армии за период 1941-1945гг. российские историки считают, что казахов погибло 125,5 тыс человек.

В примечании к соответствующей таблице сообщалось, что сведения о потерях получены с помощью коэффицентов пропорциональности (!!!), которые рассчитаны на основе донесений о списочной численности военнослужащих Красной Армии по социально-демографическим признакам по состоянию на 1 января 1943, 1944 и 1945гг.

Используя современные данные РК о потерях казахстанцев в годы ВОВ (указываются цифры от 400 до 600 тыс чел), обоснованно возникает вопрос: чьи сведения больше соответствуют действительности, российских или казахстанских историков?

Разница в используемой обеими сторонами статистике значительная, измеряемая в кратных величинах. Причем она сохраняется даже с учетом того, что не все погибшие казахстанцы принадлежали к титульной нации (хотя последняя однозначно преобладала в количественном отношении).

Теперь о некоторых целях проведенного российскими историками исследования потерь ВОВ.

Они вполне очевидны, - это стремление подчеркнуть роль русского народа в победе над фашизмом. Исследователи указывают, что «каждая нация понесла большие невосполнимые потери. Это были представители всех национальностей и народностей, населявших Советский Союз, при этом 2/3 среди павших воинов были русские. Наибольшие потери понесла русская нация».

С точки зрения обеспечения национально-государственных интересов такой подход российских историков понятен.

Однако вопросы все же, согласимся, возникают.

И, как говорится, «осадок остается…».

Хотя бы потому, что сама постановка проблемы в таком ракурсе, сделанная почти четверть века назад, стала спусковым крючком для дальнейшего развития идеи.

В качестве примера приведу работу сотрудника НИИ Военной истории Военной Академии Генерального штаба Вооруженных сил РФ Алексея Безугольного.

Он является автором ряда весьма интересных публикаций по национальным аспектам военного строительства в СССР в период 20-40 гг XX века. Тема эта малоисследованная,

безусловно поучительная и востребованная; подготовленный на основе огромного количества архивных данных материал изложен в очень «читабельной» форме.

Тем не менее, на сформировавшемся в процессе чтения работ А.Безугольного благоприятном фоне удивили некоторые из его выводов.

Используя выше изложенную статистику о потерях (несмотря на сомнительность методики их подсчета), он повторяет вывод о явной диспропорции вклада различных народов СССР в дело Победы.

В основе подсчетов были взяты различные данные, - общее число потерь военнослужащих Красной Армии по национальностям (как минимум некоторые из которых изначально сомнительных с точки зрения достоверности), в процентном соотношении к общему числу безвозвратных потерь, в процентном соотношении к общей численности населения СССР по переписи 1939 г.

По нашему мнению, спорной с точки зрения этичности является сам факт постановки вопроса в таком контексте. В условиях ВОВ с фашизмом победил многонациональный советский народ, консолидация которого к экстремальной для государства ситуации имела жизненно важное значение.

В военное время значение этого фактора понимали как в Москве, так и Берлине, обе стороны принимали разнонаправленные меры по использованию «национального вопроса» в своих интересах.

Почему по мере стабилизации ситуации, устранения явной угрозы вообще возникает вопрос о «диспропорции вклада народов в Победу»?

Тем более, - в научной среде, понимающей особую чувствительность этой темы? С чем связано появление подобных манипуляций со статистикой?

Алексей Безугольный считает, что «…прекращение (в 1943 году, прим.авт.) призыва нерусских народов в ряды Красной Армии объективно способствовало сохранению генофонда этих народов» .

Очень сильно сомневаюсь, что власть при принятии этого решения руководствовалась идеями сохранения генофонда народов СССР, имеющаяся информация свидетельствует скорее об обратном.

В целом, в результате исследования рассматриваемого вопроса полагаю следующее:

- в постсоветский период этноцентризм в той или иной степени характерен для национальных историй большинства республик бывшего СССР;

- резкое осложнение в последние годы ситуации на международной арене будет способствовать усилению указанного тренда.

Обоснование такой позиции национально-государственными интересами не должно препятствовать пониманию необходимости соблюдения историками и политиками баланса интересов всех народов (особенно это касается многонациональных республик, а также общей истории).

- налицо усиление роли исторической науки в качестве инструмента государственной идеологии и пропаганды;

- прогнозируется вероятность информационных атак после тиражирования 7-томной истории Казахстана, работа над которой находится в завершающей стадии.

Список использованной литературы и данных:

1. Ю.В. Дружинина, Е.Ф. Бехтенова «Великая Отечественная война на страницах школьных учебников истории Республики Казахстан и Киргизской Республики», сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, Институт истории СО РАН. Новосибирск, 2020г.
2. https://ihtika.ru/book/osveschenie-obschey-istorii-rossii-i-narodov-postsovetskih-stran-v-shkolnyh-uchebnikah-istorii-novyh-nezavisimyh-gosudar/text/229, М., 2009г.

3. Чураков Д.О. «Учебник истории и «войны памяти» на постсоветском пространстве», журнал «Преподаватель XXIвек», 2013г., № 3-1, с.23.
4. Там же.
5. Д. Мальцев «ИСТОРИЧЕСКИЕ МИФЫ СТРАН СРЕДНЕЙ АЗИИ», журнал «Россия и мусульманский мир», 2017г., № 2 (296), с.50
6. Ключарева В.В. «ОТ КАЗАХСКОЙ ССР ДО «НЕЗАВИСИМОГО» КАЗАХСТАНА: УЧЕБНИК ПО ИСТОРИИ КАК СПОСОБ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ», «ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. Этнология, антропология и этнография», 2022г., № 2 (51), с.97
7. Ковригин В.В. «ЭТНОЦЕНТРИЗМ В КАЗАХСКИХ УЧЕБНИКАХ ИСТОРИИ», журнал «Психология образования в поликультурном пространстве», 2015г., № 2 (№), с.41
8. Там же, с.45
9. Аяган, Б.Г. и др. Современная история Казахстана [Текст] / Б.Г. Аяган, Х.М. Абжанов, С.В. Селивёрстов, М.С. Бекенова. – Алматы: Раритет, 2010. – 432 с.
10. А.Грозин «Голод 1932, 1933гг. в Казахстане: феномен мифологизации истории как составная часть глобальной информационной войны», «Постсоветский материк», №1 (13), 2017г.
11. Там же, с. 113
12. А. Дюков «ПЕРСПЕКТИВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА УКРАИНЫ И КАЗАХСТАНА В ОБЛАСТИ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИИ», «ЕВРАЗИЯ.ЭКСПЕРТ», 2021, вып. 3, с. 61–63
13. Г. Е. Корнилов «Голод в Казакской АССР в 1930-е годы: историографический дрейф», «Новейшая истории России», 2023г., № 1, с.115.
14. Елисафенко М.К., Рявкина Д.А. «ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА НА СТРАНИЦАХ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН», «Вестник социально-гуманитарного образования и науки», 2021г., № 2, с.65
15. Ю.В. Дружинина, Е.Ф. Бехтенова «Великая Отечественная война на страницах школьных учебников истории Республики Казахстан и Киргизской Республики»,
16. Шериязданов Б.Р. «Основные проблемные аспекты современной исторической науки», «Материалы международной научно-практической конференции «Историческая наука Казахстана в контексте современных наукометрических исследований», г.Нур-Султан, 2021г., с.174
17. К потерям отнесены убитые, умершие от ран, погибшие в результате несчастных случаев, расстрелянные по приговорам военных трибуналов, не вернувшиеся из плена.
18. «Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь», М., 2009г., с.52
19. Там же.
20. Алексей Безугольный «Источник дополнительной мощи Красной Армии…. Национальный вопрос в военном строительстве Красной Армии в СССР 1922-1945», М., 2016г., с.178
21. Там же, с.180

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Хакимова С.Б., PhD исторических наук
старший преподаватель Ферганского государственного университета

Территория Казахстана богата природными источниками воды. Среди них можно отметить такие крупные реки как Иртыш, Ишим, Урал, Сырдарья, Тобол, Или, Чу, длина которых превышает 1000 километров. Кроме того, следует отметить такие водные бассейны как Аральское море, озера Балхаш, Зайсан, Тенгиз и другие. Среди вышеперечисленных особый интерес ученых в XIX веке вызывал Арало-Сырдарьинский бассейн, расположенный в южной части современного Казахстана. Особенно в изучении этих водоемов отличились ученые и военные специалисты Российской империи.

Важная роль в первом комплексном изучении Приаралья принадлежит экспедиции на Аральское море в 1848-1849 гг. под командованием капитана-лейтенанта Алексея Ивановича Бутакова. На экспедицию возлагались картирование всей акватории бассейна, подробная опись берегов, изучение гидрологического режима и рыбных ресурсов моря. Участниками экспедиции было подробно исследовано все Аральское море, определено множество

астрономических пунктов вдоль побережья, а также положение устья Сырдарьи. Экспедицией были произведены промеры глубин на значительной площади, установлено, что наибольшая из них равна 68 метрам; определены скорость и направление постоянного течения, идущего по ходу часовой стрелки, что отличало Аральское море от других морей Российской империи, а также изучены геологические особенности берегов Арала [1, с. 50]. Изучение прилегающих к Аральскому морю территорий дополнило общую картину наблюдений. А.И.Бутаков впервые установил колебание уровня Арала, подтвержденное последующими исследованиями Л.С.Берга [2, с. 132]. По итогам экспедиции А.И.Бутаковым была составлена первая точная карта Аральского моря, опубликованная в 1850 году. Эта карта использовалась исследователями Арала даже в XX веке.

Не меньший интерес представляют наблюдения А.И.Бутакова, его заметки о военно-политической ситуации в Приаралье, о быте и культуре обитавших здесь народов, в том числе о казахах [3, с. 65].

В 1857 году Академия Наук Российской Империи организовала экспедицию по изучению Аральского моря и низовьев Сырдарьи. Возглавил ее известный исследователь Н.А.Северцов. Вместе с ботаником И.Г.Борщовым, препаратором И.Гурьяновым и топографами были исследованы берега Аральского моря и собраны научные сведения по физической географии, геологии, зоологии, климатологии, метеорологии. Также была проведена съемка степей между Аральским и Каспийским морями, описаны рельеф, климат и растительный мир данной местности, было определено усыхание моря [4, с. 104].

К началу XX века возникла необходимость еще раз комплексно изучить Аральское море. Это было мотивировано как научными, так и экономическими факторами. В научном плане желание восполнить недостатки в имеющейся информации об Аральском море побудило к организации очередной научной поездки. Экономические факторы были связаны со строительством железной дороги Оренбург–Ташкент и перспективами развития судоходства и рыболовства на Аральском море. Рост производства в империи побудил власти использовать Аральское море для развития ряда отраслей промышленности. По этим причинам в 1900-1902 годах Туркестанский отдел Российского Императорского географического общества организовал экспедицию Л.С.Берга для изучения Аральского моря.

Лев Семенович Берг (1876-1950), ставший впоследствие известным географом, в 1899 году по предложению министра земельных дел А.С.Ермолова начал работать рыболовным надзирателем на Сырдарье и Аральском море. Для выполнения поставленной перед ним задачи Л.С.Бергу пришлось изучить природу и ихтиофауну местности. Поэтому осенью 1899 года он самостоятельно приступил к изучению нижней части Сырдарьи и Аральского моря.

Важность изучения Аральского моря была признана на заседании Туркестанского отдела Российского Императорского географического общества и отмечено, что Аральское море является самым экономически важным из озер Средней Азии. Изучение Арала могло пролить свет на то, действительно ли высыхает территория Центральной Азии, что было важно для жизни региона. В то же время говорилось, что предварительные наблюдения Л.С.Берга указывают на повышение уровня моря и целесообразно определить, является ли это явление постоянным или временным. Ввиду большого количества и специфики изучаемых аспектов было решено, что проведение исследования не ограничится одним годом [5, с. 10]. На заседании Л.С.Берг представил программу исследований и ознакомил участников с работой, которую планирует провести.

Программа экспедиции предусматривала изучение топографии морского дна, определение уровня солености, температуры и прозрачности воды в верхней и нижней части моря. Изучение солености, температуры и цвета воды имело не только научное и

теоретическое значение, но считалось полезным и для навигации кораблей, поскольку распределение этих показателей по поверхности моря считалось более регулярным, и моряки могли найти пункт назначения, основываясь на них.

Необходимо было также измерить глубину моря по всей поверхности и сравнить эти результаты с исследованиями А.И.Бутакова. В этом случае можно было бы рассмотреть, повышается или падает уровень моря. Кроме того, планировалось провести метеорологические наблюдения, взять пробы воды и почвы на дне моря, особенно планктона. Поскольку планктон является основным кормом морских рыб, изучение его территориального и составного расположения помогло бы определить ареал распространения рыб. Это должно было послужить организации рыболовства на Аральском море в промышленных масштабах. Научное изучение состава планктона также позволяло получить информацию о состоянии моря в доисторический период. Программа также включала сбор зоологических, ботанических и геологических коллекций с прибрежных островов и побережья.

Аральская экспедиция под руководством Л.С.Берга финансировалась в основном Туркестанским отделом Императорского Русского географического общества. В то же время, в связи с ограниченностью в средствах, Туркестанский отдел направил в ряд заинтересованных организаций просьбу о финансовой поддержке экспедиции. В частности, Министерству путей сообщения, отвечавшему в то время за строительство железной дороги Ташкент-Оренбург, было предложено оказать поддержку, выделив средства и специалистов для экспедиции. Поскольку министерство считало экономическое значение Аральского моря невысоким, организация специальной экспедиции для его изучения также была нецелесообразна. Тем не менее Л.С.Берг подал ходатайство на субсидию для своих исследований. Взамен в министерстве попросили предоставить копию трудов экспедиции в обработанном виде. Управление строительства железной дороги Оренбург-Ташкент профинансировало установку лимниграфа и строительство постоянной метеорологической станции вблизи станции «Аральское море» [6, с. 18-19]. На исследования экспедиции в 1900-1902 и 1906 годах было затрачено около 4 500 рублей (еще одна научная поездка Л.С.Берга на Аральское море состоялась в 1925 году).

Результаты экспедиции Л.С.Берга отражены в книге «Аральское море. «Опыт физико-географической монографии», причем в эту работу включены наблюдения по гидрологии, зоологии, геологии, климату и метеорологии Аральского моря и прилегающих к нему районов. В работе подробно описана топография Аральского моря, т.е. глубина, площадь, изменение уровня моря, морфология его берегов, флора и фауна, описание Сырдарьи. Эта работа ученого является основой для исследователей XX века и позволяет определить изменения, произошедшие в Аральском море.

В ходе Аральской экспедиции Л.С.Берг изменил метод проведения исследований, применив вместо традиционного в то время описательного метода метод сравнительного морфологического исследования [7, с. 10]. Много важных сведений об Аральском море было получено в результате наблюдений Л.С.Берга во время путешествия. В частности, были определены северная широта и восточная долгота местоположения моря. Абсолютная высота моря составила 50 метров. Площадь Аральского моря по расчетам Л.С.Берга, включая острова, составляла 64 490 км^2, без островов 63 270 км^2. Л.С.Берг определяет Аральское море как третье по величине озеро в мире после Каспийского моря и озера Верхнее [8, с. 119]. По-видимому, точная площадь озера Виктория в Африке в это время не была известна, так как в более поздний период Аральское море стало считаться четвертым по площади закрытым водоемом после Каспийского моря, озера Верхнее и озера Виктория.

Самая длинная часть Аральского моря составляла 428 км, самая широкая – 284 км. Самая глубокая часть моря находится на глубине 68 м у западного побережья, а его дно на 18 м ниже уровня океана. Средняя глубина составила 16,2 метра. Участки, глубиной больше 30 метров составляли всего 4 процента от общей площади моря [8, с. 121].

Л.С.Берг делит Аральское море на Малое в северо-восточной части и Большое в южной. Такое разделение было известно и среди казахов под названиями Улу и Кичкине Тенгиз. Западная сторона Большого моря была глубокой, а восточная — мелководной. Поэтому в XX веке понижение уровня Аральского моря началось с восточной стороны Большого моря. По расчетам Л.С.Берга, если уровень моря упадет на 4 метра, все остальные острова, кроме Барсакельмеса, Николая, Беллинсгаузена и Лазарева, соединятся с сушей [8, с. 122]. Это показывает, насколько важным было поддерживать стабильный водный баланс Аральского моря.

По мнению Л.С.Берга, реки Сыр и Аму должны были приносить не менее 2 075 м^3 воды в секунду, чтобы уровень моря оставался без изменений. За период исследований одна только Амударья принесла в море не менее 2 100–2 150 м^3 воды. Сырдарья же принесла 350–400 м^3 воды [8, с. 137-138]. В этот период объем воды в Амударье и Сырдарье был выше, чем в 70-х годах XIX века, а уровень испарения воды с поверхности озер в дельте также был ниже. Л.С.Берг объясняет такое положение тем, что климат в то время был более засушливым.

Л.С.Берг описывает множество островов и полуостровов Аральского моря. В процессе описания он сопоставил свои наблюдения со сведениями, предоставленными Г.Данилевским, А.И.Бутаковым, А.Каульбарсом, и отметил изменения, произошедшие за полувековой период до его экспедиции. В частности, установлено, что некоторые острова превратились в полуострова или, наоборот, места, которые раньше были сушей, оказались затоплены. Л.С.Берг останавливается на астрономическом положении, морфологии, побережьях, флоре и фауне островов, их роли в жизни местного населения.

Л.С.Берг изучил дельту Сырдарьи в сравнении с ее состоянием в XIX веке. В частности, дельта Сырдарьи была сравнена со съемками 1847, 1859, 1889 и 1901 годов. Согласно этому анализу, дельта реки выдвинулась в море на 5 верст. С 1847 по 1889 год площадь дельты Сырдарьи увеличилась на 40 км^2 [8, с. 218].

Закономерно, что большое количество наносов, приносимых Амударьей и Сырдарьей, повлияли на подъем морского дна. Л.С.Берг подсчитал время, за которое эти наносы полностью заполнят море. По его словам, исходя из того, что обе реки приносят 34,26 млн м^3 наносов в год, котловина Арала должна заполниться за 29,1 тыс. лет [8, с. 214]. Исходя из этого, можно сделать вывод, что несколько тысяч лет назад глубина моря была значительно больше.

В конце XIX – начале XX века в научной среде шли споры о том, высыхает ли Центральная Азия или нет. На основании всестороннего изучения бассейна Аральского моря Л.С.Берг заключил, что климат Средней Азии кардинально не изменится, т. е. она не станет засушливой, но ее климат может время от времени меняться. Более того, он приходит к выводу, что Аральское море в наше время не высохнет, так как уровень его воды повышается. Л.С.Берг считал, что после короткого засушливого периода в середине XIX века вновь наступил период влажного климата. Об этом свидетельствовали такие факты, как то, что острова в дельте Сырдарьи были затоплены, вода потекла в ранее сухие русла рек, рыбаки были вынуждены переселиться с затопленных берегов и островов, многие полуострова превратились в острова и перешейки, в пористых песках возникли тростниковые заросли. Вообще, когда Л.С.Берг в 1899 г. приступил к изучению Аральского

моря, он заметил, что его уровень повышается. Детальные исследования в последующие годы повысили его уверенность в этом.

По данным Л. С. Берга, общий подъем уровня моря с 1874 г. составил 2 метра. Учитывая крутизну восточного побережья, если уровень моря поднимется еще на 20 см, земля на расстоянии 1,5 км могла быть затоплена [8, с. 204]. Это наблюдение соответствовало сведениям, данным Н.Бенцелевичу местными казахами. Они утверждали, что море имеет четвертевековой цикл колебаний, и если за 25 лет вода убывает, то в последующие 25 лет она прибывает [9, с.122]. Это наблюдение, сделанное людьми, жившими здесь веками, достойно внимания.

По расчетам Л.С.Берга, из-за подъема морского дна его уровень также будет повышаться на 0,5 мм в год, в результате уровень моря поднимется на 4 м за 8000 лет, в результате чего Аральское море разольется через Айбугирскую низменность в Сарыкамышскую впадину, оттуда через Узбой в Каспийское море и станет проточным озером. Конечно, никого не удивило такое предсказание, сделанное во время подъема морской воды. Однако экологические процессы, произошедшие в последующем, показали, что такой прогноз был далек от реальности.

Научное изучение бассейна Сырдарьи датируется XIX веком и в основном, также осуществлялось представителями Российской империи. Начало освоения Сырдарьи было обусловлено прежде всего политическими и экономическими интересами Российской империи. На первых этапах российского вторжения Сырдарья рассматривалась как естественная граница, которая должна была отделить принадлежащие империи казахские земли и земли ханов, а занятие берегов реки должно было создать необходимые условия для расширения социально-экономического развития. В то же время налаживание судоходства по Сырдарье имело большое стратегическое значение в реализации военных планов империи. Также в целях обеспечения безопасности российских кораблей на берегах реки был построен ряд укреплений. Такие факторы привели к детальному изучению бассейна Сырдарьи российскими офицерами и специалистами.

Ряд сведений о бассейне Сырдарьи, особенно ее нижнем течении, мы можем найти в дневнике капитана Е.К.Мейендорфа, состоявшего в посольской миссии А.Негри, направленной российским царем в Бухарский эмират в 1820 году. В частности, автор отмечает, что длина Сырдарьи составляет около 1200 верст (1 верста = 1066,8 м), ширина – 60 саженей (1 сажень = 2,16 м) в месте впадения в Аральское море. Хотя глубина реки в дельте составляет 4 фута, говорят, что по всему руслу она достигает нескольких саженей, и река судоходна вплоть до Кокана. Течение реки быстрое, по мнению казахов, в 130 верстах выше ее впадения можно было пересечь реку пешком в жаркое время года, тогда как другие казахи это категорически отрицают [10, с. 46].

В 1847 году на берегу Сырдарьи было построено первое русское укрепление – Раим. После этого в бассейне Сырдарьи стали проводиться постоянные топографо-геодезические исследования. Первоначально исследования проводились представителями экспедиции под руководством А.И.Бутакова. Капитан А.Макшеев, принимавший участие в экспедиции А.И.Бутакова, а затем участвовавший в походах к укреплениям Кокандского ханства, опубликовал свои наблюдения о Сырдарье, древних крепостях на берегах реки и деятельности населения, жившего вдоль реки.

По сведениям Макшеева, русло Сырдарьи глубокое, в 1-2 саженях от берега глубина составляет 5 саженей, а средняя часть еще глубже. Однако весной и летом река нередко выходила из берегов. Благодаря этому берега реки были богаты камышом, и хотя такое положение мешало заниматься земледелием, но создавало благоприятные условия для зимовки казахов [11, с. 53]. В результате оседания песка в речной воде образуется множество

островов, а глубина реки постоянно меняется. Особенно такая ситуация сложилась в месте впадения реки в Аральское море, что затрудняло плавание кораблей.

В 1852 году отряд под руководством полковника И.Ф.Бларамберга провел разведку перед атакой крепости Акмечеть. Была проведена съемка территории от Караузака до Акмечети, между Ямандарьей и Караузаком и между крепостями Чимкурган и Камышкурган. И. Бонч-Осмоловскому, консультанту Азиатского отдела, участвовавшему в этой экспедиции, удается получить от казахских племен интересные сведения об управлении Кокандского ханства в низовьях Сырдарьи [12, с. 9].

В 1853 году А.Бутаков исследует доступность Сырдарьи для судоходства, плавая на пароходе «Перовский». Путешествовавший с ним капитан-лейтенант Н.А.Ивашинцов на основе своих наблюдений дает подробные сведения о нижнем течении Сырдарьи. Он предоставляет такую информацию, как физические свойства реки, скорость течения воды, мелководность и глубина реки, температурный режим и описание берегов [13, с.107].

Следует отметить, что многие притоки Сырдарьи, показанные на карте, составленной Д.Гладышевым и И.Муравиным в 1741 г., не были обнаружены более поздними путешественниками. А.Макшеев объясняет это тем, что эти притоки пересохли в результате интенсивного оседания речных песков. Так, в зависимости от особенностей реки, с течением времени менялся ландшафт в ее бассейне. Это, в свою очередь, повлияло на образ жизни и деятельность людей, проживающих на берегах Сырдарьи, и побудило их переселиться в другие районы. По этой причине древние города и крепости, построенные на берегах Сырдарьи, пришли в запустение. А.Макшеев, Н.Ивашинцов, Л.Мейер и другие исследователи описывают руины многих крепостей и мавзолеев, расположенных по Сырдарье.

Следует отметить, что в 1853 г. А.Бутаков спустил на Сырдарью пароход «Перовский» и была основана Аральская флотилия, действовавшая в 1853-1883 гг. В дальнейшем на Сырдарье и в ее бассейне проводятся научно-исследовательские работы с целью обеспечения прохода кораблей этой флотилии в верховья Сырдарьи.

Таким образом, изучение Аральского моря и Сырдарьи в XIX – начале XX века принесло науке новые сведения о их гидрологическом режиме, морфологии, климате, фауне и флоре, а также о быте народов, живущих вокруг них. Данные сведения стали важным фундаментом для последующих исследований.

Список использованной литературы и данных:

1. Katorin Y., Shadymov A., Glebanova A. Participation of Aral Military Flotilla in the Accession of Central Asia to the Russian Empire. – Bylye Gody. – 2017. – Vol. 43, Is.1. – P. 48-58.
2. Азатьян А. и др. История открытия и исследования советской Азии. – М.: Мысль, 1969.
3. Кадырбаев А.Ш. Народы Приаралья в середине XIX века (по письмам А.И.Бутакова 1848-1849 гг.) // Восточный архив. – 2006. – №14-15. – С. 65-71.
4. Зияева Д. Орол денгизини тадқиқ этиш бўйича экспедициялар фаолияти / Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар. – Т.: Akademnashr, 2019.
5. Известия Туркестанского отдела РГО. Т. 2. Вып.1. – Ташкент, 1900.
6. Известия Туркестанского отдела РГО. Т. 2. Вып. 2. – Ташкент, 1900.
7. Лымарев В.И. Берега Аральского моря – внутренного водоема аридной зоны. – Ленинград: Наука, 1967.
8. Берг Л.С. Аральское море. Опыт физико-географической монографии. – Санкт-Петербург: Типография М.М.Стасюлевича, 1908.
9. Бенцелевич Н.А. Водные пути Туркестана. – Санкт-Петербург, 1914.
10. Мейендорф А. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М., Наука,1975.
11. Макшеев А. Путешествие по киргизским степям и Туркестанскому краю. – СПб., 1896.
12. Макшеев А. Описание низовьев Сырдарьи.//Морской сборник, 1956. – Вып. 9.
13. Ивашинцов Н. Очерки низовьев Сыр-Дарьи и при-Аральской степи //«Туркестанский сборник». Том 384. – 1854.

КЛИМАТИЧЕСКАЯ КАРТА СТЕПНОЙ, ЛЕСОСТЕПНОЙ И НИЗКОГОРНОЙ ЕВРАЗИИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ Л.Н. ГУМИЛЁВА

Шлюпиков М.В., к.и.н., ассоциированный профессор
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,

Шлюпикова М.М., магистр экологии и природопользования
Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова (РФ), аспирант географического факультета

Человек исторической Евразии жил, добывал средства к существованию, осуществлял разнообразные контакты, перемещался вместе со своими стадами домашнего скота на огромные расстояния. Характерной чертой его бытия была тесная связь с окружающим ландшафтом, природой, климатическими зонами. От этого зависело благополучие, возможности успешного выживания и динамичного роста степного социума.

В концепции этногенеза народов Большой Евразии Л.Н. Гумилёва климатическим изменениям, циркуляции воздушных масс, их направленности, влажности, засухам, воздействию океанических муссонов, распределению летних и зимних осадков, температурным режимам, состоянию травяного покрова уделялось большое внимание. Географический детерминизм – важная часть объяснительной схемы советского учёного, а климатическая статика и динамика вносили ясность в запутанные сюжеты хозяйственной и социальной эволюции евразийских этносов древности и средневековья.

В поле нашего научного интереса оказались работы Л.Н. Гумилёва по различным проблемам истории кочевых народов Азии [1], географическому размещению кочевников Центральной Азии на рубеже двух эпох – древности и средневековья [2], механизму действия пассионарности [3].

Начиная свою книгу «Древние тюрки» Л.Н. Гумилёв выразил уверенность, что огромная территория евразийской степи ещё ждёт своего исследователя [2, с.4]. Эти слова оказались пророческими. Действительно, степные, лесостепные и низкогорные пространства евразийского континента в ранние периоды своей социальной истории привлекают пристальное научное внимание. Именно здесь скрыты многие загадки этногенеза, хозяйственной, социально-политической, культурно-антропологической истории местных и пришлых народов. Роль климата в этих процессах всегда интересовала Л.Н. Гумилёва, который увлеченно погружался в сюжеты взаимодействия человека и природы.

Природа, утверждал Л.Н. Гумилёв, вечно меняет ландшафты и их наполнение – этносы [1, с.144]. Различие этносов между собой определено, по мнению учёного, стереотипом поведения, являющимся высшей формой активной адаптации человека в ландшафте. Разнообразие ландшафтов, считает Л.Н. Гумилёв, является причиной этнической мозаичности антропосферы. Этнические карты отражали, по мнению учёного, разнообразие типов поведения, а значит, и ландшафтов [1, с.5]. Природная и общественная формы движения, по мнению Л.Н. Гумилёва, сопутствуют друг другу, этнос в пределе имеет равновесие с окружающей средой [1, с.8]. Однако в разных климатических вариациях, исторических коллизиях результаты бывают различны [1, с.17].

В географическом аспекте этнос, утверждает Л.Н. Гумилёв, - популяция, приспособившая определённый регион к своим потребностям и одновременно сама приспособившаяся к ландшафту этого региона [1, с.8,40,49]. История ландшафта или

климата, по мнению Гумилёва, долгое время игнорировались, воспринимались как нечто постоянное, «хотя изменяются иной раз ещё быстрее, чем политические формы власти» [1, с.20-21]. Циклоны, несущие дождь и снег, и антициклоны, порождающие засухи, - процессы географические, которые, по мнению Л.Н. Гумилёва, очень сильно влияют на людей, особенно на хозяйство, на земледелие и скотоводство [1, с.22].

Причина смещения путей циклонов через воздействие на затропический барический максимум – солнечная активность [1, с.26]. Засухи, утверждает Л.Н. Гумилёв, подрывают хозяйство стран по-разному: на просторах степей они катастрофичны, на берегах рек и на склонах горных кряжей Евразии их влияние незначительно [1, с.30].

Евразийский континент, по мнению Л.Н. Гумилёва, не монолитен, его чётко делят на части природные барьеры, а ареалы этносов не совпадали с физико-географическими районами. Западный полуостров Евразийского континента, омываемый Средиземным и Северным морями, отделён от холодной Восточной Европы невидимой, но крепкой границей – положительной изотермой января [1, с.50]. Культуры, по утверждению учёного, могут замкнуться на естественных границах ландшафтных регионов, ограниченные высокими горами и жаркими пустынями, широкими, полноводными реками и влажными лесами. Субтропический, обильно увлажненный Китай отделил себя от сухой холодной Великой степи. Великая степь ограничена с севера непроходимой тайгой, а с юга горными хребтами. Эта географическая целостность, по мнению Л.Н. Гумилёва, ощущалась как некое единство [1, с.51]. Исследователи обязаны исходить из реального наличия этно-ландшафтных регионов с чёткими климатическими условиями, люди, жившие в этих регионах, по утверждению Л.Н. Гумилёва, различались отношением к природе [1, с.52, 54].

Пространственные параметры исторического Китая определялись, по мнению Л.Н. Гумилёва, областью между двумя великими реками, обильно орошаемой тихоокеанскими муссонами, с тёплым климатом. На западе лежит Тибет - холодное нагорье с разреженным воздухом, с вечными снегами на вершинах гор, на севере – бескрайние каменистые пустыни с сухими травами: Гоби, Алашаньская, Такла-Макан [1, с.54]. Древние китайцы заселили только цепь оазисов, имеющих особый микроклимат. При несхожести географических условий, утверждает Гумилёв, обратная связь этноса и ландшафта становится особенно жесткой [1, с.55].

Проникая в северные страны, китайцы, по мнению Л.Н. Гумилёва, жили не за счёт ресурсов природы, а за счёт местного населения, не занимались ни кочевым скотоводством, ни охотой, взимали шкуры и меха как дань с местных жителей, чем подрывали их хозяйственную систему, основанную на балансе потребностей с природными ресурсами. Эта экономическая политика, считает учёный, разрушала природные ландшафты, питавшие степные племена [1, с.57].

Южное побережье Каспийского моря отличается от Персии даже климатом. Персия засушлива, Гилян и Мазандеран изобилуют влагой. Ручьи, ниспадающие с гор, образуют мургабы – лиманы со стоящей водой, отделенные от моря мелями. Области Табаристан и Гуран покрыты лугами и лесами, благодаря изобилию осадков. Севернее Гургана располагались аридные степи. Дейлемиты и гирканцы – местные племена – жили, по мнению Л.Н. Гумилёва, в тесном контакте с вмещающим ландшафтом, а покидая его, исчезали [1, с.64].

Северные берега Каспийского моря, по Гумилёву, «страна без чётких географических границ». Низовья Волги окружены на западе ровной и бесплодной суглинистой степью, а на востоке – высокими песчаными барханами. Южнее излучины Волги, западнее Каспия, лежит страна озёр, вода в которых горько-солёная. Устья рек, впадавших в Каспийское море, были покрыты густым лесом, резко контрастным степям, окаймляющим речные долины. Реки и

побережья изобиловали рыбой, а высокие травы увлажненных долин кормили стада скота. Хазары были оседлым этносом, а тюркюты продолжали пасти скот в степях между Волгой, Тереком и Доном. Эта коллизия подсказана, по мнению Л.Н. Гумилёва, соотношением ландшафтов и типов хозяйства, когда каждый этнос заполняет свою экологическую нишу [1, с.65,68]. Специфический ландшафт Дельты, по Гумилёву, хорошо охранял своих обитателей.

Посредине Евразийского континента тянется Великая степь. Атмосферные токи, несущие дождевые или снежные тучи, имеют, по мнению Л.Н. Гумилёва, свою закономерность. Циклоны с Атлантики доносят влагу до горного барьера, отделяющего восточную цепь от западной. Над Монголией висит огромный антициклон, не пропускающий влажных западных ветров. Поэтому зимой здесь выпадает мало снега, а травоядные животные могут разгребать его и добывать корм – сухую калорийную траву. Весной в зазор вторгается влажный воздух из Сибири и, на юге, тихоокеанские муссоны. Этой влаги достаточно, чтобы степь зазеленела и обеспечила копытных кормом на весь год, а там, где сыт скот, процветают и люди [1, с.71].

На западе степи снежный покров превышает 30 см, а во время оттепелей образуется прочный наст, что приводит к гибели скота от бескормицы. Поэтому скотоводы вынуждены на обычно сухое лето гонять скот на горные пастбища и заготавливать на зиму сено. Возникала необходимость в постоянных зимовках, т.е. оседлых поселениях. Вот почему, считает Л.Н. Гумилёв, в западной половине Великой степи сложился иной быт и иное общественное устройство, чем в восточной половине [4].

Циклоны и муссоны иногда смещают своё направление и текут, утверждает Л.Н. Гумилёв, не по степи, а по лесной зоне континента, а иногда даже по полярной, т.е. по тундре. Тогда территории пустынь Гоби, Бет-Пак-Дала расширяется и оттесняет флору и фауну на север, к Сибири, и на юг, к Китаю. В поисках воды и травы вслед за животными уходят и люди, а этнические контакты становятся трагичными [1, с.71]. За последние две тысячи лет вековая засуха постигла Великую степь трижды: во II-III вв., в X в. и в XVI в., и каждый раз, заявляет Л.Н. Гумилёв, степь пустела, а люди либо рассеивались, либо погибали [5]. Но как только циклоны и муссоны возвращались, трава одевала почву, животные кормились ею, а люди, считает Л.Н. Гумилёв, обретали снова привычный быт и изобилие [1, с.72]. Стихийные бедствия не влияли ни на смену формаций, ни на культуру, ни на этногенез, они воздействовали только на хозяйство. Если бы географических условий было бы достаточно для понимания феномена, то, утверждает Л.Н. Гумилёв, в историческом времени при сохранении устойчивого ландшафта не возникало бы никаких изменений [1, с.72].

Во время ледникового периода Монголия, по мнению Гумилёва, была страной озёр, окаймленных зарослями и окруженных цветущей степью. Горные ледники Восточных Саян давали много чистой воды, на склонах Монгольского Алтая росли леса, пережив несколько периодов жестоких усыханий степной зоны Евразийского континента [1, с.73]. Степь была широка и богата травой и водой, а значит, зверьём, птицей и рыбой. Так было, утверждает Л.Н. Гумилёв, в течение тех тысячелетий, пока ледник перегораживал дорогу Гольфстриму и тёплым циклонам с Атлантики. Осадки неслись на восток от Азорского максимума, ледник наращивал свой западный край и передвигался от Таймыра, сполз в Северное море и растаял. Его восточный край таял под лучами солнца, ибо антициклон пропускал солнечные лучи до поверхности земли. С тающего ледника стекали ручьи чистой воды, которые орошали степи, примыкавшие к леднику, наполняли впадины, превращая их в озёра, и создавали благодатный климат верхнего палеолита [1, с.73].

Как только ледник растаял, и циклоны прорвались на восток, рисует климатическую картину Евразии далее Л.Н. Гумилёв, пошли дожди и снегопады, а от избытка влаги выросли

леса, разделившие северную степь – тундру, от южной – пустыни. На месте степи появилась тайга – зелёная пустыня, а на юге высохли озёра, погибли травы, и каменистая пустыня Гоби разделила Монголию на внешнюю и внутреннюю [1, с.74].

Циклоны и муссоны, утверждает Л.Н. Гумилёв, иногда меняют свои пути и перестают увлажнять степь, а начинают заливать тайгу и тундру. Именно это произошло во II-III вв. н.э., когда степь превратилась в пустыню. Лишь в середине IV в. циклоны и муссоны снова сменили путь своего прохождения и понесли влагу, раньше изливавшуюся на сибирскую тайгу, в степь [1, с.88].

Суглинистая равнина с экстрааридным, т.е. сверхзасушливым климатом, была, по мнению Л.Н. Гумилёва, природным барьером, затруднявшим этнические контакты. Внутренние области Евразийского континента принципиально отличаются, считает учёный, от прибрежных характером увлажнения. Западная Европа и омывающие её моря делают её климат стабильным. Конечно, утверждает Л.Н. Гумилёв, и здесь наблюдаются вариации с повышением или понижением уровня увлажнения, но они невелики и значение их для хозяйства народов Западной Европы исчерпывается эпизодическими засухами или наводнениями [1, с.103-104].

Особенно важно учитывать, считает Л.Н. Гумилёв, смены повышенных увлажнений и атмосферных фронтов, а пути циклонов постоянно смещаются с юга на север и обратно. Эти смещения происходят от колебаний солнечной активности и соотношений между полярным, стабильным, и затропическим, подвижным, антициклонами, причем ложбины низкого давления, по которым циклоны и муссоны несут океаническую влагу на континент, создают метеорологические режимы, оптимальные или для леса, или для степи, или для пустыни [1, с.104]. Если даже в прибрежных регионах эти смещения заметны, то внутри континента, уверен Л.Н. Гумилёв, они ведут к изменениям границ между климатическими поясами и зонами растительности. Последние же определяют распространение животных и народов, хозяйство которых, заключает Гумилёв, всегда тесно связано с окружающей средой [1, с.104].

Смены зон повышенного увлажнения наглядны, по мнению Л.Н. Гумилёва, при изучения уровней Каспия, получающего 81% влаги через Волгу, из лесной зоны, и Арала, который питают реки степной зоны. Уровни эти смещаются гетерохронно, т.е. при трансгрессии Каспия идёт регрессия Арала и наоборот. Возможен, по мнению Л.Н. Гумилёва, и третий вариант, когда циклоны проходят по арктическим широтам, севернее водосбора Волги, снижаются уровни обоих внутренних морей. Тогда расширяется пустыня, отступает на север тайга, влажные степи становятся сухими [1, с.104].

Во II в. атлантические циклоны сместили путь своего прохождения на восток, в глубины континента [6]. В I веке они несли влагу через южные степи и выливали её на горные хребты Тарбагатая, Тянь-Шаня, откуда они текли в Балхаш и Арал. Степи при этом, считает Л.Н. Гумилёв, увлажнялись оптимально. Снега выпадало достаточно, чтобы пропитать землю и обеспечить растительности возможность накормить собой травоядных. Но в середине II в. путь циклонов, по мнению Л.Н. Гумилёва, сдвинулся в лесную зону, что вызвало обмеление Арала и подъём уровня Каспия. В III в. вековая засуха сдвинула аридную степь к северу, заменившись экстрааридной пустыней. Количество осадков снизилось, полынь, словами Гумилёва, вытеснила ковыль. Угры покинули изменившую им природу и двинулись на север по Оби, а самодийцы – по Енисею [1, с.106].

Климатическая реконструкция помогала Л.Н. Гумилёву в выяснении исторических загадок других степных народов. Скифы и сменившие их сарматы жили полуоседлым бытом, совмещая земледелие с отгонным скотоводством. Скот их нуждался в сене, потому что в их степях снеговой покров превышал 30 см, что исключает тебеневку (добычу скотом корма из-

под снега). Сухие степи, считает Л.Н. Гумилёв, их не привлекали, а пустыня отпугивала. Зато луга и лесостепь сарматы умели осваивать, избегая только дубрав и березово-осиновых лесов. Поэтому, сопоставив карту разнотравно-дерновинно-злаковых степей и сарматских племён, Гумилёв определил размеры Сарматии I н.э.: от среднего Дуная на западе до Яика и Эмбы на востоке [1, с.108].

Однако зауральская Сарматия была периферией их ареала, ибо Причерноморье, по мнению Л.Н. Гумилёва, получало дополнительное увлажнение от меридиональных токов черноморского воздуха. При малом зеркале Каспия испарение было слабым и не влияло заметно, по мнению учёного, на климат северного берега моря. Когда же наступила великая засуха, сарматы, по утверждению Л.Н. Гумилёва, стали покидать восточные степи и берега Каспийского моря, передвинувшись за Волгу [1, с.109]. Восточнее Волги образовались свободные от населения пространства, которые, считает Гумилёв, стали пристанищем для хуннов.

Подлинная пустыня надвигалась на степь с юга, полынь уступала место саксаулу и солянкам. Тот ландшафт, который ныне бытует в Каракумах, окружил, утверждает Л.Н. Гумилёв, с севера Аральское море, которое высохло, превратившись в болото. Засуха не пощадила и Балхаш, обитавшие вокруг него усуни отошли в горы Тянь-Шаня, а их земли заняли потомки хуннов, сменившие имя на «чуйские племена». Все населявшие степи племена в III веке были слабы, и политическое значение обрели, считает Л.Н. Гумилёв, лишь во второй половине IV в., когда атмосферная влага вновь излилась на континентальные пустыни [1, с.109].

Растущая пустыня III в., по мнению Л.Н. Гумилёва, избавила гуннов от южных соседей: аланов, хионитов, абаров, готов, а самое главное – от римлян [1, с.112].

Циклоны, проходившие в III в. по полярной зоне, в середине IV в. вернулись в аридную. Следовательно, в начале IV в. они обильно оросили гумидную, т.е. лесную зону. Постоянные летние дожди и зимние заносы снега, быстро таявшего весной и заболачивающего лесные поляны, были крайне неблагоприятны, по мнению Л.Н. Гумилёва, для хозяйства лесных этносов [1, с.125]. Поэтому готам, успевшим продвинуться в степи, к берегам Чёрного моря, удалось, считает Гумилёв, установить гегемонию на большей части юга Восточной Евразии.

Балтские (литовские) этносы оставили следы своего пребывания по всей лесостепной и лесной зоне. Венеды заняли область между Вислой и Лабой (Эльбой). Возможно, предполагает Л.Н. Гумилёв, что, сохраняя автономию, оба эти этноса находились в сфере готской гегемонии, ибо в неблагоприятных климатических условиях им было трудно собрать силы для борьбы за независимость [1, с.125].

Мобильные конные отряды гуннов контролировали степи Северного Кавказа от Каспийского моря до Азовского. Однако пойма Дона не была взята, что, по мнению Л.Н. Гумилёва, вообще было не под силу кочевникам, базирующимся на водораздельных степях [1, с.130]. Поскольку климатический сдвиг от вековой засухи к повышенному увлажнению степной зоны вызвал расширение сибирского леса и лесостепи к югу, полоса сухих степей, по утверждению Л.Н. Гумилёва, сузилась, а значит, сузился и гуннский ареал [1, с.135]. Экстенсивное кочевое скотоводство требует, отмечает Гумилёв, больших пространств с редким населением. Лошади и овцы, привыкшие к калорийным степным травам, не могут жить на лесных, влажных кормах, а тем более добывать корм из-под глубокого снега. Следовательно, необходимы сенокосы, а этого ремесла гунны не знали. Поэтому, считает Л.Н. Гумилёв, они сдвинулись на завоеванные территории, где можно было использовать труд покоренных аборигенов [1, с.136].

В середине IV в. изменили путь своего прохождения атлантические циклоны [7]. Они начали смещаться, утверждает Л.Н. Гумилёв, к югу и увлажнять не северную тайгу, а её южную окраину. Сухая степь зазеленела и стала легко проходимой [1, с.144]. Повышенное увлажнение Великой степи казалось бы благо, но для савиров, считает Гумилёв, оно обернулось бедой. Значительная часть их покинула родину, но не нашла счастья на чужбине.

Оптимизация природных условий Великой степи привела к беде, по мнению Л.Н. Гумилёва, три этноса: савиров, болгар и акациров. Циклоны, проходя через лесную зону, наполнили влагой истоки Волги и её притоков, из-за чего уровень Каспия поднялся на 3 м и образовалась знаменитая волжская дельта, которую заселили выходцы с низовий Терека – хазары [1, с.144]. Никому из перечисленных этносов, утверждает Л.Н. Гумилёв, не были нужны поймы рек, заселенные хазарами, равно как и хазарам нечего было делать в степях и окаймляющих их лесах [1, с.158].

Гумилёв ставит риторический вопрос с очевидным для себя ответом: «так что же все-таки этнические контакты, миграции и смены климата: благо или беда?». Природа не знает таких категорий, она «вечно меняет ландшафты и их наполнение – этносы» [1, с.144].

На востоке Великой степи последствия вековой засухи привели, по мнению Л.Н. Гумилёва, к потере своего населения, ушедшего на окраины растущей пустыни. Но в середине IV в. тихоокеанские муссоны понесли влагу в степь, которая быстро начала зеленеть, туда вернулись травоядные копытные, за ними пришли хищники – волки и наконец там появились сильные люди – жужани, у которых не было ни экологической ниши, ни культурной традиции [1, с.147].

Таким образом, климатические изменения на территории Евразии, их воздействия на ландшафты больших регионов, хозяйство, быт, социальные отношения, миграции, этнические контакты, стали важной частью исторической концепции Большой Евразии Л.Н. Гумилёва. Его смелые, оригинальные подходы, научное уважение к климатической географии регионов, активное использование в историческом объяснении температурных режимов, периодов усыхания и увлажнения, направленности воздушных потоков, циклонов и муссонов, ареалов и границ распространения леса, лесостепи, степи, пустынь, количества водных и снежных осадков, добавили убедительности к основным аргументам характера протекания исторических процессов на территории древней и средневековой Евразии.

Список использованной литературы и данных:

1. Гумилёв Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М.: Мишель и К, 1993. – 336 с.
2. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. – М.: Товарищество «Клышников, Комаров и К^0», 1993. – 526 с.
3. Гумилёв Л.Н. Конец и вновь начало. – М.: Изд-во «Институт ДИ-ДИК», 1992. – 544 с.
4. Гумилёв Л.Н. Этно-ландшафтные регионы Евразии за исторический период // Доклады на ежегодных чтениях памяти Л.С. Берга, VIII-XI, 1960-1966. – Л., 1968.
5. Гумилёв Л.Н. История колебаний за 2000 лет (с IV в. до н.э. по XVI в. н.э.). Колебания увлажненности Арало-Каспийского региона в голоцене. М., 1980. – С.32-47.
6. Гумилёв Л.Н. Гетерохронность увлажнения Евразии в средние века // Вестник Ленинград. ун-та. – 1966. - №18.
7. Гумилёв Л.Н. Истоки ритма кочевой культуры Срединной Азии (Опыт историко-географического синтеза) // Народы Азии и Африки. – 1966. - №4. – С.85-94.

«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ӨРКЕНИЕТТІК КЕҢІСТІГІ:
ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ ЖӘНЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАР»
XX Халықаралық Еуразия ғылыми форумының
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
XX Международного Евразийского научного форума
«ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ ПРОСТРАНСТВО ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ:
ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И ЦЕННОСТИ»

MATERIALS
of the XX International Eurasian Scientific Forum
«CIVILIZATIONAL SPACE OF CENTRAL ASIA:
HISTORICAL CONTINUITY AND VALUES"

ISBN 978-601-337-893-0

"ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК КІТАП ПАЛАТАСЫ"

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТЫҚ КІТАП НОМЕРІ
ISBN.
ӘМБЕБАП ОНДЫҚ ЖІКТЕУ,
КІТАПХАНАЛЫҚ-БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ЖІКТЕУ,
ШТРИХ - КОД
БЕРІЛДІ (ТІРКЕЛДІ)

"НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ КНИЖНАЯ ПАЛАТА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН"

ПРИСВОЕНЫ (ЗАРЕГИСТРИРОВАНЫ)
МЕЖДУНАРОДНЫЙ СТАНДАРТНЫЙ КНИЖНЫЙ НОМЕР
ISBN
УНИФИЦИРОВАННЫЙ ДЕСЯТИЧНЫЙ КЛАССИФИКАТОР,
БИБЛИОТЕЧНО-БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ КЛАССИФИКАТОР,
ШТРИХ-КОД.

ISBN 978-601-337-893-0
9 786013 378930

Қаріп түрі «Times New Roman»
Тапсырыс №

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ типографиясында басылды.
010008, Астана қаласы, Қажымұқан, 13/1